

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА
ШЕВЧЕНКА**

На правах рукопису

ПАТРИЛЯК ІВАН КАЗИМИРОВИЧ

УДК 94(477) «1939/1945»

**ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО ПІДПІЛЛЯ ТА
ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття
наукового ступеня доктора історичних наук

Науковий консультант
доктор історичних наук,
професор, академік НАПН України
Слюсаренко Анатолій Гнатович

КИЇВ – 2012

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	8

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	15
---	-----------

1.1. Стан наукового опрацювання теми.....	15
1.2. Джерельна база дослідження.....	49
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.....	67

РОЗДІЛ 2

ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН У ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ВЕРЕСЕНЬ 1939 – ЧЕРВЕНЬ 1941 РР.).....	75
---	-----------

2.1. Націоналістичний рух напередодні і на початку Другої світової війни.....	75
2.2. Внутрішньоорганізаційний конфлікт і розкол ОУН.....	98
2.3. Становище українського націоналістичного підпілля в період радянської Західної України.....	110

РОЗДІЛ 3

НАЦІОНАЛІСТИЧНЕ ПІДПІЛЛЯ НА ПЕРШОМУ ЕТАПІ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (ЧЕРВЕНЬ 1941 – ГРУДЕНЬ 1942 РР.).....	139
---	------------

3.1. Військова, політична й організаційна діяльність ОУН(Б) і ОУН(М) у червні – грудні 1941 р.	139
3.2. Боротьба націоналістичного підпілля в умовах цілковитої окупації українських земель Німеччиною та її союзниками.....	191

РОЗДІЛ 4

РОЗГОРТАННЯ ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ ПРОТИ НАЦИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ ТА ЇХНІХ СОЮЗНИКІВ (1943 – 1944 РР.).....	220
--	------------

4.1. Участь націоналістичного підпілля у підготовці антигітлерівського повстання і створенні УПА.....	220
4.2. Збройний опір націоналістичного підпілля й повстанської армії нацистському окупаційному режимові.....	241
4.3. Діяльність ОУН(Б) та ОУН(М) на кінцевому етапі німецької окупації (1943 – 1944 рр.).....	287

РОЗДІЛ 5

УЧАСТЬ ОУН І УПА В УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОМУ

МІЖЕТНІЧНОМУ КОНФЛІКТІ.....	316
5.1. Розгортання конфлікту в перші роки Другої світової війни.....	316
5.2. Українсько-польське протистояння 1943 – 1944 рр. на Волині та Галичині і його наслідки.....	325
5.3. Боротьба УПА й оунівського підпілля на Закарпатті в останні місяці Другої світової війни (січень – вересень 1945 р.).....	352

РОЗДІЛ 6

ОПІР УПА Й ПІДПІЛЛЯ ОУН РАДЯНСЬКОМУ

РЕЖИМОВІ (1943 – 1945 РР.).....	361
6.1. Конфлікт із радянським партизанським рухом та локальні сутички з підрозділами Червоної армії.....	361
6.2. Боротьба УПА й ОУН проти внутрішніх військ НКВС і радянської адміністрації на завершальному етапі Другої світової війни.....	392

ВИСНОВКИ.....	427
----------------------	------------

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	433
---	------------

ДОДАТКИ.....	546
---------------------	------------

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АБ – адміністративна боївка
- Абвер (Abwehr) – військова розвідка і контррозвідка гітлерівської Німеччини
- АВ – адміністративний відділ
- АК (Armija Krajowa) – Армія крайова
- АУ СБУ в Івано-Франківській обл. – Архів управління Служби безпеки України в Івано-Франківській області
- АУ СБУ у Львівській обл. – Архів управління Служби безпеки України у Львівській області
- АЦДВР (м. Львів) – Архів Центру досліджень визвольного руху (м. Львів)
- БСБ – боївка Служби безпеки
- ВВН – військові відділи націоналістів (Легіон Р.Сушка). Німецьке розшифрування Berg-Baugen-Hilfe (допомога селянам-горцям)
- ВВ НКВС – Внутрішні війська Народного комісаріату внутрішніх справ
- Вермахт (Wehrmacht) – Збройні сили гітлерівської Німеччини з березня 1935 до травня 1945 рр.
- ВіН (Wolność i Niepodległość) – Воля і Незалежність
- ВЗ ОУН – Великий збір Організації українських націоналістів
- ВО – Воєнна округа
- ВОП – відділ особливого призначення
- ВП (Wojsko Polskie) – Військо польське
- ВСОЗ – Війська спостереження, оповіщення і зв'язку
- ГВО – Генеральна воєнна округа (Край)
- ГВШ УПА – Головний військовий штаб УПА
- ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України
- Гестапо (Geheime Staatspolizei) – Таємна державна поліція в гітлерівській Німеччині
- ГК УПА – Головна команда Української повстанської армії
- ГОСП – Головний осередок пропаганди
- ГП – Головний провід

ГРУ – Головне розвідувальне управління
ГС УГВР – Генеральний секретаріат УГВР
ГУНМ – Групи української націоналістичної молоді
ДАВО – Державний архів Волинської області
ДАІФО – Державний архів Івано-Франківської області
ДАЖО – Державний архів Житомирської області
ДАЗО – Державний архів Закарпатської області
ДАКО – Державний архів Київської області
ДАЛО – Державний архів Львівської області
ДАРО – Державний архів Рівненської області
ДАТО – Державний архів Тернопільської області
ДУН – Дружини українських націоналістів
ЗІПО (Sicherheitspolizei) – Поліція безпеки у гітлерівській Німеччині
ЗУЗ – Західні українські землі
КВШ УПА – Крайовий військовий штаб Української повстанської армії
КДБ – Комітет державної безпеки
КДП – Комісія державного планування
КЕ ОУН – Крайова ексекютива Організації українських націоналістів
КМУ – Київська міська управа
КП ОУН – Крайовий провід Організації українських націоналістів
КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
КПШ – Крайовий повстанський штаб
ЛУН – Легія українських націоналістів
МВС – Міністерство внутрішніх справ
МДБ – Міністерство державної безпеки
НВРО – Народно-визвольна революційна організація
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
ОЕ ОУН – Окружна ексекютива Організації українських націоналістів
ОКВ (Oberkommando der Wehrmacht) – Верховне командування вермахту
ОСУЗ – Осередньо-східні Українські землі
ОУН – Організація українських націоналістів
ОУН(Б) – Організація українських націоналістів під керівництвом С.Бандери

ОУН(М) – Організація українських націоналістів під керівництвом
А.Мельника

ОУНД – Об'єднання українських націоналістів-державників

ОУНСД – Організація українських націоналістів самостійників-державників

ПЕ ОУН – Повітова ексекютива Організації українських націоналістів

ПЗУЗ – Північно-західні українські землі

ПНР – Польська Народна Республіка

ПВУЗ – Південні українські землі

ПвСуз – Південно-східні українські землі

ПівНСУЗ – Північно-східні українські землі

ПСУЗ – Південно-східні українські землі

ПУН – Провід українських націоналістів

РКУ – Райхскомісаріат України

РМ УРСР – Рада міністрів УРСР

РОА (Русская освободительная армия) – Російська визвольна армія

РП – Революційний провід

РСЧА – Робітничо-селянська червона армія

СА (Sturmabteilung) – дослівно – штурмові відділи; воєнізовані формування
Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини

СБ ОУН – Служба безпеки Організації українських націоналістів

СД (Sicherheitsdienst) – Служба безпеки (дослівно – таємна служба)
гітлерівської Німеччини

СЗБ – Союз збройної боротьби (Związek walki zbrojnej)

СМЕРШ – воєнна контррозвідка СРСР (1943 –1946 рр.)

СОУН – Союз організацій українських націоналістів

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

СУНМ – Спілка української націоналістичної молоді

СУНН – Союз українських націоналістів Німеччини

СС (Schutzstaffel) – дослівно – охоронний відділ; елітні збройні формування
Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини

СУЗ – Східні українські землі

ТВ – Тактичний відтинок

ТУН – Товариство українських націоналістів

- УВА – Українська визвольна армія
- УВВ – Українське визвольне військо
- УВО – Українська військова організація
- УГВР – Українська головна визвольна рада
- УГКЦ – Українська греко-католицька церква
- УДК – Український допомоговий комітет
- УДП – Українське державне правління
- УНАКОР – Українська національна козацька організація
- УНДО – Українське національно-демократичне об'єднання
- УНК – Український національний комітет у Кракові
- УНМ – Українська народна міліція
- УНО – Українське національне об'єднання
- УНР – Українська народна республіка
- УНРА – Українська національна революційна армія (І.Климів)
- УНРА – Українська народно-революційна армія (Т.Боровця)
- УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
- УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
- УЦК – Український центральний комітет
- УШПР – Український штаб партизанського руху
- ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
- ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України
- ЦДВР – Центр досліджень визвольного руху (м. Львів)
- ЦДІАЛ – Центральний державний історичний архів у м. Львові
- ЦТЗ – Центральний технічний зв'язок
- ЦШПР – Центральний штаб партизанського руху
- AAN (Archiwum Akt Nowych) – Архів нових актів у Варшаві
- АО IPN: Rzeszów (Archiwum oddziału Instytutu Pamięci Narodowej: Rzeszów) – Архів відділ Інституту національної пам'яті: Жешув

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Боротьба українців (як і будь-якого іншого народу) за суверенність є надзвичайно важливим фактором легітимізації існуючої державності, свідченням волі народу до самостійного політичного життя. Відтак, дослідження національно-визвольного руху в усій його повноті, багатогранності та поліаспектності є одним із пріоритетних завдань вітчизняної історичної науки на сучасному етапі розвитку.

Виходячи з тієї обставини, що український націоналізм упродовж 1920 – 1950-х рр. був ключовим репрезентантом українського визвольного руху, його комплексне вивчення потребує прискіпливої уваги. Особливо, коли йдеться про період Другої світової війни, яка радикально вплинула на долю України та її мешканців.

Між 1939 р. і 1945 р. населення українських земель зазнало унікального історичного досвіду. Це був досвід не лише протистояння гігантських регулярних армій, геноцидів і депортацій, мобілізацій і вивезень на роботи, але й досвід зіткнення на одній території низки партизанських і підпільних рухів, досвід найвищої стадії активізації самостійницьких сил, репрезентованих українськими націоналістичними організаціями. Тому без комплексного дослідження діяльності українського націоналістичного підпілля та повстанської армії ми не можемо вести мову про повноту наших знань з історії Другої світової війни, з історії українського національно-визвольного руху у ХХ ст. та з новітньої історії України загалом.

Поряд із науковою актуальністю важливо наголосити на суспільній значимості досліджуваної теми. Знаний американський інтелектуал Е.Саїд, свого часу, влучно зазначив: «Звернення до минулого – одна з найпоширеніших стратегій інтерпретації теперішнього. Їх породжує не лише незгода стосовно того, що було в минулому і чим було минуле, а радше непевність стосовно того, чи минуле насправді минуло, завершилося, чи триває – хоча, мабуть, і в інших формах»¹.

Якщо вести мову про минуле, яке триває в інших формах і впливає на сьогоденні обставини та майбутні пріоритети, то, очевидно, в українській історії важче віднайти

---

¹ Саїд Е. Культура й імперіалізм. – К.: Критика, 2009. – С. 37.

кращу ілюстрацію до наведеної тези, ніж діяльність Організації українських націоналістів і Української повстанської армії в роки Другої світової війни. Сьогоднішнє ставлення до ОУН і УПА в Україні, на жаль, відображає наявність принципово різних ціннісних орієнтацій у наших співгромадян. Не вдаючись у дискусію з адептами того чи іншого світогляду, мусимо констатувати, що, спостерігаючи за палкими суперечками між ними, щоразу чіткіше помічаєш неймовірно низький рівень знань про сам предмет диспутів. Це надзвичайно прикро, адже протягом останніх десятиріч в Україні і світі написано десятки тисяч праць з історії українського визвольного руху, опубліковано тисячі томів документів, але всі вони залишаються мало затребуваними. Суспільство продовжує жити в полоні власних ілюзій та нав'язаних політиками ідеологем.

Таке становище, до певної міри, є наслідком того, що більшість наукових робіт з історії українського визвольного руху присвячені вузькій проблематиці, не охоплюють всієї мозаїки подій, не створюють узагальнюючого образу діяльності українського націоналістичного підпілля та повстанського руху. Тому очевидно, що давно назріла необхідність написання синтезуючого дослідження з історії ОУН і УПА під час Другої світової війни, яке б представляло об'єктивне, але водночас україноцентричне бачення даної тематики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснено в рамках науково-дослідницької теми «Історія української державності нової та новітньої доби» (державний реєстраційний номер 06 БФ 046-01), що виконується на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Об'єктом дисертаційного дослідження є структури українського націоналістичного підпілля та повстанської армії в 1939 – 1945 рр., керівні центри та лідери визвольного руху, котрі приймали визначальні рішення.

Предметом дисертаційного дослідження є політичний і військовий аспекти діяльності українського націоналістичного підпілля і повстанської армії в період Другої світової війни, форми і методи їхньої політичної та збройної боротьби.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період Другої світової війни, тобто з вересня 1939 р. до вересня 1945 р. Вони зумовлені тим, що в роки Другої світової війни особливо активізувався український визвольний рух, репрезентований діяльністю ОУН і УПА, а важливі геополітичні зміни, які відбувалися в світі, дозволяли сподіватися керівникам націоналістичного підпілля та повстанської армії на позитивне

вирішення «української проблеми» й створення повноцінної української держави. З моменту завершення світової війни й поступового втягування світу до «холодної війни», кардинально змінилося становище українського збройного підпілля на території України, його перспективи і тактичні завдання.

Територіальні межі дослідження зумовлені його об'єктом і охоплюють українські етнічні землі станом на 1939 – 1945 рр., у тому числі Лемківщину, Холмщину, Надсяння, Підляшшя й Берестейщину.

Мета дослідження визначена з урахуванням стану наукової розробки та актуальності даної роботи. Вона полягає у всебічному висвітленні й аналізі діяльності українського націоналістичного підпілля та повстанської армії у політичному і військовому вимірах у роки Другої світової війни.

Відповідно до поставленої мети, визначено такі **дослідницькі завдання**:

- проаналізувати історіографію теми, з'ясувати повноту та репрезентативність її джерельного забезпечення; опрацювати теоретико-методологічні засади дослідження;
- з'ясувати стан українського націоналістичного руху у переддень війни, дослідити збройні виступи націоналістичного підпілля у період вересневої кампанії 1939 р.;
- дослідити події, пов'язані з розколом ОУН у 1940 – 1941 рр.;
- провести системний аналіз діяльності українського націоналістичного підпілля в жовтні 1939 р. – травні 1941 р.;
- висвітлити перебіг збройних виступів оунівського підпілля влітку 1941 р.;
- розкрити мотиви і механізм державотворчих заходів ОУН(Б) влітку – восени 1941 р., реконструювати хід організаційної діяльності обох ОУН на території України в червні – грудні 1941 р.;
- вивчити основні аспекти військового будівництва, здійснюваного оунівцями влітку – восени 1941 р.;
- проаналізувати процес переходу обох ОУН до боротьби з Німеччиною та її союзниками;
- розкрити участь націоналістичного підпілля у підготовці антинімецького повстання і створенні УПА й УНС;
- дослідити збройний опір націоналістичного підпілля та УПА окупаційному режиму гітлерівської Німеччини та її союзників у 1943 – 1944 рр.;

- здійснити комплексний аналіз діяльності підпілля обох ОУН в 1943 – 1944 рр., висвітлити ідеологічні трансформації в націоналістичному середовищі, спроби створити загальнонаціональну репрезентацію українського визвольного руху;
- вивчити участь і роль націоналістичного підпілля й повстанської армії в польсько-українському міжетнічному конфлікті на території Західної України;
- показати сутність протистояння УПА та українського націоналістичного підпілля радянському тоталітарному режимові на завершальному етапі Другої світової війни.

Методологічну основу дослідження формує комплекс загальнонаукових та спеціальних методів дослідження. Методологічні засади роботи ґрунтуються на принципах історизму, об'єктивності, системності, багатофакторності, конкретності, науковості та всебічності. З-поміж широкого кола **методів** наукового пізнання в роботі були застосовані загальнонаукові (аналізу і синтезу, типологізації, логічний, системно-структурний, класифікації, сходження від конкретного до абстрактного й навпаки) та історичні (історико-генетичний (ретроспективний), історико-хронологічний, історико-порівняльний, проблемний, статистичний, структурно-функціональний, просопографічний, мікроісторичного аналізу) методи. Широко застосовувалися також методи історичного джерелознавства – наукової евристики, систематизації, класифікації та критики джерел, а також окремі політологічні та військово-історичні методики досліджень. Поєднання вказаних вище методів дозволило максимально ефективно досягнути поставленої мети і вирішити науково-дослідницькі завдання.

Наукова новизна одержаних у дисертації результатів визначається як самою постановкою багато в чому нової і важливої проблеми, що не отримала належного об'єктивного висвітлення у науковій літературі, так і конкретними положеннями та висновками, які стосуються військового та політичного вимірів діяльності ОУН і УПА в роки Другої світової війни. На основі системного аналізу, опрацювання великого масиву архівних документів та інших джерельних матеріалів, їх узагальнення вперше у вітчизняній історіографії комплексно досліджено важливу історіографічну проблему, пов'язану з боротьбою за створення самостійної української держави, яку проводило українське націоналістичне підпілля та повстанська армія в роки Другої світової війни.

Вперше цілісно відтворено участь ОУН у вересневій кампанії 1939 р. і розглянуто питання, пов'язані зі становленням націоналістичного підпілля в Україні після включення західноукраїнських областей до складу УРСР. Здійснено всеохоплюючу і детальну реконструкцію протистояння між підпіллям ОУН і радянським тоталітарним режимом у вересні 1939 р. – червні 1941 р. Уточнено дані про чисельний склад

оунівського підпілля в УРСР, особливості його функціонування на початковому етапі світової війни. Доповнено інформацію щодо підготовки структур ОУН до антирадянського повстання влітку 1941 р., підраховано кількість загиблих націоналістів і червоноармійців у ході збройних сутичок червня – липня 1941 р.

З нових позицій реконструйовано події, пов'язані зі спробами оголошення незалежності України 30 червня 1941 р. та створення адміністративного апарату і збройних сил. Уточнено питання, пов'язані з визначенням початку антигітлерівської боротьби націоналістичного підпілля, становленням українського повстанського руху, його поетапного розгортання й територіального розповсюдження. Запропоновано власну періодизацію збройного протистояння між повстанською армією та німецькими силовими структурами.

Вперше підраховано втрати ОУН та УПА у протистоянні з нацистами, а також втрати німецької сторони, базовані на українській та німецькій статистичній документації. По-новому проаналізовано основні причини українсько-польського міжетнічного конфлікту, який охопив західноукраїнський регіон у 1940-х рр., уточнено втрати цивільного населення та комбатантів з обох сторін. Суттєво доповнено існуючі відомості про боротьбу і взаємини між українським повстанським і радянським партизанським рухом.

У таких питаннях, як масштаби і ступінь протистояння з німецьким окупаційним режимом, організаційні зміни в структурі підпілля та повстанської армії, ідеологічна еволюція ОУН(Б), внутрішньоорганізаційна боротьба було досягнуто нових оцінок, які раніше не зустрічались у вітчизняній та зарубіжній історичній науці. Також виправлено низку фактологічних і статистичних неточностей, які побутували у історіографії; розвінчано десятки старих і нових ідеологем та стереотипів.

Практичне значення одержаних результатів визначається тим, що їх зміст, висновки та узагальнення розширюють наукові знання з історії України періоду Другої світової війни та українського визвольного руху середини ХХ ст. Введений до наукового обігу новий масив документальних матеріалів може використовуватись для написання подальших історичних досліджень, посібників і підручників, розробки курсів лекцій у вищих навчальних закладах суспільно-гуманітарного профілю. Детальне висвітлення вузлових подій, історико-антропологічні дослідження уже сьогодні активно використовуються у вітчизняній документалістиці, музейній сфері, військово-реконструкторському русі.

Наукові положення та висновки дисертаційного дослідження використовуються в авторських нормативному та професійно-орієнтованих курсах: «Новітня історія України», «Український націоналізм у ХХ ст.: ідеологія і практика», «Актуальні проблеми історії Другої світової війни на території України».

Значна частина результатів дослідження залучалась дисертантом у 2004 – 2005 рр. під час підготовки звіту, фахового висновку та підсумкових нарисів із історії ОУН і УПА, опрацьованих робочою групою істориків при Урядовій комісії для підготовки історичного висновку про діяльність ОУН і УПА.

Результати наукових пошуків, відображені в дисертації, можуть бути використані у роботі спеціальної робочої групи істориків щодо вивчення подій Другої світової війни на території Волинської області та надання їм об'єктивної оцінки, створеної наказом МОНмолодьспорту від 23 лютого 2012 р. № 69-ОП на виконання доручення Президента України від 12 серпня 2011 р. № 1-1/1772.

Практичне значення дослідження посилюється в контексті виконання указу Президента України № 879/2006 від 14 жовтня 2006 р. «Про всебічне вивчення та об'єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху та сприяння процесу національного примирення».

Наукова апробація результатів дослідження. Наукові висновки та результати дослідження апробовано автором на 34 конференціях, читаннях, семінарах і «круглих столах», у тому числі протягом останніх років: Міжнародній науковій конференції «Організація українських націоналістів: до 75-ліття створення» (Львів, 2003); Міжнародній науковій конференції «Українська повстанська армія – феномен національної історії» (Івано-Франківськ, 2003); Науковій конференції «Розвиток науки в Київському університеті за 170 років очима молодих учених та студентів» (Київ, 2004); Міжнародній науковій конференції «Od Armii komputowej do narodowej III» (Polska, Toruń, 2005); Міжнародній науковій конференції «Друга світова війна: український вимір (до 60-річчя закінчення Другої світової війни)» (Київ, 2005); Всеукраїнському методологічному семінарі «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія у роки Другої світової війни» (Київ, 2006); Міжнародній науковій конференції «Od Armii komputowej do narodowej IV». (Polska, Toruń, 2007); Науковій конференції «Роман Шухевич в українському національно-визвольному русі ХХ століття» (Івано-Франківськ, 2007); Міжнародній науковій конференції «Степан Бандера в українському національно-визвольному русі ХХ століття» (Івано-Франківськ, 2008); Міжнародній науковій конференції «Український національно-визвольний рух в

XX ст.: зовнішньополітичний вимір» (Київ, 2008); Всеукраїнська наукова конференція «Український національний рух: історія та сучасність» (Острог, 2009); Міжнародній науковій конференції «1939 рік: світ на порозі війни (до 70-річчя початку Другої світової війни)» (Київ, 2009); Міжнародній науковій конференції «Od Armii komputowej do narodowej V». (Polska, Toruń, 2009); Міжнародній науково-практичній конференції «Військово-історична наука в Україні та за рубежом: вчора, сьогодні, завтра» (Київ, 2009); Всеукраїнській науковій конференції «Поділля у історії України» (Кам'янець-Подільський, 2009); Міжнародній науковій конференції «Україна – геополітичний і воєнний фактор Другої світової війни (до 65-ї річниці завершення Другої світової війни)» (Черкаси, 2010); Міжнародній науковій конференції «Кременецькі історичні читання» (Кременець, 2011); Міжнародній науковій конференції «Ідея університету: сучасний дискурс» (Київ, 2011); Науковій конференції «Дванадцять джерелознавчі читання (до 20-ї річниці незалежності України)» (Київ, 2011) та ін.

Основні положення та висновки дисертаційної роботи відображено в двох індивідуальних монографіях: «Військова діяльність ОУН(Б) у 1940 – 1942 роках» (34,64 друк. арк.); «Встань і борись! Слухай і вір...»: Українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939 – 1960 рр.)» (50,1 друк. арк.); розділах у колективних монографіях та в 27 статтях, опублікованих у провідних наукових фахових виданнях, у матеріалах наукових конференціях, навчальних посібниках, нарисах, збірниках і статтях (123,62 друк. арк.).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.4. Стан наукового опрацювання теми

Тематика діяльності Організації українських націоналістів та Української повстанської армії в роки Другої світової війни ось уже понад шістьдесят п'ять років викликає загострену увагу дослідників, провокує складні наукові та суспільні дискусії, породжує гігантський масив наукових і публіцистичних праць. Уже на зламі ХХ і ХХІ століть українські вчені, узагальнивши бібліографію проблеми, вказали на наявність понад чотирьох тисяч досліджень із історії ОУН і УПА². Можна упевнено стверджувати, що протягом останнього десятиліття, враховуючи колосальний сплеск інтересу до даної тематики в Україні та за рубежом, ці показники потроїлися сягнувши понад п'ятнадцяти тисяч публікацій.

Задля того аби систематизувати, проаналізувати й осмислити такий колосальний історіографічний багаж ми поклали в основу нашого аналізу низку принципів – хронологічно-територіальний і концептуально-методологічний, які дозволяють окреслити головні напрямки і тенденції історіографічного розвитку досліджуваної проблеми. Послуговуючись хронологічно-територіальним принципом, ми визначаємо вісім основних груп історіографії діяльності ОУН та УПА періоду Другої світової війни: дослідження, здійснені вченими української діаспори; праці радянських науковців і публіцистів; праці сучасних українських дослідників; польська історіографія часів ПНР; сучасна польська історіографія; дослідження чеських і словацьких учених; західна історіографія; пострадянська російська та білоруська історіографія.

---

² Здіорук С.І., Гриневич Л.В., Здіорук О.І. Показчик публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945–1998 рр.) – К., 1999. – 111 с.; Лисенко О.Є., Марущенко О.В. Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія. Бібліографічний показчик публікацій 1998–2002 років. – К., 2002. – 202 с.; Вовк О. Висвітлення тематичне ОУН і УПА в журналі «Український історик» // Український історик. – 1994. – Т. 31. – С. 90-95; Патриляк І. ОУН і УПА у висвітленні сучасної української історичної науки // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. Вип. 8 / Редкол.: Г.В. Боряк (голова), І.Б. Матяш (заст. голови) та ін. – К., 2006. – С. 257-268; Марущенко О.В. Сучасна вітчизняна історіографія участі українців у збройних формуваннях воюючих сторін у роки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 54-61 та ін.

За допомогою концептуально-методологічних підходів до класифікації історіографії у середині кожної великої групи слід виокремити підгрупи та напрямки, які характеризуються застосуванням різної методології, формуванням окремих концепцій, відображенням політичних уподобань авторів тощо.

Аналізуючи праці з історії ОУН та УПА українських учених у діаспорі необхідно підкреслити, що попри низку їхніх беззаперечних переваг, вони мають дві важливі вади. Перша – це майже обов'язкове відображення у дослідженнях партійних поглядів автора (бандерівець, мельниківець, двійкар, комуніст і т. д.), а друга – це, як правило, недостатнє використання вітчизняних архівних документів.

Значною мірою, історики діаспори, в силу існуючих суспільно-політичних реалій, які сформувалися на Заході після Другої світової війни, були змушені займати «захисну» позицію, відбиваючись від часто абсурдних звинувачень проти українського націоналізму й доводячи «нормальність» такого явища як боротьба українців за свою державну незалежність. Подібна ситуація змусила вчених діаспори суттєво обмежити застосування у своїх працях новітніх концептуальних підходів, які були сформовані західними інтелектуалами у другій половині ХХ століття, що, в свою чергу, зробило наукову продукцію діаспори мало цікавою для неукраїнської публіки³ і сприяло тому, що ті нечисленні праці авторів неукраїнського походження, які виходили на Заході, здебільшого спиралися на польське або радянське бачення українського націоналізму. Хоча, з іншого боку, цілком слушною є знаменита фраза, сказана під час роботи XI Міжнародного конгресу істориків у Швеції в 1960 р., про те, що «Україна перебуває в складі СРСР, але її історія – поза межами батьківщини»⁴, яка рельєфно підкреслювала ту особливість, що наукова дискусія в середовищі українських істориків довгий час була можлива винятково за рубежами рідної землі. Тому, бодай з цієї точки зору, праці написані ученими в діаспорі заслуговують на окремий аналіз.

Якщо вести мову про появу перших досліджень з історії діяльності ОУН і УПА в роки Другої світової війни, які вийшли з-під пера дослідників з української діаспори, то слід, насамперед, згадати праці М.Лебеда⁵, які започаткували, умовно кажучи,

³ Примаченко Я. Становлення нового північноамериканського історичного дискурсу з проблеми ОУН-УПА у другій половині ХХ ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. праць. – Вип. 19: В 2 ч. – Ч.2. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – С. 244.

⁴ Цит. за: Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х рр. ХХ століття: ідеологія та практика. – Л.: Добрі справи, 2003. – С. 41.

⁵ Лебедь М. Українська Повстанська Армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. Частина I. Німецька окупація. Репринтне видання. – Дрогобич: Відродження, 1993. – 204 с.; Лебедь М. Дружини Українських Націоналістів у роках 1941–42. – Мюнхен: Наша книгозбірня, 1953. – 239 с.; Лебедь М. До зв'язків ОУН–Бандери з німецьким військом // Свобода. – Джерзі Сіті. – ч. 3. – 10. 6. 1960. – С. 4-5 та ін.

«бандерівський» напрямок у доробку еміграційних істориків. Його плідно продовжив П.Мірчук, який став автором десяти монографій та брошур з історії ОУН і УПА, низка з яких хронологічно охоплює події Другої світової війни⁶. Безперечною заслугою праць М.Лебеда та П.Мірчука було започаткування ними наукової дискусії навколо проблем історії ОУН та УПА, а також введення до наукового обігу цілого масиву оунівських, повстанських, німецьких і польських документів, вивезених цими авторами з території України. Вони створили абсолютно «бездоганну» історію українського націоналістичного руху (його бандерівського напрямку) в 1939 – 1945 рр., до певної міри, «передавши куті меду». Аби не вдаватися до пояснення складних і неоднозначних моментів у діяльності українського націоналістичного підпілля та повстанської армії, ці автори, як правило, просто оминали згадки про них.

Великий фактологічний матеріал опрацював у своїх книгах і статтях про діяльність ОУН та УПА в роки Другої світової війни ще один представник «бандерівського» напрямку в історіографії української діаспори – Л.Шанковський. Слід підкреслити, що цей дослідник більш зважено підходив до розгляду історії українського націоналістичного руху, намагався висвітлювати різні точки зору на складні питання, давав їм свою оригінальну інтерпретацію. Його праці з історії похідних груп ОУН та історії УПА, на нашу думку, не втратили своєї актуальності до сьогодні і є одними із найкращих досліджень створених істориками діаспори в перші повоєнні десятиліття⁷.

Суттєвий внесок у вивчення боротьби СБ ОУН(Б) у роки війни зробив у своїх дослідженнях один із чільних есбістів С.Мудрик («Мечник»)⁸. Головними вадами його праць слід вважати надмірне перебільшення впливів бандерівської ОУН у роки війни та замовчування низки «незручних» моментів пов'язаних із діяльністю СБ, зосередження майже винятково на боротьбі проти радянського режиму тощо.

⁶ Мірчук П. Акт відновлення Української державності 30 червня 1941 року. Його генеза та політичне й історичне значення. – Нью-Йорк: Видання головної управи Організації оборони чотирьох свобод України, 1952. – 128 с.; Мірчук П. Українська Повстанська Армія, 1942 – 1952. – Мюнхен: Цицерон, 1953. – 318 с.; Мірчук П. Роман Шухевич (Ген. Тарас Чупринка) командир Армії безсмертних. – Нью-Йорк: Товариство колишніх вояків УПА, 1970. – 274 с. та ін.

⁷ Шанковський Л. У.П.А. та її підпілля література. – Філадельфія: Америка, 1952. – 19 с.; Шанковський Л. Похідні групи ОУН: Причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941 – 1943 рр. – Мюнхен: Український самостійник, 1958. – 369 с.; Шанковський Л. Українська Повстанча Армія // Історія українського війська. – Вінніег, 1953. – С. 784-793; Шанковський Л. УПА на Підгаєччині // Підгаєцька земля. – Нью-Йорк – Торонто, 1980. – С. 229-292; Шанковський Л. Дії УПА на Золочівщині // Золочівщина: її минуле і сучасне. – Нью-Йорк, 1982. – С. 540-544 та ін.

⁸ Мечник С. У боротьбі проти московської агентури. – Мюнхен: Українське видавництво, 1980. – 176 с.; Мечник С. В затьжній боротьбі. – Мюнхен: Українське видавництво, 1983. – 237 с.; Мудрик-Мечник С. Служба безпеки революційної ОУН у боротьбі з НКВД-НКДБ-МГБ-КГБ. – Тернопіль, 1994. – 132 с. та ін.

Максимально широку панораму подій з історії діяльності ОУН і УПА в роки війни намагався реконструювати у своїх дослідженнях А.Бедрій⁹. До заслуг цього автора слід віднести, насамперед, те, що він підняв для широкого наукового обговорення правомірність застосування формули «ОУН-УПА», якою деякі автори характеризували монолітність українського націоналістичного підпілля та повстанського руху.

Окремим аспектам діяльності ОУН(Б) та УПА в роки війни присвячено дослідження П.Добрівлянського «Україна в Другій світовій війні у світлі фактів»¹⁰. Вказана праця стала вершиною возвеличення діяльності бандерівської організації. На жаль, жодних згадок про будь-які інші події Другої світової війни в Україні, окрім діяльності обох ОУН, УПА та «Поліської Січі» у дослідженні немає.

Упродовж перших повоєнних десятиліть в еміграційній історіографії історії ОУН та УПА поступово сформувалася й «мельниківська» течія репрезентована дослідженнями О.Шуляка, З.Книша, В.Вериги, О.Штуля, З.Городиського¹¹ та ін. Основними рисами творів вказаних авторів була тенденція до звинувачень ОУН(Б) у розпалюванні внутрішньоукраїнського конфлікту, значне перебільшення авторитету мельниківської ОУН у середовищі української інтелігенції Центральної та Східної України та її ролі у формуванні УПА, концентрація уваги на діяльності мельниківського підпілля в Києві тощо.

Окремий напрям в історіографії української діаспори склали представники «двійкарської» течії – Л. Ребет, Р. Кричевський, А. Камінський, Т.Лапичак, В. Маркусь, Р.Ільницький, П.Потічний, М.Прокоп, Є.Стахів¹² та ін. Працям

⁹ Бедрій А. ОУН і УПА. – Нью-Йорк, Лондон, Мюнхен, Торонто: Видання головної управи Організації оборони чотирьох свобод України, 1983. – 117 с.; Бедрій А. Українська Держава, відновлена Актом 30 червня 1941 року. – К.: Центр Національного відродження імені Степана Бандери, 2001. – 80 с. та ін.

¹⁰ Добрівлянський П. Україна в Другій світовій війні у світлі фактів. – Філадельфія, 1963. – 271 с.

¹¹ Шуляк О. В ім'я правди: До історії повстанчого руху в Україні. – Роттердам, 1947. – 36 с.; Житомирська трагедія. – Буенос-Айрес, 1949. – 80 с.; ОУН у війні 1939 – 1945. – Б.м., б. р. – 109 с.; Париж Олександрів Штулеві: Зб. на пошану О.Штуля-Ждановича. – Париж: В-во «Українського слова», 1986. – 357 с.; Книш З. Декалог українського націоналіста // У 90-ліття Зиновія Книша. – Вінніпег, 1996. – С. 21-44; Книш З. Ярослав Барановський. – Париж, 1990. – 59 с.; Книш З. Відьмолови. – Торонто, 1989. – 118 с.; Гординський З. Українська Національна Рада. – К., 1993. – 94 с.; Верига В. Втрати ОУН в часи Другої світової війни. – Торонто: Новий шлях, 1991. – 206 с.; Шумелда Я. Похід ОУН на Схід. – Л., 1991. – 34 с.; На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні: Зб. статей, спогадів, документів. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1993. – 658 с.; ОУН: минуле і майбутнє. – К.: Фондація імені О.Ольжича, 1993. – 303 с. та ін.

¹² Ребет Л. Теорія нації. – Л., 1997. – 192 с.; Ребет Л. Нація і держава. Демократія і право. – Гадяч: Гадяч, 2003. – 206 с.; Hlutzkyj R. Deutschland und die Ukraine 1934–1945. – Vol. 2. – München, 1956.; Маркусь В. Українські політичні партії на еміграції в 1945 – 1955 роках // Сучасність. – 1984. – Ч. 10. – С. 64-79.; Потічний П. Українські військові формуції // Україна в Другій світовій війні (збірник доповідей). – Б.м., 1957. – С. 21-31; Потічний П. Україна в Другій світовій війні. – Альберта, 1980. – 122 с.; Потічний П. Українсько-російські відносини у політичній думці українського підпілля часу Другої світової війни // Сучасність. – 1992. – №7. – С. 12-45.; Потічний П. Політична думка українського підпілля. 1943 – 1951. // Сучасність. – 1997. – №1. – С. 80-88.; Потічний П.І. УПА та німецька адміністрація /Петро

вказаних дослідників притаманні схильність до теоретико-ідеологічних дискусій, намагання максимально «відгородити» УПА від ОУН(Б), особливо акцентувати увагу на діяльності УГВР, на роботі революційного підпілля ОУН на Східній і Центральній Україні тощо.

Найбільш об'єктивний і науковий підхід до вивчення окремих аспектів діяльності підпілля ОУН та УПА в роки Другої світової війни серед учених українського зарубіжжя, на наше переконання, застосовували у своїх працях такі вчені як: І.Лисяк-Рудницький, Ю.Тис-Крохмалюк, В.Косик, Т.Гунчак, П.Содоль¹³. Роботи цих дослідників характеризуються широким використанням джерел із Західних архівів, репрезентативним залученням наукової літератури, оригінальними методологічними підходами, концептуальною цілісністю.

Окрему підгрупу в історіографічному масиві, створеному вченими українського зарубіжжя, становлять публіцистичні праці авторів комуністичних поглядів і переконань¹⁴. Їхні твори є ідентичними з аналогічними працями публіцистів та істориків радянської доби, носять скоріше пропагандистський, ніж науковий

Йосип Потічний // Сучасність. – 1993. – № 12. – С. 67-77.; Potichnyj P.J. Ukrainians in World War II Military Formations // Ukraine in during World War II. History and its aftermath a symposium. – Canadian Institute of Ukrainian studies. University of Alberta. – Edmonton, 1986. – P. 89-112.; Кричевський Р. ОУН в Україні і ОУН(з) та ЗЧ ОУН: Причинки до історії українського націоналістичного руху. – Нью-Йорк – Торонто, 1962. – 116 с.; Лапичак Т. Український націоналізм. Критика і оборона. – Нью-Йорк: Життя і мислі, 1962. – 144 с.; Камінський А. Василь Охримович. Біографічний нарис. – Торонто – Нью-Йорк – Лондон, 1999. – 152 с.; Белей П. Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 р.: Причини і наслідки. – Лас Вегас, 1997. – 373 с.; Прокоп М. Українське протинацистське підпілля // Сучасність. – 1989. – №7-8. – С. 126-139; Прокоп М. Київ, 1942 // Сучасність. – 1991. – № 1. – С. 108-124; Стахів Є. Українське революційне підпілля в Донбасі в роках 1941–1943 // Українські вісті. – 1954. – 3 жовтня; Стахів Є. ОУН у боротьбі з німецькими нацистами на Наддніпрянщині // Сучасність, 1986. – № 6. – С. 98-112; Стахів Є. Останній молодогвардієць. – К.: Варта, 2004. – 496 с. та ін.

¹³ Лисяк-Рудницький І. Націоналізм // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2-х т. – Т. 2. – К.: Основи, 1994. – С. 237-249; Лисяк-Рудницький І. Український визвольний рух під час Другої світової війни // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2-х т. – Т. 2. – К.: Основи, 1994. – С. 249-259; Tys-Krokhmaluk Y. UPA warfare in Ukraine. Strategic, Tactical and Organizational Problems of Ukrainian Resistance in World War II. – New York, 1972. – 449 p.; Hunczak T. OUN–German Relations 1941 – 1945 // German–Ukrainian Relations in historical perspective. – Canadian Institute of Ukrainian studies. University of Alberta. – Edmonton, 1994. – P. 138-153; Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 287 с.; Косик В. Україна під час другої світової війни (1939 – 1945) / Володимир Косик. – Київ – Париж – Нью-Йорк – Торонто: Либідь, 1992. – 734 с.; Косик В. УПА в німецьких документах // Український визвольний рух. – Зб. 1. – Л.: Мс, 2003. – С. 57-86; Косик В. Розкол ОУН у світлі документів. – К., 2002. – 32 с.; Содоль П. Українська Повстанча армія 1943 – 1949. Довідник. – Нью-Йорк: Пролог, 1994. – 199 с.; Sodol P. UPA: they Fought Hitler and Stalin. A Brief overview of Military Aspects from the History of the Ukrainian Insurgent Army, 1942 – 1949. – New York, 1987. – 128 p. та ін.

¹⁴ Терлиця М. Правнуки погані. Українські націоналісти в Канаді. – К.: Радянський письменник, 1960. – 306 с.; Поліщук В. Гірка правда: злочинність ОУН-УПА (сповідь українця). – Донецьк: Донеччина, 1996. – 496 с.; Львівський І. Як Гітлер планував знищити український народ і хто допомагав йому в цьому. – Нью-Йорк, 1979. – 192 с.; Hanusiak M. Ukrainischer Nationalismus. Theorie und praxis. – Wien, 1979. – 251 s. та ін.

характер, послуговуються аналогічним інструментальним набором, до якого входять ідеологічні штампи про «злочинність» українського націоналізму, його «вірну службу» іноземним розвідкам, спорідненість з фашизмом тощо.

Загалом, слід констатувати, що зарубіжна українська історіографія історії ОУН і УПА створювалася, здебільшого, з національно-патріотичних і партійних позицій, що часто приводило до наповнення її різноманітними міфами. Однак при цьому вчені діаспори зуміли накопичити і впровадити до наукового обігу цікавий фактичний матеріал, який на початку 1990-х рр. слугував фундаментом для початку наукового дослідження проблеми в сучасній Україні.

Беручись до аналізу радянської історіографії історії ОУН і УПА, слід наголосити на тому, що радянська історична наука весь час існування СРСР перебувала під жорстким ідеологічним, а в період життя Й.Сталіна, і під фізичним пресом¹⁵. За таких умов, очевидно, складно сказати, хто з радянських істориків писав свої дослідження зі щирими марксистськими переконаннями, а хто створював кон'юнктурні праці, змушуваний до їхнього написання життєвими обставинами. Але, в будь-якому випадку, методологічні засади радянської історіографії базувались винятково на творах т. зв. класиків марксизму-ленінізму, які розглядали всі національно-визвольні рухи поневоленних народів, що відбуваються позу впливом марксистської ідеології як буржуазне, антидемократичне, реакційне явище. За таких висхідних позицій радянської історіографії, цілком очевидно, що під вказану градацію «підпадають українські національні рухи і партії 40–50-х рр. ХХ ст.»¹⁶.

Важливою рисою радянської історіографії історії ОУН і УПА періоду Другої світової війни було також те, що вона намагалася не так дослідити і зрозуміти явище, як довести його антинародність, шкідливість, буржуазність задля «виховної» та пропагандистської мети. Очевидно, що такі підходи зумовлювалися, окрім усього іншого, ще й тим, що перші праці з історії українського націоналістичного і повстанського руху з'явилися в період війни, коли в Україні активно діяли відділи УПА і підпілля ОУН. Першими «ластівками», очевидно, слід вважати статтю П.Тичини «Геть брудні руки від України», яка побачила світ у травні 1943 р¹⁷. та опублікований виступ Д.Мануїльського на нараді вчителів західноукраїнських областей від січня 1945 р.¹⁸, які задали загальний тон радянській історіографії історії ОУН та УПА.

¹⁵ Мишак І. Інкорпорація та радянська західноукраїнських земель (1939 – початок 1950-х рр.): історіографія. – К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2010. – С. 19-22.

¹⁶ Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х рр. ХХ століття: ідеологія та практика. – С. 39.

¹⁷ Тичина П. Геть брудні руки від України // Радянська Україна, 16 травня 1943. – С. 2-3.

¹⁸ Мануїльський Д.З. Українсько-німецькі націоналісти на службі фашистської Німеччини: Доповідь на нараді учителів західних областей України 6 січня 1945. – К.: Укрдержвидав, 1945. – 24 с.

Яскравим прикладом радянської історіографії, як витвору людей, що під примусом змушені були долучатися до написання антинаціоналістичних творів, стала книга «В рідній сім'ї радянських народів» серед авторів якої числились, як ідейні комуністи, наприклад, В.Беляєв (співробітник радянських органів держбезпеки), П.Вершигора (командир радянського партизанського з'єднання), О.Корнійчук (радянський драматург, письменник і державний діяч) так і люди, які традиційно симпатизували українському визвольному рухові та періодично співпрацювали з ним, наприклад, І.Крип'якевич та С.Стефанік. Праця була написана на замовлення секретаря канадського слов'янського комітету І.Бойчука в 1951 р. з метою критики «українського буржуазного націоналізму». Відтак, вона була буквально нашпигована «фактами» про «антинародну діяльність оунівців», про «звірства бандерівських банд» тощо¹⁹.

У першій половині 1950-х рр., коли в УРСР ще велася боротьба із залишками націоналістичного підпілля, побачили світ викривальні праці Б.Дудикевича, Я.Вітошинського, В.Руднева, Т.Ржезача і В.Цуркана²⁰ у яких особливий акцент робився на перманентній залежності українського націоналістичного руху від іноземних розвідувальних служб, його злочинності та ідеологічній неспроможності.

Знаковою для радянської історіографії стала праця В.Беляєва та М.Рудницького «Під чужими прапорами». Написана у блискучому публіцистичному стилі співробітником радянської держбезпеки В.Беляєвим, до якого, задля посилення пропагандистського ефекту, додали прізвище професора Львівського університету М.Рудницького, праця з наукової точки зору не становить особливо цінного матеріалу, позначається пересмикуванням фактів, тенденційним трактуванням подій, препаруванням документів, що, власне, відповідає її памфлетному жанру²¹.

Оцінки діяльності ОУН та УПА в роки війни не змінювались і не коригувались протягом усієї радянської доби. Вони стали своєрідним ідеологічним штампом, однією з багатьох «непомильних» аксіом радянської історичної науки²². Особливо

¹⁹ Беляєв В., Вершигора П., Корнійчук О., Крип'якевич І., Стефанік С. В рідній сім'ї радянських народів. – К.: Держполітвидав УРСР, 1951. – 116 с.

²⁰ Дудикевич Б., Вітошинський Я. Українські буржуазні націоналісти – найманці міжнародних імперіалістів. – Л., 1952. – 60 с.; Ржезач Т., Цуркан В. Прокляті народом. – Л.: Книжково-журнальне видавництво, 1954. – 37 с.; Руднев В. Українські буржуазні націоналісти – агентура міжнародної реакції. – К.: Держполітвидав УРСР, 1955. – 126 с. та ін.

²¹ Беляєв В., Рудницький М. Під чужими прапорами. Памфлети. – К.: Радянський письменник, 1956. – 254 с.

²² Даниленко С.Т. Дорогою ганьби і зради. – К.: Наукова думка, 1970. – 157 с.; Заречный В. Альянс: ОУН–СС // Военно-исторический журнал. – 1991. – № 4. – С. 63-70.; Іваненко В. На задвірках історії. – К.: Політвидав України, 1969. – 70 с.; Масловський В. Жовто-блакитна мафія. (Про злодіяння українських буржуазних націоналістів). – Л.: Каменяр, 1975. – 207 с.; Коваль М.В. Історія пам'ятає! (Кривавий шлях фашистів на Україні). – К.: Політвидав України, 1965. – 98 с.;

велику пропагандистсько-дезінформуючу роль відіграли твори з історії ОУН написані радянськими публіцистами. Гострі памфлети, історичні оповідання й розповіді, створені в майже бездоганній літературній формі, ставили за мету сформувати апріорно-негативне уявлення про діяльність ОУН та УПА у масового українського читача²³.

Осібну підгрупу серед праць, що були написані в радянський період, становили твори, у яких проводилася критика «ідеологічних основ українського націоналізму з точки зору марксистсько-ленінської філософії»²⁴. Вони присвячені «викриттю наукової неспроможності», «реакційного змісту» та «злочинної суті» «буржуазно-націоналістичних» ідеологічних концепцій, доктрин військового будівництва тощо²⁵.

Серед антинаціоналістичних творів радянської епохи особливою непримиренністю відзначаються роботи В.Беляєва, С.Даниленка (він же С.Карін), К.Дмитрука (він же К.Гальський), Б.Стекляра. Усі вищеназвані «вчені» були високопоставленими

Коваль М.В. Все – для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941–1945. – К.: Наукова думка, 1970. – 173 с.; Кравченко В.О. Прокляті народом: українські буржуазні націоналісти – прислужники світової реакції. – Х.: Прапор, 1979. – 284 с.; Замлинський В. Шлях чорної зради. Про людиноненависницьку ідеологію та злочинну діяльність українських націоналістів. – Л., 1969. – 197 с.; Стецишин Б. Тільки факти. Ті, що канули в пітьму. – Л., 1964. – 116 с.; Тимошенко О. Під чужими порогами. – К.: Товариство Україна, 1973. – 78 с.; Омельчук Ю. Недолюдки (злочини українських буржуазних націоналістів на Рівненщині у війну). – Л.: книжково-журнальне видавництво, 1963. – 152 с.; Топольчук Л. За фальшивим мандатом. – К.: політвидав України, 1962. – 75 с.; Давиденко В.А. «Українська повстанча армія»: шлях ганьби і злочинів. – К.: Знання, 1989. – 48 с.; Чумак В. Метаиморфозы ОУН–УПА // Под знаменем ленинизма. – 1990. – № 22. – С. 71–79.; № 23. – С. 68–78. та ін.

²³ Беляєв В.П. Я звинувачую! Нариси й памфлети. – К.: Політвидав України, 1980. – 154 с.; Дмитрук К. Безбатченки. Правда про участь буржуазних націоналістів і церковних ієрархів у підготовці нападу фашистської Німеччини на СРСР. – Л.: Каменяр, 1972. – 223 с.; Дмитрук К. Жовто-блакитні банкрути: док. нариси, памфлети, публіцистичні статті. – К.: Дніпро, 1982. – 399 с.; Іванченко І.Г. Ідеологічна диверсія в націоналістичній упаковці. – К., 1984. 163 с.; Маланчук Ф.І. Їх ремесло – зрада: публіцистичні нариси, памфлети й фейлетони. – Л.: Каменяр, 1974.; Мельничук Ю.С. Коли кров холоде в жилах. Нариси, памфлети. – К.: Радянський письменник, 1960. – 167 с.; Мельничук Ю.С. Продай-душі. – Л.: Каменяр, 1967. – 281 с.; Мельничук Ю.С. Плем'я упирів. Нариси. Памфлети. Фельетони. – К.: Радянський письменник, 1963. – 354 с.; Римаренко Ю.І. З ким і проти кого: документально-публіцистичні нариси й статті. – К.: Дніпро, 1983. – 145 с.; Беляєв В. Вбивці львівських учених на утриманні Вашингтона. (Українські буржуазні націоналісти) // Сучасне і майбутнє. – 1952. – № 7. – С. 18–23. та ін.

²⁴ Поліщук О.О. Український буржуазний націоналізм і його теорія «держави». – К.: Вища школа, 1986. – С. 7.

²⁵ Євдокименко В.Ю. Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму. – К.: Наукова думка, 1968. – 382 с.; Погапский А.М. Борьба против идеологии украинского буржуазного национализма за утверждение ленинского мировоззрения на Западной Украине (20–30 гг. XX в.): Автореферат дис. канд. филос. наук. / КГУ им. Т.Г. Шевченко. – К., 1965. – 21 с.; Поліщук О. Буржуазно-націоналістичні фальсифікації марксистсько-ленінського вчення про класи і класові відносини // Філософська думка. – 1976. – № 3. – С. 79–86.; Поліщук О.О. Реакційна сутність концепцій держави в ідеології українського буржуазного націоналізму. – К.: Вища школа, 1981. – 265 с.; Римаренко Ю.І. Буржуазний націоналізм та його "теорія" нації. – К.: Політвидав України, 1974. – 186 с. та ін.

співробітниками радянських спецслужб, їхня професійна діяльність у 1940 – 1960-х рр. була тісно пов'язана з ліквідацією націоналістичного підпілля, греко-католицької церкви, переслідуванням дисидентів тощо²⁶.

Окремим сегментом праць у масиві радянської історіографії у яких розглядалися ті чи інші аспекти діяльності ОУН та УПА в роки війни, були узагальнюючі дослідження з історії України в 1941 – 1945 рр., а також праці присвячені радянському партизанському руху, діяльності спеціальних підрозділів органів державної безпеки²⁷. Характерною рисою цих досліджень є погляд на український націоналістичний і повстанський рух крізь призму діяльності радянських партизанів, диверсантів, колабораціонізму тощо.

Цілком закономірно, що згадувалася діяльність підпілля ОУН та УПА в працях радянських учених, присвячених питанням возз'єднання більшості українських земель в період Другої світової війни і перші повоєнні роки, радянзації Західної України. Ці згадки, без винятків, стосувалися негативної ролі «українських буржуазних націоналістів», як основного «гальма» у процесі культурної, економічної та соціальної реорганізації життя в західноукраїнському регіоні²⁸.

Були в радянській історіографії також праці, які складно віднести до будь-якої підгрупи. Вони цілковито або значною мірою присвячувалися історії українського націоналізму і, попри низку вад, містили доволі цікаві аналітичні узагальнення та висновки. Це твори, авторства чільних учасників боротьби з українським визвольним рухом, офіцерів держбезпеки Б.Шульженка, І.Хамазюка, В.Данька, А.Комлева,

²⁶ Киричук Ю. Історіографія Української повстанської армії // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск до 60-річчя УПА. – Дрогобич, 2002. – С. 93–94.

²⁷ Клоков В., Кулик І., Слинко І. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1957. – 220с.; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр. – К.: Політвидав України, 1968. – Т. 2. – 518 с.; Война в тылу врага. – М.: Политиздат, 1974. – Кн. 1. – 447 с.; Кучер В.В. Партизанські краї і зони в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944). – К.: Наукова Думка, 1974. – 141 с.; Войцеховський В.О. Фронт на Поліссі. – К.: Політвидав України, 1975. – 430 с.; Старожилов Н.В. Партизанские соединения Украины в Великой Отечественной войне. – К.: Вища школа, 1983. – 237 с.; Боротьба трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. – К.: Наукова думка, 1984. – 235 с.; Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944. – К.: Наукова думка, 1985. – Кн. 2. – 431 с. та ін. (Детальніше див. список використаних джерел і літератури).

²⁸ Сироцинський К. Перемога колгоспного ладу в західних областях Української РСР. – К.: Держполітвидав УРСР, 1953. – 96 с.; Бабій Б.М. Возз'єднання Західної України з Українською РСР. – К., 1954. – 196 с.; Богодист І. Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР. – К.: Вид-во Київського університету, 1961. – 176 с.; Маланчук В.Ю. Торжество ленінської національної політики (Комуністична партія – організатор розв'язання національного питання в західних областях України). – Л.: Книжково-журнальне видавництво, 1963. – 696 с.; Маланчук В. Нас єднає велика мета. – Л.: Каменяр, 1965. – 216 с.; Масловкий В.И. В борьбе с врагами социализма. Очерки истории классовой борьбы на селе в период построения основ социализма в западных областях Украины. 1939 – 1950. – Л.: Вища школа, 1984. – 186 с. та ін.

М.Майорова, В.Кузьміна, М.Кравченка, В.Нікітченка, які видавалися обмеженим накладом, під грифом «цілком таємно», у спеціалізованих часописах і використовувалися для службового користування²⁹.

Певний сплеск антинаціоналістичної публіцистики, особливо в періодиці, спостерігався в останні роки існування СРСР. Початок Перебудови та Гласності, звільнення в 1987 р. з таборів політичних в'язнів, загальна демократизація настроїв суспільства, сприяла українському національному пробудженню. Колишні дисиденти у червні – липні 1988 р. ініціювали перші несанкціоновані мітинги у Львові та інших західноукраїнських містах, а від 1989 р. на цих мітингах усе частіше починають використовувати заборонену в СРСР українську національну символіку. Весь 1989 р. пройшов під знаком гострих суспільних дискусій з приводу створення Народного руху України за Перебудову, а в березні 1990 р. національно-демократична опозиція спромоглася здобути чверть голосів на виборах до Верховної Ради УРСР. Всі ці події викликали колосальне занепокоєння в партійного керівництва радянської держави і розглядалися як спроби «відродити бандерівський рух».

Влітку 1990 р. в ЦК КПРС і в КДБ були серйозно стурбовані тим, що в Україні (особливо в її західних областях) робляться спроби «реабілітації контрреволюційних банд ОУН-УПА, лунають вимоги ув'язнення колишніх співробітників НКВС, бійців винищувальних батальйонів тощо»³⁰. У зв'язку з цим ЦК КПРС віддав розпорядження Міністерству внутрішніх справ УРСР забезпечити громадський порядок в Західній Україні та організувати в партійній пресі та інших ЗМІ «широку публікацію документів з партійних архівів, архівів КДБ-МВС, у яких міститься інформація про роботу бандерівців під керівництвом спеціальних служб фашистської Німеччини та інших держав (...) про антикомуністичний сепаратизм в Україні...»³¹. 17 січня 1991 р. ЦК КПРС підготував і спрямував до обласних комітетів документ під назвою: «Про спроби політичної реабілітації ОУН-УПА в західних областях Української РСР» у якому будь-які спроби об'єктивного погляду на історію ОУН та УПА оголошувалися ворожими та

²⁹ Украинские буржуазные националисты / Авторский коллектив: Б.С. Шульженко (руководитель), И.В. Хамзюк, В.Т. Данько. – М.: Высшая школа КГБ при Совете министров СССР имени Ф.Э. Дзержинского, 1963. – 290 с.; Хамзюк И.В., Комлев А.А. Разложение зарубежных антисоветских организаций. – М., 1962. – 29 с.; Майоров М. Некоторые особенности расследования государственных преступлений, совершаемых буржуазными националистами. – М., 1964. – 43 с.; Кузьмин В.М. Идеино-политическая работа оперативно-чеккистских групп среди населения временно оккупированной территории СССР (1941 – 1944) // Труды высшей школы КГБ. – № 23. – М., 1981. – С. 269-285; Кравченко Н. В борьбе с террором и диверсиями // Сборник №106. – М., 1985. – С. 50-56; Никитченко В.Ф. Чеккисты Украины в период Великой Отечественной войны // Труды высшей школы КГБ. – № 2. – М., 1971. – С. 66-82.

³⁰ Motyka G. Zamiast wstępu: od operacji «C-1» do akcji «Bumerang» // Służby bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców / Pod. red. G.Motyki. – Warszawa: IPN, 2005. – S. 8-9.

³¹ Motyka G. Zamiast wstępu: od operacji «C-1» do akcji «Bumerang». – S. 9-10.

антидержавними. Партійні органи в Україні отримували завдання розробити проект закону про «Про охорону прав жертв бандерівського терору», Радіокомітет СРСР повинен був зайнятися оприлюдненням архівних матеріалів і фотографій, що мали б свідчити про «злочини націоналістів», організувати в ЗМІ виступи «спеціалістів» з історії «націоналістичного екстремізму», використати 50-річчя початку війни з гітлерівської Німеччиною задля висвітлення «зрадницької діяльності ОУН-УПА». КДБ мав забезпечити пресу документами з власних архівів, а також організувати свідчення «жертв бандерівського терору» тощо. Уже в лютому 1991 р. у пресі почалася кампанія публікації листів «жертв» ОУН і УПА, які, згідно з інструкціями ЦК КПРС, писалися співробітниками КДБ³². Ця кампанія чергового фальшування історії українського націоналістичного руху, оприлюднення фальсифікованих «свідчень і документів» не зуміла набрати повних обертів лише через спробу державного перевороту і фактичний розвал СРСР у серпні 1991 р., але її матеріали досі часто використовуються дослідниками (особливо ідейними послідовниками радянської історіографії) й подаються в якості справжніх свідчень «злочинів» оунівського підпілля³³.

Підсумовуючи аналіз радянської історіографії історії ОУН та УПА, наголосимо, що в існуючих у СРСР ідеологічних координатах, вивчення вказаної проблеми не могло не перетворитися на суміш історичної науки з пропагандою, покликаною формувати в населення УРСР та представників української еміграції низку стійких негативних стереотипів щодо ідеологічних ворогів радянської влади – «українських буржуазних націоналістів». Однак попри це, вивчення радянського історіографічного спадку не є цілковитим марнуванням часу. Відкидаючи ідеологічні нашарування, очищуючи дослідження від фальсифікацій та перекручень, у них можна побачити чимало цікавого фактологічного матеріалу, вловити окремі маловідомі нюанси, заглянути за лаштунки шпигунської боротьби або «пропагандистської кухні» тих часів.

Цілком закономірно, що найпотужніший історіографічний пласт історії ОУН і УПА в роки Другої світової війни було сформовано в Україні після проголошення незалежності. Позбавлена ідеологічного тиску з боку держави сучасна українська історична наука отримала можливість розвиватися на нових методологічних засадах, працювати із гігантським масивом відкритих для дослідження архівних джерел, активно долучатися до світового історіографічного простору. Однак, з іншого боку, зіштовхнувшись із колосальним валом фактологічного матеріалу, намагаючись максимально швидко закрити «білі плями» в історії, українська історична наука на зламі 80–90-х рр. минулого століття дуже часто фізично не могла справитися з

---

³² Ibidem. – S. 10-11.

³³ Ibidem. – S. 11.

викликами часу, вона виявилася ні методологічно, ні технічно не підготована до роботи в нових умовах, що призводило до появи часто неякісних досліджень³⁴.

Об'єктивно склалося так, що тема діяльності ОУН та УПА опинилася серед тих проблем історії Другої світової війни, які активно починають розроблятися саме у 1990-х рр³⁵. Першим вітчизняним автором, що виключно позитивно висвітлив історію ОУН і УПА, був львівський науковець Ю.Киричук³⁶, який найшвидше зорієнтувавшись у бурхливому морі політико-ідеологічних пристрастей, змінив свої яскраво антинаціоналістичні погляди, відображені в його кандидатській дисертації³⁷, на беззастережну глорифікацію подій пов'язаних з історією українського визвольного руху. Сам автор через одинадцять рзгодом доволі скептично оцінив свою першу працю з історії УПА, наголошуючи на тому, що «вона мала популяризаторський характер (...) і тому не могла претендувати на серйозне наукове дослідження»³⁸.

На жаль, у 1991 – 1992 рр. ознайомлення з історією ОУН перебувало більше в політико-ідеологічній площині, а не в площині наукових дискусій³⁹. В Україні почали з'являтися відверто апологетичні прооунівські книжки, авторство яких належало О.Багану, В.Іванишину, А.Дуді, В.Старику, П.Дужому, Г.Дем'яну⁴⁰, що були компіляцією творів еміграційних учених і публіцистів. Типовими ілюстраціями

³⁴ Детальніше див.: Кульчицький С. Українська історія як знаряддя легітимізації пострадянського політичного устрою наприкінці 80-х років // Історія та історіографія в Європі. – 2004. – Вип. 3. – С. 102.; Тарасов В. «Білі плями» вітчизняної історії на сторінках публіцистики 1989 – 1991 рр.: історіографічний та методологічний аспекти / Х.: Курсор, 2007. – 146 с.; Касьянов В. Ще не вмерла українська історіографія // Критика. – 2002. – Ч. 4.; Мищак І. Інкорпорація та радянізація західноукраїнських земель (1939 – початок 1950-х рр.): історіографія. – С. 34-35 та ін.

³⁵ Лисенко О. Актуальні проблеми історії України періоду Другої світової війни // Українська повстанська армія – феномен історії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – С. 5.

³⁶ Киричук Ю. Історія УПА. – Тернопіль, 1991. – 61 с.

³⁷ Киричук Ю.А. Реакционная деятельность украинских буржуазных националистов на Западной Украине накануне Второй мировой войны (1939 – 1945 гг.): Автореферат дис. канд. ист. наук. / ЛГУ им. И.Я. Франко. – Л., 1983. – 23 с.

³⁸ Киричук Ю. Історіографія Української повстанської армії // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск до 60-річчя УПА. – Дрогобич, 2002. – С. 97.

³⁹ Коваль М. ОУН–УПА і «третій рейх» // Політика і час. – 1991. – № 5. – С. 70-75; Іванців І. Українська повстанська армія в національно-визвольних змаганнях українського народу в 40–50-х роках. – Івано-Франківськ, 1992. – 18 с.; Покальчук Ю. Бандера, Лебедь та інші: погляд на історію ОУН–УПА // Київ. – № 1 – 1991. та ін.

⁴⁰ Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух. Історія та ідеї. – Дрогобич, 1994. – 192 с.; Іванишин В. Нація. Державність. Націоналізм. – Дрогобич: Відродження, 1992. – 176 с.; Дуда А., Старик В. Буковинський курінь в боях за українську державність. – Чернівці, 1995. – 271 с.; Дем'ян Г. Проти нацистських окупантів // Військо України. – 1993. – № 10. – С. 102-107; Дужий П. Степан Бандера – символ нації. Ескізний нарис про життя і діяльність провідника ОУН. У 2-х частинах. – Ч. I. – Л.: Галицька видавнича спілка, 1996. – 190 с. Ч. II. – Л.: Галицька видавнича спілка, 1997. – 206 с.; Бутко С., Демченко Т. За Україну, за її волю. Короткий нарис боротьби ОУН-УПА за незалежність України (другий етап національно-визвольного руху на Україні 30-х – початку 50-х рр.) – Чернівці, 1992. – 54 с.; Головка Т. ОУН-УПА – смолоскип нації // Трибуна. – 1992. – № 1. – С. 12-14. та ін.

доволі плачевного рівня тодішньої української історіографії історії ОУН і УПА стали наукові конференції проведені на честь 50-річчя УПА, які відображали дух історіографічної епохи, її пошуки, прорахунки й тенденції⁴¹.

Починаючи з 1993 – 1995 рр. українські вчені стали об'єктивніше підходити до вивчення історії ОУН та УПА, поступово відходячи від емоційних оцінок та заідеологізованих поглядів. Як слушно зазначили І.Іванцев та О.Марущенко, новий етап дослідницької роботи «характеризується збільшенням археографічної та історіографічної джерельної бази, формуванням демократичної і плюралістичної історіографії», створює реальні можливості для виокремлення об'єктивного погляду на історію національно-визвольного руху українців у роки останньої світової війни⁴². У згаданий період з'являються цікаві праці В.Сергійчука, М.Ковалю, І.Біласа, П. Брицького, І.Муковського, О.Лисенка, В.Трофимовича та інших учених, які спираються на нові архівні джерела⁴³.

Перші концептуальні узагальнення ролі ОУН і УПА в роки Другої світової війни, виходячи із нових досліджень та документальних публікацій, намагалися зробити такі вчені як О.Реєнт, О.Лисенко, І.Муковський, В.Кучер, П.Чернега, І.Дробот,

⁴¹ Українська повстанська армія і національно-визвольна боротьба в Україні 1940 – 1950-х рр. / Матеріали Всеукраїнської наукової конференції / Упорядн. С.Кульчицький та ін. – К., 1992. – 240 с.; Матеріали наукової конференції Всеукраїнського братства вояків УПА «Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія (історія, уроки, сучасність)». 16-17 січня 1993 р., м. Івано-Франківськ. / Упорядн. О.Дичковський та ін. – Стрий: ТОВ «УВІС», 1993. – 124 с. та ін.

⁴² Іванців І., Марущенко О. Українська повстанська армія в сучасній вітчизняній історіографії // Українська повстанська армія – феномен історії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – С. 21.

⁴³ Сергійчук В. В УПА – вся Україна // Військо України. – 1993. – Ч.6. – С.74-84; Сергійчук В. Радянські партизани про ОУН-УПА // Самостійна Україна. – 1994. – липень – вересень – С. 15-20; Сергійчук В. Діяльність оунівського підпілля на Сході України // Україна у Другій світовій війні: Зб. наук. праць. – К., 1995. – С. 193-196; Сергійчук В.І. Микита Хрущов проти ОУН-УПА // М.С. Хрущов і Україна. – К. – 1995. – С. 47-51; Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення. – К., 1994. – 58 с.; Коваль М.В. Україна 1941 – 1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К.: Вища школа, 1995. – 194 с.; Коваль М.В. ОУН-УПА між «третім рейхом» і сталінським тоталітаризмом // Укр. іст. журнал. – 1994. – № 2-3. – С. 94-102.; Іванченко М. Почуте і побачене. Звенигородський терен ОУН на Черкащині // Національно-визвольна боротьба 20–30-х років ХХ століття в Україні. – Київ – Львів, 1993. – С. 296-271; Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917 – 1953 // Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У двох книгах. – Кн. 1. – К.: Либідь, 1994. – 425 с.; Брицький П.П. Україна у Другій світовій війні (1939 – 1945). – Чернівці: Чернівецький ун-т 1995. – 144 с.; Озимчук О.Б. Антифашистська боротьба ОУН-УПА в роки Другої світової війни (період 1941 – 1944 рр.) на матеріалах Волині: Автореферат дис. канд. іст. наук. / Рівненський пед. інститут – Рівне, 1995. – 21 с.; Трофимович В.В. Історія військових формувань ОУН (1939 – 1942 рр.). – Львів, 1994. – 51 с. та ін.

К.Бондаренко у 1996 – 1997 рр.⁴⁴, які своїми працями підвели певний підсумок досягнень історіографії історії ОУН та УПА перших п'яти-шести років незалежності.

На зламі 1990 – 2000-х рр. в сучасній українській історіографії історії ОУН та УПА позначились нові чіткі тенденції. По-перше, почали з'являтися перші спроби комплексного підходу до історії націоналістичного руху в Другій світовій війні, намагання показати його не лише окремою течією антифашистського руху опору, а відокремленим, самодостатнім явищем. По-друге, розширення джерельної бази сприяло появі численних спеціальних досліджень, присвячених окремим аспектам діяльності українського націоналістичного підпілля і повстанської армії в роки війни, розгляд їхньої боротьби в регіональних вимірах, спроба реконструкції окремих фрагментів повсякденної історії національно-визвольного руху тощо. По-третє, починають кристалізуватися окремі напрямки в українській історіографії проблеми, які ґрунтуються на різних методологічних і світоглядних підходах до досліджуваної тематики. По-четверте, історія ОУН і УПА в роки війни отримує стабільну «прописку» в узагальнюючих працях з історії України ХХ ст., історії Другої світової війни, історіях соціальних груп або окремих регіонів.

Значній активізації історичних досліджень, присвячених діяльності ОУН та УПА сприяла поява доручення Президента України Л.Кучми Кабінету міністрів України від 28 травня 1997 р. про створення Урядової комісії, яка б всебічно вивчила історію ОУН і УПА і виробила офіційну позицію держави щодо діяльності цих структур. На виконання доручення Президента України, Кабінет Міністрів України 12 вересня 1997 р. створив Урядову комісію, яка організувала відповідну робочу групу при Інституті історії України НАН України для підготовки історичного висновку про діяльність ОУН і УПА, яку очолив професор С.Кульчицький. До робочої групи були залучені багато українських дослідників даної теми: В.Дзьобак, В.Дервінський, Г.Касьянов, І.Льюшин, А.Кентій, В.Нікольський, О.Лисенко, В.Сергійчук та ін. У рамках роботи комісії, яка працювала до 2005 р., було опубліковано 30 монографій,

⁴⁴ Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвовність: українці на фронтах Другої світової війни. – К.: Видавниче агентство «Книга пам'яті України», 1996. – 567 с.; Реєнт О., Муковський І., Лисенко О. УПА та збройні формування ОУН як чинник Другої світової війни // Віче. – 1997. – № 10. – С. 114-129; Кучер В.І. ОУН-УПА в боротьбі за незалежну Україну. – К.: Бібліотека українця, 1997. – 104 с.; Кучер В.І., Чернега П.М. 50-річчя перемоги над фашизмом: Україна і Друга світова війна. – К.: Віпол. – 1995. – 68 с.; Дробот І.І., Кучер В.І., Чернега П.М. ОУН-УПА і українське питання: погляд із сьогодення. – К.: Генеза, 1997. – 70 с.; Бондаренко К.П. Діяльність організації українських націоналістів напередодні і під час Другої світової війни (1939 – 1945): політичні та військові аспекти. / Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.02.01 / Держ. ун-т «Львівська політехніка». – Л., 1997. – 24 с. та ін.

підготовлено звіт⁴⁵, фаховий висновок⁴⁶ та узагальнюючий колективний нарис з історії діяльності ОУН і УПА⁴⁷. Потрібно підкреслити, що в середовищі членів робочої групи існував плюралізм думок, що сприяло кристалізації в її надрах різних напрямків сучасної вітчизняної історіографії проблеми.

Ведучи мову про узагальнюючі праці з історії націоналістичного руху в роки Другої світової війни, що з'явилися на зламі тисячоліть слід, насамперед, охарактеризувати дослідження А.Кентія⁴⁸, Ю.Киричука⁴⁹, А.Русначенка⁵⁰. Беззаперечною заслугою А.Кентія було введення в науковий обіг цілого масиву документів з фондосховищ ЦДАГО України і спроба створити концептуальне бачення розвитку націоналістичного і повстанського руху в період війни. Проте, через те, що дослідник, в основному, спирався на документи радянських і партійних органів й меншою мірою послуговувався повстанськими, німецькими, польськими документами, його дослідження, попри всі зусилля автора зберегти максимальну об'єктивність, вийшло певним відображенням погляду радянської сторони на ОУН та УПА. Вченому не вдалося глибоко дослідити структури підпілля ОУН та повстанської армії, їхньої еволюції, розібратися у причинах внутрішніх конфліктів, тобто заглянути в контекст усього руху, дослідити глибинне коріння тих процесів і явищ, які, здавалося б, лежали на поверхні. Аналогічні хиби збереглися й у повторному перевиданні серії монографій А.Кентія у форматі однієї двотомної праці «Збройний чин українських націоналістів»⁵¹.

Майже паралельно з А.Кентієм, який жив і працював у Києві, у Львові аналогічну роботу зі створення комплексного дослідження історії українського

⁴⁵ Проблема ОУН-УПА. Звіт робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. Основні тези з проблеми ОУН-УПА (історичний висновок). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 95 с.

⁴⁶ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА / НАН України. Ін-т історії України. – 3 вид. – К.: Наукова думка, 2005. – 72 с.

⁴⁷ Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія. Історичні нариси. / Відп. ред. С.В. Кульчицький. – К.: Наукова думка, 2005. – 495 с.

⁴⁸ Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929-1941 рр.) – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 201 с.; Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941 – 1942 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 202 с.; Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1944 – 1945 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 218 с.

⁴⁹ Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ століття. – Л., 2000. – 304 с.; Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія і практика. – Л.: Добрі справи, 2003. – 464 с.

⁵⁰ Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. – К.: Пульсари, 2002. – 519 с.

⁵¹ Кентій А. Збройний чину українських націоналістів. 1920 – 1956. Історико-архівні нариси. У 2-х т. – Т. 1. Від Української військової організації до Організації українських націоналістів. 1920 – 1942. – К., 2005. – 332 с.; Т. 2. Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів. 1942 – 1956. – К., 2008. – 415 с.

національного руху 40–50-х рр. ХХ ст. здійснював Ю.Киричук. Його дві книги, що побачили світ у 2000 та 2003 рр. були прижиттєвим малотиражним виданням і посмертним (більш тиражованим) перевиданням однієї і тієї самої праці. Ю.Киричук, залучивши широке коло джерел, зробив спробу представити український національний рух в усіх його спектрах і вимірах, що, на нашу думку, не дозволило йому належно заглибитися у проблему, розібратися в деталях. Тому, попри очевидні заслуги цього автора, його праця вийшла надто оглядовою, певним намаганням охопити в рамках однієї книги неохоплені речі. Недостатньо детальне вивчення низки аспектів діяльності ОУН та УПА в роки війни приводило дослідника до окремих сумнівних висновків, як, наприклад, той, що «бандерівський збройний опір не становив серйозної загрози урядам Німеччини та СРСР. Цей рух був заздалегідь приречений, оскільки тоталітарні системи, проти яких він боровся мали величезну силу»⁵². На наш погляд, такий висновок є поспішним, оскільки, як у роки Другої світової війни, так і після її завершення, існували такі варіанти розвитку геополітичного сценарію за якого український визвольний рух міг отримати шанси на реалізацію власної стратегічної доктрини.

Здійснюючи аналіз праці А.Русначенка необхідно підкреслити, що цей дослідник вперше у вітчизняній історіографії зробив спробу ввести український визвольний рух 1930 – 1950-х рр. у більш ширший контекст, подаючи його розвиток на тлі подібних рухів у Білорусії та Прибалтійських державах. Зібраний ученим фактологічний матеріал, намагання якнайширше висвітлити всі аспекти діяльності українського визвольного руху, роблять дослідження А.Русначенка цінним, але не бездоганним. Найбільшими вадами книги, на нашу думку, є деяка непослідовність автора у викладі матеріалу, дещо нелогічне «перескакування» від одних подій до інших, а також значна кількість друкарських помилок у написанні власних назв, цитатах з документів тощо.

Підводячи підсумки аналізу вказаних вище узагальнюючих праць трьох дослідників слід наголосити, що вони, свого часу, були помітним явищем у вітчизняній історіографії, однак, при цьому, кожна мала свої окремі вади й недоопрацювання, а подальше відкриття архівних матеріалів у 2000-х рр., зробило деякі положення та узагальнення, зроблені їхніми авторами застарілими.

Паралельно з процесом створення перших узагальнюючих досліджень, в Україні на зламі тисячоліть активно розроблялися окремі аспекти діяльності українського визвольного руху в роки Другої світової війни. Об'єктами уваги вчених ставали питання активності ОУН у вересні 1939 р., діяльності Т.Боровця, становлення УПА, військової діяльності ОУН, СБ ОУН, запілля УПА, націоналістичної і повстанської

⁵² Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія і практика. – С. 414.

преси та пропаганди, етнонаціональні концепції українського визвольного руху, складні українсько-польські взаємини, регіональні аспекти активності націоналістичного підпілля й повстанської армії тощо. Упродовж 1997 – 2004 рр. світ побачили праці таких учених, як: О.Лисенко, С.Кульчицький, В.Кучер, В.Литвин, В.Трофимович, Ю.Шаповал, В.Гриневич, Г.Стародубець, Г.Касьянов, Я.Дашкевич, І.Льюшин, Д.Веденєєв, В.Дзьобак, О.Вовк, А.Руккас, В.Дервінський, В.В'ятрович, М.Мандрик, В.Мороз, О.Стасюк, Н.Мизак, О.Дмитерко, Т.Гривул, І.Марчук⁵³ та десятків інших дослідників.

На межі 1990-х і 2000-х рр. в Україні поступово починається відродження марксистської історіографії історії ОУН та УПА, яке скоріше нагадує певну

⁵³ Веденєєв Д.В., Єгоров В.П. До питання про історіографію Служби безпеки Організації українських націоналістів // Держава і право: Щорічник наукових праць молодих вчених. Вип. 2 / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: ін. Юре, 1999. – С. 69-78; Веденєєв Д., Єгоров В. Меч і тризуб. Нотатки з історії Служби безпеки Організації українських націоналістів // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2 – С. 365-389; № 2/4. – С. 485-503.; Веденєєв Д. Проект ОУН щодо державно-адміністративного врядування України (1940 рік) / Галичина. – 2001. – № 7. – С. 88-90; Вовк О. До питання постановня УПА під проводом ОУН СД // Український історик. – 1995. – Т. 32. – Число 1-4. – С. 137-143; Веденєєв Д., Шаповал Ю. Пастка для «Лицаря». Обставини загибелі Олекси Гасина. // Військово-історичний альманах. – Ч. 1 (4). – К., 2002. – С. 62-67; Вовк О.Д. До питання творення Української повстанської армії під проводом ОУНСД // Архіви України. – 1995. – № 1-3. – С. 59-63; Вовк О. До питання про першого командира Української повстанської армії // Український визвольний рух. – Зб. 1. Львів: Мс, 2003. – С.151-158; Вовк О. До питання про найбільшу битву під Гурбами // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск до 60-річчя УПА. – Дрогобич: НВЦ «Каменярь», 2004. – С. 125-137; Дзьобак В.В. Тарас Бульба-Боровець і його овійські підрозділи в українському русі опору (1941–1944 рр.) – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – 260 с.; Дробот І., Кучер В. Пошуки шляхів до визволення України. – К.: Школяр, 1999. – 283 с.; Кучер В. Національно-визвольна боротьба в Україні в роки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей/ НАН України. Ін-т історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 231-236.; Кучер В.І. Українські національно-патріотичні сили напередодні та на першому етапі війни // Політична історія України. ХХ століття. У 6 т. – Т. 4. Україна у Другій світовій війні (1935 – 1945). – К.: Генеза, 2003. – С. 305-334; Кучер В.І. Рух опору в окупованій Україні. // Політична історія України. ХХ століття. У 6 т. – Т. 4. Україна у Другій світовій війні (1935 – 1945). – К.: Генеза, 2003. – С. 369-438; Льюшин І.І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 198 с.; Льюшин І.І. Протистояння УПА і АК (Армії Карйової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – 289 с.; Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму. – К.: Либідь. 1999. – 352 с.; Лисенко О.Є., Вронська Т.В. Терористична тактика в діяльності ОУН та УПА // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ століття. Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 656–677. Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії. – К., 2002; Кучерепа М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919 – 1939 рр.) // Україна-Польща: важкі питання. Т.1-2. – Варшава, 1998. – С. 11-28; Ісасевич Я. Холмсько-Волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки // Волинь і Холмщина 1938 – 1947 рр. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – Л.: Ін-т українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, 2003. – С. 3-58; Сливка Ю.Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки. – Л.: Ін-т українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, 2003; Макар Ю. Українсько-польське протистояння на Холмщині: причини, характер, наслідки // Волинь і Холмщина 1938 – 1947 рр. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – Л.: Ін-т українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, 2003. – С. 71-98 та ін. (Повніший перелік праць сучасних українських учених див. у списку використаних джерел і літератури).

реінкарнацію старої радянської історіографічної доктрини з усіма її вадами та заідеологізованими кліше і штампами⁵⁴.

На початку 2000-х рр. у Львові група молодих істориків створила при Інституті українознавства імені І.Крип'якевича Центр досліджень визвольного руху, який з 2003 р. розпочав регулярне видання збірника наукових праць «Український визвольний рух». До сьогодні світ побачили п'ятнадцять чисел видання у яких опубліковано десятки цікавих статей, документальних підбірок, оглядів і рецензій підготованих дослідниками: Р.Забілим, Д.Куделею, М.Посівничем, М.Романюком, Р.Грицківим, О.Дарованцем, В.Муравським, В.Ковальчуком, О.Пагірею, М.Ковальчуком, Ю.Щуром, В.Стефанівим, І.Дерев'яним, А.Совою, М.Галівом, М.Гавришко та іншими вченими⁵⁵. Слід підкреслити, що у збірнику особливу увагу зосереджують на питаннях дослідження структур повсякденності, мікроісторії визвольного руху.

Певний сплеск активності у вивченні історії ОУН та УПА був спричинений появою у 2005 р. підсумкової монографії підготованої робочою групою істориків при Кабінеті міністрів, яку підготували С.Кульчицький, В.Дзьобак, А.Кентій, О.Лисенко, Г.Касьянов, І.Льюшин, І.Патриляк. Зокрема, в якості відповіді вчені-епігони радянської історичної традиції написали дві критичні праці⁵⁶, які більше подібні на доволі кволу

⁵⁴ Войцеховский А.А. Трофейные документы о нацистско-ОУНовском альянсе // Марксизм и современность. – 2000. – № 1. – С. 172-175; Хмель И. Тенденциозность, замешанная на конъюнктуре. Об извращении истории Великой Отечественной войны в школьных учебниках и пособиях // Комуніст України. – 1999. - № 2. – С. 81-91; Хмель І.Шиловцев Ю. Право справедливості вимагає справедливості права. Про оцінку діяльності Організації українських націоналістів та створених нею під час Другої світової війни військових формувань // Віче. – 1997. – № 4. – С. 75-92; Масловський В. З ким і проти кого воювали українські націоналісти в роки Другої світової війни. – М.: Славянський діалог, 1999. – 272 с.; Ткачук А.В. Перед судом історії: Сотрудничество германських фашистів и украинских националистов в годы второй мировой войны и борьба против них советских органов государственной безопасности. – К., 2000. – 268 с.; Березняк Є.С. Немає каяття – не буде прощення. // Справжні і міфічні визволителі України: Матеріали науково-практичної конференції, Київ, 9 квітня 1993. / Редкол. С. Хмель (гол. ред.) та ін. – К.: Ін-т історії АН України, 1993. – С. 56-59.; Войцеховский А.А. ОУН и УПА через призму фактов. // Справжні і міфічні визволителі України: Матеріали науково-практичної конференції, Київ, 9 квітня 1993. / Редкол. С. Хмель (гол. ред.) та ін. – К.: Ін-т історії АН України, 1993. – С. 47-56.; Загривый Е.Н. Свастикой клеймённые: (Об ОУН-УПА). // Справжні і міфічні визволителі України: Матеріали науково-практичної конференції, Київ, 9 квітня 1993. / Редкол. С. Хмель (гол. ред.) та ін. – К.: Ін-т історії АН України, 1993. – С. 67-72.; Шелюг М. Правди не сховаєш. – Житомир, 1996. – 46 с. та ін. (Повніший перелік праць сучасних українських вчених-марксистів див. у списку використаних джерел і літератури).

⁵⁵ Перелік всіх чисел «Українського визвольного руху» див. у списку використаних джерел і літератури.

⁵⁶ Полищук В. Гора родила мышь. Бандеровскую. Правда об ОУН-УПА. Критика «Отчета рабочей группы историков при Правительственной комиссии по изучению деятельности ОУН и УПА (исторический вывод)». – К.: Всеукраинское объединение «Интеллигенция Украины за социализм»; Антифашистский комитет Украины, 2006. – 80 с.; Иваненко В. Яқунін В. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2006. – 423 с.

спробу «воскресити» давно і ґрунтовно спростовану аргументацію радянських пропагандистів⁵⁷.

Прискіпливий суспільний і політичний інтерес до історії ОУН і УПА, який панував в Україні впродовж 2005 – 2010 рр. спричинив суттєву активізацію наукового вивчення даної проблематики та її популяризацію з допомогою науково-популярних видань, виставок, документальних фільмів. Протягом цього часу світ побачили ґрунтовні монографії, брошури, статті таких дослідників як: Д.Веденєєв, Г.Биструхін, В.Ковальчук, В.Дзьобак, О.Денищук, І.Льюшин, М.Посівнич, О.Пагіря, О.Іщук, В.Огороднік, А.Руккас, Ю.Сорока, В.Ухач, О.Стасюк, Я.Антонюк, І.Марчук, В.Манзуренко та десятки інших, у яких висвітлювалися найрізноманітніші аспекти діяльності націоналістичного підпілля та повстанської армії напередодні, під час і після Другої світової війни⁵⁸. Багаторівневість вивчення діяльності ОУН і УПА дозволила цілій групі учених протягом останніх років захистити кандидатські та докторські

⁵⁷ Надзвичайно влучну рецензію на працю В.Іваненка та В.Якуніна написав Р.Забілий. Детальніше див.: Забілий Р. Історія на замовлення? (Іваненко В. Якунін В. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2006. – 423 с.) // Український визвольний рух. – Збірник 9. – С. 300-308.

⁵⁸ Антонюк А. Діяльність СБ ОУН на Волині. – Луцьк: Волинська книга, 2007. – 176 с.; Веденєєв Д.В., Биструхін Г.С. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920 – 1945). Монографія. – К.: Генеза, 2006. – 405 с.; Веденєєв Д.В., Биструхін Г.С. «повстанська розвідка діє точно й відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940 – 1950-ті роки. Монографія. – К.: К.І.С., 2006. – 586 с.; Веденєєв Д. Одиссея Василя Кука. Военно-политический портрет последнего командующего УПА. – К.: К.И.С., 2007. – 208 с.; В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв. Формування позиції на тлі катастрофи. – Л., 2006. – 139 с.; В'ятрович В. Друга українсько-польська війна. 1942 – з 1947. – К.: Видавничий дім Києво-Могилянська академія, 2011. – 287 с.; Дзьобак В. Конфлікти в ОУН(Б) і їх вплив на український Рух Опору (1941 – 1944). – К.: Інфоцентр, 2005. – 266 с.; Льюшин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова: протистояння в Західній Україні (1939 – 1945 рр.). – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 399 с.; Ковальчук В. Діяльність ОУН(Б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941 – 1944 рр.). – К. – Л.: Літопис УПА, 2006. – 497 с.; Іщук О. Діяльність Проводу ОУН(Б) на Північно-західних українських землях у 1948 – 1952 рр. – К., 2009. – 46 с.; Іщук О., Ніколаєва Н. Діяльність молодіжних структур ОУН у повоєнні роки (1945 – 1948 рр.): деякі аспекти проблеми // Український визвольний рух. – Зб. 7. – С. 232-243; Мороз В. До початків діяльності Української головної визвольної ради // Український визвольний рух. – Зб. 10. – С. 213-232; Пагіря О. Карпатська Січ: військове формування Карпатської України. – К.: Темпора, 2010. – 151 с.; Пагіря О. Переговори між УПА й Угорською армією в 1943 – 1945 рр. // Визвольний шлях. – Кн. 6. – 2006. – С. 86-115; Пагіря О., Посівнич М. Военно-політична діяльність ОУН у Закарпатті (1929 – 1939). // Український визвольний рух. – Зб. 13. – Л., 2009. – С. 45-88.; Сорока Ю. Населення Західноукраїнських земель: депортації, переселення, мобілізації, міграції (1939 – 1950-ті роки). – К.: ВПЦ «Київський університет», 2007. – 275 с.; Стародубець Г. Генеза українського повстанського запілля. Монографія. – Тернопіль: Підручники й посібники, 2008. – 464 с.; Стародубець Г. Суспільно-політичні чинники формування морально-психологічного клімату у повстанському запіллі (1944 – 1945) // Український визвольний рух. – Зб. 11. – С. 119-137; Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941 – 1953 рр.) – Л., 2006. – 383 с.; Ухач В. ОУН: культурно-освітня діяльність (1929 – 1944 рр.) На фронті культурної боротьби. – Тернопіль: Джура, 2005. – 152 с. Частий Р.В. Степан Бандера: мифы, легенды, действительность. – Х.: Фолио, 2007. – 382 с. та ін. (Розширений перелік праць сучасних українських вчених див. у списку використаних джерел і літератури)

дисертації з окремих аспектів даної проблематики, що свідчить про вихід української історичної науки на якісно новий теоретичний рівень осмислення націоналістичного руху періоду Другої світової війни. Йдеться, насамперед, про дисертаційні праці В.Малюги, В.Огородніка, В.Підлубного, Д.Веденєєва, І.Льюшина, М.Головка, Н.Мизака, Я.Антонюка, М.Посівнича, В.Марчука, В.Ковальчука, В.Жилюк, О.Дарованця, О.Сича, Т.Ремарчука, М.Денисюк, В.Мазурка, О.Ленартовича та ін.

Необхідно наголосити на тому, що розвиток сучасної української історіографії історії ОУН та УПА відбувається в умовах гострої суспільної полеміки навколо світоглядних, моральних, філософських проблем. У такій ситуації у вітчизняній історіографії викристалізувалися три основні течії дослідників, які формують власне оціночне ставлення до історії діяльності ОУН та УПА, виходячи з притаманних їм світоглядних цінностей. Це національно-державницька, національно-ліберальна та марксистська течії. Однак, попри певну політичну забарвленість вітчизняної історіографії, слід підкреслили, що українські вчені протягом останніх двох десятиліть здійснили грандіозний прорив у науковому осмисленні історії визвольного руху.

Здійснивши загальний огляд діаспорної, радянської та сучасної української історіографії, перейдемо до аналізу історіографічного доробку наших іноземних колег.

Найпотужнішою історіографією історії ОУН та УПА за рубезем є польська історіографія. В доробку польських вчених є тисячі праць з історії українського націоналізму, більшість з яких, цілком очевидно, присвячені проблемі польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни та після її завершення. Польська історіографія чітко поділяється на два періоди – історіографія, створена в соціалістичній Польщі, та сучасна польська історіографія. Тож чергову історіографічну групу, яку ми будемо аналізувати, становлять праці польських учених часів ПНР.

Необхідно наголосити на тому, що в соціалістичній польській державі, на відміну від СРСР, поряд із пропагандистськими памфлетами⁵⁹, були спроби написати справді наукові дослідження. Перший період зацікавлення історією ОУН і УПА спостерігався в ПНР з другої половини 1950-х і впродовж 1960-х рр. Він був спровокований внутрішньополітичною ситуацією в цій державі. Страйки і заворушення, що охопили країну в 1956 р., поставили під питання легітимність прорадянського режиму, а проведена десталінізація розглядалася польськими інтелектуалами, як крок до повної лібералізації наукової думки. Бажаючи опанувати ситуацію, В.Гомулка поставив

⁵⁹ Про польську пропагандистську антиоунівську літературу часів ПНР детальніше див.: Motyka G. *Obraz ukraińca w literaturze Polski Ludowej* // *Polska – Ukraina spotkanie kultur / Materiały z sesji naukowej pod. red. T.Stegniera.* – Gdańsk, 1997. – S. 103-114; Motyka G. *W kręgu «Łun w Bieszczadach».* – Warszawa: Rytm, 2009. – 189 s.; Motyka G. *Jak w PRL historię poprawiano* // *Służby bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców / Pod. red. G.Motyki.* – S.270-296.

завдання перед керівництвом Польської робітничої партії та ПНР, по-перше, знайти в недавній історії ті аспекти, які б дозволяли лідерам ПНР вести мову про їхню важливу історичну місію в порятунку батьківщини, а, по-друге, опанувати небезпечні тенденції в польській науковій думці, зокрема, в історіографії⁶⁰. Найкращим засобом для легітимізації соціалістичної влади було створення її образу, як рятівника цілісності Польщі від українських зазіхань та переможця «банд УПА», які «тероризували мирне польське населення»⁶¹.

У жовтні 1958 р. у Варшаві відбувся великий науковий форум під егідою Польської академії наук та Міністерства національної оборони, присвячений визвольній боротьбі поляків у 1939 – 1945 рр. На цьому конгресі польський військовий історик, генерал І.Блюм вперше здійснив широкий аналіз боротьби ВП проти УПА та підпілля ОУН у Польщі. При цьому в доповіді було відображено загальний огляд структур українського націоналістичного підпілля та повстанського руху, описано хід боїв між УПА та ВП⁶².

Через два роки після публічної доповіді І.Блюм видав працю про історію ВП у 1945 – 1948 рр. у якій чільне місце займали дослідження проблем боротьби збройних сил комуністичної Польщі з повстанською армією та українським націоналістичним підпіллям⁶³. Попри відчутний вплив марксистської історіографічної парадигми на методологію та висновки вченого, не можна заперечити, що його праця внесла важливі позитивні нюанси у вивчення структури, методів боротьби, системи постачання, які були в українському підпіллі на території Польщі. У праці також вперше оприлюднювалися деякі важливі архівні матеріали з історії ОУН і УПА.

Необхідно підкреслити, що дослідження І.Блюма піддали різкій критиці польські ветерани боротьби з УПА, особливо «військово-політичні працівники» такі, як Я.Герхард, Р.Галяба, Б.Швайгерт⁶⁴. Аби не дозволити вийти історії ОУН та УПА з-під контролю, за її дослідження в ПНР взялася Військово-політична академія імені Ф.Дзержинського. Проте, на відміну від досліджень співробітників подібних установ в

⁶⁰ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Л., 2002. – С. 572-573; Зашкільняк Л. Польська історіографія після Другої світової війни: проблема національної історії (40–60-ті рр.). – Л., 1992. – С. 40-55.

⁶¹ Грицьків Р. Діяльність Української повстанської армії у висвітленні польської історіографії (період Польської Народної Республіки) // Український визвольний рух. – Зб. 9. – Л., 2007. – С. 281-282.

⁶² Sowa A. Akcja «Wisła» w polskiej historiografii: aktualne problemy badawcze // Akcja «Wisła» / Pod. red. J. Pisulinskiego. – Warszawa, 2003. – S. 14; Z walk przeciwko zbrojnemu podziemiu 1944 – 1947/ Pod. red. M. Turlejskiej. – Warszawa, 1966. – S. 5.

⁶³ Blum I. Z dziejów Wojska Polskiego w latach 1944 – 1948. – Warszawa, 1966. – S. 72-112.

⁶⁴ Gerhard J. Dalsze szczegóły walk z bandami UPA i WiN na południowo-wschodnim obszarze Polski // Wojskowy Przegląd Historyczny. – 1959. – Nr. 4. – S. 305-335; Halaba R., Zweigert B. Jeszcze o walkach z bandami UPA Polski // Wojskowy Przegląd Historyczny. – 1960. – Nr. 2. – S. 276-294.; Halaba R. Z problematyki walki z reakcyjnym podziemiem w latach 1944–1947 // Z Pola Walki. – Nr. 4/36. – 1966. – S. 45-61.

СРСР, праці польських учених носили більш фаховий та об'єктивний характер, хоча й не виходили за рамки марксистської методології⁶⁵. Упродовж 1961 – 1967 рр. випускники кафедри історії Польщі вказаної академії доволі часто захищали магістерські роботи присвячені дослідженням боротьби проти ОУН і УПА в ПНР. Необхідно підкреслити, що ці роботи часто носили високий рівень і залишили помітний слід в історіографії проблеми, попри те, що існували в одному екземплярі у бібліотеці академії⁶⁶. Лише один із колишніх магістрів Військово-політичної академії Я. Чапля наважився продовжувати цю проблематику в майбутньому й у 1966 р. опублікував цікаву статтю, зроблену на базі магістерської роботи: «Боротьба з ОУН-УПА в 1944 – 1947 рр. (Курінь «Залізняка»)»⁶⁷ у якій вчений зробив спробу узагальнити досвід діяльності підпілля ОУН та УПА в Польщі, показати його сильні сторони і стратегічні й тактичні прорахунки.

На початку 1970-х рр. у Польщі побачила світ праця ветерана польських прикордонних військ Г. Домінічака присвячена діяльності прикордонників на завершальному етапі війни й у перші повоєнні роки⁶⁸. Цілком закономірно, що вчений чимало уваги присвятив проблемі боротьби прикордонних військ ПНР проти підпілля ОУН та підрозділів УПА. Як зауважують сучасні українські історіографи: «Дослідження Г. Домінічака засвідчило відчутні зміни в підходах до проблеми УПА. Під впливом фахових розробок у польських ветеранів з'явилося помітне прагнення до онаучнення та конкретизації своїх історичних пошуків»⁶⁹.

На зламі 1960 – 1970-х рр. у польській історіографії з'явилося декілька цікавих імен, які зробили спробу подивитися на питання діяльності ОУН і УПА в роки війни у більш широкій площині – нацистської політики щодо українців у роки Другої світової війни. Йдеться, насамперед, про дослідження Т. Цєшляка й Р. Тожецького⁷⁰. Попри їхню

⁶⁵ Грицьків Р. Діяльність Української повстанської армії у висвітленні польської історіографії (період Польської Народної Республіки) // Український визвольний рух. – 36. 9. – С. 285.

⁶⁶ Czapla J. Działalność terrorystyczna kurenia «Żeleznika» i jego likwidacja (kwiecień 1944 – lipiec 1947). Praca magisterska. Maszynopis. – Warszawa: Biblioteka WAP, 1961. – 174 s.; Kominek J. Działalność propagandowa aparatu politycznego wojska i jej skuteczność podczas walk z UPA. Praca magisterska. Maszynopis. – Warszawa: Biblioteka WAP, 1967. – 189 s. та ін. (Розширений перелік магістерських праць польських військових див. у списку використаних джерел і літератури).

⁶⁷ Czapla J. Walka z OUN-UPA w latach 1944 – 1947 (Kureń «Żeleznika») // Z walk przeciwko zbrojnemu podziemi 1944-1947// Pod. red. M. Turlejskiej. – Warszawa, 1966. – S. 359-424.

⁶⁸ Dominiczak H. Wojska Ochrony Pogranicza w latach 1945 – 1948. – Warszawa, 1971. – 384 s.

⁶⁹ Грицьків Р. Діяльність Української повстанської армії у висвітленні польської історіографії (період Польської Народної Республіки) // Український визвольний рух. – 36. 9. – С. 286.

⁷⁰ Cieślak T. Hitlerowski sojuz z nacjonalizmem ukraińskim w Polsce // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa, 1969. T. V. / Red. T. Cieślak. – S. 93-108; Torzecki R. Niektóre aspekty hitlerowskiej polityki wobec Ukraińców (1940 – 1944) // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa, 1969. T. V. / Red. T. Cieślak. – S. 155-160; Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933 – 1945. – Warszawa, 1972. – 358 s.

марксистську риторичку, праці містять доволі багато цікавого фактологічного матеріалу, а також низку оригінальних та обґрунтованих висновків і узагальнень.

Очевидно, що найціннішою працею про ОУН та УПА, яка побачила світ у ПНР, стала опублікована в 1973 р. видавництвом міністерства національної оборони Польщі книга дослідників А.Б. Щесняка й В.З. Шоти «Дорога в нікуди. Діяльність Організації українських націоналістів і її ліквідація в Польщі»⁷¹. За рівнем опрацювання матеріалу, залучення нових джерел, аналізу подій ця праця тоді не мала собі рівних ані на території СРСР, ані в Польщі. Безумовно, виходячи із засад марксистської історіографії, автори зараховували діяльність ОУН і УПА до «реакційних націоналістичних рухів». Вони повсякчас намагалися підтвердити думку про несамостійність такого явища, як український націоналізм, виводячи його появу з бажання Німеччини часів О.Бісмарка ослабити Російську імперію. Однак, попри ці кліше, вчені намалювали доволі рельєфну картину, яка виходила далеко поза межі вузько ідеологічних рамок у які її намагалися увібгати, обмежені інструментарієм марксистської методології, науковці. Очевидно, така невідповідність заявленим висновкам та ретельно відображеним фактологічним матеріалом налякала цензорів у Москві. На вимогу радянського керівництва, праця А.Щесняка і В.Шоти була вилучена з книгарень і бібліотек⁷². Польська Служба безпеки відзначала, що в книзі місцями «глюорифікується УПА», але через цінний матеріал, вміщений на сторінках праці, її пропонували використовувати для підготовки службовців Міністерства оборони та підрозділів спеціального призначення⁷³.

Після такого «прорахунку» варшавське та московське керівництво уже не мали довіри до фахових польських істориків, а тому аж до краху соціалістичного режиму в Польщі у цій країні з'являлися лише публіцистичні праці з історії ОУН та УПА, основною метою яких було якнайсильніше заплямувати український визвольний рух. Найбільш відомим автором публіцистичних пасквілів, які створювалися в Польщі наприкінці 1970-х, у 1980 і, навіть, уже в 1990-х рр. був Е.Прус. Уродженець Тернопільщини, колишній учасник польського підпілля в Західній Україні, згодом інформатор польських комуністичних спецслужб. Його твори особливо масово почали видаватися в з 1980 р., як припускають сучасні польські вчені, з метою зруйнувати консенсус між українською та польською політичною еміграцією, який почав

⁷¹ Szcześniak A.B., Szota W.Z. Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce. – Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1973. – 587 s.

⁷² Motyka G. Jak w PRL historię poprawiano // Służby bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców / Pod. red. G.Motyki. – S. 290-296.; Грицьків Р. Діяльність Української повстанської армії у висвітленні польської історіографії (період Польської Народної Республіки) // Український визвольний рух. – 36. 9. – С. 295.

⁷³ AIPN Rz, 00140/301, Akta Wojewodskiego Urzędu Spraw Wewnętrznych w Przemyślu, k. 151-157.

вимальовуватися в цей період на Заході⁷⁴. Загалом, з-під пера Е.Пурса вийшло 10 книг і сотні статей та заміток⁷⁵.

Підсумовуючи аналіз польської історіографії часів існування ПНР слід вказати, що її можна поділити на декілька періодів: друга половина 1950-х – 1960-ті рр. (у цей час починається наукове вивчення історії ОУН і УПА в Польщі, головною метою досліджень, які тоді побачили світ, була легітимізація пануючого в Польщі режиму); перша половина 1970-х рр. (у цей час, завдяки деякій політичній лібералізації в ПНР, з'явилася низка доволі цікавих досліджень з історії українського визвольного руху); кінець 1970-х – 1980-ті рр. (період цілковитої белетризації польської історіографії історії ОУН та УПА).

Попри всі свої вади, польська історіографія періоду ПНР заклала суттєвий фундамент для подальших досліджень проблеми ОУН та УПА в Польщі після 1989 р. Цей факт відіграв вирішальну роль у тому, що сучасна польська історіографія проблеми мала набагато потужніший старт, ніж сучасна українська історична наука.

Здійснюючи аналіз сучасної польської історіографії історії українського визвольного руху періоду Другої світової війни, необхідно наголосити на тому, що вона, майже виключно, обертається навколо болючих проблем українсько-польських відносин періоду 1939 – 1947 рр. Потрібно підкреслити, що в Польщі питання історії ОУН і УПА, як і в Україні, є надзвичайно суспільно та політично чутливим. На минулому українсько-польських взаємин часто намагаються «набрати бали» діячі різноманітних політичних орієнтацій. Тому в Польщі суспільно-політичні дискусії навколо ОУН і УПА активізуються здебільшого в період трагічних ювілеїв. З огляду на це, польські історики, подібно до своїх українських колег, часто-густо стають втягнутими у вир суспільно-політичного протистояння, а трактування українського визвольного руху 1930 – 1950-х рр. польськими вченими залежить, як правило, від політичних поглядів та світоглядних позицій дослідників. Виходячи з такої ситуації, слід виділити три основні напрямки в сучасній польській історіографії проблеми: націоналістично-антиукраїнський (пов'язаний із середовищами «кресов'яків», колишніх ветеранів АК, ветеранів ВП і комуністичних спецслужб); ліберальний (репрезентований, здебільшого, молодшим поколінням учених з академічного

⁷⁴ Motyka G. *Zamiast wstępu: od operacji «C-1» do akcji «Bumerang»*. – S. 15-16.

⁷⁵ Prus E. *Heroi spod znaku trysuba: Konowalec, Bandera, Szuchewicz*. – Warszawa, 1985. – 308 s.; Prus E. *Z dziejów współpracy nacjonalistów ukraińskich z Niemcami w okresie II wojny światowej*. – Katowice, 1985. – 294 s.; Prus E. *Atamania UPA. Tragedia kresów*. – Warszawa, 1988. – 283 s.; Prus E. *Holocaust po banderowsku. Czy Żydzi byli w UPA?*. – Wrocław: Nortom, 1995. – 311 s.; Prus E. *Taras Czuprynka: hetman UPA i wielki inkwizytor OUN*. – Wrocław: Nortom, 1998. – 336 s. та ін. (Розширений список праць Е.Пурса див. у списку використаних джерел і літератури).

середовища); проукраїнський (репрезентований, як правило, вченими українського походження).

Характерною рисою першого напрямку сучасної польської історіографії є його задана спрямованість на доведення низки тез: український націоналізм – це продукт німецьких інтриг; різновид фашизму; злочинний рух, який завинив у геноциді поляків та євреїв. Найбільш яскравими представниками цього напрямку є Ч.Партач, К.Лада, В.Філяр, Б.Гротт, З.Качинський, Корман А., Л.Попек, Л.Карловіч, Є.Дембські, Л.Кулінська, В.Важнівські, Я.Туровські, Я.Вільчур, З.Конєчни, Г.Команські, Ш.Секірка, З.Малищицкій, Я.Невінській, Ч.Пійотровські, Владіслав та Ева Семашки тощо. Вказані автори активно публікувалися та публікуються у спеціальних збірниках⁷⁶, або, часто за підтримки найвищої влади Польщі (у тому числі й адміністрації Президента, Сенату, міністерств та воєводських адміністрацій), видають окремі монографічні дослідження⁷⁷, які, в деяких випадках⁷⁸, доволі складно назвати навіть науковоподібними працями⁷⁹.

Чисельно наближений за кількістю опублікованих праць до радикально націоналістичного, консервативного напрямку в історіографії у сьогodнішній Польщі ліберальний напрям, який більш поміркований у своїх оцінках українського націоналістичного руху, визнає існування промахів та прорахунків з боку польського керівництва в ставленні до українців, але, попри все, дотримується теорії геноциду польського населення, здійсненого відділами УПА та підпіллям ОУН, на Волині і в

⁷⁶ Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939 – 2004. / Pod. red. Bogumiła Grotta. – Warszawa: Museum Historii Polskiego Ruchu Ludowego w Warszawie, 2004. – 368 s.; Stosunki polsko-ukraińskie «Głos kresowian» / Wybor i opracowanie Jan Niewiński. – Warszawa: Museum Historii Polskiego Ruchu Ludowego w Warszawie, 2005. – 564 s.; Działalność nacjonalistów ukraińskich na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej. / Pod. red. Bogumiła Grotta. – Warszawa: Museum Historii Polskiego Ruchu Ludowego w Warszawie, 2010. – 452 s.; Na rubieży. Czasopismo. – Nr. 1-119. – 1991-2011. та ін.

⁷⁷ Dębski J., Poppek L. Okrutna przestroga. – Lublin, 1997. – 293 s.; Karłowicz L., Poppek L. Śladami ludobójstwa. – Lublin, 1998. – 201s.; Filar W. Wołyń 1939 – 1944: Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie. Studium historyczno-wojskowe zmagani na Wołyniu w obronie polskości, wiary i godności ludzkiej. – Toruń: Adam Marszałek, 2003. – 467 s.; Piotrowski C. Krwawe żniwa za Styrem, Horyniem i Sluczą. – Toruń: Adam Marszałek, 2004. – 460 s.; Partacz C., Łada K. Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej. – Toruń: Centrum Edukacji Europejskiej, 2004. – 412 s.; Korman A. Stosunek UPA do Polaków na ziemiach południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej. – Wrocław, 2002. – 328 s.; Siekierka S., Komański H., Bulzacki K. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich w wojewodstwie lwowskim 1939 – 1947. – Wrocław, 2006. – 438 s.; Żupański A. Tragiczne wydarzenia za Bugiem i Sanem przed ponad sześćdziesięciu laty. – Warszawa: Rytm, 2007. – 79 s.; Kulińska L. Działalność terrorystyczna i sabotażowa nacjonalistycznych organizacji ukraińskich w Polsce w latach 1922 – 1939. – Kraków: Księgarnia Akademicka, 2009. – 743 s. (Розширений список праць польських істориків цього напрямку див. у списку використаних джерел і літератури).

⁷⁸ Semaszko W., Semaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945. Warszawa, 2000. – Т. 1. S. 1-1000; Т. 2. – S. 1001-1440.

⁷⁹ Див.: Марчук І. Рец. на: Semaszko W., Semaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939 – 1945. Warszawa, 2000. – Т. 1. S. 1-1000; Т. 2. – S. 1001-1440. // Український визвольний рух. – Зб. 2. – С. 171-180.

Галичині. Представників цього напрямку характеризує доволі критичний погляд на історіографічний спадок радянської доби, використання у працях великого масиву документальних джерел, застосування новітніх методологічних підходів. Найвідомішими вченими цього напрямку є Р.Тожецький, Г.Мотика, В.Резмер, П.Вечоркевіч, Д.Марковскі, Г.Мазур, Г.Грицюк, Р.Висоцький, Р.Внук, Г.Піскунович, А.Айненкель, З.Пальській, М.Клімецькі, З.Карпусь та ін. більшість із вказаних вище осіб брали активну участь у засіданнях «Міжнародного семінару істориків: Україна – Польща: важкі питання», за підсумками роботи якого було опубліковано 10 томів матеріалів із підсумковими протоколами погодження та розбіжностей у позиціях сторін⁸⁰. Попри позитивний досвід спілкування з польськими вченими під час проведення вказаного міжнародного семінару, необхідно наголосити на тому, що спільна робота не призвела до вироблення єдиного знаменника у ставленні до історії українсько-польських взаємин 1920 – 1940-х рр. Відсутність синхронних поглядів на складні питання, очевидно, спричинена цілковито різним розумінням засадничих питань: українські вчені дивилися на землі Західної України, як на українські історичні та етнічні території, а польські – як на польські історичні території з етнічно змішаним населенням; українські вчені розглядали діяльність ОУН та УПА як визвольну боротьбу спрямовану проти всіх ворожих щодо української державності сил; польські – як на антипольський право-радикальний рух; українські вчені вбачають у польсько-українському конфлікті, головним чином боротьбу за повоєнне володіння територіями із застосуванням обома сторонами терору проти мирного населення; польські вчені розглядають його як несиметричне винищення українськими збройними формуваннями невинної польської людності і характеризують ці дії як геноцид тощо⁸¹.

Окрім того, з-під пера представників ліберального напрямку в польській історіографії останніми роками з'явилися десятки монографічних досліджень та сотні статей у яких більшою чи меншою мірою висвітлюється питання діяльності ОУН та УПА в роки Другої світової війни, як правило, у контексті польсько-української локальної війни або на тлі діяльності польського націоналістичного підпілля на території Західної України в 1939 – 1945 рр.⁸². Найбільшу наукову цінність для

⁸⁰ Україна – Польща: важкі питання. – Т. 1-10. – Варшава, 1997–2006.

⁸¹ Про досягнення і прорахунки національно-ліберального напрямку в польській історіографії детальніше див.: Грицьків Р. Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни // Український визвольний рух. – 36. 2. – С. 148-170.

⁸² Torzecki R. "Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej". – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1993. – 339 s.; Mazur G. Pokucie w latach drugiej wojny światowej. Położenie ludności, polityka okupantów, działalność podziemia. – Kraków, 1994. – 352 s.; Hryciuk G. Polacy we Lwowie 1939 – 1944. Życie codzienne. – Warszawa, 2000. – 437 s.; Hryciuk G.

об'єктивного дослідження історії ОУН і УПА в роки війни, на наше переконання, мають вказані вище праці Р.Тожецького, Г.Мотики, Г. Грицюка, Р.Висоцького. На окремі книги цих авторів ми, свого часу, писали доволі докладні рецензії у яких висвітлювали всі їхні сильні та слабкі сторони⁸³.

Останній (найслабший) напрям сучасної польської історіографії, який ми умовно назвали «проукраїнським» репрезентований, здебільшого, представниками української громади Польщі та окремими польськими дослідниками, які активно протистоять право-радикальним тенденціям, які впевнено почувають себе в польській історичній науці. Найбільш плідними представниками «проукраїнської» течії в польській історіографії слід вважати Р.Дрозда, Є.Місила та М.Сивіцького. Перші двоє вчених концентрують свою увагу на вивченні акції «Вісла» та її наслідків для української громади в Польщі. При цьому вона розглядається як акт геноциду проти української меншини. Останній – зосереджується на всіх спектрах українсько-польських конфліктів у ХХ столітті. У контексті своїх досліджень усі

Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931 – 1948. – Toruń, 2005. – 424 s.; Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943 – 1948. – Warszawa, 1999. – 522 s.; Motyka G., *Ukraińska partyzantka 1942 – 1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii.* – Warszawa: Rytm, 2006, 720 s.; Motyka G. *Od rzezi wołyńskiej do akcji «Wisła». Konflikt polsko-ukraiński 1943 – 1947.* – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2011. – 521 s.; Wysocki R. *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929-1939.* – Lublin, 2003. – 433 s.; Markowski D. *Płonące Kresy. Operacja «Burza» na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej.* – Warszawa: Rytm, 2008. – 316 s.; *Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944. Fakty i interpretacje / Redakcja naukowa Grzegorz Motyka i Dariusz Libionka.* – Warszawa: IPN, 2003. – 166 s.; *Akcja «Wisła» / Pod red. Jana Pisulińskiego.* – Warszawa: IPN, 2003. – 219 s.; *Służby bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców / Pod. red. G.Motyki.* – Warszawa: IPN, 2005. – 380 s.; *Pisuliński J. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944 – 1947.* – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2009. – 588 s.; *Grabowski W. Polska tajna administracja cywilna 1940-1945.* – Warszawa, 2003. – 717 s.; *Wieczorkiewicz P. Historia polityczna Polski 1935-1945.* – Warszawa: Książka i Wiedza, 2006. – 563 s.; *Kuprinowicz G. Pojedy «rozwiązania» kwestii ukraińskiej na Chełmszczyźnie i Podlasiu południowym w drugiej połowie lat trzydziestych XX wieku // Волинь і Холмщина 1938 – 1947 pp.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. / Голова редакційної ради Ярослав Ісаєвич. – Л., 2003. – С. 99-118; Айненкель А. Політика Польщі відносно українців у міжвоєнний період. Вибрані проблеми // Україна-Польща: важкі питання. Т. Т. 1-2. – Варшава, 1998. – С. 29-46 та ін. (Розширений перелік праць польських авторів цього напрямку див. у списку використаних джерел і літератури).*

⁸³ Патриляк І. Нетрадиційний погляд на українсько-польські взаємини. (Рец. на: Ryszard Torzecki "Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej". – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1993. – 339 s.) // Молода нація. Альманах. – № 1. – 2001. – С. 184-193.; Патриляк І. Історія ОУН у висвітленні сучасного польського історика [Рец. на Wysocki R. *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929 – 1939.* – Lublin, 2003] // Історія та історіографія в Європі. Національні історичні культури та історіографії в Європі. – Випуск 4. Німецько-французькі та українсько-польські взаємини у ХХ столітті. – К., 2006. – С. 197-204.; *Patrylak I. Ukraiński ruch wyzwolenczy w oczach polskiego badacza (recenzja książki Grzegorza Motyki, Ukraińska partyzantka 1942 – 1960. Warszawa 2006, 720 s.) // Pamięć i sprawiedliwość. Piśmo Instytutu Pamięci Narodowej. – Warszawa. – № 2 (13). – 2008. – S. 363-400.*

троє згаданих науковці, більшою чи меншою мірою, згадують окремі проблеми з діяльності ОУН та УПА в роки Другої світової війни⁸⁴.

Підсумовуючи аналіз посткомуністичної польської історіографії, наголосимо, що, на жаль, у сучасній польській історичній науці панує скоріше неприхильний, ніж нейтральний, до українського визвольного руху дискурс. Перша велика група польських дослідників виступає за консервацію усталених ще за ПНР поглядів на український націоналізм як на фашистський, пронимецький, антипольський, геноцидний рух. Друга, дещо менша, група вчених більш стримана у своїх оцінках українського націоналізму, загалом визнає право українців на боротьбу за свою державність, проте погоджується з тезою про несиметричність українсько-польського протистояння та про геноцид польської людності Волині й Галичини (розбіжності між представниками першої та другої течії польської історіографії скоріше технічні і стосуються цифр втрат, а не суті питання). Лише незначна група сучасних польських учених, яка складає окрему течію в польській історіографії, своїми оцінками діяльності ОУН та УПА більше тяжіє до сучасної української, ніж до польської науки.

Окремим напрямком у світовій історіографії історії ОУН і УПА є доробок представників чеської та словацької історичної науки. Порівняно з польськими вченими, їхні словацькі та чеські колеги рідко цікавились вивченням проблематики ОУН та УПА. У період існування соціалістичної Чехословаччини над цією тематикою працювали або вузькі фахівці з військової історії⁸⁵, або пропагандисти⁸⁶. Невдовзі перед падінням прорадянського режиму в Чехословаччині у Братиславі побачила світ праця Б.Хновпека «Бандерівці», яка стала яскравим узагальненням тенденційності й

⁸⁴ Місило Є. Передмова // Акція «Вісла». Документи. – Л. – Нью-Йорк, 1997. – С. 7-36; Misyło E. Pawłokoma. 3.III.1945 r. // Pawłokoma. 3.III.1945 r. Dokumenty. – Warszawa: Wydawnictwo «UKAR», 2006. – S. 5-54.; Drozd R. Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944 – 1989. – Warszawa, 2001. – 563 s.; Drozd R. Ukraińcy w Polsce 1944 – 1947 – losy, postawy, nastroi // Akcja «Wisła» / Pod red. Jana Pisulińskiego. – Warszawa: IPN, 2003. – S. 64-81.; Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918 – 1989) T. II Akcja «Wisła» / Pod. red. Romana Drozda. – Warszawa, 2005. – 213 s.; Дрозд Р. Польсько-українські відносини на Холмщині, Надсянні та Лемківщині в 1944 – 1947 рр. // Волинь і Холмщина 1938 – 1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. / Голова редакційної ради Ярослав Ісаєвич. – Л., 2003. – С. 336-351.; Сивіцький М. Експансія Першої Речі Посполитої // Істрія польсько-українських конфліктів. У 3-х т. / Зібрав і упорядкував М.Сивіцький. / Пер. з польської Є.Петренка. – Т. 1. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2005. – С. 11-64; Сивіцький М. Право кадука // Там само. – С. 65-74.; Сивіцький М. Волинь і Галичина в політиці лондонського табору // Там само. – Т. 2. – С. 5-31.; Сивіцький М. Екстермінація Закерзоння // Там само. – Т. 3. – С. 3-61. та ін.

⁸⁵ Kroška O. Voj orgánů státní bezpečnosti proti nepřátelským elementům působícím po linii ukrajinského nacionalismu. – Diplomová práce. Mps. – VŠ SNB, 1979. – 36 s.; Fiala J. Československé ozbrojené síle a zabezpečení pokojného vývoje v letech 1945-1947 // Historie a vojenství. – 1962. – № 4. S. 502-507.

⁸⁶ Slavík V. Prava tvar banderovcu. Akce B proti civilní citi. – Praha: Obris, 1948. – 59 s.; Holub O. Smrt ze zálohy. – Praha: Naše vojsko, 1978. – 123 s.; Kaucký F., Vandůrek L. Ve znamení trojzubce. – Praha: Naše vojsko, 1965. – 22 s.

упередженості, котра існувала щодо українського націоналізму в повоєнній Чехословаччині⁸⁷. Автор зробив загальний огляд історії ОУН в довоєнний період, у період війни, а також зосередив увагу на повоєнних рейдах відділів УПА на територію Чехословаччини. При цьому, дослідник постійно наголошував на «реакційності» та «антинародності» українського націоналізму. На початку 1990-х рр. чеські колеги загалом не переглядали своїх застарілих концепцій і теорій. Про, що свідчить праця Я.Фіали присвячена боротьбі з повстанцями у Чехословаччині на завершальному етапі та після світової війни⁸⁸. Лише у 2007 р. побачила світ доволі об'єктивна книга словацького вченого М.Шмігеля, присвячена діяльності українських повстанців у Словаччині на завершальному етапі Другої світової війни та в перші повоєнні роки⁸⁹.

Деякі аспекти досліджуваної нами проблематики висвітлювали чеські та словацькі вчені в ході досліджень української еміграції в цьому регіоні Європи, а також під час студій з історії силових структур повоєнної Чехословаччини⁹⁰. Прте, слід констатувати, що комплексної праці з історії ОУН та УПА в Чехії та Словаччині створено не було.

Набагато репрезентативніше, ніж чеська та словацька виглядає західна історіографія проблеми діяльності ОУН і УПА, під якою ми розуміємо праці західноєвропейських та американських учених, що побачили світ у XX і XXI століттях. Їх можна поділити на дослідження спеціально присвячені вивченню українського націоналізму як явища, й праці в яких ті чи інші аспекти діяльності ОУН і УПА висвітлюються контексті розгляду головного дослідницького завдання, що безпосередньо не пов'язане з історією українського націоналізму.

Перші колективні та індивідуальні праці з історії націоналістичного та повстанського руху періоду війни з'являються на Заході наприкінці 1940-х – у 1960-х рр. Йдеться, насамперед про збірки «Український опір. Історія українського

⁸⁷ Chňoupek V. Banderovci. – Batislava: Smena, 1989. – 158 s.

⁸⁸ Fiala J. Zprava o akci B. – Praha: Vyšegrad, 1994. – 173 s.

⁸⁹ Šmigel' M. Banderovci na Slovensku. 1945 – 1947. (Niektoré aspekty pôsobenia jednotiek Ukrajinskej povstaleckej armády na území krajiny). – Banská Bystrica, 2007. – 194 s.

⁹⁰ Veselý L. Kilka uwag na temat walki z tzw. Banderowcami w powojennej Czechosłowacji // Służby bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców. Z warsztatów badawczych / pod. red. G. Motyki. – S. 336-356.; Koutek O. Działania Służby Bezpieczeństwa wobec Ukraińców w Czechosłowacji w latach 1945 – 1989. // Służby bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców. Z warsztatów badawczych / pod. red. G. Motyki. – S. 297-335.; Martuliak P. Ukrajinski utečenci na konci 2 svetovej vojny // Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov IV/ Editori: M.Šmigel'; P.Mičko. – Banská Bystrica, 2005. – S. 382-387; Mičko P. Ukrajinskí, pol'skí a ruskí utečenci na Slovensku na konci druhej svetovej vojny // Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IV/ Editori: M.Šmigel'; P.Mičko. – Banská Bystrica, 2005. – S. 400-413; Šmigel' M. Prichod ukrajinských utečencov na Slovensko v roku 1944, ich štruktúra a rozmiestnenie na území republiky // Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IV/ Editori: M.Šmigel'; P.Mičko. – Banská Bystrica, 2005. – S. 414-428. та ін.

національно-визвольного руху»⁹¹, «Українська повстанська армія у боротьбі за свободу»⁹², монографію аргентинського вченого Е.М. Кодо «Повстанці за залізною завісою»⁹³ тощо. Попри те, що вказані твори писалися в розпал «холодної війни» і є доволі компліментарними щодо українського націоналістичного і повстанського рухів, у них міститься чимало цінної фактологічної інформації. Особливо заслуговує на увагу праця Е.М. Кодо, яка досі є єдиним іспаномовним дослідженням у якому автор робить спробу комплексного дослідження історії УПА, в загальних рисах реконструює її структуру, систему зв'язків, головні напрямки бойової діяльності.

У 1955 р. світ побачило перше видання праця Д.Армстронга «Український націоналізм»⁹⁴. Книга, яка згодом первидавалася із виправленнями та доповненнями (було додано останній 13-й розділ, що висвітлював діяльність націоналістичного підпілля та повстанської армії після Другої світової війни) в 1963⁹⁵, 1980⁹⁶, 1990⁹⁷ рр. англійською мовою та в 2008 р. – в російському перекладі⁹⁸, безперечно, стала класичним західним дослідженням зі сторії українського націоналізму і впродовж тривалого часу вона була фактичним «законодавцем мод» у питанні вивчення історії ОУН та УПА в Європі й Америці. Книга, значною мірою, відкривала для західного читача не тільки український націоналізм, але й у Україну як таку, «українську проблему», як одну з найскладніших і найзаплутаніших геополітичних проблем старого світу у ХХ столітті. Він вперше в історіографії проаналізував ставлення українського населення до ідей націоналізму та комунізму в різні періоди першої половини минулого століття.

Жодним чином не принижуючи заслуги професора Д.Армстронга, слід, однак, наголосити, що його праця зосереджена, головним чином на ідеологічних та політичних питаннях, тоді як військовий аспект у діяльності українського націоналізму незаслужено відійшов у його дослідженні на задній план.

Розвал Радянського Союзу і поява на політичній карті світу незалежної української держави дещо активізували на Заході вивчення проблематики ОУН і УПА. Окремі спеціальні дослідження, здебільшого у форматі статей і наукових повідомлень, присвячених українському націоналізму вийшли з наукових робітень таких учених, як:

⁹¹ Ukrainian Resistance. The story of the Ukrainian National Liberation Movement. – New York, 1949. – 186 p.

⁹² The Ukrainian Insurgent Army in fight of the Freedom. – New York, 1954. – 204 p.

⁹³ Codo E.M. Guerillas tras la cortina hiero. – Buenos Aires, 1996. – 423 p.

⁹⁴ Armstrong J. Ukrainian nationalism 1939 – 1945. – New York: Columbia University Press, 1955. – 322 p.

⁹⁵ Armstrong J. Ukrainian nationalism. – New York: Columbia University Press, 1963. – 361 p.

⁹⁶ Armstrong J. Ukrainian nationalism. – Colorado: Ukrainian Academic Press, 1980. – 361 p.

⁹⁷ Armstrong J. Ukrainian Nationalism. – Englewood – Colorado, 1990. – 371 p.

⁹⁸ Армстронг Д. Украинский национализм. Факты и исследования. / Пер. с англ. П.В. Бехтина – М.: Центрполиграф, 2008. – 368 с.

М.Царинник, К.Беркгофф, Ф.Грелька, Т.Снайдер, Ф.Брудер, В.Ільге, І.П.Химка тощо⁹⁹. Необхідно наголосити на тому, що більшість західних дослідників знайомляться з проблематикою історії ОУН і УПА за посередництвом польської та російської історіографії, що формує у них відповідні викривлені образи. Також намагання «увібгати» український визвольний рух у зрозумілу західним читачам формулу «фашизму» доволі часто призводить до схематичності, однобокості та заангажованості у викладі матеріалу¹⁰⁰.

Значний масив інформації про окремі аспекти історії ОУН вміщено в різноманітних працях західних учених присвячених вивченню партизанського руху в окупованій німцями Європі, діяльності німецьких спеціальних служб, проблемам голокосту, діяльності радянських органів держбезпеки¹⁰¹ тощо.

⁹⁹ Berkhoff K., Carynyk M. The organisation of Ukrainian Nationalists and its Attitude Towards Germans and Jews: Iaroslav Stetsko's Zhyttiepys // Harvard Ukrainian Studies. – 1999. – XIII (3/4). – P. 149-184; Беркгофф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. / З англ. Переклав Т.Цимбал. – К.: Критика, 2011. – 455 с.; Grelka F. Die ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Desatzungsherrschaft 1918 und 1941-1942. – Weisbaden, 2005. – 387 s.; Snyder T. To resolve the Ukrainian problem once and for all : the ethnic cleansing of Ukrainians in Poland 1943 – 1947 // Journal of cold war studies. – 1999. – № 2 – P. 86-120; Snyder T. The Causes of Ukrainian-Polish Ethnic Cleansing // Past and Present. – № 179. – May 2003. – P. 198-204; Snyder T. Akcja «Wasa» a homogenicznosc społeczeństwa polskiego. // Akcja «Wisła» / Pod red. Jana Pisulińskiego. – Warszawa: IPN, 2003. – S. 49-54.; Sheenke C. Nationalstaat und nationale frage: Polen und die Ukrainer (1921 – 1939) // Волинь і Холмщина 1938-1947 рр. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – Л.: Ін-т українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, 2003. – С. 369-374; Снайдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним. – К.: Грані-Т, 2011. – 846 с.; Ільге В. Змагання жертв // Критика. – 2006. – Ч. 5. – С. 29-31; Bruder F. «Den Ukrainischen Staat erkämpfen oder sterben!». Die Organisation Ukrainischer Nationalisten (OUN). 1929 –1948. – Berlin: Metropol, 2007. – 299 s.; І.П. Химка Воєнні злочини: біла пляма у колективній пам'яті північноамериканської української діаспори // Україна модерна. – 2006. – Ч. 10. – С. 95-106.; Burds J. Agentura: Soviet Informants' Networks and the Ukrainian Rebel Undegraund in Galicia, 1944 – 1948 // East European Politics and Societies. – 1997. – № 1. – P. 89-130 та ін.

¹⁰⁰ З цього приводу див. нашу рецензію на книгу Ф.Брудер: І.Патриляк Спроба вмістити велику історію у малій формулі. Рец. на Franziska Bruder «Den Ukrainischen Staat erkämpfen oder sterben!». Die Organisation Ukrainischer Nationalisten (OUN). 1929 – 1948. – Berlin: Metropol, 2007. – 299 s. // Український визвольний рух. – 36. 15. –Л., 2011. – С. 295-321. А також рецензії В.Косика і Т.Гунчака на праці К.Беркгофа і М.Царинника: Косик В. Гарвард патронує ненаукові методи дослідження // Український визвольний рух. – 36. 1. – Л., 2003. – С. 176-189; Гунчак Т. Проблема історіографії: історія та її джерела // Український визвольний рух. – 36. 4. – Л., 2005. – С. 253-263.

¹⁰¹ Brockdorf W. Geheimkomandos des Zweiten Weltkrieg. – Munchen, 1967. – 456 s.; Tessin G. Verbände und Truppen der Deutschen Wehrmacht und Waffen SS in Zweiten Weltkrieg. 1939 – 1945. – Osnelbruk, 1975. – 548 s.; Hesse E. Der sowijetrussische Partisanenkrieg 1941 bis 1944. Zürich, 1969. – 330 s.; Seidler F.W. Die Wehrmacht im Partisanenkrieg. – Pour le Merite, 1999. – 286 s.; Weiss A. Jewish-Ukrainian Relations in Western Ukraine During the Holocaust. // Ukrainian-Jewish Relations in historical perspective. – Canadian Institute of Ukrainian studies. University of Alberta. – Edmonton, 1988. – P. 410-415.; Sabrin B.F. Alliance for Murder. The Nazi-Ukrainian Nationalist Partnership in Genocide. – New York, 1991. – 804 p.; Snyder T. The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569 – 1999. – New Haven; London, Yale University Press, 2003. – 485 p.; Pohl D. Nationalsocialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941 – 1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. – München, 1997. – 407 s.; Бурдс Д. Советская агентура. Очерки истории СССР В послевоенные годы (1944 – 1948). – Москва –

Останнім об'єктом нашого історіографічного аналізу є науковий доробок російських і білоруських учених. На початку 1990-х рр. у Росії не було наукових досліджень з історії ОУН та УПА. Російська історіографія загалом послуговувалася працями радянського періоду. Лише в 1995 р. у Тамбові було опубліковано дослідження В.Помагаєва «Український націоналізм: теорія і практика»¹⁰². Будучи колишнім співробітником Львівського обкому КПУ, В.Помагаєв базував своє дослідження на працях радянських учених та відповідних партійних документах.

Згодом у російській історичній науці з'явилося спеціальне дослідження П.Аптекаря, присвячене боротьбі внутрішніх військ НКВС проти підпілля ОУН та УПА в Західній Україні на завершальному етапі війни та у повоєнний період¹⁰³. Вказана праця носить апологетичний характер у стосунку до радянських органів державної безпеки, базується винятково на документах створених співробітниками НКВС, а тому подає незбалансовану картину подій.

Наступне наукове видання, у якому більш-менш суттєву частину тексту присвячено проблемам історії ОУН і УПА в роки війни, побачило світ у Росії в 2000 році. Йдеться про дослідження М.Семиряги «Колабораціонізм»¹⁰⁴. Дослідник у чотирьох параграфах шостої глави розглядає ситуацію в Західній Україні, питання збройної боротьби УПА, програмні цілі ОУН, питання політичної реабілітації руху. На жаль, вчений не відійшов далеко від головних радянських стереотипів у розумінні явища українського націоналізму, розглядав його як союзника нацистської Німеччини, який вступив з останньою лише у тимчасовий тактичний конфлікт. Також, слід підкреслити, що в праці М.Семиряги надзвичайно багато фактологічних помилок у підрозділах присвячених діяльності ОУН та УПА (наприклад, дата проголошення Акту незалежності у Львові подається, як 28 червня 1941 р., арешт уряду Я.Стецька – як 20 серпня 1941 р. тощо).

Сама за себе промовляє назва чергової статті про діяльність ОУН в роки війни Ю.Борисьонка та М.Горелова: «Пацок в пащі удава. «Українська держава» на львівському Ринку»¹⁰⁵, автори якої не скільки досліджували, стільки висміювали державотворчі заходи, здійснювані ОУН(Б) влітку 1941 р.

Нью-Йорк: Современная история, 2006. – 296 с.; Геллетлі Р. Ленін, Сталін, Гітлер. Доба соціальних катастроф / Пер. з англ. А.Тарашук. – К.: Темпора, 2011. – 663 с. та ін.

¹⁰² Помагаєв В.В. Украинский национализм: теория и практика. – Тамбов, 1995. – 184 с.

¹⁰³ Аптекарь П. НКВД против расшитых сорочек. Внутренние войска и национальное движение на Западной Украине // Родина. – 1998. – № 8. – С. 126-130.

¹⁰⁴ Семиряга М.И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявление в годы Второй мировой войны. – М.: РОССПЭН, 2000. – 863 с.

¹⁰⁵ Борисёнок Ю., Горелов Н. Крыса в пасти удава. «Украинская держава» на львовском Рынке // Родина. – 2003. – № 2. – С. 96-99.

Випадає із загального «хору» російської історіографії доволі позитивна оцінка, яку дав діяльності ОУН і УПА в роки війни російський дослідник Б.Соколов у своїй монографії «Окупація»¹⁰⁶. Він, щоправда, виявився аж надто компліментарним щодо українського націоналістичного підпілля та повстанського руху, припускаючи, що в лавах «Поліської Січі» були «десятки тисяч», а в лавах УПА «400 тисяч» повстанців.

У 2004 р. в Росії петербурзький дослідник О.Гогун написав книгу, яка стала феноменом сучасної російської історіографії ОУН та УПА – «Між Гітлером і Сталіним. Українські повстанці»¹⁰⁷. У монографії, на основі широкого кола архівних матеріалів, інтерв'ю, спогадів, наукових досліджень, в перше в Росії було відверто спростовано радянські міфи про створення УПА німцями, висвітлено основні віхи антинацистської боротьби націоналістичного підпілля та повстанської армії, розкрито деякі таємниці радянських спецоперацій проти керівників національного руху опору тощо. Через рік після появи монографії, О.Гогун захистив кандидатську дисертацію присвячену українському повстанському рухові, яка відзначається зваженістю та об'єктивністю підходів, логічністю та обґрунтованістю узагальнень, широким колом використаних джерел і літератури¹⁰⁸.

У 2012 р. побачило світ друге (доповнене) видання праці О.Гогуна з історії радянського партизанського руху, в якому окремий параграф присвячено аналізу взаємин між УПА і радянськими партизанами¹⁰⁹.

Традиційним напрямком у сучасній російській історичній науці, де трапляються окремі згадки про діяльність ОУН та УПА в роки війни, є праці присвячені історії різноманітних колабораціоналістських військових формувань¹¹⁰. Виклад матеріалу в подібних виданнях, здебільшого позбавлений ідеологічних штампів і носить довідковий характер. Доволі часто в російській історіографії згадки про ті чи інші аспекти діяльності націоналістичного підпілля та повстанського руху містяться у працях присвячених суміжним проблемам – репресіям, депортаціям, тактиці партизанської війни тощо¹¹¹.

¹⁰⁶ Соколов Б.В. Оккупация. Правда и мифы. – М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2002. – 352 с.

¹⁰⁷ Гогун А. Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы. – СПб.: Нева, 2004. – 416 с.

¹⁰⁸ Гогун А. Деятельность вооружённых националистических формирований на территории западных областей УССР (1943 – 1949). Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук. – Санкт Петербург, 2005. – 116 с.

¹⁰⁹ Гогун А. Сталинские командос. Украинские партизанские формирования, 1941 – 1944. / 2-е изд., испр. и доп. – М.: РОССПЭН, 2012. – С. 132-157.

¹¹⁰ Дробязко С., Карашук А. Восточные добровольцы в вермахте, полиции и СС. – М.: АСТ, 1999. – 48 с.; Дробязко С., Романько О., Семенов К. Иностраные формирования третьего рейха. – М.: АСТ, 2009. – 845 с. та ін.

¹¹¹ Полян П. Не по своей воле... история и география принудительных миграций в СССР. – М., 2001. – 327 с.; Боярский В.И. Партизанство вчера, сегодня, завтра. Историко-документальный очерк. – М.: Издательский дом «Граница», 2003. – 448 с.; Бугай Н.Ф. Народы Украины в «Особой папке Сталина». –

Значно скромнішою за російську є сучасна білоруська історіографія проблеми. В Білорусії було видано одну компілятивну книгу, присвячену УПА – «Повстанська армія: тактика боротьби»¹¹², автор якої зосереджується над дослідженням особливостей ведення партизанської війни та відповідних контрпартизанських операцій регулярних армій та спеціальних підрозділів органів державної безпеки.

Деякі білоруські вчені побіжно згадують про окремі аспекти активності підпілля ОУН та УПА, вивчаючи питання діяльності польської Армії Крайової на території Білорусі¹¹³.

Єдиним білоруським ученим, який зробив дослідження історії ОУН та УПА об'єктом свого наукового, зацікавлення став С.Демидов, який опублікував низку статей зі вказаної проблематики і в 2004 р. захистив у Львові кандидатську дисертацію з історіографії історії УПА¹¹⁴.

Загалом, слід наголосити, що російська та білоруська історіографія проблеми діяльності ОУН і УПА в роки Другої світової війни перебуває лише в стадії свого початкового становлення, вона, здебільшого, залишається в тіні оціночних суджень радянської історичної науки й тільки окремі її представники наважуються формувати нові підходи до висвітлення вказаної тематики.

Завершуючи історіографічний аналіз підкреслимо, що вітчизняні та зарубіжні вчені упродовж повоєнних десятиліть створили багатий масив наукової літератури присвяченої найрізноманітнішим аспектам історії ОУН і УПА в 1930 – 1950-х рр. Найактивніше над вказаними проблемами працювали та працюють вчені української діаспори, польські дослідники та сучасні українські науковці. Найбільш цікавими, багатогранними та методологічно плюралістичними, на наш погляд, є доробок українських вчених останніх десятиліть. Завдяки широкому суспільному інтересові до проблеми, тема діяльності ОУН і УПА завжди залишається в епіцентрі громадської та наукової уваги, що провокує жваві дискусії, сприяє кристалізації окремих шкіл і напрямків у вітчизняній історіографії.

Останніми роками українські та зарубіжні вчені дедалі більше концентруються на мікроісторії націоналістичного руху, вивченні його регіональної специфіки. Ця

М.: Наука, 2006. – 267 с. та ін.

¹¹² Ткаченко С.Н. Повстанческая армия: тактика борьбы. – Минск – М., 2000. – 512 с.

¹¹³ Літвін А. Армія краёва на Беларусі: да праблемы выўчэння // Белрускі гістарычны часопіс. – 1994. – С. 65-69.

¹¹⁴ Демидов С. Початки УПА в українській історіографії // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2001. – Вип. V. – С. 236-248; Демидов С. Деятельность УПА на территории Беларуси // Беларусь и Польшча ў XX ст.: агульнае і адменнае в гістарычных лёсах. – Брэст, 2001. – С. 176-179; Демидов С. Історіографія історії Української повстанської армії / Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Л., 2004. – 17 с. та ін.

тенденція, з одного боку сприяє поглибленню спеціальних досліджень, а з іншого – призводить до ситуації, коли за вузькоспрямованими працями часто втрачається відчуття комплексності теми, її багатоаспектності та різноплановості. Така ситуація вимагає створення узагальнюючої роботи, яка дозволить побачити цілісну картину подій, осмислити внутрішню логіку руху, його проблемні й позитивні сторони, введе його у контекст подій Другої світової війни, які мали місце в Україні та навколо неї.

1.5. Джерельна база дослідження

Дослідники джерелознавці стверджують, що сучасне джерелознавство розглядає класифікацію джерел як поділ всієї їх маси на групи за певною суттєвою спільною ознакою, характерною для кожної групи¹¹⁵. «Завдання класифікації джерел полягає в тому, щоб, по-перше, виробити загальні принципи їх розподілу на класи, типи, роди, види, різновиди; по-друге, виявити специфічні ознаки джерел як критерії їх спорідненості, по-третє, виходячи з цих ознак, звести джерела в певні групи і в такий спосіб забезпечити диференційований підхід до кожного з них, вибір відповідних методів і прийомів опрацювання різних джерел»¹¹⁶.

Більшість дослідників погоджуються з тим, що існують класифікаційні схеми джерел за: групами, типами, походженням, змістом, службовим призначенням, особністю та повторюваністю інформації. Крім цього, існує генеральна видова класифікація за типами, родами і видами¹¹⁷. Джерельну базу дисертації, згідно загальноприйнятої джерелознавчої класифікації, слід поділити на дві основні групи – джерела документального характеру (документи державних органів влади, громадських і політичних організацій, військових підрозділів, поліційних установ, органів державної безпеки тощо) та наративні документи (щоденники, мемуари, листи, інтерв'ю безпосередніх учасників або свідків подій).

Документальні джерела поділено на підгрупи за походженням – це документи націоналістичного підпілля та УПА; документи радянських державних і партійних

¹¹⁵ Калакура Я.С. Класифікація історичних джерел // Історичне джерелознавство: Підручник / Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко та ін. – К.: Либідь, 2002. – С. 91.

¹¹⁶ Там само.

¹¹⁷ Детальніше див.: Сизоненко Е. Основные принципы научной критики источников по истории СССР. – Одесса, 1965. – С. 6; Ковальченко И. Исторический источник в свете учения об информации (К постановке проблемы) // История СССР. – 1982. – № 3. – С. 129-149; Пушкарев Л. Классификация русских письменных источников. – М., 1975. – С. 168; Ковальский Н. Некоторые проблемы теории и методики исторического источниковедения. – Запорожье, 1999. – 36 с.; Джерелознавство історії України. Довідник. / Я.Боровський та ін. (упоряд.). – К., 1998. – С. 49-51.

органів влади, органів державної безпеки, армійських та партизанських підрозділів; документи німецьких органів окупаційної влади, поліції, служби безпеки, армійської розвідки і контррозвідки; документи польських державних структур, поліції, військових підрозділів, цивільного та збройного підпілля.

Кожна зазначена вище підгрупа поділяється за видовим принципом на такі документи: розпорядчі (інструкції, накази, формуляри, розпорядження тощо); звітні (звіти, інформаційні листки, розписки, списки, реєстри тощо); внутрішньогалузеві (матеріали вишколів, періодика, листівки, анкетні листи, квитанції, прохання, призначення тощо); судово-слідчі (протоколи допитів, матеріали слідства, матеріали судових процесів тощо).

Усі окреслені групи, підгрупи і види джерел, за місцем зберігання, поділяються на архівні та опубліковані. Основою джерельної бази дослідження є, насамперед, **архівні матеріали**. Це матеріали 74 архівних фондів з 18 архівосховищ – Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України; Центрального державного архіву громадських об'єднань України; Центрального державного історичного архіву у Львові; Галузевого державного архіву Служби безпеки України; Архіву управління Служби безпеки України у Львівській області; Архіву управління СБУ в Івано-Франківській області; Державних архівів Волинської, Житомирської, Закарпатської, Івано-Франківської, Київської, Львівської, Рівненської, Тернопільської областей; Архіву Центру досліджень визвольного руху у м. Львові; Архіву ОУН у м. Києві; Архіву відділу інститут національної пам'яті в Жешуві (Archiwum oddziału IPN: Rzeszów); Архіву нових актів у Варшаві (Archiwum Akt Nowych).

Найбільша кількість матеріалів, які стосуються проблематики дослідження знаходяться у ЦДАВО України, ГДА СБУ та ЦДАГО України. Документи з історії українського націоналістичного руху в роки Другої світової війни у ЦДАВО України за походженням слід розділити на три категорії: документи ОУН і УПА; документи німецьких органів окупаційної влади, державної безпеки і поліції та документи радянського підпілля і партизанів. Матеріали українського визвольного руху традиційно ділять за видами на п'ять великих груп: 1) інструктивно-розпорядчі; 2) процесуально-облікові; 3) виконавчі документи; 4) пропагандистські матеріали; 5) судово-слідчі документи. За видовою класифікацією до першої належать накази, інструкції, вказівки та орієнтування; до другої – постанови з'їздів, зборів і конференцій ОУН; до третьої – звіти, суспільно-політичні огляди, відомості, протоколи, інформації, теренові вістки, денники, листи; до четвертої – листівки, відозви, звернення, декларації,

брошури; до п'ятої – слідчі справи СБ ОУН і Військово-польової жандармерії УПА¹¹⁸. За внутрішньою структурною приналежністю вони відносяться до суспільно-політичних, організаційних, розвідувальних, військових та пропагандистських референтур ОУН, штабів військових округ і Головного командування УПА, УГВР. Документи німецьких окупаційних структур у видовому відношенні поділяються на: розпорядчі (накази цивільної адміністрації, військового і поліцейського керівництва), звітні (звіти поліції про ситуацію в окупованих областях і боротьбу з рухом Опору), пропагандистські (листівки, преса, плакати тощо).

Цей комплекс джерел нерівнозначний як за інформативністю, так і за хронологічним діапазоном та географію відтворюваних подій. Найбільшу питому вагу становлять звіти, накази, інструкції та вишкільні матеріали, які датуються найчастіше 1941, 1943, 1944, 1945 рр. Документів датованих 1939, 1940, 1942 р. найменше. Також, більшість документів стосуються території Західної України. Стосовно території центральних, південних та східних українських земель переважає звітна документація німецької поліції та служби безпеки. Джерела, які зберігаються у ЦДАВО України цінні своєю первинною інформацією про розвиток українського визвольного руху в роки Другої світової війни. Їхній аналіз дозволяє з'ясувати окремі проблеми пов'язані зі становищем в УРСР та на українських етнічних землях Генерального губернаторства у 1939 – 1941 рр., діяльністю підпілля ОУН влітку 1941 р., прослідкувати спроби розгорнути державне будівництво, розбудувати українську армію та органи безпеки, прослідкувати еволюцію стосунків між українським націоналістичним підпіллям і німецькою окупаційною владою, реконструювати головні етапи розгортання повстанського руху, його протистояння з німецьким окупаційним апаратом, вивчити інструктивні та вишкільні матеріали УПА й ОУН тощо. Досліджені нами матеріали сконцентровані в 20-ти фондах: 3833 «Краєвий провід ОУН на західноукраїнських землях»; 3834 «Львівський обласний провід ОУН на західноукраїнських землях»; 3836 «З'єднання західних груп Української повстанської армії – УПА-Захід»; 3837 «З'єднання південних груп Української повстанської армії – УПА-Південь»; 3838 «З'єднання північних груп Української повстанської армії – УПА-Північ»; 3967 «Фонд коменданта воєнного району "Искра" УПА»; 3959 «Український центральний комітет м. Львів»; 3206 «Рейхскомісаріат "Україна" місто Рівне (Е. Кох)»; 4620 «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни»; КМФ-8 «Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистських адміністративних установ, армійських груп і їх

¹¹⁸ Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941 – 1944 рр.). Відп. ред. П. Й. Потічний. / Володимир Миколайович Ковальчук // Літопис УПА. Бібліотека. Т. 7. – Торонто – Л., 2006. – С.63.

тилових та охоронних підрозділів, які діяли на окупованих східних територіях»; Р-4465 «Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій і осіб»; 4628 «Колекція трофейних документів про співробітництво українських буржуазних націоналістів та керівництва УПА з німецько-фашистськими окупантами»; 3971 «Есесівська стрілецька добровольча дивізія СС «Галичина» м. Львів»; 2077 «Генерал-комісар Волині і Поділля. М. Луцьк Волинської області»; 3676 «Штаб імперського керівника (райхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей. М. Берлін, м. Київ»; 3679 «Начальник німецько-фашистської поліції порядку на Україні. м. Рівне 1942 – 1943 рр.»; 4328 «Штаб командування начальника поліції безпеки окупованих східних областей»; 3849 «Дмитро Донцов»; 4331 «Українська військова організація (1922 – 1928)»; 4329 «Генерал-губернатор Галичини. М. Львів»; 5245 «Євген Штендера: особовий архів (Місія УПА за кордоном)».

Колосальний пласт документів з історії діяльності ОУН і УПА в роки Другої світової війни зберігається в ГДА СБУ. Він репрезентований трофейними документами націоналістичного підпілля та повстанської армії (усіх видів); документами радянських спеціальних служб (розпорядчими, звітними та судово-слідчими); трофейними документами німецьких окупаційних органів влади. Поліції та служби безпеки (розпорядчими, звітними). Велика кількість і широка видова гамма дозволили використовувати документи ГДА СБУ під час підготовки всіх розділів дисертації. Особливо цінними вони були під час роботи над дослідженням структури українського націоналістичного підпілля і повстанської армії, реконструкції основних напрямків пропаганди (листівки і преса), складення загального уявлення про хід бойових дій УПА (звіти, огляди), про взаємостосунки та внутрішню атмосферу, яка панувала в середовищі керівництва підпіллям (ділове листування), про ступінь інфільтрації підпілля агентурою радянських органів державної безпеки (донесення агентури, зведені дані про агентуру) тощо. Навіть архівно-слідчі справи на арештованих оунівців та повстанців, попри свою суб'єктивність, є важливим історичним джерелом, яке дозволяє реконструювати окремі деталі з історії націоналістичного руху не відображені в інших документах (наприклад, з допомогою протоколів допитів можна дізнатися про різноманітні усні розпорядження і накази керівництва, які не фіксувалися на папері, про позиції керівників підпілля і повстанської армії щодо головних стратегічних питань боротьби, про нюанси переговорів між підпіллям ОУН німецькими, румунськими, угорськими, польськими представниками тощо). Внутрішні чекістські оперативні документи збагачують окремі сюжети з історії ОУН і УПА в роки війни.

У ГДА СБУ нами було опрацьовано наступні 8-м фондів: 2 – «Управління по боротьбі з бандитизмом МВС. Управління 2-Н і 4-те Управління МДБ-КДБ УРСР»; 5 –

«Фонд nereабілітованих осіб»; 6 – «Фонд реабілітованих осіб»; 13 «Колекція друкованих видань»; 16 «Документальні матеріали таємного діловодства Секретаріату КДБ УРСР»; 26 «Таємне діловодство 4-го і 6-го відділів КДБ при РМ УРСР»; 62 і 65 «Справи оперативного обліку КДБ УРСР».

Найбільший масив документів з історії ОУН і УПА в період Другої світової війни міститься у 13 фонді ГДА СБУ, який включає в себе справи № 372 (103 томи), № 376 (88 томів), № 398 (51 том). Ці справи, головним чином, укомплектовані трофейними оунівськими та упівськими документами, а також аналітичними матеріалами складеними співробітниками радянських органів державної безпеки. Меншою мірою у справах відображено документи німецького походження і матеріали польського підпілля. Підготовкою та комплектацією вказаних томів у 1959 – 1964 рр. займалася оперативна група при Голові КДБ УРСР з узагальнення досвіду роботи чекістів, яка провела колосальну роботу з упорядкування та опрацювання трофейних документів ОУН та УПА, що були захоплені під час проведення чекістсько-військових операцій¹¹⁹.

Значно складніша ситуація спостерігається з документами, що зберігаються у ЦДАГО України. В цьому архіві немає окремих фондів із досліджуваної тематики¹²⁰. Трофейні документи ОУН і УПА знаходяться у фонді 1 «ЦК Компартії України», в складі описів 22 і 23 «Особливий сектор – секретна частина», хоча деякі документи, які у свій час визнали «нетаємними» є також в інших описах першого фонду. Ще майже 40 справ, сформованих на матеріалах захоплених у бійців ОУН і УПА, зберігаються у фонді 57 «Колекція документів з історії Комуністичної партії України» в 4-му описі.

До використаних в дослідженні матеріалів 1-го фонду ЦДАГО датованих 1941 – 1945 рр., належать трофейні документи оунівського Головного проводу, які здебільшого зберігаються в оригіналах, а інколи в російськомовних копіях-перекладах – це листівки, звернення та відозви, а також матеріали радянських розвідувальних служб та органів влади у яких містяться звіти про діяльність ОУН з початком німецько-радянської війни та про роботу оунівського підпілля на території окупованій німцями. Залучення цих документів давало можливість при написанні дисертації встановити, наприклад масштаби боротьби націоналістичного підпілля й УПА проти німців, проаналізувати взаємини між УПА і радянськими партизанами, від слідкувати інформацію про розповсюдження повстанського на підпільного руху поза межі Західної України тощо.

¹¹⁹ Іщук О. Узагальнення органами КДБ УРСР досвіду боротьби з підпіллям ОУН та УПА: до створення відомчої тематичної колекції архівних документів (1959 – 1964 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – № 1. – 2009. – С. 87-119.

¹²⁰ Детальніше див.: Кентій А.В. Документи ОУН та УПА у фондах ЦДАГО України // Укр. іст. журнал. – № 2. – 2011. – С. 202-222.

У фонді 57 (опис 4) міститься 386 справ з історії ОУН та УПА (включаючи 40 справ сформованих на матеріалах захоплених у самих оунівців), хронологічні рамки яких обмежуються 1941 – 1945 рр. Це, як правило, трофейні документи, що потрапили до рук радянських каральних органів в ході боротьби з націоналістичним підпіллям. Система формування фонду визначила і склад документів. Здебільшого вони являють собою директивні та пропагандивні матеріали: друковані, склографовані, машинописні копії постанов оунівських зборів та конференцій, накази крайових провідників обох ОУН, оунівські листівки і преса. Деяка частина цих матеріалів до сьогодні не публікувалась і не опрацьовувалася дослідниками. В ході написання роботи документи фонду ЦДАГО використовувалися для встановлення окремих моментів з історії формування УНРА, загонів Народної міліції, УПА, зв'язків ОУН з німецькою військовою розвідкою та Збройними силами на початковому етапі війни і т. ін.

Важливу роль під час вивчення боротьби між українським збройним підпіллям і радянською владою наприкінці Другої світової війни відіграли документи ЦК КП(б)У й обкомів КП(б)У, які зберігаються в ЦДАГО України. Комплексне вивчення документів партійно-державних органів поряд із матеріалами націоналістичного підпілля дозволяють зрозуміти суть і принципи протистояння між українським визвольним рухом та радянським тоталітарним режимом на прикінцевому етапі війни.

Чимало корисної інформації про українське націоналістичне підпілля та повстанську армію в період німецької окупації, з допомогою якої нам вдавалося уточнити цілу низку деталей пов'язаних із діяльністю ОУН та УПА в 1942 – 1944 рр., міститься у звітах і донесеннях радянських партизанських угруповань, які сконцентровані т. зв. партизанських фондах ЦДАГО України (62, 63, 64, 96, 97). Цей масив документів був корисний для написання нашої роботи також з огляду на те, що з його допомогою можна було належним чином розкрити проблеми взаємовідносин між українським повстанським і радянським партизанськими рухами. Також для висвітлення окремих моментів протистояння між УПА та радянськими партизанами ми користувалися документами фонду 166 (Комісія з питань історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР).

Для відображення настроїв української політичної еміграції напередодні німецько-радянського зіткнення нами використовувалися окремі справи фонду 269 (Колекція документів «Український музей у Празі») ЦДАГО України.

Значну роль у реконструкції боротьби підпілля ОУН проти радянської влади в 1940 – 1941 рр. відіграли архівно-кримінальні справи керівників Крайової екзекутиви, які зберігаються в АУ СБУ Львівської обл. (справа П-33843 у 3-х томах на Б.Івашківа, П.Габу, С.Никлевича, О.Грицака, В.Гриніва та ін.)

З допомогою архівно-кримінальних справ, які містяться в АУ СБУ Івано-Франківської області ми частково здійснювали реконструкцію подій на Прикарпатті в момент відступу німецьких і угорських військ з регіону восени 1944 р.

Окремі неопубліковані розпорядчі документи командування УПА-«Північ» та звітна документація повстанців, частково залучалися нами з ДАРО (фонд Р-30 «Колекція документів з історії ОУН і УПА»). З їхньою допомогою вдалося реконструювати низку подій з початкового етапу діяльності повстанської армії, встановити ступінь залучення структур ОУН(Б) до формування УПА на території Волині й Полісся тощо.

Великий масив інформації про діяльність ОУН напередодні війни, про підготовку до антипольського повстання у вересні 1939 р. міститься в матеріалах воєводських управлінь поліції, які нині зберігаються в ДАВО, ДАЛО, ДАТО. Також із цих архівів було почерпнуто низку документів обласних комітетів компартії, які стосуються звітів про боротьбу з українським визвольним рухом наприкінці війни та планів щодо подальшої боротьби проти ОУН і УПА. Матеріали із ДАКО використані в дисертації, дозволяють прослідкувати вплив ОУН(М) на Київську міську управу в 1941 – на початку 1942 рр. Документи ДАЖО, головним чином, використовувалися для реконструкції діяльності українського націоналістичного підпілля та УПА на території Житомирщини і Київщини.

При розгляді проблем діяльності ОУН на Закарпатті нами було використано окремі документи ДАЗО (зокрема, справи, як стосуються діяльності представників ОУН в рамках Карпатської Січі, судові матеріали періоду угорської окупації тощо).

Хід збройних виступів українських націоналістів проти польської держави у вересні 1939 р. було реконструйовано, значною мірою, з допомогою архіву ОУН в Києві та АЦДВР у Львові. У першому містяться звіти керівництва повстанськими силами (Підсумкові звіти-таблиці ОУН (вересень 1939 р.), а в другому – спогади учасників збройних виступів (спогади В.Чижевського-«Деміда»). Також з допомогою матеріалів Архіву ОУН в Києві нам вдалося суттєво розширити уявлення про ступінь підготовки ОУН(М) до ймовірного державного будівництва на території України після початку німецько-радянської війни (фонд 1).

Інформативними є документи АЦДВР, які стосуються питання діяльності ОУН(Б) на території Генерального губернаторства в 1940 – 1941 рр., переведення підпільників на роботу в УРСР у зазначений період і т. ін. Важливий комплекс документів даного архіву також детально висвітлює проблеми переговорів між командуванням УПА і проводом ОУН(Б) та німецькими окупаційними військами і силами безпеки в 1944 р. Зокрема, нами було використано під час написання дисертаційної роботи звіти, листи,

протоколи переговорів, судово-слідчі документи проти повстанських командирів, які самочинно вдавалися до перемовин тощо (фонд Миколи Лебедя). Із АЦДВР також використовувалися звітні оунівські документи, які висвітлюють діяльність націоналістичного підпілля та УПА в 1943 – 1944 рр. на території України («Звіти організаційних структур ОУН та УПА»; «Зведені інформаційні звіти з крайових матеріалів»; «З хроніки подій на українських землях» (кінець 1943 і початок 1944 рр.). Збірка Ч.4»; «Збройна боротьба українського народу проти окупантів. (Вістки з українських земель за час від січня до серпня 1944 р.); «Із дій УПА в Галичині»)

Масив матеріалів залучений із польських архівних установ за походженням є документами польського підпілля та документами ОУН і УПА. За видовими характеристиками це здебільшого звітна документація обох підпільних рухів. Надзвичайно цінними є звіти польських підпільників у яких дається характеристика УПА, описуються бойові зіткнення між УПА та німецькими силами безпеки в 1944 р. на території Галичини.

Таким чином, характер і специфіка джерельної бази, її наповненість і багатоплановість є достатніми для проведення ґрунтовного дослідження діяльності організації українських націоналістів та Української повстанської армії в період Другої світової війни.

Окрім неопублікованих джерел, значна частина яких уперше стала об'єктом спеціального наукового дослідження чи була введена в науковий обіг, дисертантом використано велику групу **опублікованих** джерел. За походженням, формою, змістом, науковою та інформаційною цінністю їх слід поділити на декілька підгруп.

До першої підгрупи належать публікації офіційних програмних документів ОУН, УПА, УГВР¹²¹, які виходили в серії «Бібліотека українського підпільника» й частково переправлялися та розповсюджувалися на території Радянської України. Важливою рисою цих документальних збірників є представлення в них лише офіційних документів та й то далеко не всіх, а також кон'юнктурне препарування документів.

Окреме місце в першій підгрупі публікованих документів посідає брошура «Політична програма й устрій ОУН», важлива насамперед через те, що вона є першим офіційним виданням документів Революційного проводу після розколу ОУН в лютому

¹²¹ ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929 – 1955 рр. – Мюнхен, 1955. – 371 с.; УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942 – 1950 рр. Збірка документів. – Б.м.: Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1957. – 451 с.; УГВР в світлі постанов Великого Збору та інших документів з діяльності 1944 – 1951 рр. (Збірка документів). – Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1956. – 355 с.; Антибольшевицький Бльок Народів. Збірка документів 1941 – 1956 рр. – Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1956. – 147 с.; Причинки до суспільного мислення. – Б.м., 1989. – 660 с. та ін.

1940 р.¹²² У брошурі подана видозмінена й доопрацьована стара програма колись єдиної організації. В ній також можна знайти перші важливі натяки на посилення мілітаризації ОУН(Б), на розробку масштабних планів державного і військового будівництва.

До першої підгрупи ми відносимо також надзвичайно цінне видання документів (протоколів і програмних матеріалів) першого Конгресу (Великого збору) українських націоналістів, сумлінно упорядковане й відкоментоване В.Муравським¹²³.

До другої підгрупи опублікованих джерел ми відносимо археографічні видання.

Одразу підкреслимо, що в радянський період, з відомих причин, було видано лише один збірник документів з історії ОУН¹²⁴. Ця книжка, «розрахована на масового читача», побачила світ тільки у 1991 р. До її складу увійшло 50 документів з історії ОУН і УПА та низка публіцистичних заміток про діяльність ОУН в роки війни. Матеріали опубліковані в даній праці, на сьогодні вже добре відомі історикам. Головним чином, це документи із згадками про співпрацю між ОУН і німцями. Основна мета книжки – доведення того факту, що співпраця між українськими націоналістами та гітлерівцями носила не тимчасовий і тактичний характер, а була стратегічним курсом організації.

Деякі матеріали з історії ОУН(Б) містяться у різноманітних радянських документальних збірниках з історії Вітчизняної війни¹²⁵ та історії органів державної безпеки СРСР, зокрема їхньої боротьби з визвольними рухами різних народів¹²⁶.

Набагато активніше археографічні збірники з історії ОУН та УПА публікувалися в діаспорі та в Україні після проголошення незалежності. Серед збірників документів, які використовувалися при написанні роботи, слід виділити унікальне багатотомне

¹²² Політична програма й устрій ОУН. – Б. м., 1940. – 42 с.

¹²³ Конгрес Українських Націоналістів 1929 рік. Документи і матеріали / Упоряд. В.Муравський. – Л.: ЛНБ ім. В.Стефаника НАН України, ЦДВР, 2006. – 420 с.

¹²⁴ Обвиняет земля. Организация украинских националистов: документы и материалы. / Редколлегия: Масловский В.И., Мартынюк А.И., Писловский А.В., Помогаев В.В., Пыриг Р.Я. – М.: Политиздат, 1991.

¹²⁵ Історія застерігає: трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Політвидав України, 1986. – С. 221-225; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. збірник документів і матеріалів. – К.: Держполітвидав, 1963. – С. 285-303; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. збірник документів і матеріалів. – К.: Держполітвидав, 1963. – С. 285-303; Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945: Документы и материалы в трёх томах. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 328-330; Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945: Документы и материалы в трёх томах. – 2-е издание – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 302-304.

¹²⁶ Борьба внутренних войск СССР против националистов. Сборник документов. – М., 1976. – 457 с.; Деятельность органов государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны. (1941 – 1945). Сборник документов и материалов. – М.: Политиздат, 1964. – 444 с.; Пограничные войска СССР. Май 1945 – 1950. Сборник документов и материалов. – М.: Наука, 1975. – 755 с.

видання «Літопис Української Повстанської Армії», яке було започатковане в Канаді у 1976 р. з ініціативи Об'єднання колишніх вояків УПА в США і Канаді та українських дослідників з діаспори (Є.Штендера, П.Потічний, Т.Гунчак та ін.). З 1990-х рр. в Україні редакцією «Літопису УПА», у співпраці з вітчизняними академічними та архівними установами, започатковано нову, т. зв. Київську, серію «Літопису УПА». Таким чином сформувалися дві серії «Літопису УПА» – основна і київська.

В основній серії побачили світ 49 томів «Літопису УПА» до яких увійшли документи з історії УПА, що зберігаються головним чином за межами України. Багатоплановість та різноманітність матеріалів зумовила диференційований підхід до принципів комплектування «Літопису УПА». Окремі томи включають документи про діяльність УПА на певній визначеній території (тт. 1-5; 12-14; 18; 19; 31; 33; 34; 39; 40, 49 та ін.), інші складаються з офіційних матеріалів ГК УПА та УГВР (тт. 8-10; 26). Є видання, укомплектовані німецькими та польськими документами, в яких йдеться про українське національне підпілля (тт. 6; 7; 21; 22), а також спогадами учасників УПА й підпілля ОУН (тт. 15; 28-30; 37), збірками упівських пісень (т. 25), періодичними виданнями повстанців (тт. 16; 24). Т.38 присвячено архітектурі: криївкам і бункерам, 41 том містить документи та матеріали про К.Осьмака, а 45 том містить спогади про Р.Шухевича. Дві книги (43 і 44 тт.) укомплектовані протоколами допитів СБ ОУН(Б).

Стараннями упорядників та видавців в Україні, протягом 1995 – 2011 рр., було опубліковано 15 томів нової серії «Літопису УПА» до яких увійшли документи та матеріали з українських архівів (ЦДАВО України, ЦДАГО України, ГДА СБУ)¹²⁷.

У своїй роботі ми використали більшість томів «Літопису УПА» за винятком тих, які хронологічно «випадали» поза рамки нашого дослідження. Враховуючи видову різноманітність документів, їхнє походження (українське, німецьке, радянське, польське) це багатотомне археографічне видання стало одним із базових під час здійснення нами наукової реконструкції діяльності ОУН і УПА в роки Другої світової війни¹²⁸.

Пальма першості у публікації архівних матеріалів з історії ОУН і УПА в Україні в перші роки незалежності, безперечно, належить В.Сергійчуку, який уже

¹²⁷ Детальніше див.: Потічний П.Й., Посівнич М. Літопис УПА – документована історія // Український визвольний рух. – Збірник 11. – С. 250-254; Патриляк І.К. «Літопис УПА» // Енциклопедія історії України. – Т. 6. / Ред. рада Литвин В.М. (голова), Геєць В.М., Губерський Л.В., Дзюба І.М та ін. / Ред. колегія Смолій В.А (голова), Боряк Г.В., Верстюк В.Ф., Віднянський С.В. та ін. – С. 241-242.

¹²⁸ Повний перелік збірників «Літопису УПА» старої і нової серії див. у списку використаних джерел і літератури.

в 1992 р. на шпальтах періодичних видань опублікував низку цінних документів з історії ОУН та УПА¹²⁹.

Також одним із перших упорядників документальної збірки, матеріали якої стосуються нашого дослідження був І.Білас. Зокрема, в другому (документальному) томі праці в третьому розділі «Особливості функціонування репресивної системи у воєнний період (1941 – 1945)» вміщено масу інформативних документів радянських розвідників, партизанів та органів НКВС-НКДБ про боротьбу з оунівським підпіллям і УПА¹³⁰.

Значний масив документів оунівсько-повстанського, радянсько-партійного та енкаведистсько-емгебістського походження міститься у «Літописі нескореної України»¹³¹ укладеному групою фахівців Львівського науково-дослідного центру історії національно-визвольних змагань України. Особливий інтерес у цьому виданні викликають узагальнюючі документи з архіву ЦК КП(б)У, в яких підбиваються проміжні підсумки боротьби радянського режиму проти ОУН і УПА на завершальному етапі Другої світової війни.

Солідний внесок у публікацію документів з історії українського націоналізму в роки Другої світової війни було здійснено в рамках роботи комісії Кабінету Міністрів України з вивчення діяльності ОУН-УПА. Зокрема, йдеться про збірники документів: «Національне примирення чи конфронтація?»¹³², «ОУН в 1941 році»¹³³, «ОУН в 1942 році»¹³⁴, «ОУН і УПА в 1943 році»¹³⁵, «ОУН і УПА в 1944 році»¹³⁶. До згаданих книг

¹²⁹ Сергійчук В.І. Радянські партизани про ОУН-УПА // Самостійна Україна. – 1992. – Ч.3. – С.44-50; Сергійчук В.І. ОУН-УПА в роки війни // Молодь України. – 1992. – 6, 7, 11, 13, 18, 21, 27, 28 серпня; 1, 3, 4, 8, 10, 15, 17, 18, 22, 24, 25 вересня; 1, 3, 4, 8, 10, 11 грудня; Сергійчук В.І. Нові матеріали з історії ОУН-УПА // Міфологія в українській історіографії (XIX – XX ст.). – К., 1993. – С. 27-29. та ін.

¹³⁰ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У двох книгах. Книга друга. Документи і матеріали. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – С. 280-361.

¹³¹ Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Кн. 2 / Науково-дослідний центр історії національно-визвольних змагань України. Відп. ред. та автор передмови Я. Лялька. – Л.: «Галицька видавнича спілка», 1997. – 664 с.

¹³² Національне примирення чи конфронтація? Збірник документів // Ін-т історії України НАН України. Упоряд.: Веселова О.М. Відп. ред. Кульчицький С.В. – К., 1999. – 204 с.

¹³³ ОУН в 1941 році. Документи. У 2-х ч. / Упоряд.: О.Веселова, О.Лисенко, І.Патриляк, В. Сергійчук. Відп. ред. С.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Ч. 1. – 336 с.; Ч. 2. 281 с.

¹³⁴ ОУН в 1942 р. Документи / Упоряд.: О.Веселова, О.Лисенко, І.Патриляк, В.Сергійчук. Відп. ред. С.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 243 с.

¹³⁵ ОУН і УПА в 1943 році. Документи / Упоряд.: О.Веселова, В.Дзьобак, М.Дубик, В.Сергійчук. Відп. ред. С.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 347 с.

¹³⁶ ОУН і УПА в 1944 році. Документи. У 2-х ч. / Упор.: О. Веселова, С.Кокін, О.Лисенко, В.Сергійчук. Відп. ред. С.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Ч. 1. – 292 с.; Ч. 2. – 256 с.

увійшли як архівні, так і публіковані раніше документи, які, за походженням, належать українському визвольному рухові, радянським, німецьким та польським чинникам.

Значну частину оунівських документів, які стали нам у пригоді при відтворенні подієвої канви діяльності єдиної ОУН наприкінці 1930-х рр., а також мельниківської ОУН у 1940 – 1941 рр., підготовки її до початку ймовірного державного будівництва в Україні, були опубліковані в збірниках упорядкованих групою київських учених, під редакцією професора із діаспори В.Вериги¹³⁷.

У роботі над дисертацією, особливо у фрагментах пов'язаних із висвітленням діяльності підпілля ОУН на території УРСР від жовтня 1939 до червня 1941 р., було використано документи, вміщені в збірнику «Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України»¹³⁸. Матеріали книги, базовані на радянських розвідувальних донесеннях, повідомленнях агентури, розпорядженнях і звітах керівництва НКВС і НКДБ різних рівнів, дозволяють реконструювати цілу низку нюансів, які не відзначені в інших групах джерел.

Чимало документів, пов'язаних з питаннями державотворчих зусиль ОУН(Б) влітку 1941 р., вміщено у документальному виданні «Українське державотворення. Акт 30 червня 1941»¹³⁹, підготовленому співробітниками львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Важливою позитивною рисою цього збірника є поєднання в ньому українських та німецьких документів, які дають два різні погляди на одні й ті самі події та проблеми.

У дисертації використано також двомовні збірники багатотомного серійного документального проекту, створеного спільно українськими та польськими вченими на базі матеріалів архівів спеціальних служб двох держав¹⁴⁰ з допомогою яких було відтворено окремі аспекти протистояння між українським та польським

¹³⁷ Документи і матеріали з історії Організації Українських націоналістів / Редкол.: В.Верига та ін. – Т. 1. 1927 – 1930 / Упоряд.: Ю.Черченко, О.Кучерук. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2005. – 480 с.; Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів / Редкол.: В. Верига та ін. – Т. 7. Документи Комісії Державного планування ОУН (КДП ОУН) / Упоряд.: О.Кучерук, Ю.Черченко; Наук. ред. Н.Миронець. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2002. – 206 с.

¹³⁸ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України / Упоряд.: В.Даниленко, С.Кокін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 1311 с.

¹³⁹ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. / Упоряд.: О. Дзюбан. Під заг. ред. Я.Дашкевича та В.Кука. – Київ – Львів: Піраміда. – 2001. – 556 с.

¹⁴⁰ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 3. Польське підпілля 1939 – 1941. Від Волині до Покуття. У 2-х ч. / Упоряд.: С. Гайовнічек, Б. Гронек, С. Кокін, П. Кулаковський, М. Маєвський, В. Пристайко, О.Пшенніков, В.Худзік. – Варшава – К., 2004. – Ч. 1. – 791 с.; Ч. 2. – 1147 с.; Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 4. Поляки і українці між двома тоталітарними системами. 1942 – 1945. У 2-х ч. / Упоряд.: Б. Гронек, С. Кокін, П. Кулаковський, М. Маєвський, В. Пристайко, О.Пшенніков, С.Тухольський, В.Худзік. – Варшава – К., 2005. – Ч. 1. – 875 с.; Ч. 2. – 974 с.

націоналістичними підпіллями в роки Другої світової війни на території Західної України.

Суттєвими доповненнями для нашого розуміння причин, ходу та наслідків українсько-польського протистояння, участі в ньому підпілля ОУН та підрозділів УПА стали збірники документів, видані В.В'ятровичем¹⁴¹; збірники документів польського та українського походження, укладені М.Сивіцьким¹⁴²; збірники донесень польських підпільних структур, що оперували на території України та офіційні повідомлення польського еміграційного уряду в «українському питанні»¹⁴³; збірник документів про діяльність ОУН та УПА на території сучасної Польщі, упорядкований Ю.Шаповалом¹⁴⁴.

Значний внесок у справу актуалізації джерел з історії українсько-польського конфлікту на Західній Україні в 1942 – 1947 рр. зробив своїми виданнями професор В.Сергійчук, який увів до наукового обігу низку українських, радянських, німецьких та польських джерел, які зберігаються у вітчизняних архівосховищах¹⁴⁵.

Під час висвітлення низки питань пов'язаних із взаєминами українського націоналістичного підпілля та Української греко-католицької церкви, ми залучали документи опубліковані у археографічних збірниках укомплектованих на базі фондів ГА СБУ: «Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939 – 1944 рр.)»¹⁴⁶ та «Ліквідація УГКЦ (1939 – 1946)»¹⁴⁷.

¹⁴¹ Польсько-українські стосунки в 1942 – 1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / Відп. ред. та упоряд. В.М. В'ятрович. – Т. 1. Війна під час війни. 1942 – 1945. – Л.: ЦДВР, 2011. – 792 с.; Т. 2. Війна після війни. 1945 – 1947. – Л.: ЦДВР, 2011. – 576 с.

¹⁴² Істрія польсько-українських конфліктів. У 3 т. / Зібрав і упоряд. М.Сивіцький. / Пер. з польської Є.Петренка. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2005. Т. 1. – 343 с.; Т. 2. – 358 с.; Т. 3. – 431 с.;

¹⁴³ Ziemie wschodnie, Meldunki tygodniowe Sekcji Wschodniej Departamentu Informacji i Prasy Delegatury Rządu RP na Kraj. Kwiecień-lipiec 1944 r. / Wstęp, wybór i opracowanie M. Adamczyk, J. Gmitruk, A.Koseski. – Warszawa-Pułtusk-Kielce, 2006. – 291 s.; Armija Krajowa w dokumentach: 1939 – 1945. T. 1-6. – Londyn, 1976; Misyło E. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu i podziemia w latach 1939 – 1944. Dokumenty // Zustrzici. – 1990. – № 3-4. – S. 141-172; Antypolska akcja nacjonalistów ukraińskich w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Rady Głównej Opiekuńczej 1943 – 1944. / Wstęp i opracowanie Lucyna Kulińska i Adam Roliński. – Kraków: Fundacja Centrum Dokumentacji Zcyru Niepodległościowego, 2003. – 526 s. та ін.

¹⁴⁴ Шаповал Ю. ОУН і УПА на терені Польщі (1944 – 1947 рр.) – К., 2000. – 229 с.

¹⁴⁵ Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1997. – 440 с.; Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. – К.: Українська видавнича спілка, 2003. – 576 с.; Сергійчук В. Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. Видання друге, доповнене. – Додаток 2. Документи. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2009. – С. 166-196.

¹⁴⁶ Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939 – 1944 рр.). / Упоряд.: С.Кокін, Н.Сердюк, С.Сердюк. За загальною ред. В.Сергійчука. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – 480 с.

¹⁴⁷ Ліквідація УГКЦ (1939 – 1946). Документи радянських органів державної безпеки. / Упоряд.: С.Кокін, Н.Сердюк, С.Сердюк. За загальною ред. В.Сергійчука. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2006. –

Важливу роль у дослідженні взаємин українського націоналістичного підпілля та рейдувального загону радянських партизанів під командуванням С.Ковпака відіграв документальний збірник упорядкований А.Кентієм та В.Лозицьким на базі фондів колекцій ЦДАГО України¹⁴⁸.

Доволі інформативними, у контексті вивчення діяльності націоналістичного підпілля на східноукраїнських землях, є двотомний збірник документів «ОУН-УПА на Сумщині», упорядкований Г.Івануценком¹⁴⁹. Суттєвим позитивом цієї роботи є те, що дослідник під час комплектації збірника спирався на документи відповідних обласних архівів Сумської області, завдяки чому зумів залучити до наукового обігу цілий пласт раніше невідомого для більшості вчених матеріалу.

Суттєвий внесок у проблему актуалізації джерел з історії українського визвольного руху 1930 – 1950-х рр. зробили упорядники збірників, присвячених провідним діячам цього руху – Р.Шухевичу, С.Бандері, Т.Боровцю¹⁵⁰. Слід наголосити на тому, що всі згадані документальні видання, укомплектовані на базі архівів спеціальних служб України, створювалися за безпосередньої участі та під редакцією В.Сергійчука, дослідника, який протягом останніх десятиліть чи не найбільше в Україні зібрав і опублікував матеріалів з історії ОУН і УПА¹⁵¹.

Значний масив документів з історії ОУН та УПА періоду Другої світової війни можна відшукати в збірниках німецьких архівних матеріалів підготованих до

Т. 1. – 920 с.; Т. 2. – 804 с.

¹⁴⁸ Від Полісся до Карпат. Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С.А. Ковпака (червень – вересень 1943 р.): очима учасників, мовою документів / Упоряд.: А.В. Кентій, В.С. Лозицький. – К.: Парламентське вид-во, 2005. – 304 с.

¹⁴⁹ ОУН-УПА на Сумщині. У 2-х т. / Упоряд. Івануценко Г.М. – Т. 1. – К.: Українська видавнича спілка ім. Ю.Липи, 2007. – 155 с.; Т. 2. – Суми, 2009. – 232 с.

¹⁵⁰ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940 – 1950). У 2-х т. / Упоряд.: В.Сергійчук, С.Кокін, Н.Сердюк, С.Сердюк. За заг. ред. В.Сергійчука. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2007. – Т. 1. – 640 с.; Т. 2. – 584 с.; Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939-1959). У 3-х т. / Упоряд.: В.Сергійчук, І.Білокінь, С.Кокін, С.Сердюк. За заг. ред. В.Сергійчука. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2009. – Т. 1. – 680 с.; Т. 2. – 640 с.; Т. 3. – 468 с.; Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи. / Упоряд.: В.Сергійчук, С.Сердюк. За заг. ред. В. Сергійчука. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2011. – 816 с.

¹⁵¹ Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1996. – 493 с.; Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944-1953 рр. Нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1998. – 941 с.; Сергійчук В. Радянські партизани проти ОУН-УПА. – К.: Українська видавнича спілка, 2000. – 200 с.; Відновлення Української держави в 1941 році. Нові документи і матеріали. / Упоряд. В.І. Сергійчук. – К.: Українська видавнича спілка, 2001. – 198 с.; Сергійчук В. Тавруючи визвольний прапор. Діяльність агентури та спецб'юрок НКВС-НКДБ під виглядом ОУН-УПА. Видання друге, доповнене. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2006. – 184 с.; Сергійчук В. Український здвиг. У 5-ти т. – Т. 1. Закерзоння. 1939 – 1947. – К.: Українська видавнича спілка, 2004. – 840 с.; Т. 2. Волинь. 1939 – 1955. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – 840 с.; Т. 3. Прикарпаття. 1939 – 1955. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – 840 с.; Т. 4. Поділля. 1939 – 1955. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – 840 с.; Т. 5. Наддніпрянщина. 1941 – 1955. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – 836 с. та ін.

друку В.Косиком¹⁵². Слід відзначити, що цілу низку німецьких документів, які опублікував В.Косик, було виявлено нами також і в українських архівосховищах. Інколи ці матеріали є цілковито ідентичними, інколи мають незначні розбіжності, що, беззаперечно, є свідченням наукової сумлінності В.Косика, який здійснював публікацію документів не препаруючи їх.

Нерідко цінні документальні матеріали, що стосуються теми нашого дослідження, трапляються у російських археографічних виданнях, які побачили світ упродовж останніх десятиліть¹⁵³.

Наступну велику групу джерел становлять документи особового походження: спогади і щоденники безпосередніх учасників подій, які суб'єктивно висвітлювали та характеризували побачене і пережите. Все ж для написання окремих параграфів дисертації вони були необхідними. Для того ж щоб зменшити ризик попадання до праці різноманітних неточностей вміщених у мемуарах, ми йшли шляхом співставлення спогадів різних людей, відбираючи факти, котрі зустрічалися у декількох авторів, а при можливості намагалися зіставляти їх з іншими документами. Ретельний критичний аналіз мемуарної літератури дозволяє ще більш детально відтворити історичний процес, зрозуміти психологію, настрої та сподівання людей досліджуваної епохи¹⁵⁴.

Найбільший сегмент мемуарної, щоденникової та епістолярної літератури у якій висвітлюється діяльність українського визвольного руху в роки Другої світової війни належить представникам бандерівської ОУН та УПА, дещо менший – мельниківцям, ще менший представникам бульбівського руху, церковним діячам, українським емігрантам різного партійного гатунку, німцям, полякам і представникам радянської влади і спеціальних служб. Вважаючи визначальним критерієм походження автора

¹⁵² Україна в Другій світовій війні у документах: [збірник німецьких архівних матеріалів] / [зібрав і впорядкував В.Косик]. – Т. 1. – Л., 1997. – 383 с.; Т. 2. – Л., 1998. – 384 с.; Т. 3. – Л., 1999. – 383 с.; Т. 4. – Л., 2000. – 368 с.; *Розкол ОУН (1939 – 1940): [збірник документів]*. Видання 2-ге, виправлене, доповнене / [зібрав і впорядкував В.Косик]. – Л., 1999. – 135 с.

¹⁵³ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. В 5-ти томах. / Составители: В.П. Ямпольский, И.Е. Белик, В.К. Виноградов, В.П. Гусаченко, О.К. Иванов, С.С. Конокотов, Г.А. Николаев. – М.: Книга и бизнес, 1995.; Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. В 5-ти томах. 2-е издание. / Составители: Н.П. Патрушев (пред. редкол.), В.В. Коровин (глав. ред.), Ю.И. Авдеев, В.П. Ямпольский и др. (ред.), В.С. Антонов, И.К. Белик и др. (сост.). – М.: Русь – Кучково Поле, 2007 – 2008.; 1941 год. В 2-х книгах. / Составители: Л.Е. Решин, Л.А. Безыменский, В.К. Виноградов и др. – М., 1998; НКВД – МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939 – 1956). // Составители Н.И. Владимирцев, А.И. Кокурин. – М., 2008. – 489 с.; Советский фактор в Восточной Европе. 1944 – 1953 гг. В 2-х тт. Документы / Т. 1. 1944 – 1948 гг. Отв. редактор – Т. В. Волокитина. – М.: РОССПЭН, 1999. – 687 с. та ін.

¹⁵⁴ Денисюк М.Ю. Мемуарні твори як джерело до вивчення українського національного руху в час та після Другої світової війни / Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Л., 2009. – С. 9.

спогадів, щоденників чи листів, його становище в суспільній, військовій та політичній ієрархії ми виділили низку груп у використаному масиві джерел особового походження:

1. Спогади, листи, щоденники керівників українського націоналістичного підпілля та повстанського руху, командирів повстанських підрозділів¹⁵⁵;
2. Спогади, листи, щоденники рядових учасників ОУН та УПА¹⁵⁶;

¹⁵⁵ Бандера С. Перспективи української революції. – К.: Ін-т Національного Державознавства, 1999. – 622 с.; Стецько Я. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державности України. – Торонто, 1967. – 463 с.; Кук В. УПА в запитаннях та відповідях Головного Командира. – Л.: Галицька Видавнича Спілка, 2007. – 79 с.; Кук В. Державотворча діяльність ОУН у 1941 році. (Акт відновлення української держави 30 червня 1941 року) // *Визвольний шлях*. – № 7. – липень, 2001. – С. 36-56; Кук В. Штаб-квартири Головного Командира УПА. // *Визвольний шлях*. – № 10. – липень, 2002. – С. 25-34; Галаса В. Наше життя і боротьба. – Л.: Мс, 2005. – 270 с.; Ступницький Ю. Спогади про пережите. – К., 2000. – 128 с.; Галамай С. У боротьбі за Українську Державу. Спогади. – Л.: Мс, 2003. – 465 с.; Дужий П. Роман Шухевич – політик, воїн, громадянин. – Л.: Галицька Видавнича Спілка, 1998. – 256 с.; Мельник А. Пам'яті впадших за волю і велич України // *Організація Українських Націоналістів 1929 – 1954*. – Б.м.: На чужині, 1955. – С. 17–49; Капустянський М. Військова підготовка ОУН // *Організація Українських Націоналістів 1929 – 1954*. – Б.м.: На чужині, 1955. – С. 115–141; Шипинський В. Український націоналізм на Буковині // *Організація Українських Націоналістів 1929 – 1954*. – Б.м.: На чужині, 1955. – С. 213–229; Шумелда Я. Похід ОУН на Схід. // *Організація Українських Націоналістів 1929 – 1954*. – Б.м.: На чужині, 1955. – С. 247–281; Гайвас Я. Переламовий рік // *Організація Українських Націоналістів 1929 – 1954*. – Б.м.: На чужині, 1955. – С. 281–301; Кентржинський Б. На скандинавському секторі ОУН в Другій світовій війні // *Організація Українських Націоналістів 1929 – 1954*. – Б.м.: На чужині, 1955. – С. 301–331; Климишин М. В поході до волі. – Т. 1. – Видання друге. – Детройт, 1987. – 409 с.; Щеглюк В. «Як роса на сонці». Політичний роман-хроніка, написаний на основі спогадів колишнього діяча ОУН-УПА Л.С. Павлишина. – Л.: Фенікс, 1992. – 157 с.; Скорупський М. Туди де бій за волю. (Спогади курінного УПА Максима Скорупського – Макса). – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 1992. – 351 с. та ін.

¹⁵⁶ В рядах УПА. Збірка споминів бувших вояків Української Повстанської Армії. / Зредагували П.Мірчук, В.Давиденко. – Нью-Йорк, 1957. – 352 с.; Чарторийський М. Від Сяну по Крим (Спогади учасника III похідної групи-південь). – Нью-Йорк, 1951. – 222 с.; Гордієнко М. З Волинських і Поліських рейдів: із дій УПА-Північ. 1943 – 1944. – Торонто, 1959. – 159 с.; Казанівський Б. Шляхом Легенди. Спомини. – Лондон: Українська Видавнича Спілка, 1975. – 292 с.; Боб'юк А. В Шумських лісах. – Ланівці, 1992. – 45 с.; Максимович В. Спогади колишнього учасника Української Повстанської Армії. – Л., 1992. – 70 с.; Данилюк М. Повстанський записник. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 1993. – 192 с.; Комар Л. Процес 59-ти. – Львів, 1997. – 98 с.; Кондрат Ф. Ми стали волі на сторожі. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – 112 с.; Мартинюк М. Спогади з підпілля. – Лондон, 2000. – 64 с.; Карпій М. Дорога на Схід України за її волю. – Торонто – Тернопіль: Лілея, 2004. – 219 с.; Шумук Д. Пережите і передумане. – К., 1998. – 437 с.; Подворняк М. Вітер з Волині: Спогади. – Вінніпег, 1981. – 242 с.; Полюга Л. Слідами спогадів 1944 – 1956. – Л. – К., 2003. – 267 с.; Мац Р. Крутими стежками до волі. – Л.: Мс, 2006. – 147 с. Мазурок С. Повстанськими стежками. Розповіді очевидця. Луцьк: Надстир'я, 2002. – 236 с.; Гоцький В. Спогади сина Перемишльської землі. У 2-х т. – Т. 1. – Рим – Львів: Свічадо, 2004. – 447 с.; Т. 2. – Рим – Л.: Свічадо, 2005. – 359 с.; Ремесло повстанця. Збірник праць підполковника УПА Степана Фрасуляка – «Хмеля». / Ред. і упоряд. Р.Забілий. – Л.: ЦДВР, 2007. – 424 с.; Коханська Г. З Україною в серці. – Торонто – Львів, 2008. – 275 с.; Сусік Д. З любові до свого народу. Спогади. – Л.: Афіша, 2006. – 185 с. та ін.

3. Спогади, листи, щоденники представників позанаціоналістичного табору в українському суспільно-політичному русі часів Другої світової війни, представників церков¹⁵⁷;

4. Спогади, листи, щоденники польських, німецьких та радянських політичних і військових діячів, які були учасниками боротьби проти українського націоналістичного підпілля та повстанського руху¹⁵⁸.

Слід наголосити, що документи особового походження, які ми віднесли до першої групи мають свою специфіку, яка полягає в тому, що вони, значною мірою, за своїм жанром перебувають на перетині між класичними спогадами, щоденниками чи листами і аналітичними, політологічними чи історичними писаннями. Ці праці дозволили нам під час роботи над дисертацією, певною мірою, заглянути «за лаштунки» великої політики в українському націоналістичному таборі, ближче роздивитися внутрішні конфлікти, реконструювати деталі прийняття доленосних рішень тощо. Документи віднесені нами до другої групи, дозволяють відтворити окремі деталі буднів підпільників і повстанців, подивитися на визвольну боротьбу очима «малої людини», зрозуміти мотивацію рядових учасників руху. Натомість завдяки використанню документів особового походження, які ми віднесли до третьої групи, можна було «зовні» подивитися на діяльність ОУН і УПА в роки війни, збагнути, які оцінки цьому рухові давали його сучасники і політичні конкуренти. Так само, певною мірою, зовнішнім (хоча й серйозно заангажованим) поглядом на діяльність

¹⁵⁷ Паньківський К. Від держави до Комітету. – Нью-Йорк – Торонто: Ключі, 1957. – 160 с.; Німчук І. 595 днів советським в'язнем. – Торонто, 1950. – 235 с.; Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Л.: Поклик сумління, 1993. – 149 с.; Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії 1939 – 1941. Історія Українського центрального комітету. – Чикаго, 1975. – 664 с.; Вірити занадто боляче... Волинь: хроніка подій 1939-1944 років / Ред. В.Данилюк, – Луцьк, 1995. – 163 с.; Повстанський рух отамана Тараса Бульби-Боровця: дослідження, спогади, документи. – Рівне: Азалія, 1998. – 184 с.; Своя державність, збройна сила, віра Христова. Матеріали німецького архіву командувача УПА Тараса Бульби-Боровця. – Рівне: Волинські обереги, 2010. – 212 с.; Українська політична еміграція 1919–1945. Документи і матеріали. / Упорядники: В.С. Лозицький, О.В. Бажан, С.І. Власенко, А.В. Кентій. – К.: Парламентське вид-во, 2008. – 928 с. та ін.

¹⁵⁸ Sołomian-Łoc F. Getto i gwiazdy. – Warszawa, 1993. – 298 s.; Skorceny O. Nieznana wojna. Moje operacje specjalne. – Warszawa, 1999. – 384 s.; Janicki Z. W obronie Przebraża i w drodze do Berlina. – Lublin, 1993. – 294 s.; Kranc R. W drodze z Ostoga na Kolymę. – Kraków, 1998. – 193 s.; Cybulski H. Czerwone nosce. – Warszawa, 1996. – 385 s.; Санников Г. Большая охота. Разгром вооруженного подполья в западной Украине. – М.: Олма-Пресс, 2002. – 511 с.; Кершоу Р. 1941 год глазами немцев. Березовые кресты вместо железных. / Пер. с англ. А.Уткина. – М.: Яуза-пресс, 2008. – 544 с.; Райле О. Тайная война. Секретные операции абвера на Западе и Востоке (1921-1945). / Пер. с нем. Е.Н. Захарова. – М.: Центрполиграф, 2002. – 510 с.; Судоплатов П.А. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930 – 1950 годы. – М.: Олма-Пресс, 2003. – 688 с.; Вершигора П. Люди з чистою совістю. – К.: Укрдержвидав, 1946. – 124 с.; Наумов М.І. Західний рейд. (Щоденник партизанського командира). – К.: Радянський письменник, 1969. – 227 с.; Федоров А.Ф. Последняя зима. – М.: Воениздат, 1985. – 368 с.; Катуков М.Е. На острие главного удара. – М., 1974. – 459 с. та ін.

націоналістичного підпілля та повстанської армії є спогади, листи і щоденники учасників або свідків боротьби з українським визвольним рухом.

Опрацьована в дисертаційному дослідженні підпільна і повстанська періодика, головним чином, зберігається в архівних фондах або опублікована в археографічних збірниках (наприклад, в окремих томах старої серії «Літопису УПА»), тому, використовуючи періодичні джерела, ми посилалися на відповідні архівні справи чи документальні видання.

Таким чином, задіяні в дисертаційному дослідженні комплекси документів дозволили: значно розширити джерельну базу дослідження історії діяльності ОУН та УПА в роки Другої світової війни; реконструювати хід основних подій, пов'язаних з активністю українського націоналістичного підпілля та повстанської армії в 1939 – 1945 рр.; вперше залучити до обігу цілу низку невідомих документальних масивів; простежити динаміку діяльності українського націоналістичного руху на різних етапах Другої світової війни; встановити способи боротьби з німцями, поляками та радянським тоталітарним режимом.

Джерелознавчий огляд засвідчує, що для всебічного вивчення проблеми діяльності ОУН та УПА в роки Другої світової війни є оптимальний комплекс джерел. Сукупність різнопланових джерел, значна частина яких раніше не використовувалася, стала базою для поглибленого наукового пошуку, зумовила новизну дослідження.

Водночас слід наголосити, що велика кількість ще не розсекречених документів у вітчизняних, а також російських і білоруських архівах дозволяє сподіватися на подальше поглиблене вивчення окремих аспектів теми.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Важливою структурною складовою нашого дослідження є окреслення його теоретико-методологічної бази, яка визначається темою, об'єктом і предметом дисертаційної роботи.

Українська історична наука упродовж останніх двох десятиліть перебуває у перманентному процесі пошуку оптимальних методологічних засад дослідження. При цьому, нерідко спостерігаються дві крайнощі – безкритичне запозичення західних методологічних концепцій або консервація методології радянських часів, орієнтованої на вульгаризовані псевдоцінності «загальної рівності й справедливості»¹⁵⁹. Відтак, головне завдання вітчизняної історичної науки вбачається у виробленні власних методологічних прийомів, адекватних історичній конкретиці, які б критично

¹⁵⁹ Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 19.

переосмислили та узагальнили досвід зарубіжної та української історіософської думки¹⁶⁰, дозволили б сформуванню власної національної історичної концепції через самоусвідомлення себе частиною світової історії¹⁶¹.

Характеризуючи теоретичну базу роботи, наголосимо, що в її основу лягли праці дослідників феномену націоналізму як ідеології та політичного руху¹⁶². Сьогодні більшість учених погоджується з думкою висловленою П.Альтером про те, що «Націоналізм є політичною силою, яка визначала особливості європейської і світової історії протягом останніх двох століть значно більшою мірою, ніж ідеї свободи та парламентської демократії чи ідеї комунізму»¹⁶³. Водночас, розмаїття тих політичних явищ, які об'єднуються терміном «націоналізм», вказує на його багатозначність¹⁶⁴. Історичний досвід засвідчує, що націоналізм може стати важливим складником як визвольних, антиімперіалістичних ідей та рухів, так і рухів та ідей, які формують або цементують імперії. Націоналізм настільки різноманітний у своїх проявах і формах, що тільки врахування конкретних історичних обставин дозволяє зрозуміти, що позначає або має позначати цей термін у тому чи іншому випадку¹⁶⁵. Очевидно, слід погодитися із тією тезою, що ми маємо справу скоріше не з «націоналізмом», а з «націоналізмами»¹⁶⁶. У цьому контексті необхідно визначитися з тим, чим, власне, був український націоналізм 1920 – 1950-х рр., як ідеологія та політичний рух.

Очевидно, що український націоналізм мав основні (класичні) доктринальні характеристики притаманні націоналістичним ідеологіям. Йдеться про віру в те, що: світ поділений на нації, кожна з яких має власну історію, характер і долю; нація – єдине джерело публічної влади; лояльність до нації не бере до уваги інших лояльностей; приналежність до нації робить вільним кожного окремо взятого індивідуума; кожна нація потребує повного самовизначення й автономного життя; загальний мир між націями вимагає наявності незалежних національних держав¹⁶⁷.

¹⁶⁰ Там само. – С. 19-20.

¹⁶¹ Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К.: ARC-UKRAINE, 1996. – С. 61.

¹⁶² Націоналізм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – 872 с.; Сміт Е. Націоналізм: теорія, ідеологія, історія. – К.: К.І.С., 2004. – 768 с.; Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К.: Критика, 2001. – 271 с.; Armstrong J. Ukrainian Nationalism. – Englewood – Colorado, 1990. – 371 p.; Гелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм. – К.: Таксон, 2003. – 299 с.; Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К.: Либідь, 1999. – 351 с.; Bayly С.А. The Birth of the Modern World 1870 – 1914. – Blackwell Publishing, 2004. – 540 p.; Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. – К.: Основи, 1998. – 479 с. та ін.

¹⁶³ Альтер П. Націоналізм: проблема визначення // Націоналізм: Антологія. – С. 211.

¹⁶⁴ Там само.

¹⁶⁵ Альтер П. Націоналізм: проблема визначення // Націоналізм: Антологія. – С. 211-212.

¹⁶⁶ Там само. – С. 212.

¹⁶⁷ Сміт Е. Націоналізм: теорія, ідеологія, історія. – С. 28.

Типологічно український націоналізм, який кристалізувався у 1930-х рр. як політична ідеологія, часто відносять до «інтегрального націоналізму», але при цьому зауважують, що він завжди зберігав «міцні елементи ліберальних, демократичних, а також і християнських принципів»¹⁶⁸.

За своєю спрямованістю в контексті реалізації основної стратегічної мети український націоналізм, як політичний рух, був націоналізмом визвольного типу або визвольним рухом, що прагнув до створення повністю незалежної української держави у межах етнічних (культурних) кордонів, котрі мали збігатися з політичними рубежами¹⁶⁹. Сучасні дослідники націоналізму поділяють визвольний націоналізм (визвольний рух) на наступні категорії – реставраторські (Польща, Угорщина); рухи за відродження (фінський, фламандський, каталонський); етнічні (сомалійці, кікую, латиші); автономістсько-сепаратистські (США, Латинська Америка, сибірські козаки); антиколоніальні (Конго, Бірма, Індія, Пакистан); нативістські (ріфи, дагестанці)¹⁷⁰. При чому, український націоналізм 20–50-х рр. минулого століття носив, певною мірою, ознаки реставраційного, сепаратистського, антиколоніального, відродженського рухів¹⁷¹.

Виходячи зі сказаного вище, вважаємо за доцільне дати визначення окремим поняттям і термінам, якими ми активно оперуємо у своєму дослідженні.

Під українським націоналізмом ми розуміємо організований політичний рух, який керувався ідеологією, що вважала націю найголовнішою категорією в системі лояльності особистості, а головну умову для повноцінного і всебічного розвитку нації вбачала у наявності національної держави, боротьба за яку розглядалася як пріоритетне, стратегічне завдання руху. Виходячи із типології націоналізму, ідеологію українського націоналізму в роки Другої світової війни слід відносити до певного різновиду інтегрального націоналізму, який самі його носії називали “дієвим” або “чинним” націоналізмом. За своєю стратегічною метою український націоналістичний рух належав до категорії визвольних націоналізмів або визвольних рухів.

Форма, з допомогою якої український націоналізм реалізувався як політичний рух, була Організація українських націоналістів, обидва відлами якої в роки війни, як правило, діяли підпільними методами, творячи тим самими націоналістичне підпілля.

Термін «підпілля» використовується нами у значенні вимушеної нелегальної діяльності політичних сил, які перебувають в опозиції до діючого політичного режиму та суспільного устрою.

¹⁶⁸ Armstrong J. Ukrainian Nationalism. – P. 14.

¹⁶⁹ Гелнер Е. Нації та націоналізм. – С. 144.

¹⁷⁰ Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – С. 198.

¹⁷¹ Там само. – С. 199.

Геополітичні зміни в роки Другої світової війни та умови нацистської окупації України спричинили до формування націоналістичним підпіллям широкого повстанського руху, організаційно оформленого структурами повстанської армії. У цьому контексті «повстанство» ми розглядаємо як організований збройний рух проти існуючого політичного режиму та суспільного устрою, спричинений сукупністю національних, політичних, економічних, соціальних, релігійних, культурних та інших факторів.

Ведучи мову про методологію застосовану в дисертаційній роботі, необхідно підкреслити, що дослідження проблеми здійснювалося з допомогою загальнонаукових принципів: діалектики, науковості, історизму, системності, комплексності. Насамперед, ми керувалися принципом науковості, як головним принципом загальнонаукового аналізу та історико-теоретичного дослідження теми дисертації. Принцип науковості, на нашу думку, являє собою описання, пояснення та прогнозування історичних подій на основі виявлених наукових законів. Критеріями цього принципу стали такі складові як об'єктивність, всебічність, незалежність в оцінках і критиці.

Дотримання принципів науковості є особливо складним під час дослідження такого явища як український націоналізм. Свого часу, відомий британський історик вікторіанської епохи Д.Силі зауважив: «Історія – це минуле політики, а політика – це сучасне історії»¹⁷². Й хоча ця його теза згодом піддавалася суворій критиці прибічниками «тотальної історії», які не хотіли миритися з акцентуванням історичних досліджень на питаннях політичної, воєнної та церковної минувшини¹⁷³, вона, на наше переконання, якнайкраще ілюструє проблему історії українського націоналізму у ХХ столітті. Властиво, ілюструє не тому, що в історії українського націоналістичного руху бракувало позаполітичних чи позавоєнних сюжетів, а в тому сенсі, що минула і сучасна політика, у площині якої перебував і продовжує перебувати український націоналізм, значною мірою обумовлюють основні вектори історичних досліджень даної проблеми.

Особливо гостро відчувається «тиск політичних обставин» на дослідження минулого українського націоналістичного руху, коли йдеться про період Другої світової війни, який, за влучним висловом професора О.Лисенка, має стабільно високий рейтинг зацікавленості з боку суспільства і влади¹⁷⁴. І така ситуація цілком виправдана, зважаючи на той колосальний вплив, який український націоналістичний рух справив (і

---

¹⁷² Цит. за: Берк П. Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє // Нові підходи до історіописання / За редакцією П. Берка. Друге українське видання, уточнене й доповнене. / Переклад з англ. Тетяни та Андрія Портнових. – К.: Ніка-Центр, 2010. – С. 15.

¹⁷³ Там само.

¹⁷⁴ Лисенко О. Історіописання Другої світової війни як самобутня субдисципліна // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. – У двох книгах. – Книга перша. – К.: Наукова думка, 2010. – С. 9.

продовжує справляти) на шлях розвитку сучасної України, формуючи базові суспільні символи, міфологеми, сприятливе поле для ідеологічних конфронтацій, або, кажучи словами К.Ясперса, створюючи сьогодення на основі історичного минулого¹⁷⁵.

З огляду на сказане вище, здавалося б, що для історика у подібній ситуації наймовірно важливо зберігати цілковиту безпристрасність і незаангажованість у своїх дослідженнях, тобто бути абсолютно об'єктивним. Властиво, за традиційною парадигмою, історія об'єктивна. Завдання історика – дати читачеві «факти», або, за відомим висловом Л. Ранке, написати «як це було насправді». Скромну відмову Л. Ранке від філософських роздумувань його послідовники інтерпретували як урочистий маніфест історії без «упередження»¹⁷⁶, як спробу осмислити нескінченні плетива каузальних фактів, а згодом їхньої об'єктивації у зовсім інших, некаузальних категоріях, а саме в морфологічних структурах, у закономірностях та ідеально-типових схемах¹⁷⁷.

Сьогоднішні вчені поступово відмовляються від подібного розуміння історичного «об'єктивізму», все частіше вказуючи на те, що повна об'єктивність історика є нереалістичним ідеалом¹⁷⁸, наголошуючи на тому, що культурний релятивізм безпосередньо відображається в історичних творах, оскільки «історія діє шляхом інтерпретації свідчень під якими розуміються речі, які поодиноці називаються документами»¹⁷⁹. Професор П.Берк пише з приводу цього, що «Наш розум не відбиває реальності безпосередньо; ми сприймаємо світ крізь мереживо конвенцій, схем і стереотипів. Причому наше розуміння конфліктів поліпшується від подання протилежних точок зору, а не від спроб одразу творити консенсус. Ми пройшли шлях від ідеалу «голосу історії» до того, що назвімо «різноголоссям», яке визначають як «різноманітні й протилежні голоси»... »¹⁸⁰.

Розмірковуючи над проблемами об'єктивності історичного пошуку, академік В.М. Литвин влучно підкреслив: «Пізнання історії, як і осягнення істини, – процес нескінченний, а відтак, безперервний і багатотрудний. Пояснюється це самим предметом історичної науки, що первісно зорієнтований на пошук правди та об'єктивне відтворення історичного поступу в усій його творчій повноті, фактологічному розмаїтті, соціальній поліхромності. Ця складність завжди невимірно посилюється ще однією, визначальною, обставиною – особливою відповідальністю за

¹⁷⁵ Ясперс К. Смысл и назначение истории. Издание второе. – М.: Республика, 1994. – С. 28.

¹⁷⁶ Берк П. Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє – С. 18.

¹⁷⁷ Ясперс К. Смысл и назначение истории. – С. 271-272.

¹⁷⁸ Шмеман О. Євхаристія. Таїнство Царства. / З рос. пер. Т.Різун. – Л.: Свічадо, 2007. – С. 217

¹⁷⁹ Колінгвуд Р. Дж. Ідея історії / Пер. з англ. О.Мокровольський. – К.: Основи, 1996. – С. 63.

¹⁸⁰ Берк П. Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє – С. 18.

сумлінність дослідницької праці, самовідданість, моральність і неупередженість науковця, оскільки суттю своєю безпосередньо стосується фундаментальних, духовних основ суспільства і нації, кривної пам'яті народу»¹⁸¹.

Від впливу постаті історика на предмет його дослідження історичну науку не рятує навіть її базування лише на фактах, адже документальна доказовість, яка здавалася великим тріумфом історії над ненауковими спекуляціями в XIX і, значною мірою в XX столітті, завжди містить у собі елементи сумніву, моменти реконструкції, інтерпретації та двозначності, що змушує піддавати сумніву традиційний історизм з його претензією на абсолютність знань¹⁸². Щоразу частіше з'ясовується, що чистого факту, в якому можна бути абсолютно впевненим, загалом не існує, бо й у факті завжди є інтерпретація з її двозначністю¹⁸³.

Сьогоднішня практика історієписання розуміє об'єктивність історика, насамперед, як його перебування поза політикою та політичними дискусіями, але водночас не намагається «відгородити науковця від самого себе – обставин життя, зв'язків (усвідомлюваних чи й ні) зі своїм соціальним середовищем, системою вартостей і суспільним статусом або від звичайної громадянської активності»¹⁸⁴. Саме в такій площині ми формували об'єктивність нашого підходу до досліджуваної проблематики, намагаючись не скільки потрапити до уніфікованого «історіографічного хору» з його критикою українського націоналістичного руху з точки зору сучасної політичної традиції демократизму й лібералізму, стільки прагнучи, через інтерпретацію наявних фактів, всебічний розгляд історичних явищ і подій у їхній складності, багатогранності й суперечливості, з урахуванням усієї сукупності позитивних і негативних сторін їхнього змісту, незалежно від того, чи подобаються вони нам особисто чи ні, сформувані «власний голос», як складову історіографічного «різноголосся».

Велике значення в ході написання роботи має реалізація принципу історизму під яким ми розуміємо орієнтацію на вивчення внутрішніх законів досліджуваної політично-військової проблематики, на виявлення головних етапів та особливостей різних стадій її розвитку, розгляд історичних подій у неперервній єдності з іншими

¹⁸¹ Литвин В.М. Передмова // Солдатенко В.Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портери революційної доби. – К.: Світогляд, 2007. – С. 3.

¹⁸² Про співвідношення «суб'єктивного» та «об'єктивного» в історичній науці, вічного та історичного детальніше див.: Паточка Я. Негативний платонізм. Вічність та історичність. Єретичні есе про філософію історії / Пер. з чеськ. Б.Марусик, О.Косенко, Г.Сиваченко, І.Мельниченко. – К.: Основи, 2001. – 374 с.

¹⁸³ Рацінгер Й. Вступ до Християнства. Лекції про апостольський символ віри. / Пер. з нім. О.Конкевича. – Л.: Місіонер, 2008. – С. 55.

¹⁸⁴ Яковенко Н. Вступ до історії. – К.: Критика, 2007. – С. 259.

подіями, кожна з яких може бути зрозуміла винятково у співвідношенні не тільки з минулим, але й із майбутнім, враховуючи тенденції їх подальших змін.

Враховуючи важливість у процесі пізнання принципів історизму, ми розглядали та аналізували окремі історичні факти та явища не відриваючи їх від конкретно-історичного середовища, відслідковуючи динаміку їхнього розвитку, що дозволило нам повною мірою реконструювати події, які мали місце на українських землях в роки Другої світової війни і стосувалися діяльності українських націоналістичних організацій та їхніх збройних формувань.

Принцип історизму дозволив максимально реалізувати комплексно-багатофакторний підхід при дослідженні політичного та військового вимірів діяльності українського націоналістичного підпілля та повстанської армії в роки Другої світової війни в їхній логічній та хронологічній послідовності з відмовою від політичної заангажованості, догм і стереотипів; наблизитись до наукової об'єктивності та достовірності.

З допомогою історико-генетичного (ретроспективного) методу вдалося продемонструвати основні етапи історичного розвитку націоналістичного руху, причини його посилення в роки Другої світової війни.

Історико-порівняльний метод дозволив нам співставити розмах українського націоналістичного і повстанського рухів з відповідним радянським партизанським рухом на території України в роки війни; визначити масштаби боротьби українського націоналістичного підпілля та повстанської армії проти поляків, німців і їхніх союзників, радянських партизанів та радянської влади в різні періоди; дозволив встановити подібні та відмінні риси у тактичних розрахунках керівництва ОУН та аналогічних націоналістичних рухів інших народів у період війни.

Завдяки історико-хронологічного методу було визначено основні етапи розвитку українського націоналістичного руху в роки Другої світової війни, встановлено ключові проблеми пов'язані з його переходом від підпільних до повстанських форм боротьби, визначено періоди пікової діяльності ОУН і УПА.

Згідно принципу багатофакторності під час здійснення дослідження враховувався увесь комплекс чинників, що впливав на діяльність ОУН і УПА в роки Другої світової війни – від зовнішньополітичних, до внутрішньополітичних та особистісних.

За допомогою статистичного методу, спираючись на наявні цифрові дані, було виведено власні оцінки кількості учасників підпілля ОУН та УПА в різний період і в різних регіонах діяльності; підраховано кількість втрат у протистоянні з німцями, поляками, радянською владою; проаналізовано вікові, регіональні та інші групи

повстанців. Метод структурно-функціонального аналізу став у пригоді при дослідженні «колективного портрету» учасників українського повстанського руху.

Спираючись на діалектичний принцип, ми в ході дослідження здійснювали вивчення діяльності ОУН і УПА під час Другої світової війни у взаємозв'язку та взаємообумовленості з іншими подіями на території України та за її межами.

Серед визначальних засад вивчення проблеми діяльності ОУН і УПА у військовій та політичній сферах в роки Другої світової війни є інтеграція мікро- і макроісторії, яка дозволяє відслідкувати розвиток подій, виявити їхні загальні тенденції, простежити прояви на рівні різних соціальних, регіональних чи етнічних груп.

Завдяки принципу системності виявлено спільні й відмінні риси у тактиці українського націоналістичного підпілля та повстанської армії щодо польської, німецької і радянської держав.

У дослідженні використовувався комплекс методів різних рівнів, сфер дії, спрямованості, які застосовувалися з урахуванням конкретних умов, мети й підпорядкованих їй завдань. Поряд із прийомами формальної логіки (аналіз, синтез, індукція і дедукція), які дозволили теоретично осмислювати факти, явища та процеси та робити широкі наукові узагальнення, залучався оперативний інструментарій різних наукових дисциплін, усталена термінологія, сучасний понятійний інструментарій, апробований світовою наукою.

Окреслене теоретичне поле, термінологія, принципи і методи в сукупності забезпечили методологічну основу наукового пошуку, можливість реалізації завдань дисертаційної роботи, досягнення поставленої мети.

***

Підводячи підсумки, зауважимо, що детальний огляд історіографії теми дозволяє стверджувати наявність суттєвого масиву досліджень з історії діяльності українського націоналістичного підпілля та повстанської армії в роки Другої світової війни, які значною мірою, заповнили цілу низку фактологічних лакун. Однак, попри це, відчутно бракує узагальнюючої праці, яка б синтезувала існуючий наратив і витворила чітку й зрозумілу схему історії українського націоналізму періоду останньої світової війни. Схему, яка б відходила від радянсько-російської або польської історичних парадигм, але водночас подавала погляд на український націоналістичний рух крізь призму подій світової історії.

Аналіз джерельної бази досліджуваної тематики чітко демонструє надзвичайно широку репрезентативність джерел за їхніми родами і видами. Водночас, можливість джерельної верифікації дозволяє залучати до написання

роботи насамперед ті документальні свідчення, які корелюються з джерелами різного походження, що дозволяє узабезпечитися від потрапляння до дослідження відверто некоректних тверджень.

Методологічною основою дослідження став комплекс загальнонаукових та конкретно-історичних методів пізнання, що дозволило створити найкращі можливості для вирішення поставлених у роботі завдань, дозволили здійснити синтез подій, пов'язаних з діяльністю українського націоналістичного підпілля та повстанської армії в роки Другої світової війни, прослідкувати її динаміку, виділити окремі етапи, прослідкувати структурні зміни тощо.

РОЗДІЛ 2

ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН У ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ВЕРЕСЕНЬ 1939 – ЧЕРВЕНЬ 1941 РР.)

2.4. Націоналістичний рух напередодні і на початку Другої світової війни

Невдале завершення боротьби за незалежність України у 1917 – 1921 рр. мало катастрофічні наслідки для втілення ідеї української державності. Визвольні змагання не вирішили проблеми самостійності українських земель. Українські етнічні території в міжвоєнній Європі були розділені між чотирма державами в рамках яких українці зазнали принципово різного життєвого досвіду. Сподівання частини української інтелігенції на перетворення УСРР на повноцінну українську соціалістичну державу зазнали краху. Після встановлення в СРСР тоталітарного режиму суспільство Радянської України було цілковито стероризоване й неспроможне вести масштабну боротьбу за свої національні та політичні права. Тому не дивно, що діяльність українських організацій, які головною своєю метою ставили боротьбу за здобуття державної незалежності, сконцентрувалася за рубежами СРСР.

Проте, український політикум на захід від радянсько-польського кордону перебував у затяжній кризі, пов'язаній із пошуком винних у поразці державницького проекту. Свідками безпорадності політиків стали тисячі українських військових, які в

1920 – 1921 рр. опинилися в таборах для інтернованих на території Польщі, Чехословаччини, Румунії. В їхньому середовищі зародилась думка про створення «підпільної армії» – Військової організації, яка б утримувала українських солдатів і старшин у стані «бойової готовності» та нелегальними збройними методами продовжувала б боротьбу за самостійність аж до того моменту, коли в Європі складуться передумови до нової масштабної війни, що дасть шанс українцям звільнитися з-під іноземного панування. Однак, за умов налагодження мирного життя, утримування в бойовій готовності тисяч колишніх військовослужбовців-емігрантів стало нереальним*. Лідер УВО полковник Є.Коновалець змушений був думати про розгортання широкого політичного руху, базованого на цілковито новій ідеологічній основі, здатній відмобілізувати націю для чергового етапу боротьби за незалежність¹⁸⁵.

Подібно до середовища українських військових емігрантів, нової мобілізуючої ідеології шукала підростаюча українська молодь, що мешкала на захід від радянських кордонів. Щоразу частіше молоді люди звертали увагу на праці відомого публіциста, емігранта зі Східної України, редактора львівського «Літературно-наукового вісника» Д.Донцова. Ефект бомби, що вибухнула справила в молодіжному середовищі його праця «Націоналізм», опублікована 1926 р¹⁸⁶. Д.Донцов поставив собі за мету повністю перевиховати українське суспільство змусити його відректися від раніше прийнятих за істинність політичних постулатів¹⁸⁷. Він піддав нищівній критиці «універсальні» ідеї «загального добра», «соціалізму» й «космополітизму», якими були пронизані провідні українські політичні сили XIX – початку XX століття. Цим ідеям публіцист протиставив «закон боротьби», «закон вічного суперництва націй», як «одинокий закон життя». Українською нацією мало рухати не прагнення випросити у когось свободи, а прагнення реалізувати свою власну волю до життя і волю до влади¹⁸⁸.

Ідеї творчого насильства, ірраціоналізму, віталізму, догматизму, антиінтелектуалізму, дієвості, оспівані Д.Донцовим¹⁸⁹, приваблювали широкі кола

* Детальніше див.: Кентій А.В. Українська військова організація (УВО) в 1920 – 1928 рр. Короткий нарис. – К., 1998. – 81 с.; Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. 1920 – 1956. Історико-архівні нариси. – Т. 1. Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів (1920 – 1942). – К., 2005. – С. 22-77; Ковальчук М. Біля витоків УВО: військово-політична діяльність Є.Коновальця у 1920-1921 рр. // Український визвольний рух. – Зб. 7. – Л., 2006. – С. 5-78; Ковальчук М. До питання про діяльність Є.Коновальця на чолі УВО й ОУН. // Український визвольний рух. – Зб. 14. – Л., 2010. – С. 5-32.

¹⁸⁵ ЦДАВО України, ф. 4331, оп. 1, спр. 3, арк. 86.

¹⁸⁶ Донцов Д. Націоналізм // Донцов Д. Твори у 5 томах. – Т. 1. – Львів, 2000. – С. 249.

¹⁸⁷ ЦДАВО України, ф. 3849, оп. 1, спр. 6, арк. 1-10.

¹⁸⁸ Д. Донцов. Націоналізм // Донцов Д. Твори у 5 томах. – Т. 1. – С. 351.

¹⁸⁹ Лисяк-Рудницький І. Націоналізм // Історичні есе. – Т. 2 – К.: Основи, 1994. – С. 249.

молодих людей*. У середовищі радикально налаштованої молоді починають з'являтися націоналістичні групи й об'єднання, найбільш дієві з яких у 1926 р. злилися в Союз української націоналістичної молоді, котрий взяв під свій контроль усі легально діючі масові молодіжні спортивні та просвітницькі організації Західної України¹⁹⁰.

Паралельно із націоналістичними молодіжними організаціями в Західній Україні націоналістично зорієнтовані організації розвиваються в середовищі українських емігрантів¹⁹¹. На середину 1920-х рр., після низки об'єднавчих процесів, в еміграції залишаються дві найбільші націоналістичні організації – Групи української націоналістичної молоді та Легія українських націоналістів¹⁹².

Члени СУНМ у Західній Україні, а також члени ГУНМ і ЛУН в еміграції сповідували подібні ідеологічні засади, а також часто паралельно входили до структур очолюваної полковником Є.Коновальцем УВО. Відтак, у середовищі цих організацій починає визрівати задум про загальне об'єднання на єдиній ідеологічній платформі.

Після двох років підготовчої роботи* у грудні 1928 р. планувалося провести об'єднавчий конгрес, проте хвиля арештів, які польська поліція провела в українському націоналістичному середовищі Західної України в листопаді 1928 р. зірвала ці терміни й змусила перенести зібрання на початок 1929 р¹⁹³. Так як конгрес готувався в умовах суворой конспірації і про місце його проведення знало лише декілька осіб, усіх учасників майбутнього установчого з'їзду впродовж січня 1929 р. запрошували до Праги, а звідти конспіративно переправляли до Відня¹⁹⁴.

Перший Конгрес (Великий збір) українських націоналістів тривав у одному з готелів Відня від 28 січня до 3 лютого 1929 р. У його роботі взяли участь представники п'яти націоналістичних структур – УВО, ЛУН, СУНМ, ГУНМ і створеного в Берліні 25

* Детальніше див.: Мандрик М. Український націоналізм: становлення у міжвоєнну добу. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. – 392 с.; Документи і матеріали з історії Організації Українських націоналістів / Редкол.: В.Верига та ін. – Т. 1. 1927 – 1930 / Упоряд. Ю.Черченко, О.Кучерук. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2005. – 480 с.

¹⁹⁰ Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929 – 1939. – Lublin, 2003. – S. 55-64. Мірчук П. Нариси історії ОУН 1920–1939 роки. Видання третє, доповнене. – К.: Українська видавнича спілка, 2007. – С. 49-51; Мандрик М. Український націоналізм: становлення у міжвоєнну добу. – С. 165-170.

¹⁹¹ Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929 – 1939. – S. 64-68; Мандрик М. Український націоналізм: становлення у міжвоєнну добу. – С. 124.

¹⁹² Мірчук П. Нариси історії ОУН 1920 – 1939 роки. – С. 59-63; Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929 – 1939. – S. 69-71; Мірчук П. Нариси історії ОУН 1920 – 1939 роки. Видання третє, доповнене. – С. 172-173. Декларацію і платформу ЛУН див.: Українська політична еміграція 1919 – 1945: Документи і матеріали. – С. 250-252.

* Детальніше про об'єднання націоналістичних організацій див.: Патриляк І.К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939 – 1960 рр. – Л.: Часопис, 2012. – С. 12-18.

¹⁹³ ДАЛО, ф. 108, оп. 1, спр. 296, арк. 16.

¹⁹⁴ Там само, арк. 17.

червня 1928 р. Союзу українських націоналістів у Німеччині. Загалом на Конгрес зібралось 30 або 31 особа (28 делегатів і 2 або 3 гостей)¹⁹⁵.

Збір прийняв рішення про створення єдиної Організації українських націоналістів Статут (Устрій) якої оголошував, що новостворена організація діятиме як в Україні, так і за її межами¹⁹⁶. Одразу ж після завершення Конгресу почалося формування структур ОУН на території етнічних українських земель та за їх межами. У Західній (підпольській) Україні первісно передбачалося створення двох Країв, які мали охоплювати галицьку та волинську землі. На території Закарпаття, яка належала Чехословаччині, мав функціонувати окремий Край, рівно ж як і на українських етнічних землях в Румунії. Шість Країв первісно планували створити в Радянській Україні¹⁹⁷. Однак в УСРР, через тотальний контроль спецслужб, структур ОУН до 1939 р. створити не вдалось.

За межами України, ОУН розгорнула свої структурні підрозділи в центральній Польщі та вільному місті Данцигу, Чехословаччині, Австрії, Німеччині, Франції, США, Канаді, Італії, Швейцарії та інших державах¹⁹⁸.

Новостворена ОУН принципово відрізнялася від існуючих у міжвоєнній Польщі українських політичних партій і організацій. Вона відкинула будь-яку співпрацю з

¹⁹⁵ П. Мірчук вказує на 32 учасників Конгресу – 30 делегатів і 2 гостей. Проте він помилково двічі зараховує С.Охримовича (під власним прізвищем і псевдонімом «Володимир Арсенич»). Також П.Мірчук називає І.Малька делегатом, тоді як він мав статус гостя від ЛУН (Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920 – 1939 роки. Видання третє, доповнене. – С. 74). Р.Висоцький вказує на 30 присутніх, а нижче перераховує 27 делегатів і 3 гостей. Але він також невірно двічі зараховує до делегатів С.Охримовича, але пропускає О.Бойдуника і Р.Ярого (Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929 – 1939. – S. 90-91). Також сучасні вчені ставлять під сумнів участь у конгресі в якості гостя Івана Кедрина-Рудницького (Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920 – 1939 роки. Видання третє, доповнене./ Примітки. – С. 470). Тобто реально мали бути присутні 28 делегатів і двоє або троє гостей, залежно від того, чи був на конгресі І.Кедрин-Рудницький. У середовищі унерівської еміграції помилково вважали, що на конгресі було 32-35 осіб: «17 душ з ЧСР, решта люди Коновальця та 2 з Волині, яких видавали за делегатів з України СРСР». (ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2, спр. 271, арк. 161-164). Насправді ніхто на Конгресі не стверджував, що там є делегати з УСРР.

¹⁹⁶ Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали. – С. 292.

¹⁹⁷ ДАІФО, ф. 69, оп. 1, спр. 55, арк. 3-24.

¹⁹⁸ Детальніше про створення ОУН див.: Документи і матеріали з історії Організації Українських націоналістів / Рекол.: В.Верига та ін. – Т. 1. 1927 – 1930 / Упоряд. Ю.Черченко, О.Кучерук. – К., 2005; «Я б'ю у дзвін, щоб зрушити справу ОУН з мертвої точки...». Невідомі документи Організації українських націоналістів. Рік 1930. (Листування Голови Проводу ОУН Є.Коновальця і секретаря ПРУН В.Мартинця): Документально-наукове видання / Передм. А.Кентій, В.Лозицький. – К., 2003; Книш З. Становлення ОУН. – К., 1994; Мірчук П. Нариси історії ОУН 1920 – 1939 роки. Видання третє, доповнене. – К., 2007; Кучерук О. Дмитро Андрієвський і процес підготовки Першого Конгресу Українських Націоналістів в 1929 р. // Український визвольний рух. – Зб. 8. – Л., 2006; Сватко Я. Євген Коновалець – Творець ОУН. – Л., 2006; Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929 – 1939. – Lublin, 2003. та ін.

урядом і взагалі легальну діяльність*, розбудовуючи свої структури в підпіллі. У своїй пропагандистській роботі націоналісти робили головний наголос на вихованні нового українця – здатного боротися і жертвувати собою заради створення самостійної і соборної держави. Від ОУН із її утаємниченістю віяло певною релігійною містиккою, яка притягувала широкі кола західноукраїнської молоді¹⁹⁹.

Критично аналізуючи ідеологію та практику українського націоналізму*, один із найвідоміших істориків українського закордоння І.Лисяк-Рудницький відзначав: «Вважаючи націю за абсолютну вартість, націоналізм принципово відкидав політичні вартості, що виходили поза межі національного інтересу. У протилежність до більшості діячів новітньої української державності, які бачили національне визволення в контексті універсальних ідей свободи і справедливості, націоналісти уявляли собі міжнародні відносини як «боротьбу за існування», що в ній вирішує сила. В основу визвольної концепції націоналізм клав програму «революції», яка у деяких речників і діячів націоналізму набула значення «перманентної революції». Безперервна черга саботажних і терористичних актів мала не допустити до закріплення чужого панування над українськими землями та повинна була тримати маси в стані постійного революційного кипіння»²⁰⁰.

Підкреслимо, що таке уявлення про стосунки між націями і такий радикальний світогляд сформувався в українських націоналістів насамперед під впливом тих історичних обставин у яких їм доводилося жити, під тиском емоційних навантажень, що їх доводилося переживати молодій людині, свідомій своєї національної приналежності, в умовах іноземної окупації²⁰¹.

* У цьому контексті варто згадати, що між новоствореною ОУН і урядом УНР в екзилі почався тривалий конфлікт якраз на ґрунті ставлення до Польщі. Провід ОУН звинувачував керівника УНР А.Левицького в поширенні «серед наддніпрянської еміграції політичної орієнтації на історичного ворога України – Польщу», в «підігруванні» полякам на міжнародній арені. Відтак, Провід ОУН ставив собі завданням «паралізацію чинности групи» А.Левицького аж до «її цілковитого знищення». (ЦДАГО України. – ф. 269, оп. 1, спр. 169. – арк. 1).

¹⁹⁹ Детальніше про настрої західноукраїнської молоді див. документи польської поліції: ДАВО, ф. 46, оп. 9а, спр. 347, 442, 1007, 2606, 2762, 4762; ф. 191, оп. 1, спр. 1084, 1285; ф. 216, оп. 3 спр. 1079, 1361; ДАІФО, ф. 68, оп. 2, спр. 52, 164; ДАЛЮ, ф. 108, оп. 1, спр. 330, 336, 338; ф. 121, оп. 1, спр. 338, 339, 1371; оп. 3, спр. 844; ДАТО, ф. 231, оп. 1, спр. 1816.

* Слід наголосити, що згодом сосунки між Д.Донцовом і ОУН цілком зіпсувалися. Вже від 1930 р. Д.Донцов у своїх листах публічно критикував Провід ОУН і націоналістичний офіціоз «Розбудова нації» (Див.: Лист Д.Донцова до редакції «Розбудова нації» від 20 червня 1930 р. // ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 178, арк. 6-6 зв.). У свою чергу, націоналістичні доктрини Д.Донцова критиці піддавав інший тогочасний ідеолог українського націоналізму Ю.Липа (Див.: Лист Ю.Липи літературознавцю М.Мухину від 10 травня 1936 р. // ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 112, арк. 20-21 зв.) Проте його вплив на ідеологічне становлення західноукраїнської молоді впродовж усіх 1920 – 1930-х рр. залишався доволі сильним.

²⁰⁰ Лисяк-Рудницький І. Націоналізм // Історичні есе. – Т. 2. – С. 249-250.

²⁰¹ Гайвас Я. Воля ціни не має. – Торонто: Срібна сурма, 1971. – С. 10-11.

Захоплені новими ідеями молоді люди активно включилися у вир боротьби. Тогочасні польські політичні оглядачі змушені були констатувати, що ОУН проникла практично у всі легальні українські структури західноукраїнського регіону²⁰².

Особливою активністю діяльність ОУН на території підпольської України у міжвоєнний період характеризувалася в 1933 – 1934 рр., коли виконавчі структури організації в Західній Україні очолював амбітний і енергійний львівський студент С.Бандера²⁰³. Під його керівництвом було проведено наймасштабнішу розбудову мережі ОУН в регіоні, проведено найбільш масові шкільну та антимопольну акції, найгучніші політичні вбивства²⁰⁴. Навіть зі свого арешту й суду С.Бандера та його сподвижники зуміли отримати суттєві дивіденди для організації, перетворивши суд над собою на суд над польською окупацією Західної України²⁰⁵. Розуміючи, що їхня страта створить для української молоді цілий «іконостас» нових мучеників, польський президент замінив повішання на довічне ув'язнення*, що дозволило С.Бандері та його соратникам зберегти життя до моменту окупації та розвалу польської держави в 1939 р.

Процес над КЕ ОУН не тільки не знищив організації на території Польщі, але й розширив її впливи. Захоплена поведінкою підсудних, українська молодь намагалася їм наслідувати²⁰⁶, що призвело до притоку нових кадрів і подальшого розширення мережі ОУН в Західній Україні та створення структур організації не лише в Галичині, але й на Волині, Поліссі, Холмщині та Підляшші²⁰⁷.

Новий сплеск активності ОУН спостерігався у 1937 – 1939 рр., коли поряд із політичною активністю й розбудовою організаційної мережі оунівці вперше

²⁰² ЦДАЛ, ф. 205, оп. 1, спр. 205, арк. 184; спр. 500, арк. 211.

²⁰³ Детальніше про С. Бандеру див.: Гордасевич Г. Степан Бандера: людина і міф. – Л., 2001; Бандера С. Мої життєписні дані // Бандера С. Перспективи української революції. – К., 1999. – С. 15-27; Частий Р.В. Степан Бандера: мифы, легенды, действительность. – Х., 2007; Ковальчук В. Степан Бандера. – К., 2008; Життя і діяльність Степана Бандери: Документи й матеріали / Ред. і упоряд. М.Посівнич. – Тернопіль, 2008; Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та товаришів. / Упоряд. М.Посівнич. – Л., 2005; Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939 – 1959). У 3-х томах. / Упоряд.: В. Сергійчук, І.Білокінь, С.Кокін, С.Сердюк. – К., 2009.

²⁰⁴ Детальніше про бойові акції ОУН в 1929 – 1939 рр. див.: Посівнич М. Бойові акції ОУН у 1929 – 1939 роках. // Український визвольний рух. – Зб. 14. – Львів, 2010. – С. 33-55; Книш З. Бойові дії ОУН на ЗУЗ у перше десятиліття її існування // Організація Українських Націоналістів 1929 – 1954. Зб. статей у 25-річчя ОУН. – Б.м., 1955. – С. 91 – 99.

²⁰⁵ ДАВО, ф. 46, оп. 9а, спр. 2606, арк. 12-47.

* Детальніше див.: Книш З. Варшавський процес ОУН на підлозжі польсько-українських відносин тієї доби. У 2-х т. – Торонто: Срібна сурма, 1986; Життя і діяльність Степана Бандери: Документи й матеріали / Ред. і упоряд. М.Посівнич. – Тернопіль, 2008; Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та товаришів. / Упоряд. М.Посівнич. – Л., 2005.

²⁰⁶ Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929 – 1939. – S. 299 – 359.

²⁰⁷ Kulińska L. Działalność terrorystyczna i sabotażowa nacjonalistycznych organizacji ukraińskich w Polsce w latach 1922 – 1939. – S. 285.

створили на Волині та Поліссі постійно діючі боївки партизанського типу²⁰⁸. Протягом 1938 р. керівництво ОУН спрямувало чималі кошти на закупівлю зброї й обладнання для підпільних лабораторій з виготовлення вибухівки, підготовки військових фахівців за кордоном і посилення терористичних акцій проти польської держави. Тільки від 15 вересня 1938 р. до 12 квітня 1939 р. оунівці організували 456 масових демонстрацій, здійснили 52 саботажі та 55 актів терору проти представників польської влади²⁰⁹. Польська поліція змушена була визнати, що позиції ОУН на Західній Україні настільки сильні, що польський чиновник чи поліцейський «не певен тут свого життя ані години»²¹⁰.

Активізація ОУН на українських етнічних землях Польщі та спроби створення підпільних структур в Радянській Україні призвели до знищення керівника організації Є.Коновальця 23 травня 1938 р. у Роттердамі²¹¹. Український націоналістичний рух опинився без свого керівника і засновника якраз напередодні важливих історичних подій у які невдовзі поринула Європа.

Після смерті Є.Коновальця в ОУН розпочалася дискусія з приводу того, хто має зайняти місце покійного лідера. Серед представників КЕ ОУН в Західній Україні домінувало переконання, що новим керівником організації повинен стати С.Бандера, як людина, що продемонструвала свою відданість справі визволення України й особисту відвагу. Одночасно, еміграційна частина ОУН в Європі не вважала за можливе обрати лідером націоналістичного руху 29-річного в'язня, схилиючись до кандидатури давнього соратника покійного Є.Коновальця по корпусу Січових стрільців полковника А.Мельника. Ігноруючи позицію крайового керівництва, спираючись на заяву члена ПУН Я.Барановського про те, що Є.Коновалець залишив йому усний заповіт аби у разі його смерті керівником ОУН став А.Мельник, колишній начальник штабу корпусу Січових стрільців 11 жовтня 1938 р. склав присягу як Провідник ПУН. Лідером ОУН його затвердили на Другому (Римському) Великому зборі ОУН у серпні 1939 р²¹².

Осінь 1938 р. поставила перед ОУН нові випробування та завдання. 8 жовтня створюється автономна республіка Карпатської України в складі федеративної Чехословаччини. Поява широкої української автономії викликала вибух ентузіазму

²⁰⁸ Ibidem.

²⁰⁹ Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929 – 1939. – S. 337-356.

²¹⁰ ЦДАЛ, ф. 205, оп. 1, спр. 501, арк. 63.

²¹¹ Детальніше див.: Косик В. Євген Коновалець: короткий нарис життєвого шляху // Український визвольний рух. – Зб. 3. – Л., 2004. – С. 66-69; Дерев'яний І. Проникнення та діяльність в ОУН агента ОГПУ-НКВС Павла Судоплатова. // Український визвольний рух. – Зб. 8. – Л., 2006. – С. 102-117; Косик В. Спецоперації НКВС-КГБ проти ОУН: боротьба Москви проти українського націоналізму 1933 – 1943 рр. Дослідження методів боротьби. – Л.: Галицька видавнича спілка, 2009.

²¹² Патриляк І.К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939 – 1960 рр. – С. 26.

серед українців Польщі. У Галичині та на Волині відбувається близько півтисячі українських демонстрації, мітингів, пікетів на підтримку автономії²¹³. Сотні добровольців, членів ОУН пробираються через кордон аби допомогти будувати українську державність. У жовтні 1938 р. польська прикордонна сторожа затримала 18, а в листопаді 33 оунівців, які зі зброєю в руках намагалися нелегально перетнути польсько-чехословацький кордон²¹⁴. Проте більшість націоналістів щасливо добралися на Закарпаття, де стали найактивнішим державотворчим ферментом²¹⁵, кістяком збройних формувань Карпатської січі, які в березні 1939 р. зробили відчайдушну спробу захистити республіку від угорської окупації²¹⁶.

Бої за Карпатську Україну завершилися поразкою. І, як будь-яка програна боротьба, вони викликали непорозуміння між членами ОУН із Західної України та керівниками ОУН із Європи. Крайовики звинувачували ПУН у надто слабкій дипломатичній, фінансовій та військовій підтримці молодій українській державі, відсутності чіткого плану дій у несподівано сприятливій для українського державотворення ситуації²¹⁷.

Польське суспільство не приховувало свого задоволення з приводу окупації Закарпаття Угорщиною і встановлення спільного державного кордону між двома країнами. Зловтіха поляків щодо невдачі українців загострила стосунки між західноукраїнською та польською молоддю²¹⁸. Під виглядом умиротворення конфліктів польська поліція розгорнула масові арешти серед українців у березні – квітні 1939 р. Серед тисяч арештованих було близько 80 керівників ОУН в Західній Україні²¹⁹.

²¹³ Висоцький Р. Спроба ліквідації ОУН польськими владами напередодні Другої світової війни на території Галичини і Волині // 1939 рік в історичній долі України та українців: Матеріали Міжнародної наукової конференції 23-24 вересня 1999 року / Львівський національний університет імені Івана Франка. Гол. ред. К.Кондратюк. – Л., 2001. – С. 82-83.

²¹⁴ Kulińska L. Działalność terrorystyczna i sabotażowa nacjonalistycznych organizacji ukraińskich w Polsce w latach 1922 – 1939. – S. 288.

²¹⁵ Вінч М. «Одноденна держава»: свідчення англійського очевидця про події Карпатської України. / Пер. з англ. Н.Кирчів. – К.: Темпора, 2012. – С. 11.

²¹⁶ Детальніше див.: Вегеш М. Карпатська Січ: сторінки історії (1938 – 1939 рр.). – Ужгород, 1996; Вегеш М. Карпатська Україна (1938 – 1939 рр.): соціально-економічний і політичний розвиток. – Ужгород, 1993.; Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії. – У 2 т. – Т. 1. / Упоряд.: О.Д. Довганич, О.М. Корсун, О.М. Пагіря. – Ужгород: Закарпаття, 2009; Пагіря О. Карпатська Січ: військово-формування Карпатської України. – К.: Темпора, 2010; Dąbrowski D. Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpatskiej (Podkarpackiej) 1938 – 1939. – Toruń, 2007; Пагіря О., Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН у Закарпатті (1929 – 1939) // Український визвольний рух. – Зб. 13. – Л., 2009. – С. 45-88.

²¹⁷ Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929 – 1939. – S. 388-394.

²¹⁸ Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій-«Лопатинський». – Л.: Афіша, 2004. – С. 82-84.; Гривул Т. Польський терор проти українського населення в 1939 та в 1941 рр. // Український визвольний рух. – Зб. 2. – Л., 2003. – С. 87-88.

²¹⁹ Мороз В. Репресії проти ОУН у 1939 р. // Мірчук П. Нариси історії ОУН 1920 – 1939 роки. Видання третє, доповнене. – С. 570-571; Дарованець О. Матеріали про політичні процеси в Галичині у 1939 р. // Мірчук П. Нариси історії ОУН 1920 – 1939 роки. Видання третє, доповнене. – С. 571-572; Дарованець

Відповіддю оунівців на арешти стала ще більша радикалізація у стосунку до польської влади. Як свідчила польська поліція, влітку 1939 р. у повітах Бережанському, Підгаєцькому та Стрийському «поодинокий поліцейський не може увійти до села»²²⁰.

У серпні 1939 р. почалася нова хвиля переслідувань. Розвідоргани радянських прикордонних військ повідомляли своє керівництво: «Від 13 до 16 серпня на ділянці навпроти 23 Прикордонного Загону Польською жандармерією арештовано до 2000 чоловік, головним чином українців, що перебувають в націоналістичних організаціях»²²¹. А польське військове командування, остерігаючись українського повстання, в цей період привело в бойову готовність частини 6-го корпусу у Львівському воєводстві²²².

Враховуючи загрози арештів та очікуючи на вибух польсько-німецької війни, крайовий керівник ОУН в Західній Україні В.Тимчій («Лопатинський») розпочав формування антипольських повстанських відділів. За його наказом з липня 1939 р. члени ОУН розпочали проходити військову підготовку у спеціальних таборах у лісистій і гірській місцевості. До кінця серпня 1939 р. вишкіл пройшло щонайменше 967 учасників і симпатиків націоналістичного руху²²³. Загалом же, на кінець літа 1939 р. ОУН в Західній Україні була потужною структурою. Організація поділялася на 18 округ: 1. Коломийську, 2. Станіславську, 3. Стрийську, 4. Дрогобицьку, 5. Самбірську, 6. Перемиську, 7. Львівську, 8. Бережанську, 9. Чортківську, 10. Тернопільську, 11. Золочівську, 12. Кам'янка-Струмилівську, 13. Рава-Руську, 14. Холмську, 15. Ковельську, 16. Луцьку, 17. Рівненську, 18. Поліську²²⁴.

На жаль, сьогодні у розпорядженні істориків немає інструкцій або вказівок В.Тимчія на випадок початку німецько-польської війни, однак спогади окремих учасників ОУН дозволяють стверджувати, що подібні вказівки мали місце. Зокрема, йдеться про скоординоване ухилення членами організації від польської мобілізації та концентрацію в повстанських відділах, створених ОУН. У період наближення фронту до українських етнічних земель Польщі, за задумом «Лопатинського», повстанські відділи мали захопити владу на місцях, проголосити відновлення української державності і створити українську адміністрацію. Така поведінка повинна була стати спробою реалізації теорії «будови держави від першого села», яка передбачала, що під

О. «Велика ліквідація» ОУН на Волині (листопад 1938 – серпень 1939 рр.) // Мірчук П. Нариси історії ОУН 1920 – 1939 роки. Видання третє, доповнене. – С. 572-589.

²²⁰ Цит. за: Мірчук П. Нарис історії ОУН. – Т. 1. 1929 – 1939. – Л., 2003. – С. 571.

²²¹ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. – С. 371.

²²² ЦДІАЛ, ф. 205, оп. 1, спр. 500, арк. 37.

²²³ Архів ОУН у м. Києві, ф. 1, оп. 1, спр. 190, арк. 4; ЦДІАЛ, ф. 205, оп. 1, спр. 501, арк. 89.

²²⁴ Kulińska L. Działalność terrorystyczna i sabotażowa nacjonalistycznych organizacji ukraińskich w Polsce w latach 1922 – 1939. – S. 298.

час бойових дій активісти ОУН мають захоплювати владу у всіх населених пунктах на етнічній українській території і одразу ж оголошувати державність, автоматично перетворюючи захоплений населений пункт на територію української держави, з існуванням якої змушені будуть рахуватися всі сторонні чинники²²⁵. Також припускалось, що зі звільненням від поляків західноукраїнських земель туди будуть перекидатися провідні кадри з еміграційної частини ОУН, які налагодять зв'язок між підпіллям у краї та ПУНОм, візьмуть під свою опіку координацію заходів із державного будівництва і створення поліції²²⁶.

Тим часом на еміграції ПУН, як видається, був у деякій розгубленості. З кінця весни 1939 р. керівники ПУНу вели активні консультації із представниками німецького Абверу про можливе розгортання з українських емігрантів окремого Легіону (під командуванням полковника Р.Сушка) при німецькій армії для майбутньої війни з Польщею, зокрема, для використання легіонерів в якості диверсантів у польському тилу і розгортання українського повстання²²⁷. Первісно передбачалося, що Легіон складатиметься з 1300 командирів і 12 тисяч стрільців²²⁸. Проте у серпні 1939 р., коли Німеччина активізувала свої переговори з СРСР про можливі спільні бойові дії проти Польщі, український Легіон припинили розгортати, набравши туди лише 600 вояків. Ця частина отримала офіційну назву *Berg-Bauren-Hilfe* (допомога селянам-горцям) і статус допоміжного формування, яке так ніколи й не використовувалося на фронті²²⁹.

Одночасно з переговорами про створення Легіону, до початку серпня 1939 р. військовий штаб ОУН в Європі інтенсивно консультувався з Абвером щодо можливого повстання²³⁰. Але, як зауважував генерал М.Капустянський, ПУН не хотів, щоб

²²⁵ Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій-«Лопатинський». – С. 89-91.

²²⁶ Гайвас Я. Воля ціни не має. – С. 161.

²²⁷ Детальніше про проблему взаємодії ПУН із Абвером у справі підготовки повстання в Західній Україні в 1939 р. див.: Гавришко М. Проблема українського повстання у Галичині напередодні німецько-польської війни 1939 року. // Український визвольний рух. – Зб. 14. – Л., 2010. – С. 73-89.

²²⁸ Боляновський А. Українські військові формування в Збройних силах Німеччини (1939 – 1945). – Л., 2003. – С. 29-35.

²²⁹ Детальніше про Легіон Р.Сушка та «українське питання» в німецькій політиці див.: Szczesnik A.B., Szota W.Z. Droga do nikąd. Działalność Organizacji ukraińskich nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce. – S. 65-69; Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – S. 27; Боляновський А. Українські військові формування в Збройних силах Німеччини (1939 – 1945). – С. 20-41; Кучерук О.С. Щоденні записи учасника Легіону Р.Сушка вересня-жовтня 1939 року, як нове джерело до історії національно-визвольного руху та ОУН періоду Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. праць. – Вип.7. – Ч. 2. – К., 2003. – С. 35-48; Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни. Спроба нового концептуального погляду. – К., 2010. – С. 21-40; В.Мороз Діяльність ОУН напередодні і на початку Другої світової війни // Мірчук П. Нариси історії ОУН 1920 – 1939 роки. Видання третє, доповнене. – С. 590-591; Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН у 1929 – 1939 рр. – С. 232-240.

²³⁰ Руккас А. ОУН на території Львівського воєводства у вересні 1939 р. // Київська старовина. – 2003. – № 1. – С. 73-74.

українців відверто використовували для німецьких інтересів і виставили перед світом в якості німецької «п'ятої колони» у війні з Польщею. Тому, начебто, ПУН відмовився від пропозиції підняти повстання й тим більше знищувати в його ході мирне польське і єврейське населення²³¹. Однак, попри це, в ПУНі, не знаючи про початок таємних переговорів Німеччини з СРСР, не втрачали надії на можливу появу «Української Західної Держави». Цю надію «підігривали» співробітники Абверу та німецького МЗС, які використовували «українську карту», як додатковий чинник тиску на СРСР²³². Лише 18 серпня 1939 р., представники Абверу повідомили керівництво ПУН про небажаність українського повстання в Західній Україні у зв'язку з підготовкою московських угод²³³. Враховуючи позицію Берліну, ПУН доручив КЕ на ЗУЗ не підняти загального повстання, обмежившись лише самооборонними заходами у випадку польських спроб здійснення пацифікації²³⁴.

Проте, незважаючи на позицію Німеччини й Проводу, підпілля ОУН в Західній Україні, яке на той момент функціонувало в автономному режимі, з кінця першої декади серпня 1939 р. активізувало роботу з підготовки повстання. 10 серпня 1939 р. окружні провідники ОУН отримали наказ від КЕ провести пробну мобілізацію, яка мала показати фактичний стан кадрів та їхню готовність до революційних дій. Мобілізація повинна була відбуватися окремо в кожному підрайоні, який охоплював декілька сіл. На пробній мобілізації членів ОУН планували повідомити про дату справжньої мобілізації. Також мобілізованим вказували, що оголошення української державності буде здійснюватися у випадку, якщо Польща зазнає військової поразки, а СРСР буде нейтральними у конфлікті. У протилежному випадку члени ОУН не повинні були оприлюднювати самостійницьких декларацій або збройно виступати проти радянських військ, а лише використовувати будь-які нагоди для захоплення польської зброї та її накопичення на підпільних складах. Також членам організації суворо заборонялося під час збройних виступів вбивати або грабувати єврейське населення, через те, що євреї маючи великий вплив в урядових колах Франції, Британії та США могли б завдати великої школи «зовнішній політиці української держави, а навіть перекреслити українське міжнародне питання»²³⁵.

Наприкінці серпня 1939 р. КЕ ОУН зібралася на надзвичайну нараду, на якій було вирішено провести концентрацію мобілізованих членів організації. 28 серпня о 21-й

²³¹ Капустняський М. Військова підготовка ОУН // Організація Українських Націоналістів 1929 – 1954. Збірник статей у 25-ліття ОУН. – Б. м.: На чужині, 1955. – С. 134.

²³² Капустняський М. Військова підготовка ОУН. – С. 134.

²³³ Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН у 1929 – 1939 рр. – С. 236.

²³⁴ Там само. – С. 238.

²³⁵ Цит. за: В.Мороз Діяльність ОУН напередодні і на початку Другої світової війни. – С. 591.

годині оунівці мали сконцентруватися у заздалегідь визначеній місцевості й очікувати подальших вказівок керівництва²³⁶. 30 серпня мобілізацію оголосив польський уряд, але активісти ОУН уже не підпали під польський призов, перебуваючи поза місцями свого довоєнного помешкання. Можна з упевненістю стверджувати, що вихід націоналістів до таємних лісових таборів врятував їх від масових арештів, які розгорнула польська поліція на початку війни²³⁷. За приблизними підрахунками лише у прикордонній смузі Прикарпаття протягом 1 – 2 вересня 1939 р. було арештовано 7 тисяч активістів різних українських організацій, діячів кооперативного і просвітницького руху, сотні з яких були направлені до концтабору в Березі Картузькій²³⁸. Як відзначають сучасні польські дослідники, арешти в прикордонній з Румунією смузі були покликані «не допустити вибуху повстання», а велика кількість арештованих, на думку польських істориків, мала «промовисто свідчити про ступінь загрози»²³⁹.

Незважаючи на лояльні заяви українських депутатів сейму і представників легальних політичних партій, польська поліція, військові і парамілітарні організації розгорнули терор проти мирного українського населення²⁴⁰, звинувачуючи його у поразках польської армії на фронті^{241*}.

Що дошкульнішими були фронтові поразки, то сильнішою ставала хвиля польського терору. Особливо активні «пацифікації» мали місце на Прикарпатті, Бережанщині, Підгаєччині, Жидачівщині, Волині²⁴². 9 вересня 1939 р. командувач польських військ оприлюднив наказ «Про упорядкування тилу», того ж дня було підписано розпорядження про «Мілітаризацію державної поліції». Згідно з цими двома

²³⁶ Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій-«Лопатинський». – С. 92.

²³⁷ Руккас А. ОУН на території Львівського воєводства у вересні 1939 р. // Київська старовина. – 2003. – № 1. – С. 75.

²³⁸ Пураг А. Українці у вересневій кампанії // 1939 рік в історичній долі України і українців: Матеріали Міжнародної наукової конференції 23-24 вересня 1999 р. / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Гол. ред. К.Кондратюк. – Л., 2001. – С. 137.

²³⁹ Kulińska L. Działalność terrorystyczna i sabotażowa nacjonalistycznych organizacji ukraińskich w Polsce w latach 1922 – 1939. – S. 299.

²⁴⁰ Бемко В. Бережани – Бережанщина. Історико-географічний нарис // Бережанщина у спогадах емігрантів. – Тернопіль, 1993. – С. 213 або Німчук І. 595 днів советським в'язнем. – Торонто, 1950. – С. 11.

²⁴¹ Швагуляк М. Позиція та участь українців у німецько-польській війні 1939 р. // Україна – Польща: важкі питання. – Т. 4. – Варшава, 1999. – С. 51.

* Хоча напередодні і в перші три дні війни члени ОУН здійснили низку невеликих диверсійних акцій та викрадень зброї з військових частин (див.: Руккас А. ОУН на території Львівського воєводства у вересні 1939 р. // Київська старовина. – 2003. – № 1. – С. 75), це навряд чи могло б суттєво вплинути на становища польських військ на фронтах.

²⁴² Гривул Т. Польський терор проти українського населення в 1939 та в 1941 рр. // Український визвольний рух. – Зб. 2. – Л., 2003. – С. 90-91; Дзюбан О. Українсько-польське протистояння у вересні 1939 р. у тогочасній пресі та споминах очевидців // Український визвольний рух. – Зб. 2. – Л., 2003. – С. 76-77.

документами польська армія та поліція офіційно отримали «благословення» на пацифікаційні акції в тилу. Ще вчора більш-менш лояльна до влади українська людинність Галичини і Волині щоразу з більшою надією починала очікувати на прихід німців, як на єдину можливість визволитися від польського терору²⁴³.

З метою захиститися від підрозділів польського війська (часто дезертирів), поліції та шовіністично налаштованої польської молоді, активісти ОУН після 10 вересня здійснюють акції з роззброєння поляків, рятуючи таким чином українське населення від погромів і здобуваючи зброю²⁴⁴.

Одними із наймасштабніших були виступи ОУН у Жидачівському повіті. 10 вересня 1939 р. члени повітової ексекютиви ОУН Є.Пришляк, В.Демура та Д.Гаджера організували локальне повстання²⁴⁵, яке охопило 17 сіл навколо Миколаєва, а збройний загін налічував 500–600 осіб²⁴⁶. Націоналісти захопили містечко Миколаїв, роззброїли відділ польської поліції і створили українську адміністрацію на чолі з Я.Пришляком²⁴⁷. Було оголошено мобілізацію всіх українських мужчин у віці від 18 до 35 років з яких сформували відділи української міліції²⁴⁸. Польські військові та поліційні сили роззброювалися, при цьому військових часто вбивали²⁴⁹. В дванадцяти селах Миколаївщини було оголошено про створення української адміністрації²⁵⁰. Повстанці роззброїли охорону і захопили стратегічні мости через р. Дністер – автомобільний у Наддністрянській Дем'янці і залізничний у Розвадові²⁵¹, а важливий залізничний міст через притоку Дністра р. Верещицю неподалік м. Комарного повстанці висадили в повітря²⁵². Контроль українців над мостами та знищення комунікацій перешкождали польським оперативним планам згідно з якими всі залишки війська, поліції та адміністрації мали концентруватися для оборони за р. Дністер на т. зв. румунському плацдармі²⁵³. Занепокоєні розмахом повстання воєводська адміністрація і військове

²⁴³ Кубійович В. Українці в Генеральній губернії 1939-1941. Історія Українського центрального комітету. – Чикаго, 1975. – С. 17.

²⁴⁴ Резмер В. Позиція і участь українців у німецько-польській кампанії 1939 р. // Україна – Польща: важкі питання. – Т. 4. – Варшава, 1999. – С. 28-29.

²⁴⁵ Мороз В. Діяльність ОУН напередодні і на початку Другої світової війни – С. 592.

²⁴⁶ Руккас А. Збройні виступи членів ОУН на початку Другої світової війни // Воєнна історія. – № 5. – 2008. – С. 47-48.

²⁴⁷ Мороз В. Діяльність ОУН напередодні і на початку Другої світової війни. – С. 592.

²⁴⁸ Руккас А. Збройні виступи членів ОУН на початку Другої світової війни. – С. 48.

²⁴⁹ Kulińska L. Działalność terrorystyczna i sabotażowa nacjonalistycznych organizacji ukraińskich w Polsce w latach 1922 – 1939. – S. 300.

²⁵⁰ Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН у 1929 – 1939 рр. – С. 249.

²⁵¹ Волицький В. Українське повстання у вересні 1939 р. у Миколаївсько-Роздільському Наддністров'ю // Альманах-календар «Гомону України» на 1956 рік. – Торонто, 1956. – С. 138; Руккас А. Збройні виступи членів ОУН на початку Другої світової війни. – С. 48.

²⁵² ГДА СБУ, ф. 2, оп. 8-а, спр. 11, арк. 32.

²⁵³ Мороз В. Діяльність ОУН напередодні і на початку Другої світової війни. – С. 592.

командування 14 вересня скерували проти інсургентів три армійські батальйони піхоти (коло 1500 осіб), повітову поліцію з Жидачівського, Самбірського і Дрогобицького повітів (500 осіб), а також новосформований кавалерійський полк зі Станіслава (1000 жовнірів)²⁵⁴. Найзапекліші бої між повстанцями і урядовими військами розгорілися в селах Наддністрянська Дем'янка й Надітичі у боях за які наступаючі поляки втратили 43 військовослужбовців і поліцейських, а українці, які оборонялись, – 14 повстанців²⁵⁵. Загалом, придушуючи повстання на Миколаївщині, поляки втратили 52 жовнірів і поліцейських, втрати повстанців складали щонайменше 17 убитими і 7 пораненими²⁵⁶.

У відплату польські війська спалили села Надітичі, Веринь, Крупське, Дорговижу, Усте, розстрілявши 7 осіб за вироком військово-польового суду²⁵⁷. Інші джерела подають інформацію про повне або часткове спалення військовими і поліцейськими сіл Рудники, Деменці, Пісочна, Гостинець, Березине, Вериня та розправи над селянами без будь яких судових вироків²⁵⁸. Очевидці каральної експедиції стверджували, що селян зачиняли по хатах і підпалювали або розстрілювали на цвинтарях²⁵⁹.

Сучасні польські дослідники змушені визнати, що придушення українського повстання коло Миколаєва відбувалося «з цілою суворістю»²⁶⁰. Та ілюструють цю «суворість» відповідними спогадами польських військовослужбовців, які брали участь у пацифікації та визнавали знищення сіл і розстріли мирного населення²⁶¹.

Поважний розмах українського повстання поблизу Миколаєва зафіксований також у документах польського командування. Так, генерал С.Дембінський у звіті до свого керівництва зазначав: «На всій території на моєму відрізку діють угруповання українських повстанців. Їх ліквідує поліція і мої підрозділи. Найбільше угруповання перебуває в Миколаєві, в цьому районі бої тривали 15 вересня протягом всього дня. Скеровано батальйон залізницею до Пісочної для підкріплення підрозділів, які ведуть бої з українцями під Миколаєвом»²⁶².

У ніч з 11 на 12 вересня боївки ОУН під керівництвом братів Івасиків, Бордуна і Л.Шанковського атакували та роззброїли польську частину в кількості від 300 до 500 жовнірів, які квартирували в селах Ставчани й Оброшин неподалік Львова. При цьому

²⁵⁴ Архів ОУН у м. Києві, ф. 1, оп. 1, спр. 190, арк. 12.

²⁵⁵ Мороз В. Діяльність ОУН напередодні і на початку Другої світової війни – С. 592.

²⁵⁶ Руккас А. Збройні виступи членів ОУН на початку Другої світової війни. – С. 48.

²⁵⁷ Там само. 48.

²⁵⁸ Дзюбан О. Українсько-польське протистояння у вересні 1939 р. у тогочасній пресі та споминах очевидців // Український визвольний рух. – Зб. № 2. – Л., 2003. – С. 82.

²⁵⁹ Там само. – С. 82-83.

²⁶⁰ Motyka G. Od Rzezi Wołzńskiej do Akcji «Wisła». Konflikt polsko-ukraiński 1943 – 1947. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2011. – S. 46.

²⁶¹ Ibidem.

²⁶² Цит. за: Резмер В. Позиція і участь українців у німецько-польській кампанії 1939 р. – С. 30.

офіцери були забрані націоналістами до полону, а рядові обеззброєні та відпущені²⁶³. Цікаво, що польські дослідники не повідомляють про опір з боку урядових солдатів, що, очевидно, є свідченням їхньої низької боєздатності. Можливо, це були вояки із охорони польового аеродрому, бо у роззброєних вилучили 70 гвинтівок, 2 кулемети, а на аеродромі спалили 11 і захопили 8 літаків²⁶⁴. Навряд чи на аеродромі було від 230 до 400 осіб неозброєного персоналу і якщо повстанці справді захопили 300 – 500 польських жовнірів, то частина з них, мабуть, складалась із неозброєних резервістів.

Документи фіксують діяльність невеличкою повстанського відділу (20 осіб) у Львові, який з 12 до 14 вересня обстрілював польських військових в околиці Кульпаркова та біля будинку української бурси²⁶⁵.

Черговий спалах українських повстань був зафіксований на Львівщині 17 – 22 вересня, коли Червона армія розпочала просування на територію Польщі. Користуючись загальним сум'яттям, оунівці намагалися захопити якнайбільше зброї і визволити із в'язниць своїх побратимів. Зокрема, відомо про діяльність повстанського відділу (109 осіб під керівництвом Р.Лавріва – «Камінського») у Бібрському повіті, який захопив 1 гармату, 6 кулеметів, 127 гвинтівок, 20 пістолетів, 3 велосипеди, 2 вози, 7 автомобілів, 50 коней, 5000 набоїв, полонив 200 польських солдатів, у сутичках убив 5 жовнірів і втратив 2 бойовиків убитими і 2 пораненими²⁶⁶.

Активні повстанські групи діяли в околиці Дрогобича (300 осіб) і поблизу Трускавця (60 осіб). Відомо, що під час сутичок із поляками трускавецька група повстанців втратила 3 осіб убитими, захопила 150 гвинтівок, 8 возів, 4 коней. Польські дослідники окрім цього вказують на те, що повстанці з-під Трускавця атакували поїзди на залізниці, що вела в напрямку Львова²⁶⁷. Також відділ оунівців із с. Попелі під командуванням Яримовича і Павлюка у боях із поляками, які точилися до 19 вересня убив 32 противників, втратив 15 своїх вояків, захопив 80 гвинтівок, 4 гранати, понад тисячу штук набоїв²⁶⁸.

У звітах оунівського підпілля подається інформація про діяльність повстанських відділів у 11 повітах Львівського воєводства²⁶⁹. Польські автори вказують на інтенсивні

²⁶³ Kulińska L. Działalność terrorystyczna i sabotażowa nacjonalistycznych organizacji ukraińskich w Polsce w latach 1922 – 1939. – S. 300; Руккас А. ОУН на території Львівського воєводства у вересні 1939 р. // Київська старовина. – 2003. – № 1. – С. 77.

²⁶⁴ Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН у 1929 – 1939 рр. – С. 254.

²⁶⁵ Архів ОУН у м. Києві. – Звіт VII Округи Львів.

²⁶⁶ АУ СБУ у Львівській обл. – Спр. П-33843. – Т. 2. – Арк. 255.

²⁶⁷ Резмер В. Позиція і участь українців у німецько-польській кампанії 1939 р. – С. 29.

²⁶⁸ Руккас А. Бойові дії загонів ОУН у вересні 1939 р. // Дрогобицький краєзнавчий збірник / За ред. К. Кондратюка. – Дрогобич, 2002. – С. 387.

²⁶⁹ Руккас А. ОУН на території Львівського воєводства у вересні 1939 р. // Київська старовина. – 2003. – № 1. – С. 76.

сутички між урядовими військами та оунівцями в районі Явірника Руського і Рясної Руської на Любачівщині, у Перемишлі²⁷⁰, а також на напади повстанців на залізницю у Верхньому Синьовидську, Підбірцях, Бориславі, Трускавці, Мразниці, Жукотині, Уричі, Ходорові²⁷¹ та інших місцевостях²⁷².

Одним із найактивніших на Самбірщині був відділ створений у с. Гордині Я.Гошком. Відділ роззброїв 20 польських солдатів захопивши 15 гвинтівок і 1 кулемет²⁷³. На Дрогобиччині наймасштабніші збройні акції націоналістичного підпілля мали місце в Трускавці, Попелях, Мразниці, Тустановичах. Місцеві відділи захопили 230 гвинтівок, 1012 набоїв, 8 армійських возів та інше військово майно, убили 32 польських жовнірів, втративши при цьому 15 побратимів²⁷⁴.

Особливо завзяті сутички між повстанцями й урядовими силами відбувалися в Стрию та околицях. Припускається, що саме поблизу цього міста один із повстанських відділ очолював особисто керівник КЕ ОУН на ЗУЗ В.Тимчій, а серед лідерів інших повстанських формувань Стрийського регіону були його дядько і двоюрідний брат Михайло і Теодор Тимчій²⁷⁵, І.Дубицький, К.Малинич, І.Корчинський, І.Комарницький та ніші²⁷⁶. Після сильного німецького бомбардування вранці 12 вересня 1939 р. місто покинули майже всі польські війська та поліція, залишивши тільки невелику охорону коло військових складів і казарм. В ніч з 12 на 13 вересня до Стрия увійшли об'єднані повстанські відділи ОУН (чисельністю 500–700 осіб), які встановили у містечку українську владу²⁷⁷. 14 вересня 1939 р. польські війська, що дислокувались неподалік Стрия (батальйон піхоти 49 піхотного полку) отримали наказ відновити контроль над населеним пунктом. Розгорнулися інтенсивні бої у передмісті, які тривали декілька днів аж до підходу німецьких частин²⁷⁸.

Ціле партизанське з'єднання націоналістів (900 осіб) оперувало від 12 вересня неподалік с. Дуліби, що поблизу Стрия. Проти повстанців було кинуте регулярні військові частини, поліцію й озброєних членів «Народової оборони», які в ході пацифікаційної акції на дві третини спалили с. Дуліби і вбили 51 особу²⁷⁹.

²⁷⁰ Архів ОУН у м. Києві. – Звіт XIII округи ОУН.

²⁷¹ Сусік Д. З любові до свого народу. Спогади. – С. 40.

²⁷² Kulińska L. Działalność terrorystyczna i sabotażowa nacjonalistycznych organizacji ukraińskich w Polsce w latach 1922 – 1939. – S. 300.

²⁷³ Шпіцер В., Мороз В. Крайовий Провідник Володимир Тимчій-«Лопатинський». – С. 102.

²⁷⁴ Там само.

²⁷⁵ Там само. – С. 97.

²⁷⁶ Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН у 1929 – 1939 рр. – С. 251-252.

²⁷⁷ Архів ОУН у м. Києві. – Звіт III Округи Стрий; Кучерук О. Українське повстання вересня 1939 року на Західній Україні // Пам'ять століть. К., 2000. – № 5. – С. 148-149.

²⁷⁸ Архів ОУН у м. Києві. – Звіт III Округи Стрий.

²⁷⁹ Дзюбан О. Українсько-польське протистояння у вересні 1939 р. у тогочасній пресі та споминах очевидців // Український визвольний рух. – Зб. 2. – Л., 2003. – С. 76-77.

12 вересня 1939 р. на Стрийщині в с. Колодниця було створено ще один велике повстанське з'єднання (до 400 осіб). Націоналісти роззброїли низку відступаючих польських підрозділів, захопили 40 гвинтівок, 2 кулемети, 50 пістолетів, 1000 набоїв, 2 велосипеди, 2 вози, 4 коней і полонили 80 жовнірів²⁸⁰. Здійснюючи каральні акції проти повстанців, польські війська спалили в Колодниці 50 хат і вбили трьох мешканців²⁸¹. Подібно, зі спаленими хатами і вбитими цивільними громадянами (дві особи), відбувалися сутички між польськими каральними експедиціями і оунівцями в селах Верхнє Синьовидське і Корчин. Жорстокі польські «пацифікації» також фіксуються очевидцями в Старому Самборі, с. Недільній, с. Лужку-Горішньому, с. Бусовиську, с. Спасі, с. Терешові²⁸².

Аналізуючи діяльність націоналістів на Стрийщині український дослідник А. Руккас підкреслює: «Відзначимо синхронність, з якою діяли члени ОУН на Стрийщині, де всі виступи відбулися 11 – 13 вересня. Це може свідчити про наявність завчасно розробленого плану повстання. Збройні загони оперували в тих селах, що знаходилися поблизу залізниці на Бескидський перевал, створюючи тим самим загрозу польським комунікаціям (були зафіксовані напади на потяги)»²⁸³.

Протягом 17 – 18 вересня 1939 р. збройні виступи членів ОУН були зафіксовані в Рогатинському повіті Станіславського воєводства. З повстанських звітів відомо, що найбільші відділи діяли в с. Пуків (100 осіб) та с. Добринів (50 осіб). Дрібніші боївки оперували в селах Потік, Залип'є, Черче, Підгороддя, Залужжя, Липиця Нижня, Вербилівці²⁸⁴. У повіті повстанці знищили щонайменше 50 противників і полонили 55 солдатів та офіцерів. Трофеями оунівців стало 187 гвинтівок, 3 кулемети, 9 пістолетів, 1200 набоїв тощо. Партизани втратили в боях 25 осіб убитими і пораненими²⁸⁵.

Активними у боротьбі з польською адміністрацією виявилися оунівці Тлумацького повіту, які опанували владу в 10 селах на півночі повіту і створили повстанське з'єднання чисельністю до 600 осіб²⁸⁶.

У середині вересня збройні виступи націоналістичного підпілля мали місце в селах між Калушем і Станіславом. Їх очолив втікач зі Станіславської в'язниці, відомий діяч ОУН В. Чижевський («Демид»). Інформуючи про ці події керівник повстанського відділу відзначав, що близько 15-ї години 17 вересня 1939 р. він з групою втікачів-націоналістів прибув до с. Боднарів, яке лежить на дорозі від Станіслава до Калуша.

²⁸⁰ Шпіцер В., Мороз В. Крайовий Провідник Володимир Тимчій-«Лопатинський». – С. 97.

²⁸¹ Там само.

²⁸² Руккас А. Бойові дії загонів ОУН у вересні 1939 р. – С. 389.

²⁸³ Руккас А. Збройні виступи членів ОУН на початку Другої світової війни. – С. 47.

²⁸⁴ Там само. – С. 48.

²⁸⁵ Там само.

²⁸⁶ Там само.

Націоналісти організували українську владу в навколишніх селах, створили відділ громадської охорони, який озброїли зброєю покинутою польськими лісниками. Відділ взяв під контроль навколишні шляхи й лісові масиви, залізничну станцію в Боднаріві на якій було шість цистерн з нафтою і вагони з продовольством залишені польськими військами, роззброював поодиноких жовнірів і групи дезертирів²⁸⁷.

19 вересня 1939 р. вранці до с. Боднарів увійшла група польських військ (саперів і поліцейських) чисельністю до 500 осіб. В.Чижевському вдалося вступити в переговори із командиром поляків «досить інтелігентним польським капітаном», який погодився, зважаючи на безвихідну для себе ситуацію (наступ радянських військ і озброєні українські селяни), віддати українським націоналістам частину зброї в обмін на цивільний одяг і посвідку, яка гарантувала його частині вільний прохід через українські села в напрямку до румунського кордону²⁸⁸.

Ввечері 19 вересня до Боднарова і навколишніх сіл прийшли радянські війська, які однак спершу не втручалися в питання адміністрування і безпеки, що дозволило українській владі проіснувати в регіоні ще п'ять днів. Згодом, декілька націоналістів, за наказом В.Чижевського, зуміли закріпитися в лавах радянської міліції району і діяли там аж до 1941 р²⁸⁹.

На території Тернопільського воєводства локальний збройний виступ охопив села чотирьох повітів – Золочівського, Заліщицького, Бережанського і Підгаєцького. Зокрема в Золочівському повіті оунівський відділ 14 вересня несподівано вдало атакував залізничну станцію в Ожидові, де перебували польські жовніри очікуючи відправки на фронт. Під час атаки, деморалізовані урядові солдати (800 чоловік) не чинили опору, віддали 800 гвинтівок, 3 гармати і здалися в полон. Так само несподівано вдалося оунівцям захопити зброю в Олеську, заволодівши 230 гвинтівками, 30 автомобілями, 60 кіньми тощо²⁹⁰.

У Заліщицькому повіті націоналісти, згруповані в загін чисельністю 250 осіб, розпочали збройний виступ 16 вересня 1939 р. З оунівських звітів випливає, що в повіті вдалося роззброїти (очевидно без особливого опору) 50 польських солдатів і поліцейських (можливо, охорону польового аеродрому). Трофеями повстанців стали 8 кулеметів, 40 гвинтівок, 2 автомобілі, 4 літаки. При цьому в повстанських документах стверджується про те, що польські втрати в боях у повіті становили 232 особи

---

²⁸⁷ АЦДВР, ф. «Чижевський В. «Демид»», папка 1, арк. 2-3.

²⁸⁸ Там само, арк. 3-4.

²⁸⁹ Там само, арк. 4-5.

²⁹⁰ Архів ОУН у м. Києві. – Звіт XI Округи Золочів.

убитими²⁹¹. Очевидно, що ця цифра є або завищеною, або ж жертвами помсти повстанців стали польські колоністи чи осадники.

Найбільший за масштабами виступ членів ОУН мав місце 17 – 20 вересня 1939 р. у Підгаєцькому і Бережанському повітах Тернопільщини. Ще до початку війни у місцевих лісах було створено шість спеціальних таборів для військової підготовки членів ОУН. Через них пройшло щонайменше 117 осіб, які згодом стали керівниками повстанських підрозділів. 14 вересня 1939 р. поблизу с. Бишок Бережанського повіту відбулася нарада активу ОУН²⁹². На ній вирішили, з огляду на посилення польського терору, організувати мережу сільської самооборони і взяти владу в регіоні в свої руки. 15 вересня 1939 р. було проведено чергову нараду²⁹³ на якій, на підставі інструкцій КЕ, прийняли рішення розпочати повстання в ніч на 17 вересня. Для керівництва постанням створили штаб у складі Г.Голяша, І.Гірняка, Л.Реги, Б.Івашкова, який дислокувався в лісі коло с. Бишок²⁹⁴. Вранці 17 вересня повстанським відділам вдалося захопити цілу низку сіл повіту і проголосити там українську владу²⁹⁵. На дорозі Дрижчів – Бережани оунівці роззброювали польські війська²⁹⁶, а в захоплених селах розповсюджували звернення-листівки до українців і поляків. У першому вказували на падіння польської держави-гнобителя і закликали українців активно взятися до будівництва власної держави, а в другому повідомляли полякам, що вони стали заручниками злочинної національної політики польських урядів і хибної міжнародної політики польської держави. Поляків закликали виявити лояльність до української держави²⁹⁷.

Загалом повстання на Бережанщині і Підгаєччині охопило 40 населених пунктів і, якщо вірити звітам ОУН, у ньому були задіяні 4000 осіб. Роззброюючи деморалізовані відділи польської армії (яка була в розгубленості після несподіваного нападу з боку СРСР), повстанці протягом трьох днів захопили 2 гармати, 10 кулеметів, 888 гвинтівок, 164 пістолети, 2 мотоцикли, 30 велосипедів, 3 автомобілі, 32 коня, 3 польові кухні, полонили 1842 і вбили 268 поляків. Втративши при цьому 23 бойовиків убитими і 33 пораненими²⁹⁸.

Кидаються в очі великі диспропорції у співвідношеннях убитих поляків та українців, як також те, що захопленої зброї не вистачило б навіть на всіх полонених, не

²⁹¹ Руккас А. Збройні виступи членів ОУН на початку Другої світової війни. – С. 49.

²⁹² Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій-«Лопатинський». – С. 103.

²⁹³ Там само.

²⁹⁴ Там само. – С. 104.

²⁹⁵ Там само.

²⁹⁶ Ільюшин І. Польське підпілля на території Західної України в роки Другої світової війни. // Україна – Польща: важкі питання. – Т. 1-2. – Варшава, 1998. – С. 160.

²⁹⁷ Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій-«Лопатинський». – С. 104.

²⁹⁸ Архів ОУН у м. Києві. – Звіт VIII Округи Бережани.

кажучи про вбитих поляків. Очевидно, що в даному випадку маємо справу або з перебільшеннями у звітах, або із якимись невідомими для нас нюансами (можливо, серед полонених були неозброєні резервісти чи цивільні втікачі). Також цілком ймовірно, що жертвами повстанців були не лише військові чи поліцейські, але також і польські селяни. Зокрема, польські вчені наголошують на тому, що в ході збройних виступів були випадки убивства польського цивільного населення в селах і колоніях Бережанського повіту²⁹⁹. Частково ці дані підтверджують і оунівські звіти в яких вказано, що на Бережанщині повстанці спалили 4 польські колонії, а в селах Божиків, Богатківці, Литвинів, Конюхи, Славятин, Шумляни і Боків убили щонайменше 123 польських колоністів³⁰⁰.

Одночасно відзначимо, що є свідчення і про злочини польської армії на Бережанщині проти українського населення³⁰¹. Очевидно, повстанці вважали, що мстяться польському населенню за дії армії і поліції³⁰².

Менш активними були збройні виступи ОУН у вересні 1939 р. на Волині, Поліссі та Холмщині, що можна пояснити слабшим організаційним охопленням регіону порівняно з Галичиною, а також доволі сильними комуністичними впливами.

Однак, попри все, перший антипольський збройний виступ ОУН, як свідчать сучасні дослідники, мав місце саме на Волині. 2 вересня 1939 р. у с. Дермань, де існувала доволі потужна підпільна націоналістична мережа, місцевий актив на чолі з А.Турчином зробив спробу усунути польську адміністрацію, роззброїти поліцію та осадників. Проте, осадникам вдалося завчасно повідомити поліцію і до села прибув посилений поліцейський відділ. В результаті сутички загинуло п'ятеро повстанців³⁰³. І хоча виступ завершився невдачею, він спричинив паніку серед польських осадників, які почали виїжджати до Здолбунова³⁰⁴.

Наступного дня після невдалого Дерманського виступу – 3 вересня 1939 р. – керівник Проводу ОУН на Поліссі П.Башук звернувся до населення регіону із закликом не йти до польського війська, а натомість піднімати повстання³⁰⁵. Протягом декількох наступних днів націоналісти організували свої повстанські відділи у трьох повітах –

²⁹⁹ Sowa A. Stosunki polsko-ukraiński, 1939 – 1947. – Kraków, 1998. – S. 85.

³⁰⁰ Руккас А. Збройні виступи членів ОУН на початку Другої світової війни. – С. 49.

³⁰¹ Дзюбан О. Українсько-польське протистояння у вересні 1939 р. у тогочасній пресі та споминах очевидців. – С. 85.

³⁰² Бемко В. Бережани – Бережанщина. Історико-географічний нарис. – С. 216

³⁰³ Жив'юк А. Початок Другої світової війни на Волині. Дерманське повстання. // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький красназничий часопис. – Вип. 15-16. – Івано-Франківськ, 2009. – С.323-324.

³⁰⁴ Жив'юк А. Початок Другої світової війни на Волині. Дерманське повстання. – С. 325.

³⁰⁵ Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій-«Лопатинський». – С. 98.

Костопільському, Здолбунівському й Дорогочинському³⁰⁶. Згодом дії збройних відділів ОУН були зафіксовані ще в низці місцевостей – Володимир-Волинському, Ковельському, Ратненському і Камінь-Каширському повітах³⁰⁷. Слід відзначити, що на ПЗУЗ оунівці домовлялися про спільні повстанські дії проти поляків з місцевими українськими комуністами і навіть включили трьох представників комуністичного руху до повстанського штабу³⁰⁸. Згодом всі повстанські відділи регіону були об'єднані в партизанський загін «Поліське Лозове козацтво», який спочатку оперував під командуванням П.Башука («Чока»), а згодом – В.Війтюка («Погоні»)³⁰⁹. 22 вересня поліські повстанці навіть захопили містечко Дорогочин і покинули його лише з наближенням Червоної армії³¹⁰. Радянські розвідники повідомляли керівництво НКВС в Києві про сутички оунівських повстанців із польською поліцією та жандармерією також у районі Здолбунова, Корця та Луцька³¹¹. Польські дослідники називають виступи націоналістів на Волині і Поліссі у вересні 1939 р. «більшими сутичками» і вказують на те, що вони непокоїли командування польських військ і змусили командира ІХ округу, центр якого знаходився в Бересті (зараз – Брест), Ф.Клеберга віддати наказ: «... при потребі рішуче приступити до ліквідації диверсійних банд»³¹².

У спогадах оунівця Б.Казанівського, який разом із групою колишніх ув'язнених очолюваних І.Климовим («Легендою») повертався із польської в'язниці додому, є згадка про те, що простуючи через Волинь на Галичину, націоналісти 18 вересня 1939 р. поблизу Володимира Волинського зуміли заагітувати декілька десятків українців-кавалеристів, які дезертирували з Війська польського, спільно встановити українську владу в містечку (на той момент владу у Володимирі Волинському захопили місцеві комуністи). Оунівці, спільно зі своїми новими спільниками протягом декількох годин розігнали «владу рад» і, скликавши мітинг, обрали українське міське правління на чолі з місцевим адвокатом³¹³.

Зафіксовані також виступи підпільників ОУН у промисловому містечку Івановій (Яновій) Долині, де націоналісти роззброїли поліцію забравши 12 карабінів, боєприпаси, ліки, радіоапаратуру, одяг, білизну тощо³¹⁴.

³⁰⁶ Руккас А. Збройні виступи членів ОУН на початку Другої світової війни. – С. 49.

³⁰⁷ Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій-«Лопатинський». – С. 101.

³⁰⁸ Руккас А. Антипольські збройні виступи на Волині (вересень 1939) // Волинь і Холмщина 1938 – 1947 рр. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – С. 121-135.

³⁰⁹ Там само. – С. 99.

³¹⁰ Там само. – С. 100.

³¹¹ Радянські органи державної безпеки в 1939 – червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. – С. 371.

³¹² Резмер В. Позиція і участь українців у німецько-польській кампанії 1939 р. – С. 29.

³¹³ Казанівський Б. Шляхом Легенди. Спомини. – Лондон, 1975. – С. 92-93.

³¹⁴ Руккас А. Антипольські збройні виступи на Волині (вересень 1939). – С. 136.

Деякі подробиці про збройні виступи націоналістичного підпілля на Волині (можливо, дещо перебільшені) дізнаємося із донесень радянської агентури, наданих співробітниками НКВС уже після приєднання Західної України до СРСР. Зокрема у звіті наркома внутрішніх справ УРСР І.Сєрова заступнику наркома внутрішніх справ СРСР В.Меркулову повідомлялося, що під час Вересневої кампанії в околиці Луцька оперував кавалерійський загін ОУН чисельністю 500 шабель під командуванням колишнього офіцера армії УНР С.Новака. Поблизу м. Острога начебто було створено відділ оунівця «Поліщука», який мав зв'язки із закордонними центрами ОУН і володів великою кількістю зброї. У с. Шпанове неподалік Рівного, за даними радянської агентури, також містився повстанський підрозділ створений С.Яроцьким та М.Максимчуком³¹⁵.

Із повідомлень таємної агентури важко встановити об'єктивну інформацію. Точно можна констатувати лише наявність певних боївок або відділів націоналістів-повстанців, які оперували проти польських силових структур в околицях Луцька, Острога і Рівного.

З польських даних також випливає, що збройні виступи українців проти польської армії мали місце на Поліссі. При чому, ці виступи жорстоко придушувалися (включно зі спаленням сіл і розстрілами на місці всіх чоловіків, яких хапали зі зброєю, або й без зброї)³¹⁶.

За неповними даними* підсумкового звіту «Результати повстань на Західній Україні у вересні 1939 р.» КЕ ОУН на ЗУЗ вказувала, що повстанськими акціями було охоплено 183 населені пункти у 22 повітах Західної України*. До повстанських відділів залучили 7729 осіб (членів ОУН) і тисячі селян, які симпатизували націоналістам. З оунівських звітів і спогадів очевидців випливає, що в ході польських каральних експедицій було повністю спалено 10 українських сіл, в інших селах знищено 280–300 українських господарств, будинків «Просвіти», кооперативів, церков. У відповідь бойовики ОУН цілком спалили 4 польські колонії, а в інших польських селах і колоніях знищили приблизно 120–150 господарств. Втрати партизанських відділів ОУН складала 160 осіб убитими і 57 пораненими. Польські втрати складала 796 убитими, 37 пораненими й 3610 полоненими. Українське цивільне населення втратило щонайменше

³¹⁵ Радянські органи держбезпеки у 1939 – червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. – С. 251.

³¹⁶ Motyka G. *Od Rzezi Wołzńskiej do Akcji «Wisła»*. *Konflikt polsko-ukraiński 1943 – 1947*. – S. 50-51.

* У звіті подавалася інформація лише з 16 організаційних округ, хоча їх всього було 18.

* Наші підрахунки, сперті на документи і свідчення очевидців, вказують, що реально збройні виступи мали місце в 31 повіті (загалом у воєводствах Львівському, Тернопільському, Станіславському, Волинському і Поліському було 86 повітів, але українці мешкали у 75 повітах): 11 – у Львівському воєводстві (із 22 повітів замешканих українцями), 4 – у Тернопільському (із 18), 6 – Станіславському (із 16), 7 – у Волинському (із 12), 3 – у Поліському (з 7 замешканих українцями).

84 особи убитими, а польське цивільне населення щонайменше – 123 особи убитими. Трофеями партизанів, за неповними даними, стали – 1 танк, 12 літаків, 7 гармат, 103 кулемети, 105 автомобілів, 184 коней, 10 возів, 2 мотоцикли, 33 велосипеди, 3 польові кухні, 3757 гвинтівок, 3445 пістолетів, десятки тисяч набоїв³¹⁷.

На жаль, досі не виявлено бодай якихсь польських статистичних даних, які б окреслювали масштаби збройних виступів ОУН у вересні 1939 р., тому доводиться послуговуватися даними лише української сторони або спогадами, які, очевидно, є не цілком коректними.

Слід підкреслити, що збройними виступами вересня 1939 р. ОУН не зуміла встановити української влади на території західноукраїнського регіону (через радянське вторгнення, яке розпочалося 17 вересня 1939 р.), однак відверто заманіфестувала прагнення значної частини українського народу до власного державного життя й ворожість до помираючої польської держави³¹⁸. Один з відомих діячів ОУН О.Ольжич відзначав, що повстання оунівців проти Польщі у вересні 1939 р. «...багато спричинилося до її скорого кінця»³¹⁹. Проте, вирішення «української проблеми» знаходилося не в українських руках. Доля західноукраїнських земель була визначена ще 23 серпня 1939 р. у відомих московських домовленостях. Хоча швидка загибель польської держави давала українському визвольному рухові певну моральну сатисфакцію – один із ворогів української державності уже був розтрощений у жорнах Другої світової війни, відтак, зароджувалася надія, що ця війна, як і її попередниця – Перша світова, перемеле й решту претендентів на володіння українськими землями, створюючи сприятливі умови для національного визволення.

Підсумовуючи наголосимо, що поява і розростання українського націоналістичного руху в період між двома світовими війнами була не випадковим, відірваним від життя фактом, а цілком закономірним результатом розвитку подій, відповіддю українського суспільства на бездержавний статус молоді нації. Активно завойовуючи впродовж 1930-х рр. серця західноукраїнської молоді, ОУН до початку Другої світової війни перетворилася на потужну підпільно-революційну структуру із власною ідеологією, розгалуженою організаційною мережею, «пантеоном героїв», тактикою боротьби тощо. Події в Карпатській Україні восени 1938 – весною 1939 рр. відверто продемонстрували, що ОУН була найбільш динамічною і готовою до роботи в умовах формування власної державності структурою в українському національно-визвольному русі тих часів.

---

³¹⁷ Руккас А. Збройні виступи членів ОУН на початку Другої світової війни. – С. 49-50.

³¹⁸ Русова С. Мемуари. Щоденник. – К., 2004. – С. 497-500

³¹⁹ Ольжич О. Незнаному воякові. Заповідане живим. – К., 1994. – С. 305.

Аналіз діяльності ОУН під час вересневої кампанії 1939 р. дозволяє зробити доволі неоднозначні висновки. З одного боку, організація зуміла підготувати і провести збройні виступи, які мали місце, як ми зазначали, в 31 із 75 повітів, заселених українцями в Другій Речі Посполитій (тобто в 41,3 % повітів), що було безперечним свідченням наявності потужного потенціалу ОУН, як підпільно-революційної організації. З іншого боку – керівництво руху, яке перебувало в еміграції, у вересні 1939 р. (як і в період існування Карпатської України) продемонструвало свою залежність від зовнішньополітичних чинників, нездатність управляти процесами, розробляти чіткі вказівки та інструкції для низових структур, вести адекватну зовнішню політику, що, беззаперечно, стало поштовхом до остаточного розколу ОУН, який мав місце в 1940 р. і в тих історичних умовах, на наше переконання, був неминучим.

2.5. Внутрішньоорганізаційний конфлікт і розкол ОУН

Попри передачу західноукраїнських земель під владу Радянського Союзу, певний оптимізм щодо майбутнього позитивного вирішення проблеми української державності вселяли в українські націоналістичні кола окремі дії та неофіційні заяви німецьких військових. Так, наприкінці вересневої кампанії представники ОКВ провели зустріч із командиром українського Легіону полковником Р.Сушком і чільними діячами ОУН Я.Барановським та Я.Гайвасом на якій охарактеризували передачу Західної України Кремлю як крок тимчасовий і пообіцяли надавати ОУН матеріально-технічну допомогу, а також дозволити формувати з українців охоронні відділи на території етнічних українських земель, які відішли до німецької зони окупації³²⁰.

ПУН, подібно до інших українських емігрантських структур, змушений був погодитися з існуючою ситуацією й, як і після окупації Карпатської України угорцями, сподіватися на зміни політики великих держав щодо «українського питання» у майбутньому³²¹. Українська еміграція не вірила у тривалість нацистсько-більшовицької співпраці і, покладаючись на думки висловлені в приватних розмовах німецькими військовими та державними керівниками, сподівалася на швидкий початок німецько-

³²⁰ Гайвас Я. Воля ціни не має. – С. 228-231.

³²¹ Кентій А. Збройний чин українських націоналістів 1920 – 1956. Історико-архівні нариси. Т. 1. – С. 161.

радянської війни, яка, на переконання емігрантів, мала врешті-решт справедливо вирішити проблему незалежності України³²².

Проте оптимізм давніх емігрантів щодо позитивного ставлення Німеччини до майбутнього вирішення «української проблеми» поділяли далеко не всі. Вереснева кампанія 1939 р. дозволила ув'язненим активістам ОУН (на чолі з С.Бандерою) вийти із польських тюрем³²³. Перебуваючи два тижні у Львові, колишній крайовий провідник зумів налагодити окремі організаційні зв'язки, спільно з членами КЕ розробив план діяльності ОУН в умовах радянізації західноукраїнського регіону, схему розгортання підпільної мережі, після чого, за наполяганням членів КЕ, відійшов у німецьку зону окупації Польщі³²⁴. Слід відзначити, що С.Бандера і керівники КЕ на ЗУЗ у вересні 1939 р. були вкрай невдоволені вказівками, які виходили від членів ПУНу наприкінці польсько-німецької війни. У листі до А.Мельника в серпні 1940 р. С.Бандера вказував на незадовільне керівництво націоналістичним рухом з боку окремих діячів ПУН, нечіткість інструкцій, хаос і паніку в керівництві³²⁵.

Звільнені з тюрем оунівці і частина крайовиків, протягом жовтня – грудня 1939 р. сконцентрувалися в німецькій зоні окупації Польщі³²⁶. Для молодих революціонерів пасивне очікування війни між СРСР і Німеччиною, зі сподіванням отримати в ході цієї війни від німців «незалежну» державу, видавалося опортунізмом і міщанством. Зібрані у Кракові крайовики бачили єдиний шлях до національного визволення у повстанні, що мало перерости у масштабну революцію в Україні, а згодом і в інших республіках СРСР. Оцінюючи ситуацію, як сприятливу

³²² Кентій А. Збройний чин українських націоналістів 1920 – 1956. Історико-архівні нариси. Т. 1. – С. 161.

³²³ За підрахунками дослідників, із польських в'язниць вийшло близько 15 тисяч українських політв'язнів (Сивіцький М. Польсько-український конфлікт 1943 – 1944 рр. // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: Матеріали міжнародної наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. / Республіканська асоціація українознавців та ін. Гол. ред. кол. Я. Ісаєвич. – К.: Либідь, 1993. – С. 241).

³²⁴ Бандера С. Мої життєписні дані. – С. 22-23.

³²⁵ Розкол ОУН (1939 – 1940): [збірник документів]. – С. 60.

³²⁶ Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій-«Лопатинський». – С. 113-114.

для розгортання антирадянської боротьби, вони на зламі 1939 – 1940 рр. розпочали приготування до збройного повстання в Україні³²⁷.

Однак Провід не бачив можливості проведення ефективного збройного виступу проти СРСР без зовнішньої підтримки, тобто в умовах миру між Німеччиною та СРСР. Полковник Р.Сушко віддав інструкцію всім збройним відділам ОУН, які постали в період вересневої кампанії розійтися, сховати зброю, законспірувати організаційну мережу (діяти «п'ятірками» і «трійками»), а найбільш військово-підготованій молоді перейти р. Сян в німецьку зону окупації³²⁸. У жовтні 1939 р. ПУН бачив наступні напрямки подальшої діяльності ОУН: розбудова структур і зміцнення кадрового потенціалу в еміграції та на українських землях у німецькій зоні окупації; відновлення глибоко законспірованої мережі підпілля в Західній Україні із подальшим її проникненням в глиб українських земель; поступова підготовка підпілля до можливого збройного виступу; координація роботи українських політичних сил в світі; зовнішньополітична пропаганда³²⁹.

Крайовики оцінювали таку позицію верховного керівництва, як помилкову. Вони вимагали важливих кадрових змін в ПУНі, зокрема наполягаючи на включенні до його складу С.Бандери та виключенні з Проводу Я.Барновського, якого підозрювали у співпраці з польськими спецслужбами, та О.Сеника, звинуваченого у недбалості, наслідком якої стало захоплення організаційного архіву ОУН в Празі у 1934 р³³⁰.

Усунення Барановського і Сеника мало, на думку крайовиків, зламати існуючу в Проводі практику, коли оточення А.Мельника обмежувало доступ до нього з боку представників Краю. Нездорова атмосфера у стосунках між крайовиками та емігрантами склалася ще на 1938 р. і вже тоді ледь не завершилася організаційним

³²⁷ Бандера С. В десяту річницю створення Револуційного Проводу ОУН (10.02.1940) // Перспективи української революції. – К., 1999. – С. 181.

³²⁸ Кентій А. Збройний чин українських націоналістів 1920 – 1956. Історико-архівні нариси. Т. 1.: Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів 1920 – 1942. – С. 162-163.

³²⁹ Пундик Ю. Воєнні роки ОУН у світлі архівних матеріалів // Андрій Мельник. Спогади та документи. – К., 1995. – С. 172.

³³⁰ Кук В. Степан Бандера (1909 – 1999 рр.) – Івано-Франківськ, 1999. – С. 11-12.

розколом³³¹. Оздоровити її не вдалося навіть на Другому (Римському) Великому зборі ОУН 27 серпня 1939 р., на який керівники ПУН не допустили двох представників КЕ – Л.Зацного та Р.Шухевича і не розглянули жодних вимог, які ставив перед ПУНом Край³³².

Згадуючи про ці події, один із провідних діячів ОУН М.Климишин відзначав: «По виходу на волю вони [колишні крайові лідери – І.П.] застали в ОУН важку ситуацію. Крайові частини були у напруженому конфлікті з закордонним проводом, у висліді якого напередодні війни загинув крайовий провідник М.Тураш. Крім того, по розвалі Польщі виходило на верх багато справ (...) Зокрема в руки членів ОУН попали таємні документи польської поліції, які недвозначно підтвердили багато речей, що до того часу були тільки у сфері здогадів, припущень і підозрінь»³³³.

У жовтні 1939 р. молоді націоналісти провели у Кракові розслідування двох резонансних справ пов'язаних з іменем Я.Барановського. Йшлося про загадкову загибель під час переходу полько-чеського кордону за три місяці до початку війни Крайового провідника ОУН М.Труша і про невиконання обіцянки «перекинути» в Західну Україну зброю для антипольського повстання. Слідство, за дорученням С.Бандери, проводив М.Климишин, який дійшов висновку про те, що в обох випадках мала місце зрада з боку Я.Барановського³³⁴. Результати слідства були передані А.Мельнику з надією, що він «оздоровить» ситуацію в Проводу³³⁵.

Відчуваючи наростаючу напругу в стосунках із крайовиками, А.Мельник 20 жовтня 1939 р. спеціальним листом привітав звільнених із тюрем революціонерів і запросив С.Бандеру до себе на зустріч³³⁶. Відтак, наприкінці жовтня 1939 р. оунівці із краківського осередку провели декілька нарад, на яких обговорювали вимоги, які слід було чітко викласти перед А.Мельником, а також проблеми функціонування організації

³³¹ Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій-«Лопатинський». – С. 135-136.

³³² Мірчук П. Нарис історії ОУН 1920 – 1939. – С. 447-450.

³³³ Климишин М. В поході до волі. Спомини. – Том І. Видання друге. – Детройт, 1987. – С. 30.

³³⁴ Климишин М. В поході до волі. – С. 244-247.

³³⁵ Розкол ОУН (1939 – 1940): [збірник документів]. – С. 23.

³³⁶ Пундик Ю. Воєнні роки ОУН у світлі архівних матеріалів // Андрій Мельник. Спогади та документи. – С. 172.

в УРСР. Після цих нарад з Кракова до Львова повернувся тодішній керівник КЕ В.Тимчій, який реанімував ексекутиву в Радянській Україні³³⁷.

У другій половині листопада 1939 р. С.Бандера разом із іншими колишніми в'язнями польських тюрем виїхав на двотижнєве лікування до Піщан у Словаччині³³⁸. На лікуванні наради тривали. Одночасно відбувалися зустрічі з представниками ПУНу генералом М.Капустянським і полковником Р.Сушком, які протягом 35 днів розповідали «молодому поколінню» про ситуацію в еміграційному крилі ОУН, ситуацію в Європі, умови вересневої кампанії тощо³³⁹. Після цього колишній крайовий актив ще відбув декілька зустрічей у Відні³⁴⁰.

У грудні 1939 р. нелегально перетнули радянсько-німецький кордон і відправилися через Краків до Відня керівник КЕ В.Тимчій і його заступник М.Опришко, які залишили тимчасовими керівниками націоналістичного підпілля в УРСР В.Гасина і О.Грицака³⁴¹.

Після нарад і консультацій, у Відні С.Бандера із В.Тимчієм, очевидно мали низку зустрічей у містечку Завберздорфі, неподалік австрійської столиці, де перебувала штаб-квартира ОУН. За інформацією З.Книша, вони спілкувалися там із О.Гасином, І.Габрусевичем і Р.Ярим³⁴². Після цього крайові лідери ОУН повернулися до Кракова, де 6 січня 1940 р. відбулася різдвяна вечеря у якій взяли участь майже 50 осіб. Цікаво, що М.Климишин у спогадах не вказує на те, що під час вечері проводилися якісь наради чи опозиційні розмови. Більше того, гостем молодих крановиків був представник ПУНу полковник Р.Сушко³⁴³, який у той період вважався керівником ОУН у Генеральному губернаторстві. Проте стримана поведінка на святковій вечері не означала «замороження» конфліктної ситуації. Уже через декілька днів С.Бандера у

³³⁷ Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій-«Лопатинський». – С. 115.

³³⁸ Капустянський М. Військова підготовка ОУН. – С. 136.

³³⁹ Там само.

³⁴⁰ Бандера С. Мої життєписні дані – С. 23.

³⁴¹ Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій-«Лопатинський». – С. 115-116.

³⁴² Книш З. Перед походом на Схід: спогади й матеріали до діяння Організації Українських Націоналістів у 1939 – 1941 рр. – Торонто, б. р. – С. 15.

³⁴³ Климишин М. В поході до волі. – С. 272-274.

розмові з М.Климишином різко розкритикував усю діяльність Проводу, а невдовзі С.Бандера з В.Тимчієм і Я.Стецьком відбули до Італії на переговори з А.Мельником³⁴⁴.

На зустрічах з керівником ПУН, які відбулися в одному з міст північної Італії³⁴⁵, вони озвучили вимогу кадрових ротацій у Проводі та заявили про необхідність відкоригувати зовнішню політику ОУН у світлі швидких геополітичних змін. Зокрема, вказувалось на необхідності перестати узгоджувати дії ПУНу із військовими чи політичними колами Німеччини з огляду на поведінку Берліну під час окупації угорцями Карпатської України та в світлі підписання договору між Німеччиною та СРСР³⁴⁶. С.Бандера, В.Тимчій і Я.Стецько від імені крайового активу ОУН наполягали на тому, що «... боротьба ОУН в Україні мусить бути достосована передусім до внутрішньої ситуації в ССРСР, а передусім в Україні, та що не маємо таких союзників щоб узгіднювати наші пляни з їхніми. Якщо б большевики розпочали масове знищення чи виселювання національного активу на окупованих західних землях (...) тоді ОУН повинна розгорнути широку революційно-партизанську боротьбу, не дивлячись на міжнародну ситуацію»³⁴⁷.

Одночасно, опозиціонери вказували на необхідність використовувати для користі українського визвольного руху будь-яку міжнародну нагоду й диверсифікувати контакти з іноземними державами. Вони наголошували на потребі активізувати зусилля еміграції у зв'язку з війною в Фінляндії, підкреслюючи, що Франція розгорнула масштабну акцію допомоги Фінляндії у оборонній війні з СРСР. На території Франції формувалися військові частини добровольців, які бажали їхати на фінський фронт. Це, на думку Бандери, Стецька і Тимчія, відкривало перед українцями вигідні перспективи: по-перше, створити і озброїти з допомогою французів український Легіон, який стане основою майбутньої української збройної сили, а, по-друге, запобігти мобілізації українців, громадян Польщі, до польських частин, які формувалися у Франції³⁴⁸.

³⁴⁴ Там само. – С. 275-278.

³⁴⁵ Бандера С. Мої життєписні дані. – С. 24.

³⁴⁶ Там само. – С. 23-24.

³⁴⁷ Там само. – С. 24.

³⁴⁸ Бандера С. В десяту річницю створення Революційного Проводу ОУН (10.02.1940). – С. 182.

Також опозиціонери пропонували не прив'язувати «революційно-визвольної боротьби ОУН до Німеччини», перенести ПУН до Швейцарії, створити два зовнішньополітичні центри ОУН – один з яких буде працювати з Німеччиною, а інший – з Британією та США, дислокуючись за океаном)³⁴⁹.

Однак, А.Мельник відхилив вказані рекомендації. Голова ПУН вважав технічно нереальним розгорнути масштабну політичну акцію ОУН в Західних демократіях з огляду на відсутність легальних паспортів у більшості членів Проводу³⁵⁰. Пропозиції щодо створення українського легіону для війни у Фінляндії А.Мельник розцінив як непотрібну трату сил на чужу війну, яка не буде мати великого політичного значення в світі^{351*}. Так само були відкинуті полковником і пропозиції негайної підготовки збройного повстання в УРСР, як такі, що призвели б лише до непотрібних жертв і не дали б очікуваного результату без зовнішньої підтримки. А.Мельник пропонував накопичувати організаційні сили й очікувати війни між СРСР і Німеччиною, вважаючи, що московські домовленості серпня 1939 р. є лише тимчасовими тактичними поступками Гітлера Кремлю, а тому війна Німеччини проти СРСР справа найближчого часу*. А.Мельник бачив можливість успішного розв'язання «української проблеми» лише за умов союзницьких стосунків з райхом і активного включення націоналістів у боротьбу з більшовизмом³⁵². Так само керівник організації відкинув будь-які домагання кадрових змін в лавах ПУН³⁵³.

³⁴⁹ Там само.

³⁵⁰ Розкол ОУН (1939 – 1940): [збірник документів]. – С. 27.

³⁵¹ Бандера С. В десяту річницю створення Революційного Проводу ОУН (10.02.1940). – С. 183.

* Хоча при цьому до Фінляндії відправлялися місії від ПУН, а від літа 1941 р. в цій країні діяло постійне представництво ОУН(М) на чолі з Б.Кентржинським, яке намагалося організувати із полонених українців окремий легіон, а також робило спроби впливати на фінську зовнішню політику в контексті позитивного вирішення «українського питання» (Детальніше про це див.: Кентржинський Б. На скандинавському секторі ОУН в другій світовій війні. – С. 301-330; Пундик Ю. Воєнні роки ОУН у світлі архівних матеріалів. – С. 178-179; Капустняський М. Військова підготовка ОУН. – С. 136).

** Аналогічної точки зору дотримувалася практично вся українська політична еміграція в Європі незважаючи на її партійне забарвлення (детальніше див.: Українська політична еміграція 1919 – 1945: Документи і матеріали. – С. 600-630).

³⁵² Бандера С. В десяту річницю створення Революційного Проводу ОУН (10.02.1940). – С. 183.

³⁵³ Там само.

Останню зустріч представники крайового активу мали із А.Мельником в Римі. Перед розмовою лідер ПУН запропонував крайовому Провіднику В.Тимчю скласти в церкві особисту присягу на вірність. Після приведення до присяги керівника КЕ ЗУЗ А.Мельник остаточно відкинув домагання кадрових змін, які стосувалися Я.Барановського і О.Сеника, наказав В.Тимчю відправлятися назад на територію України. С.Бандері полковник запропонував включення до складу ПУН, але останній відмовився перебувати в складі Проводу разом з Барановським і Сеником. Розчаровані представники Краю покинули Рим³⁵⁴. Поїздка завершилася повним фіаско. А.Мельник залишився на своїх позиціях. С.Бандера і його прихильники вважали, що у верхівці організації діють «шкідники», а тому поставили собі за мету «відгородити Край» від пагубних наслідків «системи Барановського і Сеника»³⁵⁵. Після дискусій із А.Мельником Бандери і Тимчя, до Риму виїжджали ще Р.Шухевич і С.Ленкавський, які також надавали Голові ПУНу фотокопії документів, що, на їхню думку, були доказом співпраці Я.Барановського з польською розвідкою. Проте і їхні аргументи були Мельником відкинуті³⁵⁶.

З огляду на тупикову ситуацію в переговорному процесі, С.Бандера, очевидно за наполяганням В.Тимчя³⁵⁷, скликав 10 лютого 1940 р. у Кракові нараду «провідних націоналістів» на яку прибули майже всі керівники і члени крайових ексекутив, що діяли в західній Україні в 1930-х рр., а також учасники діючої КЕ ЗУЗ (всього 27 осіб)³⁵⁸.

Учасник зборів Т.Федечко, пізніше арештований НКВС, розповідав на допитах про ті події: «По якимсь часі прийшов С.Бандера і зreferував справу поїздки до полковника Мельника. Сказав так: «Заграничний провід не веде праці як треба. Тому, що Заграничний провід не сповняє свого завдання на нас паде відповідальність. Про близькі подробиці не буду говорити, бо вони Вам не потрібні». Тоді зібрані ухвалили

³⁵⁴ Розкол ОУН (1939 – 1940): [збірник документів]. – С. 58.

³⁵⁵ Там само. – С. 24.

³⁵⁶ Климишин М. В поході до волі. Спомини – С. 279.

³⁵⁷ Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій-«Лопатинський». – С. 142.

³⁵⁸ Чому була потрібна чистка в ОУН: у 3-х ч. – Ч. 2: В ім'я правди. – Б.р., б.м. – С. 28-29.

резолуцію, в якій сказано, що зібрані віддають провід в руки С.Бандери з правом вести роботу. (...) На цім зібранні постановлено, щоб вернути на землі Зах. України і нав'язати контакти з організацією, а де її немає, там її створити»³⁵⁹.

Згадувана Т.Федечком «резолуція» прийнята на нараді була насправді Актом-звернення до А.Мельника у якому опозиціонери констатували, що керівництво ОУН опинилося в руках людей, які погано виконують завдання підготовки до національної революції, нехтують націоналістичними методами праці та порушують організаційну дисципліну³⁶⁰. Учасники краківських зборів підкреслили, що «провідний актив» ОУН з українських земель намагався змінити існуючу ситуацію шляхом звернень до голови ПУН, проте всі зусилля вирішити проблеми «звичайним організаційним порядком були безуспішні з причин неперебірливих організаційних ходів тих людей, що, прикриваючись волею теперішнього Голови ПУН, намагалися за всяку ціну вдержати владу, захоплену по смерті сл. п. полк. Євгена Коновальця»³⁶¹.

Виходячи із незадовільної оцінки діяльності ПУН, опозиціонери прийняли рішення передати керівництво ОУН «в руки Степана Бандери і тих, яких він покличе» до складу Революційного проводу³⁶². При цьому учасники зборів наголосили, що й надалі вважають А.Мельника керівником «всієї боротьби»³⁶³.

На краківському засіданні опозиції також розглядали можливість, що новостворений Провід буде очолюватися А.Мельником, а С.Бандера стане його першим заступником на якого покладатиметься робота з фактичного керівництва організацією в Краю³⁶⁴. До організованого С.Бандерою РП було включено О.Гасина, В.Гриніва, Д.Грицяя, І.Габрусевича, М.Климишина, В.Кука, М.Лебеда, С.Ленкавського, Д.Мирона, І.Равлика, Я.Стецька, В.Тимчія, В.Турковського і Р.Шухевича³⁶⁵.

³⁵⁹ АУ СБУ у Львівській обл., ф. 5, спр. П-33843, т. 3, арк. 70.

³⁶⁰ Розкол ОУН (1939 – 1940): [збірник документів]. – С. 29.

³⁶¹ Розкол ОУН (1939 – 1940): [збірник документів]. – С. 29.

³⁶² Там само. – С. 30.

³⁶³ Там само.

³⁶⁴ АУ СБУ у Львівській обл., ф. 5, спр. П-33843, т. 2, арк. 124 зв.

³⁶⁵ Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943 – 49. Довідник. – Нью-Йорк, 1994. – С. 93.

Поряд із формуванням нового керівного органу учасники краківського зібрання підняли питання про виключення із лав організації Я.Барановського, а також надміру зав'язаних на контактах з німецькою розвідкою Р.Сушка, Я.Гайваса та Р.Ярого³⁶⁶. Щоправда, стосовно останнього позиція С.Бандери змінилася, коли він перейшов до табору прихильників РП.

Акт прийнятий 10 лютого 1940 р. офіційно не розголошувався. Намагаючись не загострювати конфлікту й очікуючи на те, що А.Мельник сам прийме кадрові рішення, лідери РП зволікали із передачею Акту-звернення керівникові ПУН³⁶⁷. А.Мельник отримав його щойно 5 квітня 1940 р., коли його відвідав С.Бандера, одночасно передавши Голові ПУН свого листа в якому були викладені коментарі та пояснення щодо причин зборів 10 лютого та їхніх рішень. Зокрема, С.Бандера повідомляв А.Мельника, що створений ним Революційний провід буде займатися керуванням організацією «на таких теренах і в тих ділянках, де недопустима дальша проволока»³⁶⁸. Зокрема, йшлося про керування діяльністю ОУН на українських землях у таких сферах: «...військовости, політики, пропаганди, інформації й безпеки, плянування державного будівництва та окремих заходів за кордоном зовнішньополітичного характеру»³⁶⁹.

Фактично, своїм листом Бандера дав зрозуміти Мельнику, що ПУН стає «п'ятим колесом до воза», а сам полковник перетворюється на «весільного генерала», якому може гарантуватися лише роль почесного «Вождя». Цілком зрозуміло, що А.Мельник відреагував на отриману інформацію надзвичайно різко – 7 квітня 1940 р. РП був оголошений незаконним, а С.Бандера і його замісник Я.Стецька віддані під Головний революційний трибунал ОУН³⁷⁰.

---

³⁶⁶ Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій-«Лопатинський». – С. 145.

³⁶⁷ Книш З. Розбрат. Спогади й матеріали до розколу ОУН у 1940 – 1941 роках. – С. 83.

³⁶⁸ Розкол ОУН (1939 – 1940): [збірник документів]. – С. 31.

³⁶⁹ Розкол ОУН (1939 – 1940): [збірник документів]. – С. 31.

³⁷⁰ Там само. – С. 33.

Наступного дня голова ПУН звернувся із «Закликом» до членів ОУН у якому заявив, що готовий «з негнutoю твердістю і найбільшою рішучістю у корені ліквідувати всі спроби розложити Організацію Українських Націоналістів»³⁷¹.

Того самого 8 квітня 1940 р. РП видав власний Комунікат «До відома членів ОУН» у якому оголосили, що А.Мельник «перестав бути Головою ПУН»³⁷², що його дії перетворюють ОУН з революційної організації на «емігрантську політичну групу», тому ПУН «перестає існувати», а всією боротьбою керуватиме РП на чолі з С.Бандерою. Всі рішення полковника А.Мельника й «бувшого ПУН» оголошувалися «неважними», всі організаційні клітини мали підпорядкуватися РП, а будь-які дії всупереч такому рішенню пропонувалося розглядати як «диверсію»³⁷³.

9 квітня 1940 р. А.Мельник видав окреме звернення до членів ПУНу та учасників Другого ВЗ ОУН у Римі. В цьому документі чітко прослідковується невдоволення А.Мельника тією декоративною роллю, яку йому відводили члени РП, що, очевидно, зачіпало його амбіції³⁷⁴. Створення РП лідер ПУН оголосив «диверсією», яка стала можливою через «егоцентризм декількох одиниць» і наказав розірвати будь-які організаційні стосунки з Бандерою та Стецьком³⁷⁵.

У середині квітня 1940 р. було здійснено спробу поладити конфлікт шляхом створення Окремої комісії до якої від ПУНу увійшли Р.Ярий і О.Сеник, а від опозиції І.Габрусевич, С.Ленкавський і Р.Шухевич. Після прибуття Р.Ярого і О.Сеника до Кракова останній на вимогу опозиціонерів «добровільно вийшов з комісії», а Р.Ярий перейшов на позиції С.Бандери і його прихильників. Таким чином, комісія цілковито зайняла позицію РП і її рекомендації оприлюднені 16 квітня 1940 р. не були сприйняті А.Мельником³⁷⁶.

³⁷¹ Там само. – С. 35.

³⁷² Там само. – С. 37.

³⁷³ Там само. – С. 40-41.

³⁷⁴ Там само. – С. 43.

³⁷⁵ Там само. – С. 43-44.

³⁷⁶ Біла книга ОУН про диверсію-бунт Яри-Бандера. – Б.м., б. р. – С. 14-20.

10 серпня 1940 р. С.Бандера звернувся до А.Мельника з об'ємним листом в якому черговий раз доволі обґрунтовано виклав свої аргументи й закликав голову ПУН до примирення³⁷⁷. А.Мельник 13 серпня 1940 р. відповів зверненням до членів ОУН у якому санкціонував «наведення порядку» в лавах організації будь-якими «доцільними засобами»³⁷⁸.

Роблячи ще один крок до примирення, С.Бандера 17 серпня 1940 р. підписав заяву у якій наголошував, що він та його прихильники «підпорядковуються полковникові А.Мельнику, як Голові Проводу Українських Націоналістів»³⁷⁹. Проте керівник ПУНу не вважав за можливе полагодити конфлікт «без покаяння і покарання диверсантів» і вважав визнання лояльності з боку опозиції недостатнім³⁸⁰.

Намагаючись востаннє полагодити мирним способом конфлікт, С. Бандера 19 серпня 1940 р. підписав відозву у якій зазначив, що визнає правочинність постанов Римського ВЗ ОУН, підпорядковується А.Мельникові та погоджується з правом Проводу керувати всім українським націоналістичним рухом³⁸¹. Але й це звернення не зупинило конфлікту. Невдовзі Революційний трибунал ОУН оголосив про виключення С.Бандери і його однодумців з організації³⁸². До початку вересня 1940 р. єдина ОУН перестала існувати розділившись на дві частини, які популярно почали називатися ОУН-бандерівців, або ОУН(Б) і ОУН-мельниківців, або ОУН(М).

У грудні 1940 р. бандерівська ОУН оголосила «Маніфест», яким продемонструвала свою прихильність ідеям революційного націоналізму та революційного месіанства³⁸³. Саме в цьому документі вперше було закладено фундамент ідей спільного антибільшовицького фронту поневолених народів, який ОУН(Б) намагалася сформувати в роки війни та після її завершення.

³⁷⁷ Розкол ОУН (1939 – 1940): [збірник документів]. – С. 55-100.

³⁷⁸ Там само. – С. 101-102.

³⁷⁹ Там само. – С. 102.

³⁸⁰ Чому була потрібна чистка в ОУН: у 3-х ч. – Ч. 2: В ім'я правди. – С. 34.

³⁸¹ ГДА СБУ, ф. 62, спр. 27314, т. 3, арк. 253.

³⁸² Чому була потрібна чистка в ОУН: у 3-х ч. – Ч. 2: В ім'я правди. – С. 46.

³⁸³ Причинки до суспільного мислення. Збірка статей. – Торонто, 1989. – С. 21.

«Маніфест» від грудня 1940 р. цікавий також з огляду на декларування націоналістами боротьби за цінності, які зараз прийнято називати загальнолюдськими. Сьогодні більшість дослідників ведуть мову про перехід ОУН(Б) на «демократичну платформу» у 1943 р., проте положення «Маніфесту» чітко вказують на те, що гуманізація і демократизація націоналістичної ідеології почалася значно раніше³⁸⁴.

Після розколу, прихильники С.Бандери кардинально змінили свою позицію стосовно визнання правочинними рішень Римського ВЗ ОУН і 31 березня – 3 квітня 1941 р. провели у Кракові власний Другий ВЗ (за присутності 68 учасників, 16 з яких були делегатами з території УРСР³⁸⁵), який затвердив нову програму ОУН(Б), а також сформував керівництво організації – Головний провід на чолі зі С.Бандерою.

Програмні постанови ОУН(Б) оголошували, що «боротьба за силу й добро української нації» є основою світогляду організації, а її найвищою ціллю декларувалися: «всесторонній розріст, сила, здоров'я й добробут українського народу»³⁸⁶. Досягнути поставленої мети передбачалося лише за умови створення Суверенної Української Держави. Шлях до здобуття держави мав лежати у царині «революційної боротьби з наїзником»³⁸⁷, яка мала відбуватися у формі «Української Революції в Московській імперії ССРСР в парі з визвольною боротьбою поневолених Москвою народів під гаслом: “Свобода народам і людині”»³⁸⁸.

Оголошуючи розрахунок на власні сили бандерівська ОУН, водночас, не заперечувала можливості проведення зваженої союзницької політики. Проте, щодо неї робилося одне суттєве зауваження – націоналісти вважали союзниками у боротьбі лише ті держави та політичні угруповання, які «заінтересовані в розвалі ССРСР та встановленні ні від кого незалежної Української Суверенної Соборної Держави. Відношення ОУН до держав та політичних рухів перерішується їхнім протимосковським наставленням, а не більшою чи меншою політичною співзвучністю

³⁸⁴ Причинки до суспільного мислення. – С. 22-23.

³⁸⁵ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 4, арк. 21.

³⁸⁶ Причинки до суспільного мислення. – С. 27.

³⁸⁷ Там само.

³⁸⁸ Там само. – С. 31.

з українським національним рухом»³⁸⁹. Ця фраза із програмних документів ОУН(Б) цілком вичерпно пояснює чому організація в майбутньому вступала в ситуативні союзи із Німеччиною, Угорщиною, польським націоналістичним підпіллям, країнами англосаксонського світу. Йшлося не про подібність ідеологій, а лише про тимчасовий збіг інтересів, співпадіння тактичних цілей з іншими державами чи організаціями. Це тактичне співпадіння ОУН(Б), як революційна структура була зобов'язана використовувати для досягнення стратегічної мети*.

Після проведення Краківського ВЗ ОУН(Б) розділення організації було остаточно оформлене. Президія Краківського ВЗ звернулася до членів ОУН із повідомленням у якому вказувалося на нездатність А.Мельника керувати націоналістичним рухом, його найближчих соратників оголошували «диверсантами», а всіх учасників ОУН закликали підпорядковуватися бандерівському проводу³⁹⁰. Єдиної ОУН більше ніколи не існувало. За Бандерою пішла абсолютна більшість оунівських структур на території України, що дозволило бандерівцям бути активнішими і відігравати головну роль у подіях, які розгорнулися протягом найближчих років.

Сьогодні, аналізуючи причини і хід розколу націоналістичного руху, можна стверджувати, що це не була спецоперація іноземних органів держбезпеки. Вони лише сліdkували за ходом подій, поглибили існуючий розділ, через свою агентуру, загострили його до краю і зробили безповоротним³⁹¹. Сам розкол став наслідком закріплення існуючого де-факто стану структурної дуалістичності, коли ПУН у Європі жив своїм життям, а КЕ в Україні – своїм. Така дуалістичність склалася від перших днів існування організації. Уже на початку 1930 р. секретар Проводу ОУН В.Мартинець у листі до Є.Коновальця констатував, що Провід через свою часто аморфну позицію втратив владу над «краєм»³⁹². У відповідь Є.Коновалець вказував на логічність такого стану речей і неможливість керувати «краєм» перебуваючи в еміграції³⁹³. До загибелі

³⁸⁹ Там само.

* Детальніше див.: Гунчак Т. ОУН і нацистська Німеччина: між колоборацією і резистансом // Український визвольний рух. – Зб. 11. – Л., 2007. – С. 61-80; Патриляк І.К. ОУН напередодні та в перші роки Другої світової війни – пошук союзників // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. – Вип. 10. – Ч. 2. – К., 2006. – С. 91-109.

³⁹⁰ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 4, арк. 21-21-а.

³⁹¹ Про реакцію на розкол в ОУН німецьких та радянських органів держбезпеки див.: Розкол ОУН (1939 – 1940): [збірник документів]. – С. 121-129; Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939 – 1959). – Т. I. – С. 37-125.

³⁹² «Я б'ю у дзвін, щоб зрушити справу ОУН з мертвої точки...» Невідомі документи Організації Українських Націоналістів. Рік 1930. – С. 51.

³⁹³ Там само. – С. 101.

Є.Коновальця ОУН, завдяки авторитету свого засновника, утримувала формальну єдність. Проте, після убивства лідера, всі внутрішні суперечності стали очевидними. Психологічна несумісність між двома частинами ОУН (еміграційною і крайовою), різні способи життя, діяльності та думання стали фундаментом для розколу. Особисті амбіції, підозри, неприязнь довершили справу розділу. Очевидно, враховуючи всі ці фактори розділ ОУН в тих умовах був неминучим і неunikненним. Хоча він призвів до цілої низки негативних явищ, послабив авторитет ОУН в українських суспільних колах, змушував витратити енергію на взаємну боротьбу тощо, все ж його наслідки не стали катастрофічними для націоналістичного руху й не забрали в цього руху пальму першості в середовищі борців за самостійність України в 1940 – 1950-х рр.

2.3. Становище українського націоналістичного підпілля в період радянзації Західної України

Вересень 1939 р. кардинально змінив геополітичні конфігурації у Центрально-східній Європі. Перед ОУН виникли цілком нові стратегічні й тактичні завдання. Відкрився практично невідомий раніше фронт антирадянської боротьби³⁹⁴.

Незважаючи на доволі несподіване для націоналістів захоплення Західної України Червоною армією, для ОУН зустріч із реаліями радянського життя не стала смертельною, хоча подібного «рандеву» не пережила жодна інша західноукраїнська партія чи організація, активістів яких арештували уже до 1 жовтня 1939 р³⁹⁵. Масові арешти не залишали ілюзій щодо можливої легальної політичної діяльності в нових умовах. Роботу можна було проводити винятково конспіративними методами і єдиною українською політичною організацією, що володіла навиками нелегальної роботи була ОУН.

Попри вихід декількох тисяч членів ОУН до німецького Генерального губернаторства й початкову розгубленість керівництва організації, на території УРСР залишилося декілька десятків тисяч членів і активних прихильників ОУН (керівництво припускало, що кількість членів та дієвих симпатиків коливається в межах 20 – 30 тисяч осіб*). Оцінюючи ситуацію, як сприятливу для розгортання широкомасштабної

³⁹⁴ Врецьона Є. 30 червня 1941 р. // Вісник. Орган Організації оборони чотирьох свобод України. – № 5/6. – 1947. – Нью-Йорк. – С. 1-2.

³⁹⁵ Радянські органи держбезпеки у 1939 – червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. – С. 213.

* Скоріш за все, можна вести мову про 8–9 тисяч членів ОУН на жовтень 1939 р. З Юнацтвом ця цифра, очевидно, сягала 11–12 тисяч осіб. Ще декілька тисяч становило коло активних симпатиків, кандидатів до включення в лави ОУН. Значно більшим було коло прихильників організації.

антирадянської боротьби** , сконцентровані в Кракові прихильники С.Бандери на зламі 1939 – 1940 рр. розпочали приготування до збройного повстання в Україні.

Аналіз подій засвідчує, що члени ОУН, які залишилися в УРСР доволі швидко пристосувалися до реалій соціалістичного повсякдення й навіть намагалися скористатися окремими «перевагами», які надавала націоналістичному підпіллю радянська західноукраїнського регіону. Зокрема, націоналісти стали проникати в органи державної влади (чого не вдавалося зробити за часів польського панування). В одній лише Станіславській області чекісти згодом викрили 156 оунівців у владних структурах. Оунівці заповнили комсомольські лави так, що окремі «комсомольські» організації майже повністю склалися з Юнацтва ОУН³⁹⁶. Аналогічні випадки мали місце також в інших регіонах Західної України³⁹⁷.

Інфільтрація націоналістами низових владних структур пояснюється повною безпорадністю прибулих зі сходу організаторів адміністрації та їхнім намаганням залучити до нової адміністрації якнайбільше «класово близьких» місцевих українців³⁹⁸.

Одночасно із намаганнями проникнути і закріпитися в органах влади, націоналісти проводили доволі масштабні збройні акції. Використовуючи захоплену у вересні 1939 р. в польських військ зброю, оунівці здійснили в жовтні – листопаді того ж року локальні виступи в містах Чортків і Збараж, а також акції в Кременецькому, Вишнівецькому, Бережанському, Чортківському, Збаразькому, Стрийському й Жидачівському повітах³⁹⁹. Ці збройні заворушення набули суттєвого розмаху, в них взяли активну участь тисячі людей. Лише під час Чортківського виступу співробітники НКВС захопили в полон 128 повстанців⁴⁰⁰. Загалом же, до 27 листопада 1939 р. співробітники НКВС арештували в Західній Україні 280 оунівців і 835 учасників повстанських відділів⁴⁰¹. Проте ці арешти мало зарадили ситуації. Розлючене погіршенням життя і масовими арештами та вивозами на Сибір населення знову продовжувало бунтувати.

** Такі оцінки базувалися на повідомленнях про негативне ставлення до радянської влади значної частини населення не лише в Західній, але й у Центральній та Східній Україні (детальніше див.: Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля і повстанський рух 1939 – 1960 рр. – С. 57-62).

³⁹⁶ Ткачук А.В. Перед судом истории. Сотрудничество германских фашистов и украинских националистов в годы второй мировой войны и борьба против них советских органов государственной безопасности. – К., 2000. – С. 38.

³⁹⁷ Детальніше див.: Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939 – 1950). – Т. І. – С. 31; Сусік Д. З любові до свого народу. Спогади. – С. 45.

³⁹⁸ АЦДВР, ф. «В.Чижевський-“Демид”», папка 1, арк. 5.

³⁹⁹ Патриляк І.К. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940 – 1942 роках. – К., 2004. – С. 139.

⁴⁰⁰ Там само. – С. 139.

⁴⁰¹ Радянські органи держбезпеки у 1939 – червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. – С. 266.

Одне із наймасовіших заворушень мало місце 18 – 19 грудня 1939 р. на Збаражчині. Керівники виступу оунівці М.Данилевич, І.Білецький, А.Шевчук, М.Григоринський, В.Добротвор, Д.Комар, В.Смолій, П.Лизун, А.Здирко, С.Дячук підняли повстання одночасно в Збаражі та навколишніх селах, розігнали сільську владу, оголосили про створення самостійної України, вивісили національні прапори, провели мобілізацію чоловіків від 18 до 50 років життя, спробували роззброїти співробітників НКВС, захопити райцентр і потім рушити на Тернопіль. Сигналом до виступу стали підпали скирт і по одній хаті в кожному селі, церковні дзвони і звук сурми. Придушити заворушення вдалося з допомогою підкріплення із Тернопільського обласного НКВС. Було захоплено 64 учасники повстання, 19 осіб розшукувалося⁴⁰².

Найцікавіше, що одномоментно із повстанням на Збаражчині планувалося підняти повстання на сусідній Вишнівеччині, що, на думку аналітиків з НКВС, свідчило про відновлення організаційних зв'язків ОУН після вересня 1939 р. і продуманість дій підпільників⁴⁰³.

Загалом, характеризуючи роботу націоналістичного підпілля на ламі 1939 – 1940 рр., слід відзначити, що вона розгорталася в напрямках визначених у листопаді 1939 р. тодішнім керівником КЕ ОУН на ЗУЗ В.Тимчієм. Йшлося про підготовку до загального повстання протягом 4 місяців, тобто до весни 1940 р. У контексті підготовчої роботи організувався військовий штаб, до якого залучалися військові фахівці і керівники підпілля, акумулювалася зброя і вишукувалися шляхи її постачання, здійснювалися військові вишколи, створювалися курси для підготовки санітарів, радистів, зв'язкових, закуповувалися або самотужки майструвалися засоби зв'язку, розроблялися інструкції для проведення повстання в окремих місцевостях тощо⁴⁰⁴.

У контексті підготовки загального повстання були також вказівки від краківського центру ОУН, які в листопаді – грудні 1939 р. привіз на територію України зв'язковий «Орленко». Між іншим кур'єр висловлював побажання провідників, щоб активісти ОУН добровільно зголошувалися до Червоної армії з метою набуття фахової військової підготовки⁴⁰⁵.

Протягом листопада – грудня 1939 р. КЕ здійснила низку заходів спрямованих на посилення військово-підготовчої роботи від найвищих до найнижчих ланок підпілля. Ці заходи курував військовий інструктор КЕ О.Гринів («Орський»), який не лише організував регулярні військові курси, але й проводив облік фахових кадрів та зброї. Зокрема, за даними керівництва підпілля, його арсенали наприкінці 1939 р. складали

⁴⁰² Там само. – С. 289-292.

⁴⁰³ Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939 – 1950). – Т. I. – С. 21-22.

⁴⁰⁴ АУ СБУ у Львівській обл., ф. 5, спр. П-33843, т. 2, арк. 119.

⁴⁰⁵ Там само, арк. 120.

близько 5 тисяч гвинтівок, до 50 кулеметів, до 3,5 тисяч пістолетів, до 1,5 тисяч гранат, 4 розібрані літаки, значна кількість боєприпасів⁴⁰⁶.

Мережа підпілля ОУН в УРСР на січень 1940 р. включала КЕ, три обласні проводи на території Галичини і один провід на Волині (невдовзі переформований у окрему КЕ ПЗУЗ на чолі з І.Скоп'юком («Сатаною»). Області поділялися на організаційні округи. На сьогодні нам відомі лише неповні дані з обліку членів підпілля ОУН в 7 організаційних округах на території Галичини*. У січні 1940 р. в них нараховувалося 3879 активних учасників організації⁴⁰⁷. Очевидно, що в період налагодження розірваних вересневою кампанією та еміграцією на Захід організаційних зв'язків далеко не всі члени підпілля були обліковані. Скоріш за все у 18 округах ОУН на січень 1940 р. могло налічуватися до 10 тисяч активістів без урахування юнацтва, жіночої мережі й симпатиків.

Намагаючись координувати підготовку збройного повстання, краківський осередок ОУН першими днями грудня 1939 р. вислав до УРСР спецкур'єра В.Глуха з інструкціями та наказами для КЕ ОУН на ЗУЗ. Бандера вимагав привести членів підпілля в Україні до мобілізаційної готовності, зібрати всю наявну зброю, повністю відновити організаційну сітку, призначити всіх низових керівників, очистити ОУН від політично ненадійних елементів, бути в повній бойовій готовності⁴⁰⁸. Однак листи не дійшли до адресата – зв'язковий потрапив на кордоні до рук НКВС. Радянські спецслужби, яким у вересні 1939 р. дісталася частина архівів польської поліції, зуміли наприкінці 1939 р. «вмонтувати» в оунівське середовище Кракова декількох своїх агентів, найбільш активним з яких був «Відважний»⁴⁰⁹. Завдяки діяльності агентури оперативники НКВС знали про планований прихід із Кракова кур'єра й влаштували йому пастку. Від арештованого чекісти дізналися про існування конспіративної квартири ОУН у Львові на вулиці Лісній 5/6. У цьому помешканні проживав організаційний референт КЕ ОУН на ЗУЗ Б.Івашків. За квартирою встановили нагляд і в лютому 1940 р. Б.Івашків був арештований. Завдяки спостереженню за квартирою чекістам також вдалося вийти на ще двох членів КЕ – В.Гасина та І.Собашека, які були невдовзі заарештовані під час перетину кордону⁴¹⁰. Згодом, завдяки захопленню на конспіративній квартирі документів і свідченням Б.Івашківа, чекісти арештували ще низку членів націоналістичного підпілля Львова⁴¹¹.

⁴⁰⁶ Там само.

* Структура мережі ОУН в Галичині на початку 1940 р. – див. Додаток А.

⁴⁰⁷ АУ СБУ у Львівській обл., ф. 5, спр. П-33843, т. 2, арк. 164-167.

⁴⁰⁸ Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939 – 1959). – С. 16.

⁴⁰⁹ Ткачук А.В. Перед судом истории. – С. 66-68.

⁴¹⁰ Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій-«Лопатинський». – С. 148.

⁴¹¹ Там само. – С. 149.

Захоплення кур'єра з поштою від краківського керівного центру та наступні болючі удари по організаційній мережі ще більше загострили конфлікт між ПУНом й опозиціонерами очолюваними С.Бандерою. Лідери ПУНу, не рахуючись із думкою більшості членів КЕ, видали останніми днями січня 1940 р. директиву, якою зобов'язували низові ланки ОУН утримуватися від активних дій, очікуючи, в умовах глибокої конспірації, початку війни між Німеччиною та СРСР⁴¹².

Проте директиви ПУНу в Україні вже не виконувалися. Ще на початку січня 1940 р. С.Бандера зі своїми однодумцями вирішив суттєво посилити кадрами оунівське підпілля в УРСР. З цією метою з найкраще військово вишколених і навчених нелегальній роботі людей формували ударні («пробоеві») відділи чисельністю від 5 до 20 осіб, які мали очолити підпілля, створити повстанські та диверсійні підрозділи⁴¹³.

На території Генерального губернаторства особовий склад пробоевих груп готував М.Климишин. Після завершення вишколу їх перебирав від М.Климишина Р.Шухевич, який уже визначав бойовикам конкретні завдання⁴¹⁴.

Така ситуація тривала до квітня 1940 р., коли до Кракова повернувся Я.Горбовий («Буй»), який був керівником відділу крайового повстанського штабу ОУН у Львові. Він зізнався, що 29 березня 1940 р. був арештований співробітниками НКВС і «здав» усіх, хто займався підготовкою та перекиненням кадрів ОУН з Генерального губернаторства до УРСР, а щоб вибратися в Краків погодився на «співпрацю» з радянськими спецслужбами⁴¹⁵. Після цього всіх, хто працював над підготовкою пробоевих груп перевели на інші ділянки роботи. Загальною підготовкою бойовиків замість М.Климишина почав займатися М.Лемик⁴¹⁶.

Протягом перших місяців 1940 р. планувалося перекинути чотири пробоеві групи на територію Волині, яка найбільше потребувала організаційних кадрів⁴¹⁷. Перша група вирушила з Генерального губернаторства в середині січня 1940 р.⁴¹⁸ і перетнула кордон біля с. Бендюга поблизу містечка Кристинополя⁴¹⁹. Проїшовши замерзлим Бугом, 12 бойовиків, очолювані підпільником С.Пшеничним, мали через Сокальщину відправитися для організаційної роботи на Волинь. Група супроводження й охорони в кількості 4 бойовиків, під керівництвом М.Запісоцького, тієї ж ночі розраховувала

⁴¹² Андрухів І., Француз А. Станіславівщина: двадцять буремних літ (1939 – 1959). – С. 16.

⁴¹³ Патриляк І.К. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940 – 1942 роках. – С. 143.

⁴¹⁴ Климишин М. В поході до волі. Спомини. – С. 278.

⁴¹⁵ Дарованець О., Мороз В., Муравський В. Націоналістичний рух 1920 – 1930-х років (матеріали до біографічного довідника) // Мірчук П. Нариси історії ОУН 1920 – 1939 роки. – С. 660.

⁴¹⁶ Климишин М. В поході до волі. Спомини. – С. 279.

⁴¹⁷ Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій-«Лопатинський». – С. 127.

⁴¹⁸ Мороз В. Сокальщина – колиска героїв // Націоналістичний кур'єр. – 2001. – № 2. – С. 3.

⁴¹⁹ Мудрик-Мечник С. Шляхами підпілля революційної ОУН. – С. 34.

повернутися назад до Генерального губернаторства. Під час переходу група С.Пшеничного була помічена радянською прикордонною заставою. Деякі сучасні автори припускають, що зустріч з прикордонниками стала наслідком агентурної роботи НКВС⁴²⁰. Проте ці дані не підтверджуються самими учасниками подій, які стверджують, що їхня поява не була очікувана прикордонниками. Якби групу зрадили, то логічно було б пропустити її в глиб території, оточити і нейтралізувати. Замість цього застава відкрила вогонь по оунівцях безпосередньо в прикордонній смузі⁴²¹. В результаті бою четверо націоналістів загинуло, а восьмеро були заарештовані⁴²².

Проте, перша невдача не знітила краківських керівників ОУН. Через декілька днів кордон успішно пройшла наступна група оунівців на чолі з І.Климівом («Легендою»). Відділ І.Климива дістався до Галичини, а потім до Волині, де замінив знищену групу С.Пшеничного⁴²³. Разом з ним на Волинь прибуло 17 керівників підпілля⁴²⁴.

Наприкінці лютого 1940 р. з Кракова в Україну вирушила група керована провідником КЕ на ЗУЗ В.Тимчієм. Разом з ним кордон перейшли організаційний референт М.Опришко («Медвідь»), референт жіноцтва З.Левицька («Зена»), референт зв'язку Т.Оленчак («Васильків»). Однак за декілька кілометрів від кордону поблизу с. Устиянів на бойовиків чекала засідка військ НКВС (за даними різних документів це відбулося наприкінці лютого або на початку березня 1940 р.). Групу «здали» радянська агентура, що працювала в оунівському середовищі в Генеральному губернаторстві. Результатом «провалу» стала гибель усієї групи В.Тимчія⁴²⁵.

Після невдачі відділу В.Тимчія у Кракові було створено спеціальний повстанський штаб при РП, який мав координувати всю роботу з передислокації кадрів і їхнього матеріально-технічного забезпечення. Штаб очолив Д. Грицай («Сірко»), до його складу увійшли: О.Гасин («Лицар»), В.Гринів («Суп»), Л.Харкевич («Цабай»), М.Лебедь («Чорт»), О.Карачевський («Свобода»), Р.Шухевич («Щука») Л.Зацний («Вік»), В.Кук («Медвідь») та інші провідні націоналісти-крайовики⁴²⁶.

Завдяки покращеній організації та опіці повстанського штабу ефективність руху пробоевих відділів через кордон зростає*. Так, у другій половині березня 1940

⁴²⁰ Дарованець О., Марчук І., Мороз В. Предвісник УПА – Володимир Робітницький // Визвольний шлях. – № 9. – 2002. – С. 37.

⁴²¹ Казанівський Б. Шляхом Легенди. Спомини. – С. 122.

⁴²² Там само. – С. 124-135.

⁴²³ Мудрик-Мечник С. Шляхами підпілля революційної ОУН. – С. 34.

⁴²⁴ АУ СБУ у Львівській обл., ф. 5, спр. П-33843, т. 2, арк. 123.

⁴²⁵ Детальніше див.: Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій-«Лопатинський». – С. 155-169.

⁴²⁶ АУ СБУ у Львівській обл., ф. 5, спр. П-33843, т. 2, арк. 186-188.

* Детальний опис переходів через кордон див.: АЦДВР, ф. «В.Чижевський-“Демид”», папка 1, арк. 19-24.

р. кордон перетнув відділ Л.Зацного («Вік», «Троян»), члени якого направилися для організаційної роботи в Дрогобицькій, Львівській і Станіславській областях⁴²⁷. Відділ В.Гриніва («Кремінського»), який мав завдання очолити крайовий повстанський штаб, а також група керівників повстання для Тернопільщини – Р.Кравчук, О.Безпалко, Н.Хомів та інші.

Новоприбулі кадри повинні були в двомісячний термін освоїти територію, скласти чітке уявлення про наявність повстанських сил і зброї, з'ясувати настрої місцевого населення, його симпатії до ОУН і ставлення до можливої зміни існуючого більшовицького ладу. Передбачалося, що основну підготовчу роботу крайові повстанські штаби завершать до середини травня 1940 р., після чого, у повній бойовій готовності, будуть очікувати на сигнал від РП⁴²⁸. Як дороговказ для роботи націоналістичного підпілля в УРСР повстанський штаб ОУН в Кракові орієнтовно в квітні 1940 р. розробив «Єдиний генеральний план повстанського штабу ОУН» у якому стверджувалося, що Україна перебуває напередодні збройного повстання, котре зобов'язане очолити члени ОУН. Укладачі плану вимагали від підпілля звернути особливу увагу на захоплення в перші години повстання стратегічних військових пунктів і промислових регіонів, підпілля мало до початку повстання створити єдиний революційний центр керівництв повстанням, організувати керівні кадри, провести військове навчання учасників повстання, детально розробити плани дій, забезпечити технічні потреби повстання⁴²⁹. Вимоги краківського повстанського штабу були воістину грандіозними. Підпіллю належало сформувати перед початком виступу органи місцевої влади від села до області, намітити людей для роботи в державному апараті, пошті, судовій системі⁴³⁰. До моменту виступу в кожній низовій структурі ОУН мали бути сформовані повстанські відділи чисельністю від 5 до 15 осіб, які відповідно мали об'єднуватися на різних рівнях у більші мілітарні сили⁴³¹. Керівники повстанського штабу вимагали в момент виступу рішучості і скоординованості дій повстанців на всій території України, розуміючи, що затягування партизанської війни призведе до її поразки⁴³².

Однак реальна ситуація в Україні була набагато складнішою, ніж це здавалося краківським лідерам ОУН(Б). Організація перебувала під потужним пресингом радянських спецслужб. Особливо нищівні удари були завдані першими днями березня

⁴²⁷ Патриляк І.К. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940 – 1942 роках. – С. 145.

⁴²⁸ Боляновський А. Українські військові формування в Збройних силах Німеччини (1939 – 1945). – С. 44.

⁴²⁹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 33 (1951 р.), спр. 63, арк. 26-27.

⁴³⁰ Там само, арк. 40-45.

⁴³¹ Там само, арк. 28-36.

⁴³² Там само, арк. 50.

по Львівській міській організації. На початку березня 1940 р. чекісти арештували керівника ОУН у Львівській політехніці Б.-М. Стефанюка, який «зламався» під час допиту і видав причетність до ОУН Ю.Левицького, сестри якого Галина і Марія керували крайовим відділом зв'язку та виконували роль зв'язкових до КЕ ОУН ЗУЗ. З їхнім арештом відбулася деконспірація головного пункту зв'язку КЕ по вулиці Потоцького, 99/2 у Львові (помешкання родини Левицьких). Г.Левицька, яка знала про всі зв'язки КЕ ОУН на ЗУЗ, отруїлася через декілька годин після арешту⁴³³, тому співробітникам НКВС не вдалося дізнатися деталей функціонування ліній зв'язку в організації. Проте, 11 березня 1940 р. Б.Стефанюк на допиті розконспірував чергову нелегальну квартиру ОУН по вулиці Каневського, 11/1 у Львові⁴³⁴ на якій мешкав провідник ОУН Львова П. Габа. Під час проведення оперативних заходів співробітники спецслужб виявили у помешканні референта розвідки КЕ ОУН В.Гошка, членів організації С.Олійника та В.Ільківа. При спробі арешту підпільники вчинили спротив. У перестрілці В.Гошко і С.Олійник загинули, а поранений В.Ільків зумів вирватися з оточеної квартири і втекти⁴³⁵.

Ситуація потребувала поглиблення конспірації та повної реорганізації структур підпілля та його ліній зв'язку. З цією метою об 11 год. 24 березня 1940 р. у Львові на конспіративній квартирі (вул. Бема, 20) розпочалася нарада провідних членів націоналістичного підпілля в Україні. Відповідальним за підготовку та безпеку збору, який відбувався в день виборів до Верховної ради УРСР і СРСР, тобто в період особливої пильності радянських спеціальних служб, був керівник юнацтва ОУН І.Максимів («Вечірній»). На зібранні, в якому взяли участь вісім осіб, відновили Крайову езекутиву⁴³⁶. До її складу увійшли: О.Грицак – керівник, С.Новицький – заступник керівника та військовий референт, С.Ніклевич – організаційний референт, Д.Мирон – референт пропаганди і Юнацтва, О.Максимів – господарчий референт, О.Мацілінський – референт розвідки і безпеки. Також до складу КЕ були долучені: І.Максимів, який продовжував виконувати обов'язки керівника Юнацтва і став заступником Д.Мирона у відповідній референтурі та М.Левицька, яка відповідала за зв'язки КЕ⁴³⁷.

Поряд із відновленням структури КЕ було сформовано Крайовий повстанський штаб ОУН на чолі якого став С.Новицький, заступником начальника штабу було обрано В.Гриніва, керівником відділу розвідки – О.Мацілінського, керівником

⁴³³ Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій-«Лопатинський». – С. 150.

⁴³⁴ Там само. – С. 150.

⁴³⁵ АУ СБУ у Львівській обл., ф. 5, спр. 32066, т. 3, арк. 219.

⁴³⁶ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 9, арк. 14.

⁴³⁷ АУ СБУ у Львівській обл., ф. 5, спр. П-33843, т. 2, арк. 69, 70 зв, 158, 159, 167.

вишкільного відділу – Я.Горбового, керівником організаційного відділу – С.Ніклевича, керівником відділу пропаганди – Д.Мирона, керівником відділу постачання – О.Максиміва. На посаду керівника відділу зв'язку, після відповідних консультацій із ним запланували призначити В.Зеленого⁴³⁸.

На нараді члени КЕ та КПШ розробили стислий план дій на найближче майбутнє. Передбачалося якнайшвидше відновити втрачені контакти із низовими структурами організації, з'ясувати їхній стан і точну кількість наявної у них зброї. До 15 квітня 1940 р. КПШ мав опрацювати детальний план військової підготовки членів ОУН, визначити шляхи поповнення арсеналів організації, посилення санітарної підготовки націоналістів. Також планувалося налагодити розвідку і контррозвідку⁴³⁹. Мережа ОУН(Б) мала відповідати новому адміністративно-територіальному устрою Західної України. Замість воєводських, формувались обласні й окружні проводи, а поряд з повітовими – районні. Завдяки більш подрібненому поділу на райони (порівняно з польськими повітами) кількість низових організацій зростає в 3,5 рази, що дозволило районним керівникам максимально тісно працювати з населенням, часто бувати в селах свого району, залучати до лав підпілля нових членів, посилювати організаційну дисципліну^{440*}.

Занепокоєні помітною активізацією ОУН(Б) і «підігріті» донесеннями власної закордонної агентури про підготовку націоналістами загального повстання на квітень – травень 1940 р. (до 15 квітня КПШ мав завершити перший етап підготовчої роботи, передбачалося провести відповідні наради і перейти до безпосередньої реалізації планів повстання), радянські спецслужби, використовуючи наявний слідчий та агентурний матеріал, провели масові арешти серед запідозрених у причетності до підпілля. Найсильніші удари були нанесені по Львову, Тернопільській, Рівненській і Волинській областях. До тюрем потрапило 658 оунівців, з них шестеро членів КЕ, члени обласних і районних проводів, керівник Львівського міського проводу⁴⁴¹. Низова мережа підпілля ОУН під час весняних арештів найбільше постраждала в Тернопільській області, де було затримано 540 осіб⁴⁴² та у Волинській області, де повністю було знищено мережу підпілля у Володимир-Волинському надрайоні та Устилузькому районі⁴⁴³.

⁴³⁸ Там само, т. 3, арк. 97 зв.

⁴³⁹ АУ СБУ у Львівській обл., ф. 5, спр. П-33843, т. 2, арк. 122 зв.

⁴⁴⁰ Патриляк І.К. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940 – 1942 роках. – С. 146.

* Організаційну побудову ОУН(Б) у березні 1940 р. див.: Додаток В.

⁴⁴¹ ДАЛО, ф. П-3, оп. 1, спр. 12, арк. 285-286.

⁴⁴² Органи государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: сборник документов. – Т. I.: Накануне. – Кн. 1.: ноябрь 1938 – декабрь 1940 г. – С. 184-186.

⁴⁴³ Самсонюк Т. Борьба радянских спецслужб с ОУН на территории Волинской та Ровенской областей (1940 рік) // Національний університет «Острозька академія». Наукові записки. Серія «Історичні науки». Вип. 16. – Острог, 2010. – С. 73.

У квітні 1940 р. крайовий провідник ОУН(Б) О.Грицак зробив спробу реанімувати суттєво «проріджену» арештами КЕ. Замість арештованого С.Ніклевича організаційним референтом став Д.Мирон, а місце полеглого О.Мацілінського в якості референта розвідки зайняв Р.Лаврів. Однак уже 17 квітня сам О.Грицак був арештований і місце виконувача обов'язків провідника підпілля в Україні перейшло його заступнику Д.Мирону⁴⁴⁴, хоча чекісти вважали, що вони впродовж березня – квітня 1940 р. арештували «всіх членів Крайової ексекютиви ОУН і основний актив цієї організації»⁴⁴⁵.

Щоб залякати підпілля слідчі НКВС відібрали серед арештованих 11 керівників організації для показового суду. Провідних націоналістів судили 29 жовтня 1940 р. відкритим судом у Львові («Процес 11-ти», або «Процес першої Крайової ексекютиви»), всіх, крім одного, засудили до страти. Вирок виконали 20 лютого 1941 р.⁴⁴⁶

Однак, незважаючи на дошкульність ударів, рани завдані ОУН(Б) не стали смертельними для націоналістичного підпілля, хоча заплановане на весну 1940 р. повстання довелося відкласти, як тоді припускалося, до осені того ж року. Згодом самі чекісти визнали, що не зуміли до кінця знищити своїх супротивників: «Цілком ліквідувати всі структури організації не було можливості в силу того, що частина керівних учасників організації, відома лише за псевдонімами, перейшла на нелегальне становище...»⁴⁴⁷.

Завдяки збереженню частини кадрового кістяка ОУН, на початку травня 1940 р. в Західній Україні було відновлено КЕ та всі обласні проводи⁴⁴⁸. Чергову ексекютиву організували Д.Мирон і Л.Зацний, які обійняли посади, відповідно, керівника КЕ і його заступника. Також до відновленої структури увійшли: І.Максимів (організаційний референт), К.-А.Березовський (референт пропаганди), М.Матвійчук (референт розвідки), М.Думанський (заступник референта розвідки), В.Ковалюк (референт жіночої мережі ОУН), Л.Шевчик (референт зв'язку)⁴⁴⁹.

Необхідно відзначити, що брутальна політика сталінського терору не залякала, а навпаки підштовхнула молодь до лав ОУН(Б). У травні – липні 1940 р. організація поповнилася новим активом. Надзвичайно успішну роботу в цьому напрямку здійснював Станіславський обласний провід на чолі з О.Луцьким, Д.Клячківським, В.Чижевським, М.Сеньківим і Н.Білобрам. Якщо у вересні 1939 р. у регіоні

⁴⁴⁴ Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій-«Лопатинський». – С. 151-152.

⁴⁴⁵ Радянські органи держбезпеки у 1939 – червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. – С. 314.

⁴⁴⁶ Патриляк І.К. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940 – 1942 роках. – С. 148.

⁴⁴⁷ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 33 (1951 р.), спр. 25, арк. 14-28.

⁴⁴⁸ Ткачук А.В. Перед судом історії. – С. 68.

⁴⁴⁹ Кук В. Степан Бандера. – С. 30.

налічувалося 1200 членів підпілля ОУН, то в липні 1940 р. на Станіславщині працювало 9600 підпільників⁴⁵⁰.

Липень 1940 р. ознаменувався також захопленням чергового кур'єра від РП до КЕ Глушинського, який давав суперечливі покази, намагався втекти з-під варти і декілька разів здійснював спроби самогубства. Проте в ході слідства чекістам вдалося встановити низку явочних квартир підпілля у західноукраїнських містах⁴⁵¹. З допомогою наявних даних співробітники радянських органів держбезпеки провели низку операцій проти націоналістів у Волинській та Станіславській областях⁴⁵².

Кінець серпня та початок вересня 1940 р. стали черговим періодом важких випробовувань для оунівського підпілля. 27 серпня 1940 р. до рук НКВС потрапили доволі детальні військові інструкції «Завдання ОУН» підготовані для КЕ повстанським штабом у Кракові⁴⁵³. Вивчивши захоплені документи*, слідчі з радянських органів держбезпеки дійшли висновку про те, що ОУН(Б) готує загальне повстання на вересень 1940 р., а додаткова інформація радянської агентури в середовищі польського національного підпілля, вказувала на те, що митрополит Андрей Шептицький веде переговори з поляками, аби долучити їхні бойові структури до загального антирадянського повстання в Західній Україні й поєднати зусилля ОУН і польського Союзу збройної боротьби⁴⁵⁴.

Припущення чекістів щодо запланованого повстання, підтвердилися після затримання 4 вересня 1940 р. у Львові організаційного референта КЕ І.Максиміва, який при собі мав важливі організаційні документи. Під час допитів Максимів дав розгорнуті свідчення про мережу організації⁴⁵⁵. У звіті НКВС про захоплення Максиміва вказувалося: «Продовжуючи операцію із вилучення українських націоналістів і вмонтовування в їхнє середовище агентури, УНКВС по Львівській області встановило, що 1-го вересня 1940 р. відбулася перша нарада нового складу Львівської крайової ексекутиви ОУН. 4-го вересня 1940 р. у м. Львові було таємно знято керівника організаційного відділу відновленої крайової ексекутиви Максиміва, який дав розгорнуті свідчення про роботу і контакти крайового центру ОУН. На підставі цих

⁴⁵⁰ Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939 – 1959). – С. 18.

⁴⁵¹ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940 – 1950). – Т. I. – С. 64-68.

⁴⁵² Самсонюк Т. Боротьба радянських спецслужб з ОУН на території Волинської та Рівненської областей (1940 рік). – С. 73-74.

⁴⁵³ Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939 – 1959). – С. 18.

* Повний текст інструкцій, захоплених НКВС зберігається в російському перекладі в ГДА СБУ, Ф. 13, спр. 372, т. 3, арк. 143-152. Частково документ опублікований у додатках до книги: Патриляк І.К. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940 – 1942 роках. – С. 403-405.

⁴⁵⁴ Дерев'яний І. Друга ліквідація органами НКВД УРСР Крайової ексекутиви ОУН у Львівській області в 1940 – 1941 рр. // Український визвольний рух. – Зб. 15. – Л., 2011. – С. 122.

⁴⁵⁵ Ткачук А.В. Перед судом історії. – С. 69.

свідчень та інших відомостей і агентурних матеріалів було проведено операції по українських націоналістах»⁴⁵⁶.

Нааявність точних оперативних даних дозволила співробітникам НКВС провести чергову масову атаку на бандерівську ОУН. Захопили керівників КЕ М.Матвійчука, М.Вовка, В.Ковалюк, М.Думанського, К.-А.Березовського, М.Грицай, Р.Горбала та ін. Як свідчили самі службовці держбезпеки: «В результаті операції було арештовано весь керівний склад КЕ, за винятком керівника організації Дмитра Мирона, який перебуває в глибокому підпіллі»⁴⁵⁷. Загалом по справі до 30 вересня 1940 р. було арештовано 107 членів ОУН⁴⁵⁸, розшукувалося ще 206 осіб, яких згодом мали намір арештувати⁴⁵⁹.

У ході слідства радянські спецслужби дізналися, що ОУН(Б) зуміла об'єднати навколо себе всі заборонені в Радянській Україні молодіжні, жіночі, студентські, робітничі організації, створила густу мережу підпільних квартир, складів тощо⁴⁶⁰.

Слідство також встановило, що на початок вересня 1940 р. 5500 бойовиків були вже повністю готові до антирадянського повстання⁴⁶¹, яке планували розпочати на початку осені 1940 р⁴⁶². Через студентів із Західної України підпільна мережа ОУН(Б) почала формуватися в студентському середовищі колишньої підрадянської України. Завдяки зв'язкам в Академії наук (через історика О.Пріцака) вдалося налагодити контакти з академіком А.Кримським. Через викладача Львівського ветеринарного інституту Ю.Стефаніка та студентку Львівського університету Л.Молощак ОУН провела роботу з організації підпілля в Центральній Україні, а також зробила спробу встановити зв'язок з академіком О.Богомольцем у Києві⁴⁶³. Вихід на найвищі кола української інтелігенції свідчив про спробу створити підпільний уряд, як представника повсталого України.

Розпрацьовуючи підозрюваних, оперативні співробітники НКВС розкрили 96 націоналістичних груп і низових організацій, під час їх ліквідації було арештовано 1108 підпільників (у тому числі 107 осіб лише у Львові). У ході облав чекісти захопили 2070 гвинтівок, 43 кулемети, 600 револьверів, 80 тисяч набоїв та інше військове майно; вилучили організаційні документи, пропагандистську літературу, листівки⁴⁶⁴.

Оунівці під час затримання чинили рішучий опір спецгрупам НКВС. Чекісти характеризували їх як доволі серйозних противників: «Оунівці-нелегали добре навчені

⁴⁵⁶ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940 – 1950). – Т. I. – С. 79.

⁴⁵⁷ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940 – 1950). – Т. I. – С. 79.

⁴⁵⁸ Там само. – С. 81.

⁴⁵⁹ Там само. – С. 85.

⁴⁶⁰ Там само. – С. 81-82.

⁴⁶¹ Там само. – С. 82.

⁴⁶² Там само. – С. 96.

⁴⁶³ Там само. – С. 83.

⁴⁶⁴ Дерев'яний І. Друга ліквідація органами НКВД УРСР Крайової ексекютиви ОУН у Львівській області в 1940 – 1941 рр. – С. 123.

в розумінні нелегальної техніки, загартовані і досить агресивні кадри. Як правило, при арештах оунівці чинять збройний опір, намагаються покінчити самогубством»⁴⁶⁵.

Тим часом, арештований І.Максимів 23 жовтня 1940 р. дав розгорнуту інформацію про підготовку до повстання, яка дозволяє не лише реконструювати хід підготовчих робіт, але й розрахунки керівників підпілля, їхні сподівання. Судячи зі слів арештованого, керівники ОУН розглядали як цілком реальну можливість відродження української державності в умовах війни, яка розгоралася в Європі. В умовах союзу між Німеччиною та СРСР, РП ОУН(Б) розраховував на можливий початок війни між Радянським Союзом і Румунією або Туреччиною, яка могла б дестабілізувати внутрішню ситуацію в СРСР і створити догідливі умови для масштабного повстання в Україні. Також були сподівання на розірвання дружніх стосунків між Берліном і Москвою і приєднання Німеччини до війни. Цікаво, що можливість повстання розглядалася навіть за умови, якби війна «не заторкнула цілоти СРСР». У такому випадку повстання розглядалося приреченим на поразку, але необхідним для декларування самостійницьких прагнень українського народу.

Великі сподівання керівники ОУН(Б) покладали на те, що до повстання долучиться населення міст УРСР, зокрема робітництво, невдоволене умовами життя, низькими заробітками, корупцією тощо. Для посилення революційних настроїв робітництва оунівці відправляли у великі промислові осередки України (включно з Донбасом) своїх емісарів⁴⁶⁶.

Із зізнань І.Максими́ва випливало, що почати повстання мали кадрові оунівці. Після перших виступів до ударних відділів повинні були приєднатися мобілізовані чоловіки (які мали військову підготовку) взяті на реєстрацію підпіллям перед початком повстання. Також повстанці повинні були відмобілізувати резерв, який планували відправити на негайний вишкіл і долучити до повстання у пізніших фазах. Контррозвідка підпілля отримала завдання до початку повстання скласти «чорні листи», до яких вносилися особи, які проводили ворожу щодо ОУН роботу і тому в перші години повстання мали бути нейтралізовані. Також СБ ОУН отримувала завдання нагляду за національними меншинами, ставлення до яких мало «узалежнюватися від ставлення цих меншин до української визвольної акції взагалі»⁴⁶⁷. Одночасно із підготовкою повстання розроблялися варіанти створення української державної та господарської адміністрації на місцях⁴⁶⁸.

⁴⁶⁵ Киричук Ю.А. Радянський терор 1939 – 1941 рр. // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX століття. Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 582.

⁴⁶⁶ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940 – 1950). – Т. I. – С. 87-89.

⁴⁶⁷ Там само. – С. 90-91.

⁴⁶⁸ Там само. – С. 91-92.

Арешти початку осені 1940 р., хоча й не розгромили підпілля, однак дуже серйозно пошкодили оунівську мережу в Україні. Рятуючи ситуацію, РП віддав наказ посилити конспірацію, відсторонити від роботи й організаційних зв'язків усіх, хто перебував у «полі зору НКВС», всіх нелегалів, які перебували у «розробці» органів держбезпеки слід було наказано переводити до Генерального губернаторства, а роботу здійснювати лише легалізованими членами організації або невідомими для спецслужб нелегалами, дотримуватись абсолютної конспірації⁴⁶⁹.

Останніми днями жовтня 1940 р. провідні оунівці, зібравшись на конспіративній квартирі у Львові, реанімували КЕ, яку знову очолив Д.Мирон⁴⁷⁰. Уже через місяць співробітники НКВС констатували активізацію підпілля, відродження його структур, здатність до зміни тактики, залучення нових людей. Відмітили «численні випадки політичного бандитизму, здійснення терористичних актів, замахів на вбивства партійно-радянського активу, диверсій, спроб збройних перетинів держкордону»⁴⁷¹. Підкреслювали, що проникнення радянської агентури в керівні кола ОУН «до цього часу були малоуспішні, так як ця агентура не мала належного авторитету, а в низці випадків виявлялася зрадницькою»⁴⁷². Наголошували на справному функціонуванні мереж зв'язку між КЕ та РП у Кракові та великій кількості зброї, яка перебувала в розпорядженні КЕ⁴⁷³.

Велике занепокоєння у співробітників НКВС також викликали спроби порозуміння та об'єднання ОУН на Волині з підпіллям, яке підпорядковувалося центру УНР в екзилі. Восени 1940 р. радянська агентура повідомляла про фактичне об'єднання двох підпільних структур для підготовки збройного повстання⁴⁷⁴. Хоча реально, об'єднання не було і організатор підпілля УНР Т.Боровець лише провів низку невдалих переговорів з керівником підпілля ОУН(Б) на Волині В.Робітницьким⁴⁷⁵.

Відповідаючи на активізацію оунівців, співробітники держбезпеки посилили агентурну та оперативну розробку ОУН(Б). 22 листопада 1940 р. у Львові, дорогою на конспіративну квартиру, чекістами був захоплений зв'язківець краківського РП Т.Мельник при якому виявили остаточний варіант єдиного генерального плану повстанського штабу ОУН(Б)⁴⁷⁶. Потрібно відзначити, що Т.Мельник мужньо тримався на допитах, виявляючи «виняткову впертість в дачі

⁴⁶⁹ Андрухів І., Француз А. Станіславівщина: двадцять буремних літ (1939 – 1959). – С. 20.

⁴⁷⁰ Там само.

⁴⁷¹ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940 – 1950). – Т. I. – С. 93

⁴⁷² Там само. – С. 94.

⁴⁷³ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940 – 1950). – Т. I. – С. 94.

⁴⁷⁴ Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи. – С. 32-34, 42.

⁴⁷⁵ Там само. – С. 40-42, 45-46.

⁴⁷⁶ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940 – 1950). – Т. I. – С. 149-150.

вичерпуючих показань і категорично відмовляючись називати осіб, безпосередньо з ним зв'язаних»⁴⁷⁷. Лише завдяки наполегливим діям слідчих, із залученням свідків та інших арештованих чекістам вдалося «витягнути» з Т.Мельника прізвище Б.Ковальського, якого 28 листопада 1940 р. затримали. Всі інші підпільники з якими планував контактувати Т.Мельник, дізнавшись про його арешт, зуміли вчасно перейти на нелегальне становище⁴⁷⁸.

Намагаючись перекрити канали зв'язку із краківським РП, співробітники НКВС захопили 6 грудня 1940 р., при спробі переходу кордону, керівника підпілля ОУН(Б) на Тернопільщині К.Вальчика від якого дізналися про деталі діяльності організації в регіоні та перебудову роботи після масових арештів весни – літа 1940 р.⁴⁷⁹ Зокрема, К.Вальчик вказував, що найбільш вдалу підготовку до повстання проти радянської влади провело підпілля Бережанщини, яке мало відповідний досвід антипольського повстання вересня 1939 р. і диспонувало 400 бойовиками озброєними стрілецькою зброєю, легкими і станковими кулеметами та гранатами, розгалуженою мережею розвідки й детальною інформацією про важливі військові і цивільні об'єкти, які мали бути захоплені в перші години повстання групами бойовиків по 15–40 осіб⁴⁸⁰. За словами затриманого, розпочати повстання у вересні 1940 р. завадили масові арешти керівництва підпілля у Львові через що краківський Провід передав нові інструкції для організаційної мережі, які, як ми вже зазначали вище, полягали у посиленні конспірації, виведенні за кордон розконспірованих нелегалів, готуватися до активного виступу весною 1941 р.⁴⁸¹. Також слідчим вдалося довідатися від К.Вальчика про тісну співпрацю націоналістичного підпілля з греко-католицькою церквою і про значне залучення до підпілля вихідців зі Східної України, які прибували на роботу в західноукраїнські області⁴⁸².

Наприкінці 1940 р. чекісти, зібравши достатньо оперативної інформації і бажаючи використати зиму пору й незавершеність реорганізації ОУН, розпочали операцію «з остаточної ліквідації оунівського підпілля». Передбачалося провести знищення підпілля в два етапи. Після 15 грудня 1940 р. (тобто після виборів до місцевих рад) передбачалося проведення масових арештів керівників ОУН, а невдовзі планувалося нанести удар по лініях зв'язку, підпільних складах і базах, організаційному активу⁴⁸³.

---

⁴⁷⁷ Там само. – С. 150.

⁴⁷⁸ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940 – 1950). – Т. I. – С. 150.

⁴⁷⁹ Там само. – С. 151-156.

⁴⁸⁰ Там само. – С. 152-153.

⁴⁸¹ Там само. – С. 153-154.

⁴⁸² Там само. – С. 154-155.

⁴⁸³ Там само. – С. 155-156.

Зі звітної документації НКВС випливає, що протягом 16–20 грудня 1940 р. мав місце перший етап операції з «повного знищення націоналістичного підпілля». Проте остаточної перемоги чекістам він не приніс. Так, у Львові планували арештувати 80 керівників ОУН(Б), а реально захопили 60 осіб, у Станіславській області планували затримати 88 осіб, а заарештували – 68, у Дрогобицькій області вдалося арештувати 40 із 62 запланованих керівників, у Волинській 31 із 40⁴⁸⁴. Тобто понад чверть відомого органам радянської держбезпеки керівного складу націоналістичного підпілля залишалася на волі, що дозволяло в майбутньому відбудувати мережу ОУН(Б).

В ніч з 20 на 21 грудня 1940 р. спецслужби розпочали другий етап операції зі знешкодження структур підпілля. Протягом однієї ночі було арештовано 576 підпільників у Львові, Львівській, Станіславській, Тернопільській, Дрогобицькій і Волинській областях⁴⁸⁵. Під час арештів загинуло 3 підпільників і 1 співробітник НКВС, було вилучено 3 гвинтівки, 11 револьверів, 6 гранат, велика кількість літератури⁴⁸⁶. Протягом наступної доби (до кінця дня 22 грудня) каральними органами було арештовано ще 996 націоналістів⁴⁸⁷. Органи радянської держбезпеки захопили «в масовій кількості контрреволюційну націоналістичну літературу», а також декілька екземплярів «Мобілізаційного плану», інструкцій з організації армії, листування керівників організації тощо⁴⁸⁸.

Із захоплених матеріалів слідство отримало інформацію про те, що підпілля розпочало ретельну роботу з підбору керівників для «легальної» мережі ОУН. Йшлося про те, що керівниками ОУН на найнижчих щаблях мали бути легально проживаючі селяни, робітники, студенти, інтелігенція (бажано, щоб ці люди були «на хорошому рахунку» у влади і не підпадали під підозри), керівниками вищих структур відбирали людей, які могли вільно пересуватися в межах району-області-республіки і не викликати при цьому підозри у влади (агрономи, трактористи, комбайнери, шофери, вчителі, ветеринари, шкільні або господарські інспектори, лісники тощо). Також активно йшла робота з підбору керівників підпілля на великі регіони. Планувалося створити 12 осередків організації, які керувалися б зі Львова, Рівного, Києва, Чернівців, Вінниці, Одеси, Дніпропетровська, Донбасу (місто не вказане), Харкова, Криму (місто не вказане), Ростова, Краснодару. Керівники 12 регіонів мали підібрати для себе найближчих співробітників, а КЕ повинна була налагодити зв'язок і координацію

⁴⁸⁴ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940 – 1950). – Т. I. – С. 156-157.

⁴⁸⁵ Там само. – С. 158.

⁴⁸⁶ Там само. – С. 158-159.

⁴⁸⁷ Там само. – С. 161.

⁴⁸⁸ Радянські органи держбезпеки у 1939 – червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. – С. 328-329, 333.

роботи цих дванадцяти осередків, що охоплювали українські етнічні землі від Карпат до Кубані. Передбачався відбір 12 регіональних керівників, 40 керівників другого ешелону і 1000 керівників третього ешелону. Їх могли підбирати із місцевого населення (інтелігенції, студентів, робітників), а у випадку відсутності достатньо підготованих кадрів, їх планували прислати із Західної України⁴⁸⁹. Крім того в будь-якій клітині радянського суспільства (комсомольська організація, сільрада, МТС і т. д.) слід було мати бодай одного прихильника ОУН⁴⁹⁰.

Важливу увагу підпілля приділяло роботі з армією. Пропонувалося виявити всіх українців у лавах радянських Збройних сил (підрахунки свідчили, що українців у кожній роті було приблизно 40 із 200 бійців) і розгорнути серед них агітацію з метою залучити до повстання⁴⁹¹. Задля цього всім прихильникам ОУН, які призивалися на службу до Червоної армії або працювали на радянських військових об'єктах давалися завдання щодо агітації в армії та щодо її вивчення з метою розкладення. Були розроблені спеціальні шифровані терміни, якими можна було в листах додому подавати вичерпну розвідувальну інформацію про свою частину⁴⁹².

Також підпілля уважно слідкувало та фіксувало скільки людей з кожного району призвано до Червоної армії, хто отримав військові білети і мобілізаційні картки, хто мав призиватися в першу чергу, а хто на подальших етапах мобілізації, кого з призовників до яких військових частин приписали і які військові спеціальності за ними закріпили⁴⁹³.

Паралельно з активною розвідкою сил противника, націоналістичне підпілля здійснило розробку планів повстання. До кінця 1940 р. було розроблено «Підготовчу інструкцію мобілізаційного плану» в якій вказувалося, що кожен керівник району повинен був завершити підготовку повстанських відділів (до сотні на район), мав володіти повною інформацією про сили НКВС в районі (включно з планами будівлі НКВС, адресою і прізвищем керівника райвідділу тощо), списками поляків, євреїв та українців, які могли б вороже поставитися до повстання і яких слід було б у перші години національного повстання ліквідувати як ворогів української державності⁴⁹⁴.

У інструкції наголошувалося, що кожен район отримає інформацію про початок повстання за 15 – 16 годин до виступу. За цей час слід було відмобілізувати людей, сконцентрувати повстанські відділи, сконцентрувати зброю та боєприпаси, тихо ліквідувати потенційних ворогів, за 10 годин до повстання слід було повністю

---

⁴⁸⁹ Радянські органи держбезпеки у 1939 – червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. – С. 330-332.

⁴⁹⁰ Там само. – С. 332.

⁴⁹¹ Там само.

⁴⁹² ГДА СБУ, ф. 2, оп. 8-а, спр. 11, арк. 54-55.

⁴⁹³ Там само, арк. 56.

⁴⁹⁴ Там само, арк. 61-64.

організувати повстанські штаби і розподілити всі функції, підготувати революційну владу для сіл, містечко і райцентру. Під час повстання із кожної сотні мала виділятися спеціальна диверсійно-саботажна група кількістю 13-16 осіб, які повинні були переривати лінії комунікації противника. Керівники повстання в районі кожні три години мали надсилати гінців із повідомленням про хід подій до вищого керівництва⁴⁹⁵.

Упродовж 15 – 16 грудня 1940 р. підпільні структури ОУН(Б) в Західній Україні отримали детальну інструкцію «Організація армії» в якій чітко вказувалося як здійснювати мобілізацію та формувати армію в момент повстання, становлення та закріплення державності⁴⁹⁶.

Органи держбезпеки УРСР, із захоплених у грудні 1940 р. документів, дізналися, що націоналістичне підпілля швидко нарощує свій людський і збройний потенціал. Зокрема, до рук чекістів потрапили звіти керівництва підпілля на Тернопільщині (Тернопільська, Бережанська та Бучацька округи) за серпень і листопад 1940 р. У серпні підпілля регіону налічувало 8 тисяч 702 людини з яких було 616 колишніх військових, у тому числі 6 старшин і 92 підстаршин. Підпілля мало на своїх військових складах 1859 гвинтівок, 21 кулемет, 897 пістолетів, 759 гранат, 65 мін, 211 кілограмів вибухівки, 147 тисяч 797 патронів для гвинтівки, 14 тисяч 26 пістолетних патронів, 242 топографічні карти тощо. Через чотири місяці – у грудні 1940 р. підпілля на Тернопільщині зросло майже вдвічі і становило 15 тисяч 500 осіб⁴⁹⁷. Тому серйозний удар, завданий чекістами по підпіллю у грудні 1940 р. розглядався в НКВС як неабиякий успіх⁴⁹⁸. Однак, при цьому, слідчі вкотре визнавали своє безсилля у справі повного знищення структур ОУН і вказували на необхідність посилити агентурну роботу в націоналістичному середовищі⁴⁹⁹.

Необхідно відзначити, що інфільтрованість західноукраїнського суспільства агентурою радянських спеціальних служб була вже й тоді доволі високою. Агентурна мережа охоплювала службовців залізниці, торгівців, діячів просвітницьких організацій, священників⁵⁰⁰. Здебільшого агенти вербувалися із політично та суспільно активного українського середовища, а тому не викликали підозри в підпільників⁵⁰¹. Наскільки можна зрозуміти із радянських оперативних документів, практично за кожним націоналістом-нелегалом слідкував один або декілька агентів. Саме завдяки їхній роботі чекістам вдавалося досягати найбільших успіхів у боротьбі з націоналістичним

⁴⁹⁵ ГДА СБУ, ф. 2, оп. 8-а, спр. 11, арк. 64.

⁴⁹⁶ Радянські органи держбезпеки у 1939 – червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. – С. 333.

⁴⁹⁷ Там само. – С. 337-339.

⁴⁹⁸ Там само. – С. 338.

⁴⁹⁹ Там само. – С. 339.

⁵⁰⁰ ГДА СБУ, ф. 2, оп. 8-а, спр. 11, арк. 54.

⁵⁰¹ Там само, арк. 47-54.

підпіллям і захопити живими протягом 1940 р. 4 тисячі 657 підпільників⁵⁰². Тому, намагаючись уникнути арештів, оунівці-нелегали почали здійснювати численні спроби прорватися через радянський кордон. За зиму 1940 – 1941 рр. відділи підпільників зробили більше ста спроб зі зброєю в руках перетнути кордон, 86 з них були зареєстровані прикордонниками. Траплялися випадки, коли групи нелегалів складались зі 120 – 170 осіб. У разі, коли не вдавалося «тихо» перетнути кордон або несподівано й швидко прорватися, тривалі бої із заздалегідь підготовленими прикордонниками, як правило, були невдалими для націоналістів. Тоді на німецький чи угорський бік кордону проходило не більше третини від особового складу групи⁵⁰³.

Проте, незважаючи на серйозні успіхи органів держбезпеки у боротьбі з ОУН(Б), підпілля наприкінці 1940 р. – на початку 1941 р. не було повністю знищене. Радянські спеціальні служби володіли інформацією про діяльність трохи більше 13,5 тисяч підпільників*, тоді як їхня реальна кількість коливалася в межах 29–30 тисяч осіб⁵⁰⁴.

Керівники радянських спеціальних служб визнавали, що не можуть перемогти підпілля. Так, у доповідній записці наркома внутрішніх справ УРСР П.Мешика від 26 березня 1941 р. вказувалося: «Слід мати на увазі, що ми маємо далеко неповну інформацію, так як організація «ОУН» будується доволі конспіративно, а цінної агентури, яка мала б можливість діставати точні дані в керівництві організації, у нас недостатньо (...) «ОУН» доволі швидко відновлюється після оперативних ударів, завданих нашими органами, поповнює розгромлені центри новими націоналістами, а репресії проти низів використовує для антирадянської агітації»⁵⁰⁵. П.Мешик рекомендував партійному керівництву УРСР максимально «розкласти» й «роздрібнити» підпілля. Задля цього пропонувалося поглиблювати розкол між Мельником і Бандерою, спровокувати появу в Україні окремого «проводу», який не буде підпорядковуватися Бандері, захопити своєю агентурою керівництво у КЕ, масово вербувати рядових членів організації та її прихильників на місцях⁵⁰⁶.

Ще одним способом боротьби з ОУН мали стати публічні процеси із численними смертними вирокami з метою залякати діючих нелегалів, спонукати їх до «виходу з гри», а також щоб деморалізувати та стероризувати місцеве населення⁵⁰⁷. Однак ефект

⁵⁰² Радянські органи держбезпеки у 1939 – червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. – С. 346.

⁵⁰³ Ткачук А.В. Перед судом історії. – С. 70-71.

* Дані про арештованих і розшукуваних від січня 1940 до березня 1941 р. оунівців див. додаток Б.

⁵⁰⁴ Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля і повстанський рух 1939 – 1960 рр. – С. 83.

⁵⁰⁵ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 84 (1955 р.), спр. 7, арк. 220.

⁵⁰⁶ Там само.

⁵⁰⁷ Детальніше див.: Патриляк І.К. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940 – 1942 роках. – С. 152-153; Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940 – 1950) / Під заг. ред. В.Сергійчука. – Т. I. – С. 167-190; Дерев'яний І. Друга ліквідація органами НКВД УРСР Крайової

виявився протилежним – підпільники ще більше радикалізувалися, а в очах громадян краю авторитет ОУН зріс. Навіть керівник польського підпілля в Західній Україні полковник Л.Окулицький в 1941 р. змушений був констатувати: «Москва лавірує, найбільшу небезпеку для неї становлять українці, проти яких останнім часом розгорнуто гострі масові репресії. Поляків намагаються схилити до співробітництва і підбурюють з боку Києва на виступи проти українізації... Між тим ОУН є єдиною і вельми міцною антирадянською силою»⁵⁰⁸.

Зима 1940 – 1941 рр. об'єктивно сприяла поживленню діяльності націоналістів у Генеральному губернаторстві. Сотні оунівців, які проривалися через кордон з УРСР не сиділи склавши руки. Вони проходили інтенсивний військовий вишкіл, отримували нові завдання, інструкції, плани, готувалися до підривної та партизанської війни. Українська етнічна територія в зоні німецької окупації була вкрита густою мережею найрізноманітніших військових курсів і вишколів, які відвідувалися, майже без винятку, всіма членами революційної ОУН включно із самим С.Бандерою⁵⁰⁹.

Для рядових націоналістів влаштовувалися курси, на яких вивчалися окремі елементи військової та ідеологічної підготовки⁵¹⁰. Тих молодих людей, які виявляли виняткові здібності до навчання та організаторської справи, відбирали на спеціальні курси в Кракові, де слухачам давалися ґрунтовні знання з усіх військових дисциплін, ідеології націоналізму, геополітики, підпільної організаційної діяльності, пропаганди, розвідки й контррозвідки, системи державного управління в СРСР, структури радянських органів безпеки та Червоної армії, криміналістики, проведення допитів, поліцейської служби, фотографування, японської боротьби (карате)⁵¹¹. Курси лекцій були розроблені доволі детально, а при їхній підготовці активно використовувалися військових і поліцейських академій Німеччини, Польщі, дані оунівської розвідки про систему військового навчання в СРСР⁵¹². Заняття на курсах були інтенсивними (проводилися мінімум тричі на тиждень, а, за можливості, – щодня), тривали по вісім годин підряд. Відбувалися конспіративно у трьох різних місцях Кракова – на вулицях Шляк, Вержбова, Дітля⁵¹³.

Завершувалися курси іспитовими випробуваннями. Іспити проводилися у творчій формі – курсант отримував завдання написати заклик до повстання, розробити план

екзекутиви ОУН у Львівській області в 1940 – 1941 рр. – С. 123-154.

⁵⁰⁸ Цит. за: Ільошин І. Українська повстанська армія і Армія крайова. Протистояння в західній Україні (1939 – 1945 рр.). – С. 155.

⁵⁰⁹ Климишин М. В поході до волі. Спомини. – С. 248.

⁵¹⁰ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 38, арк. 235-236.

⁵¹¹ Мудрик-Мечник С. Шляхами революційної ОУН. – С. 70-71.

⁵¹² ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 118, арк. 1-53.

⁵¹³ АЦДВР, ф. «В.Чижевський-“Демид”», папка 1, арк. 66.

збройного виступу в конкретно заданому районі (виходячи із наявного розташування сил противника, особливостей місцевості, можливостей підпілля тощо), описати схему організації державного життя й поліції на території окремої області і т. ін. Екзаменаторами на краківських курсах були Р.Шухевич і Я.Стецько⁵¹⁴.

Окремі штабні курси діяли в Кракові для оунівців, що мали військові звання. Програма таких вишколів відбувалася за зразком відомих націоналістам програм підготовки офіцерів в іноземних арміях⁵¹⁵.

Найбільшою проблемою всіх військових курсів ОУН(Б) на Закерзонні був брак практичних занять, проведення яких були можливе лише за згодою німців⁵¹⁶. Єдиним реальним шляхом для отримання від німецького командування дозволу на проведення бойової підготовки членів ОУН(Б) стало посилення контактів з Абвером та окремими німецькими генералами позитивно налаштованими до українського національно-визвольного руху⁵¹⁷. Націоналісти, в обмін на розвідінформацію про СРСР⁵¹⁸, отримували «зелене світло» на підготовку своїх бойових кадрів у охоронних фабричних сотнях, воєнізованих робітничих командах, школах поліції в Холмі та Перемишлі тощо⁵¹⁹. Спецпідготовку з диверсійної роботи декілька сотень бандерівців проходили в абверівських таборах у Закопаному, Криниці, Команчі⁵²⁰.

Потрібно наголосити, що стосунки між ОУН і вермахтом не були вулицею з «одностороннім рухом». Німецькі військові чинники, які при підготовці війни з СРСР могли собі, до певної міри, дозволити ігнорувати ідеологічні вказівки нацистської партії, також намагалися як найефективніше залучити українців до боротьби з СРСР як ситуативних союзників⁵²¹.

Намагаючись використати прихильне ставлення окремих високопоставлених німецьких офіцерів до українського визвольного руху, оунівці зважилися на переговори про підготовку в рамках німецьких збройних сил українського легіону (Дружин українських націоналістів – ДУН). В їхньому уявленні легіон мав стати кадровим ядром для розгортання в майбутньому української армії (у цьому випадку націоналісти були під впливом історичного досвіду з часів Першої світової в ході якої національні легіони

⁵¹⁴ Мудрик-Мечник С. Шляхами революційної ОУН. – С. 72-73.

⁵¹⁵ АЦДВР, ф. «В.Чижевський-«Демид»», папка 1, арк. 67.

⁵¹⁶ Климишин М. В поході до волі. Спомини. – С. 297.

⁵¹⁷ Бандера С. Командир-Провідник. (Слідами Сл. пам. Романа Шухевича) // Перспективи Української Революції. – С. 291.

⁵¹⁸ Ткачук А.В. Перед судом історії. – С. 30, 48.

⁵¹⁹ Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939 – 1945). – С. 38,45,48.

⁵²⁰ Радянські органи держбезпеки у 1939 – червні 1941 року. Документи ГДА СБУ. – С. 410; Ржезач Т., Цуркан В. Розшукується ... – С. 127–131.

⁵²¹ Дружини Українських Націоналістів у 1941 – 1942 роках. – Мюнхен, 1953. – С. 4.

при імперських арміях ставали основою для національних армій України, Польщі, Чехословаччини, Латвії тощо)^{522*}.

Намагання оунівців проникнути в усі можливі військові чи воєнізовані формування з метою отримати військовий вишкіл, створення загалом невеличких українських легіонів при німецькій армії, породжувало ілюзію виняткового толерування Німеччиною українців і неодмінного позитивного розв'язання «української проблеми» в найближчому майбутньому⁵²³. У такій атмосфері поширювалися плітки про «Українські легіони», «полки», «дивізії», про «союзну армію» тощо⁵²⁴. У них було небагато правди, єдине в чому їм неможна відмовити, так це в правдивому переданні настроїв української людності в Генеральному губернаторстві, що жила надією на створення українського війська⁵²⁵.

Проте підготовка військових кадрів для націоналістичного підпілля в Україні та військових фахівців для евентуальної української армії не вичерпувала всієї активності оунівців на території Закерзоння. Серйозну увагу керівники націоналістичного підпілля звертали на розбудову організаційної мережі в краї, неофіційний контроль над українськими освітніми та виховними організаціями, а також на підготовку до Великого збору та вироблення тактики організації в умовах можливого поширення фронтів світової війни на територію Радянської України.

До весни 1941 р. мережею ОУН було охоплено практично всі українські села на території Закерзоння⁵²⁶. Націоналісти також створили свою «підпільну сітку» в середовищі української допоміжної поліції, адміністрації, веркшувців⁵²⁷, взяли під контроль українські допомогові комітети і систему освіти⁵²⁸. Проте перші місяці 1941 р. сконцентрували головну увагу проводу ОУН(Б) на підготовці ВЗ, який мав остаточно легітимізувати бандерівську організацію та визначити її тактику на найближчий час.

⁵²² Стецько Я. 30 червня 1941 року. Проголошення відновлення державності України. – Торонто – Лондон, 1967. – С. 124–125.

* Детальніше про діяльність українських легіонів див.: Патриляк І.К. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940 – 1942 роках. – С. 253-390; Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939 – 1945). – С. 50-55; Plynyskyj R. Deutschland und die Ukraine 1934 – 1945. – V. 2. – S. 140.; Лебедь М. До зв'язків ОУН–Бандери з німецьким військом // Свобода. – Джерзі Сіті. – Ч. 3. – 11. 06. 1966; Лебедь М. Дружини Українських Націоналістів у роках 1941–42. – Мюнхен, 1953. та ін.

⁵²³ ЦДАВО України, ф. 3959, оп. 2, спр. 45, спр. 50.

⁵²⁴ Радянські органи держбезпеки у 1939 – червні 1941 року. Документи ГДА СБУ. – С. 497; 1941 год. В 2-х книгах. Документи. – Кн. 1. – С. 131, 175, 199, 657.

⁵²⁵ ГДА СБУ, ф. 60, спр. 88160, т. 1, арк. 139-141.

⁵²⁶ Казанівський Б. Шляхом Легенди. – С. 110.

⁵²⁷ Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraiński 1943 – 1948. – S. 86.

⁵²⁸ Детальніше див.: Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – S. 47-56.; Український здви́г: Закерзоння. 1939 – 1947. – С. 7-152.

Краківський ВЗ було оголошено бандерівцями Другим збором. Таким чином автоматично нелегітимним оголошувався Римський ВЗ серпня 1939 р. Намагаючись всіляко підкреслити, що Римський збір був недійсним через малу репрезентацію на ньому крайовиків, Провід ОУН(Б) всіма силами намагався на своє зібрання залучити якнайбільше людей, які керували підпіллям на території УРСР⁵²⁹.

Первісно Краківський збір планували провести у травні 1941 р., проте велика концентрація німцями військ, боєприпасів і пального прямо на кордоні вказувало на швидке наближення війни*. Оунівці змушені були прискорюватися, щоб закінчити зібрання до початку бойових дій⁵³⁰. Таким чином, Краківський ВЗ відбувся протягом 31 березня – 3 квітня 1941 р., він завершив організаційне оформлення бандерівської ОУН і визначив головні принципи її діяльності⁵³¹.

Зібрання відбувалося шляхом проведення нарад окремих комісій і пленарного засідання. Одразу ж після завершення ВЗ у Кракові розпочали роботу створені бандерівцями комісії з державного планування та військового будівництва. Наслідком роботи комісій стало вироблення у травні 1941 р. детальних інструкцій «Боротьба й діяльність ОУН під час війни» в яких послідовно описували заходи, які мало застосувати підпілля задля підняття повстання, оголошення незалежності, створення державного апарату, армії, органів безпеки тощо⁵³². При цьому слід наголосити, що бандерівська ОУН (на відміну від мельниківців) відмовилася від ідеї повної та негайної своєї монополії на владу в майбутній українській державі. Зокрема в інструкціях вказувалося, що одночасно із підняттям збройного повстання і звільненням частини українських земель від радянської влади ОУН «не ждучи на ніщо» проголосить створення української держави, встановить владу, яка організує державне життя⁵³³. Бандерівці вважали, що право на проголошення незалежності та встановлення влади дає їм «довголітня революційно-визвольна боротьба, підняття народного зриву, державно-творча ініціатива та активна сила»⁵³⁴. Однак при цьому, вони припускали, що

⁵²⁹ Климишин М. В поході до волі. Спомини. – С. 301-302.

* У спогадах підпільників, які діяли на території України зафіксовано, що вже в травні 1941 р. в ОУН було точно відомо, що війна між Німеччиною та СРСР розпочнеться не пізніше червня 1941 р. (Сусік Д. З любові до свого народу. Спогади. – С. 65). А на початку червня 1941 р. підпілля було повідомлене про те, що початок війни слід очікувати між 20 і 25 червня (Карпій М. Дорога на схід України за її волю. – Тернопіль, 2004. – С. 22).

⁵³⁰ Климишин М. В поході до волі. Спомини. – С. 305.

⁵³¹ Текст постанов Краківського ВЗ див.: ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929 – 1955 рр. – Б.м., 1955. – С. 24-47; ОУН в 1941 році. Документи. Ч. 1. – К., 2006. – С. 35-50.

⁵³² Повний текст документа опубліковано в додатках до книги: Патриляк І.К. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940 – 1942 роках. – С. 426-596.

⁵³³ Патриляк І.К. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940 – 1942 роках. – С. 450.

⁵³⁴ Патриляк І.К. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940 – 1942 роках. – С. 450.

таким самим революційним «мандатом» на оголошення державності матимуть можливість користуватися й інші українські національні сили, які б першими почали повстання і відбудову української державності на Центральних і Східних землях України⁵³⁵. Така позиція ОУН(Б) щодо захоплення влади була великим кроком уперед порівняно із теоріями монополізації влади націоналістичним рухом⁵³⁶.

Розуміючи, з одного боку необхідність залучати до боротьби всі українські політичні сили, бандерівці водночас не відмовлялися від права першості, згідно з яким державу мав починати будувати той, хто найактивніше за неї боровся, а тому після здійснення відповідних підготовчих заходів, на весну 1941 р. з території Генерального губернаторства в Україну знову перекидаються добре вишколені провідні кадри ОУН(Б) для підготовки повстання. За перші чотири місяці 1941 р. активність націоналістичного підпілля різко зросла. Підпільниками було здійснено 65 убивств і замахів на представників радянського адміністративного апарату, керівників НКВС, розповсюджено сотні найменувань листівок, посилено саботаж⁵³⁷.

У документах НКВС по Рівненській області за 28 квітня 1941 р. вказувалося, що лише на території області діє 159 оунівців-нелегалів відомих владі, які проводять свою роботу через мережу симпатиків організації: «Маючи таку опору, оунівці у відповідності до своїх організаційних завдань розгорнули велику практичну роботу з розширення мережі ОУН, здійснення диверсійних і терористичних актів»⁵³⁸.

Поряд із посиленням саботажу й терору підскочила активність референтури та відділів розвідки, в кожному районі працювало від 5 до 20 оунівських розвідників, які збирали й передавали районному керівництву інформацію про частини Червоної армії, внутрішніх військ НКВС, їхнє озброєння, дислокацію, командний та рядовий склад, місця помешкання сімей командирів, воєнні об'єкти, можливості диверсії на них тощо⁵³⁹. На той час також припадає посилення контррозвідувальної діяльності оунівської СБ, яка викривала агентуру НКВС, а також здійснювала «чистку» в лавах організації. Служба безпеки взяла підпілля в сталеві лещата дисципліни – референтури СБ діяли при КЕ, обласних, окружних, надрайонних і районних проводах. У кожній низовій клітині організації працював таємний інформатор есбівців⁵⁴⁰. Будь-який випадок зради з боку підпільників розслідувався і жорстоко карався⁵⁴¹.

---

⁵³⁵ Там само.

⁵³⁶ Українська політична еміграція 1919 – 1945. Документи і матеріали. – С. 643.

⁵³⁷ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372., т. 54, арк. 121.

⁵³⁸ Український здви́г: Волинь 1939 – 1955. – С. 44.

⁵³⁹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372., т. 54, арк. 122.

⁵⁴⁰ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372., т. 54, арк. 125.

⁵⁴¹ Український здви́г: Волинь 1939 – 1955. – С. 46-47.

Іншим важливим напрямом діяльності ОУН(Б) на території УРСР стала посилена робота з організаційним активом. До травня 1941 р. підпільна мережа організації була повністю відновлена від КЕ до станиці⁵⁴². Усіх оунівців було приведено до присяги на вірність Україні та організації⁵⁴³.

Весною 1941 р. активізувалася диверсійна робота підпілля. Протягом квітня 1941 р. від рук націоналістів загинули 47 радянських функціонерів, спеціалістів присланих зі Сходу і колгоспних активістів⁵⁴⁴. Паралельно оунівцями здійснено десятки диверсій на транспорті, промислових і сільськогосподарських об'єктах⁵⁴⁵. У травні 1941 р. підпілля ОУН здійснило 58 диверсійно-терористичних актів під час яких було вбито 57 і поранено 27 осіб⁵⁴⁶. Війська НКВС у квітні – травні 1941 р. вели малоефективні бої з відділами підпільників у Козівському районі Тернопільської області та Монастириському районі Дрогобицької області⁵⁴⁷. Кількість бойових відділів, створених націоналістичним підпіллям, постійно зростала. Якщо на 1 травня 1941 р. НКВС мав на обліку 22 оунівські боївки загальною чисельністю 105 осіб, то 1 червня – 61 боївку з 307 учасниками, а 15 червня – 74 боївки з 346 учасниками⁵⁴⁸.

З документів радянських спецслужб дізнаємося про надзвичайно серйозний ступінь проникнення націоналістичного підпілля в органи радянської влади і, навіть, районні військові комісаріати, що дозволяло націоналістам здійснювати власну роботу під цілком легальним прикриттям і навіть проводити військові навчання під виглядом тренувань допризовників⁵⁴⁹.

Ситуація була настільки напруженою, що нарком держбезпеки УРСР П.Мешик у доповідній записці М.Хрущову від 15 квітня 1941 р. вважав перемогу над підпіллям можливою лише після застосування масових депортацій, а тому просив дозволу на арешт сімей нелегалів, виселення з краю сімей оунівців, куркулів, репресованих⁵⁵⁰. М.Хрущов схвалив переселенську акцію і звернувся з клопотанням до Москви. 14 травня 1941 р. відповідний наказ було підписано

⁵⁴² ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 1, арк. 54.

⁵⁴³ Там само, арк. 55-56.

⁵⁴⁴ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 194.

⁵⁴⁵ Ткачук А.В. Перед судом истории. – С. 75.

⁵⁴⁶ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 240.

⁵⁴⁷ ДАЛО, ф. П-5001, оп. 6, спр. 28, арк. 17; Ткачук А.В. Перед судом истории. – С. 76.

⁵⁴⁸ НКВД – МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939 – 1956). – С. 13.

⁵⁴⁹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, том. 69, арк. 5-6.

⁵⁵⁰ 1941 год. В 2-х книгах. Документы. – Кн. 2. – С. 80.

Й.Сталіним⁵⁵¹. Від 14 до 22 травня 1941 р. війська НКВС провели операцію «з вилучення сімей нелегалів, для переселення їх у віддалені райони Радянського Союзу». Під час операції 11 тисяч 329 західних українців депортували на схід СРСР⁵⁵². Було виявлено 66 нелегалів-оунівців⁵⁵³. Ще близько 30 тисяч «вилучених» «переселилося» лише до братських могил і тюремних казематів⁵⁵⁴.

31 травня 1941 р. нарком держбезпеки УРСР П.Мешик підписав директивний лист щодо боротьби з підпіллям ОУН в Україні. Документ вимагав від співробітників НКДБ посилити агентурну розвідку в керівних центрах підпілля, організувати легендовані проводи⁵⁵⁵. Мешик визнавав, що поряд з успіхами у боротьбі проти підпілля, спецслужби не зуміли в квітні – травні 1941 р. захопити жодного члена КЕ або керівника обласних проводів⁵⁵⁶. Відтак, нарком дозволяв у окремих випадках радянським агентам фізично ліквідувати керівників підпілля та повстанських відділів без арешту, суду чи слідства⁵⁵⁷.

Зрештою, завдяки репресивним заходам, протягом січня – червня 1941 р. радянські спецслужби зуміли ліквідувати 94 оунівських повстансько-диверсійних груп, в яких налічувалося 476 учасники, а також убити 1171 підпільника. Чекісти захопили 3 станкові й 14 ручних кулеметів, 304 гвинтівки і карабіни, 296 револьверів, 29 обрізів, 114 гранат, 46 тисяч 452 патрони⁵⁵⁸. Однак це була лише «верхівка айсберга». На 15 червня 1941 р. спецслужби ще мали на обліку 77 повстанських груп з 366 учасниками. Із яких 51 група (274 учасники) кваліфікувалися як «політбанди», а 26 (92 учасники), як кримінальні банди. Найбільша кількість повстанських відділ оперувала в Тернопільській та Волинській областях⁵⁵⁹. Станом на 17 червня 1941 р. службовці НКДБ зуміли арештувати 2215 учасників підпілля ОУН, з яких 495 були нелегалами⁵⁶⁰.

⁵⁵¹ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. – Т. 1., Кн. 2. – С. 138-139.

⁵⁵² НКВД – МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939 – 1956). – С. 39.

⁵⁵³ Там само. – С. 39.

⁵⁵⁴ Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939 – 1959). – С. 44; Дем'янчук Т. Взаємодія органів НКВС та кримінально-виправної системи з ліквідації підпілля ОУН на теренах Західної України в 1939 – 1941 рр. // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис. – Вип. 15-16. – Івано-Франківськ, 2009. – С. 318-321; Круцик Р. Дем'янів Лаз. Геноцид Галичини. – К., 2009. – С. 175-345.

⁵⁵⁵ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 року. Документи ГДА СБ України. – С. 172-173.

⁵⁵⁶ Там само. – С. 173.

⁵⁵⁷ Там само.

⁵⁵⁸ Там само. – С. 354-355.

⁵⁵⁹ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 року. Документи ГДА СБ України. – С. 359.

⁵⁶⁰ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940 – 1950). – Т. 1. – С. 222.

Врешті-решт, керівники радянських спецслужб визнали, що їхні карально-репресивні дії (особливо щодо сімей нелегалів) лише посилили опір підпілля, яке впродовж червня значно радикалізувалось вдаючись до актів індивідуального терору проти представників радянської влади, складаючи «чорні списки» радянських активістів і партійно-державних функціонерів, залякуючи їхні родини⁵⁶¹.

Підсумовуючи, слід наголосити, що, незважаючи на неймовірні зусилля радянських каральних органів, ОУН(Б) зуміла зберегти свою мережу. На 22 червня 1941 р. вона була доволі масовою і розгалуженою підпільною структурою налічуючи на території УРСР 20 тисяч членів (не рахуючи активних прихильників) об'єднаних у 3300 низових організаціях (станіцях). З них – 2190 станиць припадало на Галичину, 950 – на Волинь, 160 – на Буковину, Бессарабію і Наддніпрянську Україну⁵⁶². Попри те, що керівник націоналістичного підпілля в УРСР І.Климів вважав, що в межах організації існують поважні проблеми зі зв'язком, з несерйозним ставленням до своїх обов'язків окремих керівних кадрів, що йому не вдалося цілком відновити провід та структури ОУН(Б) у Львівській області після арештів, усе ж він зумів до двадцятих чисел червня 1941 р. ознайомити всіх обласних керівників з інструкціями Головного проводу й завершити основну підготовчу роботу⁵⁶³, а тому з початком бойових дій на Східному фронті ОУН(Б) вдалася до масштабної реалізації плану антирадянського повстання, відновлення української державності та початку формування української адміністрації.

***

Підводячи підсумки написаного у другому розділі зазначимо, що період від вересня 1939 р. до червня 1941 р. був етапом надзвичайно інтенсивних і динамічних змін в українському націоналістичному русі, зумовлених тими геополітичними обставинами, які перекроїли карту міжвоєнної Європи. Руйнація довоєнного «статус кво», пробуджувала в лідерів ОУН сподівання на отримання сприятливих шансів для відновлення української державності. Однак, слід підкреслити, що напередодні й протягом першого місяця війни уже чітко окреслилося різне бачення перспектив відбудови власної державності представниками підпілля ОУН на території етнічних українських земель і керівниками ПУН в еміграції. КЕ ОУН на ЗУЗ взяла чіткий курс на підготовку збройних виступів проти Польщі з перших днів війни, які розглядалися в якості інструменту для розпалювання загальнонаціонального повстання, що могло створити передумови для звільнення значних

⁵⁶¹ Там само. – С. 227-231.

⁵⁶² ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр.45, арк. 1-4.

⁵⁶³ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 398, т. 18, арк. 136.

українських етнічних територій від польської влади й оголошення там державності. Натомість лідери ПУНу не бачили перспектив повстання без чітких гарантій його підтримки з боку Німеччини. Й оскільки такі гарантії так і не були надані, Провід відмовився від ідеї розгортання збройних виступів, що було негативно сприйнято підпіллям в Україні й поглибило існуючі внутрішньорганізаційні протиріччя. Будучи позбавленою чітких інструкцій і вказівок на випадок початку війни між Німеччиною та Польщею, КЕ діяла на свій розсуд, даючи згоду на проведення локальних збройних виступів із метою заволодіння зброєю, а, за сприятливих обставин, і проголошення на звільнених від поляків територіях державної незалежності.

Збройні виступи вересня 1939 р. продемонстрували одночасно й сильні і слабкі сторони підпілля. До сильних сторін. Безперечно, належала здатність ОУН організувати і повести за собою людей у критичний момент, наявність повстанських відділів у майже половині західноукраїнських повітів, вдалі акції із роззброєння польських частин. До слабких місць вересневих збройних акцій слід віднести нездатність організувати одночасні виступи на території декількох повітів (проблеми зв'язку), недостатній контроль над селянами, залученими до акцій (випадки нападів на польські маєтки і колонії з метою помсти), слабе забезпечення повстанських відділів зброєю на початку виступів, що унеможливило тривалу оборону перед великими силами противника.

Несподіваний для націоналістів вступ на територію західноукраїнських земель радянських військ змусив підпілля цілковито змінювати тактику боротьби. Питання зміни тактики, зовнішньополітичних орієнтирів, кадрова політика Проводу, амбіції молодих лідерів КЕ призвели до розколу єдиної ОУН, подолати який так ніколи і не вдалося. Розкол, безперечно, послабив авторитет і потенційні можливості націоналістичного руху, однак його несиметричність (більшість структур в Україні підпорядкувалася бандерівському Проводу) дозволила націоналістам зберегти провідну роль у боротьбі за самостійність, яка велася на українських землях у подальші роки.

Тактика, обрана керівництвом націоналістичного підпілля для діяльності на території УРСР в 1939 – 1941 рр. мала свої окремі переваги і недоліки. З одного боку – активна позиція, яку зайняли Революційний провід в Крайова ексекутива в питанні підготовки загальнонаціонального повстання сприяли розбудові структур підпілля, поширенню його мережі на схід, надавала моральної ваги ОУН(Б) в очах співгромадян. З іншого – вона ж призводила до масштабних втрат керівних кадрів, досвідчених підпільників, які складно було рівноцінно замінити в

умовах нелегальної діяльності. Однак, попри те, що бандерівське підпілля не зуміло підняти загальнонаціонального повстання в період миру між Німеччиною та СРСР, його підготовка дозволила поширити мережу організації, посилити його вплив у масах, перетворити ОУН(Б) на єдину реально діючу структуру опору тоталітарному сталінському режимові.

РОЗДІЛ 3
НАЦІОНАЛІСТИЧНЕ ПІДПІЛЛЯ НА ПЕРШОМУ ЕТАПІ
НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (ЧЕРВЕНЬ 1941 – ГРУДЕНЬ 1942 РР.)

3.1. Військова, політична й організаційна діяльність ОУН(Б) і ОУН(М) у червні – грудні 1941 р.

Одним із найголовніших завдань, поставлених Проводом ОУН(Б) перед підпіллям на території України (нагадаємо, що після розколу мельниківці підпілля в Україні практично не мали), була організація й успішне проведення збройних повстань у момент початку війни між Німеччиною та СРСР. Повстання літа 1941 р. очолив тодішній Крайовий провідник ОУН(Б) І.Климів. Усіх членів організації на початку червня 1941 р. приділили до різних повстанських формувань, надавши детальні інструкції, як, де і коли діяти. Оунівці-нелегали перед початком війни здебільшого концентрувались у різних за величиною підпільних таборах, розміщених у важко доступній місцевості. Частина членів підпілля, які працювали в радянських органах влади, на підприємствах і в установах, отримували індивідуальні завдання пов'язані із саботажем, поширенням паніки й пропагандою⁵⁶⁴.

Збройні виступи повстанських відділів починалися біля західного кордону й хвилиною відкочувалися на схід, ідучи перед німецько-радянським фронтом. Така тактика дозволяла повсталим завдавати найболючіших ударів у безпосередньому тилу Червоної армії, що було важливим з огляду на співвідношення сил, а також сприяла збереженню неушкодженості власних відділів, які через декілька днів автоматично опинялися з німецького боку фронту⁵⁶⁵. Уже в першому своєму короткому звіті до Головного проводу ОУН(Б) від 7 липня 1941 р. І.Климів відзначав, що: «Були випадки, коли наші загони до приходу німців атакували міста і села, а потім разом із німецькими частинами продовжували й завершали наступ»⁵⁶⁶.

Першими розпочали збройний виступ підпільники у Львівській, Дрогобицькій, Волинській і Рівненській областях^{567*}. Найголовніші удари наносилися по комунікаціях, мостах, військових колонах, адміністративних центрах і в'язницях⁵⁶⁸. Характерною рисою збройних виступів 1941 р., яка вигідно відрізняла їх від антипольських акцій 1939 р., була координованість дій повстанців одночасно у декількох сусідніх районах і, навіть, областях. Зокрема, 24 червня 1941 р. повстання водночас розпочалося у Львові, Луцьку, Перемишлі, Перемишлянах, Вербі, а також у Самбірському, Мостиському,

⁵⁶⁴ Патриляк І. Завдання оунівської пропаганди на час війни // Молода нація. – 2001. – № 4. – С. 129-152.

⁵⁶⁵ Патриляк І. Військова діяльність ОУН(Б) в 1940 – 1942 рр. – С. 172.

⁵⁶⁶ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 398, т. 18, арк. 136.

⁵⁶⁷ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 32, арк. 9.

* Зведену таблицю з інформацією про хід і підсумки збройних виступів див. у додатку Е.

⁵⁶⁸ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 32, арк. 1.

Городоцькому, Рудківському, Бібрському, Жовківському, Яворівському районах Дрогобицької і Львівської областей⁵⁶⁹.

Важливо підкреслити, що в ході збройних виступів до повсталих нерідко приєднувалися солдати і командири Червоної армії⁵⁷⁰. Здебільшого, це були українці за національністю, які відверто декларували небажання служити сталінському режимові⁵⁷¹.

Характерною рисою збройних виступів на території Волині були випадки знищення чи захоплення повстанцями мостів на річках, що паралізувало або уповільнювало пересування радянських частин⁵⁷². Особливо активні повстанські виступи на Волині були зафіксовані на Костопільщині, Деражненщині, Сарненщині, Горохівщині, коло Володимира-Волинського, Кременця, Вишнівця, Гощі, Олевська, Корця, Острога, Дубна тощо⁵⁷³. У Ковелі повстанці вже в перші хвилини війни обстрілювали автомобілі з високопоставленими командирами Червоної армії⁵⁷⁴.

Останніми днями червня збройні виступи перекинулися на Тернопільщину й Станіславщину⁵⁷⁵. Слід наголосити, що в цьому регіоні повстанці, які мали найбільше часу на підготовку, нерідко оперували великими з'єднаннями по 300–600 осіб⁵⁷⁶, захоплювали й утримували не тільки районні центри, але навіть зуміли оволодіти обласним центром, контролюючи його від 1 до 3 липня⁵⁷⁷. Також у Прикарпатті (м. Коломия) повстанцям вдалося захопити цілком неушкоджені військові склади РСЧА⁵⁷⁸. Цікаво відзначити, що неподалік Коломиї повстанські відділи зайняли переправи через р. Прут й упродовж декількох годин 2 липня обстрілювали наступаючі угорські частини, яких помилково прийняли за червоноармійців⁵⁷⁹.

Від 7–8 липня 1941 р. прослідковується чітка тенденція до зміни характеру повстанського руху. Якщо в перші два тижні війни він здебільшого носив наступальний, атакуючий характер, то на межі другого й третього тижнів повстанські відділи поступово трансформувались у самооборонні підрозділи, які займалися

⁵⁶⁹ Там само, арк. 1-3, арк. 9.

⁵⁷⁰ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. – С. 112–113.

⁵⁷¹ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 32, арк. 9; ф. КМФ-8, оп., 2, спр. 146, арк. 26-27.

⁵⁷² Там само, ф. 3833, оп. 2, спр. 32, арк. 3.

⁵⁷³ Там само, оп. 3, спр. 14, арк. 31–31зв.; ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 24, арк. 30.

⁵⁷⁴ Солонин М. 22 июня. Анатомия катастрофы. – С. 412.

⁵⁷⁵ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 32, арк. 1–10 (зі зворотами).

⁵⁷⁶ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 398, т. 18, арк. 146-о.

⁵⁷⁷ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 32, арк. 2–7 зв.

⁵⁷⁸ Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939 – 1959). – С. 58.

⁵⁷⁹ Сорока П. Вишкіл ДУН на фільварку Квель у 1941 році // Визвольний шлях. – 1993. – №. 5. – С. 614–615.

охороною населених пунктів від залишків Червоної армії та ватаг дезертирів, збирали на місцях боїв зброю тощо.

Повстання літа 1941 р. не набуло свого критичного розмаху у зв'язку із швидким відступом Червоної армії з території Західної України. Однак воно продемонструвало потужність і силу націоналістичного руху, його рішучість у боротьбі за досягнення кінцевої мети. У маніфесті від серпня 1941 р., провід ОУН(Б) наголошував, що організація розгорнула повстанську акцію на українських землях «ще перед приходом німецьких військ та героїчними виступами причинилась до звільнення вже великої частини української території з-під московської окупації, поклавши безчисленні жертви у боях і масакрах по тюрмах»⁵⁸⁰.

Форми й вияви повстанської боротьби ОУН(Б) влітку 1941 р. були доволі різноманітними – від дій диверсантів-одинаків до повстань значних за чисельністю відділів, до яких часто за власною ініціативою долучалося місцеве українське селянство. За нашими підрахунками, базованими насамперед на звітній документації оунівців, у повстаннях літа 1941 р. взяли участь 9632 членів організації. Про масштаби боїв з відступаючими частинами РСЧА, відділами НКВС і прикордонниками свідчать такі цифри: на Волині у червні – липні 1941 р. загинуло близько 500 оунівців та їхніх симпатиків, в Галичині ця цифра сягає понад 550 осіб⁵⁸¹. Втрати Червоної армії в цих зіткненнях, за оцінками підсумкових звітів КЕ ОУН(Б), начебто становили біля 2100 чоловік убитими й 900 полоненими⁵⁸², хоча наші підрахунки, базовані на поточних звітах, дають, очевидно, більш адекватну цифру – 742 убитими і 1352 полоненими*. Повстанські відділи українських націоналістів діяли на території 70 районів тодішніх Львівської, Дрогобицької, Станіславської, Тернопільської, Волинської, Рівненської, Чернівецької та Житомирської областей⁵⁸³. Оунівці зуміли самотужки встановити контроль над 48 райцентрами та одним обласним центром, а одразу ж після проходження фронту, встановили українську адміністрацію в 187 (з 200) районах західноукраїнських областей, в 26 районах Правобережної України, створили обласні управління в Тернополі, Львові, Рівному, Дрогобичі, Станіславі та Луцьку⁵⁸⁴. Внаслідок збройної активності в перші тижні війни націоналістам-бандерівцям вдалося опанувати п'яту частину території тодішньої УРСР, організувавши на ній органи української адміністрації та місцевого самоврядування. У боях із відступаючими

⁵⁸⁰ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 378, арк. 53.

⁵⁸¹ Там само, ф. 3833, оп. 2, спр. 3, арк. 36.

⁵⁸² ГДА СБУ, ф.13, спр. 372, т. 11, арк. 44.

* Додаток Е.

⁵⁸³ ГДА СБУ, ф.13, спр. 376, т. 24, арк. 48.

⁵⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 45, арк. 1-3.

радянськими військами оунівці захопили близько 3500 одиниць стрілецької зброї, а впродовж липня, роззброюючи оточенців і дезертирів та збираючи зброю на місцях боїв і маршрутах пересування військ, зуміли акумулювати 15 тисяч гвинтівок і 7 тисяч кулеметів, 4 вантажні автомобілі, десятки тисяч гранат і сотні тисяч набоїв⁵⁸⁵. Підтвердженням того, що військова здобич ОУН(Б) була доволі суттєвою, на нашу думку, може слугувати перший, неповний звіт І.Климівка від 7 липня 1941 р. (коли збройні виступи ще тривали) до Головного проводу в якому, попри відсутність всіх даних із регіонів, зазначалось, що «Роззброєно багато військових підрозділів. Трофеї – зброя, автомобільний транспорт, різне військове майно»⁵⁸⁶. Згодом, частину цього арсеналу, яку вдалося приховати від вилучення німцями, було використано при створення перших українських військових відділів.

Ідея швидкої організації власної армії виношувалася в середовищі ОУН задовго до початку війни⁵⁸⁷. Розглядалися різні варіанти, але всі вони загалом зводилися до необхідності йти трьома паралельними шляхами: постійна підготовка власних військових кадрів; у момент геополітичних змін у Європі створення українських легіонів при армії країни, яка потенційно позитивно ставитиметься до ідеї української незалежності; швидка організація власної української армії в момент загально національного повстання. Як ми вже бачили вище, обидві ОУН в перші роки Другої світової війни активно застосовували перші дві методи: підготовку військових фахівців і створення українських легіонів. Втілення третього напрямку військовотворчої роботи стало можливим з опануванням націоналістами певних територій влітку 1941 р.

Перші спроби організувати українську армію на початку німецько-радянської війни здійснили бандерівці. Ще в травні 1941 р. у Львові було створено військовий осередок (штаб) при військовій референтурі КП ОУН(Б). Осередок базувався у Львові на вул. Мохнацького, 86 і мав завданням реєструвати військовозобов'язаних, збирати військову бібліотеку, концентрувати зброю і боєприпаси, визначати військові осередки в областях⁵⁸⁸. На момент початку війни Німеччини проти СРСР обласні військові штаби ОУН(Б) були сформовані в трьох галицьких областях – Станіславській, Тернопільській і Дрогобицькій. Їх відповідно очолювали: Т.Банах, В.Івахів, С.Новицький⁵⁸⁹. Відразу ж після проголошення самостійності, бандерівці спробували створити перші частини революційних збройних сил. Уже 1 липня 1941 р. у Львові та його околицях було розповсюджено звернення Крайового провідника ОУН(Б) І.Климівка (підписані

⁵⁸⁵ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 24, арк. 48.

⁵⁸⁶ Там само, спр. 398, т. 18, арк. 136.

⁵⁸⁷ Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН в 1929 – 1939 роках. – С. 47.

⁵⁸⁸ АЦДВР, ф. «В.Чижевський-“Демид”», папка 1, арк. 98-99.

⁵⁸⁹ АЦДВР, ф. «В.Чижевський-“Демид”», папка 1, арк. 98-99.

псевдонімом «лейтенант Євген Легенда») із закликами до створення Української національної революційної армії⁵⁹⁰. Передбачалося, що УНРА формуватиметься з повстанських відділів, реорганізованих за усталеним військовим зразком⁵⁹¹ із залученням колишніх військових фахівців-українців із Червоної армії, які мали утворити центри для організації повітряних і бронетанкових військ⁵⁹².

У зверненні до «Громадян Української Держави», підписаному І.Климівим, містяться також цікаві згадки про обмундирування, відзнаки й першочергові завдання УНРА. Передбачалося, що солдати і офіцери носитимуть червоноармійські уніформи, з яких знімуться всі відзнаки РСЧА, а натомість «на рукавах, вище ліктя лівої руки, буде пришита синя опаска (10 см шириною) зі золотим написом «Українське військо». Старшини й підстаршини носять жовто-сині опаски з Тризубом»⁵⁹³. Усі солдати УНРА мали скласти присягу на урядові української держави і Проводові ОУН. Планувалося, що першими завданнями революційної армії стануть контроль над залізничними і військовими об'єктами, складами і транспортом⁵⁹⁴.

У місцях, де не передбачалася постійна дислокація революційних збройних сил, планувалося створювати «Допоміжні органи оборони України», до складу яких мушили ввійти відділи Української національної оборони «Січові стрільці», сформовані з громадян не здатних до військової служби (підлітки та чоловіки похилого віку), які б виконували функції народного ополчення (охоронна служба, боротьба з диверсантами, парашутистами тощо)⁵⁹⁵.

Важливим документом, який також стосується формування УНРА, є військовий статут, виданий головним командуванням революційної армії. Датований документ 11 липня 1941 р., надрукований у Львові. Головна увага в ньому приділялася організації піхотних відділів, які мали стати основою армії на перших стадіях існування⁵⁹⁶.

Однак наявність наказів, статутів і відозв ще зовсім не означають успіх при створенні реальних військових формувань. Очевидно, що за короткий час легальної діяльності ОУН(Б) створити повноцінну централізовану, укомплектовану, озброєну і навчену армію було нереальним завданням. Проте, все ж перші кроки в цьому напрямку встигли здійснити. Документи свідчать, що суттєві досягнення у формуванні УНРА мала Волинь, де керівником мережі бандерівської ОУН був енергійний організатор В.Робітницький, а військову референтуру очолював С.Качинський.

⁵⁹⁰ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 41, арк. 1-4.

⁵⁹¹ Там само, арк. 4.

⁵⁹² Там само, арк. 5.

⁵⁹³ Там само, арк. 6-7.

⁵⁹⁴ Там само, арк. 6.

⁵⁹⁵ Там само, арк. 7.

⁵⁹⁶ Там само, спр. 23, арк. 11.

Очевидно у першій половині липня 1941 р. С.Качинський видав наказ приступити до формування «Січей», які мали бути зародками українського війська в регіоні⁵⁹⁷. Достеменно відомо про існування трьох «Січей» створених бандерівцями і однієї «Січі» організованої на Поліссі прихильним до уряду УНР отаманом Т.Борвцем⁵⁹⁸.

«Січ» у містечку Гоща поблизу Рівного намагався створити кадровий оунівець, ветеран Карпатської Січі Є.Басюк («Чорноморець»). Однак сотня січовиків, організована ним, як цілісний відділ проіснувала лише декілька липневих днів і була розігнана німцями, котрі також намагалися арештувати самого Є.Басюка, що змусило його переховуватися⁵⁹⁹. «Січ» у містечку Костопіль організував уродженець Тернопільщини, член похідної групи ОУН(Б) Ф.Воробець («Верещака»), в майбутньому командир Групи УПА «Тютюнник». Він зумів зібрати навколо себе 300 повстанців, створив штаб начальником якого було призначено колишнього полковника армії УНР І.Лиходька, а заступником начальника штаба – підполковника О.Новицького⁶⁰⁰. Є інформація про те, що одна сотня Костопільської «Січі» під командуванням полковника І.Лиходька брала участь у боях із військами НКВС, що виходили з оточення в околиці м. Степаня 31 липня 1941 р⁶⁰¹. У серпні 1941 р. Костопільська «Січ» поділялась на три окремі сотні під командуванням «Мирона», «Лиса», «Галати»⁶⁰². Німці мирилися з її існуванням до листопада 1941 р., а потім роззброїли і розпустили.

Є детальні відомості про створення в м. Рівному «Січі» під іменем «Першого Куреня Українського Війська ім. Холодного Яру»⁶⁰³. Після врочистої присяги його бійців 27 липня 1941 р. на центральній площі міста, під час проведення 10-тисячного мітингу на якому прочитали текст Акту 30 червня, було посвячено прапор частини. Для казарми керівництво куреня пристосувало один з міських будинків на вулиці Замковій, до якого завезли достатню кількість зброї, боєприпасів, одягу, білизни, ковдр і харчів. Солдатам, які носили цивільне вбрання, або радянські військові шинелі пошили однакові шапки «мазепинки». Особовий склад куреня налічував 480 бійців (чотири сотні по 120 чоловік у кожній), які проходили активну підготовку за курсом молодших офіцерів. Командував куренем згадуваний вище С.Качинський («Остап»)⁶⁰⁴, а шефом штабу був полковник армії УНР Л.Ступницький («Гончаренко»), його ад'ютантом став

⁵⁹⁷ Марчук І. «Січі» 1941-го на Волині // Визвольний шлях. – Кн. 4 (637). – Квітень, 2001. – С. 29.

⁵⁹⁸ Там само. – С. 29.

⁵⁹⁹ Там само.

⁶⁰⁰ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 48139, арк. 17.

⁶⁰¹ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 18, арк. 8.

⁶⁰² Марчук І. «Січі» 1941-го на Волині. – С. 29.

⁶⁰³ ЦДАВО України, ф. 3835, оп. 1, спр. 1, арк. 1-22; спр. 3, арк. 1-9.

⁶⁰⁴ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 15, арк. 7 зв.-8.

Л.Крисько («Горинь»), роль вишкільних старшин відігравали оунівці «Федорович», «Сірко», «Цинк» (згодом відомий, як сотенний УПА «Циган») і Мельник (очевидно майбутній курінний УПА «Кора») ⁶⁰⁵. Щодня у Рівненській «Січі» здійснювалися стройові заняття, теоретична і бойова підготовка. Січовики також виконували охоронні функції ⁶⁰⁶. Рівненська «Січ» проіснувала до листопада 1941 р. й була німцями розпущена. Щоправда перед ліквідацією збройного формування січовикам вдалося нелегально вивезти частину зброї, а 40 учасників куреня були переведені в підпілля й продовжували конспіративний військовий вишкіл у Клеванському замку аж до викриття цієї школи німецькими спецслужбами в перші місяці 1942 р ⁶⁰⁷.

Окрім згаданих вище «Січей» на Волині вдалося організувати ще цілу низку військових формувань, які були оголошені відділами УНРА. Зокрема, було створено сотні української армії у містечках Вишнівець ⁶⁰⁸, Корець, Межиріччя, Олександрія, Клевень, Тучин, Радивилів, Берестечко ⁶⁰⁹, Кременець ⁶¹⁰. Цікаво, що в останньому випадку відділ підпорядковувався створеній від імені ОУН(Б) повітовій владі на чолі з М.Редькіним, який оголосив про формування армії, закликав до спокою і недопущення будь-яких проявів грабежів та насилля ⁶¹¹. Від 12 липня в містечку почалася добровільна реєстрація рядового, сержантського й офіцерського складу майбутньої української армії. 14 липня обладнано окреме штабне приміщення для реєстрації добровольців і видано розпорядження про обов'язкове зголошення до 20 липня всіх українців-українців колишньої української, польської, російської армій до штабу. Протягом лише двох днів зареєструвалося 117 чоловік, серед яких 18 старшин і підстаршин. Із зареєстрованих штабних старшин було відібрано сотника, осавула і поручника з допомогою яких планували розгорнути окружний штаб для формування української армії в Кременецькій окрузі ⁶¹².

Зі спогадів очевидців дізнаємося також про існування куреня УНРА у Луцьку. На жаль, невдовзі німці реорганізували частину у т. зв. господарчий курінь, відділивши від нього дві сотні охоронної поліції. Щоправда ці збройні формування продовжували перебувати під сильним ідеологічним впливом ОУН(Б), а новий командир господарчого куреня «Рубашенко» (С.Коваль) підтримував тісні організаційні контакти з відповідними структурами українського націоналістичного підпілля, що дозволило

⁶⁰⁵ Марчук І. «Січі» 1941-го на Волині. – С. 31.

⁶⁰⁶ Там само.

⁶⁰⁷ Там само. – С. 31-32.

⁶⁰⁸ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 24, арк. 30.

⁶⁰⁹ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 15, арк. 7 зв.

⁶¹⁰ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 398, т. 18, арк. 139.

⁶¹¹ Там само, арк. 140.

⁶¹² ГДА СБУ, ф. 13, спр. 398, т. 18, арк. 139.

йому 20 березня 1943 р., арештувавши німецьких офіцерів, вивести 520 своїх підлеглих до с. Журавичі, передавши їх у підпорядкування Головного командування УПА⁶¹³.

Подібно до Волині, активне творення відділів і частин УНРА розпочалося й на Прикарпатті. У м. Косові з оунівських повстанських відділів було організовано цілий полк, який зумів упорядкувати адміністрацію в районі, не допускаючи деякий час на його територію угорських окупаційних частин⁶¹⁴.

У Станіславі оунівці сформували спеціальну військову команду, яка 7 липня 1941 р. видала розпорядження про реєстрацію всіх військовослужбовців української національності – старшин у віці до 60 років, а підстаршин у віці до 50 років. Облік здійснювали протягом 3-х днів (9–11 липня) в приміщенні Обласної військової команди. У селах та містечках області створювалися спеціальні реєстраційні комітети, які 8–9 липня мали провести реєстрацію всіх військових на ввіреній їм території і до 14 липня 1941 р. передати списки до Обласної військової команди⁶¹⁵.

Відділи УНРА (чисельністю до 100 осіб) виникли в червні – серпні 1941 р. у галицьких містечках Зборів, Броди, Збараж, Тереховля, Журавня, Заліщики⁶¹⁶. Німецькі розвідувальні донесення вказують на майже цілковите покриття території Західної України відділами «української самооборони»⁶¹⁷. Очевидно, що командуванню УНРА вдалось організувати 4–5 тисяч вояків, які були готові виконувати поставлені перед ними завдання. Хоча це, звісно, було зовсім не те, на що розраховувало керівництво ОУН(Б). Крім того, німецьке військово командування дуже різко негативно сприйняло військотоворчі ініціативи українських націоналістів, через що німецька жандармерія спільно з угорськими військами з другої половини липня повсюдно роззброювала українські відділи⁶¹⁸.

Намагаючись зберегти свої військові формування, бандерівці спробували наприкінці літа 1941 р. замаскувати їх під відділи Української народної міліції. Завдяки існуванню УНМ бандерівцям до вересня 1941 р. вдавалось утримувати від повної ліквідації власні збройні відділи, які формально несли службу охорони громадського порядку до створення в Україні окупаційної поліції під німецьким командуванням⁶¹⁹. З розпуском УНМ частина прихильників ОУН із рядів міліції перейшла на нелегальне становище (ставши наприкінці 1942 р. тим «матеріалом» з якого формувалися перші відділи повстанців-націоналістів), інша частина, за наказом керівників ОУН(Б),

⁶¹³ Filar Wł. Wołyń 1939–1944. Ekstyminacja czy walki polsko-ukraińskie. – S. 75.

⁶¹⁴ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 32, арк. 2 зв.

⁶¹⁵ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 р. – С. 251.

⁶¹⁶ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 15, арк. 9-29.

⁶¹⁷ Там само, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 146, арк. 24.

⁶¹⁸ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 398, т. 18, арк. 137–141.

⁶¹⁹ Детальніше див.: Патриляк І.К. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940–1942 роках. – С. 228-252.

проникнула в лави створюваної німцями української допоміжної поліції, намагаючись поставити ці формування під свій ідеологічний контроль.

Найкраще військово-підготовані члени ОУН(Б) наприкінці літа – восени 1941 р. скеровувалися Проводом до нелегальних і напівлегальних вишкільних курсів для навчання молодших і старших офіцерів. У липні – серпні 1941 р. військовий осередок (штаб) у Львові реорганізували і створили два регіональні відділення – Рівненський крайовий військовий штаб для Північно-західних українських земель і Львівський крайовий військовий штаб для Західних українських земель⁶²⁰, які курували нелегальне військове навчання командних кадрів.

Найбільшими підготовчими базами для військових кадрів ОУН(Б) стали: Школа військових кадрів «Тигри», що діяла в Долинському районі Станіславської області⁶²¹; Коломийська підпільна військова школа⁶²²; офіцерська школа у м. Мости Великі Львівської області (функціонувала під виглядом табору «служби праці», призначалася для вишколу старших офіцерів)⁶²³; підстаршинська школа у м. Поморяни (функціонує під виглядом «служби праці»)⁶²⁴. Невеличка офіцерська школа ОУН(Б) під криптонімом «Холодний Яр» існувала в с. Колки на Волині. Взимку 1941 – 1942 рр. у ній навчалося 30 курсантів, які поряд з навчанням займалися збиранням і складуванням зброї, амуніції, харчів⁶²⁵.

Одночасно з повноцінними військовими школами бандерівці організували в містах і селах Західної України таємні короткотермінові курси радистів і санітарів та польові вишкільні табори⁶²⁶. Для прикладу – тільки на території двох повітів: Дубенського й Кременського було організовано 15 вишкільних осередків для рядових, у кожному з яких навчалося по 100 осіб⁶²⁷. Аналогічні табори для вишколу молоді існували восени – взимку 1941 р. також поблизу Галича і Станіслава⁶²⁸.

Деякі відомості про оунівські офіцерські школи й курси містяться у донесеннях радянських партизанів. Так, І.Федоров у доповідній записці на ім'я М.Хрущова й Т.Строкача згадував про старшинські школи у Луцьку (600 слухачів), у селах Лаврове і Пличанове Волинської області (по 100 слухачів у кожній), у с. Шпанове біля Рівного

⁶²⁰ Бедрій А. Українська Держава відновлена Актом 30 червня 1941 року. – С. 25–26.

⁶²¹ Там само. – С. 23.

⁶²² АЦДВР, ф. «В.Чижевський-“Демид”», папка 1, арк. 100.

⁶²³ Там само, арк. 100

⁶²⁴ Там само, арк. 100-101; Камінський А. Василь Охримович. Біографічний нарис. – Торонто – Нью-Йорк – Лондон, 1999. – С. 20.

⁶²⁵ Кондрат Ф. Ми стали волі на сторожі. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 9–10.

⁶²⁶ Мірчук П. Українська Повстанча Армія. – С. 30.

⁶²⁷ Filar Wł. Wołyń 1939–1944. Ekstyminacja czy walki polsko-ukraińskie. Studium historyczno-wojskowe zmagañ na Wołyniu w obronie polskości, wiary i godności ludzkiej. – S. 71.

⁶²⁸ АЦДВР, ф. «В.Чижевський-“Демид”», папка 1, арк. 101.

(200 слухачів). При цьому зазначав, що школи існували під виглядом сільськогосподарських курсів аж до їхнього розгрому гестапо у квітні 1943 р⁶²⁹.

Загалом, влітку-восени-взимку 1941 р. на території Західної України бандерівська ОУН зуміла організувати 37 старшинських і підстаршинських шкіл, курсів та польових вишкільних таборів через які пройшло близько п'яти тисяч курсантів⁶³⁰.

Однак, незважаючи на те, що саме ОУН(Б) на початку німецько-радянської війни здійснила спробу створити українську армію та її офіцерський корпус, а згодом з цією організацією тісно буде пов'язана повстанська армія, вперше абревіатуру УПА в роки Другої світової війни використали не оунівці, а їхні ідеологічні конкуренти. Відродити повстанську армію, через двадцять років після її створення генералом УНР Ю.Тютюнником, поставив собі за завдання прихильник Державного центру УНР екзилі, уродженець Волині Т.Боровець, який став широко відомий за псевдонімом отаман «Бульба». Відділи отаман «Бульби» на зламі 1941 – 1942 рр. не проявляли особливої збройної активності, натомість з весни – літа 1942 р. почали здійснювати перші пропагандистські та військові акції, які надзвичайно швидко зробили ім'я «Бульби» й абревіатуру УПА надзвичайно популярними в масах поліського населення⁶³¹. Тому не дивно, що саме цю назву запозичили в Т.Боровця націоналісти, коли розпочали формування власної підпільної армії.

Одночасно з підготовкою до повстання на створення збройних сил в Україні, керівні центри обох ОУН за межами УРСР розгорнули масштабну підготовку до «походу на Батьківщину» з метою відродити державне життя українського народу. Слід наголосити, що у другій половині 1940 і першій половині 1941 р. українські самостійницькі кола очікували на початок неминучої війни між Німеччиною та СРСР*. Військові приготування сторін були настільки очевидними, що близькість війни не викликала сумнівів у людей, котрі слідкували за розвитком ситуації в регіоні⁶³². Уважно

⁶²⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 527, арк. 3.

⁶³⁰ АЦДВР, ф. «В.Чижевський-“Демид”», папка 1, арк. 107.

⁶³¹ Детальніше про Т.Боровця і очолюваний ним рух див.: Дзьобак В.В. Отамана Тарас Бульба – Боровець. (Штрихи до політичного портрету). К., 1995; Киричук Ю. Тарас Бульба – Боровець: його друзі і вороги. – Львів, 1997; Дзьобак В.В. Тарас Бульба – Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941-1944). – К., 2002; Опанасюк О. Січ Тараса Бульби в Олевську: в спогадах, документах, свідченнях. – Житомир, 2008; Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Л., 1993; Повстанський рух отамана Тараса Бульби-Боровця: дослідження, спогади, документи. – Рівне, 1998; Стельникович С. Український національний рух опору Тараса Бульби-Боровця: історичний нарис. – Житомир, 2010; Своя державність, збройна сила, віра Христова. Матеріали німецького архіву командувача УПА Тараса Бульби-Боровця. – Рівне, 2010; Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи. – К., 2011. – 816 с.

* Очікування на війну між Німеччиною та СРСР дуже чітко простежується в документах і листуванні представників всього спектру української політичної еміграції в Європі (детальніше див.: Українська політична еміграція 1919 – 1945 рр. документи і матеріали. – С. 615-717).

⁶³² Андрієвський Д. Міжнародна акція ОУН // Організація Українських Націоналістів 1929 – 1954. – С. 156.

слідкуючи за подіями в світі, які демонстрували «непереможність» німецької зброї, націоналісти з обох відламів ОУН очікували, що війна принесе швидку поразку і розвал Радянського Союзу, а це, в свою чергу, дозволить реалізувати ідею української державності. Щоправда, ніхто точно не знав, як поведе себе німецьке керівництво у справі вирішення «українського питання» після початку війни. Член ПУНу Д. Андрієвський із цього приводу згадував: «Питання, як поведуться німці супроти України, лишалося відкритим. Щоб в'яснити позицію німців, ПУН уважав за вказане викликати їх на одвертість і з цією метою в квітні 1941 р. зложив записку, в якій виложив національно-державницькі позиції ОУН. (...) Співробітник Референта Зовнішніх Справ ПУН, сл. п. д-р Панченко-Юревич, що був головним автором записки, передав її в належні руки. Сподіваної реакції в писаній формі не було...»⁶³³.

Сьогодні важко сказати, чи були керівники ОУН(М) настільки наївними, що очікували письмової відповіді від німців (яка б, безумовно, автоматично обмежувала маневр німецької влади), однак «записка» про яку згадував Д. Андрієвський більше нагадувала документ у якому містилася спроба не так виявити німецькі наміри щодо України, як переконати урядовців із Вільгельмштрассе у необхідності створити союзню з Німеччиною українську державу.

Натомість радикальніша бандерівська ОУН, не стільки переконувала скільки намагалася доконаними фактами змусити Берлін визнати за українцями право на самостійність. Різниця в підходах до питання шляхів здобуття і форм державності чітко прослідковується в «Меморандумах», які керівники обох ОУН спрямували до Гітлера перед початком війни. 14 квітня 1941 р. Провід ОУН(М) передав свій меморандум відповідним німецьким інстанціям. 23 червня 1941 р. аналогічний за назвою документ до імперської канцелярії передала також і бандерівська ОУН⁶³⁴. Невідомо, чи канцлерові райху доповідали їхній основний зміст. Однак для істориків ці документи є цікавими з тієї точки зору, що в них розкриваються основні принципи бачення майбутнього України та її взаємин із Німеччиною й іншими сусідами.

У мельниківському меморандумі йшлося про те, що метою ОУН є «відновлення незалежної, суверенної української держави на заселеній українським народом території між Дунаєм, Карпатами і Каспійським морем»⁶³⁵. Передбачалося, що форма державного правління буде: «обумовлена з одного боку відповідним часові авторитарним керівництвом, яке спирається на історичну традицію України, з іншого боку широким становим і муніципальним самоврядуванням»⁶³⁶. Мельниківці

⁶³³ Там само. – С. 156-157.

⁶³⁴ Україна в Другій світовій війні у документах: Зб. німецьких архівних матеріалів. – Т. 1. – С. 12.

⁶³⁵ Україна в Другій світовій війні у документах: Зб. німецьких архівних матеріалів. – Т. 1. – С. 17.

⁶³⁶ Там само. – С. 18.

передбачали розширити кордони майбутньої держави до Волги і Каспійського моря, що, на їхню думку, дозволило б «у цих кордонах творити базу для закритої в собі географічно і продуктивної економічно, стабільної на далеке майбутнє політично і обороноздатної держави. Вона включає в себе майже всі компактно заселені українцями території на яких українці складають понад 70% усього населення»⁶³⁷. Обґрунтувавши необхідність «розширених кордонів» для України, лідери ПУН наприкінці свого меморандуму спробували стисло викласти економічні переваги, які отримає Німеччина в разі виникнення незалежної української держави. Сумуючи ці думки неважко помітити, що керівництво ОУН(М) було готовим поступитися значною частиною економічного суверенітету України на користь Німеччини.

Загалом, читаючи документ, складається враження, що його писали люди, які щиро прагнули здобути незалежність для своєї Батьківщини, однак не бачили реальної можливості зробити це самотужки, розраховуючи лише на те, що їхні прохання будуть вислухані та задоволені «визволителями» в особі райху, який в замін отримає значні економічні вигоди від співпраці з напівзалежною українською державою.

Ще одним яскравим прикладом «достукатися» до умів правителів Німецької імперії, пояснюючи їм важливість для всієї Європи факту відновлення могутньої української держави на сході континенту, був меморандум, спрямований до Берліна 10 червня 1941 р. керівниками ідейно близьких до ОУН(М) УЦК та УНО В.Кубійовичем і Т.Омельченком. Лишаючи поза увагою дипломатичну фразеологію, зосередимося на аналізі другого розділу документа – «Україна, як член Нової Європи». В ньому послідовно обґрунтовувалася «вигідність» для Німеччини створення української держави. Вказуючи на переваги з економічної точки зору, укладачі меморандуму майже відкритим текстом пропонували перетворити Україну в аграрно-сировинний придаток індустріально розвиненої Європи, а з точки зору геополітичної – зробити з неї буферну державу, що стримуватиме евентуальну російську експансію на Захід⁶³⁸.

Така позиція, безперечно, була наслідком дисбалансу між прагненням емігрантських груп та їхнім впливом, реальними можливостями й політичною вагою. Намагаючись за всяку ціну здобути державу, лідери УЦК та УНО готові були поставити її до повної диспозиції Берліна.

У меморандумі Кубійовича – Омельченка було також викладено бачення майбутнього державного устрою України, як авторитарної, вождівської, корпоративної, однопартійної держави⁶³⁹. Передбачалося, що станові й муніципальні органи влади

⁶³⁷ Там само. – С. 19.

⁶³⁸ Україна в Другій світовій війні у документах... – Т.1. – С. 39-40.

⁶³⁹ Там само. – С. 44.

відіграватимуть «роль зв'язуючої ланки між народом і вождем з соціальних, господарських і культурних питань»⁶⁴⁰. На роль вождя пропонували лідера ПУН полковника А.Мельника. В економіці передбачали запровадити своєрідний «гібрид» ринкового і планового господарювання, а в національній політиці – забезпечити автономні права й ізольоване проживання калмикам та іншим народам, що мали б опинитися у складі евентуальної української держави.

Як бачимо, у разі реалізації меморандуму Кубійовича – Омельченка Україна мала б усі шанси перетворитися на авторитарну державу, побудовану за зразком Італії, Словаччини чи Хорватії. Безумовно, ці фантазії були відірвані від життя, а їхня реалізація цілковито залежала від доброї волі гітлерівців⁶⁴¹. Однак, не слід забувати й того факту, що не лише майже всі українські еміграційні кола, але західні журналісти і політики були свято переконані в тому, що справа української державності буде розв'язана німцями позитивно⁶⁴².

Тим більше неординарним (зважаючи на переконаність суспільної думки в західному світі про схильність німців до підтримання ідеї української незалежності) був меморандум написаний 15 червня 1941 р. групою провідних членів ОУН(Б) під керівництвом С.Бандери і переданий В.Стахівом до райхсканцелярії 23 червня 1941 р. Одразу слід відзначити, що в середині 1941 р. було небагато людей, які наважувалися розмовляти з гітлерівцями у такому повчальному тоні, як це зроблено в бандерівському меморандумі, тому хоча б через це документ вартий того щоб на нього звернути увагу.

Вражають уже перші рядки документа, що починається з критики нацистських концепцій та рецептів вирішення «української проблеми», як таких, що ведуть «до невірної німецької політичної лінії щодо України, що в свою чергу, може стати причиною неправильної тактики Німецького Райху у вирішенні української проблеми»⁶⁴³. Дальший текст преамбули меморандуму взагалі подібний на закамфльовану дипломатичними фразами погрозу. Наприклад, кажучи про реальність підстав для співпраці між Німеччиною та Україною наголошується «Такий союз може бути, якщо поважатимуться життєві інтереси обох (тут і далі підкреслення наші – І.П.) народів... Неправильно заведена політика може привести до небажаних наслідків для стосунків обох народів, які пізніше буде важко подолати»⁶⁴⁴. Хто міг тоді наважитися

⁶⁴⁰ Там само.

⁶⁴¹ Кульчицький С.В. Акт 30 червня 1941 року // Проблема ОУН – УПА: Попередня історична довідка. – К., 2000. – С. 19.

⁶⁴² Передбачають, що Україна проголосить свою незалежність, коли нацисти вступлять до Києва // Проголошення Акту відновлення української держави 30 червня 1941 року. Зб. матеріалів і документів. – С. 73-74.

⁶⁴³ Україна в Другій світовій війні у документах... – Т. 1. – С. 58.

⁶⁴⁴ Там само.

згадувати перед нацистами про «життєві інтереси» свого народу чи погрожувати Гітлерові «небажаними наслідками»?!

В основу своїх стосунків з Німеччиною бандерівці поставили не ідеологічні постулати чи якісь геополітичні міркування, а лише «ставлення Німеччини до української держави...»⁶⁴⁵. Цілком усвідомлюючи, що «меморандуми не здатні зупинити хід історії» бандерівці попередили керівництво райху, що несприятливе для України вирішення східного питання «причинило б велику шкоду й Німеччині». Вони закликали особисто Гітлера до проведення відповідальної політики: «Цей хід думок має таку доказову силу, що відповідальний політик не повинен би не звертати на нього своєї уваги»⁶⁴⁶.

Після завершення преамбули, вся друга частина меморандуму присвячена стислому викладу історії боротьби українського народу за державність. Третя частина бандерівського меморандуму знову починалася завуальованими погрозами: «Навіть, якщо німецькі війська при вступі в Україну, звичайно, спочатку будуть вітати як визволителів, то незабаром ця ситуація може змінитися, якщо Німеччина прийде в Україну не з метою відновлення української держави і відповідними гаслами»⁶⁴⁷.

З цитованого вище уривку чітко видно, що лідери ОУН(Б) вимагали від німецького керівництва надання політичних гарантій незалежності України. Бандерівці підкреслювали, що сила українського визвольного руху наскільки потужна, що навіть більшовики змушені були погодитися з існуванням УРСР, яка незважаючи на свою фіктивність, визнавалася оунівцями як «великий крок вперед у порівнянні з передвоєнним часом, коли в тодішній царській Росії навіть слова Україна, українець, український були забороненими»⁶⁴⁸. Вони наголошували на тому, що стосовно українців не можна застосовувати жодних примусових методів, які можуть лише викликати в українців спротив, а не покору⁶⁴⁹.

Четвертий розділ аналізованого документа присвячений поясненню того важливого значення, яке матиме українська держава в економічній системі нової Європи, а також у допомозі іншим народам СРСР у боротьбі з комунізмом. Підсумовуючи свої роздуми у цьому розділі, автори зазначають: «Військова окупація не може триматися довгий час у Східній Європі. Тільки новий державний лад, збудований за національним

⁶⁴⁵ Там само. – С. 59.

⁶⁴⁶ Там само.

⁶⁴⁷ Там само. – С. 63.

⁶⁴⁸ Україна в Другій світовій війні у документах.... – Т.1. – С. 63.

⁶⁴⁹ Та само. – С. 64-65.

принципом, може забезпечити там здоровий розвиток. Тільки Українська держава могла б зберігати такий новий лад»⁶⁵⁰.

Аналізуючи майбутні господарські стосунки між Німеччиною та Україною, укладачі меморандуму напрочуд відверто заявляли, що усвідомлюють інтерес Німеччини у приєднанні «України до європейської континентальної системи, головним чином з економічних причин», однак тут же наголошували, що «Пересунення економічного центру до Берліна при збереженні централізованої господарської системи і без забезпечення самостійності української економіки не може задовольнити Україну у її прагненні до економічної співпраці з Європою. Висновок: незалежна українська держава має бути економічно самостійною для того, щоб стати складовою частиною європейського економічного простору»⁶⁵¹.

Так само безкомпромісно націоналісти з бандерівського табору вимагали збереження за Україною права на власну повноцінну армію, як гаранта рівноправного українсько-німецького союзу⁶⁵².

Нарешті, завершувався меморандум також не зовсім властивими для мови дипломатів натяками і погрозами: «Треба ствердити, що для вирішення українського питання немає ніякої аналогії. З 1938 р. в Європі виникло дві нові держави: Словаччина і Хорватія. Не беручи до уваги різницю в площі і кількості населення країн, українська проблема має набагато більше значення тому, що шляхом її вирішення будуть здійснені корінні зміни у політичній та економічній структурі європейського континенту і піднятті питання міжконтинентального значення. Та не тільки від остаточного вирішення проблеми залежить подальший хід німецько-українських стосунків, але і від методів, які будуть застосовувані вже на початках. (...) Українець повний рішучості створити підвалини, які б забезпечили національний розвиток в незалежній державі. З цією рішучістю повинна рахуватися кожна держава, яка переслідуючи власні інтереси, хоче створити новий порядок на східноєвропейському просторі.

Організація українських націоналістів, яка впродовж багатьох років веде здорову частину українського народу в революційній боротьбі за державну незалежність України і виховує увесь український народ для втілення цього завдання, готова й надалі вести боротьбу до здійснення свого національного ідеалу»⁶⁵³.

З цитованих вище фрагментів чітко видно, що меморандум ОУН(Б) кардинально відрізнявся від аналогічного мельниківського документа. Він рясніє відвертими погрозами, ультимативними рекомендаціями і повчаннями скерованими на адресу

⁶⁵⁰ Там само. – С. 67.

⁶⁵¹ Там само. – С. 68.

⁶⁵² Там само. – С. 68-69.

⁶⁵³ Україна в Другій світовій війні у документах... – Т.1. – С. 70.

керівництва Німеччини. Його основну думку можна сформулювати одним реченням – майбутнє українсько-німецьких стосунків цілковито залежить від того, наскільки точно в Берліні будуть дотримуватися наданих їм рекомендацій і як поставляться до ідеї створення «де факто» суверенної української держави.

Відповідно, виявити це ставлення Берліну до ідеї самостійності України міг тільки наявний акт проголошення самостійності, підкріплений формуванням української адміністрації на територіях України непідконтрольних радянським органам влади. Також варто підкреслити, що декларування незалежності і початок державотворчих дій, окрім виявлення справжніх позицій нацистів щодо української незалежності, цілком вписувався в розроблену оунівцями схему «будівництва держави від першого села», яку, як ми згадували, вже намагалися втілити у вересні 1939 р. Проте, цього разу обидва відгалуження ОУН набагато ґрунтовніше готувалися до реалізації своїх планів, як за два роки до того.

Мельниківці від початку 1940 р. активізували роботу створеної ще в середині 1939 р., але фактично бездіяльної, Комісії державного планування⁶⁵⁴. Комісію очолювали П.Герасименко й Л.Білецький, а за її технічну діяльність відповідала Культурна референтура ОУН(М) на чолі з О.Кандибою («Ольжичем»)⁶⁵⁵. До складу комісії входило 15 підкомісій, які займалися питаннями промисловості, шкільництва, використання природних копалин, фінансів, сільського господарства, торгівлі, кооперативного руху тощо. Єдиними проблемами державного планування, якими КДП не займалася були військові справи і міжнародна політика⁶⁵⁶. У роботі комісії брали участь професори українських наукових інституцій колишньої Чехословаччини, окремі чеські науковці й управлінці⁶⁵⁷. Комісія залучала до своєї роботи також колишнього прем'єр-міністра уряду УНР Б.Мартоса, що мало стати свідченням певної тяглості української державотворчої традиції⁶⁵⁸. КДП під час своєї роботи детально вивчала культурне, господарське і суспільне становище в УРСР, досліджувала державотворчий досвід УНР, міжвоєнної Польщі та Чехословаччини⁶⁵⁹.

⁶⁵⁴ Кучерук О. Документи Комісії Державного планування Організації Українських Націоналістів // Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. – Т. 7. Документи Комісії Державного планування ОУН (КДП ОУН). – С. 5; Книш З. Перед походом на Схід. Спогади і матеріали до діяння Організації Українських Націоналістів у 1939 – 1941 роках. Ч. 1. – Торонто, б. р. – С. 97-100.

⁶⁵⁵ Кучерук О. Документи Комісії Державного планування Організації Українських Націоналістів. – С. 5.

⁶⁵⁶ Кучерук О. Документи Комісії Державного планування Організації Українських Націоналістів. – С. 5-6.

⁶⁵⁷ Архів ОУН у м. Києві, ф. 1, оп. 1, Комісія Державного Планування Проводу українських націоналістів (1939 – 1941 рр.), арк. 4.

⁶⁵⁸ Там само, арк. 6.

⁶⁵⁹ Там само, арк. 1-286.

КДП розробила цілу низку проектів законодавчих актів, зокрема проекти законів «Про міністерство охорони здоров'я і соціальної опіки», «Про міністерство залізниць», «Про народну освіту в Українській державі», «Про міністерство фінансів», «Про міністерство закордонних справ», «Про міністерство справедливості» тощо⁶⁶⁰. Серед її співробітників активно дискутувалися проблеми майбутньої аграрної реформи⁶⁶¹, створення кооперативного руху⁶⁶², запровадження української валюти⁶⁶³, оптимізацію вітчизняної промисловості⁶⁶⁴ тощо. Необхідно відзначити, що всі реформи пов'язані із поступовою перебудовою промисловості, її денационалізацією, створення внутрішнього українського ринку промислових товарів, аграрна реформа, адміністративна реформа передбачалося проводити надзвичайно обережно, виважено і протягом тривалого проміжку часу аби не зруйнувати до основ усього народного господарства країни і не розчарувати громадян у нездатності української держави до нормальної організації фундаментальних засад людського життя⁶⁶⁵.

Аналізуючи проекти і концепції майбутніх реформ і законодавчих змін найбільш радикальними видаються зміни, які було запропоновано проваджувати в системі освіти й у конституційному ладі нової держави. Розуміючи значення школи у формуванні лояльного громадянина відданого своїй державі націоналісти вказували у проекті закону «Про народну освіту в українській державі», що «Виховання й освіта дітей, молодого покоління й цілого українського народу є найповажнішою ділянкою праці Української Держави»⁶⁶⁶. Будучи під впливом популярних у тодішній Європі ультраправих концепцій, розробник законопроекту Л.Білецький намагався перенести їхні головні постулати на український ґрунт⁶⁶⁷. Професор Л.Білецький бачив українську школу майбутнього цілковито відмінною від радянської школи. Вона мала бути головним вихователем відчуття приналежності до української нації, понадкласовості, солідарності, міцного характеру, працездатності, фізичного здоров'я⁶⁶⁸. Законопроект Л.Білецького також передбачав швидку й докорінну реформу професійної освіти та вищої школи, які повинні були будуватися за західноєвропейськими зразками⁶⁶⁹.

⁶⁶⁰ Детальніше див.: Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. – Т. 7. Документи Комісії Державного планування ОУН (КДП ОУН). – К., 2002. – 206 с.

⁶⁶¹ Там само. – С. 87-121.

⁶⁶² Там само. – С. 153-187.

⁶⁶³ Там само. – С. 67-70.

⁶⁶⁴ Там само. – С. 81-85.

⁶⁶⁵ Там само. – С. 25.

⁶⁶⁶ Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. – Т. 7. – С. 121.

⁶⁶⁷ Там само.

⁶⁶⁸ Там само. – С. 122-127.

⁶⁶⁹ Там само. – С. 141-152.

Іншим документом підготованим в рамках діяльності КДП, який носив радикальний характер і мав докорінно змінити всю існуючу в Радянській Україні конституційну систему більшовицького зразка, був проект «Конституції Української Держави», нашвидкуруч (лише за 72 години) підготовлений одним із провідних ідеологів мельниківської ОУН М.Сціборським⁶⁷⁰. Попри високу оцінку, яку залишив про конституційний проект свого соратника полковник А.Мельник, очевидно документ (що визнавав і сам автор) був «сирим» і навряд чи міг без змін застосовуватися в українських реаліях того часу⁶⁷¹. Але, не зважаючи на всі застереження, конституційний проект М.Сціборського залишається надзвичайно важливим і цікавим документом у якому відображалися погляди провідних діячів мельниківської ОУН на майбутню державу й чітко прослідковувалися впливи на правосвідомість керівників ОУН(М) ідей запозичених у праворадикальних режимів Європи або взятих із проекту конституції 1906 р., написаного М.Міхновським.

За конституційним проектом М.Сціборського Україна оголошувалася «суверенною, авторитарною, тоталітарною, професійно становою державою»⁶⁷² побудованою на засадах націократії під якою розумілася «влада Нації в Державі, що спирається на зорганізованій і солідарній співпраці всіх соціально-корисних верств, об'єднаних – відповідно до їх суспільних і професійно-виробничих функцій – в представницькі органи державного кермування. Основні засада націократії: національна солідарність, надкласовість і протипартійність»⁶⁷³. Основним носієм влади у майбутній державі мала бути українська нація, яка здійснювала б свою владу через «Голову Держави – Вождя Нації»⁶⁷⁴. Права Глави Держави, обраного на Великому Зборі Нації (який мав скликатися лише для виборів Глави Держави із Державного Союму та Верховної Ради Національної Праці) були безмежно широкими – починаючи від довічного обрання на посаду і завершуючи правом призначати Державний Уряд, скликати і розпускати Державний Союм, призначати найвищих державних чиновників, надавати найвищі офіцерські звання, призначати ректорів вищих навчальних закладів, затверджувати єпископів, командувати всією армією і флотом, керувати дипломатією, оголошувати війну і заключати мир, проголошувати амністію тощо⁶⁷⁵. Законодавчий орган майбутньої держави – Державний Союм – бачився М.Сціборському як впливова установа, але зі значно меншими правами від парламентів демократичних держав. Сама

⁶⁷⁰ Мельник А. Житомирський – Органський. Підполковник Микола Сціборський // Організація Українських Націоналістів 1929 – 1954 рр. – Б. м., 1955. – С. 41.

⁶⁷¹ Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. – Т. 7. – С. 8.

⁶⁷² Там само.

⁶⁷³ Там само.

⁶⁷⁴ Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. – Т. 7. – С. 8.

⁶⁷⁵ Там само. – С. 9-11.

система виборів до Союму повинна була виключити можливість потрапляння до його складу осіб «нелояльних» до Глави Держави, адже до виборчих списків могли потрапляти лише люди визначені Виборчими Комісіями, які склалися з «Мужів Довіря» від професійно-станових організацій, органів місцевого самоврядування, культурних та інших «публічно-правних установ»⁶⁷⁶. Списки кандидатів, лише після ретельної перевірки і фактичного затвердження Державним Секретаріатом Внутрішніх Справ, могли пропонуватися виборцям для загального, рівного, безпосереднього і таємного голосування⁶⁷⁷. Фактично, за умов такої виборчої системи, Державний Союм перетворювався лише на слухняного ухвалювача законопроектів, які готувалися фахівцями-юристами за межами законодавчого органу.

Виконавчу владу в Українській Державі повинен був реалізувати Державний Уряд під назвою «Збір Державних Секретарів». Офіційним главою уряду мав бути Глава Держави, який для керівництва урядом призначав Першого Державного Секретаря⁶⁷⁸. Фактично весь уряд і державна контрольна системи були підзвітні і напряду підпорядковані Главі Держави, який мав отримати право керувати їхньою роботою, призначати і звільняти Державних Секретарів, і Державних Контролерів⁶⁷⁹. Єдина гілка влади, яка формально залишалася не цілком підконтрольною Главі Держави були суди, що мали зберігати автономність від державних органів влади⁶⁸⁰.

Нова держава, за конституційним проектом М.Сціборського, мала бути професійно-становою, солідаристською із централізованими й одержавленими квазіпрофспілками, великим сектором державної власності в економіці тощо⁶⁸¹. Аналогічно, за зразком тоталітарних держав, М.Сціборський пропонував запровадити в майбутній українській державі монопартійну систему з ОУН(М) на чолі. Глава держави одночасно мав бути провідником націоналістичної організації⁶⁸². Тобто М.Сціборський намагався зарезервувати для ОУН(М) монопольне становище в керівництві майбутньої держави, що, очевидно, так сильно й імпонувало А.Мельнику, якому, проект конституції видався «не гіршим від дотепер відомих»⁶⁸³.

Специфічним був підхід М.Сціборського і до питання набуття українського громадянства. З одного боку, автор пропонував надати громадянство всім мешканцям України, які проживали на території майбутньої держави 1 серпня 1914 р. (тобто на

⁶⁷⁶ Там само. – С. 11.

⁶⁷⁷ Там само.

⁶⁷⁸ Там само. – С. 15.

⁶⁷⁹ Там само. – С. 16-17.

⁶⁸⁰ Там само. – С. 16.

⁶⁸¹ Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. – Т. 7. – С. 18-19.

⁶⁸² Там само. – С. 19.

⁶⁸³ Мельник А. Житомирський – Органський. Підполковник Микола Сціборський. – С. 41.

початок Першої світової війни) і їхнім нащадкам, а також усім українцям, які виявили бажання повернутися на територію України з-за кордону. З іншого (беручи за зразок дискримінаційні закони щодо євреїв, які існували в європейських імперіях до Першої світової війни, а також дискримінаційні закони введені в Німеччині та інших державах із правими диктаторськими режимами в 1930-х рр.) – М.Сціборський пропонував не надавати євреям громадянства на загальних підставах, а вважав за необхідне розробити щодо єврейського населення окремий закон⁶⁸⁴.

Попри такі специфічні постулати щодо громадянства, М.Сціборський доволі вдало виписав ті частини проекту конституції, які стосувалися захисту недоторканності особи, охорони житла від безпідставних обшуків, гарантування права на освіту, творчу і наукову діяльність тощо⁶⁸⁵.

Аналізуючи конституційний проект М.Сціборського складається враження, що його автор намагався поєднати окремі несумісні речі – демократичні свободи із тоталітарними формами правління. Очевидно, що така конституція, за умови її запровадження, була б цілком нежиттєздатною і потребувала б надзвичайно серйозного доопрацювання, а то й цілковитої зміни. Однак, незважаючи на всі прорахунки, необхідно визнати, що Комісія Державного Планування здійснила доволі масштабну і важливу роботу, найбільш раціональні елементи якої можна було б використовувати в умовах розгортання державного будівництва у тодішній Україні.

Натхненні доволі масштабною підготовкою для будівництва новітньої державності, мельниківці організували дві похідні групи, які мали просуватися за лінією фронту і формувати органи української цивільної адміністрації. Обидві головною метою свого маршруту мали Київ. Перша група на чолі з провідними діячами мельниківської організації М.Сціборським, О.Сеником, Р.Сушком, І.Шубським рухалася на Київ через Львів – Рівне – Житомир; друга, очолювана П.Войновським, прямувала до столиці із Буковини через Кам'янець-Подільський – Вінницю – Білу Церкву⁶⁸⁶. Досягнувши Києва, перша група мала розділитися, щоб частина її членів могла просуватися в напрямку на Харків. Друга група мала вперше поділитися у Кам'янці-Подільському і двома різними маршрутами рухатися в напрямку Вінниці. У Вінниці південна похідна група мельниківців мала об'єднатися, реорганізуватися і знову розділитися для продовження маршу. Основне ядро другої (південної) групи повинне було б просуватися на Київ, частина людей відгалужувалася для походу на Дніпропетровськ і Донбас, а частина для маршу на Одесу та Причорномор'я⁶⁸⁷.

⁶⁸⁴ Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. – Т. 7. – С. 20.

⁶⁸⁵ Там само. – Т. 7. – С. 21.

⁶⁸⁶ Верига В. Втрати ОУН у Другій світовій війні. – С. 64.

⁶⁸⁷ ОУН у війні 1939 – 1945. – Б. м., б. р. – С. 52-54; Русначенко А. Народ збурений... – С. 27.

Загалом, дослідники припускають, що мельниківцями на схід було вислано з основною похідною групою, а також окремими дрібними групами близько 850 осіб у період від липня до грудня 1941 р.⁶⁸⁸. Окрім цього до 1000 осіб, серед яких було 200–300 членів ОУН(М) рухалися із Буковинським куренем, який складав основу другої (південної) похідної групи мельниківців. З них 700–800 учасників походу добрались до Києва, а решта залишилися для адміністративної роботи в інших містах, або вирушили в похід на південь України⁶⁸⁹.

Майже аналогічну тактику у просуванні на схід для створення української адміністрації та формування структур власної організації обрали і бандерівці. Для маршу на територію України ОУН(Б) сформувала чотири похідні групи. Перша група («Північ») була організована в м. Холм мала просуватися через Ковель – Луцьк – Рівне – Житомир на Київ; на чолі групи стояв Д.Мирон, група складалася із 21 рою. Друга група («Центр») була організована в м. Перемишль мала просуватися через Львів – Тернопіль – Проскурів – Вінницю – Фастів – Київ – Полтаву на Харків. Передбачалося, що після виконання своїх основних завдань на території Великої України. Група надасть свої кадри для організації української адміністрації на Дону і Кубані. На чолі групи стояв М.Лемик, група складалася із 18 роїв. Третя група («Південь») постала в м.Сянок на Лемківщині й мала просуватися через Дрогобич – Стрий – Проскурів – Вінницю – Дніпропетровськ на Донбас, Крим, Одесу. Згідно з інструкціями Головного проводу саме на базі цієї похідної групи мав бути організований крайовий провід ОУН(Б) для Півдня і Південного сходу України в Дніпропетровську. На чолі групи стояли З.Матла й Т.Семчишин, група складалася із 14 роїв. Четверта похідна (друга південна) група ОУН(Б) мала просуватися на територію України разом із батальйоном «Роланд» із території Румунії. Група складалася головним чином із українських студентів та емігрантів із Чехії й Австрії. В інструкціях проводу не вказувалося, які завдання групи, але наявність у ній великої кількості освічених людей і фактичне підпорядкування групи одному з провідних діячів ОУН(Б) Р.Ярому дозволяє припустити, що метою групи була організація державної адміністрації в Одесі та інших великих містах Причорномор'я.

Окрім вказаних вище, ОУН(Б) створила одну спеціальну похідну групу на чолі із заступником керівника Головного проводу Я.Стецьком, яка мала завдання, увійшовши разом із батальйоном «Нахтігаль» до Львова, оголосити відновлення незалежності української держави. У випадку відмови німців підтримувати оголошену державність

⁶⁸⁸ Дуда А., Старик В. Буковинський курінь у боях за українську державність. – Чернівці, 1995. – С. 74; Шипинський В. Український націоналізм на Буковині // Організація Українських Націоналістів 1929 – 1954. – Б.м., 1959. – С. 220-221

⁶⁸⁹ Дуда А., Старик В. Буковинський курінь у боях за українську державність. – С. 77-84.

похідні групи повинні були переходити в підпілля і ставати основою антинімецького руху Опору⁶⁹⁰. Характеризуючи мету похідних груп, один із їхніх керівників Т.Семчишин («Річка»), на допитах в НКВС вказував, що основним їх завданням було виявлення на сході прихильних до ідеї української державності осіб і залучати їх як до будівництва державного апарату, так і до створення організаційної мережі. Одночасно члени похідних груп мали розгорнути потужну антирадянську пропаганду, опанувати господарське життя краю, продемонструвавши Німеччині здатність українського населення до державного життя, що, на думку лідерів ОУН(Б) мало стати ще одним аргументом на користь визнання німцями української держави в якості рівноправного союзника. Відмова гітлерівців визнати незалежність, за свідченнями Т.Семчишина, мала стати сигналом до розгортання підпільної боротьби проти райху⁶⁹¹.

Потрібно відзначити, що в момент підготовки похідних груп до походу на схід бандерівці детально вивчили адміністративно-територіальний устрій УРСР, настрої, звички, повсякденне життя населення на сході України. Люди, які мали відійти з похідними групами знали в яких районах вони будуть створювати адміністрацію, які райони є кінцевою метою маршруту тощо⁶⁹². Кожен оунівець – учасник похідних груп – заповнював детальну анкету у якій, серед іншого, вказував сферу державного будівництва у якій він бажав би себе реалізувати⁶⁹³. Від травня 1941 р. провідники похідних груп отримали по 10 примірників інструкції «Боротьба й діяльність ОУН під час війни», яку розповсюджували серед учасників похідних груп із зобов'язанням детально вивчити її основні положення⁶⁹⁴.

Щодо структури похідних груп, то кожна з них мала: провідника, штаб групи і секретаря-машиністку. Штаб групи складався із чотирьох осіб: помічника провідника групи з усіх питань, що стосувалися діяльність групи («трасовий»); персонального референта (завідував розстановкою оунівських кадрів і призначенням ройових); референта зв'язку (відповідав за стан зв'язку штабу групи з роями й іншими похідними групами); господарського референта (займався забезпеченням штабу групи продуктами харчування і грошовими засобами). Периферію похідних груп складали рої, які мали від 5 до 12 оунівців кожен⁶⁹⁵.

Просуваючись територією України, похідні групи ОУН обох напрямків використовували для прикриття найрізноманітніші дійсні і підроблені документи

⁶⁹⁰ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 1, арк. 80-81; арк. 129-130.

⁶⁹¹ Там само, арк. 79-81.

⁶⁹² Там само, арк. 83.

⁶⁹³ Там само, арк. 84.

⁶⁹⁴ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 1, арк. 84.

⁶⁹⁵ Там само, арк. 82; арк. 129-130.

німецьких військових установ, здебільшого т. зв. рот пропаганди. Також вони послуговувалися власною системою паролів та умовних позначок для підтримання взаємного зв'язку⁶⁹⁶. Так, бандерівські похідні групи мали один спільний пароль – питання: «Куди вам дорога стелиться?», відповідь: «Туди, де стовпи небо підпирають». Також кожна окрема похідна група мала власні паролі. Наприклад, третя група З.Матли, Т.Семчишина («Південна») в якості пароля між проводом групи і роями використовувала слова: «Яка ваша слава?»; «Козача, кривава»⁶⁹⁷. Заради покращення зв'язку учасники груп також залишали на видних місцях (стіни будинків, паркани, мости, стовпи тощо) зашифровані позначення⁶⁹⁸.

Подібно як і мельниківці, бандерівці переформатовували окремі рої в процесі походу і розподіляли їх в різні місця призначення під час просування на Схід і Південь України⁶⁹⁹. Загальна чисельність бандерівських похідних груп (без урахування батальйонів «Нахтігаль» і «Роланд») в першій хвилі походу коливалася в межах 600–700 учасників, кількість яких постійно зростала і до грудня 1941 р. бандерівці вислали на схід 1 – 1,5 тисячі осіб.

Як бачимо, тактично обидві ОУН підійшли до реалізації своїх планів дуже подібно, але відмінність у їхніх діях полягала в ключовому моменті – часі і місці оголошення державності. Бандерівська організація прагнула спочатку війни оголосити самостійницьку декларацію і створити таким чином юридичну підставу для подальшого державотворення або для розгортання опору новій окупації. Натомість мельниківці головним завданням вважали закріплення в Україні й поступовий рух до державності знизу вгору, а не навпаки.

Рішення виголосити у Львові незалежницьку декларацію, скоріш за все, було остаточно прийняте в час проведення Краківського ВЗ ОУН(Б) у березні – квітні 1941 р. Принаймні, існування в інструкції «Боротьба й діяльність ОУН під час війни» (складеній у травні 1941 р.) чорнового варіанту тексту Акта проголошення української держави, є добрим свідченням того, що акція у Львові готувалася не тільки без згоди нацистів, але й у глибокій конспірації, бо гітлерівські спецслужби, майже за два повних передвоєнних місяці, не зуміли дізнатися про таємні плани ОУН(Б).

Намагаючись забезпечити максимальну легітимність діям похідної групи Я.Стецька, на яку було покладено завдання проголосити відновлення самостійності у Львові, керівництво ОУН(Б) домоглося створення Українського національного комітету в Кракові, який об'єднав представників більшості емігрантських організацій і

⁶⁹⁶ Матла З. Південна похідна група. – Мюнхен, 1952. – С. 4-7.

⁶⁹⁷ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 1, арк. 131.

⁶⁹⁸ Там само, арк. 131.

⁶⁹⁹ Там само, арк. 135.

своєю декларацією від 14 червня 1941 р. «благословив» людей з групи Я.Стецька на проголошення декларації⁷⁰⁰. Принагідно зауважимо, що в умовах війни організувати «більш легітимне», з юридичної точки зору, відновлення незалежності було абсолютно нереально. Подібним революційним шляхом реалізації права нації на самовизначення неодноразово послуговувалися національно-визвольні організації в різних куточках світу й це не є підставою для ставлення під сумнів повноцінності створених таким чином держав. Альтернативою проголошенню львівської декларації було лише пасивне спостереження за зміною окупаційного режиму на українських землях і повна дискредитація націоналістичного руху*.

Ведучи мову про легітимність Акта 30 червня 1941 р., не слід також забувати, що він був підтриманий численними зборами громадян, проведеними у різних куточках Західної та Правобережної України аж до Фастова на Київщині включно. Про це свідчать тисячі рішень зафіксованих протоколами зборів і скріплених підписами громадян⁷⁰¹. Наголосимо також, що мусовані тривалий час в еміграції звинувачення С.Бандери та Я.Стецька в тому, що вони не згадали в своєму документі про послідовність і спадкоємність української державності, розвіялися з відкриттям вітчизняних архівів. У них зберігається оригінальний текст документа із власноручними правками Я.Стецька. Там чітко записано, що виголошено Акт «відновлення» української державності (причому слово «відновлення» написано рукою Стецька над закресленим словом «проголошення»). В першому абзаці документа записано також, що ОУН «проголошує відновлення» української держави⁷⁰². Цими словами було задекларовано спадкоємність між українською державною традицією 1917 – 1920 рр. і новим етапом державотворення. У чернетковому варіанті тексту проголошення самостійності, складеному у Кракові в травні 1941 р. і вміщеному в інструкціях «Боротьба й діяльність ОУН під час війни», немає згадок про «відновлення» незалежності. Там сказано: «Волею українського народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує створення Української Держави (...)»⁷⁰³. Слід припустити, що первісне упущення було виправлене вже у самому Львові, можливо, після консультацій із представниками місцевої української політичної еліти старшого покоління.

⁷⁰⁰ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 2, арк. 1-2.

* Про мотивацію й міркування творців Акту 30 червня 1941 р. детальніше див. книгу Ярослава Стецька 30 червня 1941. – Проголошення відновлення державності України. – Торонто – Лондон, 1967.

⁷⁰¹ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 29, арк. 1-108; спр. 30, арк. 1-93; спр. 31, арк. 1-75; спр. 32, арк. 1-126; спр. 33, арк. 1-176; спр. 34, арк. 1-39; спр. 35, арк. 1-111.

⁷⁰² ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 2, арк. 3.

⁷⁰³ Там само, оп. 2, спр. 1, арк. 45.

Вранці в понеділок 30 червня 1941 р. до Львова, який напередодні уже покинули частини Червоної армії та внутрішніх військ НКВС, через м. Янів і передмістя Левандівку увійшла (заїхала радянським ЗІСом за кермом якого був червоноармієць-дезертир) спеціальна похідна група (15 осіб), очолювана Я.Стецьком⁷⁰⁴.

Автомобіль з учасниками похідної групи Я.Стецька прибув на площу св. Юра, де вже перебувала частина нахтігалівців і місцевих підпільників ОУН, що дозволила Я.Стецьку швидко нав'язати контакти з націоналістичним підпіллям⁷⁰⁵. Після короткої наради на площі перед собором св. Юра, бандерівці зайняли під свою штаб-квартиру будинок колишнього українського кооперативного банку «Дністер» на вулиці Руській у центрі Львова⁷⁰⁶. Протягом першої половини дня 30 червня 1941 р. члени групи Я.Стецька провели у Львові переговори із низкою провідних діячів українського політичного руху довоєнного часу й запросили лідерів української спільноти міста на збори до будинку товариства «Просвіта». Одночасно член референтури пропаганди ОУН(Б) Я.Старух, у співпраці з колишнім провідником КЕ ОУН Л.Ребетом і журналістом І.Вітушинським, зуміли відновити роботу львівської радіостанції, а І.Равлик та Є.Верцьона організували в міліцію та почали формувати міську управу⁷⁰⁷.

Я.Стецько до обіду 30 червня 1941 р. був прийнятий митрополитом Шептицьким, який благословив його на оголошення незалежності⁷⁰⁸. Після чого Я.Стецько пішов до приміщення ратуші, де, очевидно спираючись на рекомендації митрополита, вніс правки до тексту самостійницької декларації. Хоча у спогадах Я.Стецько вказував, що писав у ратуші сценарій зібрання, текст свого виступу на зборах і текст Акта⁷⁰⁹, в останнє важко повірити. Очевидно, йшлося про редагування існуючої чернетки.

Того самого дня похідна група Я.Стецька зуміла з допомогою працівників організаційної референтури Проводу Р.Малащак та О.Мащак і кур'єрів-зв'язківців Т.Онишкевича, М.Гошовського й В.Лобая, налагодити безпосередній контакт із керівництвом підпілля ОУН(Б) в Україні – провідником І.Климівим і його заступниками Р.Кравчуком та О.Безпальком, які на той момент дислокувалися в Золочівському районі Львівщини⁷¹⁰. Завдяки встановленню зв'язків із КЕ, Я.Стецько отримав можливість передати І.Климіву інформацію про необхідність акумулювання

⁷⁰⁴ Кук В. Державотворча діяльність ОУН. Акт відновлення Української Держави 30 червня 1941 р. // Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. – С. XII.

⁷⁰⁵ Стецько Я. 30 червня 1941. – С. 178-180.

⁷⁰⁶ Кук В. Державотворча діяльність ОУН. Акт відновлення Української Держави 30 червня 1941 р. – С. XII; Забілий Р. Акт відновлення української державності. Як це було // Історична правда. 1 липня 2011 р. <http://www.pravda.com.ua>

⁷⁰⁷ Кук В. Державотворча діяльність ОУН. Акт відновлення Української Держави 30 червня 1941 р. – С. XIII.

⁷⁰⁸ Стецько Я. 30 червня 1941. – С. 184-186.

⁷⁰⁹ Там само. – С. 190.

зброї та затримання в конспірації частини кадрів ОУН(Б) аж до моменту евентуального визнання німцями незалежності української держави⁷¹¹.

Після полудня Я.Стецько прийшов до будинку львівської «Просвіти», де Я.Старух уже проводив збори представників міста з метою організувати міську управу. Я.Стецько прийняв присягу в новообраного голови міста професора Ю.Полянського⁷¹². Ближче до 18 години до будинку «Просвіти» зібралося понад сто представників львівського політикуму, з хвилини на хвилину мали розпочати засідання національних зборів. Проте в середовищі ініціаторів тривали дискусії з приводу того, чи слід оголошувати в той день незалежність, чи варто вичекати декілька днів, залучити більше громадянства і провести нове зібрання в урочистішій обстановці оперного театру. Після короткої дискусії, Я.Стецько, І.Равлик, В.Кук і представник митрополита о. Йосип Сліпий наполягли на необхідності негайно розпочинати збори і оголошувати незалежність⁷¹³. Коло 20 години Я.Стецько врешті-решт відкрив збори. Після нього виступило двоє священників – о. Йосип Сліпий із вітаннями від митрополита й о. Іван Гриньох (капелан «Нахтігалю») із вітаннями від українського Легіону⁷¹⁴. Одразу після виголошення вітань слово було надане В.Куку, який обґрунтував моральне право ОУН(Б) оголошувати про відродження української державності і зачитав наказ С.Бандери про призначення Головою Українського державного правління Я.Стецька⁷¹⁵. Присутні підтримали таке рішення й В.Кук одразу ж запропонував надати голові УДП право підбирати кандидатури на посади міністрів⁷¹⁶.

Під кінець зборів до зали увійшли представники Абверу – капітан Г.Кох та майор Е.фон Айкерн⁷¹⁷. Їм було запропоновано сісти до президії, як гостям зборів, але вони відмовилися. Водночас Г.Кох (який гарно розмовляв українською) попросив слово для виступу й у доволі гострій формі розкритикував зібрання, зазначивши, що під час війни єдиним обов'язком українців є сумлінно трудитися, а політичне рішення про долю

⁷¹⁰ Кук В. Державотворча діяльність ОУН. Акт відновлення Української Держави 30 червня 1941 р. – С. XIII.

⁷¹¹ Там само.

⁷¹² Забілий Р. Акт відновлення української державності. Як це було // Історична правда. 1 липня 2011 р. / Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua>

⁷¹³ Там само.

⁷¹⁴ Кук В. Державотворча діяльність ОУН. Акт відновлення Української Держави 30 червня 1941 р. – С. XIII-XIV.

⁷¹⁵ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 4, арк. 10.

⁷¹⁶ Проголошення Акту відновлення української держави 30 червня 1941 року. Зб. матеріалів і документів. – С. 26.

⁷¹⁷ Кук В. Державотворча діяльність ОУН. Акт відновлення Української Держави 30 червня 1941 р. – С. XV.

українських земель, визволених кров'ю німецьких солдатів від більшовизму, буде приймати після завершення бойових дій фюрер⁷¹⁸.

Після Г.Коха слово взяв член пропагандистського відділу Головного проводу ОУН(Б) І.Вітошинський, який, намагаючись заглибити негативне враження від промови Г.Коха, наголосив на необхідності спільної боротьби українців і німців проти більшовизму, вказуючи на те, що тільки разом можна буде досягнути швидких та ефективних результатів⁷¹⁹. Одразу по завершенню виступу І.Вітошинського Я.Стецько продовжив збори й на балконі будинку «Просвіти» близько 21-ї години прочитав Акт відновлення незалежності перед декількома тисячами людей, які зібралися на площі й зустріли декларацію аплодисментами і співом гімну «Не пора, не пора...»⁷²⁰.

Одразу після оголошення Акта, Г.Кох ще раз намагався зупинити хід подій, сказавши Я.Стецькові, що той «грається з вогнем». У відповідь голова УДП відповів, що Німеччина грається з вогнем не менше, бо вона має досвід Першої світової війни із плачевними для себе результатами^{721*}. Розцінюючи оголошення самостійницької декларації як доконаний факт, Я.Стецько протягом найближчих днів повідомив уряди іноземних держав про відновлення української незалежності. При цьому Б.Муссоліні, А.Павеліч та Ф.Франко були повідомлені 3 липня, а канцлер Німеччини А.Гітлер лише 4 липня 1941 р.⁷²²

⁷¹⁸ Забілий Р. Акт відновлення української державності. Як це було // Історична правда. 1 липня 2011 р. / Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua>

⁷¹⁹ Кук В. Державотворча діяльність ОУН. Акт відновлення Української Держави 30 червня 1941 р. – С.XV.

⁷²⁰ Забілий Р. Акт відновлення української державності. Як це було // Історична правда. 1 липня 2011 р. / Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua>

⁷²¹ Там само.

* Цікаво зазначити, що незважаючи на гострий конфлікт з Г.Кохом під час Зборів, Я.Стецько намагався не афішувати цієї суперечки. У розповсюдженому в якості листівки «Звіті з Національних Зборів Українців західної України» були вміщені «Привіти» «Творцеві і Вождеві Великої Німеччини – Адольфові Гітлерові»; «Славній Німецькій Непобідній Армії», а наприкінці додано відверто неправдиву інформацію: «Делегат провідник ОУН та всі присутні вітали зокрема дуже гаряче й щиро присутніх на зборах високих старшин німецької армії. Представник німецької армії, бувший полковник УГА, професор КОХ привітав також присутніх і візав до праці та якнайтіснішої співпраці з німецькою армією під проводом великого вождя Німецького Народу АДОЛЬФА ГІТЛЕРА» (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 4, арк. 51). Недостовірність інформації була покликана замаскувати конфлікт і продемонструвати суспільству підтримку Німеччиною дій оунівців, що на думку Я.Стецька та його соратників легітимізувало їхні акції в очах пронимецьки налаштованої української спільноти. Про те, що автори документу лукавили яскраво свідчить навіть такий дрібний нюанс – капітана Коха і майора Айкерна названо «високими старшинами», а щодо Коха навіть вжито його старе звання в УГА («полковник»), але, водночас, приховане його дійсне звання в німецькій армії. Аналогічні повідомлення від УДК надходили і до Української інформаційної служби в Берлін (ЦДАВО України, ф. 3-4465, спр. 118. – арк. 88-90).

⁷²² Стефанюк Г. Акт відновлення державності України 30 червня 1941 р.: передумови, хід, наслідки // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис. – Вип. 15-16. – Івано-Франківськ, 2009. – С. 329.

Сам текст Акта 30 червня 1941 р. складався з трьох пунктів. У перших двох оголошувалося про відновлення державності, про тривалу боротьбу ОУН за державність і про створення української влади на західних землях, яка згодом підпорядкується владі в Києві⁷²³. Але важливо звернути увагу на третій пункт львівської декларації, який у повоєнних виданнях на Заході доволі часто свідомо упускався⁷²⁴. Йдеться про два абзаци у яких проголошується майбутня тісна співпраця з «Велико-Німеччиною», що «під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад у Європі» та про «союзну німецьку армію»⁷²⁵. На підставі цих згадок про Гітлера, його райх і армію, багатьма вченими робиться висновок про маріонетковість новопроголошеної держави, оунівську колаборацію тощо. Пояснюючи вміщені в документі слова, один із чільних учасників тих подій В.Кук, через шістьдесят років, підкреслював, що йшлося винятково про рівноправний союз двох держав, у випадку визнання німцями української суверенності⁷²⁶. На наш погляд, таке тлумачення подій є дещо спрощеним. Очевидно для того аби задекларувати повноправність нової української держави та її уряду, достатньо було загальними словами вказати на те, що «Україна підтримуватиме союзні стосунки лише з тими країнами, які визнають її повний суверенітет на всій етнічній території й вестимуть спільно з українським народом визвольну війну проти його історичних ворогів...» тощо, або навіть скористатися словами з постанов Другого (Краківського) Великого збору про те, що ОУН «вважає союзниками України всі держави, політичні угруповання та сили, що заінтересовані в розвалі СРСР та утворенні ні від кого незалежної Української Суверенної Соборної Держави»⁷²⁷. Для цього зовсім непотрібно було конкретизувати, про яку союзну державу й армію йдеться.

Скоріш за все, поява знаменитого третього пункту Акта, якого не було у первісній редакції документа від травня 1941 р., найперше, зумовлена військовою присутністю німців у Львові. Можна припустити, що початковий задум проголошення відновлення суверенітету України передбачав захоплення столиці Галичини силами оунівського підпілля і батальйону «Нахтігаль» до приходу німецьких військ. Однак повністю реалізувати довоєнні плани, в умовах бойових дій, не вийшло. Наявність значної кількості німецьких військ у Львові, змусила Я.Стецька вдатися до дипломатичного реверансу – згадавши про Велико-Німеччину, Гітлера і вермахт. Це була лише ще одна

⁷²³ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 5, арк. 3.

⁷²⁴ ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929 – 1955 рр. – С. 45; Стецько Я. 30 червня 1941. – Проголошення відновлення державності України. – С. 320.

⁷²⁵ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 5, арк. 3.

⁷²⁶ Кук В. Державотворча діяльність ОУН. Акт відновлення української держави 30 червня 1941 р. – С. XIX.

⁷²⁷ ОУН в 1941 році. Документи. – Ч. 1. – С. 40.

спроба націоналістів продемонструвати готовність до рівноправного союзу двох держав. Розвиток подальших подій, пов'язаний з арештами лідерів ОУН(Б), ліквідацією УДП та нижчих ланок української адміністрації чітко продемонстрував, що про жоден колабораціонізм чи навіть узгодженість позицій з нацистами не йшлося, а всі згадки про Німеччину в Акті від 30 червня 1941 р. (як і вітальні статті в газетах⁷²⁸, лояльна до Німеччини декларація Державного правління⁷²⁹, створення тріумфальних арок) були лише не зовсім вдалим, «дипломатичним прикриттям», яке не врятувало націоналістів від гітлерівських репресій*. Розібравшись із ситуацією, у Берліні прийняли рішення розпочати арешти «українських узурпаторів». Робити це було не складно, оскільки від 3 липня 1941 р. ОУН(Б) офіційно вийшла з підпілля і почала легально діяти, підпорядковуючись Державному правлінню⁷³⁰. Державний апарат на території Західної України, де існувала мережа бандерівської ОУН, формувався прямо на її базі⁷³¹.

5 липня 1941 р. в Кракові було затримано С.Бандеру, якого після декількох допитів відправили в Берлін, де спочатку утримували під домашнім арештом, а згодом перевели до концтабору Заксенхаузен. Протягом 5–7 липня в тому ж таки Кракові гестапо арештовує цілу низку діячів УНК, який «благословив» групу Стецька на проголошення самостійницького Акта⁷³².

У відповідь, 6 липня 1941 р. Головний провід ОУН(Б) опубліковував відозву в якій заявив: «Влада в наших руках!» і недвозначно натякнув на те, що не збирається нікому нею поступатися без опору і закликавши своїх прихильників «до зброї»^{733*}.

8 липня 1941 р. керівники бандерівської ОУН у Львові (Я.Стецько, І.Климів, Л.Ребет, І.Равлик, М.Лебедь, Я.Старух та ін.) зібрались на нараду на якій вирішили, у зв'язку з арештом С.Бандери, поступово переводити розконспірованих членів ОУН на нелегальне становище, водночас намагатися закріпитися в місцевих адміністраціях і якнайдовше утримувати роботу УДП у Львові⁷³⁴. Очевидно, що під час цієї наради було

⁷²⁸ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 104, арк. 1-зв.

⁷²⁹ Там само, ф. 4620, оп. 3, спр. 378, арк. 41-42.; ф. 3833, оп. 1, спр. 6, арк. 1-2; спр. 39, арк. 10-11.

* Детальніше див.: Патриляк І.К. До питання про Акт 30 червня 1941 року // Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей. – Вип. 9. – Ч. 2. – К., 2005. – С. 465-477.

⁷³⁰ Проголошення Акту відновлення української держави 30 червня 1941 року. Зб. матеріалів і документів. – С. 85.

⁷³¹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 16, арк. 84.

⁷³² ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 1, арк. 1-3.

⁷³³ ОУН в 1941 році. Збірник документів. – Ч. 1. – С. 290-291.

* Очевидно, в цій відозві знайшла відображення позиція найбільш радикальних членів Головного проводу, які виступали за початок негайної боротьби проти німців. Що такі настрої в Проводі мали місце свідчать спогади. Зокрема, М.Карпій, згадує, як ще 25 червня 1941 р. у розмові з Д.Мироном отримав наказ, у випадку перешкоджання німцями оголошенню української державності на Тернопільщині «стріляти їх» (Карпій М. Дорога на схід України за її волю. – Тернопіль: Лілея, 2004. – С. 23).

⁷³⁴ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 12, арк. 17-18.

також вироблено нові, дещо відкориговані інструкції для діяльності похідних груп ОУН(Б) на сході. Зокрема, у свідченнях арештованого радянськими органами безпеки в 1944 р. М.Павлишина («Лісовського»), вказувалося, що первісно він мав завдання «організувати по шляху просування групи в південно-східних регіонах України «Січі», шляхом добровільної мобілізації місцевого населення для створення міських, окружних і обласних військових гарнізонів, які, в залежності від чисельності мали отримувати найменування відповідних військових частин і були б зведені під єдине керівництво південного крайового штабу. «Січ» мала стати в майбутньому основою для створення української армії і бути воєнною опорою для проголошеної у Львові «Самостійної Соборної Української держави»...»⁷³⁵. Але у зв'язку з невизнанням німцями незалежності проголошеної у Львові й заборону формувати українську армію, М.Павлишин отримав у середині липня 1941 р. вказівку відмовитися від створення «Січей». Натомість він мав приступити до «створення в населених пунктах окупованої території нелегальних повстанських клітин, які в майбутньому могли б бути реорганізовані в повстанські загони»⁷³⁶.

Частина рішень прийнятих 8 липня 1941 р., зокрема тих, що стосувалися часткового повернення до конспіративних методів роботи була виконана, однак зберегти діяльність Державного правління не вдалося. Уже наступного дня після наради бандерівського активу – 9 липня 1941 р. – Я.Стецько разом зі своїм помічником Р.Ільницьким був взятий під варту гестапівцями⁷³⁷. Після допиту у Львові Стецька переправили до Кракова, а потім – до Берліну⁷³⁸.

Українське державне будівництво протривало у Львові протягом неповних десяти днів, і було знищене окупантами. У подіях 30 червня гітлерівці бачили лише «диверсію й обман» з боку бандерівців, які, на думку німецьких чинників, повелися нерозсудливо і відплатили Німеччині злом за «визволення від більшовизму», скориставшись наївністю німецьких військових кіл⁷³⁹. Аби уникнути в подальшому «непорозумінь», пов'язаних із контактами вермахту з ОУН(Б), політичне керівництво Німеччини надіслало з Берліна суворі директиви командуванню німецької армії: «Прагнення українців встановити політичну незалежність у розумінні Української національної держави та створення української армії повинні бути припинені в зоні бойових дій. Військові органи влади не повинні пояснювати українцям своє ставлення до цього

⁷³⁵ ГДА СБУ, ф. 13., спр. 372, т. 1, арк. 139

⁷³⁶ Там само, арк. 139-140; ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 14. Арк. 65.

⁷³⁷ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 18, арк. 3.

⁷³⁸ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – С. 118.

⁷³⁹ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941: Збірник документів і матеріалів. Львів – Київ, 2001. – С. 193-195.

питання»⁷⁴⁰. Така «мовчанка» німецьких військових кіл з одного боку на деякий час «затримала» існування українських органів місцевої влади в окремих місцевостях аж до прибуття німецької цивільної окупаційної адміністрації, а з іншого – паралізувала діяльність українських владних органів, які не могли добитися від німецьких комендатур дозволу на будь-яку господарську роботу або централізацію своїх структур⁷⁴¹.

Від 11 липня 1941 р. німецькі окупанти заборонили будь-яку політичну діяльність українським організаціям, а також заборонили проводити політичні маніфестації на підтримку Акту 30 червня 1941 р^{742*}. Наступного дня командуючий поліції безпеки і СД в Генеральному губернаторстві попередив Айнзацгрупу «С», яка оперувала на території України, що «група Бандери направила до Києва біля 30 своїх членів із завданням створити там якнайшвидше український уряд такого зразка, як у Львові, і оголосити його там по місцевому радіо»⁷⁴³.

Проте пильність гітлерівських спецслужб спочатку не послабила активності бандерівських похідних груп за Збручем, а арешти частини провідників не паралізували роботи всієї організаційної структури. Львівські бандерівці сформували новий Крайовий провід на західноукраїнських землях до складу якого було включено: І.Климів (крайовий провідник), Р.Кравчука (заступник крайового провідника, господарський референт), М.Степаняка (референт пропаганди), Ю.Гуляка (організаційний референт), О.Карачевського (військовий референт), Г.Пришляка (референт Служби безпеки)⁷⁴⁴. Уже на першому своєму засіданні новий КП ЗУЗ, який був базовим для діяльності організації в Україні, констатував, що німці не визнають самостійності української держави, а це ставить перед ОУН(Б) нові завдання. Було прийнято рішення, не йдучи на відвертий конфлікт із німцями (з огляду на розконспірованість та вразливість частини структур підпілля, а також переговорів, які Я.Стецько та С.Бандера намагалися вести перебуваючи під арештом у Берліні), почати згортати всі створені оунівцями легально діючі молодіжні та жіночі організації,

⁷⁴⁰ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 156, арк. 201.

⁷⁴¹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 398, т. 18, арк. 146-к – 146-л.

⁷⁴² Україна в Другій світовій війні у документах... – Т. 1. – С. 166.

* У вітчизняних архівосховищах відклалося чимало протоколів мітингів українського населення з вимогою не тільки не перешкоджати будівництву української держави, але із проханням дозволити повернутися на батьківщину С.Бандеру. Мабуть, це був унікальний випадок в історії Другої світової війни, коли проти німецької окупаційної політики почалися масові мітинги невдоволених громадян. (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 398, т. 18, арк. 142-146-н; ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 15, арк. 1-95; спр. 16, арк. 1-14 тощо).

⁷⁴³ Проголошення Акту відновлення української держави 30 червня 1941 року. Зб. матеріалів і документів. – С. 92.

⁷⁴⁴ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 38, арк. 208.

поступово повертатися до роботи винятково конспіративними методами, проводити військову підготовку членів організації, ховати всю зброю, боєприпаси, медикаменти і матеріальні цінності⁷⁴⁵. Крайовий провід виступив зі спеціальною «Заявою» в якій, між іншим, було сказано, що український народ, як ніколи близько, наблизився до свого ідеалу – створення незалежної держави. Але на цьому шляху на нього ще чекає чимало тяжких випробувань. Націоналісти оголосили, що Акт 30 червня назавжди залишиться в історії (тобто остаточно відмовилися його денонсувати, як того вимагали німці). Бандерівці також задекларували своє прагнення діяти лише в інтересах українського народу, а не піддаватися кон'юнктурним обставинам⁷⁴⁶. Однак, при цьому КП ЗУЗ наголошував на неможливості відкритих антинімецьких виступів (продиктованих емоціями, а не розумом) у час, коли Німеччина поборює більшовицьку загрозу й наголосив на необхідності всім членам організації брати участь у розбудові громадського життя⁷⁴⁷.

Найскладніше дотримуватись нового організаційного курсу було похідним групам, які перебували в гущі подій і починали в окремих випадках відверто конфліктувати з окупаційними органами влади, зокрема, ліквідовуючи створені німцями українські «допомогові комітети» або формуючи місцеві органи державної влади⁷⁴⁸. У звітах похідних груп детально описувалися заходи з формування державного апарату на давній підрадянській Україні. Зокрема, відомо, що протягом 10–11 липня 1941 р. ОУН(Б) сформувала у Житомирі Обласну управу на чолі з І.Луцюком та обласну ексекутиву організації (очолив М.Шевчук, розташовувалася на вулиці Лермонтовській, 13)⁷⁴⁹. До 16 липня в Житомирі вже було сформовано повністю міську й обласну владу, яку учасники похідних груп привели до присяги на вірність УДП та ОУН(Б)⁷⁵⁰. 10 липня 1941 р. перші члени бандерівських похідних груп на чолі з П.Саком і М.Цациком прибули до м. Бишів на Київщині, а вже наступного дня групи націоналістів проникли в села Фасова і Пашківка Макарівського району⁷⁵¹.

Коли вермахт зупинився на підступах до Київського укріпленого району, перед членами похідних груп, які мали завдання дістатися столиці й рухатися далі в напрямку

⁷⁴⁵ Там само, арк. 209.

⁷⁴⁶ Там само, спр. 376, т. 4, арк. 54; ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 41, арк. 1-2.

⁷⁴⁷ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 4, арк. 54.

⁷⁴⁸ Там само, спр. 398, т. 18, арк. 145; ЦДАВО України, ф. 2077, оп. 1, спр. 4, арк. 1-7.

⁷⁴⁹ Ковальчук І.В., Стельникович С.В. Нарис історії діяльності ОУН під проводом Андрія Мельника на Житомирщині у другій половині 1941 року. – Житомир: Рута, 2011. – С. 85.

⁷⁵⁰ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. – С. 222.

⁷⁵¹ Мочернюк Я. Діяльність підпільної Організації українських націоналістів на території Макарівського району Київської області // Зб. наук. статей учасників Третіх Всеукраїнських драгоманівських чит. молодих істориків, Київ, 12 березня 2010 / [відп. ред. О.В. Потильчак]. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2010. – С.259-261.

Харкова, постало питання – що робити? Сконцентровані в с. Фасова коло Макарова учасники похідних груп 17 липня 1941 р. провели нараду на якій вирішили, що В.Кук («Юрко») і Д.Маївський («Косар») повернуться на деякий час до Житомира, щоб там готувати і розмножувати у місцевих друкарнях агітаційний матеріал. Одночасно вони розробляли альтернативні маршрути просування в напрямку на Полтаву і Харків, схилившись до думки щоб відправити частину активу через Кременчук⁷⁵², тобто шляхом, яким наступала перша танкова група вермахту.

Про неабияку активність похідних груп бандерівців на сході у цей період свідчить той факт, що вони до кінця липня дісталися до Вінниці, Житомира, Бердичева, Кривого Рогу, Миколаєва, Херсону⁷⁵³. А їхня робота зі створення адміністрації та організаційної мережі непокоїла не лише німців, але й радянську розвідку⁷⁵⁴, яка між іншим зазначала, що до лав націоналістичних організацій активно вступають «націоналістично налаштовані» місцеві мешканці⁷⁵⁵.

Реакція нацистів на активність бандерівських похідних груп була жорсткою. 17 липня 1941 р. з Берліна в окуповані області України надійшла директива з наказом затримувати членів похідних груп ОУН(Б). Того ж самого дня у Львові та інших містах Західної України були зачинені офіційні видання ОУН(Б)⁷⁵⁶. На допитах у Берліні Бандера та Стецько відмовлялися виступити із заявою про скасування Акта 30 червня. Більше того, 21 липня 1941 р. політичне бюро ОУН(Б) в Берліні опублікувало меморандум у якому наголошувало на тому, що проголошення самостійницької декларації стало «історичним фактом», а «удар по українському уряду буде трактуватися українським народом як ворожий акт німецького райху проти ідеї української державності»⁷⁵⁷.

На жаль, впертість лідерів ОУН(Б) не врятувала окуповану німцями Україну від розшматування між різними адміністративно-територіальними одиницями створеними гітлерівцями, а оунівських активістів від подальших репресій з боку нових «господарів» української землі. Проте, певна інертність органів безпеки, які не могли миттєво розпочати масові арешти учасників похідних груп і членів мережі ОУН, неузгодженість між німецькими воєнними, господарськими, цивільними та поліційними структурами дозволила націоналістам до 20-х чисел липня 1941 р. доволі активно розбудовувати український державний апарат на землях зайнятих вермахтом.

⁷⁵² Український здви́г: Наддніпря́нщина. 1941 – 1955. – С. 26.

⁷⁵³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 76, арк. 25.

⁷⁵⁴ Там само, спр. 227, арк. 17.

⁷⁵⁵ Там само, спр. 115, арк. 23.

⁷⁵⁶ Україна в Другій світовій війні у документах... – Т. 1.– С. 198.

⁷⁵⁷ ОУН у 1941 році. Збірник документів. – Ч. 2. – С. 351, 352.

Певне уявлення про масштаби цієї державотворчої роботи ОУН(Б) від 22 червня до 22 липня 1941 р. дає «Звіт про роботу в справі організації державної адміністрації на терені західних областей України». У документі, між іншим вказано, що бандерівці зуміли оголосити Акт відновлення української державності на всій території західних областей, у Житомирській та західних районах Київської області⁷⁵⁸. У «Звіті» зафіксоване різне ставлення німецьких, угорських, словацьких і румунських військ до питання української незалежності – від лояльного до абсолютно ворожого⁷⁵⁹.

Одразу ж після декларування самостійницького акта, члени ОУН(Б), згідно свідчень «Звіту», починали формувати місцеву державну адміністрацію (сільську, міську, районну, окружну й обласну)⁷⁶⁰. Сільська, міська та районна державні адміністрації були створені на території Станіславської, Львівської, Дрогобицької, Тернопільської, Рівненської, Волинської, Житомирської та західних районів Київської областей. Обласні управи були організовані в Луцьку, Львові, Рівному, Тернополі, Станіславі, Житомирі. У Дрогобичі, Вінниці та Кам'янець-Подільському обласна управа на 22 липня перебувала в стадії організації⁷⁶¹. Обласні управи Тернополя, Луцька, Житомира, Станіслава були офіційно визнані німецькими військовими комендатурами, а управи у Львові та Рівному добилися фактичного визнання з боку німецьких військових чинників⁷⁶². Також на території всіх західноукраїнських областей націоналісти зуміли сформувати окружні державні управи, які охоплювали території колишніх польських повітів⁷⁶³. Судячи з документа, в створеній націоналістами державної адміністрації виникали часті «тертя» й конфлікти із ортс- і штадткомендатурами, що роззброювали українські міліцейські відділи, різноманітними господарськими службами армії, які намагалися на свій розсуд використовувати економічний потенціал регіону та польською державною адміністрацією, яку в окремих регіонах дозволяли створювати німці та угорці, не рахуючись з існуванням відповідних українських установ⁷⁶⁴.

Незважаючи на перепони з боку німців, угорців, румунів та поляків український адміністративний апарат зумів налагодити діяльність окремих підприємств, торгівлі, контролювали перерозподіл селянами землі, розділ колгоспного майна⁷⁶⁵. Його структура загалом була подібною і включала: голову, заступника, секретаря,

⁷⁵⁸ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 15, арк. 8.

⁷⁵⁹ Там само.

⁷⁶⁰ Там само.

⁷⁶¹ Там само, арк. 9, 11.

⁷⁶² ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 15, арк. 9.

⁷⁶³ Там само.

⁷⁶⁴ Там само, арк. 9-10.

⁷⁶⁵ Там само, арк. 11-12.

адміністративний, господарський, суспільної опіки, культурно-освітній, фінансовий, праці, технічний відділи⁷⁶⁶.

Під прямими тиском німців бандерівці все ж зуміли до початку серпня 1941 р. завершити організацію державної адміністрації на території Кам'янець-Подільської⁷⁶⁷, Дрогобицької⁷⁶⁸ та Вінницької областей⁷⁶⁹. Подальші арешти керівників і активістів ОУН(Б) дезорганізували планову роботу. 29 липня арешти серед учасників похідних груп відбуваються на Вінничині і Житомирщині⁷⁷⁰. 9 серпня 1941 р. гестапо арештувало провідного діяча бандерівської ОУН С.Ленкавського. Тоді ж німецькі спецслужби констатували серйозне невдоволення німецькою політикою з боку українського населення Галичини та підвищену активність бандерівців на Волині⁷⁷¹.

Гітлерівців також непокоїла різнопланова діяльність похідних груп ОУН(Б) на Великій Україні, яку їм ніяк не вдавалося припинити. Особливо хвилювали нацистів факти розбудови оунівцями української міліції на Київщині⁷⁷² та прихильне ставлення населення до прибулих бандерівців у центральних регіонах України⁷⁷³. 5 серпня 1941 р. – Головне командування німецької армії віддало наказ про поголовне затримання всіх «українських політичних агітаторів», а особливо «мандрівних пропагандистів» з «групи Бандери», які своєю діяльністю могли, на думку німців, спричинити «хвилювання серед населення» й «складнощі у ставленні населення до німецьких військ». У відповідності до наказу, членів похідних груп ОУН(Б) на схід від Збруча, мали затримувати і передавати військовій розвідці для майбутньої відправки в Галичину⁷⁷⁴. Масові арешти розпочалися у Житомирській області й поступово розповсюджувалися в напрямку до Дніпра. Арешту й депортації за Збруч підлягали всі західні українці⁷⁷⁵. Головною мішенню гестапо в центральній Україні у цей час була група В.Кука^{776*}, що

⁷⁶⁶ Відновлення української держави в 1941 році. Нові документи й матеріали. – С. 176.

⁷⁶⁷ Там само. – С. 138-140.

⁷⁶⁸ Там само. – С. 150-151.

⁷⁶⁹ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 15, арк. 11.

⁷⁷⁰ Відновлення української держави в 1941 році. Нові документи й матеріали. – С. 168-169.

⁷⁷¹ ЦДАВО України, КМФ-8, оп. 1, спр. 156, арк. 202.

⁷⁷² Український здвиг: Наддніпрянщина. 1941 – 1955. – С. 21.

⁷⁷³ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів. – С. 223.

⁷⁷⁴ ОУН в 1941 р. Документи. Частина 2. – К., 2006. – С. 423.

⁷⁷⁵ Мартинюк М. Спогади з підпілля. / За редакцією Надії Олійник. – Лондон, 2000. – С. 13-14.

⁷⁷⁶ Україна в Другій світовій війні у документах. ... – Т. 1. – С. 172.

* Київська група Проводу ОУН(Б), Східна група або група В.Кука яка мала оголосити незалежність у столиці й створити Центральне УДП, включала 30 осіб. Окрім В.Кука до неї входили провідні діячі бандерівської організації та її прихильники Д.Мирон, Я.Старух, Д.Маївський, Ю.Стефанік, О.Гай-Головко, Й.Позичанюк, П.Сак, І.Міtringа, Б.Левицький, В.Ревак, Р.Паладійчук, Т.Онишкевич та ін. (Детальніше див.: Кук В. Державотворча діяльність ОУН у 1941 році // Визвольний шлях. – № 7. – липень. – 2001. – С. 36-55).

перебувала в околицях Макарова – Києва⁷⁷⁷. Після тривалих розшуків, її було виявлено, а більшість членів арештовано 31 серпня 1941 р.⁷⁷⁸ Тоді разом із В.Куком до рук гестапо потрапили Ю.Стефаник, П.Сак, О.Гай-Головка, Й.Пизичанюк та ін⁷⁷⁹.

Проте перші переслідування й арешти підпільників не зупинили їхньої активності. Упродовж серпня 1941 р. німецькі донесення з окупованої території України рясніють повідомленнями про те, що «група Бандери» розгорнула антинімецьку пропаганду під гаслами: «Геть чужоземну владу! Хай живе Степан Бандера!», «Україна – українцям», «Вільна і незалежна Україна»⁷⁸⁰. Містами західної України тоді прокотилася ціла низка маніфестацій на захист проголошеної незалежності. Фактично у політичну демонстрацію переросли 28 серпня 1941 р. похорони колишнього провідника ОУН на Волині В.Робітницького, який помер від туберкульозу у львівській лікарні. Сім тисяч учасників процесії пройшли вулицями міста з українськими прапорами, декларуючи рішучість віддати життя справі національного визволення⁷⁸¹.

Незважаючи на заборони німецької влади і репресії, оунівці продовжували проголошувати самостійницький Акт у містах і селах Західної та Правобережної України, проводячи несанкціоновані мітинги і збори громадян. 5 вересня 1941 р. нацисти арештували 80 % вищого керівного складу ОУН(Б) в Галичині (до 200 осіб, яких вивезли у Краків, а згодом понад 50 з них відправили до концтабору Освенцим⁷⁸²), однак націоналістичні похідні групи продовжували діяти автономно⁷⁸³. Їхня робота носила масштабний і системний характер як у аграрних районах центру, так і в промислових районах південного-сходу України. На Хмельниччині, Вінничині, Житомирщині та Київщині, оунівцям поряд із розбудовою адміністративного апарату, вдалося до серпня 1941 р. створити масову (по 100–200 осіб на район) структуру молодіжної організації «Січ», яка копіювала існуючі на початку ХХ ст. в Галичині військово-спортивні товариства⁷⁸⁴. Головним осередком роботи бандерівської організації в південно-східному регіоні став Дніпропетровськ. Сучасний дослідник Д.Куделя так характеризував появу націоналістів у області: «Перші члени Організації

⁷⁷⁷ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів. – С. 231-232.

⁷⁷⁸ Кук В. Державотворча діяльність ОУН. Акт відновлення української держави 30 червня 1941 р. – С. XVII.

⁷⁷⁹ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів. – С. 443.

⁷⁸⁰ Україна в Другій світовій війні у документах... – Т. 1.– С. 252.; Русначенко А. Народ збурений. – С. 28.

⁷⁸¹ Дарованець О., Марчук І., Мороз В. Предвісник УПА – Володимир Робітницький // Визвольний шлях. – № 9. – 2002. – С. 38-39.

⁷⁸² Горбань А.В. Процес переходу до підпільних форм боротьби з метою реалізації державотворчої програми ОУН(Б) у світлі репресивних заходів нацистської влади // Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей. – Вип. 10. – Ч. 2. – К., 2006. – С. 39.

⁷⁸³ Русначенко А. Народ збурений... – С. 29.

⁷⁸⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 115. – арк. 56; ДАЖО, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 22996, арк.62; Там само, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 2, арк. 30

Українських Націоналістів з'явилися в Дніпропетровській області ще під час боїв за обласний центр. Це були учасники роїв Південної Похідної Групи, скеровані для роботи на лінії Дніпропетровськ – Донбас – Крим. У сам Дніпропетровськ свій рій привів наприкінці серпня 1941 р. Т.Семчишин «Річка». Серед учасників цієї групи був також представник Головного Проводу ОУН З.Матла («Святослав Вовк»), який після приходу до місця призначення перебрав на себе повноваження Голови Крайового Проводу. За допомогою членів Південної похідної групи, головно її учасника В.Регаєя («Кота»), була створена обласна управа з представників патріотично налаштованої української інтелігенції, на чолі з професором П.Олійниченком. Сам В.Регаєй був призначений завідувачем організаційним відділом управи, водночас обіймаючи керівництво обласним проводом ОУН. Дніпропетровська обласна управа була єдиним відомим дотепер органом самоврядування на окупованій німцями території Східної України, на печатці та кутовому штампі якої поруч із її власним найменуванням та тризубом стояв напис «Українська держава»...»⁷⁸⁵

Майже одночасно із міською та обласною управою в Дніпропетровську аналогічні органи влади (тобто – міські управи) ОУН(Б) створила в Кривому Розі (очолив інженер С.Шерстюк)*, Дніпродзержинську (голова – А.Самійленко), Нижньодніпровську. Під впливом бандерівців були управи в Нікопольському**, Магдалинівському, Царичанському, Кам'янському, Софіївському районах⁷⁸⁶.

Коли німці розгорнули репресії проти учасників похідних груп, що легально діяли в області, З.Матла 3 вересня 1941 р. провів у Дніпропетровську першу нараду Проводу південних українських земель (ПвУЗ). На зібранні було прийнято рішення згорнути роботу похідних груп на Півдні України й перейти до формування структур підпілля. Перед нелегальною організацією ставилися наступні завдання: створити розгалужену і міцну організаційну мережу, яка б, демонструючи свою ідейність, силу та авторитетність, могла б здобути довіру народних мас; розгорнути широку освітньо-пропагандистську роботу серед українців з метою «декомунізації» населення; почати антинімецьку агітацію; організувати акції оборонного характеру для захисту населення

⁷⁸⁵ Куделя Д. Дніпропетровці в Українській повстанській армії // Український визвольний рух. – Зб. 1. – Л., 2003. – С. 87-88

* Діяльність С.Шерстюка в Кривому Розі була особливо активною. Місто було дезорганізоване, перейменовано вулиці, відкрито українські культурні, спортивні установи, церкви тощо. (Детальніше див.: Стахів Є. ОУН у боротьбі з німецькими нацистами на Наддніпрящині. (Програмові зміни в ОУН) // Сучасність. – 1986. – № 301, 302, 303, 304; Іванченко І. Діяльність похідних груп ОУН на Дніпропетровщині в роки II світової війни. – Дніпропетровськ. 2003. – С. 32, 37.)

** Нікополь, подібно до Кривого Рогу, також був дезорганізований. Перейменовано вулиці, засновано культурно-просвітні товариства тощо. (Детальніше див.: Іванченко І. Діяльність похідних груп ОУН на Дніпропетровщині в роки II світової війни. – С. 33, 37.)

⁷⁸⁶ Україна в Другій світовій війні у документах... – Т. 1. – С. 200-202.

від репресій окупаційної влади й одночасного втягування місцевих громадян до національно-визвольної боротьби⁷⁸⁷. Протягом осені 1941 р. ОУН(Б) зуміла серйозно закріпитися на Придніпров'ї, створивши крім обласного окремі окружні проводи – Криворізький, Кам'янський (Дніпродзержинський), Нікопольський, Новомосковський (згодом – Павлоградський), Синельниківський. Окружним проводам традиційно підпорядковувалися районні ексективи⁷⁸⁸. Тобто організація в області була розбудована протягом двох-трьох місяців до низового рівня**.

Одночасно із розбудовою структур підпілля на Придніпров'ї З.Матла у вересні 1941 р. відправив один із роїв похідної групи «Південь» на територію Донбасу в тогочасну Сталінську область⁷⁸⁹. До кінця 1941 р. прибулі в регіон націоналісти зуміли «акліматизуватися» і згуртувати навколо себе частину місцевої української інтелігенції, учасників національно-визвольної боротьби 1917 – 1920 рр. і створити нелегальну мережу організації із двома обласними проводами у Стліно та Ворошиловграді, окружними і районними структурами в Авдіївці, Волновасі, Горлівці, Ворошиловську, Костянтинівці, Комсомольську, Макіївці, Маріуполі, Ясинуватій, Андріївському, Артемівську, Будьонівську, Ольгінську, Чистяківському⁷⁹⁰. У кожному більшому місті Донбасу ОУН(Б) також зуміла створити мережу нелегальних явочних квартир, які утримувалися місцевими мешканцями⁷⁹¹.

Аналогічно, як і на Донбас, з Дніпропетровщини окремих рій південної похідної групи (15 осіб) проник на територію Запоріжжя. Поява бандерівських активістів в обласному центрі була зафіксована німецькою поліцією 8 жовтня 1941 р.⁷⁹² На той момент гітлерівці вже зуміли організувати міську та обласну управу з місцевого населення (фольксдойчів, росіян і українців), що спровокувало конфлікт між німецькою адміністрацією та прибулими, які намагались проникнути у владні структури. Коли це не вдалось, оунівці почали діяти через своїх місцевих прихильників, названих гітлерівцями «маріонетками», які поставили «нахабні вимоги» по звільняти з органів управління фольксдойчів та росіян і замінити їх українцями⁷⁹³. Активність членів ОУН(Б) призвела до їхнього арешту і депортації на захід України в грудні 1941 р.⁷⁹⁴

⁷⁸⁷ Там само. – С. 199.

⁷⁸⁸ Там само. – С. 199.

** Структура мережі ОУН(Б) на території центральних, південних і східних земель України див. у додатку Г.

⁷⁸⁹ Нікольський В.М. Підпілля ОУН(б) у Донбасі. – С. 23.

⁷⁹⁰ Нікольський В.М. Підпілля ОУН(б) у Донбасі. – С. 26.

⁷⁹¹ Там само. – С. 27-28.

⁷⁹² Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. – С. 439-440.

⁷⁹³ Там само. – С. 440.

⁷⁹⁴ Там само.

До кінця 1941 р. шість роїв (по шість осіб у кожному) південної похідної групи проникли на територію Криму⁷⁹⁵. Завданнями активістів було створення підпільної мережі, встановлення контролю над місцевою адміністрацією і українською поліцією, агітаційна діяльність⁷⁹⁶. На грудень 1941 р., завдяки енергійним пошуковим заходам, гестапо зуміло арештувати одного із керівника підпілля, «відповідального за район Сімферополя»⁷⁹⁷.

Дорогою на південь України члени похідної групи ОУН(Б) «Південь» вдруге (після арештів серпня і вересня 1941 р.) закріпилися на Вінничині та Кіровоградщині, де були створені відповідні обласні проводи⁷⁹⁸.

Тим часом, коли за Збручем учасники похідних груп діяли нелегально, повсякчас перебуваючи під загрозами арештів, на території Західної України (за межами великих міст) актив ОУН(Б) ніяк не хотів змиритися з новими реаліями. Низові ланки бандерівської ОУН продовжували працювати не вдаючись до конспірації. Більшість членів організації сподівалися на швидке вирішення конфлікту з Німеччиною і на визнання останньою відновленої незалежності України. Інспектуючи в серпні 1941 р. Дрогобицьку, Львівську, Тернопільську і Станіславську обласні структури ОУН(Б) член Головного проводу М.Степаняк⁷⁹⁹ зі здивуванням виявив, що низові структури цілковито не усвідомлюють серйозності конфлікту з Німеччиною⁸⁰⁰.

Безпечність низових керівників у Західній Україні зробила можливим черговий масований удар німецьких спецслужб по структурах ОУН(Б) 15 вересня 1941 р. За ґратами опинилося півтори тисячі оунівців⁸⁰¹. Гестапівці, від імені німецького військового командування, запрошували представників ОУН(Б), які легально діяли в Західній Україні, «на наради» стосовно якихось управлінських питань і негайно арештовували всіх зібраних⁸⁰².

Отримавши інформацію про масові арешти, М.Лебедь зумів до вечора 15 вересня 1941 р. скликати уцілілих керівників ОУН(Б) у Львові на нараду на конспіративній квартирі по вул. Пекарській. На збори прийшли: Р.Кравчук, М.Прокоп, І.Климів, І.Равлик, М.Арсенич, Д.Мирон, Д.Маївський, М.Турчманович⁸⁰³. М.Лебідь поінформував присутніх про масові арешти у Львові та околицях, зібрав від них

---

⁷⁹⁵ Там само. – С. 442.

⁷⁹⁶ Там само.

⁷⁹⁷ Там само.

⁷⁹⁸ Іванченко І. Діяльність похідних груп ОУН на Дніпропетровщині в роки II світової війни. – С. 26.

⁷⁹⁹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т.1, арк. 23-24.

⁸⁰⁰ Там само, арк. 29.

⁸⁰¹ Там само.

⁸⁰² Мірчук П. Гітлерівський наступ на українських самостійників. // Стецько Я. 30 червня 1941. – С. 428.

⁸⁰³ Панченко О. Мирослав Прокоп. Нариси політичного портрету. – Гадяч, 2001. – С. 47.

зустрічну інформацію про репресії⁸⁰⁴ й оголосив про повний перехід організації до підпілля й початок боротьби проти німецької окупації⁸⁰⁵.

Як видається, такі заходи були запізнілими. Нацисти щодня нарощували проти ОУН(Б) свій терор. 17 вересня 1941 р. поліція безпеки надіслала телеграму командуванню німецької 11 армії в якій наполягала на негайному арешті і депортації до Тернополя або Львова членів «руху Бандери», які займаються політичною діяльністю на території Великої України⁸⁰⁶. Того самого дня в огляді ситуації на окупованій території СРСР, спеціалісти із гітлерівських спецслужб констатували чергову радикалізацію настроїв у середовищі бандерівської ОУН, яку вони охарактеризували як посилення «фракції безкомпромісних» у межах бандерівського руху⁸⁰⁷. 19 вересня 1941 р. під час арешту член ОУН(Б) застрелив офіцера СД М.Сендегу. Відповіддю стала страта 50 арештованих оунівців та цивільних заручників⁸⁰⁸.

Залишки керівників бандерівської ОУН, які перебували на свободі, наприкінці вересня – на початку жовтня 1941 р. зібралися на свою першу підпільну конференцію під німецькою окупацією. Конференція проходила у передмісті Львова Збоїськах* на квартирі директора місцевої школи⁸⁰⁹. Учасниками зібрання стали М.Лебедь – член Головного проводу, тодішній фактичний керівник ОУН(Б); Д.Мирон – член Головного проводу, провідник бандерівської ОУН на Осередній і Східній Україні; І.Ребак – член Головного проводу; В.Кук – член Головного проводу, провідник ОУН(Б) на Південній Україні; І.Равлик – член Головного проводу, заступник референта СБ ОУН(Б); О.Мащак – член Головного проводу, референт зв'язку; М.Степаняк – член Головного проводу ОУН(Б); І.Климів – член Головного проводу ОУН(Б), керівник організаційного відділу військової референтури⁸¹⁰. Головуючим на конференції був М.Лебедь, а основним доповідачем Д.Мирон. У дискусіях участь брали І.Климів, В.Кук, М.Степаняк⁸¹¹. Метою конференції стала оцінка загальної ситуації, оцінка вірності тактики, яку обрала ОУН(Б) на початку війни, визначення завдань і тактики боротьби на найближчий час⁸¹².

⁸⁰⁴ Там само. – С. 48.

⁸⁰⁵ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 3, арк. 22.

⁸⁰⁶ Україна в Другій світовій війні у документах... – Т. 1. – С. 277.

⁸⁰⁷ Там само. – С. 285.

⁸⁰⁸ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 3, арк. 22.

* Так стверджував на допитах після захоплення радянськими органами держбезпеки М.Степаняк, інші джерела вказують на с. Сороки під Львовом, як на місце проведення конференції (Див. свідчення М.Прокопа у книзі: Панченко О. Мирослав Прокоп. Нариси політичного портрету. – С. 48).

⁸⁰⁹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т.1, арк. 30.

⁸¹⁰ Там само, арк. 30.

⁸¹¹ Там само, арк. 31.

⁸¹² Там само.

У ході дискусій всі учасники конференції зійшлися на думці, що Німеччина остаточно визначилася зі своїм негативним ставленням до ідеї української державності. Однак точно ніхто не міг передбачити подальшу поведінку окупаційної адміністрації. Керівники ОУН(Б) губилися у здогадах стосовно того, чи нацисти дозволять якусь обмежену культурно-освітню діяльність української інтелігенції, чи заборонять усе українське, чи дадуть дозвіл на обмежене самоуправління, чи будуть керувати всім власноручно тощо⁸¹³. Через це надзвичайно складно було визначитися із позицією стосовно німців, яку мала зайняти організація. З одного боку було бажання негайно розпочати активне протистояння. Але з іншого – мало місце розуміння того, що виступ проти Німеччини спричинить повне фізичне знищення структур організації. Тому було прийняте рішення – не провокувати німців на подальші репресії активними діями, добитися цим перерви у репресивних заходах, яка дозволить цілковито законспірувати структури ОУН(Б), максимально використовувати всі легальні можливості для роботи, проникаючи до мистецьких спілок, навчальних закладів, адміністрації, поліції і беручи під свій контроль всі ці структури⁸¹⁴. Така тактика випрацьовувалася також з огляду на те, що припускалася перемога Німеччини у війні, яка могла призвести до її тривалого домінування на українських землях. З огляду на такий прогноз розвитку ситуації, ОУН(Б) мала бути готова до багаторічного протистояння з німецькими окупантами⁸¹⁵.

Необхідність дещо змінити тактику була також викликана тим, що в колах старшого українського громадянства, які привикли діяти в рамках закону, методи ОУН(Б) із проголошення самостійності і конфлікт із німцями розглядався як «недопустима розкіш». Лояльні кола українського політикуму вважали, що погіршення у ставленні німців до українського населення є наслідком діяльності бандерівців, а не впливає з основних постулатів гітлерівської ідеологічної доктрини. Відтак, багато хто із політичних опонентів ОУН(Б) буквально раділи з приводу німецьких репресій проти бандерівців, що не без задоволення відзначалося в донесеннях німецької поліції⁸¹⁶. Однак зловтіха гітлерівських каральних органів була відверто передчасною, адже бандерівська ОУН орієнтувалася не стільки на старше покоління, як на молодь. За умов тиску з боку власного лояльного громадянства і переслідувань з боку окупантів радикальним націоналістам не лишалося іншого вибору, як взяти «тайм аут», перебудуватися і посилити пропаганду своїх ідей серед молоді, орієнтуючи молоде покоління на тривалу боротьбу з Німеччиною. Вести мову про повний розгром бандерівського підпілля тоді не доводилося. Удар 15 вересня 1941 р. був важким, але не

---

⁸¹³ Там само.

⁸¹⁴ Там само, арк. 32.

⁸¹⁵ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т.1, арк. 32.

⁸¹⁶ Україна в Другій світовій війні у документах... – Т. 1. – С. 298-299.

смертельним, а так як організація мала колосальний досвід підпільної боротьби і стрімкого відновлення після масових арештів, німецькій політичній поліції доволі скоро довелося усвідомити марність надій на швидке знищення руху.

Уже через два тижні німецькі каральні органи зрозуміли, що ОУН(Б) почала застосовувати нову тактику «глибокого проникнення» в легальні структури й масової агітації. 2 жовтня 1941 р. СД констатувала, що члени ОУН(Б) «проникли» і контролюють українську поліцію в Миколаєві, Житомирі, Кіровограді⁸¹⁷. Завдяки тому, що під час вересневих арештів 1941 р. ударів зазнала насамперед верхівка організації, а середня і низові ланки залишилися більш-менш неушкодженими, М.Лебедю вдалося доволі швидко поновити втрати завдяки рекрутуванню до керівництва підпіллям молоді із нижчих сходинок організаційної ієрархії⁸¹⁸.

Протягом усього жовтня 1941 р. німецькі спецслужби відзначали посилення пропаганди «руху Бандери» на території РКУ. Щоб зупинити поширення бандерівської пропаганди нацисти посилили репресії. На зламі жовтня – листопада 1941 р. масові арешти оунівців здійснюються в Черкасах, Миколаєві, Херсоні^{819*}. Проте, ці заходи не дали очікуваного гітлерівцями ефекту. На початку листопада функціонери СД констатували: «Найсильнішою групою, яка підтримує ідею самостійності України, є, як і раніше, група Бандери, прихильники якої надзвичайно активні...»⁸²⁰.

Як слідує із німецьких донесень, попри масові арешти, ОУН(Б) до початку листопада 1941 р. зберегла свою структуру. 14 листопада 1941 р. у донесенні з окупованих територій СРСР знову фігурує «рух Бандери», котрий взяв під контроль «українську міліцію» в районі Рівного через, що вона «саботує німецькі розпорядження і не виконує накази німецького командування, якщо ці накази не співпадають із наказами ОУН»⁸²¹. ОУН(Б), у цитованому документі, знову характеризується, як «найбільш активна»⁸²². У листопадових донесеннях СД із Дніпропетровська гітлерівці також відзначали, що «рух Бандери» встановив свій контроль над обласною управою, через що СД «усунуло» керівника управи В.Регея, як «політично нетерпимий

⁸¹⁷ Україна в Другій світовій війні у документах... – Т. 2. – С. 20-21.

⁸¹⁸ Горбань А.В. процес переходу до підпільних форм боротьби з метою реалізації державотворчої програми ОУН(Б) у світлі репресивних заходів нацистської влади. – С. 43.

⁸¹⁹ Україна в Другій світовій війні у документах... – Т. 2. – С. 60-62.

* За оцінками противників націоналістичного руху із уенерівського табору до 20-х чисел жовтня 1941 р. німці лише в одному Львові арештували 700 оунівців обох напрямків (Див. «Лист полковника М.Садовського генерал-хорунжому В.Петриву від 23 жовтня 1941 р.» // ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2, спр. 129, арк. 154-154 зв.)

⁸²⁰ Україна в Другій світовій війні у документах... – Т. 2. – С. 33-34.

⁸²¹ Там само. – С. 56-57.

⁸²² Там само. – С. 56.

елемент»⁸²³, арештувало його і вислало на територію Галичини⁸²⁴. Тоді ж (у листопаді 1941 р.) був арештований і повішаний керівник ОУН(Б) на Житомирщині В.Щербак («Хома»), на заміну якому організацію в області очолив Р.Марчак («Моргун»)⁸²⁵.

Врешті-решт, усвідомивши глибину проникнення ОУН(Б) в українське суспільство німецькі каральні органи наприкінці листопада 1941 р. завдали по бандерівській організації найбільш потужного удару. 25 листопада 1941 р. до всіх низових ланок поліції безпеки і СД було надіслано наказ у якому вказувалося: «Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у Райхскомісаріаті (Україна), мета якого – створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані і після ґрунтового допиту таємно знищені як грабіжники»⁸²⁶. Через брак документів і утаємниченість страт, досі важко встановити точну кількість націоналістів арештованих і розстріляних у контексті виконання цитованого вище наказу. Очевидним, однак, лишається те, що з кінця 1941 р. ОУН(Б) остаточно перейшла із категорії ситуативних союзників до категорії ворогів нової гітлерівської імперії. Цитоване речення розкриває той реально серйозний вплив, який мала ОУН(Б) на події в Україні, якщо СД побоювалося можливості організації націоналістами масштабного повстання в Україні. І це все було не після Сталінграду та Ель-Аламейну, не в 1944 р., коли відкрили другий фронт і рухи Опору в більшості країн «підняли голови», а в листопаді 1941 р., коли гітлерівський райх був у zenіті своєї могутності.

На початку грудня 1941 р. німецька поліція добилася значного успіху, арештувавши чотирьох членів ОУН(Б), які працювали над розбудовою організаційної мережі в Житомирській області. З допитів арештованих стало відомо, що організація поставила за завдання взяти під контроль усю адміністрацію і створювану допоміжну поліцію, а також збирати на місцях боїв покинуту радянську зброю й акумулювати її в недоступних для німців схованках. Слідчі зробили висновок, що «Бандерівський рух» має на меті з допомогою підконтрольної поліції та озброєних трофейною зброєю бойових груп нанести удар по німецьких військах після перемоги Німеччини над СРСР у той момент, коли Німеччина вступить у повноцінну війну з Британією, відтягнувши головні сили на захід континенту⁸²⁷. У розрізі таких планів бандерівської ОУН, німців непокоїла активність організації у великих містах і промислових центрах⁸²⁸.

---

⁸²³ Там само. – С. 61.

⁸²⁴ Куделя Д. Дніпропетровці в Українській повстанській армії. – С. 87-88

⁸²⁵ ДАЖО, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 14, арк. 14 зв.

⁸²⁶ Україна в Другій світовій війні у документах... – Т. 1. – С. 365.

⁸²⁷ Україна в Другій світовій війні у документах... – Т. 2. – С. 70-71.

⁸²⁸ Там само. – С. 71.

Характеризуючи рух Опору на території окупованої України наприкінці грудня 1941 р. німецькі спецслужби дуже чітко відзначили, що «Крім руху ОУН-Бандери в Україні немає жодної організації Опору, яка була б в змозі становити серйозну небезпеку. Розслідування проти групи Бандери через це були особливо активізовані»⁸²⁹.

Попри арешти, страти і переслідування бандерівській організації вдалося закласти підвалини функціонування свого підпілля на території Великої України⁸³⁰. Бандерівці зуміли закріпитися в усіх більших містах від Проскурова, Вінниці і Житомира до Одеси, Дніпропетровська і Сталіно, від Києва, Сум і Чернігова до Херсона і Миколаєва. Однак проникнення мережі бандерівського підпілля в радянізоване суспільство України, поряд із об'єктивними труднощами й протидією німців, зіштовхнулося з конкуренцією з боку аналогічних спроб здійснених мельниківською ОУН.

Вище ми вже відзначали, що попри подібність у тактиці поширення власного руху, попри однакову стратегічну мету – здобути незалежність української держави – обидва націоналістичні рухи мали суттєві відмінності в методиці своєї діяльності. Прихильники А.Мельника не вважали за можливе дратувати гітлерівців самостійницькими деклараціями. Усвідомлюючи свою слабкість в Україні мельниківці прагнули, насамперед, посилити власні позиції, оволодіти масами, укріпитися в адміністрації, відродити культурне, наукове й економічне життя. Керівники мельниківського руху були переконані, що ставити будь-кого перед «доконаними фактами» можна лише після успішного завершення війни проти більшовизму й лише за умови, коли існує воля народу захищати ці «доконані факти», якщо наявна розгалужена і міцна організація на більшості території. Саме на ці завдання була скерована основна енергія активістів похідних груп ОУН(М), які через таку свою позицію, в перші місяці німецько-радянської війни, видавалися німецькому керівництву лояльною групою гідною сприяння. А масові арешти в середовищі бандерівців автоматично спростили завдання мельниківцям⁸³¹.

Всією організаційною роботою ОУН(М) на території Великої України займався спеціально визначений ПУНом Секретаріат у складі Ренса, Сокирки, Кандиби⁸³². О.Кандиба («Ольжич»), отримав з рук А.Мельника посаду керівника вказаного Секретаріату і, відповідно, на нього лягала основна відповідальність за розбудову організації за Збручем⁸³³. Власне, мельниківці не особливо «чіплялися» за Галичину та Волинь, залишивши їх конкурентам із бандерівського руху, натомість всі головні сили

⁸²⁹ Там само. – С. 75.

⁸³⁰ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 8, арк. 2.

⁸³¹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 38, арк. 211.

⁸³² Шумелда Я. Похід ОУН на схід // Організація Українських Націоналістів 1929 – 1954. – С. 254.

⁸³³ Там само. – С. 254.

кинувши на «завоювання» Сходу⁸³⁴. Спеціально для цього у липні 1941 р. у Львові було створено окрему референтуру ОУН(М) для східноукраїнських земель при КЕ ОУН(М) на ЗУЗ, яку очолив Я.Шумелда⁸³⁵. Згідно з планами О.Кандиби, всі провідні мельниківці, які бодай якесь уявлення мали про життя на Сході України (або були родом звідти), мали вирушати за Збруч, а східна референтура у Львові повинна була далі вишукувати людей обізнаних із Наддніпрянщиною й організовано відправляти їх для роботи на сході. Завдяки цій тактиці референтура до середини серпня 1941 р. направила в Київ декілька сотень «високоактивних та ідейних членів ОУН»⁸³⁶.

Вище ми вказували, що першочерговою метою похідних груп ОУН(М) було закріплення в Києві. Однак через те, що під українською столицею вермахт суттєво призупинив темпи свого просування вперед, мельниківські групи не могли проникнути до головного українського міста. Тимчасовим центром руху на Великій Україні став Житомир у якому ОУН(М) зуміла організувати 1 серпня 1941 р. власну обласну адміністрацію на чолі із місцевим українцем О.Яценюком⁸³⁷. Також, перебуваючи у цьому обласному центрі, мельниківці, за даними окремих спогадів, начебто налагодили контакти з окремими антирадянське налаштованими групами в Києві ще наприкінці серпня 1941 р.⁸³⁸ Проте ця інформація поки що не знаходить підтвердження в жодній іншій документації й більше подібна на повоєнний пропагандистський трюк. Більш важливо те, що протягом серпня 1941 р. у Житомирі мельниківці зуміли залучити до своєї роботи близько 500 представників української інтелігенції, що було досить багато на сорокатисячне місто⁸³⁹.

30 серпня 1941 р. о 19 год. 30 хв. у Житомирі відбулася надзвичайно болісна подія, яка тоді кардинально вплинула на стосунки між двома ОУН і до сьогодні викликає жваві дискусії в колах науковців і політиків. Невідомий виконавець (або виконавці) застрелили двох провідних діячів мельниківської ОУН О.Сеника та М.Сціборського⁸⁴⁰. Керівництво ОУН(М) поклало відповідальність за політичне вбивство на бандерівців і почало сприяти німецьким органам державної безпеки в репресіях проти політичних конкурентів⁸⁴¹. Бандерівці 7 вересня 1941 р. офіційним комунікатом відмежувалося від замаху назвавши його «провокацією»⁸⁴².

⁸³⁴ Киричук Ю. Український національний рух 40 – 50-х рр. XX століття: ідеологія і практика. – С. 84.

⁸³⁵ Шумелда Я. Похід ОУН на схід... – С. 254.

⁸³⁶ Шумелда Я. Похід ОУН на схід... – С. 256.

⁸³⁷ Русначенко А. Народ збурений... – С. 27.

⁸³⁸ Шумелда Я. Похід ОУН на схід... – С. 260.

⁸³⁹ ДАЖО, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 2, арк. 36.

⁸⁴⁰ Гінда В. Житомирська трагедія, або хто стоїть за вбивством О.Сеника і М.Сціборського // Визвольний шлях. – 2008. – №. 1-3. – С. 197.

⁸⁴¹ Україна в Другій світовій війні у документах... – Т. 1. – С. 283; 298-299.; Т. 2. – С. 18-19.

⁸⁴² Україна в Другій світовій війні у документах... – Т. 2. – С. 16-17.

В.Косик припускає, що насправді убивство провідних мельниківців радянська провокація спрямована на поглиблення розколу в націоналістичному таборі. Коментуючи ці події вчений зазначає: «Здогадуються, що вбивств доконав радянський агент, у порозумінні з іншим радянським агентом, членом ОУН-Мельника, К.Полуведьком, який приїхав з обома членами ПУН до Житомира. Пізніше німці його арештували у Харкові, і там він у тюрмі повісився. Вбивця був застрелений німецьким солдатом. Німці відмовилися показати тіло вбивці і не дозволили людям ОУН-Мельника говорити з солдатом, що застрелив його. Заходи про це робив член ОУН-Мельника С.Федак, який, як перекладач, належав до гестапо (СД) в Житомирі»⁸⁴³.

Очевидно, що таке припущення має під собою реальний ґрунт. Проте, можна висунути ще одну версію – вбивство провідних мельниківців було справою рук німецької агентури. Нацистам також було надзвичайно вигідно до краю розсварити націоналістів, отримати зручний привід для репресій проти бандерівців, а водночас послабити більш-менш лояльних мельниківців перед їхньою появою в Києві. Відмова показати мельниківцям труп терориста, як і заборона на спілкування з німецьким вояком, що начебто застрелив злочинця породжує питання, чи, власне, був той труп і той німецький солдат?

Житомирський інцидент колосально нашкодив українському націоналістичному рухові, підірвав довіру до нього в населення Великої України, посилив німецькі репресії проти бандерівців, послабив провідні сили мельниківців. Проте, якщо тверезо подивитися на цей теракт, то найбільше він, звісно, нашкодив бандерівській ОУН і відкрив шлях мельниківцям до усунення конкурентів руками німецької поліції. Завдяки житомирському убивству похідним групам ОУН(М) вдалося фактично монополюю оволодіти ситуацією в Києві у перші дні окупації.

19 вересня 1941 р. перші 8 членів похідної групи ОУН(М) прийшли в Київ шляхом через Васильків⁸⁴⁴. Троє активістів вивісили на дзвіниці Софійського собору український національний прапор⁸⁴⁵. У будинку «Морозова», на розі вулиць Л.Толстого і Володимирської, мельниківці влаштували свою нелегальну штаб-квартиру⁸⁴⁶. Протягом наступних двох-трьох тижнів членам мельниківських похідних груп вдалося значною мірою опанувати адміністративне, суспільне, освітньо-культурне й економічне життя Києва⁸⁴⁷, надати місту видимого українського колориту⁸⁴⁸. Обґрунтовуючи

⁸⁴³ Україна в Другій світовій війні у документах... – Т. 1. – С. 264.

⁸⁴⁴ Русначенко А. Народ збурений... – С. 27.

⁸⁴⁵ Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х рр. – С. 86.

⁸⁴⁶ Шумелда Я. Похід ОУН на схід... – С. 260.

⁸⁴⁷ Михайлюк М.В. Періодична преса ОУН(М) у Києві восени 1941р.: джерелознавчий аспект // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. – Вип. 9. – Ч. 2. – С. 443-455.

⁸⁴⁸ Шумелда Я. Похід ОУН на схід... – С. 261.

необхідність такого напрямку дій О.Кандиба вказував у одній з організаційних інструкцій: «1. Переходовий час німецької дезорієнтації, зокрема період до приходу німецької цивільної влади, мусить бути повністю використаний для організації всіх ділянок українського життя та для посилення патріотичних і самостійницьких настроїв широких мас Наддніпрянщини, які пройшли довгий етап насильницької русифікації; (...) 3. Кинення організаційних сил на суспільно-громадську роботу дасть змогу здійснити всі ці важливі завдання, а зокрема дасть в руки організації видавництва, пресу та інші засоби, які потрібні для формування настроїв населення. 4. Швидка та зразкова організація українського життя Києва буде мати велике моральне, престижеве та організаційне значення для всієї України. Столичні установи й організації будуть прикладом та зразком для інших міст (...) 5. Кадри, вишколені на суспільно-громадській роботі в Києві, можна буде перекидати до інших міст Півдня та Сходу...»⁸⁴⁹.

Важливим успіхом діяльності ОУН(М) у Києві було, поряд зі створенням міської управи, культурних і громадських структур, випуском газети «Українське слово»⁸⁵⁰, формування активістами мельниківського руху В.Яхном, Р.Гордоном, Р.Захвалинським поліції порядку в Києві і області⁸⁵¹. Централізація місцевої поліції під єдиним командуванням у Києві розглядалася активістами ОУН(М) восени 1941 р., як можливість отримання створення єдиної української воєнізованої структури на всій території краю. Проте ці заходи мельниківців були припинені німецькою адміністрацією в листопаді 1941 р.

Вершиною досягнень ОУН(М) стало формування на початку жовтня 1941 р. Української національної ради, яку формально очолив професор М.Величківський, а фактично нею керував О.Кандиба⁸⁵². Рада, задумана, як офіційне представництво українського народу перед німецькою владою і водночас, як можливий осередок майбутнього законодавчого органу України після завершення війни і позитивного вирішення українського питання в «Новій Європі», не змогла поширити свого впливу і була мало відомою поза межами Києва, однак в перші тижні свого існування вона вселяла надію в українське громадянство столиці на отримання широких самоврядних прав українців під німецьким управлінням⁸⁵³.

⁸⁴⁹ Цит. за: Шумелда Я. Похід ОУН на схід... – С. 262.

⁸⁵⁰ ДАКО, ф. 2356, оп. 1, спр. 33, арк. 1-6.

⁸⁵¹ Шумелда Я. Похід ОУН на схід... – С. 263.

⁸⁵² Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х рр. – С. 82.

⁸⁵³ Вєрба І. Діяльність українських націоналістів у перші місяці окупації Києва (вересень – грудень 1941 р.) // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис. – Вип. 14. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 222-226; Кот С. Підпілля ОУН в окупованому Києві. 1941 – 1943 // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Міжнародної науково-теоретичної

Поблажливе ставлення німців до ОУН(М) восени 1941 р. дозволило мельниківцям створити підконтрольні управи в Житомирі*, Проскуріві, Харкові**, Чернігові, Ніжині, Конотопі, Білій Церкві, Черкасах, Умані*, Полтаві, Миколаєві та інших містах, опанувати редакціями основних місцевих газет й розгорнути на значній частині українських земель роботу із дерусифікації та просвіти українського населення⁸⁵⁴. Проте, швидке просування на схід після падіння Києва остаточно переконало гітлерівців у шкідливості толерування мельниківського руху, який створював ілюзію рівноправного партнерства між українцями і німцями. Вистава під назвою «визволення від більшовизму» добігала кінця, а тому необхідно було максимально оперативно прибрати всі «декорації», які могли б когось вводити в оману. Насамперед, було заблоковано спроби мельниківці впливати на обласні й міські управи, тобто формувати повноцінну адміністративну мережу паралельну із німецькою цивільною адміністрацією. А наприкінці листопада 1941 р. по обох відламах ОУН і їхніх спробах закріпитися в місцевому управлінні було завдано рішучого кривавого удару⁸⁵⁵.

Формальним приводом до розгортання репресій проти мельниківців і продовження репресій проти бандерівців стали події пов'язані з відзначенням 20-х роковин розстрілу українських полонених під Базаром. 1 листопада 1941 р. центральне керівництво ОУН(М) в Києві прийняло рішення про масштабне відзначення «базарських подій», яке мало показати німцям, що за українським визвольним рухом стоять не якісь маргінали-емігранти, а тисячі місцевих українців. Крім того, в ході відзначення роковин трагедії, передбачалася символічна подія, яка мала засвідчити тяглість українських визвольних змагань. Йшлося про перенесення урни із землею з базарської братської могили до Києва і вмурування її в стіну Софійського собору⁸⁵⁶.

Аби запобігти масштабному відзначенню, гестапо здійснило низку превентивних арештів у Києві та на Житомирщині⁸⁵⁷. Однак, завдяки агітаційній роботі націоналістичних груп Наддніпрянщини (до якої долучилися структури обох ОУН), 21 листопада 1941 р. до Базара на урочисту панахиду і мітинг прибуло, за різними

конференції. – К.: КМПУ імені Б.Д. Грінченка, 2005. – С. 24-28.

* Детальніше про похідні групи обох ОУН на Житомирщині див.: В.Жилюк Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині в 1941 – 1955 рр. – Рівне, 2008. – С. 32-74.

** Детальніше про похідні групи обох ОУН у Харкові див.: Скоробагатов А. Харків у час Німецької окупації (1941 – 1943). – Х., 2004. – С. 128-213.

* Детальніше про підпілля обох ОУН на Уманщині див.: Черномаз Б.Д. Діяльність національно-патріотичного підпілля на Уманщині у 1941 – 1945 роках. – Умань, 2002.

⁸⁵⁴ Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х рр. – С. 82.

⁸⁵⁵ Радзикович К. Перша кийівська похідна група ОУН // На зов Києва. Український націоналізм у II Світовій війні. Збірник статей, спогадів і документів. – К.: Дніпро, 1993. – С. 131-132.

⁸⁵⁶ Шумелда Я. Похід ОУН на схід... – С. 269.

⁸⁵⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 228, арк. 12-13.

оцінками від 5 до 40 тисяч осіб⁸⁵⁸. Масові траурні заходи пройшли також у Кам'янці-Подільському, Коростені, Радомишлі, окремих селах⁸⁵⁹. Естафета із капсулою, до якої зібрали землю з базарської могили, була передана представниками Базарського, Малинського районів Житомирської та Розважівського району Київської області, 23 листопада до Києва. О 14 год. У церкві святого Андрія Первозванного над капсулою відслужили урочисту панахиду за участі керівників міської управи. 29 листопада селяни Димерського району перенесли землю з могили полеглих у Другому зимовому поході армії УНР до міської поліції Києва, де вона була встановлена в срібній урні під національними прапорами⁸⁶⁰. І хоча всі масові акції носили відверто антирадянський характер, гітлерівців схвилювали швидкі темпи національного пробудження підрадянських українців, посилення впливу націоналістів та високий ступінь їхньої організованості⁸⁶¹. Після подій 21 листопада, бандерівців, як ми вже згадували, 25 листопада рекомендували арештовувати і знищувати під виглядом кримінальних злочинців, а одночасно почалися масові знищення активістів ОУН(М). До кінця листопада 1941 р. за участь у Базарських подіях було арештовано 721 українця, з них 30 листопада і 6 грудня 1941 р. 120 осіб – розстріляли у передмісті Житомира⁸⁶². Серед арештованих було 72 членів ОУН(М)⁸⁶³, а серед розстріляних керівник мельниківського активу в Житомирській області Ю.Орищенко разом із дружиною, провідник ОУН(М) на Волині М.Волинець та інші⁸⁶⁴. 28 листопада 1941 р. гітлерівці розігнали в Києві головне дітище мельниківців – Українську національну раду, у грудні 1941 р. Київська міська управа була «почищена» від «ненадійних елементів» і перетворена на формальний додаток до німецької «штадткомендатури»⁸⁶⁵. Зокрема, з відділу пропаганди КМУ були вигнані всі діячі ОУН(М) (включно з О.Кандибою), які використовували цю установу для своєї офіційної роботи і розгортання власної агітації⁸⁶⁶. А до 20 грудня 1941 р. цей відділ ліквідували цілком⁸⁶⁷.

До кінця року учасники ОУН(М), подібно до бандерівців, опинилися перед дилемою – або йти у підпілля і починати активно протистояти німцям, або покинути

⁸⁵⁸ Там само, спр. 77, арк. 92.

⁸⁵⁹ Русначенко А. Народ збурений... – С. 32-33.

⁸⁶⁰ Ковальчук І.В. Політично-військові і соціально-економічні складові діяльності ОУН та УПА на території Житомирської і західних районів Київської областей (військова округа «Тютюнник») у 1941 – 1943 рр. / Дисертація на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. / Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова – К., 2012. – С. 114-115.

⁸⁶¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 78, арк. 11.

⁸⁶² Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х рр. – С. 86.

⁸⁶³ Русначенко А. Народ збурений... – С. 33.

⁸⁶⁴ Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х рр. – С. 86-87.

⁸⁶⁵ ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 38, арк. 2; спр. 3, арк. 108-226; спр. 2, арк. 1-152; спр. 1, арк. 1-168.

⁸⁶⁶ Там само, ф. Р-2356, оп. 10, спр. 2, арк. 89-94.

⁸⁶⁷ Там само, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 2, арк. 11.

територію Великої України і повернутися за Збруч, чи виїхати на еміграцію. Керівник мельниківської ОУН на Наддніпрянщині О.Кандиба вибрав перший варіант.

Аби уникнути повного розгрому, наприкінці 1941 р. діячі ОУН(М) в Україні, подібно до бандерівців, констатують, що німці «зрадили українські очікування» та приймають рішення про поступовий перехід до підпільної боротьби⁸⁶⁸. Після активних консультацій із прибулими до Києва представниками ПУН – О.Бойдуником, М.Капустянським і Я.Гайвасом, О.Кандиба на початку грудня 1941 р. провів нараду Центрального керівництва ОУН(М) в Україні. Внаслідок нарад організаційній референтурі Центрального керівництва було доручено виробити нові інструкції для діяльності організації в умовах німецьких репресій⁸⁶⁹. Документ побачив світ 4 грудня 1941 р. і його основні положення вимагали: повернутися до тактики створення глибоко законспірованої організації; посиленої агітаційної роботи з молоддю; підготуватися до затяжного протистояння з німецькими окупантами; проводити активні контррозвідувальні заходи проти радянської, білогвардійської та німецької агентури; розконспірованих членів ОУН(М) переводити у інші області на підпільну роботу; «розвантажити Київ» шляхом передислокації організаційного активу в сусідні місцевості; вивести своїх людей з громадських і культурних організацій, замінивши їх місцевими українцями; накопичувати зброю і вести реєстр військових кадрів⁸⁷⁰.

Однак втілити в життя вказівки керівництва виявилось доволі складно. По-перше, нацисти виявилися більш спритними, ніж очікувалося і 13 грудня 1941 р. гестапо здійснило перший масовий арешт мельниківців у Києві⁸⁷¹, а, по-друге, частина провідних кадрів (як, наприклад, О.Теліга) категорично відмовлялися покидати створені й очолювані ними культурні осередки. Спротив переходу на конспіративні методи боротьби виявився таким великим, що керівництво ОУН(М) змушене було в другій половині грудня 1941 р. скасувати категоричність своїх вимог і лишити питання переходу на нелегальне становище «на сумлінні» окремих діячів руху⁸⁷², що стало причиною майже поголовного знищення провідних членів ОУН(М) у Києві.

Більш-менш чітко інструкцій від 4 грудня 1941 р. дотримувалися лише військовики. М.Капустянський зумів створити в Києві із колишніх старшин українських армій та червоноармійців підпільне Українське військове товариство імені гетьмана П.Полуботка, яке впродовж 1942 р. займалося активним підбором кадрів для

⁸⁶⁸ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 56258, арк. 90-94.

⁸⁶⁹ Шумелда Я. Похід ОУН на схід... – С. 270-271.

⁸⁷⁰ Шумелда Я. Похід ОУН на схід... – С. 271.

⁸⁷¹ Там само. – С. 272.

⁸⁷² Там само.

мельниківських військових формувань⁸⁷³. Проте, це був лише один напрям роботи, який, подібно до кожного винятку, тільки підтверджував правило. Нездатність ОУН(М) швидко трансформуватися поставила її структури на початку 1942 р. на межу майже цілковитої ліквідації.

Підсумовуючи відзначимо, що початок німецько-радянської війни ознаменувався спробами реалізації організованим українським націоналістичним рухом свого основного стратегічного завдання – створення незалежної української держави. ОУН(Б) обрала для цього радикальну тактику т. зв. творення доконаних фактів, ОУН(М) сповідувала більш помірковані форми діяльності, які, з одного боку, враховували реальну ситуацію в Україні, а з іншого – виходили з доволі скромних організаційних можливостей мельниківської ОУН.

Збройні виступи, здійснені бандерівським підпіллям, в червні – липні 1941 р. засвідчили, що навіть після масштабних репресій 1939 – 1941 рр. ОУН(Б) вдалося зберегти свою організаційну структуру, посилити її й підготувати більш масштабні та синхронні виступи, ніж це мало місце у вересня 1939 р.

Оголошення бандерівцями Акта про відновлення незалежності 30 червня 1941 р., на наше переконання, є типовою акцією такого роду, до яких неодноразово вдавалися різні національно-визвольні та антиколоніальні рухи в усіх куточках світу (від Ірландії до африканських держав). Ця акція була запланована і мала відбутися за будь-яких обставин, незважаючи на її шанси на успіх. Вона мала дві головні складові – практичну (змушувала німецьке керівництво виявляти своє ставлення до ідеї української незалежності й формально відкривала перед націоналістами можливість створювати державні структури) та романтичну (за будь-яких обставин ставала символічним жестом, складовою національного етосу, підтвердженням самостійницьких прагнень).

Державне і військове будівництво, яке розгорнули мережа та похідні групи ОУН(Б), зважаючи на воєнні умови та стислі хронологічні рамки, безперечно, є значним успіхом і свідченням високого ступеня організованості, жертвовності та активності націоналістичного руху.

Тактика, застосована ОУН(М) у перші місяці війни між Німеччиною та СРСР, базована на легалістичній основі була ефективною лише до листопада – грудня 1941 р. З'ясувавши, що кінцеві завдання мельниківського руху аналогічні з бандерівським, органи держбезпеки Німеччини розгорнули проти ОУН(М) масштабні репресії, які, з огляду на цілковиту розконспірованість її структур, завдали мельниківцям більшої шкоди, ніж аналогічні заходи у боротьбі з бандерівцями.

---

⁸⁷³ Там само. – С. 272-273.

Після масштабних німецьких репресій проти обох націоналістичних організацій у липні – грудні 1941 р., ОУН(Б) й ОУН(М) стали на шлях повернення до цілковитої підпільної діяльності й поступово почали пристосовуватися до ведення боротьби в умовах німецької окупації.

3.2. Боротьба націоналістичного підпілля в умовах цілковитої окупації українських земель Німеччиною та її союзниками

1942 рік став багато в чому вирішальним як для ходу Другої світової війни загалом, так і для долі українського визвольного руху зокрема. Події на фронтах на зламі 1941 – 1942 рр. продемонстрували, що війна набуває затяжного характеру, а остаточне офіційне приєднання до антигітлерівської коаліції США цілковито поховало сподівання держав Осі на можливість досягнення переможного результату у протистоянні з Альянтами. Що менше залишалось шансів на загальну перемогу, то більше зусиль гітлерівська Німеччина намагалася сконцентрувати для досягнення перемоги на Східному фронті, розглядаючи такий успіх як добру нагоду для створення надійної сировинної бази, яка б дозволила достатньо вдало продовжувати і почесно завершити війну з англо-американцями.

Напруження всіх зусиль гітлерівського райху в останній переможний для вермахту 1942 р. привели до скачкоподібного посилення експлуатації та бруталізації окупаційного режиму. Протягом 1942 р. німецький господарський апарат «викачав» з України левову частку сільськогосподарської продукції, яка забезпечила Німеччині 80 % хліба, 83 % м'яса та 74 % жирів⁸⁷⁴ та, як наслідок, призвела до голоду у всіх великих українських містах і багатьох селах не лише РКУ, але й у гірських районах

---

⁸⁷⁴ Мюллер Н. Вермахт и оккупация: о роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / Пер. с нем. – М., 1974. – С. 130.

дистрикту Галичини⁸⁷⁵. Настрої населення в окупованій німцями Україні починають швидко змінюватися. Зникає загальна атмосфера початкової стриманості чи навіть лояльності значної частини українців до нових господарів регіону*. Нацисти остаточно скидають маску «визволителів» від більшовицької тиранії⁸⁷⁶.

За таких умов навіть найбільш лояльні кола української еліти перестали сподіватися на якісь позитивні зміни в нацистській політиці⁸⁷⁷. Перед українським суспільством, а особливо перед його провідними колами, з усією гостротою постала проблема вибору нової моделі поведінки, яка могла б хоч найменшою мірою гарантувати досягнення їхніх власних політичних прагнень і сподівань. Вироблення нової політичної лінії в умовах тотальної війни та жорстокої окупації було завданням колосальної складності, яке вимагало прораховувати всі можливі наслідки, зважувати всі найдрібніші аргументи.

Найпершою дилемою при виборі моделі поведінки українських національних сил у 1942 р. став пошук формули можливого оптимального поєднання протистояння бруталній окупаційній політиці Німеччини та її сателітів з намаганням не надто зашкодити боротьбі вермахту на протирадянському фронті*. Лідери всіх українських рухів абсолютно чітко розуміли, що закривати очі на німецькі злочини стосовно українського народу вони не мають права, але свободу їхніх антинімецьких дій паралізувала думка про можливість реставрації в Україні сталінського режиму.

Власне ця, на перший погляд, «патова» ситуація змусила активних українських політичних гравців намагатися застосовувати таку модель опору окупаційним властям, яка б не шкодила безпосередньо інтересам фронту. Однак тактика реалізації означеної схеми у різних політичних сил була різною. Найрадикальніша у своїх діях ОУН(Б) опинилася в 1942 р. в дещо легшій з психологічної точки зору ситуації, порівняно з прихильниками А. Мельника чи іншими групами. Бандерівці свідомо пішли на

⁸⁷⁵ Кучер В.І. Німецька та румунська окупаційні влади в Україні // Політична історія України. XX століття. У 6 т. – Т. 4. Україна у Другій світовій війні (1939 – 1945). – К., 2003. – С. 351.

* Зміну настроїв українського населення щодо німецької окупаційної влади чітко фіксують оунівські звіти. Детальніше див.: Український здвиг: Наддніпрянщина. 1941 – 1955. – С. 48 – 61; ГДА СБУ, ф. 13, спр. 398, т. 18, арк. 300 – 345.

⁸⁷⁶ Брицький П. Україна у Другій світовій війні (1939 – 1945). – Чернівці, 1995. – С. 56.

⁸⁷⁷ Музичка Г. Митрополит Андрей в часі німецької окупації. (Його лист 29 – 31 серпня 1942 р.) // Богослов'я. – Рим, 1987. – Т. LI. – С. 98.

* Така позиція була притаманна багатьом національним рухам Опору в Східній Європі (польському, литовському, сербському тощо). Вона зумовлювалася небажанням залишатися під німецькою окупацією і одночасною боязню повернення радянської влади. Оптимальний варіант розвитку подій бачився у максимальному виснаженні воюючих сторін, що не дозволить їм довгий час домінувати у Європі. Аналогічно російські білогвардійці теж сподівалися на виснаження обох воюючих сторін, що відкрило б шляхи до відбудови російської імперії (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 398, т. 18, арк. 302). Подібної думки дотримувалося багато американських і британських політиків у 1941 – 1942 рр. (Див.: Фенбі Д. Альянс / Переклад з англ. П.Тарашук. – К.: Темпора, 2010. – С. 87-89; Різ Л. Друга світова війна за зачиненими дверима. Сталін, нацисти і Захід. / Переклад з англ. Ю.Ажнюк. – К.: Темпора, 2010. – С. 350).

конфлікт з нацистами ще в липні 1941 р., відтак, попри колосальні фізичні втрати, до кінця січня – початку лютого 1942 р. вони уже в основному зуміли перегрупуватися, відновити підпільну роботу в нових умовах не витрачаючи час на дискусії та писання до вищих керівників райху меморандумів. Натомість керівництво ОУН очолюваної А. Мельником, як ми вже писали, лише на зламі 1941 – 1942 рр. почало перебудовувати свою роботу в Україні, а в еміграції ще й упродовж 1942 р. марно намагалось своїми зверненнями змінити основні засади гітлерівської політики стосовно України⁸⁷⁸.

Провід ОУН(Б) восени – взимку 1941 р. прагнув максимально швидко реорганізувати діяльність своїх структур, перевівши їх на нелегальні форми боротьби. Однак, моментально законспірувати тисячі людей, які декілька місяців діяли відкрито, не вдалось, що приносило бандерівцям чергові втрати⁸⁷⁹. Німецькі документи за січень 1942 р. свідчать про масові арешти і страти прихильників ОУН(Б), в Херсоні, Криму, Кам'янці-Подільському⁸⁸⁰.

Відкрита діяльність бандерівців, як випливає із документів, була остаточно згорнута до другої половини січня – початку лютого 1942 р. Провід ОУН(Б) зумів перебудувати організаційні структури, нелегально закріпити своїх людей у органах окупаційної адміністрації та міліарних формуваннях, вивести у підпілля всіх відомих німцям діячів організації, скеровуючи членів і прихильників визвольного руху до максимально інтенсивної роботи спрямованої на підготовку антинімецького виступу, однак, в жодному разі, не провокуючи такий виступ передчасно.

На початок 1942 р. ОУН(Б) на території Наддніпрянщини остаточно сформувала структуру свого підпілля, яке керувалося із двох головних центрів – Києва та Дніпропетровська. У Києві дислокувався Крайовий провід ОСУЗ на чолі із Д.Мироном, у Дніпропетровську – Крайовий провід ПвСУЗ на чолі з В.Куком⁸⁸¹. Київському КП підпорядковувалися обласні організації в Києві, Кам'янці-Подільському, Вінниці. Житомирі, Чернігові, Полтаві, Сумах і Харкові. Дніпропетровський КП контролював підпілля в Подніпров'ї, Донбасі, Криму, Причорномор'ї та Приазов'ї⁸⁸².

Деяке уявлення про масштаби діяльності ОУН(Б) на початку 1942 р. дають звіти айнзацкоманди 5 від 16 січня 1942 р. у яких, зокрема, вказується, що бандерівці мають настільки розгалужену й дієву структуру, що могли собі дозволяти, через довірених

⁸⁷⁸ ЦДАВОВ України, ф. 3833, оп. 1, спр. 22, арк. 11; 12-13; 18-20.

⁸⁷⁹ Щеглюк В. «Як роса на сонці...» політичний роман-хроніка, написаний на основі спогадів колишнього діяча ОУН-УПА Л.С. Павлишина. – С. 76-77.

⁸⁸⁰ Україна в Другій світовій війні у документах... – Т. 2. – С. 93.

⁸⁸¹ Щур Ю. Діяльність ОУН на Наддніпрянщині (1942 – 1943 рр.) // Український визвольний рух. – Зб. 12. – Л., 2008. – С. 51.

⁸⁸² Там само. – С. 51-52.

людей у поліції, звільняти арештованих німцями активістів руху⁸⁸³. Найбільше ж непокоїло гітлерівців те, що ОУН(Б) нелегально накопичувала зброю для повстання. Зокрема, німецьким слідчим під час допитів вдалося з'ясувати псевдоніми 13 осіб у розпорядженні яких мала бути зібрана зброя⁸⁸⁴.

16 січня 1942 р. німецькі спецслужби викрили у м. Клевани підпільну оунівську школу міліції у якій націоналісти готували свої старшинські та розвідницькі кадри. Гітлерівці дізналися, що 25 чоловік, які пройшли вишкіл у цій школі, були відправлені підпіллям зі спеціальними завданнями на схід України. Під час проведення слідства німецька поліція намагалася встановити особи цих людей і виявити місця їхнього перебування. Проте зробити цього не вдалося⁸⁸⁵.

На початку лютого 1942 р. аналітики з айнзацгрупи «С» змушені були визнати, що бандерівці опанували своїми впливами Київщину, а «...оборонна боротьба проти комуністів дедалі більше перетворюється на боротьбу з національними українськими угрупованнями»⁸⁸⁶.

Аналогічні дані, спираючись на своїх розвідників, подавали також радянські органи державної безпеки, які вказували на наявність розгалуженої мережі підпілля ОУН(Б) на території «Київської, Житомирської, Полтавської, Запорізької, Кіровоградської, Дніпропетровської, Сумської, Харківської, Одеської та інших областей» керованої «націоналістами-нелегалами, що прибули із західних областей України»⁸⁸⁷.

Спогади мешканців Сходу України також свідчать про те, що доволі міцне націоналістичне підпілля, створене похідними групами ОУН(Б) в перших місцях 1942 р. конспіративно функціонувало на південній Сумщині та північній Полтавщині, центром руху в регіоні було м. Ромни. Легальним прикриттям підпілля слугували товариства «Просвіти» й українські народні хори⁸⁸⁸. В самих Сумах підпілля ОУН(Б), очолюване місцевим мешканцем С.Супруном, підтримувало тісні стосунки з Головним проводом і від лютого 1942 р. здійснювало активну роботу з підбору та підготовки кадрів, які могли б у майбутньому (в слушний момент) вести проти Німеччини боротьбу за самостійність України, а після створення незалежної держави очолювали б відповідні українські органи влади⁸⁸⁹.

Матеріали німецьких каральних органів дозволяють скласти більш-менш повне уявлення про те, яку тактику обрала бандерівська ОУН у протистоянні з нацистами на

⁸⁸³ Україна в Другій світовій війні у документах... – Т. 2. – С. 103.

⁸⁸⁴ Там само. – С. 104 – 111.

⁸⁸⁵ Україна в Другій світовій війні у документах... – Т. 2. – С. 104.

⁸⁸⁶ ЦДАГОУ, ф. 1, оп 22, спр. 80, арк. 19.

⁸⁸⁷ Сергійчук В. ОУН – УПА в роки війни. Нові документи й матеріали. – К., 1996. – С. 55-56.

⁸⁸⁸ ОУН-УПА на Сумщині, Т. 1. / Упорядник. Іванущенко Г.М. – С. 21-28.

⁸⁸⁹ ОУН-УПА на Сумщині. – Т. 2. / Автор-упорядник Г.М. Іванущенко. – С. 78–105.

початку 1942 р.. Гаслом року мала стати «підготовка та накопичення сил, проникнення у всі сфери суспільного життя, розбудова організаційної мережі на всій території України та формування умов для створення підпільної армії»^{890*}.

У січні 1942 р. Головний провід ОУН(Б) розповсюдив серед населення «Комунікат до членів ОУН, у справі набору людей до Німеччини». Документ різко критикував практику вивезення українського населення до гітлерівського райху і закликав саботувати ці заходи. Через місяць – 14 лютого 1942 р. Провід оприлюднив ще один таємний комунікат серед членів організації (його мали знищувати одразу ж після ознайомлення), яким дозволяв підпільникам застосовувати зброю проти німців і оголошував про те, що ОУН(Б) перебуває в стані війни з Німеччиною⁸⁹¹.

Протягом перших місяців 1942 р. спостерігалася чітка радикалізація активу бандерівської ОУН. Проте, є підстави вважати, що в середовищі провідних кіл організації не існувало одностайності з приводу того чи слід здійснювати політику вичікування та підготовки паралельно зі стриманою усною пропагандою, чи, незважаючи на втрати і невдачі саботувати їхні заходи, тероризувати окупаційний апарат, не боячись цим зіграти на руку СРСР. Очевидно, що поряд із поміркованішою групою в керівництві ОУН(Б) існувала також група радикалів, які готові були діяти негайно, не озираючись на можливі контрзаходи німецької влади.

Неофіційним лідером радикального угруповання в бандерівській організації, був організаційний референт Головного проводу І.Климов, який висловлював невдоволення надто млявою, на його думку, поведінкою націоналістичного підпілля щодо німців і вимагав негайно стати на шлях терору та збройної боротьби з окупантами. Виходячи з цієї позиції, він намагався усунути від керівництва Проводом М.Лебеда і прагнув сам очолити бандерівське підпілля⁸⁹².

Радикалізація дій ОУН(Б) в лютому 1942 р. співпала з аналогічною активізацією радянського підпілля. У донесеннях німецького СД з окупованих українських земель вперше цього місяця радянські підпільники були поставлені на один рівень із бандерівцями. Зокрема наголошувалося, що СД свою боротьбу спрямовує проти «двох

⁸⁹⁰ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 494, арк. 29.

* Тактика накопичення сили, пасивного опору і підготовки загального повстання була притаманною багатьом рухам Опору в Європі. Для її означення використовують термін «атантизм» – тримання зброї наготові (Детальніше див.: Слободянюк М. Антифашистський рух Опору в Південній Україні (1941 – 1944 рр.): Дисертація канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 166-167; Слободянюк М. Проблема термінології у вивченні історії руху Опору в Україні // Український визвольний рух. – Зб. 9. – Львів, 2007. – С. 115-124; Кентій А., Папакін Г. Стратегія «двофронтової» боротьби ОУН-УПА в 1941–1944 рр.: мовою документів очима історика // Україна в Другій світовій війні: уроки історії та сучасність. Матеріали міжнар. наук. конф. – К., 1995. – С. 163-169).

⁸⁹¹ Мартинюк М. Спогади з підпілля. – С. 25

⁸⁹² Там само. – С. 17.

головних противників» – комуністів і бандерівців⁸⁹³. Панацією у боротьбі з підпіллям нацисти вважали масовий терор проти цивільних громадян у відплату за саботажі організовані підпіллям. Жорстокі розправи гітлерівців починають відлякувати населення, як від радянського, так і від націоналістичного руху Опору⁸⁹⁴.

Намагаючись нівелювати вплив гітлерівського терору на населення, бандерівці забороняють проводити погано організовані саботажні акції, вимагають від свого активу глибшої конспірації та посилення агітаційних акцій⁸⁹⁵.

Важливим німецьким документом, який характеризує український визвольний рух, безперечно, є донесення СД про події в СРСР від 20 березня 1942 р. Саме в цьому документі вперше запроваджено рубрику «Український рух опору», яка наповнювалася повідомленнями про боротьбу обох ОУН проти німецького окупаційного режиму. Зокрема, в донесенні згадувалося про арешти оунівців бандерівського напрямку на Луччині, Рівненщині, Житомирщині, Вінниччині, в Кременчуці і Сталіно⁸⁹⁶, що, безумовно, свідчить про неабияку розгалуженість мережі ОУН(Б) на весну 1942 р. Незважаючи на постійні репресії з боку німецьких спецслужб бандерівці зуміли не лише вистояти у протистоянні з СД і гестапо, але й посилити свою роботу «заслуживши» в німецьких донесеннях окремої рубрикації.

Із донесень СД за 25 березня 1942 р. випливає, що бандерівці створили досить міцні організаційні структури на Вінниччині та Хмельниччині (включно із районними та сільськими організаціями), а також активно поширювали свій вплив на Кременчук і Полтаву⁸⁹⁷. 27–29 березня 1942 р. у Луцьку відбувалося засідання німецьких керівників округи Волинь-Поділля на якому керівник округи Шьоне охарактеризував «рух Бандери», як активний і протинімецький. Про жодні інші рухи опору на нараді не згадувалося⁸⁹⁸.

Про нові «грані» антигітлерівської боротьби ОУН(Б) весною 1942 р. дізнаємося з донесення про події в СРСР від 30 березня 1942 р. у якому відзначено, що співробітникам СД вдалося арештувати низку керівників бандерівської ОУН на Житомирщині і застрелити обласного провідника організації Р.Марчака⁸⁹⁹. Гітлерівцям вдалося захопити 2 тисячі листівок і брошур, деяку зброю, організаційні плани і списки

⁸⁹³ Україна в Другій світовій війні у документах... – Т. 2. – С. 135.

⁸⁹⁴ ОУН в 1942 році. Документи. – С. 48.

⁸⁹⁵ ОУН в 1942 році. Документи. – С. 48.

⁸⁹⁶ Там само. – С. 145.

⁸⁹⁷ Там само. – С. 148-149.

⁸⁹⁸ Косик В. УПА в німецьких документах // Український визвольний рух. Зб. 1. – Львів, 2003. – С. 36.

⁸⁹⁹ ОУН в 1942 році. Документи. – С. 60.

членів ОУН(Б) на Житомирську, Київську, Харківську і Полтавську області, майстерню з виготовлення фальшивих паспортів і друкарські машинки⁹⁰⁰.

У той час, як бандерівці завершивши перебудову своїх структур, весною 1942 р. активно розгорнули антинімецьку боротьбу, ОУН під керівництвом А. Мельника на початку 1942 р. також змушена була коригувати свою тактику, хоча діяла при цьому обережніше й повільніше, ніж бандерівці. Однак, попри відмінність тактики, ввести в оману німецькі органи держбезпеки не вдалося. На початку лютого 1942 р. у гітлерівців не було жодних сумнівів у тому, що мельниківське підпілля в Україні переслідує мету аналогічну меті бандерівців⁹⁰¹. Подібні оцінки з боку гітлерівців призвели до повної заборони діяльності Української національної ради, арештів провідних мельниківців у Києві та їхніх розстрілів у лютому 1942 р. в Бабиному Яру. Українське життя в Києві майже цілковито завмерло. Академія наук і вищі школи практично повністю припинили діяльність, професорам запропонували покинути столицю⁹⁰². Обмежувалося використання церквою культових споруд, заборонялась діяльність спортивного товариства «Січ» тощо⁹⁰³. Такий розвиток подій змусив ОУН(М), згідно даних гітлерівської СД, на весну 1942 р. активізувала свою антинімецьку роботу, що, в свою чергу, призвело до масових арештів мельниківського активу на сході України⁹⁰⁴.

Керівництво ОУН(М) в Україні, очолюване О.Ольжичем («Кандибою»), протягом 1942 р. намагалося розробити нову тактику боротьби. Насамперед, мельниківці відмовилися від практики залучення членів організації (особливо провідних кадрів) до легальної громадської і культурницької праці в окупованій Україні. Кадрові націоналісти переводилися в підпілля, а їхнє місце в праці на громадській і культурній нивах займала місцева українська інтелігенція світоглядно близька до націоналістичного руху*. Така зміна тактики дозволила ОУН(М) належно законспіруватися й уникнути масової інфільтрації свого підпілля німецькою та

⁹⁰⁰ Там само.

⁹⁰¹ ОУН в 1942 році. Документи. – С. 49-50.

⁹⁰² Гончаренко О. Похідні групи ОУН(Б) на теренах Наддніпрянщини: до питання про результативність спроб інтеграції до окупаційних органів влади (1941 – 1944 рр.) // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис. – Вип. 14. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 234-241.

⁹⁰³ Шайкан В.О. Спроби легалізації органів української адміністрації, створених на початковому етапі війни з ініціативи ОУН(Б) і ОУН(М) // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. – Вип. 9. – Ч. 2. – К., 2005. – С. 494.

⁹⁰⁴ ЦДАВО України, ф. 3876, оп. 4, спр. 308, арк. 59-60.

* Детальніше про мельниківське підпілля на сході України див.: На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні. Збірник статей, спогадів, документів / Зредагував К.Мельник, О.Лашенко, В.Верига. – К.: Дніпро, 1994.

радянською агентурою⁹⁰⁵. Однак вона не захищала від дошкульних ударів з боку німецької поліції. В лютому – квітні 1942 р. гестапівці зуміли повністю розгромити мельниківське підпілля в Лубнах, Кременчуці, Корсуні-Шевченківському, Первомайську, Миколаєві⁹⁰⁶. У Рівному гестапо наприкінці березня 1942 р. погромило редакцію підконтрольної мельниківцям газети «Волинь», редактора У.Самчука затримали, а тираж газети за 23 березня (21 тисячу примірників) знищили, оскаржуючи зміст газети як антинімецький⁹⁰⁷.

І хоча удари гестапо та масові страти були надзвичайно болісними для націоналістичного підпілля, вони також привертали до діяльності ОУН все більше уваги місцевого українського населення, яке до весни 1942 р. вже достатньо вивчило вади гітлерівського окупаційного режиму, але й не надто бажало повернення радянської влади, а тому шукало альтернативи, яка була б прийнятнішою за нацистську окупацію та реставрацію сталінізму. Такі настрої могли слугувати гарним підґрунтям для створення розгалуженого націоналістичного підпілля із місцевих кадрів⁹⁰⁸.

За таких умов, проблеми опанування масами, вірної оцінки ситуації, вироблення стратегічних завдань на майбутнє видавалися лідерам мельниківської ОУН в Україні найбільш актуальними. «Для виконання цього всього Центральне керівництво рішило весною 1942 р. вивчити якнайдосконаліше терен на місцях, відбути ряд місцевих конференцій та завершити їх всеукраїнським з'їздом у Києві»⁹⁰⁹.

Місцем першої великої конференції ОУН(М) в Україні було обрано територію Інспекторату ч. 2, який включав Волинь, Полісся і частину Поділля. Конференція відбулася 24 – 25 травня 1942 р. в околицях Почаєва (окремі джерела вказують на Рівне або Луцьк, як на місце проведення конференції). Учасниками наради стали представники всіх повітових організацій з території Інспекторату ч. 2, провід Інспекторату, а також члени Центрального керівництва ОУН(М) в Україні. На конференції передбачалося виголосити і обговорити три реферати: політичний, ідеологічно-культурний, організаційно-тактичний⁹¹⁰.

Основні ідеї виголошені в рефератах і дискусіях лягли в основу конференційних постанов. Їхня суть полягала в наступному: ОУН(М) мала розбудовувати свою мережу охоплюючи щоразу ширші верстви населення; особлива увага повинна була зосереджуватися на роботі з кадрами; культурно-ідеологічна робота мусила

⁹⁰⁵ Гайвас Я. Переламовий рік... – С. 282-283.

⁹⁰⁶ Там само. – С. 285.

⁹⁰⁷ Україна в Другій світовій війні у документах.... – Т. 2. – С. 154.

⁹⁰⁸ Там само. – С. 168-169.

⁹⁰⁹ Гайвас Я. Переламовий рік... – С. 285.

⁹¹⁰ Там само. – С. 285-286.

обмежитися, здебільшого, друкованим словом, як у художній, так і в агітаційно-пропагандистській формі⁹¹¹. Проте найголовнішою була оцінка поточної ситуації і найближчої геополітичної перспективи українського визвольного руху. Учасники травневої конференції ОУН(М) вважали, що Німеччина уже не зможе здобути «тотальної перемоги». Але щодо переможця у війні на Сході єдиної думки не було. Розглядалися три варіанти: Німеччина зуміє перемогти СРСР і закріпитися на деякий час, як «організуючий чинник» у Східній Європі навіть після програшу війни на Заході; Німеччина й СРСР взаємно виснажаться і виникне певний політичний вакуум, який дозволить українцям здобути власну незалежну державу; Червона армія переможе і повернеться на Схід Європи. Як найбільш реалістичний розглядали перший сценарій – перемога німців на Сході і поразка на Заході. Тим більше, що в тогочасній німецькій пресі на початку 1942 р. почали з'являтися статті німецьких аналітиків, які піддавали критиці німецьку політику 1918 р. і вважали, що програш Німеччини в Першій світовій війні дозволяв їй, при певній наполегливості, залишитися на Сході Європи головним політичним чинником, якби уряд кайзерівської Німеччини проводив не «хлібну політику», а «творчу політику» на Сході.

Мельниківці розглядали появу таких статей у німецькій пресі, як підготовку німецької громадської думки, до поразки на Заході й необхідності закріпитися на Сході. У такому випадку, мельниківці вважали, що найголовніше усіма засобами руйнувати німецьку адміністрацію в Україні. Послаблені німці, на думку керівників ОУН(М), були б змушені вести переговори з лояльними політичними групами в Україні (до яких націоналісти себе не зараховували) й створити колоніальний протекторат. Цей протекторат був би лише перехідною формою до української державності, бо він ще більше б посилив самостійницький рух і врешті-решт сприяв би відновленню самостійності⁹¹². Щодо конкурентів із бандерівської ОУН було прийняте рішення – максимально ослаблювати цю націоналістичну структуру з метою зробити її «більш схильною» для ведення переговорів про об'єднання зусиль⁹¹³.

Донесення німецьких спецслужб за травень – червень 1942 р. констатують активізацію мельниківського руху, зокрема у контексті розширення організаційної мережі, пропаганди через товариство «Просвіта», нелегальні друковані видання і листівки та створювані жіночі організації⁹¹⁴. Про травневу конференцію в Почаєві німецькі спецслужби спочатку не мали інформації. Належна конспірація дозволила мельниківцям провести аналогічні зібрання (але з меншою кількістю учасників) у

⁹¹¹ Там само. – С. 286-288.

⁹¹² Гайвас Я. Переламовий рік... – С. 286.

⁹¹³ Там само.

⁹¹⁴ Україна в Другій світовій війні у документах... – Т.2 – С. 204-205.

Проскурові (червень 1942 р.), Полтаві (липень 1942 р.), Дніпропетровську (початок серпня 1942 р.), Джанкої (кінець серпня 1942 р.)⁹¹⁵.

На серпень також планувалося провести загальний підпільний з'їзд ОУН(М) у Києві. Проте через організаційні проблеми його відклали до вересня⁹¹⁶. 14 – 15 вересня 1942 р. у Києві підпільно зібрався з'їзд ОУН(М)⁹¹⁷, який проходив, судячи з усього, в якомусь із приміщень на початку бульвару Шевченка*. Велику увагу було приділено безпеці учасників. Делегати прибували до місця нарад більше його не покидали, в одному приміщенні харчувалися і спали. Лише зовнішня охорона стежила за всіма пересуванням на вулиці. При цьому тільки частина охоронців знала в якому саме будинку перебувають учасники з'їзду, решта здійснювали охорону цілого кварталу. Всі зв'язкові з регіонів спрямовувалися на одне із передмість Києва, щоб не привести за собою «хвіст» до центру міста. Завдяки таким солідним заходам безпеки конспіративне зібрання відбулося без несподіванок з боку німецької поліції⁹¹⁸.

Лише згодом німцям вдалося дізнатися про те, що в Києві відбувався з'їзд ОУН(М). Гітлерівська поліція безпеки у своїх донесеннях відзначала: «Під час дій проти нелегального руху Мельника в м. Києві арештовано 3 особи. Керівник пропаганди Кузьмик на допиті признався, що протягом цього року у Східній Україні відбулося три наради організації Мельника, а саме – в травні у м. Рівному чи в м. Луцьку, в червні – в м. Проскурові, а 15.9.1942 – в м. Києві»⁹¹⁹.

На з'їзді мали місце дебати з багатьох питань організаційної тактики. Делегати з'їзду, доносячи настрої регіональних конференцій, наполягали на розбудові організаційної мережі, посиленні антигітлерівської агітації та створенні збройних формувань⁹²⁰. Ці вимоги лягли в основу резолюції з'їзду. Було вирішено, що, у зв'язку із посиленням німецького терору, необхідно вдатися до збройних акцій у відповідь⁹²¹. Також вважали за необхідне посилити пропаганду руху завдяки заснуванню центральної підпільної друкарні та завдяки перевезенню якнайбільше друкованих

⁹¹⁵ Гайвас Я. Переламовий рік... – С. 289.

⁹¹⁶ Гайвас Я. На закрутах історії // Андрій Мельник. Спогади та документи. – К, 1995. – С. 221.

⁹¹⁷ ЦДАВО України, ф. 3876, оп. 4, спр. 308, арк. 109.

* Я.Гайвас вказує на те, що з'їзд проходив «недалеко того місця, де починається бульвар Шевченка». (Гайвас Я. Переламовий рік... – С. 293). Зважаючи на те, що мельниківці найбільший вплив мали серед української творчої інтелігенції та викладачів вищих навчальних закладів, нелегальний з'їзд найпростіше було організувати під виглядом якихось культурно-освітніх заходів у Медичному інституті або в музеї Шевченка.

⁹¹⁸ Гайвас Я. Переламовий рік... – С. 293.

⁹¹⁹ ЦДАВО України, ф. 3876, оп. 4, спр. 308, арк. 109.

⁹²⁰ Русначенко А. Народ збурений... – С. 78.

⁹²¹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 476, арк. 251; 436.

видань із заходу України⁹²². Окремі постанови з'їзду стосувалися активізації радянського підпілля і партизанів. Протиставитися роботі більшовиків було вирішено спільним фронтом із бандерівцями, задля чого зібрання прийняло рішення негайно налагодити контакти із останніми⁹²³. Щодо оцінки геополітичної ситуації в світі, то Київський з'їзд, який тривав у період німецького наступу на Сталінград і Кавказ, погодився із думками висловленими у травні 1942 р. на регіональній волинській конференції, тобто вважав, що Німеччина, перемігши на Сході, зазнає поразки на Заході, але зуміє закріпитися у Східній Європі як домінуючий фактор⁹²⁴.

Виконуючи рішення київського з'їзду, мельниківці налагодили доволі тісні стосунки з отаманом Т. Боровцем, намагаючись взяти під свій контроль очолювані ним бойові структури й злити їх з власними боївками, утвореними у вересні 1942 р⁹²⁵. Керівник підпілля в Україні О.Кандиба виїхав на Захід задля інформування членів ПУН про результати і постанови з'їзду. На час його відсутності в. о. керівника підпілля ОУН(М) в Україні став колишній референт пропаганди В.Кузьмик («Петренко»), якого наприкінці вересня 1942 р. гестапівці арештували і згодом розстріляли⁹²⁶. Також гестапівцям восени 1942 р. вдалося розгромити створене спеціально для Наддніпрянщини підпільне видання «Сурма – східне видання» та ще й арештувати керівника секретаріату Центрального керівництва ОУН(М) в Україні Лоєцьку⁹²⁷. Пишучи про свої успіхи у боротьбі з ОУН(М), співробітники німецьких спецслужб на початку жовтня 1942 р. констатували: «Після тривалих розслідувань у Києві вдалось виявити добре законспіроване і обережно діюче коло прихильників Мельника, які вже кілька місяців займались поширенням нелегальних друкованих матеріалів і створенням таємної організації. При цьому була виявлена також друкарня підпільної організації мельниківців у Києві (...) При цій же нагоді був заарештований керівник пропаганди Василь Кузьмик (...), а також інші 8 активістів мельниківської групи. Начальника Кузьмика, особу під псевдонімом «Степовий», який також мав перебувати в Києві, не вдалось затримати»⁹²⁸. Новий провідник підпілля ОУН(М) в Україні З.Домазар («Аркадій») змушений був аж до весни 1943 р., головним чином, зосереджуватися на відбудові «прорідженої» гестапівськими арештами організаційної мережі⁹²⁹.

⁹²² Радикалізацію та активізацію ОУН(М) у вересні 1942 р. помітило командування німецького СД в Києві. Спеціалісти з німецьких органів держбезпеки вважали, що воно відбулося під впливом радикальних дій бандерівців (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 476, арк. 227).

⁹²³ Гайвас Я. Переламовий рік... – С. 294-295.

⁹²⁴ Там само. – С. 94-95.

⁹²⁵ Там само. – С. 297-298.

⁹²⁶ ЦДАВО України, ф. 3876, оп. 4, спр. 308, арк. 109.

⁹²⁷ Гайвас Я. Переламовий рік... – С. 299.

⁹²⁸ Україна в Другій світовій війні у документах... – Т. 2. – С. 286.

⁹²⁹ Там само.

Дещо інша ситуація весною – восени 1942 р. склалася в бандерівській організації. У середовищі ОУН(Б), орієнтовно з кінця зими й на початку весни 1942 р., (очевидно під впливом успіхів Червоної армії, яка стабілізувала ситуацію на Східному фронті й відкинула вермахт на 150 – 200 км на Захід) почало широко розповсюджуватися переконання в тому, що Німеччина вже не зуміє довести до переможного завершення навіть війну проти СРСР. Але, водночас припускалося, що й Радянському Союзові бракуватиме сил для відновлення довоєнного «статус кво». У квітні 1942 р. в своїх донесеннях до Берліна співробітники нацистських спецслужб констатували, що «Ці націоналістичні кола в жодному випадку не бажають перемоги більшовиків, але, однак, розраховують на те, що могло б наступити повне взаємне виснаження обох сил, і для України стане можливим визволення...»⁹³⁰.

Окреслені вище сподівання бандерівського керівництва були, значною мірою, намаганням перенести на події німецько-радянської війни наявний досвід часів Першої світової війни, наприкінці якої виснаження Російської, Німецької та Австро-Угорської імперій призвело до революційних подій, їхнього краху та появи незалежних українських республік у Києві та Львові. Закидати оунівцям недалекоглядність у цьому випадку не варто, оскільки вони навіть приблизно не могли оцінити потенціалу воюючих сторін і, як будь-які політичні аналітики, базували свої прогнози на наявному історичному досвіді та спираючись на доступну для себе інформацію.

Намагаючись бути максимально готовою до моменту дезінтеграції обох воюючих потуг, ОУН(Б) особливо активно прагнула наростити свій бойовий потенціал, а також посилити пропаганду. Паралельно з територіями окупованими вермахтом, бандерівська ОУН намагалася охопити своєю організаційною мережею також Закарпаття та землі зайняті румунськими військами. Зростання на цих територіях оунівської активності призвело до масових арештів здійснених органами безпеки Угорщини й Румунії. Протягом березня 1942 р. перша хвиля арештів оунівських підпільників прокотилася Закарпатським краєм. Хапали інтелігенцію та селян, яких підозрювали у зв'язках з націоналістами. Тоді було арештовано 200 членів організації на чолі з Лозинським. Максимальні судові вирoki склали 12 років ув'язнення⁹³¹.

Через місяць репресії посилювалися і до угорських тюрем потрапило понад 1300 оунівців та їхніх симпатиків⁹³², шістьох керівників закарпатської ОУН розстріляли⁹³³. Тобто, вже протягом весни 1942 р. хортистській контррозвідці вдалося майже повністю

⁹³⁰ Україна в Другій світовій війні у документах... – Т. 2. – С. 163.

⁹³¹ ГДА СБУ, ф.2, оп.110, спр.2, т.6, арк. 43.

⁹³² ДАЗО, ф. 53, оп. 1, спр. 36, арк. 78.

⁹³³ Вегеш М. Сторінки історії ОУН-УПА в Закарпатті (1939 – 1956 рр.) // Сучасність. – 2001. – № 3. – С. 86.

знищити оунівську мережу в Закарпатті⁹³⁴. Остаточо КЕ ОУН(Б) у Закарпатті було розгромлено внаслідок трьох Ковнерських судових процесів угорського військового трибуналу, проведених 17, 22 і 24 липня 1942 р.⁹³⁵ на яких засудженим, серед іншого, закидали проголошення тези про те, що «що Закарпаття завжди було українською територією, такою ж і залишається, у зв'язку з чим Закарпаття, якщо треба, то збройним повстанням і революційним шляхом необхідно відокремити від Угорщини і приєднати до України»⁹³⁶. Відновити мережу ОУН в регіоні зуміли лише восени 1944 р.

Не відставали від своїх угорських колег у боротьбі з українським націоналістичним підпіллям і румунські спецслужби. На зламі 1941 – 1942 рр. сигуранца провела масштабні арешти в середовищі бандерівської ОУН. 31 березня 1942 р. в Яссах над арештованими націоналістами було проведено показовий процес⁹³⁷. На ньому Л.Щербатюк і 14 її товаришів було засуджено до суворого покарання (від 6 до 12 років позбавлення волі)⁹³⁸.

Чергові масштабні арешти бандерівців у Чернівцях провела румунська поліція в квітні 1942 р., коли вона встановила, що ОУН(Б) на Буковині готує замах на чернівецького ортскоменданта капітана Е.Райцентштейна⁹³⁹. У середині 1942 р. румунські спецслужби зуміли арештувати керівництво ОУН(Б) на Буковині – місцевого провідника М. Колотила, організаційного референта Проводу М.Кіндзірського (якому, щоправда, невдовзі вдалося втекти з в'язниці і сховатися на території Галичини), керівників і чільних діячів підпілля: М.Гайдука, Л.Терновецького, М.Лазаряка та інших⁹⁴⁰. Паралельно з керівниками націоналістичного підпілля румуни арештували близько двох тисяч селян і тисячу українських інтелігентів, яких утримували в тюрмах Ясс і Чернівців і концтаборах на території Бессарабії⁹⁴¹. Однак, незважаючи на тимчасові успіхи, румунські органи безпеки не зуміли остаточно вирішити «проблему ОУН» на підвладній території. Від осені 1942 р. до січня 1943 р. мережа ОУН(Б) на Буковині, очолювана новим керівником, адвокатом із Чернівців Т.Гирюком була відновлена та розбудована до рівня районів і підрайонів⁹⁴².

Подібно до Буковини в умовах румунської окупації націоналістичному підпіллю доводилося діяти також і в т. зв. Трансністрії. Бандерівські похідні групи на цих землях

⁹³⁴ ДАЗО, ф. 53, оп. 1, спр. 36, арк. 94.

⁹³⁵ Ravasz I. Ukran-magyar Kapcsolatok – fel evszazaddal errelot // 60 років від початку Другої світової війни. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Ужгород, 2001. – С. 38.

⁹³⁶ ДАЗО, ф. 3223, оп.5, спр. 1, арк. 118.

⁹³⁷ Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х рр... – С. 103.

⁹³⁸ ГДА СБУ, ф.2, оп.110, спр.2, т.6, арк. 43.

⁹³⁹ Український здвиг: Прикарпаття. 1939 – 1955. – С. 139.

⁹⁴⁰ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 1, арк. 231-234.

⁹⁴¹ Там само, арк. 234.

⁹⁴² Там само, арк. 235-238.

в основному досягнули кінцевих точок свого маршруту до 3 вересня 1941 р. і з того моменту фактично почалося створення структур підпілля в регіоні⁹⁴³. До початку 1942 р. структури підпілля в Трансністрії очолював Є. Стахів, проте в лютому 1942 р. він був арештований. Його наступником став І. Лещенко (учасник «Південної» похідної групи бандерівців)⁹⁴⁴, але за неналежний рівень роботи І. Лещенка було замінено буковинцем М. Ченигою, який був більш обізнаним із реаліями життя в умовах румунської окупації⁹⁴⁵. Стараннями Стахова, Лещенка і Чениги в регіоні було створено перші ланки бандерівської ОУН, кількісні характеристики яких подають у своїх документах румунські органи безпеки, вказуючи, що на липень 1942 р. в Трансністрії було виявлено 557 членів українського націоналістичного підпілля, з яких 493 зараховували до рядових активістів, 44 – до керівного складу, 12 – до бойовиків здатних на терористичний акт, 8 – до симпатиків⁹⁴⁶. Найбільше структури підпілля вдалося розбудувати в північній частині Трансністрії (Південне Поділля) – Могилівський, Ямпільський, Тульчинський, Балтський і Рибницький райони на які припадало 538 підпільників. Тоді як на південні райони Трансністрії (Одещина і західна Миколаївщина) припадало лише 19 підпільників-націоналістів⁹⁴⁷. Загалом, найактивнішим у роботі бандерівського підпілля став Тульчинський район у якому румуни викрили аж 393 членів організації⁹⁴⁸. Така нерівномірність у мережі ОУН Трансністрії викликала невдоволення провідника ПівдСУЗ В. Кука («Леміш»), який в жовтні 1942 р. прислав до регіону нового керівника підпільної мережі Т. Семчишина, котрий на той момент щойно втік із німецької в'язниці у Дніпропетровську⁹⁴⁹. Перед ним було поставлене завдання максимально розбудувати структури підпілля, створити в регіоні відділи озброєної самооборони (для чого воєнним референтом проводу Трансністрії було призначено досвідченого військовика М. Павлишина)⁹⁵⁰, посилити пропагандистську роботу, через консульства розташовані в Одесі нав'язати контакти із Туреччиною та балканськими країнами⁹⁵¹. У листопаді 1942 р. Т. Семчишин створив провід ОУН(Б) Трансністрії (інша назва – Одеський обласний провід) до якого окрім

---

⁹⁴³ Шанковський Л. Похідні групи ОУН. – Мюнхен, 1958. – С. 59 - 60.

⁹⁴⁴ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 1, арк. 94.

⁹⁴⁵ Там само, арк. 95.

⁹⁴⁶ Вінцовський Т.С., Нікульча І.Я. Українське самостійницьке підпілля у Трансністрії (1941 – 1944 рр.) // Укр. іст. журнал. – 2007. – № 5. – С. 125.

⁹⁴⁷ Там само. – С. 126.

⁹⁴⁸ Там само.

⁹⁴⁹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 1, арк. 94.

⁹⁵⁰ Там само, арк. 95-96.

⁹⁵¹ Там само, арк. 96-97.

себе і М.Павлишина включив М.Ченигу (організаційний референт), Б.Яворського (референт СБ), І.Ільченка, І.Щавля (референт пропаганди), І.Горошенко⁹⁵².

Нове керівництво підпілля уже до грудня 1942 р. зуміло розгорнути потужну пропаганду, створити окрему підпільну друкарню, випуск часопису «За державність», розпочати масове вербування нових членів із інтелігенції та студентства Одеси⁹⁵³. Припускається, що мережа ОУН(Б) в регіоні в цей час могла охоплювати до півтори тисячі осіб⁹⁵⁴, принаймні румунська розвідка в другій половині 1942 р. мережу підпілля ОУН(Б) в одному Тульчинському повіті окреслювала кількістю 800 чоловік⁹⁵⁵. Структура підпілля окрім Одеського обласного проводу на кінець 1942 р. включала шість окружних проводів: Голта, Очаків, Котовськ, Комінтернівськ, Андрієво-Іванівка, Тульчин⁹⁵⁶. Намагаючись запобігти подальшому розгортанню структур ОУН в Трансністрії румунська влада вдалася до повної заборони видання українських газет, встановила нагляд за українською інтелігенцією та студентами, заборонила в'їзд до Трансністрії українців з інших регіонів, здійснювала профілактичні арешти тощо⁹⁵⁷.

Тим часом, паралельно із початком формуванням структур підпілля на всій території України у березні* 1942 р., керівники бандерівської організації провели надзвичайно важливе зібрання, яке увійшло в історію під назвою Другої конференції.

Конференція проходила законспіровано в будинку селянина на хуторі за 25 км від Львова поблизу с. Яричів Новий (4 – 5 км від траси Львів – Київ)⁹⁵⁸. В її роботі взяли участь головні керівники бандерівської організації (загалом 10 осіб), які перебували в той час на свободі: М.Лебедь, М.Степаняк, Д.Мирон, В.Кук, І.Климів, З.Матла, Д.Маївський, Я.Старух, Д.Клячківський, М.Турчманович^{959*}.

На конференції обговорювалися три основні питання: оцінка внутрішньо і зовнішньополітичної ситуації; підсумки роботи організації після першої конференції;

⁹⁵² ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 1, арк. 98-99.

⁹⁵³ Там само, арк. 99-101.

⁹⁵⁴ Вінцовський Т.С., Нікульча І.Я. Українське самостійницьке підпілля у Трансністрії (1941 – 1944 рр.). – С. 126.

⁹⁵⁵ Там само. – С. 127.

⁹⁵⁶ Там само. – С. 127-128.

⁹⁵⁷ Там само. – С. 129.

* Офіційне датування Другої конференції ОУН(Б) – квітень 1942 р., проти реально вона відбувалася в березні, а місяць «квітень» на документах з'явився з конспіративних міркувань.

⁹⁵⁸ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т.1, арк. 33.

⁹⁵⁹ Там само.

* Окремі джерела вказують на те, що у конференції брав участь також і М.Прокоп, який написав реферат про діяльність ОУН(Б) на території Наддніпрянщини в якому гостро розкритикував політичну лінію Проводу. На зібранні реферат М.Прокопа обговорювався і був відкинутий більшістю учасників. У зв'язку з чим М.Лебедь позбавив його конкретної функції в Головному проводі (залишивши просто членом Проводу) і відправив на організаційну працю до Києва (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75135, арк. 146).

подальша тактика ОУН(Б) та її внутрішньоорганізаційні проблеми. Участь у дискусіях взяли всі присутні лідери підпілля⁹⁶⁰. Головну доповідь про зовнішньополітичні проблеми робив Д.Мирон, який наголошував на тому, що Німеччина повинна виграти війну на Сході, але програє її на Заході. Відтак, в ОУН з'явиться гарний шанс для розгортання боротьби за державність. Оскільки Британія і США будуть зацікавлені в тому аби «розхитувати» Німеччину, українські націоналісти мають нагоду здобути в їхніх особах цінних союзників⁹⁶¹. Виходячи з такого прогнозу розвитку подій Д.Мирон пропонував максимально скріплювати підпілля, розгорнути широку антинімецьку агітацію, яка з одного боку не завдавала б суттєвої шкоди вермахту на фронті, а з іншого – дозволяла б націоналістам претендувати на визнання з боку Лондона і Вашингтона в якості антигітлерівської сили⁹⁶².

Також на Другій конференції серйозно обговорювалася ідея створення єдиного блоку поневолених більшовиками народів для спільної боротьби за незалежність і прискіпливо дискутувалося питання переговорів з польським підпіллям задля укладення пакту про спільну боротьбу⁹⁶³.

На конференції було детально проаналізовано внутрішнє становище бандерівської ОУН. В ході дискусій більшість учасників зібрання погодилися з тим, що організаційна робота в Західній Україні проходить задовільно, натомість на території Великої України націоналістам слід міняти тактику. Учасники конференції, що очолювали підпілля за Збручем, наголошували на необхідності наголошувати «східнякам» на тому, що український націоналізм як явище зародився на Сході України, що цілі та ідеали ОУН подібні до ідеалів М.Хвильового та його оточення тощо⁹⁶⁴.

Гарячі дискусії розгорнулися навколо військового питання. М.Лебедь запропонував учасникам зібрання висловитися щодо підготовки ОУН до збройного повстання. Підкресливши при цьому, що хоча в німців є перспективи виграти війну на Сході, однак неможна відкидати можливості нанесення Червоною армією нищівного удару по вермахту. З огляду на це у війні може настати критичний момент у який ОУН вже повинна мати власну підпільну армію, яка зможе опанувати ситуацію в Україні⁹⁶⁵.

Після виступу М.Лебеда на конференції почалася дискусія з приводу того, яким шляхом ОУН мала прямувати до нової мети – створення підпільної армії. З одного боку, І.Климів висловився за повну мілітаризацію підпілля і загальну мобілізацію всіх

⁹⁶⁰ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т.1, арк. 33.

⁹⁶¹ Там само, арк. 34.

⁹⁶² Там само, арк. 34-35.

⁹⁶³ Там само, арк. 36.

⁹⁶⁴ Там само, арк. 35.

⁹⁶⁵ Дзьобак В. Конфлікти в ОУН(Б) і їх вплив на український Рух Опору (1941 – 1944) . – С. 45.

кадрів на підготовчі роботи (вишкіл, пошиття форми, заготівля продуктів, зброї тощо), з іншого – М.Степаняк зауважив, що ОУН є політичною, а не військовою організацією, а тому не повинна захоплюватися тотальною мілітаризацією⁹⁶⁶. В результаті дискусій дійшли компромісного варіанту – ОУН(Б) мала розгорнути головний і крайові військові штаби, здійснити перепис військовозобов'язаних, провести облік військових матеріалів і зброї, створити мобілізаційні структури, провести офіцерські та рядові вишколи⁹⁶⁷. Такий компроміс не сподобався організаційному референтові Головного проводу І.Климіву, котрий, як уже згадувалося, з літа 1941 р. неодноразово гостро критикував М.Лебеда за відсутність збройного опору гітлерівцям. Щоб посилити військову складову у діяльності ОУН(Б) І.Климів відмовився від членства в Проводі організації і пішов на менш впливову посаду до військової референтури в якості офіцера з особливих доручень⁹⁶⁸.

Після тривалих дискусій, у постановах другої конференції врешті-решт було сформульоване офіційне бачення лідерами ОУН(Б) тогочасної ситуації в Україні й світі⁹⁶⁹. Зі змісту документів прийнятих на конференції видно, що лідери ОУН(Б) дотримувались концепції, згідно з якою війна на Сході повинна призвести до «загального виснаження, великих революційних потрясінь і перемін». У постановах підкреслювалося, що головним ворогом українських самостійницьких устремлінь є «московський імперіалізм», але одночасно з цим, різко критикувалися гітлерівські окупаційні методи⁹⁷⁰.

Аналізуючи постанови Другої конференції, слід виділити декілька магістральних напрямків майбутньої діяльності підпілля. По-перше, планувалося посилити мережу ОУН(Б) на всій території України, належно виховати молоде покоління, розповсюдити вплив національно-визвольних ідей на мешканців великих міст. Для своєї роботи націоналісти передбачали використовувати будь-які легальні та нелегальні можливості. По-друге, намічалось ведення нещадної критики німецького окупаційного режиму та всіх його політичних, військових, економічних, пропагандистських заходів. По-третє, головним ворогом українського народу у боротьбі за здобуття незалежності оголошувалася Радянська Росія. Німеччина розглядалася як тимчасовий окупант, а Росія, як постійний противник. По-четверте, спостерігалось прагнення замирення з польським підпіллям і створення з усіма поневоленими народами Східної та

⁹⁶⁶ Дзьобак В. Конфлікти в ОУН(Б) і їх вплив на український Рух Опору (1941 – 1944) . – С. 45.

⁹⁶⁷ Там само. – С. 45-46

⁹⁶⁸ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т.1, арк. 36.

⁹⁶⁹ Причинки до суспільного мислення. – С. 61–74.

⁹⁷⁰ Там само. – С. 62.

Центральної Європи спільного «фронту боротьби» проти СРСР та Німеччини за перебудову Європи на основі «вільних національних держав».

Ще одним важливим підсумком Другої конференції ОУН(Б) стало формування нового Головного проводу в складі: М.Лебеда (урядуючий провідник); М.Арсенича (шеф СБ); Р.Кравчука (організаційний референт); Д.Маївського (референт пропаганди); Д.Гриця (військовий референт); М.Степаняка (провідник ЗУЗ); Д.Клячківського (провідник ПЗУЗ); П.Сак (референт у справах ПСУЗ); Д.Мирон (провідник ОСУЗ); В.Кук (провідник ПівдСУЗ); М.Прокоп і З.Матла (члени Проводу)⁹⁷¹.

Скоріш за все, саме на Другій конференції було остаточно вироблено схему фінансування підпілля, яка діяла впродовж усіх років німецької окупації. Її суть полягала в обов'язкових членських внесках та постійному «оподаткуванні» заможних громадян і комерційних підприємств 1% «податком» для потреб ОУН(Б). Також значні й стабільні прибутки організація отримувала за рахунок роботи підприємств, які націоналістам вдалося взяти під контроль (через підставних осіб) влітку 1941 р. Окрім усього іншого бандерівська ОУН час від часу практикувала нерегулярні збори коштів серед заможного населення «на бойовий фонд»⁹⁷².

Після закінчення березневої 1942 р. конференції ОУН(Б) німецькі спецслужби одразу ж відмітили пошвавлення діяльності націоналістів. З квітня – травня 1942 р. німецькі донесення відзначають особливу активізацію «руху Бандери», вказуючи на розбудову організаційних структур, підготовку військових кадрів і накопичення зброї на підпільних складах. У квітні 1942 р., завдяки пароллю, який гестапо дізналося під час проведення слідства над колишніми курсантами Клеванської школи міліції, розгромленої, як згадувалося вище в січні 1942 р., було арештовано колишнього інструктора цієї школи Б.Канюку. Тоді ж гестапо взнало, що розгромлена старшинська школа продовжила діяти у підпіллі і вела підготовку 40 осіб, які «готувалися виступити проти Німеччини». Завдяки захопленим організаційним документам німецькі спецслужби зуміли викрити декілька оунівських складів зі зброєю. Лише на одному з них, у районі м. Костполя Рівненської області, було вилучено 600 рушниць, 12 автоматів, 120 протигазів, 254 тис. рушничних набоїв, 20 тис. артилерійських набоїв, 4 тис. ручних гранат, 2 тис. мін, 500 автоматних магазинів тощо⁹⁷³. Зі слідчих матеріалів гітлерівці дізналися, що вся територія України була охоплена бандерівською мережею, котра активно готувала збройне повстання, а майбутні дії повстанців були розписані до рівня району включно⁹⁷⁴.

⁹⁷¹ Motyka G. *Ukraińska partyzantka 1942 – 1960.* – S. 108-109.

⁹⁷² ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 2, арк. 9-10.

⁹⁷³ Україна в Другій світовій війні у документах... – Т. 2. – С. 194.

⁹⁷⁴ Україна в Другій світовій війні у документах... – Т. 2. – С. 191.

Відслідковуючи процеси створення бандерівцями боївок у селах і військової підготовки членів ОУН(Б), нацистські спецслужби відзначали, що з травня 1942 р. прихильники бандерівської організації починають формувати власні (поки що нестационарні) збройні відділи у яких проводять військову підготовку своїх прихильників⁹⁷⁵. Це свідчення однозначно вказує на те, що початок становлення українського повстанського руху, спрямованого проти нацистського окупаційного режиму, мало місце ще в травні 1942 р., тобто за десять місяців до поразки німців під Сталінградом (а не після цієї поразки, як зараз часто стверджується в літературі).

Одночасно з посиленням військової складової у діяльності бандерівців, гітлерівські спецслужби відзначали зростання з їхнього боку випадків антинімецької пропаганди й спроб саботування набору остарбайтерів⁹⁷⁶. Бандерівська пропаганда щоразу частіше і наполегливіше звертала своє «жалю» не лише проти комунізму, але й проти нацизму. Зокрема, у великодній листівці-привітанні датованій 5 квітня 1942 р., яку підпілля ОУН(Б) від імені КП на ОСУЗ розповсюджувало в Києві та околицях вказувалося, що незважаючи на можливість відсвяткувати Паску без нагляду енкаведистів, комуністів і «зрадників українського народу», велика радість українців затьмарена відсутністю власної держави і «тугою за людським життям, яке підмінене голодним рабським існуванням». У привітанні наголошувалося, що багато українських родин через бідність просто «не можуть сісти за великодній стіл». У листівці згадувався також С.Бандера і його соратники, які «страждають у підвалах тюрем за нашу ідею – створення Великої самостійної соборної української держави»⁹⁷⁷.

Особлива активність націоналістів з обох ОУН (а найбільше – бандерівців) непокоїла гітлерівців на Київщині. У березні – квітні 1942 р. СД Київської округи повідомляло, що бандерівців влаштували психологічний терор українцям, які пішли на німецьку службу, всіляко їм погрожуючи⁹⁷⁸. У травні 1942 р. в регіоні суттєво посилювалася пропагандистська робота націоналістичного підпілля. При чому, основні її тенденції розвивалися в напрямках затверджених Другою конференцією бандерівської ОУН⁹⁷⁹. Зокрема, у гестапівському «Звіті про становище в генеральній окрузі Київ за травень 1942 року»⁹⁸⁰ вказувалося, що «Українська інтелігенція у всіх напрямках використовує слабкість німецьких позицій. Це спричинено тим, що первісно прихильні до німців українські кола все більше відходять від німців і зростає шовіністичний

⁹⁷⁵ ЦДАВО України, ф. 4328, оп. 1, спр. 2, арк. 120.

⁹⁷⁶ Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – С. 179-180.

⁹⁷⁷ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 91.

⁹⁷⁸ Там само, спр. 476, арк. 615.

⁹⁷⁹ Гончаренко О. Організаційно-політична діяльність ОУН на Київщині в 1941 – 1944 рр. За документами спецслужб: спроба критичного аналізу. – С. 340-346

⁹⁸⁰ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 173.

націоналізм, який прагне до самостійності»⁹⁸¹. При цьому німецькі аналітики вказували, що «ОУН Бандери звертає головну увагу на саботаж відправки робочої сили до Німеччини з допомогою усної пропаганди («Торгівля невільниками»). ОУН Мельника займається розширенням своєї нелегальної мережі. Націоналісти мають подальші успіхи завдяки посиленню автокефальної церкви Полікарпа, яка розгорнула активну діяльність і висвятила велику кількість єпископів та священників»⁹⁸².

Стурбованість гітлерівських спецслужб у травні 1942 р. також стосувалася агітації, яку націоналістичне підпілля проводило в середовищі учнівської молоді Київщини. Зокрема, у поліційному звіті вказано, українські націоналісти, які пробралися в місцеве самоуправління скрізь проводять «національну пропаганду серед шкільної молоді»⁹⁸³.

Аналітичний звіт гітлерівських спецслужб за червень 1942 р. не міг порадувати керівництво в Берліні. Співробітники СП і СД змушені були констатувати: «Успішна робота, скерована проти неприятельської пропаганди, досі ніде не помічена. (...) Таким чином, на сьогодні неприятельська пропаганда панує. Тут йдеться не стільки про радянську, як більшою мірою про українську шовіністичну роботу»⁹⁸⁴. Характеризуючи українську націоналістичну пропаганду співробітники СД відзначали її особливу шкідливість для німецьких інтересів⁹⁸⁵.

Далі аналітики гітлерівських спецслужб писали про те, що німецька пропаганда викладається винятково через україномовні газети, якість яких жахлива не лише у зв'язку із тим, що ці газети черпають інформацію винятково з німецьких донесень з Варшави та Рівного, але й через те, що в Рівному, українські співробітники німецьких інформаційних агентств є агентурою ОУН і спеціально видозмінюють офіційні німецькі повідомлення⁹⁸⁶. Нам більш логічним поясненням сплеску пропагандистської активності ОУН(Б) в Києві та околицях видається думка, що її спричинила поява в столиці одного із найкращих бандерівських пропагандистів М.Прокопа, який приїхав до Києва у квітні 1942 р. Саме М.Прокоп зумів налагодити регулярне видання підпільної газети «За самостійну Україну»⁹⁸⁷, а також встановити тісний контакт із широкими колами місцевої української інтелігенції⁹⁸⁸.

Діючи через церкву, просвітницькі організації та власну агентуру в адміністративних органах і поліції ОУН(Б) завойовувала суттєву популярність в масах

⁹⁸¹ Там само, арк. 175.

⁹⁸² Там само, арк. 176-177.

⁹⁸³ Там само, арк. 183.

⁹⁸⁴ Там само, арк. 223-224.

⁹⁸⁵ Там само, спр. 474, арк. 240.

⁹⁸⁶ Там само, арк. 240.

⁹⁸⁷ Панченко О. Мирослав Прокоп. Нариси політичного портрету. – С. 53-54.

⁹⁸⁸ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 474, арк. 250-252.

східноукраїнського населення, яке було спантеличене жахливим нацистським режимом і, не бажаючи повернення сталінщини, починало дивитися на націоналістів, як на певну альтернативу двом тоталітарним режимам⁹⁸⁹. Свідчення таких настроїв зафіксовані в різних місцевостях України – на Київщині⁹⁹⁰, Сумщині⁹⁹¹, Хмельниччині⁹⁹², що дозволяє стверджувати про їхню розповсюдженість. Власне, починаючи від весни 1942 р. ОУН(Б) на центральних і східних землях України переходить від «підготовчого етапу боротьби», який включав «час походу і студіювання краю» до етапу «підпільно-революційної» боротьби⁹⁹³. Організація вже доволі серйозно вкоренилася в масах місцевого населення, зуміла підібрати для роботи в підпіллі надійні місцеві кадри⁹⁹⁴. Завдяки опорі на широкі кола населення, до середини 1942 р. бандерівська ОУН стабілізувала свою організаційну структуру*, пристосувавши її до роботи в умовах німецької окупації⁹⁹⁵. Структура підпілля була достатньо розгалуженою і дозволяла максимально повно контролювати організаційну мережу, але, мала суттєву ваду – вона вимагала надзвичайно багато людей керівної ланки. В умовах частих арештів, проблема постійної підготовки нових провідних кадрів ставала для ОУН(Б) неймовірно гострою, тому нерідко на керівні посади потрапляли випадкові й недостатньо підготовані до конспіративної роботи люди.

Активізація військової, пропагандистської та організаційної роботи бандерівського підпілля на більшості території України з одного боку сприяло зростанню популярності руху, а з іншого – вимагало від керівництва пояснити чому організація не переходить від слів (агітації) до діла (збройної боротьби з окупаційним режимом).

Намаганням розтлумачити позицію Проводу ОУН(Б) щодо подій, які розгорталися в Україні та світі широким колам населення, стало звернення керівництва організації до співвітчизників з нагоди річниці проголошення Акта 30 червня 1941 р⁹⁹⁶. У документі, насамперед, було здійснено спробу популярно пояснити чому, власне, ОУН(Б) не розгортає активного опору нацистам: «Ми, українці, знайшлися в тяжкому положенні. З одної сторони московсько-жидівська навала ще дихає своїм чадом, з другої – нова Німеччина з своєю колоніальною політикою вже дається нам добре взнаки. Честь наша

⁹⁸⁹ Там само, спр. 476, арк. 249.

⁹⁹⁰ Український здвиг. Наддніпрянщина 1941 – 1945. – С. 49-52.

⁹⁹¹ Там само. – С. 53.

⁹⁹² Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. – С. 452.

⁹⁹³ Там само. – С. 468.

⁹⁹⁴ Там само. – С. 469-470.

* Структуру мережі ОУН(Б) в Україні на кінець літа – початок осені 1942 р. див. додаток Д.

⁹⁹⁵ ДАРО, ф. 30, оп. 2, спр. 32, арк. 101,102.

⁹⁹⁶ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 15, арк. 8 зв.

каже нам боротися. Тим часом ще йде бій з московсько-жидівським большевизмом і політичний розум наказує нам виждати»⁹⁹⁷.

Методику роботи, яку ОУН(Б) застосовувала від Другої конференції до серпня 1942 р., доволі точно визначили німецькі службовці СД у черговому донесенні до Берліна від 3 липня 1942 р. – посилена пропагандистська праця, саботаж, військова підготовка, розбудова нелегальної мережі⁹⁹⁸. В іншому таємному повідомленні гітлерівські спецслужби влучно охарактеризували тогочасну тактику бандерівської ОУН як «крокування на місці» з метою «берегти сили, жодних непотрібних і нерозумних акцій. Але внутрішня й організаційна підготовка та розширення мережі ОУН, щоб у кінцевому результаті у слушний момент змогли сказати “останнє слово”»⁹⁹⁹.

Реалізуючи теорію поступового накопичення власних сил, протягом весни – літа 1942 р. ОУН(Б), як ми вже зазначали, розпочинає формувати на Волині та Поліссі мережу сільських боївок*, які ще не були повноцінною самообороною (її сформували в 1943 р.), але виявляли певну збройну активність. Місцеві боївки часто відбивали у німців відібраний у селян продовольчий контингент, рятували людей, яких збиралися вивозити на роботи, вбивали керівників німецьких промислових і сільськогосподарських підприємств¹⁰⁰⁰ (якими на Волині та Поліссі, як правило, були поляки), що змушувало німецькі спецслужби уже в травні – червні 1942 р. характеризувати діяльність націоналістів як «повстанську» та «сильну»¹⁰⁰¹.

Підтверджує тезу про початок формування бойових структур ОУН(Б) у травні 1942 р. ще один німецький документ – донесення СД з окупованих територій від 19 червня 1942 р. у якому відзначено, що 5 травня 1942 р. неподалік м. Рівного відбулася нарада керівників ОУН(Б) Волині й Полісся на якій прийняли рішення ще більше активізувати

⁹⁹⁷ Там само, арк. 9.

⁹⁹⁸ ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – С. 180-181.

⁹⁹⁹ Україна в Другій світовій війні у документах... – Т. 2. – С. 208-209.

* Аналогічні власні боївки формує на Кременеччині в цей період і ОУН(М). Більше того, одночасно починають з'являтися збройні групки очолювані людьми, які не входили до будь-якої політичної організації. Цей процес особливо активізувався на весну 1943 р. Зокрема, дослідник В.Мазурок вказує на існування на території південно-східної Волині озброєної групи М.Данилюка («Блакитний»), яка налічувала 36 осіб при восьми кулеметах, мінометах, гарматці, гвинтівках і карабінах, а також відділу Т.Басюка (засновника Фронту української революції), відділів «Хородний Яр» (20 осіб), «Вільна Україна» (60 осіб), відділу отамана «Вишні» під назвою «Вільне козацтво» (60 осіб) тощо. (Детальніше див.: Мазурок В.П. Започаткування самостійницького руху Опору на півдні Волині. 1941 – 1943 // Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей. – Вип. 8. – Ч. 2. – С. 95-96; Мазурок В. Український самостійницький рух на Тернопільщині в 1943 – 1945 рр. // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис. – Вип. 14. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 275-281).

¹⁰⁰⁰ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – Т. 1. – Волинь. Хронологія подій. – Рівне, 2008. – С. 33-38.

¹⁰⁰¹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 317, арк. 37-38.

діяльність організації і підготувати для використання всю накопичену на підпільних складах зброю¹⁰⁰².

На допитах у радянських органах державної безпеки, полонені керівники націоналістичного підпілля, розповідаючи про становлення збройного руху Опору гітлерівцям, також вказували, що його витoki сягають середини 1942 р.: «Влітку 1942 року, а особливо восени, в лісах починають концентруватись нелегали ОУН і неорганізована українська молодь, а в селах виникають так звані команди самооборони. Приводом до переходу на нелегальне становище і до виникнення команд самооборони посприяли наступні факти: у середині 1942 р. німці почали мобілізувати українську молодь на роботу до Німеччини, а також призивати на службу в німецькій армії. Оскільки річ йшла про збереження українських кадрів на місці, а особливо молоді призовного віку, то організацією була дана установка ухилятися від виїзду на роботу й від призову в армію шляхом виходу до лісу на нелегальне становище. Крім цього, у зв'язку з репресіями проти членів ОУН, низка осіб, які опинилися на обліку в гестапо, змушені були втікати й переходити на нелегальне становище, вливатися в стихійно виниклі групи нелегалів і під захистом цих груп продовжувати роботу з виховання української молоді в націоналістичному дусі. Для надання групам нелегалів вигляду більш організованих одиниць, вони проходили військово навчання, збирали зброю, але до певного часу ніяких бойових операцій не проводили»¹⁰⁰³.

Активність українського визвольного руху швидко далася взнаки окупаційній адміністрації, бо вже у донесеннях за червень 1942 р. відзначалося, що бандерівський рух зірвав відправку молоді на роботу до Німеччини в окрузі Рівного¹⁰⁰⁴, а в липні фіксувалися зниження поставок сільськогосподарської продукції і загальний саботаж заходам німецької влади¹⁰⁰⁵, також диверсійні акти на залізниці в районі Здолбунова, перші втечі українських поліцейських в ліси для «творення націоналістичних банд» і початок переходу ОУН(Б) до тактики всенародного «партизанського руху»¹⁰⁰⁶.

У донесеннях німецьких спецслужб за 17 червня 1942 р. вказувалося: «У результаті проведених арештів* виявилось, що Рівне потрібно розглядати як центральне місце й стратегічну базу ОУН»¹⁰⁰⁷. Бандерівці поставили під свій контроль низку промислових підприємств міста, ідейно контролюють місцеву українську поліцію, мали в місті

¹⁰⁰² Україна в Другій світовій війні у документах... – Т. 2. – С. 205.

¹⁰⁰³ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 38, арк. 214.

¹⁰⁰⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 76, арк. 35.

¹⁰⁰⁵ Там само, арк. 41-46.

¹⁰⁰⁶ Україна в Другій світовій війні у документах... – Т. 2. – С. 208-209.

* Арешти в Рівному та околицях здійснювалися впродовж 22 травня 1942 р.

¹⁰⁰⁷ Україна в Другій світовій війні у документах... – Т. 2. – С. 291.

чисельні явочні квартири. Натомість саме керівництво ОУН(Б) на ПЗУЗ, за даними німецьких спецслужб, перемістилося на Полісся – в район Сарн і Пінська¹⁰⁰⁸.

Як можна зрозуміти із документів німецьких органів безпеки, у липні – серпні 1942 р. керівництво ОУН(Б) розіслало своєму підпіллю на всій території України відповідну директиву, яка вимагала не підпорядковуватися розпорядженням німецької влади, підбурювати населення до невиконання будь-яких розпоряджень німців, зривати поставки сільськогосподарського контингенту, розгорнути масштабнішу антинімецьку пропаганду тощо¹⁰⁰⁹. У серпні 1942 р. гітлерівські спецслужби повідомляли до Берліна про те, що ОУН(Б) має три керівні центри – у Генеральному губернаторстві (для Галичини), на Волині та Поліссі і в Києві (для центральної, східної і південної України). Особливо непокоїли нацистів швидкі темпи зростання мережі ОУН(Б) у колишній підрадянській Україні, де лише в Київській області на обліку в СД було понад тисячу активістів організації¹⁰¹⁰. Вересневі донесення СД вказували на те, що ОУН(Б) своєю мережею і пропагандою намагається охопити «навіть останнього українця», щоб підготувати його до повстання про час якого вирішить керівництво організації. Активна робота підпільників ОУН(Б) відзначалася в Кам'янці-Подільському, Херсоні, Києві та інших містах¹⁰¹¹. Серйозно турбували нацистів спроби націоналістичного підпілля повністю поставити під свій ідеологічний контроль молодь на Великій Україні¹⁰¹².

Поряд із констатацією зростання активності націоналістичного підпілля, гітлерівські спеціальні служби здійснювали також оперативно-слідчу роботу, спрямовану, на нейтралізацію керівництва ОУН (Б). Одним із найбільших успіхів німецької поліції стало знешкодження у Києві (неподалік оперного театру) провідника бандерівського підпілля в центрально-східній Україні Д.Мирона («Орлика», «Андрія»)*. У донесенні німецької поліції про загибель Д.Мирона було занотовано: «24.7.1942 р. в Києві затримано керівника бандерівського руху на східній Україні. При

¹⁰⁰⁸ Там само. – С. 291.

¹⁰⁰⁹ Там само. – С. 250-263.

¹⁰¹⁰ Там само. – С. 226.

¹⁰¹¹ Там само. – С. 272-273.

¹⁰¹² ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 480, арк. 31-34.

* Після загибелі Д.Мирона крайовий провід ОСУЗ у Києві очолив П.Сак («Могила»), який залишався на посту аж до свого арешту в квітні 1943 р. Йому на зміну прийшов О.Логущ («Іванів»), якого, щоправда невдовзі перевели з Києва праці на Волині. Наступним керівником підпілля на ОСУЗ під німецькою окупацією став «Арсен» (можливо, йдеться про П.Дужого) (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 1, арк. 330, 346). Проте, фактично Провід ОСУЗ був підпорядкований провідникові ПвСУЗ В.Кукові («Лемішу»), який таким чином, керував усім підпіллям на Великій Україні (див.: Щур Ю. Діяльність ОУН на Наддніпрянщині (1942 – 1943 рр.). – С. 52; Стахів Є. Похідні групи ОУН на Східній Україні в 1941 – 1943 // Національно-визвольна боротьба 20–50-х років ХХ століття в Україні. Зб. матеріалів Першої міжнародної наукової конференції, Львів, 25-26 червня 1991 р. – Київ – Львів, 1993. – С. 150).

спробі втечі він був поранений, від рани пізніше помер. При ньому були виявлені раніше нам невідомі інструкції бандерівського руху»^{1013**}.

Попри дошкульність втрати, смерть одного із провідних діячів бандерівського підпілля була використана Головним проводом як важлива пропагандистська подія. М.Лебедь розпорядився розповсюдити відповідне звернення Проводу в якому відзначалося, що Д.Мирон, якого не «зламала польська тюрма» і не зловили «сіті НКВС», упав у боротьбі з «німецьким імперіалізмом, жорстоким окупантом України»¹⁰¹⁴. У відозві гостро критикувалася німецька окупаційна політика щодо України, робився наголос на довгорічних традиціях боротьби українців проти «всіх імперіалізмів, що хочуть загарбати українські землі», підкреслювалася необхідність продовжувати боротьбу з німецьким окупантом і безперспективність шляху терору на який стали гітлерівці¹⁰¹⁵.

Також смерть Д.Мирона була використана М.Лебедем для того аби продемонструвати окупантам, що подальші убивства керівників підпілля не будуть залишатися безкарними. Для ліквідації убивць Д.Мирона до Києва прибула спеціальна група СБ ОУН(Б) на чолі із досвідченим військовим спеціалістом В.Сидором¹⁰¹⁶, яка врешті-решт знайшла і знешкодила убивць «Орлика»¹⁰¹⁷.

Аналогічно, як і смерть Д.Мирона, Головний провід намагався також «капіталізувати» загибель у серпні 1942 р. від рук шуцполіції одного з керівників ОУН(Б) на Волині, окружного провідника Г.Максимчука («Кайдаша»). Провід організації видав спеціальний «Комунікат» присвячений пам'яті Г.Максимчука. У ньому, між іншим, містився заклик продовжувати справу покійного й помститися окупантам «за кров, за смерть, за руїну», й у «слухний час» розпочати «вирішальний бій за Самостійну, Соборну Українську Державу»¹⁰¹⁸.

Як бачимо, керівництво бандерівської ОУН цілком відверто оголошувало свої наміри підняти масштабне повстання й закликала підлеглих бути готовим до збройного виступу*. Так само німецькі поліційні донесення початку осені 1942 р. однозначно

¹⁰¹³ ЦДАВО України, ф. 4328, оп. , спр. 2, арк. 79.

** Убивши Д.Мирона і арештувавши низку чільних мельниківців у Києві, нацисти хибно вважали, що в липні 1942 р. розгромили керівництво підпіллям обох ОУН на Великій Україні (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 476, арк. 252).

¹⁰¹⁴ Літопис УПА. – Т. 24. – С. 41.

¹⁰¹⁵ Там само. – С. 41.

¹⁰¹⁶ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 6, арк. 37.

¹⁰¹⁷ Motyka G. *Ukrain'ska partyzantka 1942 – 1960.* – S. 110.

¹⁰¹⁸ Український здвиг: Волинь. 1939 – 1955. – С. 126-127.

* Такі заклики, окрім цитованих вище документів, мітилися також у Наказах Провідника Крайового проводу ОУН на ОСУЗ від 31 серпня і за вересень 1942 р. (Див.: Український здвиг. Наддніпрянщина 1941 – 1945. – С. 77-80).

вказують на те, що відповідні директиви про підготовку до повстання чітко виконувалися низовими структурами націоналістичного підпілля, яке, використовуючи невдоволення населення своїм соціальним становищем, намагалося «заволодіти масами»¹⁰¹⁹.

Проте, якщо в Західній Україні, зокрема на Волині, ОУН(Б) здійснювало свою пропагандистську роботу і підготовку до повстання спираючись на міцну організаційну мережу, яка була сформована ще до початку війни, то на сході, півдні та в центрі України, де мережа підпілля перебувала в стадії формування, обидві націоналістичні організації з метою поширення своєї пропаганди і впливу на маси використовували товариство «Просвіта». Восени 1942 р. німецькі спецслужби у своїх донесеннях ретельно проаналізували «шкідливу націоналістичну» роботу «Просвіт» і дійшли висновку про необхідність її ліквідації¹⁰²⁰. В результаті, від вересня 1942 р. «Просвіта» в РКУ була офіційно заборонена, а її активісти звинувачувалися у спробах добитися самостійності України та арештовувалися¹⁰²¹. Того самого місяця вересня 1942 р. гестапо отримало достовірну інформацію про підпільні центри ОУН(Б) на сході, зокрема в Харкові* й на Луганщині**, що стало причиною проведення нової хвилі масових арештів націоналістів у регіоні¹⁰²². Представники німецької окупаційної влади відверто вказували у своїх документах, що вважають найнебезпечнішим своїм ворогом на Східній і Центральній Україні націоналістичний рух, який має більший потенціал в українському середовищі¹⁰²³.

Через таку прискіпливу увагу і часті дошкульні «удари» по підпіллю з боку гестапо, тактика поступової розбудови мережі ОУН(Б) на схід від колишнього радянсько-польського кордону й накопичування сил для загальнонародного повстання у момент ослаблення Німеччини, не завжди сприймалася низовими структурами організації, які були в тісному контакті з населенням, що очікувало від підпілля негайного захисту перед свавіллям окупантів, а не розмов про підготовку повстання у майбутньому. Особливо активне нерозуміння позиції ОУН(Б) виявлялося на Поліссі, де становище

¹⁰¹⁹ ЦДАВО України, ф. 2077, оп. 1, спр. 3, арк. 42.

¹⁰²⁰ Там само, ф. 3676, опис. 4, спр. 475, арк. 657-668.

¹⁰²¹ Там само, ф. 3676, оп. 4, спр. 308, арк. 198, 218, 219.

* Детальніше про націоналістичне підпілля у Харкові див.: Вохмянін В., Сушко В. ОУН Бандери і Регіональний вимір початку 1940-х років: східноукраїнські пристрасті та ілюзії // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис. – Вип. 115-16. – Івано-Франківськ, 2009. – С. 332-340.

** Детальніше про націоналістичне підпілля на Луганщині див.: Литвин С. Виникнення та діяльність підпілля ОУН на Луганщині (1942 – 1943 рр.) // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис. – Вип. 15-16. – Івано-Франківськ, 2009. – С. 351.

¹⁰²² ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 308, арк. 197-198, 218, 219.

¹⁰²³ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 30, арк. 8.

населення було насправді жалюгідним і люди не розуміли чому націоналісти багато говорять, але масово не виступають на їхній захист. В одному із донесень ОУН(Б) з українського Полісся (Столинський район) за серпень 1942 р. вказувалося, що німці жажливо ставляться до населення, за невиконання продовольчого контингентів відправляють до концтаборів, що загрожує регіону голодом¹⁰²⁴. В іншому донесенні мережі ОУН(Б) за четвертий квартал 1942 р. наголошувалося на тому, що на Волині та Поліссі панує «небувалий до цього часу терор»¹⁰²⁵, перераховувалися десятки спалених німцями сіл та сотні вбитих і висланих на роботи в райх мирних мешканців¹⁰²⁶. При цьому наголошувалося, що люди готові «хапатися за кріси, коси і вила»¹⁰²⁷.

Відтак, в північно-західних регіонах України місцеві лідери націоналістичного підпілля бандерівського напрямку йшли далі, ніж цього вимагало керівництво організації й не обмежувалися пропагандою та підготовкою сил. Особливо складне становище в краю значно радикалізувало місцевий актив ОУН(Б), який щоразу наполегливіше вимагав від Проводу розгорнути партизанську війну проти німців.

Волинські бандерівці цілком відверто писали у своїх виданнях, що з німцями неможливе жодне порозуміння, а тому проти них слід вести тотальну й тривалу боротьбу¹⁰²⁸. Початком цієї боротьби за державність, на думку радикально налаштованих представників ОУН(Б), мав стати партизанський рух. У донесеннях від 14 серпня 1942 р. спеціалісти з німецьких спецслужб цитували одне з бандерівських видань у якому наголошувалося, що: «партизанська війна для поневоленого народу, як правило, є початковою стадією або частиною «великої війни», народного повстання, поки озброєний народ не зможе сформувати регулярну армію»¹⁰²⁹. А вже у вересні 1942 р. гітлерівські служби порядку вилучають у арештованих оунівців інструкції про тактику «партизанської війни»¹⁰³⁰.

Аналіз подій засвідчує, що наприкінці літа – восени 1942 р. керівництво ОУН(Б) на Волині та Поліссі щораз більше схилялося до ідеї розгортання партизанської війни проти німців, як початкової фази загальнонаціонального повстання і революції. Стосунки між бандерівським підпіллям і німецькою окупаційною адміністрацією впродовж 1942 р. настільки загострилися, що вже не було мови про пошуки тривалих компромісів. А щоразу масштабніша поява на

¹⁰²⁴ Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський – «Клим Савур». – С. 31.

¹⁰²⁵ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 30, арк. 11.

¹⁰²⁶ Там само, арк. 12-12-а.

¹⁰²⁷ Там само, арк. 12.

¹⁰²⁸ Україна в Другій світовій війні у документах... – Т. 2. – С. 215-216.

¹⁰²⁹ Україна в Другій світовій війні у документах... – Т. 2. – С. 226.

¹⁰³⁰ Патриляк І. Український визвольний рух у 1942 р. // Український визвольний рух. – Зб. 7. – С. 222.

північно-західних українських землях загонів червоних партизанів та активізація польських підпільно-партизанських структур штовхала актив ОУН(Б) на шлях повстанської боротьби.

***

Підводячи підсумки написаного у третьому розділі, підкреслимо, що націоналістичне підпілля на першому етапі війни між Німеччиною та СРСР пройшло декілька важливих стадій у своїй діяльності. Насамперед, йдеться про літо 1941 р., коли початок німецької агресії проти Радянського Союзу розглядався провідними колами обох ОУН, як поштовх до зміни існуючого (бездержавного для України) «стутс кво». Радикальніше налаштовані лідери й організаційний актив бандерівської ОУН, вдався до більш агресивної тактики реалізації державницьких планів, вважаючи, що будівництво української держави має розпочатися негайно, тобто до завершення боротьби між вермахтом і Червоною армією. Поміркованіше оточення А.Мельника застосувало більш зважену тактику, суттю якої було розгортання роботи спрямоване на створення квазідержавних структур та пропагандистську роботу в масах кінцевою метою якої мало стати заохочення широких верств населення до боротьби за незалежну державу, яка, на думку мельниківців, мала розгорнутися лише після завершення війни на Сході. Однак, слід підкреслити, що реакція німців на масштабні успіхи обох ОУН у питанні будівництва місцевих адміністрацій, власної організаційної мережі, військових формувань тощо була ідентичною. Тільки ОУН(Б) потрапила під удар гітлерівських репресій уже з липня 1941 р., а ОУН(М) – з листопада того самого року.

Масові репресії проти представників націоналістичного руху, встановлення жорстокого окупаційного режиму, відмова німецького керівництва навіть обговорювати політичне майбутнє українських земель після війни залишали керівниками націоналістичного підпілля в Україні лише один шлях – шлях опору гітлерівській окупації. Бандерівська ОУН розпочала повернення своїх структур у підпілля та розгортання нелегальної роботи від липня 1941 р. і завершила цей процес, в основному до лютого 1942 р. Мельниківська ОУН розпочала перехід на конспіративні методи боротьби у грудні 1941 р. і завершила його, головним чином, до травня 1942 р. Перебудова організаційної мережі, закріплення структур націоналістичного підпілля на всій території України дозволяла в 1942 р. розгорнути активну пропагандистську боротьбу з окупаційним режимом Німеччини та її союзників, яка час від часу супроводжувалася також дрібними збройними акціями. Впродовж майже всього 1942 р. керівники підпілля обох ОУН дотримувалися тактики атантизму у сосунку до німців. Тобто, накопичуючи

людські і матеріальні ресурси, готувалися до загальнонаціонального повстання, яке мало розпочатися в найбільш сприятливий момент світової війни і призвести до звільнення всіх або значних українських етнічних територій на яких можна було б розпочати будівництво держави. Лише під кінець 1942 р. в керівних колах ОУН(Б) на Волині та Поліссі почали розглядати можливість початку партизанської війни проти німців, як «увертюру» до загальнонаціонального повстання.

РОЗДІЛ 4

РОЗГОРТАННЯ ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ ПРОТИ НАЦИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ ТА ЇХНІХ СОЮЗНИКІВ (1943 – 1944 РР.)

4.1. Участь націоналістичного підпілля у підготовці антигітлерівського повстання і створенні УПА

Як ми зазначали в попередньому розділі, після березневої (Другої) конференції ОУН(Б), бандерівське підпілля розгорнуло роботу з підготовки військових штабів і вишколу рядового та офіцерського складу. Особливо активно ці заходи здійснювала мережа підпілля на ПЗУЗ, де від квітня до липня 1942 р. військову підготовку за програмою рядового складу пройшли всі члени та симпатички організації¹⁰³¹.

10 липня 1942 р. у с. Піддубці Теремнівського району Волинської області керівник мережі ОУН(Б) на Волині та Поліссі Д.Клячківський та військовий референт КЕ на ПЗУЗ В.Івахів провели нараду військових референтів окружних проводів на якій останні отримали завдання розгорнути в своїх округах підстаршинські вишколи, підібрати й відповідно підготувати кандидатів на посади у штабах військових округ, що мали формуватися паралельно з організаційними округами. Протягом липня – серпня 1942 р. окружні референти здійснили облік всіх військовозобов'язаних українців у віці від 20 до 35 рр.,

---

¹⁰³¹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – С. 438-439.

розпочали концентрацію наявної у підпіллі зброї на таємних складах, підібрали і вишколили людей для штабної роботи¹⁰³².

У вересні 1942 р. Д.Клячківський провів нараду керівництва ОУН(Б) Волинського регіону. На засіданні було прийнято рішення протягом осінньо-зимового періоду зміцнити організаційний актив, залучити нових членів до лав підпілля, посилити серед членства та симпатиків виховну роботу, детально вивчати тактику ведення партизанської війни тощо¹⁰³³.

У жовтні – грудні 1942 р. ситуація на північно-західних землях України різко погіршилась. З жовтня 1942 р. на західному Поліссі німці почали проводити масові облави на людей по селах і вивозити їх на роботи. У листопаді й грудні радянські партизани з Білорусії щоразу частіше проникали на українське Полісся, убиваючи старост і поліцейських. У відповідь, німецькі каральні експедиції знищували по десять селян у кожному населеному пункті, де мали місце вбивства, або цілковито спалювали села. Паралельно з цим карателі, під загрозою ув'язнення у концтаборі, збирали продовольчі контингенти, що поставило регіон на межу голоду. Втікачі від німецького терору почали стихійно створювати партизанські відділи, частина з яких приєдналася до червоних партизанів, а частина діяла на власний розсуд¹⁰³⁴.

Намагаючись організувати цих «диких партизанів» поліські та волинські бандерівці у жовтні 1942 – січні 1943 рр. сформували перші стаціонарні збройні відділи націоналістів*, очолювані організаційним референтом ОУН(Б) на ПЗУЗ С.Качинським («Остапом») і військовим референтом Сарненського окружного проводу ОУН(Б) Г.Перегіняком («Коробкою»). Очевидно, що до початку лютого 1943 р. уже існувало декілька таких відділів, бо 3 лютого 1943 р. регіональний лідер організації Д.Клячківський призначив С.Качинського командувачем усіма «військово-партизанськими частинами» на Поліссі (від Бреста до Гомеля)¹⁰³⁵. Координатором військової діяльності на території всієї Волині та Полісся став військовий референт ОУН(Б) на ПЗУЗ В.Івахів («Сом»)¹⁰³⁶.

Згодом, про становлення перших повстанських відділів командир УПА-«Захід» В.Сидор («Шелест») писав: «Властиво, УПА створило саме життя. Старшина для

¹⁰³² Там само.

¹⁰³³ Там само. – С. 439.

¹⁰³⁴ Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський-«Клим Савур». – Рівне, 2009. – С. 31-32.

* Доволі цікаві міркування щодо переходу підпілля ОУН(Б) до повстанської боротьби див.: Стародубець Г., Стародубець В. Участь ОУН(б) у збройному русі Опору в 1942 – 1943 роках: іманентна необхідність чи трансцендентний крок? // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис. – Вип. 15-16. – Івано-Франківськ, 2009. – С.346-351.

¹⁰³⁵ Вовк О. До питання постановня УПА під проводом ОУН СД // Український історик. – 1995. – № 1-4. – С. 139, 140.

¹⁰³⁶ Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський-«Клим Савур». – С. 33-34.

спеціальних доручень, висланий на Полісся в лютому 1943 р. з метою розглянути той надзвичайно придатний терен, зорганізувати і пов'язати окремі повстанські відділи, відзвітував, що такі відділи, слабкі чисельно, але міцні якісно, існують на Поліссі вже від листопада 1942 р. і діють. Прямокутник на північ від лінії Ковель – Сарни, частина українських територій, точніше шматок Полісся, замкнений містами Брест-Литовський – Турів – Олевськ – Любомль, простором в 75 тисяч кв. км, став колискою Української Повстанчої Армії»¹⁰³⁷.

Таким чином, не зважаючи на певний опір з боку тодішнього керівника ОУН(Б) М.Лебеда, який боявся перетворення партизанського руху на отаманщину й остерігався швидкої його ліквідації з боку нацистів, оунівці північно-західного регіону України розпочали поступовий перехід до створення повстанської армії¹⁰³⁸.

Протягом цього ж періоду значно активізувалися прихильники отамана Т.Боровця, який контактував як з представниками унерівського табору, так і з мельниківцями. На березень 1942 р. навколо отамана зібралося близько 600–700 колишніх бійців його «Поліської Січі», які склали ядро, згадуваної нами, першої в Другій світовій війні Української повстанської армії¹⁰³⁹. Фактично, попри заборону з боку керівництва УНР «шкодити» німцям, поки вони ведуть боротьбу на Сході¹⁰⁴⁰, отаман Т. Бульба-Боровець з весни 1942 р. взявся до проведення локальних антинімецьких акцій на Волині й Поліссі.

Важливо підкреслити, що весна – літо 1942 р. стали також моментом оформлення організаційних структур радянських партизанів на території України (у травні створено Центральний, а в червні – Український штаб партизанського руху, 20 червня 1942 р. на Волині десантовано диверсійно-партизанську групу НКВС полковника Д. Медведєва)¹⁰⁴¹ й активізації польського підпілля, яке з 14 лютого 1942 р. починає реорганізовуватися в Армію крайову¹⁰⁴². Таким чином, на початку осені 1942 р. лісисті території Волині й Полісся стали місцем конкурентної боротьби чотирьох підпільницько-партизанських рухів: бульбівського, бандерівського, радянського та польського.

Успіхи вермахту в наступі на Схід влітку 1942 р., спонукали керівників різних партизанських угруповань намагатися знайти бодай тимчасове порозуміння для підвищення ефективності протистояння спільному могутньому противникові.

¹⁰³⁷ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 60, арк.48.

¹⁰³⁸ Літопис УПА. – Т. 2. – С. 43-44.

¹⁰³⁹ Дзьобак В. Бульбівці («перша УПА») // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. – К., 2005. – С. 125.

¹⁰⁴⁰ Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років... – С. 96.

¹⁰⁴¹ Лукин А. Разведчики. – М., 1965. – С. 6.

¹⁰⁴² Filar W. Wołyń 1939-1944. Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie. – S. 129-130.

Зокрема, йдеться про спроби переговорів отамана Т.Боровця з представником радянських партизанів підполковником О. Лукіним, які з перервами тяглися від 16 вересня до 28 жовтня 1942 р. й завершилися домовленістю про взаємний нейтралітет¹⁰⁴³, що тривав до січня 1943 р.¹⁰⁴⁴ Аналогічно, у вересні 1942 р. «Бульба» шукав контактів із представниками польського пролондонського підпілля для спільної боротьби проти німців¹⁰⁴⁵.

Цілком зрозуміло, що переговори бульбівців із червоними партизанами та поляками не могли не насторожити німецьку окупаційну адміністрацію. Намагаючись переманити отамана на свій бік, керівництво німецької поліції безпеки та СД на Волині й Поділлі у листопаді 1942 р. запропонувало йому перейти на німецьку службу¹⁰⁴⁶. Із протоколів розмов випливає, що Т.Боровець ставив перед представником окупаційної влади, шефом СД Волині та Полісся доктором Пютцом радикальні вимоги, які не могли бути прийняті німецькою стороною¹⁰⁴⁷. Закономірно, що ці перемовини завершилися в грудні 1942 р. безрезультатно¹⁰⁴⁸. Свої переговори із представниками німецької влади отаман поновив лише в лютому 1943 р., але й вони потерпіли фіаско¹⁰⁴⁹.

Активізація протягом літа й осені 1942 р. радянських і польських партизанів особливо насторожила оунівців. Намагання поляків і червоних розгорнути партизанську війну на території України розглядалася оунівцями як спроба підірвати життєві сили українського народу: «Сталін і Сікорський бажали б одним пострілом вбити двох зайців: зашкодити німцям і німецькими руками бити українців. (...) Німці знають фактичне становище, однак вони використовують більшовицьку партизанську боротьбу, щоб при цій нагоді знищити також і нас. (...) Ми мусимо берегти свої сили, бо віримо, що на кінцевій стадії війна принесе нам можливість боротьби і побудови власної Української держави. Не партизанська боротьба сотень чи тисяч, а національна визвольна революція мільйонної української маси є нашим шляхом»¹⁰⁵⁰. Листівки з аналогічним змістом поширювалися ОУН(Б) у вересні – жовтні 1942 р., навіть тоді, коли на Волині та Поліссі почали формуватися перші стаціонарні збройні відділи бандерівців, які також застосовували партизанські методи боротьби. Летючки не могли змінити загального настрою в підпіллі на Волині та Поліссі й уплинути на ситуацію, що стрімко розвивалася й частково вийшла з-під контролю провідників у Галичині. Курс

¹⁰⁴³ Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років... – С. 101.

¹⁰⁴⁴ Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи. – С. 148-160.

¹⁰⁴⁵ Там само. – С. 152.

¹⁰⁴⁶ Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років... – С. 101-102.

¹⁰⁴⁷ Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи. – С. 133-139.

¹⁰⁴⁸ Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років... – С. 101-102.

¹⁰⁴⁹ Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи. – С. 160-161.

¹⁰⁵⁰ Україна в Другій світовій війні у документах... – Т. 2. – С. 278-279.

на накопичення сил і підготовку загального повстання в умовах гітлерівського терору виявився малоефективним. Обставини вимагали швидкого реагування на події, а вичікування в очах рядових націоналістів перетворювалися на нерішучість.

Уже від другої половини жовтня 1942 р. німецькі органи державної безпеки у своїх донесеннях наголошували на тому, що в бандерівській пропаганді «все більше й більше помітною стає відмова від боротьби проти більшовизму, пропаганда майже виключно спрямована проти німецької влади, або так званих німецьких окупантів (...) бандерівський рух зайняв різку позицію проти Німеччини, прагнучи до того, щоб всіма засобами, навіть шляхом збройної боротьби добитися незалежності для України»¹⁰⁵¹.

29 жовтня 1942 р. до гауптквартири німецької армії надійшло повідомлення в якому серед іншого зазначалося, що «16.10.1942 р. вперше українські націоналісти зібралися в районі Сарн у більшу банду та постійно отримують поповнення»¹⁰⁵². Ще одне жовтнєве повідомлення німецьких спецслужб стверджувало: «Рух Бандери проводить завзяту пропаганду проти виїзду на роботу до Німеччини. Наслідки пропаганди такі: створюються нові національно-партизанські відділи з людей призначених для виїзду до Німеччини»¹⁰⁵³. Сучасні краєзнавці підтверджують дані німецьких документів, наводячи цілу низку прикладів збройних акцій, які бойовики ОУН(Б) здійснили восени 1942 р. на Волині з метою звільнити людей від вивезення на роботи до райху¹⁰⁵⁴.

На вимогу військових референтів ОУН(Б) М.Лебедь у жовтні 1942 р. скликав у Львові конспіративну військову конференцію, яка мала принципово вирішити питання про початок створення підпільної армії. На зібранні були присутні урядуючий провідник М.Лебедь, керівник військової референтури Головного проводу Д.Грицай, офіцер для спеціальних доручень при військовій референтурі проводу І.Климів, крайовий військовий референт ЗУЗ Л.Павлишин, крайовий військовий референт ПЗУЗ В.Івахів¹⁰⁵⁵. Відкриваючи конференцію М.Лебедь вказав на різку зміну геополітичної ситуації у зв'язку з тим, що «...для всіх стало очевидним – німці війну програють. Вони, як найбільша в світі сила мілітаризму, діючи блискавично – зайшли в тупик, хоча дійшли до Ленінграду, Москви і Сталінграду. Зрозуміло, що німці Англію і США не переможуть, не переможуть і Советів. З цього слідує логічний висновок, що більшовики прийдуть і сюди, займуть всі українські землі, а тому необхідно

¹⁰⁵¹ Там само. – С. 241-242.

¹⁰⁵² Україна в Другій світовій війні у документах... – Т. 3. – С. 27.

¹⁰⁵³ ЦДАВО Ураїни, ф. 3676, оп. 4, спр. 308, арк. 239.

¹⁰⁵⁴ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – Т. 1. – С. 34-35.

¹⁰⁵⁵ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 5, арк. 21.

підготуватися до боротьби з ними. У зв'язку з цим військове питання в ОУН, як найважливіше, стає на першому місці»¹⁰⁵⁶.

Під час свого виступу М.Лебедь також пообіцяв підняти військовий аспект роботи на належний рівень. Д.Грицай, виступаючи, наголосив на необхідності залучити до збройної боротьби не тільки членів ОУН, але весь український народ¹⁰⁵⁷. Така пропозиція знайшла прихильність у середовищі військових керівників. Зокрема, І.Климів підкреслив, що потрібно спрямовувати свою боротьбу не лише проти більшовиків, але «проти всіх окупантів, які є чи будуть на українській землі»¹⁰⁵⁸. І.Климова підтримав В.Івахів¹⁰⁵⁹, який закликав керівництво організації надати кадрову допомогу сформованим на Волині і Поліссі збройним відділам. У разі відкинення такої вимоги В.Івахів заявив, що «Волинь відмовиться підпорядковуватися Проводу»¹⁰⁶⁰.

Для врегулювання всіх військових питань і розробки масштабного плану формування армії на конференції було створено комісію в складі І.Климова, Л.Павлишина, В.Івахіва, яка працювала протягом майже двох місяців¹⁰⁶¹. Очевидно, що робота комісії завершилася 1–2 грудня 1942 р., коли у Львові провели другу конференцію військових референтів на яку, окрім учасників першої конференції, прибув також керівник військової референтури проводу центральних і східних українських земель М.Медвідь. Конференція прийняла рішення про створення української армії на базі розробленого комісією плану¹⁰⁶².

Передбачалося, що на момент дезінтеграції Німецького райху та СРСР східний фронт перебуватиме в районі лінії Мозир – Вороніж – Ростов-на-Дону. Вважалося, що Радянський Союз розпадеться внаслідок внутрішньої революції, повстання поневолених народів, інтервенції японців, англійців і американців. Припускалося, що період хаосу і зміни влади в Москві триватиме 2 – 3 місяці, після чого влада в Росії стабілізується і нові правителі приступлять до «збирання земель». Саме ці місяці хаосу планували використати для створення української армії, яка мусила зайняти вказану вище лінію фронту і не допустити до російської інтервенції. Попередня робота з організації армії в підпіллі мала здійснюватися до моменту руйнації Східного фронту. Українська армія повинна була називатися Українські збройні сили, до яких підлягали мобілізації всі військовозобов'язані українці, а також національні меншини, які лояльно

¹⁰⁵⁶ Там само, арк. 21-22.

¹⁰⁵⁷ Там само, арк. 22.

¹⁰⁵⁸ Там само.

¹⁰⁵⁹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 5, арк. 22.

¹⁰⁶⁰ Там само.

¹⁰⁶¹ Патриляк І., Пагіря О. Військова конференція ОУН(б) 1942 р. і розробка планів зі створення Українських Збройних Сил // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ. – № 1–2. – 2008. – С. 496.

¹⁰⁶² Там само. – С. 497.

ставитимуться до української влади¹⁰⁶³. Всі плани розроблені в грудні 1942 р. могли стати реальністю лише у випадку, якби ситуація 1943 р. точно повторила ситуацію 1917 – 1918 рр., однак цього не сталося і тому військові референти ОУН(Б) у своїй роботі змушені були обмежитися першим підготовчим етапом створення Збройних сил – формуванням повстанських відділів і з'єднань¹⁰⁶⁴.

Активізація ОУН(Б) викликала гостру реакцію з боку гітлерівських спецслужб. Нова хвиля «чисток» розпочалася з території райху¹⁰⁶⁵. Перші арешти в Німеччині були проведені в жовтні 1942 р., коли у Брауншвейгу та Дрездені арештували відповідно 48 і 10 бандерівців¹⁰⁶⁶. 20 листопада 1942 р. пройшли нові масові арешти серед оунівців, зокрема серед керівництва організації. За одну добу в Лейпцизі, Ганновері, Берліні, Гамбурзі, Гільдесгаймі та Потсдамі було схоплено 210 осіб¹⁰⁶⁷. 21 листопада того ж року арешти бандерівського активу пройшли у Львові. Завдяки захопленню керівника кур'єрської служби ОУН(Б) В.Лобая, гестапівцям вдалося розкрити декілька бандерівських конспіративних квартир. У помешканні на вулиці Жулинського нацисти арештували 5 жінок-кур'єрок ОУН, але шостий візитер, запідозривши небезпеку, вчинив опір і застрелив штурмбаннфюрера СС і криміналь-секретаря Г.Шарффа із берлінського гестапо та двома кулями поранив службовця німецької кримінальної поліції¹⁰⁶⁸.

Чоловіком, який застрелив Г.Шарффа і зумів (будучи важко пораненим у живіт¹⁰⁶⁹) втекти від переслідувачів був Д.Маївський («Тарас», «Косар»), один з лідерів бандерівської ОУН. Розлючені смертю столичного функціонера своїх спецслужб, гітлерівці 27 листопада 1942 р. розстріляли 27 оунівців – в'язнів львівських тюрем і 52 оунівців – в'язнів тюрми у містечку Ягольниця поблизу Чорткова¹⁰⁷⁰.

У жовтні – листопаді 1942 р. масові арешти здійснили нацисти на території Великої України (Київ, Харків, Суми, Полтава, Вінниця)¹⁰⁷¹. Зокрема, описуючи арешти в Києві, гестапівці вказували: «На початку листопада в Києві були застрелені один кандидат СС і один український допоміжний поліцейський, підпорядковані начальнику поліції і СД у Києві*. Вбивство здійснили дві особи у формі німецької жандармерії. Без сумніву,

¹⁰⁶³ Детальніше див.: Патриляк І.К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939 – 1960 рр. – С. 190-191.

¹⁰⁶⁴ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 5, арк. 24.

¹⁰⁶⁵ ОУН в 1942 році. Документи. – С. 214.

¹⁰⁶⁶ Україна у Другій світовій війні у документах... – Т. 2. – С. 353-354.

¹⁰⁶⁷ ОУН в 1942 році. Документи. – С. 215.

¹⁰⁶⁸ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 308, арк. 238-239.

¹⁰⁶⁹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 1, арк. 340.

¹⁰⁷⁰ Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. – С. 238.

¹⁰⁷¹ АЦДВР, ф. 5, спр. 1, т. 7, арк. 1.

* Ліквідовані особи були причетні до вбивства Д.Мирона («Орлика»).

йдеться про членів групи Бандери, які діяли за наказом свого керівника Могили**.

Обидва вбитих протягом кількох тижнів успішно співпрацювали при ліквідації бандерівської групи в Києві і були на слідах зверхника Могили. Кількість досі заарештованих бандерівців у Києві досягла 29»¹⁰⁷².

Одночасно з Києвом майже всі керівники підпілля ОУН(Б) (загалом 38 осіб) були арештовані в Сумах¹⁰⁷³, яких, після детального слідства в місцевому СД, розстріляли 20 лютого 1943 р¹⁰⁷⁴. Потужного удару було завдано на зламі 1942 – 1943 рр. по підпіллі ОУН(Б) в Кіровоградській області. Гестапо арештувало і згодом знищило 120 осіб причетних до організації¹⁰⁷⁵. Протягом другої половини 1942 – початку 1943 рр. ОУН(Б) на Наддніпрянщині втрачає цілу плеяду талановитих керівників підпілля. Так, внаслідок німецьких репресій загинули: П.Сак («Могила»), голова Крайового проводу ОСУЗ, «Черник» – член окружного проводу на ОСУЗ, «Вій» – окружний провідник Кам'янець-Подільщини, Л.Шостак – керівник бандерівського підпілля на Кіровоградщині, В.Гадада («Юрко») – член обласного проводу Дніпропетровщини, Г.Яворів – провідник Вінничини і Полтавщини, Я.Петречко («Габ») – керівник СБ на Наддніпрянщині, Б.Мовчан – заступник провідника Запорізької області¹⁰⁷⁶.

Боротьбу проти підпілля ОУН(Б) на Волині й Поліссі нацисти наприкінці 1942 – на початку 1943 рр., поряд із репресивними заходами, намагалися здійснювати з допомогою провокаторів, які під виглядом торговців або жебраків заходили в села розвідуючи хто із місцевого активу є найбільш антинімецьки налаштований, де формуються повстанські відділи чи сільські боївки, підбурювали населення на стихійні та непідготовані акції проти гітлерівців, які завершувалися терором картелів проти мирного населення й послабленням структур ОУН. Ведучи боротьбу із німецькими провокаторами і розвідниками, Д.Клячківський віддав розпорядження підготувати і розповсюдити масовим накладом у терені листівку «Бережімось провокацій»¹⁰⁷⁷. У супровідному документі до листівки від 13 листопада 1942 р. зазначалось: «Гестапо вислало багато сексотів, які провокують населення. Не датися. Гнати геть всіх провокаторів, сексотів, волоцюг, спекулянтів. З одного, чи через одного сексотота падуть тисячі. Бути дуже обережними. Не датися виловити і не дати народові гинути марно»¹⁰⁷⁸.

** Йдеться про крайового провідника ОУН(Б) на ОСУЗ П.Сака («Могили»).

¹⁰⁷² ОУН в 1942 році. Документи. – С. 227-228.

¹⁰⁷³ ОУН – УПА на Сумщині. – Т. 1. – С. 30.

¹⁰⁷⁴ ОУН – УПА на Сумщині. – Т. 2. – С. 16.

¹⁰⁷⁵ Щур Ю. Діяльність ОУН на Наддніпрянщині (1942 – 1943 рр.). – С. 59.

¹⁰⁷⁶ Там само. – С. 60.

¹⁰⁷⁷ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 230, арк. 1.

¹⁰⁷⁸ Літопис УПА. Нова серія. – Т.11. – С. 58.

Гітлерівські репресії проти бандерівської організації не послабшали й із початком зими. Першого грудня 1942 р. нацисти майже повністю знищили підпільну мережу ОУН(Б) на території райху¹⁰⁷⁹, а вже четвертого грудня в Галичині було арештовано трьох членів Проводу ОУН(Б) – Я.Старуха, І.Климів, Д.Гриця¹⁰⁸⁰. Під час допитів у гестапо особливо стійко та з викликом тримався І.Климів, якого гітлерівці, за однією версією замордували до смерті¹⁰⁸¹, а за іншою – довели до самогубства в камері¹⁰⁸². Я.Старуха і Д.Гриця оунівській СБ вдалося викрасти із в'язниці влітку 1943 р.¹⁰⁸³. Паралельно з арештами оунівських підпільників, гестапівці виявили в помешканнях українських поліцейських нелегально переховувану зброю, а тому провели у Львові «чистку» лав української поліції¹⁰⁸⁴, а також продовжили арешти оунівців у райху¹⁰⁸⁵. З донесень гітлерівських спецслужб також випливає, що протягом листопада – грудня 1942 р. арешти керівників бандерівського підпілля були здійснені у Києві, Рівному, Миколаєві, Полтаві, Харкові, Запоріжжі¹⁰⁸⁶.

Дошкульні удари, завдані бандерівському підпіллю нацистськими органами безпеки наприкінці листопада і в грудні 1942 р., переконали лідерів організації в тому, що тактика атантизму в умовах гітлерівського терору виявилася нездійсненною. Гестапо просто-на-просто фізично не дозволяло накопичити критичної маси кадрів і матеріально-технічних засобів для масштабного повстання. Відтак, теорія всенародного виступу зазнала коригування. Керівники ОУН(Б) звернулися до ідеї партизанської війни (яку ще в жовтні вважали шкідливою), як до початкової стадії майбутнього великого повстання. Очевидно, бандерівці проводячи аналогії між німецькою окупацією 1942 і 1918 рр. припускали, що партизанська війна проти німців «розхитає» окупаційний апарат, подібно до того, як антинімецький партизанський рух у 1918 р. збурих ситуацію і зрештою призвів до повстання та встановлення у Києві влади Директорії УНР. Скоріш за все, керівники ОУН(Б) вирішили повторити цей шлях. Однак, боячись поширення отаманщини, вони виступили за чітку централізацію повстанського руху та контроль над ним зі свого боку.

Цей остаточний перехід оунівців до нової тактики боротьби у своїх донесеннях відзначили й нацистські спецслужби. Зокрема у повідомленні з окупованих територій на Сході 14 грудня 1942 р. гітлерівці відзначали прискорену розбудову підпільної

¹⁰⁷⁹ Киричук Ю. Український національний рух 40–50 років.... – С. 103.

¹⁰⁸⁰ Україна у Другій світовій війні у документах... – Т. 2. – С. 360-361.

¹⁰⁸¹ Киричук Ю. Український національний рух 40–50 років.... – С. 103.

¹⁰⁸² ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 1, арк. 354.

¹⁰⁸³ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 1, арк. 342, 344.

¹⁰⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 4328, оп. 1, спр. 3, арк. 25-28.

¹⁰⁸⁵ Український здвиг. – Т. 3. Прикарпаття 1939–1955. – С. 141.

¹⁰⁸⁶ Україна у Другій світовій війні у документах... – Т. 2. – С. 361-362.

мережі бандерівців на Волині та Правобережжі, її мілітаризацію, посилення антинімецької агітації, підготовку до ведення партизанської війни¹⁰⁸⁷.

На зламі 1942 – 1943 рр. бандерівська ОУН спрямовує всю свою енергію та організаційні кадри на забезпечення майбутньої армії зброєю, продовольством, боєприпасами, медикаментами тощо. Здобуваючи матеріальні засоби, боївки ОУН вступають у дрібні сутички з окупаційними силами¹⁰⁸⁸. У грудні 1942 р. німецька поліція вказує на 100 «бандитських нападів» в окрузі Рівного з метою забезпечення повстанських відділів продовольством і обмундируванням¹⁰⁸⁹.

Треба сказати, що командування німецьких військ на території України з усією серйозністю поставилося до розгортання українського повстанського руху. Зокрема, 17 липня 1943 р. начальник штабу оперативного тилового району групи армії «Південь» полковник Гільгаузен у своєму листі, який був розісланий до штабів охоронних дивізій, польових комендатур і командування СС в Україні¹⁰⁹⁰, вказував на те, що бойові дії «націоналістичних банд» уже розповсюдилися на територію оперативного тилового району групи армій «Південь»¹⁰⁹¹, тобто вийшли далеко поза межі Волині й Західного Полісся. У листі відзначалась неймовірна швидкість розгортання повстанського руху наприкінці 1942 – на початку 1943 рр.¹⁰⁹². В якості додатку до листа полковник Гільгаузен подав характеристику українського повстанського руху, складену 30 червня 1943 р. оперативним штабом по боротьбі з бандитизмом при командувачі військ СС та поліції на Півдні Росії. Цей документ засвідчує: що перші повстанські відділи з'явилися в околицях Сарн у вересні 1942 р. Згодом їхня діяльність розповсюдилася на район Костопіль – Людвипіль – Березне. Від першої половини березня 1943 р. «українські банди» поширили активність на південь від Рівного – Дубна – Звягеля, а в другій половині березня і в квітні – на всі західні та південні райони Волинської, Рівненської і північні райони Тернопільської та Кам'янець-Подільської областей. До лютого 1943 р. ці «банди» здійснювали напади з метою забезпечення себе продовольством, боролися з радянськими партизанами, інколи нападали на дрібні підрозділи вермахту, але «проводили масштабну агітацію в дусі бандерівського руху ОУН»¹⁰⁹³.

Отже, ми можемо констатувати, що до кінця 1942 – початку 1943 рр. бандерівська ОУН завершила основну підготовку до початку розгортання збройної боротьби.

¹⁰⁸⁷ Патриляк І. Український визвольний рух у 1942 році. – С. 226.

¹⁰⁸⁸ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – Т. 1. – Волинь. – С. 35-36.

¹⁰⁸⁹ ЦДАВО України, ф. 4328, оп. 1, спр. 4, арк. 4.

¹⁰⁹⁰ Там само, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 494, арк. 27.

¹⁰⁹¹ Там само.

¹⁰⁹² Там само.

¹⁰⁹³ Там само, арк. 29.

Підпілля здійснило необхідний облік військових кадрів, доволі широко розбудувало свою мережу, розробило плани армійського будівництва, провело заходи із акумуляції зброї, боєприпасів, одягу, продуктів харчування. З 1943 р. наставав новий етап в житті організації – етап створення повстанської армії.

Аналіз документів дозволяє стверджувати, що процес оформлення перших постійно діючих збройних відділів ОУН(Б) завершився до кінця лютого 1943 р.¹⁰⁹⁴. Тобто, протягом п'яти осінньо-зимових місяців 1942 – 1943 рр. було сформовано зародок майбутньої повстанської армії.

У січні 1943 р. М.Лебедь видав відозву до членів організації із закликом посилити визвольну боротьбу¹⁰⁹⁵. Активізацію оунівців одразу ж зафіксувала радянська розвідка. Уже 7 січня 1943 р. керівник УШПР Т.Строкач повідомляв: «В окремих місцевостях українські націоналісти створюють свої нелегальні організації для боротьби з німецькими окупантами під гаслом “За самостійну Україну без німців”... Передбачаючи серйозну загрозу з боку оунівців і відчуваючи їх неприязнь до себе, німецько-фашистська влада почала репресії проти оунівців і в першу чергу проти прихильників Бандери...»¹⁰⁹⁶

Згадані Т.Строкачем репресії проти бандерівської ОУН, звісно, розпочалися не в січні 1943 р., вони просто не припинялися, а продовжували набирати силу. Протягом місяця співробітники гестапо арештували 136 націоналістів-бандерівців на території райху, а також завдали удару по націоналістичному підпіл्लю в Києві (арештувавши 38 осіб)¹⁰⁹⁷, Полтаві (арештували 3 особи) та Миколаєві (арештували 10 осіб)¹⁰⁹⁸. Нацистські спецслужби із занепокоєнням повідомляли про розгортання оунівської пропаганди на всій території України, а особливо в Києві. Масова антинімецька, самостійницька пропаганда йшла пліч-о-пліч зі зближенням між бандерівською та мельниківською організаціями, що також відзначала в своїх звітах гітлерівська таємна поліція¹⁰⁹⁹. У січні 1943 р. величезна партія листівок ОУН(Б) була захоплена гестапівцями на Харківщині. У зведеннях поліції з цього приводу відзначалось: «В Харківському окрузі поліції знайдено багато листівок підписаних «окружним керівництвом ОУН по Східній Україні». Ці листівки звертаються до націоналістично налаштованого українського населення із категоричною вимогою приєднатися до бандерівського руху і до загальної боротьби проти німецьких окупантів. В одній із

¹⁰⁹⁴ ГДА СБУ, ф.2, оп.110, спр.2, т.6, арк. 101.

¹⁰⁹⁵ Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1942 – 1943 рр. – С. 18.

¹⁰⁹⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 75, арк. 3 – 18.

¹⁰⁹⁷ ЦДАВО України, ф. 4328, оп. 1, спр. 5, арк. 24, 32.

¹⁰⁹⁸ Там само, спр. 4, арк. 54-55.

¹⁰⁹⁹ Там само, спр. 5, арк. 34-35.

листівок сказано: “ (...) Пробила наша година! Світ погруз у гігантській війні. Наш сильний ворог – московський імперіалізм – стікає кров’ю. Що далі, то більше вичерпуються резерви в Німеччини, Німеччина слабшає. Англія також напружила свої сили до межі. З продовженням війни зростають наші шанси. Ми не маємо права впустити сприятливого моменту”¹¹⁰⁰.

Очевидно, що саме в січні 1943 р. керівниками Головного проводу ОУН(Б) було прийняте рішення про планову організацію підпільної армії на Поліссі на просторах між Брестом та Гомелем. 15 лютого 1943 р. військовий референт ОУН(Б) на ПЗУЗ В.Івахів провів у с. Піддубці неподалік Луцька нараду районних військових референтів ОУН(Б) Волині та Полісся. На нараді було розглянуто списки придатних до мобілізації українців¹¹⁰¹, з’ясувалась кількість старшинських кадрів і зброї в кожному районі, визначалися завдання для районних військових референтів на випадок загального повстання. Передбачалося створити в кожному районі одну або дві сотні, які, у випадку розгортання регулярних Збройних сил, мали стати основою більших військових з’єднань¹¹⁰².

Із поліційних донесень гітлерівців випливає, що від середини лютого 1943 р. оунівські збройні відділи і боївки різко активізували напади на німецькі військові та господарські об’єкти з метою забезпечити себе зброєю, амуніцією, одягом, продовольством і медикаментами, створити мобілізаційні запаси для майбутньої армії¹¹⁰³.

Наприкінці зими 1943 р. в середовищі ОУН(Б) на Волині та Поліссі розповсюджується детальна інструкція під загальною назвою «Партизанка» в якій викладаються основні фази розгортання збройної боротьби від партизанської війни до загальнонаціонального повстання¹¹⁰⁴.

Протягом 17–23 лютого 1943 р. неподалік Олеська (за даними М.Степаняка – у селі Тереміж або Валуйки, в селянській хаті¹¹⁰⁵) відбулася Третя конференція ОУН(Б) в якій взяли участь Урядуючий провідник М.Лебедь, військовий референт Головного проводу Р.Шухевич, члени Проводу: В.Охрімович, Д.Маївський, З.Матла, Р.Кравчук, М.Степаняк, М.Прокоп. Головуючим на конференції був М.Лебедь, а головним доповідачем – М.Степаняк, який у своїй доповіді дав загальну оцінку міжнародному

¹¹⁰⁰ Там само, спр. 4, арк. 56-56-а.

¹¹⁰¹ Див. списки: ЦДАВО України, ф. 3838, оп. 1, спр. 105, спр. 106, спр. 106а, спр. 107.

¹¹⁰² Патриляк І. 1943 рік в історії ОУН і УПА // Український визвольний рух. – 36. 13. – Л., 2009. – С. 141-142.

¹¹⁰³ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 494, арк. 31; Там само, ф. 4328, оп. 1, спр. 5, арк. 51.

¹¹⁰⁴ Там само, ф. 4328, оп. 1, спр. 6, арк. 36; або ДАРО, ф. 30, оп. 2, спр. 39, арк. 11-16.

¹¹⁰⁵ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 1, арк. 36.

становищу, охарактеризував ситуацію в Україні, проаналізував тактику боротьби ОУН(Б) в нових зовнішньо та внутрішньополітичних умовах¹¹⁰⁶.

Висновки доповіді М.Степаняка були наступними: судячи з розвитку подій на східному фронті (а конференція відбувалася якраз після завершення битви під Сталінградом) Німеччина програє війну; сталінська влада буде реставрована в Україні; більше того, на території контрольованій Червоною армією є фіктивний уряд Радянської України, тобто в очах усього світу лише СРСР є тим фактором, який захищає український народ від знищення гітлерівцями¹¹⁰⁷. Виходячи із таких невтішних умозаключень, М.Степаняк наголошував на тому, що єдиним шансом для ОУН(Б) здобути українську державність, у тих умовах, які існують, є перехопити ініціативу у справі визволення України від німців¹¹⁰⁸. За умови, коли німецькі війська ще займають територію України, але вже однозначно програють війну на сході, – на думку М.Степаняка – слід було негайно здійснити загальнонаціональне повстання й оголосити про створення альтернативного радянському українському уряду. Це дозволило б продемонструвати могутність українських визвольних сил, перетворило б їх на самостійний чинник у світовій війні, змусило б Британію та США рахуватися з прагненнями українського народу до незалежності (враховуючи, при цьому, положення Атлантичної хартії)¹¹⁰⁹. Поява українського уряду, який би реально боровся проти Німеччини, поглибила б розкол між СРСР і Західними альянтами, які жодним чином не бажали посилення сталінської деспотії за рахунок розгрому Німеччини і утвердження комунізму в Центральній Європі. Така ситуація могла б «зіграти на руку» українській незалежності й автоматично дала б українському уряду могутніх союзників у обличчі західних демократій¹¹¹⁰. Залучення до повстання прихильників різних політичних таборів (особливо прихильників уряду УНР), на думку М.Степаняка, дозволила б скористатися військовими кадрами УНР, які без дозволу екзильного уряду неохоче йшли на співпрацю з ОУН¹¹¹¹. Для організації повстання доповідач пропонував створити Український військовий комітет, який би поряд із військовою референтурою ОУН(Б) залучив до своєї роботи інших військових фахівців¹¹¹².

Наступним важливим блоком доповіді М.Степаняка на Третій конференції стали ідеологічні та організаційні питання. Аналізуючи досвід діяльності ОУН(Б) на схід від Збруча, доповідач дійшов висновку, про необхідність корекції націоналістичної

¹¹⁰⁶ Там само, арк. 37.

¹¹⁰⁷ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 1, арк. 37-38.

¹¹⁰⁸ Там само, арк. 38.

¹¹⁰⁹ Там само.

¹¹¹⁰ Там само, арк. 38-39.

¹¹¹¹ Там само, арк. 39.

¹¹¹² Там само.

ідеології в бік її загальної демократизації і соціалізації. Також М.Степаняк пропонував на базі ОУН розгорнути нову, більш широку організацію, яка б об'єднувала всі антигітлерівські самостійницькі сили в Україні¹¹¹³.

Під час обговорення доповіді М.Степаняка розгорнулися гострі дискусії. У результаті суперечок викристалізувалася більш-менш консолідована думка, яка лягла в основу постанов конференції. Зокрема, було прийняте остаточне рішення про масштабний виступ проти німців єдиною партизансько-повстанською армією, яка мала отримати офіційну назву Українська визвольна армія. Однак ця назва не прижилася, не в останню чергу через те, що при вермахті із колишніх військовополонених-українців створювалися окремі фронтові батальйони, які, на зразок власівської РОА, іменувалися УВВ. Аби уникнути подібності із назвою українських частин при німецькій армії, керівництво бандерівських підрозділів відмовилося від назви УВА, натомість у квітні-травні 1943 р. почали використовувати запозичену (за згодою) у отамана «Бульби» назву Українська повстанська армія¹¹¹⁴.

Щодо ідеологічних змін та структурної реорганізації ОУН(Б), то конференція лише частково схвалила запропоновані М.Степаняком кроки. Зокрема, до назви ОУН було додано ще два слова – «Самостійників Державників». У майбутньому М.Лебедь пропонував поступово відмовитися від слів «Українських Націоналістів» і цілковито взяти назву «Організація Самостійників Державників»^{1115*}.

Аналізуючи офіційно оприлюднені постанови Третьої конференції ОУНСД слід зазначити, що вони не були такими радикальними, як заяви і виступи під час засідання, а більше нагадували розгорнуте пояснення позиції бандерівського підпілля щодо ситуації в світі та подальших перспектив боротьби за українську державність¹¹¹⁶.

Характеризуючи ситуацію в світі учасники конференції наголосили на тому, що Друга світова війна є війною, яка ведеться за імперіалістичні інтереси Німеччини й СРСР, за перетворення підкорених народів у суб'єкти колоніального визиску, за панування над Україною, як найважливішим із сировинної точки зору суб'єктом колонізації¹¹¹⁷. Таке означення війни було сміливою заявою з огляду на те, що Західні альянти від моменту вступу у війну СРСР перестали говорити про імперіалістичні

¹¹¹³ Там само, арк. 39-41.

¹¹¹⁴ Патриляк І. 1943 рік в історії ОУН і УПА. – С. 142-143.

¹¹¹⁵ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 1, арк. 41.

* Назва Організація українських націоналістів самостійників державників (ОУНСД) застосовувалася щодо бандерівської ОУН від лютого до серпня 1943 р., тобто до проведення Третього Надзвичайного ВЗ. Відтак, ми послуговуємося аббревіатурою ОУНСД для означення ОУН(Б) в цьому хронологічному проміжку.

¹¹¹⁶ ОУН і УПА в 1943 р.: Документи... – С. 73-82.

¹¹¹⁷ Там само. – С. 73.

плани Кремля у війні й зосередилися на критиці винятково колоніальних марень Німеччини та її союзників.

У постановах конференції було також вказано, що як Німеччина, так і СРСР намагаються використати у взаємній боротьбі потенціали поневолених народів, при цьому гітлерівці виряджаються в шати «захисника людства від більшовизму», а комуністи у «визволителя людства від нацизму»¹¹¹⁸. Націоналісти викривали облудність таких заяв, розцінюючи їх винятково як пропагандистське прикриття для загарбницьких планів воюючих сторін.

Щодо мети Британії і США у війні керівники бандерівського підпілля були цілком свідомі того, що англосаксонські народи воюють за знищення Німеччини, як свого головного конкурента в світовій економіці. При цьому, прагнуть здійснити це знищення руками Радянського Союзу. Західні союзники розраховують, що після війни в Європі більше не буде достатньо потужної держави, яка б змогла протистояти їхнім політичним і господарським впливам¹¹¹⁹. При цьому націоналісти підкреслювали, що остаточна реалізація планів Британії і США залежатиме від їхньої могутності на момент завершення війни. Збереження їхніх сил дозволить накинути світові своє бачення подальшого розвитку, а вичерпання сил змусить західних союзників або підкоритися в політичних питаннях волі СРСР (якщо СРСР буде достатньо могутнім), або підкоритися волі самостійницько-визвольних рухів (якщо останні будуть мати належний потенціал)¹¹²⁰.

Також у постановах конференції відзначалося, що народи, які втратили свою державність у результаті німецької окупації, ведуть боротьбу за відродження власних держав. Але, одночасно з цим остереігаючись більшовизму, вони у своїй боротьбі більше сподіваються на допомогу Заходу, ніж СРСР¹¹²¹. Виходячи із такого співпадіння інтересів, українські націоналісти висували ідею створення спільного фронту боротьби за державність разом з іншими народами Європи, але тільки за умови визнання цими народами права українців на власну державність¹¹²².

Зосереджуючись на аналізі внутрішньополітичної ситуації в Україні, автори постанов конференції вказували на те, що завдяки широкій пропагандистській діяльності ОУН, впродовж 1942 р. в українському суспільстві суттєво поширилися самостійницькі ідеї і розуміння необхідності боротьби за незалежну державу, як єдиного фактору, який зможе гарантувати громадянам України належний розвиток і

¹¹¹⁸ Там само. – С. 74.

¹¹¹⁹ ОУН і УПА в 1943 р.: Документи... – С. 43.

¹¹²⁰ Там само.

¹¹²¹ Там само. – С. 75.

¹¹²² Там само.

безпеку¹¹²³. Наголошувалося на тому, що війна вступає в ту стадію, коли спостерігається виснаження «Німецького і Московського імперіалізмів», що відкриває шанс для успішного здійснення української національної революції¹¹²⁴. Успіх революції міг бути досягнутий лише завдяки консолідації всіх українських самостійницьких сил, залученню якнайширших верств українського суспільства і завдяки створенню спільного фронту з іншими уярмленими народами на тій платформі, що відроджена українська держава стане тим важелем, який унеможливить відродження агресивних імперіалізмів у Центральній та Східній Європі та буде виступати певним гарантом існуванню незалежних національних держав у регіоні¹¹²⁵. При цьому підкреслювалося, що ОУНСД стоїть на принципі етнографічного підходу при визначенні кордонів держав і рішуче противиться будь-яким спробам поневолених Німеччиною народів або союзників Німеччини зазіхати на окремі частини українських етнічних земель¹¹²⁶. Очевидно, цим твердженням давалося зрозуміти полякам, угорцям і румунам, що укладення угод про спільні дії за рахунок територіальних поступок з боку українців є неможливим.

Таким чином, після Третьої конференції ОУНСД бандерівське підпілля отримало основне завдання – підготовку підпільної армії для загального збройного повстання. Це завдання тягнуло за собою ще низку інших першочергових цілей, найголовнішою з яких було об'єднання всіх українських самостійницьких сил у спільний фронт боротьби. Цілком очевидно, що найсерйознішими українськими угрупованнями, що стояли на державницькій платформі й мали вплив в українському суспільстві були мельниківці та уенерівці (репрезентовані отаманом «Бульбою»). Тому лише через аналіз взаємин ОУНСД із Т.Боровцем і мельниківським підпіллям наприкінці 1942 – на початку 1943 рр. можна належно реконструювати картину створення УПА.

Загалом, стосунки бандерівців із іншими українськими підпільними та партизанськими структурами розгорталися доволі драматично. Наприкінці 1942 р. отаман «Бульба» запропонував керівництву обох ОУН створити спільну політичну раду головних самостійницьких сил, яка мала б стати «політичною надбудовою» для його УПА. Обов'язковою умовою співпраці отаман виставляв необхідність збереження за собою посади командувача армії. Бандерівці, які мали власні масштабні плани, розгалужену організаційну мережу та недовіру до непередбачуваного Т.Боровця, проігнорували його пропозиції. Натомість мельниківська ОУН бачила у співпраці з Т.Боровцем шанс посилити свої впливи в регіоні. Однак до реального об'єднання

---

¹¹²³ Там само. – С. 75-76.

¹¹²⁴ Там само. – С. 77.

¹¹²⁵ ОУН і УПА в 1943 р.: Документи... – С. 77-78.

¹¹²⁶ Там само. – С. 79.

збройних відділів мельниківської організації і поліського отамана справа не дійшла, мельниківці лише надіслали до штабу «Бульби» свого представника О.Штуля¹¹²⁷.

На початку 1943 р., коли ОУН(Б) уже розгорнула декілька своїх власних повстанських відділів на Волині та Поліссі, Крайовий провід реанімував ідею переговорів з «отаманом Тарасом Бульбою». Проте, оунівці бачили суть переговорів у визначенні умов приєднання бульбівської УПА до бандерівських збройних формувань. Річ в тім, що реальні сили Т.Боровця не були надто великими, наприкінці 1942 р. німецькі спецслужби оцінювали його загін у 300–350 бойовиків*, зазначаючи при цьому, що він має певні мобілізаційні резерви¹¹²⁸. Навіть якщо до січня 1943 р. «Бульба» потроїв свою «армію», то вона могла б нараховувати лише 900–1150 багнетів**. ОУН(Б) володіла набагато більшим кадровим потенціалом, ніж бульбівський рух, а тому її волинське керівництво логічно ставило умову приєднання бульбівців до створюваної націоналістами підпільної армії.

21 січня 1943 р. Т.Боровець провів переговори із представником КП ОУН(Б) на ПЗУЗ О.Буселом-«Ванькою» (братом референта пропаганди КП ОУН(Б) на ПЗУЗ Я.Бусела-«Галини»). Судячи з наявних відомостей, можна припустити, що вони завершилися певним порозумінням і розробкою спільних планів на майбутнє. Очевидно існували конкретні домовленості щодо механізму об'єднання обох повстанських рухів на новій зустрічі¹¹²⁹. Пороте переговорник з бандерівського боку О.Бусел був схоплений гестапівцями і після допитів розстріляний у Рівному 8 або 9 березня 1943 р.¹¹³⁰, тому на заплановану зустріч 22 лютого 1943 р. прибув його брат Я.Бусел, який був знайомий з Т.Боровцем із довоєнних часів¹¹³¹. Я.Бусел на переговорах наголосив на тому, що його місія є лише попередньою, для встановлення контактів, що бандерівська ОУН вважає доцільним розгорнути партизанську боротьбу тощо¹¹³². На цій зустрічі було домовлено про збільшення збройних відділів і про майбутнє об'єднання командування на спільній політичній платформі¹¹³³. Наступна зустріч була

¹¹²⁷ Патриляк І. 1943 рік в історії ОУН і УПА. – С. 144-145.

* На зиму отаман частково розпускав своїх людей, тому в нього під командуванням була завжди різна кількість вояків.

¹¹²⁸ Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський-«Клим Савур». – С. 45.

** Радянські партизани оцінювали «військо» отамана на січень – лютий 1943 р. «В понад 1 тисячу бойовиків». При цьому наголошували, що Боровець був готовий, за його словами, мобілізувати 20 тисяч осіб, що було очевидним перебільшенням власних можливостей. (Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи. – С. 148-160.

¹¹²⁹ Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський-«Клим Савур». – С. 45-46.

¹¹³⁰ Там само. – С. 46.

¹¹³¹ Дзьобак В. Бульбівці («перша» УПА). – С. 147.

¹¹³² Там само.

¹¹³³ Там само.

запланована на 21 березня, але вона «зірвалася»¹¹³⁴. Причиною зриву переговорів 21 березня, очевидно, було те, що, 16 березня Т.Боровець написав великого листа до німецького гебітскомісара в Рівному доктора Бесра¹¹³⁵. У листі отаман пропонував відновити співпрацю для спільної боротьби проти червоних партизанів, у випадку, якщо Німеччина докорінно змінить свою поведінку в окупованій Україні. Цілком очевидно, що бандерівці, дізнавшись про листа «Бульби» були ошелешені тим, що він, з одного боку, вів переговори з ними про спільну боротьбу проти німців, а з іншого – листувався з німцями щодо умов співпраці у боротьбі проти червоних. При цьому, розмови з німцями велися не на платформі визнання Німеччиною незалежності України, а на платформі пом'якшення окупаційного режиму.

Крім того, у другій половині березня 1943 р. повстанські відділи ОУНСД чисельно швидко зростали і почали суттєво переважати «армію» Т.Боровця, що підштовхнуло керівництво бандерівців на Волині до силового об'єднання під своїм командуванням бульбівських вояків. Реагуючи на ці спроби, Т.Боровець 25 березня 1943 р. в листі до КП ОУНСД на ПЗУЗ різко розкритикував створення «партійних армій», поскаржився, що командири оунівських збройних відділів вимагають негайного підпорядкування своїй організації та погрожують його людям роззброєнням. Отаман також висловився проти негайного повстання, як передчасного, і розкритикував акцію втечі української поліції з німецької служби, вважаючи, що вона могла бути корисною підпілля, перебуваючи на службі й інформуючи про наміри німців. У тому ж листі «Бульба» ще раз закликав крайове керівництво бандерівців створити спільне командування повстанської армії, спільний штаб, організувати Українську національно-революційну раду, як понадпартійний представницький орган повсталі України, мирно залагодити конфлікт з поляками, який починав розгоратися на Волині¹¹³⁶

Очевидно, що тоді ж «Бульба» пояснив бандерівцям, що його лист до німецьких властей від 16 березня є нічим іншим, як намаганням обманути німців, скориставшись скрутним для Німеччини становищем на фронті. Таким чином отаман «Бульба» розраховував отримати озброєння для створення своєї армії чисельністю 40 тисяч багнетів. Очевидно, що ця армія навряд чи боролася б із червоними партизанами під Мінськом чи Гомелем, як обіцяв «Бульба» німцям¹¹³⁷, але у випадку її формування, вона цілком могла б перетворити Т.Боровця на ключову постать в українському

¹¹³⁴ Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський-«Клим Савур». – С. 46.

¹¹³⁵ ОУН і УПА в 1943 р.: Документи. – С. 88-90.

¹¹³⁶ Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи. – С. 170-176.

¹¹³⁷ Там само. – С. 163-169.

визвольному русі. Закономірно, що німецька сторона, розуміючи справжні мотиви отамана, не пішла на масштабну співпрацю з ним¹¹³⁸.

Аргументи Т.Боровця були сприйняті бандерівцями і контакти між ним та крайовим керівництвом ОУНСД відновилися. 9 квітня 1943 р. в с. Золотин неподалік м. Костополя Рівненської області відбулися переговори між крайовим керівництвом ОУНСД і лідерами бульбівського руху¹¹³⁹. З боку бульбівців делегація складалася з Т.Боровця, його начальника штабу Л.Щербатюка і трьох охоронців¹¹⁴⁰. Від ОУНСД також прибуло найвище регіональне керівництво – крайовий провідник на Волині та Поліссі Д.Клячківський, військовий референт Крайового проводу В.Івахів, організаційний референт Сарненської округи ОУН(Б) Р.Петренко та провідник Сарненської округи ОУН(Б) і командир військових відділів націоналістів на Сарненщині та Костопільщині І.Литвинчук¹¹⁴¹, який на той момент мав під командуванням приблизно таку ж кількість багнетів, як і Т.Боровець.

З боку ОУНСД головну роль на переговорах відіграв фактичний командир збройних бандерівських відділів на Волині та Поліссі В.Івахів, який закликав до об'єднання двох українських військових формувань мирним шляхом і створення спільного штабу та командування. Суть пропозицій Івахова зводилася до того аби бандерівські відділи під командуванням І.Литвинчука були об'єднані з бульбівською УПА в одне повстанське з'єднання начальником штабу якого буде «Бульба», а командиром І.Литвинчук¹¹⁴². Боровець розраховував на посаду головнокомандувача об'єднаних сил на всій території Волині й Полісся, а тому, пославшись на необхідність порадитися зі своїм штабом, одразу не прийняв бандерівську пропозицію. Конкретно вдалося домовитися лише про те, що обидві сторони протягом двох тижнів підберуть відповідні кандидатури для створення спільного штабу і зустрінуться наступного разу 23 квітня 1943 р. Очевидно, тоді ж було погоджено використовувати назву УПА для всіх збройних відділів створених бандерівцями, що було підтверджено відповідним наказом від 15 квітня 1943 р¹¹⁴³.

Проте, зустріч наприкінці квітня не відбулася. Причини «зриву» досі не встановлено, але обидві переговорні сторони звинувачували один одного у неприбутті на переговори. Проте контакти цілковито не переривались. Т.Боровець продовжував

¹¹³⁸ Патриляк І. 1943 рік в історії ОУН і УПА. – С. 145–146.

¹¹³⁹ Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський-«Клим Савур». – С. 48.

¹¹⁴⁰ Пелешок М. Стосунки УПА-«Поліська Січ» Т.Бульби-Боровця з бандерівськими формуваннями (за матеріалами спогадів) // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. – Вип. 11. – К., 2008. – С. 237.

¹¹⁴¹ Дзьобак В. Бульбівці («перша» УПА). – С. 148.

¹¹⁴² Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський-«Клим Савур». – С. 49.

¹¹⁴³ Там само. – С. 49-51.

листуватися із проводом ОУНСД на ПЗУЗ і пропонував розробити спільну масштабну акцію удару по німецьких комунікаціях, стратегічних об'єктах і військовій промисловості¹¹⁴⁴. На початку травня 1943 р. вдалося домовитися про нову зустріч на 22 травня 1943 р. у тристоронньому форматі (із залученням мельниківського активу)¹¹⁴⁵. Але 13 травня 1943 р. в німецькій засідці поблизу с. Черниж на північ від Луцька загинув військовий референт ОУНСД Волині та Полісся і перший командир бандерівської УПА В.Івахів. Разом із ним від вогню німецької поліції полягло ще дев'ять повстанців, у тому числі його найближчі співробітники – поручник Ю.Ковальський («Гарпун») та хорунжий С.Снятецький («Сійко»)¹¹⁴⁶. Власне, ці люди були прибічниками мирного об'єднання із бульбівцями. Після загибелі В.Івахова командування бандерівською УПА взяв на себе Д.Клячківський, який вважав, що його повстанські відділи володіють достатніми силами аби примусити до об'єднання представників інших збройних формувань.

20 травня 1943 р. Д.Клячківський видав наказ розповсюдити на території Волині та Полісся листівку «Українці!» за підписом Головної Команди УПА. З документу випливало, що новий керівник бандерівської УПА не підтримує ідеї мирного об'єднання¹¹⁴⁷. Наприкінці травня 1943 р. «Клим Савур» видав розпорядження про насильне об'єднання під своїм командуванням відділів створених мельниківцями та Т.Боровцем¹¹⁴⁸. До середини липня 1943 р. майже всі українські партизанські формування були влиті до складу УПА «Клима Савура». Залишки своїх відділів Т.Боровець перейменував на Українську народну революційну армію¹¹⁴⁹. 4 серпня 1943 р. «Бульба» звернувся до проводу ОУНСД з відкритим листом у якому виклав усі свої звинувачення стосовно бандерівської організації¹¹⁵⁰, проте жодного позитивного ефекту звернення не мало. Провід ОУНСД на ПЗУЗ уже міцно тримав у своїх руках повстанський рух на Волині й ділитися контролем над збройними формуваннями із «Бульбою» не бажав. Більше того, з Т.Боровцем тепер вів мову не Д.Клячківський, а лише командир групи УПА «Загарва» І.Литвинчук, який 6 вересня 1943 р. поставив вимогу «Командирам відділів Бульби», до 12 години 8 вересня 1943 р. «Перейти зі зброєю у відділи УПА. По цім терміні уважатиму відділи Бульби за ворожі та буду змушений силою підпорядкувати наказам Головного Командира УПА»¹¹⁵¹.

¹¹⁴⁴ Дзьобак В. Бульбівці («перша» УПА). – С. 148.

¹¹⁴⁵ Там само.

¹¹⁴⁶ Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський-«Клим Савур». – С. 50.

¹¹⁴⁷ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 64, арк. 43.

¹¹⁴⁸ Там само, арк. 87.

¹¹⁴⁹ Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи. – С. 194.

¹¹⁵⁰ Там само. – С. 201-209.

¹¹⁵¹ Там само. – С. 209.

Залишившись без «війська» після чергової акції з роззброєння, проведеної бандерівцями, отаман Т.Боровець у листопаді 1943 р. звернувся до німецького командування з проханням відновити переговори¹¹⁵². 20 листопада 1943 р., коли Т.Боровець прибув на переговори, його арештували і відправили до ув'язнення¹¹⁵³.

Дещо ефективнішим виявилось співробітництво військових відділів ОУНСД із підрозділами мельниківців. Зокрема, є відомості про спільні акції партизанів з обох ОУН в Костопільському, Кременецькому, Дубенському і Луцькому повітах після зустрічі їхніх представників 13 травня 1943 р. на півдні Волині¹¹⁵⁴.

Найсильнішим відділом ОУН(М) на червень 1943 р. була сотня, згодом курінь, «Хрона» (М.Недзвецького), який оперував на Кременеччині. Однак уже на початку липня командування УПА почувалося настільки впевнено, що віддало наказ на силове включення мельниківських сотень до складу своєї армії. Упродовж 6–7 липня 1943 р. відділи УПА командира «Енея» (П.Олійника) повністю роззброїли курінь «Хрона» і приєднали його вояків до своїх підрозділів. Під час роззброєння загинув один мельниківець, а інший був важко пораненим і згодом помер у госпіталі¹¹⁵⁵. Окремі члени куреня, які не хотіли вливатися до УПА, разом зі своїм командиром «Хроном», у 1944 р. перейшли на німецьку службу¹¹⁵⁶. Після роззброєння куреня «Хрона» СБ ОУН(Б) провела також ґрунтовну «чистку» мельниківського активу південно-східної Волині та прилучила до УПА дрібніші мельниківські відділи на Луччині¹¹⁵⁷.

Підсумовуючи слід відзначити, що на зламі 1942 – 1943 рр. бандерівське підпілля в основному завершило підготовчу роботу й розпочало розгортання власних збройних відділів, як базу майбутньої повстанської армії*. Після невдалих переговорів із представниками руху отамана «Бульби» та ОУН(М) і зважаючи на швидке посилення та чисельне зростання бандерівських відділів (які від 15 квітня 1943 р. отримують назву УПА), упродовж травня – вересня 1943 р. командування бандерівської УПА зуміло сконцентрувати в своїх руках усі найбільші українські повстанські формування. Безперечно, це об'єднання було насильним, але абсолютно необхідним в існуючих умовах. Перед Д.Клячківським було лише дві альтернативи – або погодитися на перетворення українського повстанського руху в нецентралізовану, а тому заздалегідь

¹¹⁵² Там само. – С. 216-217.

¹¹⁵³ Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи. – С. 251.

¹¹⁵⁴ Motyka G. *Ukrainian partyzantka 1942–1960*. – S. 119.

¹¹⁵⁵ *Ibidem*. – S.118.

¹¹⁵⁶ Мазурок В.П. Причини виникнення Українського легіону самооборони // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. – Вип. 7. – Ч. 2. – К., 2003. – С. 59-64.

¹¹⁵⁷ Мазурок В.П. Причини виникнення Українського легіону самооборони. – С. 61.

* Про структуру УПА, її зміни, підготовку кадрів, озброєння, чисельність, особовий склад див. Додатки Ж – П.

неефективну отаманщину, або силою централізувати всі відділи під своїм управлінням. Безперспективність першого шляху була доведена ще подіями 1919 – 1922 рр., коли отаманський рух, попри свою чисельність і значну підтримку в масах, не зміг досягнути жодних результатів. Залишався тільки другий шлях, який за сприятливих геополітичних умов, залишав певні, бодай теоретичні, шанси на успіх.

4.2. Збройний опір націоналістичного підпілля й повстанської армії нацистському окупаційному режимові

Абсолютна більшість дослідників, які займаються вивченням українського визвольного руху традиційно вважають, що першою більшою атакою українських повстанців проти німецької окупаційної адміністрації став напад сотні Г.Перегіняка¹¹⁵⁸ («Довбешки-Коробки») на районний центр Рівненської області Володимирець вночі з 7 на 8 лютого 1943 р¹¹⁵⁹. Ми вже згадували, що поряд зі створюваними С.Качинським формуваннями сотня «Коробки» була одним з перших більших повстанських відділів¹¹⁶⁰. Але її перший бій, як вказують новітні дослідження, відбувся дещо раніше – 20 січня 1943 р¹¹⁶¹. Того дня відділ «Коробки» зробив засідку на колону німецької поліції та власівців поблизу с. Городець Володимирецького району. Було вбито 4-х німецьких поліцейських, одного українського шуцмана, гебітскомісара Сарненського району, а 30 власівців відступили до Володимирця¹¹⁶².

Успішна атака надихнула повстанців і через вісімнадцять днів вони вже наважилися атакувати районний центр. Причина атаки на Володимирець була на поверхні – на початку лютого 1943 р. німці арештували давнього діяча ОУН на Сарненщині «Діброву». Було відомо, що його утримують у підвалі будинку німецької жандармерії у Володимирці*. На той момент у містечку основні окупаційні сили склалися із 30-ти німецьких жандармів, 70-ти російських козаків (колишніх військовополонених) та 80-ти узбеків (також колишніх радянських бранців)¹¹⁶³. Попри

¹¹⁵⁸ Детальніше про Г.Перегіняка див.: Дарованець О., Мороз В., Муравський В. Націоналістичний рух 1920 – 1930-х рр. Матеріали до біографічного довідника. // Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920 – 1939 роки. Видання третє, доповнене. – С. 784.; Motyka G. *Ukrainśka partyzantka 1942 – 1960.* – S. 187-188; Содоль П. Українська Повстанча Армія. Довідник. – С. 75-76.

¹¹⁵⁹ Motyka G. *Ukrainśka partyzantka 1942 – 1960.* – S. 188-190.

¹¹⁶⁰ Содоль П. Українська Повстанча Армія. Довідник. – С. 7; Петренко Р. За Україну, за її волю (спогади) // Літопис УПА. – Т. 27. – Торонто – Львів, 1997. – С. 77; Марчук І. Формування та структура УПА-Північ // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів. – С. 112.

¹¹⁶¹ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – Т. 1. Волинь. Хронологія подій. – С. 37.

¹¹⁶² Там само.

* Цей арешт був пов'язаний із нападом на колону 20 січня. Одного з керівників підпілля схопили, підозрюючи в організації нападу, що завершився вбивством гебітскомісара, перевезли із Сарн до Володимирця (ближче до місця «вчинення злочину»), де над «Дібровою» здійснювали слідчі дії.

¹¹⁶³ Motyka G. *Ukrainśka partyzantka 1942 – 1960.* – S. 189.

те, що козаки та узбеки не визначалися особливо високим рівнем боєздатності, все ж операція була доволі ризикованою з огляду на достатньо чисельний гарнізон.

Незважаючи на те, що сотня Г.Перегіняка складалася із людей не достатньо добре підготовлених і не надто гарно озброєних, завдяки несподіваності нападу акція вдалася. Під час наскоку було захоплено казарми козаків і приміщення жандармерії. Убито 7 осіб, в тому числі 3-х козаків і 4-х німців, 6-х жандармів було полонено і після допиту страчено в лісі неподалік Володимирця. Визволено з ув'язнення «Діброву», захоплено 20 карабінів, 65 ковдр і доволі багато амуніції. Втрати сотні складали 1-го убитого і 2-х поранених¹¹⁶⁴. Після нічної атаки, користуючись безладом, що запанував у містечку, сотня швидко відійшла з райцентру. Розуміючи, що німці почнуть переслідування відділу, Перегіняк, очевидно, віддав наказ рухатися на північ в район поліських боліт – ідеальної місцевості для того щоб сховатися від переслідування.

Німці й справді організували проти повстанської сотні каральну експедицію (силою 350 вояків), яка вийшла на табір Перегіняка 22 лютого 1943 р. у лісовому масиві неподалік м. Висоцька на Рівненському Поліссі¹¹⁶⁵. Повстанці, обороняючись, почали відступ в глиб лісового масиву. В ході сутички Г.Перегіняк загинув. Після його смерті командування сотнею перебрав на себе Н.Семенюк («Ярема»)¹¹⁶⁶.

З нападами на районні центри з метою визволити своїх побратимів із німецьких тюрем також пов'язані три атаки бандерівських збройних відділів на в'язниці у Кременці, Пінську та Дубно, що відбулися в середині лютого 1943 р. У звітах німецької поліції про ці події вказувалося: «У середині лютого 1943 р. почалося зосередження молоді в націоналістичних бандах. Частішими стали напади з метою отримання зброї та продовольства. Напади на в'язниці в Кременці та Дубно мали за мету насамперед звільнити активістів руху, які згодом організували ядро банд у цьому районі»¹¹⁶⁷. В іншому звіті наголошувалось: «Після вдалих нападів на тюрми в Пінську і Дубно, було знову зроблено спробу напасти на в'язницю в Кременці»¹¹⁶⁸.

Результативність цих нападів на містечка оцінити доволі складно. Так, щодо нападу в Пінську ми не маємо детальної інформації, напад в Кременці, за українськими

¹¹⁶⁴ УПА в світлі документів з боротьби за українську самостійну державу 1942 – 1952 рр. (Бойові дії УПА). – Ч. II. – Б.м., 1960. – С. 5.

¹¹⁶⁵ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 22, арк. 1; Боляновський А. Боротьба УПА проти нацистського окупаційного режиму. 1943 р. // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів. – С. 164; УПА в світлі документів з боротьби за українську самостійну державу 1942 – 1952 рр. – С. 5.

¹¹⁶⁶ Мотука Г. Українська partyzantka 1942 – 1960. – S. 191.

¹¹⁶⁷ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 494, арк. 29.

¹¹⁶⁸ Там само, ф. 4328, оп. 1, спр. 6, арк. 6.

джерелами, був вдалим¹¹⁶⁹, а за німецькими – завершився невдачею¹¹⁷⁰. Однозначно вдалим був напад націоналістів на в'язницю в м. Дубно. Німецькі поліційні донесення з цього приводу повідомляли: «Тюрма в Дубно була піддана нападу. При цьому бандити, вбивши охорону, звільнили 60 арештантів»¹¹⁷¹.

У відповідь на перші атаки повстанців проти німецьких сил безпеки й адміністративних установ нацисти посилили терор проти мирного населення. Так, 23 лютого 1943 р. у Кременці німці розстріляли шістьох представників місцевої української інтелігенції. Через два тижні – 8 березня 1943 р. гітлерівці розстріляли 485 українських в'язнів у Рівному¹¹⁷². Страти спровокували панічні настрої в українського населення регіону. Одне із німецьких поліційних донесень зі Сходу вказувало: «Після розстрілів доктора Роцинського та інших українців у Кременці ця звістка блискавично поширилась по всій Волині і викликала паніку. Багато українців увечері покинуло свої помешкання, щоб ночувати в інших місцях. Фактично, подальші арешти продовжувалися 23 лютого в Рівному та околицях. Серед заарештованих знаходилося 63 українці, яких привезли в Рівне і там усіх розстріляли. (...) 28 лютого о п'ятій годині ранку в місті Березно було розстріляно 25 українських сімей з жінками і дітьми. (...) У ніч з 9 на 10 лютого деякі полонені у в'язниці в Рівному вчинили бунт. Там було арештовано приблизно 1000 осіб з Рівненської, Костопільської та Сарненської округ. Всі були розстріляні. (...) Населення Волині тремтить щоденно за своє життя...»¹¹⁷³.

В умовах такого терору автоматично спрацювали самозахисні рефлекси суспільства. Українцям не залишалось нічого іншого, як активно включатись до повстанського руху. Це одразу ж стало помітним для гітлерівської поліції. Німецькі донесення з окупованих районів України повідомляли, що у січні 1943 р. діяльність українських «банд» охопила район Костополя – Людвиполя – Березного (тобто, регіон між Сарнами і Рівним), а українські села в долині річки Случ перетворилися на партизанські бази¹¹⁷⁴. В лютому 1943 р. діями націоналістичних повстанських відділів було охоплено південну Рівненщину. При цьому німецька поліція відзначала цікавий факт, що повстанці в контрольованих селах уже на початку 1943 р. впровадили в обіг «власні» гроші – «Карбованці зі своїми штемпелями»¹¹⁷⁵.

На початку березня 1943 р. німецькими військовими аналітиками відзначається розгортання і підготовка нових українських «націоналістичних банд» в районі Сарн, які

¹¹⁶⁹ Скорупський М. Туди, де бій за волю. – С. 81.

¹¹⁷⁰ ЦДАВО України, ф. 4328, оп. 1, спр. 6, арк. 6.

¹¹⁷¹ ЦДАВО України, ф. 4328, оп. 1, спр. 5, арк. 51.

¹¹⁷² Данилюк М. Повстанський записник. – С. 82.

¹¹⁷³ Україна в Другій світовій війні у документах. ... – Т. 3. – С. 211-212.

¹¹⁷⁴ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 494, арк. 28.

¹¹⁷⁵ Там само, ф. 4328, оп. 1, спр. 4, арк. 57.

складаються із загонів «чисельністю до 500 осіб»¹¹⁷⁶. У цей же час, німці відзначили початок розповсюдження повстанського руху на південь від автомобільної траси Рівне – Житомир і систематичні напади на німецькі господарчі об'єкти й склади на просторі між Рівним і Новоград-Волинським¹¹⁷⁷. Одночасно вказувалося на мобілізацію мешканців сіл до повстанських відділів на півночі Рівненщини¹¹⁷⁸. Інші розвідзведення німців, датовані 12 березня 1943 р. наголошували на наявності в районі Сарн – Костополя сильної «банди» близько тисячі осіб, яка «... в жодному разі не рухає місцеве населення, але спрямовує свою діяльність винятково проти німецьких властей та різних установ. Із вилучених таємних наказів випливає, що концентруються сили для перевороту, який має невдовзі відбутися. Центральне керівництво ОУН наказує всім пропагандистським референтам розпочати нову кампанію, «не припиняючи її доти, доки не буде розпочата революція». (...) Із надійних джерел відомо, що ОУН Бандери має близько 15000 гвинтівок, 45000 ручних гранат і 1550 пістолетів. Українська поліція не може використовуватися для боротьби проти бандерівських груп, оскільки вона часто сильно засмічена бандерівцями. В багатьох випадках ці поліцейські переходять до бандерівських банд»¹¹⁷⁹.

Однак навіть наявність у німецьких спецслужб оперативних даних про український повстанський рух й арешти багатьох керівників підпілля не могли суттєво загальмувати повстання, яке розгоралося на Поліссі та Волині, а тому в березні 1943 р. маховик антигітлерівської війни набирав обертів¹¹⁸⁰. Однією із найбільших повстанських операцій початку березня 1943 р. стала атака сотні під командуванням С.Качинського на військові склади та фабрику в с. Оржеві в ніч з 10 на 11 березня¹¹⁸¹. Серед причин наступу на Оржів (окрім прагнення здобути трофеї) була висока активність німецького гарнізону, який заваджав діяльності осередку КП ОУНСД на ПЗУЗ, що розташовувався на прилеглих до Оржева хуторах. У ході операції повстанцям вдалося захопити і вивезти зі складів боєприпаси, однак під час бою загинув один із творців УПА С.Качинський. Якщо довіряти повстанським звітам, то німці втратили до 60 осіб убитими, що, очевидно, є перебільшенням. Скоріш за все добитися поставленої мети – повністю знищити німецький гарнізон не вдалося, бо невдовзі місце дислокації

¹¹⁷⁶ Там само, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 494, арк. 32.

¹¹⁷⁷ ЦДАВО України, ф. 4328, оп. 1, спр. 5, арк. 51; ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 494, арк. 32.

¹¹⁷⁸ Там само, арк. 51.

¹¹⁷⁹ Україна в Другій світовій війні у документах... – Т. 3. – С. 126-127.

¹¹⁸⁰ Детальніше про антинімецькі акції повстанців див.: Патриляк І.К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939 – 1960 рр. – С. 284-350.

¹¹⁸¹ УПА в світлі документів з боротьби.... – С. 6.

Проводу ОУНСД на Волині та Поліссі довелося змінити, перемістивши до Млинівського району¹¹⁸².

Суттєве зростання активності повстанських відділів почало спостерігатися із середини березня 1943 р., коли до лісу дезертирувала частина української допоміжної поліції. Німецькі звіти вказували, що на Волині частина поліції втекла безпосередньо до «банд»¹¹⁸³, а в Галичині українська поліція таємно акумулює зброю на підпільних складах для потреб «бандерівського руху»¹¹⁸⁴. Згідно з донесеннями гестапо, діяльність «українських банд» у другій половині березня охопила крім півночі південну частину Рівненщини, Кременеччину та південну частину Волинської області. Наприкінці березня 1943 р. у німецькому поліційному донесенні вказувалося: «Станом на 20 березня 1943 р., згідно з повідомленнями, у Волинсько-подільському генеральному окрузі бандами було розкрадено і знищено: 42 067 ц пшениці, дрібного зерна, олійних культур тощо; 21 454 ц соломи; 35 820 ц сіна; 989 коней і лошат, серед них цінні породи жеребців з кінських заводів; 3 336 голів великої рогатої худоби; 447 свиней; 1896 овець. (...) напади було вчинено на 405 державних господарств, 94 молокозаводи, сепараторні пункти і пункти з прийому вершків та сметани, 12 винокурень і спиртзаводів, 4 ставкові або рибні господарства, 21 канцелярію заготівельно-збуткової контори (...) Зрозуміло, що найбільше страждають польові роботи. А відповідно і постачання товарами в небезпечних районах. Треба сказати, що на Волині є лише два райони вільні від банд. Особливо небезпечними є виступи націонал-українських банд у районах Кременець – Дубно – Костопіль – Рівне. Українські національні банди одночасно атакували в ніч з 20 на 21 березня всі окружні економічні об'єкти округи Кременець. При цьому один з них був повністю знищений. При цьому загинуло 12 німців – господарників, лісників, солдатів і поліцейських. Хоча сили поліції і вермахту були негайно надані в розпорядження, дотепер відвойовано лише 2 райони. Однак свобода керівників сільського господарства в цих районах ще не відновлена (...) Польові роботи більш, ніж у 500 державних господарствах на Волині знаходяться в небезпеці. Тому їхні показники будуть різко падати»¹¹⁸⁵.

У квітні 1943 р. німці констатували, що «українські національні банди» охопили територію центральної та північної частини Волинської області, а також Ізяславський, Славутський і Шепетівський райони Кам'янець-Подільської області¹¹⁸⁶.

¹¹⁸² Мазурець С. Повстанськими стежками. Розповідь очевидця. – С. 36-37; УПА в світлі документів з боротьби... – С. 6; Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – Т. 1. Волинь. Хронологія подій. – С. 41

¹¹⁸³ ЦДАВО України, ф. 4328, оп. 1, спр. 6, арк. 23, 29-30.

¹¹⁸⁴ Там само, арк. 26.

¹¹⁸⁵ Україна в Другій світовій війні у документах... – Т. 3. – С. 154-155.

¹¹⁸⁶ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 494, арк. 29-30.

У середині березня 1943 р. повстанський відділ Л.Борейчука («Стрибайла») разом із боївкою «Єрмака» розбив із засідки підрозділ німецьких карателів (25 осіб) біля містечка Деражня. Загинуло 16 німців, 4 було поранено. Повстанці здобули важкий кулемет «Максим», декілька гвинтівок, пістолет-кулемет, боєприпаси. Втратили 2-х осіб убитими¹¹⁸⁷. 15 березня 1943 р. повстанцями було обстріляно німецький патруль біля с. Ремель в Олександрівському районі. Відповіддю нацистів стало спалення села 16 березня і вбивство близько 600 його мешканців. Тоді ж зафіксовано бої між повстанськими відділами і карателями в с. Корчшів на дорозі Луцьк – Горохів¹¹⁸⁸.

24 березня 1943 р. повстанські відділи «Недолі», «Жука», «Очмани», «Клена» (всього 200 вояків) напали на німецький табір в с. Осада Креховецька. Несподівана атака застала зненацька охорону і персонал табору (німці та поляки). Повстанці вбили 52 охоронців і співробітників табірної адміністрації (включно з комендантом), звільнили 176 в'язнів, захопили 180 одиниць вогнепальної зброї¹¹⁸⁹.

У ніч з 25 на 26 березня 1943 р. упівці напали на містечко Матіїв. Ранком 26 березня 1943 р. навздогін за партизанами було відправлено 103 батальйон допоміжної поліції, що складався з українців. Батальйон дезертирував з німецької служби і приєднався до УПА¹¹⁹⁰. 27 березня 1943 р. повстанці заволоділи містечком Олика (Ківерцівський район Волинської області), знищивши в ньому німецьку адміністрацію. Близько 22 години вечора того самого дня відділ повстанців під керівництвом О.Брися («Остапа») атакував райцентр Горохів. Під час нападу на бік повстанців перейшла залога української поліції. Було захоплено приміщення банку, пошти, в'язниці, випущено в'язнів, забрано запаси борошна із млина, друкарські машинки з адміністративних приміщень, обстріляно німецькі казарми. Під час нападу українці втратили 7 бойовиків, про німецькі втрати не повідомлялось¹¹⁹¹.

28 березня масштабні бої розгорілися між повстанцями із сотень «Шавули» та «Скирди» і карателями в Людвипольському районі. Протиборчі сторони застосовували міномети і гранатомети. В ході протистояння повстанські втрати сягнули 17 убитими, 9 пропалими безвісти, 20 пораненими. Німці (за, очевидно перебільшеними, даними упівців) втратили в бою 58 убитими. Прагнучи помститися за опір, гітлерівці спалили м. Людвипіль і сусіднє с. Губків¹¹⁹².

¹¹⁸⁷ ЦДАВО України, ф. 3837, оп. 1, спр. 8, арк. 4.

¹¹⁸⁸ Там само, арк. 5-6.

¹¹⁸⁹ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – Т. 1. Волинь. Хронологія подій. – С. 42-43.

¹¹⁹⁰ Мотука Г. Українська партизанка 1942 – 1960. – С. 196.

¹¹⁹¹ Боляновський А. Боротьба УПА проти нацистського окупаційного режиму. 1943 рік. – С. 167.

¹¹⁹² Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Українська повстанська армія та збройні формування ОУН у Другій світовій війні // Воєнна історія. – № 5-6. – 2002. – С. 18.

25-31 березня боями між повстанцями і німецькою поліцією була охоплена Деражненщина і Кременеччина¹¹⁹³. Під час протистояння, за повстанськими даними, загинуло 58 військових і цивільних німців, 15 – потрапило в полон. Свої втрати повстанські звіти подавали, як шестеро убитими і троє пораненими¹¹⁹⁴.

Важкі й невдалі для повстанців бої проти угорських і німецьких частин мали місце на Дубенщині та Острожчині наприкінці березня 1943 р¹¹⁹⁵. Також з великими для УПА втратами завершилися бої сотень М.Каліщука («Зуха») та «Верниволі» з німецькою і польською поліцією неподалік с. Купичів Турійського району. Після двох днів протистояння повстанці втратили до 70 осіб убитими¹¹⁹⁶.

Загалом протягом березня 1943 року найзапекліші сутички з нацистами УПА мала на Луччині, Ковельщині, Горохівщині, Рівненщині, Кременеччині, Костопільщині, Сарненщині, Лановеччині й у Славутицьких лісах Кам'янець-Подільської області. Повстанці п'ять разів захоплювали районні центри. У повідомленнях німецької окупаційної адміністрації за березень 1943 р. вказувалося, що український національний рух Опору посилюється практично в усіх районах Волині, але особливу активність виявляє поблизу Горохова, Володимира-Волинського, Дубно і Кременця. При цьому зберігає тенденцію поширення на територію Поділля (Проскурівський, Лeticівський і Ярмолинецький райони)¹¹⁹⁷. Німецькі аналітики відзначали, що вести боротьбу проти «українських банд» надзвичайно складно, оскільки вдень «бандити видають себе за мирних мешканців і живуть у селах»¹¹⁹⁸. Важливим фактором розростання українського повстанського руху нацисти вважали підтримку з боку місцевого українського населення розлюченого акціями набору остарбайтерів¹¹⁹⁹.

До кінця березня 1943 р. український повстанський рух уже цілковито домінував у окремих районах Волині. Зокрема, Костопільський район Рівненщини був під контролем УПА на 95% (за винятком чотирьох польських поселень), у районі діяла створена повстанцями підпільна українська адміністрація. На Кременеччині, через активність УПА, гітлерівці змушені були з 6 квітня 1943 року оголосити надзвичайний стан¹²⁰⁰. У розвідзведеннях радянських партизанів про ці події відзначалося: «У перших числах квітня Кременцький округ був на надзвичайному становищі, оскільки німці у

¹¹⁹³ Літопис УПА. – Т. 5. – С. 19.

¹¹⁹⁴ ЦДАВО України, ф. 3837, оп. 1, спр. 8, арк. 2-3.

¹¹⁹⁵ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – Т. 1. Волинь. Хронологія подій. – С. 45-46.

¹¹⁹⁶ ЦДАВО України, ф. 3837, оп. 1, спр. 8, арк. 4.

¹¹⁹⁷ Там само, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 294, арк. 5-6.

¹¹⁹⁸ Там само, арк. 6.

¹¹⁹⁹ Там само.

¹²⁰⁰ Русначенко А. Народ збурений. – С.78.

районах цього округу були піддані нападам бандерівців і були витіснені з цих пунктів. Німці відновили становище тільки з допомогою великих каральних загонів»¹²⁰¹.

За даними радянських партизанів, на початок квітня 1943 р. найбільшого розмаху антинімецькі акції українських повстанців набули на півдні Волині в районах Мізоч, Острог, Кременець, Верба. Зокрема, під час нападу на м. Вербу було вбито 120 німецьких солдатів, у боях за с. Шимовку – 24, за м. Острог – 32, в м. Мізочі – 11. Радянські партизани відзначали, що у квітні 1943 р. щодня з лісів Озтрозького, Шумського й Мізоцького районів на антигітлерівські акції виїжджало 60–70 возів із повстанцями¹²⁰².

Донесення загонів Сабурова вказували на те, що 6 квітня 1943 р. повсталала українська поліція Ковеля. «У містечку відбувся бій німців з поліцією (націоналістами). Поліція убила 18 німців, випустила арештантів із в'язниці і розпустила табори праці. Після бою гарнізон німців у Ковелі було збільшено до 4 тисяч осіб»¹²⁰³. Інше повідомлення більшовицьких партизанів за 27 квітня 1943 р. вказувало на масштабну роботу ОУН(Б) із формування власної армії для повстання і звільнення України від іноземної окупації¹²⁰⁴.

Весною націоналісти також активно продовжували здійснювати напади на німецькі тюрми задля визволення людей, яких згодом залучали до повстанського руху. Згідно з повстанськими звітами, від 15 березня до 10 квітня 1943 р. відділи УПА зуміли зробити успішні напади на в'язниці у містах Кременець, Дубно, Ковель, Луцьк, Горохів, розбити концтабір в с. Любачівці (Горохівщина), табір військовополонених у Ковелі, збірний пункт остарбайтерів у Ківерцях¹²⁰⁵.

Не розуміючи природи українського визвольного руху, нацисти помилково розцінювали повстанську боротьбу як «більшовицьку провокацію». В цьому сенсі цікавим є листування Луцького архієпископа Полікарпа (Сікорського) з Генеральним комісаром Волині та Поділля Шьоне. 26 березня 1943 р. Владика Полікарп написав лист-звернення до Шьоне із закликом до німецької влади перестати грабувати селян, вивозити їх на роботи до райху, відновити шкільництво, не робити облави проти “банд”, не руйнувати церковну ієрархію тощо¹²⁰⁶. Відповідь Генерального комісара Шьоне була датована 8 квітня 1943 р. У своєму листі нацистський чиновник зазначав: “Я переконаний, що большевицька пропаганда

¹²⁰¹ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 253, арк. 65.

¹²⁰² Ліпкан А. Боротьба УПА з німецьким окупаційним режимом // Воєнна історія. – № 5-6. – 2002. – С. 55.

¹²⁰³ Сергійчук В.І. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – С. 29.

¹²⁰⁴ Там само. – С. 31.

¹²⁰⁵ Літопис УПА. – Т. 5. – С. 20.

¹²⁰⁶ ЦДАВО України, ф. 2077, оп. 1, спр. 27, арк. 1.

вдерлась в ряди ОУН і там проводить роботу, яка бажана в інтересах совітів. (...) Необхідно, щоб порядно успособлена українська людність зайняла зовсім сувору і публічну позицію проти бандитизму зі сторони большевицької і національукраїнської (...) Повинно кожному бути відомо, що Німецька Збройна Сила є в силі протиставитися цьому теророві банд, коли вважатимем це за потрібне (...) Надія на підрив Німецької Армії і тим самим здобуття вільної України це утопія»¹²⁰⁷.

Можливо, спроба здобути незалежність партизанською боротьбою і була утопією, але наростаючий антинімецький опір залишався реальністю. Протягом квітня протистояння між українськими націоналістичними збройними відділами і німецькою адміністрацією продовжувало посилюватися. На початку квітня 1943 р. наймасштабніші бої мали місце на Кременеччині¹²⁰⁸, Горохівщині¹²⁰⁹, Луччині¹²¹⁰, Ковельщині¹²¹¹, Дубенщині¹²¹².

9 квітня повстанці вперше спробували розповсюдити свою діяльність на Галичину, напавши на німецькі прикордонні залоги поблизу м. Горохова (на кордоні між РКУ та Генеральним губернаторством). У відповідь німецька прикордонна сторожа (Греншутц) спільно з польською поліцією 10 квітня спалила с. Княже і знищила 172 цивільних мешканців¹²¹³.

Неадекватні пацифікаційні акції нацистів тільки підвищували рівень безкомпромісності у повстанській боротьбі, тому невдовзі гітлерівцям довелося визнати, що українські повстанці, які раніше не нівечили тіл убитих німців, почали поводитися так само жорстоко як і «радянські банди»¹²¹⁴. Повстанська контррозвідка активізувала роботу з виявлення німецьких шпигунів у лавах УПА, яких карали, здебільшого, шляхом страти¹²¹⁵.

На початку другої декади квітня 1943 р. діяльність повстанських відділів почала розповсюджуватися на центральні й південні райони Кам'янець-Подільської області¹²¹⁶. Від середини місяця щоразу частішими ставали напади на районні центри – Мізоч¹²¹⁷,

¹²⁰⁷ ЦДАВО України, ф. 2077, оп. 1, спр. 27, арк. 2-3.

¹²⁰⁸ УПА в світлі документів з боротьби.... – С. 7.

¹²⁰⁹ Киричук Ю. Історія УПА. – С. 13; УПА в світлі документів з боротьби.... – С. 9.

¹²¹⁰ УПА в світлі документів з боротьби.... – С. 10.

¹²¹¹ Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – С. 29.

¹²¹² Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – Т. 1. Волинь. Хронологія подій. – С. 47.

¹²¹³ Ткаченко С. Повстанческая армия. Тактика борьбы. – С. 285.

¹²¹⁴ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 494, арк. 29.

¹²¹⁵ Український здви́г: Волинь. 1939 – 1955. – С. 159.

¹²¹⁶ Там само.

¹²¹⁷ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – Т. 1. Волинь. Хронологія подій. – С. 48.

Горохів¹²¹⁸, Локачі¹²¹⁹ та атаки із засідок на великі німецькі¹²²⁰ або угорські¹²²¹ військові колони. Відповідаючи на активність повстанців, німці спільно з польською поліцією 19 квітня спалили колонію Красний Сад, убивши при цьому близько ста цивільних осіб¹²²².

22 і 23 квітня запеклі бої з німецькою і польською поліцією та загонами АК розгорнулися в районі каменоломень біля польського містечка Янова (Іванова) Долина (Костопільщина). В нападі на Янову Долину взяли участь дві сотні УПА «Яреми» та «Шаули», загальне керівництво якими здійснював І.Литвинчук («Дубовий»). Атака розпочалася близько півночі. До ранку, поки повстанці вивозили з поселення вибухівку та інші трофеї, німецьку та польську поліцію утримували під вогнем у приміщеннях готелю. Близько 4-ї години ранку 23 квітня над містечком з'явився німецький розвідувальний літак. Остерігаючись можливої появи підмоги для оточеного гарнізону, повстанці відійшли в ліс. Під час акції упівці спалили 100 будівель, захопили і знищили промислові об'єкти, підірвали два залізничні мости, заволоділи тонною вибухівки, детонаторами, бікфордівим шнуром. У боях в містечку загинуло 42 німців, 150 польських поліцейських та аковців і близько 500 цивільних поляків, які згоріли у власних помешканнях¹²²³.

Кінець квітня 1943 р. позначився також інтенсивними боями між відділами УПА та окупаційними силами в Турійському¹²²⁴, Рівненському та Острозькому¹²²⁵ районах.

Від початку квітня 1943 р., користуючись тим, що того року до середини квітня була доволі прохолодна погода і довго лежав сніг*, що змушувало повстанців квартирувати на хуторах і прилісових селах¹²²⁶, гітлерівці почали практикувати застосування у боротьбі з УПА цілих військових з'єднань, оточуючи населені пункти і прилеглі до них лісові масиви¹²²⁷. Так, у райони Березне, Людвипіль, Мізоч, Острог, Шумськ і Кременець було перекинуто одну дивізію в складі двох угорських полків,

¹²¹⁸ Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobojstwo dokonane przez nacjonalistow ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939 – 1945. – S. 475.

¹²¹⁹ Motyka G. Ukraińska partyzantka. 1942 – 1960. – S. 201.

¹²²⁰ УПА в світлі документів з боротьби.... – С. 11-12.

¹²²¹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14. – С. 49.

¹²²² Мірчук П. Українська Повстанська Армія, 1942 – 1952. – С. 39.

¹²²³ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – Т. 1. Волинь. Хронологія подій. – С. 49-50.

¹²²⁴ УПА в світлі документів з боротьби.... – С. 11-12.

¹²²⁵ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – Т. 1. Волинь. Хронологія подій. – С. 51.

* Наприкінці березня температура повітря падала до мінус 7 градусів за Цельсієм по ночах. Прохолодна погода стояла до середини квітня, після чого мало місце різке потепління і встановлення майже літньої спеки (ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 294, арк. 14).

¹²²⁶ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14. – С. 48.

¹²²⁷ Там сам. – С. 50.

полку німецьких есесівців і полку складеного з казахів та узбеків¹²²⁸. У розвідувальному донесенні радянських партизанів за 21 квітня 1943 р. повідомлялося: «Німці зараз з усією силою обрушилися на націоналістів, палять українські села, убивають населення, в листівках заявляють, що бульбівці і бандерівці допомагають більшовикам»¹²²⁹.

Однак, після важких боїв у лісах карателям вдалося досягнути лише умовних успіхів, відтіснивши основні повстанські з'єднання у прилеглі регіони, що фактично тільки сприяло поширенню в них дій УПА. Німецький звіт з цього приводу відзначав: «В квітні місяці, завдяки операціям наших підрозділів, у головному районі діяльності банд Березне – Людвипіль настало тимчасове заспокоєння, але зате в районах на південь від автомагістралі діяльність банд активізувалась. На цей час припадають чисельні напади на південну дорогу й пости жандармерії»¹²³⁰.

Нам вдалось виявити в архівах німецьку статистику втрат у боротьбі проти УПА в квітні 1943 р. Так, гітлерівці повідомляли, що протягом місяця ними було убито 1673 «бандитів» й 283 – полонено¹²³¹. Очевидно, що до числа убитих зарахували не одного мирного мешканця знищеного під час пацифікаційних операцій. Свої втрати за квітень місяць німецька поліція подавала доволі скромно – 252 убитих і 140 поранених^{1232*}.

Загалом здобутки німців у ході боротьби з УПА за період від 21 лютого до 21 квітня 1943 р. виглядали наступним чином: поліції та жандармерії за два місяці вдалося полонити 152 «повстанців» (з яких 128 стратили через повішання або через розстріл, решту відправили до тюрем і таборів праці); заарештувати 850 симпатиків повстанського руху (з них стратили 482 особи); провести операції та облави в 401 населеному пункті (з яких спалили 88); здійснити 90 облав на лісові масиви (під час чого знищили 100 повстанських баз і таборів). Однак, оптимістичні звіти поліції про численних знешкоджених повстанців і їхні захоплені бази виглядає сумнівно, коли подивитися на кількість захопленої зброї. В ході численних операцій поліцейські захопили лише 3 кулемети, 4 автомати, 26 гвинтівок, 9 пістолетів, 37 ручних гранат, 160 мінометних мін, 3180 артилерійських снарядів різних калібрів, 7 мотоциклів, 1 мопед, 121 корову, 32 коней, 10 возів, 11 центнерів збіжжя, 54,5 центнерів картоплі тощо¹²³³.

¹²²⁸ Косик В. Українська Повстанська Армія. Короткий історичний огляд // Визвольний шлях. – № 10. – 2002. – С. 57.

¹²²⁹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4. – С. 69.

¹²³⁰ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 494, арк. 35.

¹²³¹ Там само, оп. 1, спр. 294, арк. 32.

¹²³² Там само, оп. 2, спр. 494, арк. 32.

* У звіт потрапили лише втрати німецької поліції без урахування польського шуцманшафту, східних легіонів, власівців та угорців, які використовувалися для боротьби з повстанським рухом.

¹²³³ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 294, арк. 6-7.

Врешті-решт, німецькі урядовці змушені були констатувати провал антиповстанських акцій весною 1943 р. і визнати, що у квітні 1943 р. УПА контролювала всю сільську місцевість на південь від траси Новоград-Волинський – Рівне – Ковель – Брест-Литовськ. На північ від неї відділи УПА вели жорстоку боротьбу за контроль над територією з радянськими партизанами¹²³⁴. Уже в квітні 1943 р. німці прогнозували втрату 40 % посівних площ і 150 тисяч тон зернових у генеральній окрузі Луцьк через діяльність «українських банд»¹²³⁵.

Дані німецької окупаційної адміністрації підтверджують звіти керівників радянських партизанських з'єднань. Так, у донесенні на ім'я М.Хрущова від командирів Я.Мельника, Д.Буренка і М.Владімірова зазначалося, що націоналістичний рух посилив свої позиції й поставив під контроль усю сільську місцевість. «У селах Рівненської області бувають тільки каральні загони німців. Малими групами або поодиноці вони тут не з'являються»¹²³⁶. Донесення розвідгруп радянських партизанів із Житомирщини свідчили, що німці серйозно посилили свої гарнізони в зоні діяльності УПА¹²³⁷, збільшивши кількість особового складу в них у 10–12 разів¹²³⁸. На територію Правобережної і Західної України передислокували чисельні сили угорців з яких сформували потужні опроні пункти навколо важливих комунікацій і адміністративних центрів¹²³⁹.

Радіограма партизанського загону імені Хрущова (командир І.Шитов) інформувала, що в квітні 1943 р. «Бульбівці ведуть бої з німцями на правому березі річки Случ. Бандерівці готують напад за річку Буг, де німці зараз концентруються. Українські націоналісти проводять агітацію серед українського населення спрямовану проти німців і проти радянської влади»¹²⁴⁰.

Чисельність УПА, за підрахунками гітлерівських спецслужб, у квітні 1943 р. сягнула 8–10 тисяч бійців. Нацисти повідомляли, що повстанці атакують уже посеред білого дня, нападають на потяги, визволяють людей підготовлених для вивозу до Німеччини, що в багатьох районах уже не існує німецької адміністрації, а в околиці Рівного спалено всі тартаки й убито близько 400 їхніх керівників і робітників¹²⁴¹. Сам райхскомісар Е.Кох, звітуючись до Берліну писав, що на Волині лишилося тільки два

¹²³⁴ Косик В. Українська Повстанська Армія. Короткий історичний огляд. – С. 57.

¹²³⁵ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 294, арк. 44.

¹²³⁶ Там само, ф. 4620, оп. 3, спр. 100, арк. 78.

¹²³⁷ Там само, ф. 3206, оп. 2, спр. 3, арк. 2-21.

¹²³⁸ ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – С. 31; Український здви́г: Волинь. 1939 – 1955. – С. 136.

¹²³⁹ ЦДАГО України, ф.62, оп.1, спр.227, арк.109, 133, 155, 156; спр. 198, арк. 89.

¹²⁴⁰ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4. – С. 70.

¹²⁴¹ Косик В. Українська Повстанська Армія. Короткий історичний огляд. – С. 58.

райони вільні від «банд», а німецька адміністрація повноцінно функціонує лише на півдні Поділля¹²⁴². На весні 1943 р. у своєму внутрішньому листуванні гітлерівці зазначали, що вони не контролюють на Волині 75 % орних земель і втратили 52 % поставок худоби. Генеральний комісар Волині та Поділля Шьоне на початку травня 1943 р. наголошував у своєму звіті, що в районах Горохів, Любомиль, Дубно, Луцьк, Кременець, повністю «панують націоналістичні банди» і далі вів: «Те, що тут відбувається, слід розцінювати як повстання»¹²⁴³. Повстанці у своїх донесеннях також відзначали різке погіршення настрою в співробітників німецької адміністрації та військових: «Ще на початку квітня урядові чинники впевняли одні одних, що швидко й легко опанують «бунт». Ще в квітні урядовці з «цивільфервальтунг»* їхали на партизан бадьоро й з гумором, немов на полювання на зайців. Тепер вони безраді, похнюплені, пригноблені й залякані на смерть, бояться виїжджати з міста і ждуть більшої допомоги «згори». Одинцем не показуються. На ніч забарикадуються. Фольксдойчів стягають до купи і озброюють»¹²⁴⁴.

Згідно зі звітами ОУН і УПА, протягом квітня 1943 р. від рук повстанців загинуло близько 600 військових і цивільних німців та їхніх союзників. Очевидно, що до цієї цифри не було зараховано поляків, які ліквідовувалися через звинувачення у співпраці з гітлерівською адміністрацією та поліцією. У відповідь на повстанські напади гітлерівці за цей же час убили щонайменше 3 тисячі селян та заручників із числа міської української інтелігенції¹²⁴⁵.

Травень 1943 р. приніс подальші бої і сутички з німцями. 2 травня на трасі Ковель-Брест, під час засідки організованої сотнею Т.Зінчука («Кубика») неподалік с. Кортеліси (рік до того спаленого гітлерівськими карателями), загинув шеф СА В.Лютце, який перебував на Поліссі із інспекційною поїздкою. Разом із ним загинуло четверо офіцерів німецької поліції, які супроводжували високопоставленого гостя¹²⁴⁶. Відносно великими втратами (від 5 до 60 осіб) німців та їхніх союзників позначилися травневі бої на Костопільщині¹²⁴⁷, Шумщині¹²⁴⁸, Горохівщині, Луччині¹²⁴⁹,

¹²⁴² Там само.

¹²⁴³ Косик В. Українська Повстанська Армія. Короткий історичний огляд. – С. 58.

* цивільне управління

¹²⁴⁴ Літопис УПА. – Т. 5. – С. 26.

¹²⁴⁵ Патриляк І. 1943 рік в історії ОУН і УПА. – С. 153.

¹²⁴⁶ ДАВО, ф. Р-1021, спр. 5, арк. 93.

¹²⁴⁷ Русначенко А. Народ збурений. – С. 78.

¹²⁴⁸ Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobojstwo dokonane przez nacjonalistow ukraińskich na ludności polskiej Wołzynia 1939 – 1945. – S. 475.

¹²⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 3837, оп. 1, спр. 8, арк. 5-6.

Володимиреччині¹²⁵⁰, Колківщині¹²⁵¹, Рівненщині¹²⁵²; напади на м. Ківерці¹²⁵³; засідки на трасах поблизу Кременця¹²⁵⁴, Костополя¹²⁵⁵, Ковеля¹²⁵⁶; атаки на залізницю між Ківерцями і Тростянцем¹²⁵⁷. У ході протистояння у першій половині травня 1943 р. німецькі й угорські частини вперше комбіновано використовували проти УПА авіацію, бронетехніку та артилерію¹²⁵⁸.

Болючих втрат у боях з німцями повстанці зазнали під час нападу 16 травня 1943 р. на німецьку залозу в с. Новомалин Острозького району¹²⁵⁹, в ході сутичок у Солотвинських лісах (Ковельський район)¹²⁶⁰, у протистоянні в Садівському лісі неподалік Луцька¹²⁶¹, в с. Антонівка Турійського району¹²⁶².

Наприкінці травня 1943 р. найзапекліші сутички між УПА й окупаційними силами розгорнулися в околицях Сарн¹²⁶³, Клесова¹²⁶⁴, Рівного¹²⁶⁵, Локачів¹²⁶⁶, Рокитного¹²⁶⁷, Острога¹²⁶⁸, Ковеля¹²⁶⁹, у Старожуківських лісах¹²⁷⁰.

У травні 1943 р. також зафіксовано диверсії відділів УПА на залізниці. Зокрема, керівник штабу радянських партизанів у Житомирській області І.Шитов у розвідувальному донесенні повідомляв: «Бандерівці в 20-х числах травня розібрали залізничну лінію Новоград-Волинський – Шепетівка»¹²⁷¹. Завдяки подібним акціям повстанцям вдавалося захоплювати військові вантажі. 30 травня 1943 р. командування

¹²⁵⁰ Денишук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – Т. 1. Волинь. Хронологія подій. – С. 56.

¹²⁵¹ Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Українська повстанська армія та збройні формування ОУН у Другій світовій війні // Воєнна історія. – № 5–6. – 2002. – С. 18.

¹²⁵² ДАРО, ф. Р-30, оп.2, спр.17, арк. 5 або ЦДАВО України, ф 5245, оп. 1, спр. 954, арк. 50.

¹²⁵³ Там само, арк. 6.

¹²⁵⁴ Скорупський М. Туди де бій за волю. – К., 1992. – С. 92-93.

¹²⁵⁵ УПА в світлі документів з боротьби. ... – С. 12-13.

¹²⁵⁶ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 66, арк. 5.

¹²⁵⁷ Там само, арк. 6.

¹²⁵⁸ Русначенко А. Народ збурений. – С. 87; Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Українська повстанська армія та збройні формування ОУН у Другій світовій війні // Воєнна історія. – № 5-6. – 2002. – С. 18.

¹²⁵⁹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14. – С. 49.

¹²⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 3838, оп. 1, спр. 95, арк. 119.

¹²⁶¹ Там само, арк. 121.

¹²⁶² Там само, арк. 127.

¹²⁶³ Український здви́г: Волинь. 1939 – 1955. – С. 155; Літопис УПА. Нова серія. – Т. 1. – С. 9.

¹²⁶⁴ Кентій А. Українська повстанська армія в 1942 – 1943 рр. – К., 1999. – С. 119.

¹²⁶⁵ УПА в світлі документів з боротьби. ... – С. 13; Motyka G. *Ukrainian partyzantka. 1942 – 1960.* – S. 204.

¹²⁶⁶ ЦДАВО України, ф. 3679, оп. 1, спр. 53, арк. 219.

¹²⁶⁷ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 171.

¹²⁶⁸ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14. – С. 50.

¹²⁶⁹ ЦДАВО України, ф. 3838, оп. 1, спр. 95, арк. 129; ДАВО, ф. Р-1021, спр. 1, арк. 25, 57, 92.

¹²⁷⁰ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 1. – С. 9.

¹²⁷¹ ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – С. 76.

повстанської групи «Озеро» почувалося настільки впевнено, що видало розпорядження із заборонаю окупантам пересуватися по залізниці вночі¹²⁷².

Травневі удари по німецькій адміністрації і поліції «зірвали» на Волині набір робітників до райху. Зокрема, в Луцькому районі, де німці розіслали 2500 мобілізаційних карток для робітників, на пункти призову прибуло лише 210 осіб, з яких до Німеччини виїхало тільки 130 людей¹²⁷³.

У травні 1943 р. відділи УПА почали здійснювати великі рейди Правобережною Україною. Зокрема, на Житомирщині повстанські відділи за три тижні травня здійснили 15 успішних боїв з німецькою поліцією і знищили поліцейську школу біля Житомира розстрілявши 260 її слухачів, захопили залізничну станцію Коростень (на якій роззброїли відділ німецької жандармерії та заволоділи накопиченою на складах зброєю, амуніцією і продовольством)¹²⁷⁴. Також в ході рейду було здійснено розвідку території, проведено десятки сутічок із радянськими партизанами, розповсюджено агітаційну літературу¹²⁷⁵, влучено до УПА групи місцевих добровольців¹²⁷⁶.

Підсумовуючи весняний період боїв УПА з німцями, повстанське командування вказувало на те, що за цей час мали місце понад 600 збройних зіткнень та акцій різного масштабу¹²⁷⁷. Повстанським відділам, на переконання командування, вдалося розповсюдити свою діяльність на гігантських територіях – від Бресту до Сокаля і від Буга до Житомира, охопивши таким чином площу близько 300 тис. кв. км^{1278*}. Проте, незважаючи на перебільшення, які командування робило очевидно із пропагандистською метою, необхідно констатувати, що молода повстанська армія зуміла досягнути протягом весни чималих успіхів. Незважаючи на те, що німці чинили опір і протягом квітня – травня 1943 р. перетворили свої головні опірні пункти на важкодоступні фортеці, суттєво збільшивши особовий склад гарнізонів, упівцям вдалося оволодіти значними просторами в сільській місцевості. А ціла низка доволі успішних нападів на містечка, засідок на каральні експедиції підвищили авторитет УПА, дали можливість її старшинам і воякам набратися деякого військового досвіду, заставили гітлерівців рахуватися з українським повстанським рухом, як серйозною загрозою для свого панування в регіоні.

¹²⁷² Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 581.

¹²⁷³ Літопис УПА. – Т. 5. – С. 29.

¹²⁷⁴ Лебедь М. УПА. Українська Повстанська Армія: її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. – С. 54.

¹²⁷⁵ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 1. – С. 49.

¹²⁷⁶ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 640-641.

¹²⁷⁷ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 60, арк. 49.

¹²⁷⁸ Там само.

* Площа територій на яких оперувала УПА наприкінці весни 1943 р. безперечно вказана некоректно. Вона становила тоді близько 100 тис. кв. км.

Занепокоєний складним становищем окупаційної влади на Волині та Поліссі 5 травня 1943 р. в Україну з робочим візитом прибув рейхсміністр окупованих територій Сходу А. Розенберг. На нараді у Рівному йому доповіли, що «українські націоналісти завдають більше труднощів, ніж більшовицькі банди»¹²⁷⁹. Комісар округу Луцьк заявив: «Майже всі державні господарства перебувають у руках банд. Залізниця підривають, по шляхах можна їздити лише з конвоєм. Наші сили не можуть взяти верх над бандами. Тому і населення більше з нами не співпрацює»¹²⁸⁰. Рейхскомісар Е. Кох доповів своєму шефові, що «...українські націоналістичні банди мають своє суворе й уміле керівництво і подиву гідне озброєння. Треба припустити, що ці банди почали методично збирати зброю і боєприпаси одразу ж після приходу німецького вермахту... Об'єкти, на які нападають банди, – це важливі для доступу в країну і постачання фронту залізниця, шляхи і мости, державні господарства, молочарні, склади зі збіжжям і сіном, а також доступні їм промислові підприємства»¹²⁸¹. Згодом, гітлерівські спецслужби відзначали, що в квітні 1943 р. відділи УПА здійснили 57 нападів на німецькі об'єкти, а в травні вже 70^{1282*}.

У червні ситуація для німецького окупаційного апарату та поліції на Волині й Поліссі ставала щоразу нестерпнішою. На початку місяця інтенсивні бої точилися за м. Турійськ¹²⁸³, в околицях Горохова¹²⁸⁴, на півночі Волинської області¹²⁸⁵, поблизу Клесова, Томашгорода і Степані на Рівненщині¹²⁸⁶, неподалік Луцька¹²⁸⁷, на Кременеччині¹²⁸⁸, у Свинаринському лісовому масиві¹²⁸⁹.

Практично під повним контролем повстанців у червні 1943 р. була ситуація на півночі Рівненщини. Зокрема, радянські партизанські зведення повідомляли: «Від 8 червня райцентр Володимирець оточений націоналістами озброєними однією гарматою, станковими і ручними кулеметами, із завданням робити німців та озброєних поляків, встановити свою владу і наступати на партизанів (...) У селі Більська Воля до 100 націоналістів з однією 76 мм гарматою, вони серйозно окопались, одягнуті в

¹²⁷⁹ ЦДАВО України, ф. 3679, оп. 1, спр. 59, арк. 47.

¹²⁸⁰ Косик В. Українська Повстанська Армія. Короткий історичний огляд. – С. 67.

¹²⁸¹ Там само.

¹²⁸² ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 494, арк. 36.

* Якщо врахувати динаміку нападів за квітень-травень, то можна припустити, що в березні, квітні й травні їх було разом близько 150. Це йдеться лише про напади на німецькі об'єкти, не враховуючи засідок, боїв у лісах тощо.

¹²⁸³ ЦДАВО України, ф. 3838, оп. 1, спр. 6, арк. 29.

¹²⁸⁴ Боляновський А. Боротьба УПА проти нацистського окупаційного режиму. 1943 р. – С. 171.

¹²⁸⁵ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 66, арк. 6.

¹²⁸⁶ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – Т. 1. Волинь. Хронологія подій. – С. 74.

¹²⁸⁷ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 66, арк. 1.

¹²⁸⁸ АЦДВР, ф. «Миколи Лебедя», спр. 340201, арк. 1.

¹²⁸⁹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 66, арк. 2.

німецьку військову форму, на пілотках носять тризуби, на рукавах жовті пов'язки. Контролюють всі дороги від Володимирця до Рафалівки й Антонівки»¹²⁹⁰.

9 червня 1943 р. жорстокі бої між німецькими каральними експедиціями і повстанськими відділами точилися у Володимир-Волинському районі¹²⁹¹. 10 червня поблизу с. Мощаниці, Острозького району повстанський відділ без бою роззброїв угорський підрозділ, захопивши 2 кулемети, 12 гвинтівок, 60 гранат, 3000 патронів для гвинтівок і 22 кулеметні стрічки, взуття та одяг¹²⁹². 12 червня українські партизани атакували дві роти німецьких і польських поліцейських біля с. Берестове. В ході бою загинуло 7 німців і 15 польських поліцейських¹²⁹³. Того самого дня неподалік м. Ковеля були зафіксовані напади повстанських відділів на німецькі каральні експедиції. Повстанцям вдалося знищити броневий автомобіль, один міномет та один важкий кулемет, захопити 1 МП, 8 гвинтівок, 3 пістолети, 500 патронів. З восьми битих німців були зняті однострої та взуття¹²⁹⁴.

Від 1 до 13 червня 1943 р. партизани здійснювали облогу містечка Колки. Оточивши населений пункт щільним кільцем загони УПА його цілковито заблокували. Після переговорів із німецькою залогою командування УПА дозволило покинути містечко полякам і німцям, які вийшли наданим коридором 5 і 13 червня. Того самого 13 червня до населеного пункту увійшов курінь УПА «Рубашенка», який розквартирувався в містечку перетворивши його на «столицю» «Колківської республіки»¹²⁹⁵.

На півночі Рівненської області, яку повстанці на початку червня 1943 р. поставили під свій контроль, упівське командування розгорнуло мобілізаційні заходи, масово забираючи до лав УПА молодь¹²⁹⁶.

15 – 19 червня 1943 р. бої між повстанцями і німецькими каральними експедиціями особливо активно точилися на півдні Волинської області¹²⁹⁷, де фіксувалися випадки поголовних розстрілів повстанцями полонених німців і їхніх співробітників¹²⁹⁸.

У 20-х числах червня серія повстанських нападів на німецьких сільськогосподарських керівників прокотилася територією Кременеччини¹²⁹⁹ та

¹²⁹⁰ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4. – С. 93.

¹²⁹¹ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – Т. 1. Волинь. Хронологія подій. – С. 74.

¹²⁹² ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 66, арк. 6.

¹²⁹³ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 1. – С. 9.

¹²⁹⁴ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 66, арк. 6.

¹²⁹⁵ Motyka G. *Ukrainska partyzantka. 1942 – 1960.* – S. 200.

¹²⁹⁶ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1387, арк. 185.

¹²⁹⁷ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 117, арк. 24.

¹²⁹⁸ Данилюк В. Вірити занадто боляче... Волинь: хроніка подій 1939 – 1944 років. – С. 149-150.

¹²⁹⁹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 340.

Шумщини¹³⁰⁰, масштабні атаки повстанців на німецькі склади фіксувалися в околицях Володимира-Волинського¹³⁰¹ та Берестечка¹³⁰². 23 – 26 червня на Рівненщині упівці провели дві масштабні атаки на залізниці, внаслідок яких загинуло, за повстанськими повідомленнями, до 30 німецьких солдатів¹³⁰³ і захоплено потяг з амуніцією¹³⁰⁴.

26 червня, за повідомленням радянських партизанів, сутички між націоналістами і німцями мали місце поблизу с. Хараїмівка Деражненського району: «...німці вели бій з націоналістами, в результаті убито 4 німці і 19 націоналістів. При виїзді німців із Хараїмівки націоналісти відправили прити них засідку і вбили ще 7 німців»¹³⁰⁵.

Наприкінці червня 1943 р. відбулися бої повстанців із німецькою поліцією неподалік м. Горохова. В ході цих боїв, за повстанськими звітами, німці втратили 56 солдатів і 140 мобілізованих у поліцію фольксдойчів убитими і коло 200 пораненими¹³⁰⁶. Також останніми днями червня 1943 р. мав місце бій між німецькою та польською поліцією і повстанцями з відділу «Беркута» поблизу с. Вербень Димидівського району Рівненської області. Повстанські документи не повідомляють про втрати противника, вказуючи лише, що сотня втратила двох козаків убитими¹³⁰⁷.

Червнем 1943 р. датується напад сотень «Гордієнка» і «Шавули» на німецьку поліцію, яка перебувала в с. Бистричі Березнівського району Рівненської області. Після затяжного бою повстанці зуміли захопити частину військового майна, яке охороняли німці (склади зі зброєю, амуніцією і підводи з продовольством та фуражем). В ході бою втрати повстанців склали 15 осіб убитими, німці втратили 10 поліцейських. Тоді ж відділ «Барсука» провів успішну засідку на німецьку автоколонну (4 вантажівки), яка в супроводі 20 солдатів рухалася з Рівного до Радивилова. Троє німців загинули у перестрілці, інші склали зброю. Весь вантаж і озброєння охорони дісталось повстанцям. Полонених німців відпустили¹³⁰⁸.

З німецьких звітів за червень 1943 р. дізнаємося, що велика «українська банда» захопила доволі добре захищені військові продовольчі склади в Шепетівці, що міста Горохів та Остроз з усіх боків оточені «великими групами банд»¹³⁰⁹.

¹³⁰⁰ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 35, арк. 176.

¹³⁰¹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 1. – С. 10.

¹³⁰² Там само.

¹³⁰³ УПА в світлі документів з боротьби.... – С. 13.

¹³⁰⁴ Там само.

¹³⁰⁵ ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – С. 85.

¹³⁰⁶ УПА в світлі документів з боротьби.... – С. 14.

¹³⁰⁷ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – Т. 1. Волинь. Хронологія подій. – С. 76.

¹³⁰⁸ Там само. – С. 77.

¹³⁰⁹ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 494, арк. 36.

Усі вказані вище червневі акції УПА проти німців проводилися з ініціативи повстанців, але поряд з ними були десятки боїв проти окупантів, які починалися з німецьких атак проти партизанських баз і таборів. А вже 7 червня 1943 р. німецьке командування розпочало масштабну антиповстанську операцію. Командування німецькими військами взяв на себе командувач СС і поліції Генеральному Комісаріаті Волинь і Поділля бригаденфюрер СС Гінцлер¹³¹⁰. У наказі № 41, підписаному Гінцлером, зазначалася: «Національні заворушення в східних частинах Волині (Любомль, Горохів, Кременець, Володимир, Дубно) тривають далі. Повстання мусить бути знищене, а цілий простір опанований пропагандистськи і господарче. Ціль цю можна досягнути шляхом покликанням спеціально вишколеної команди СД, підтримуваної відділами поліції»¹³¹¹. У Любомлі, Дубно, Горохові та Володимирі було створено спеціальні групи СД, які з допомогою поліційних частин та жандармерії мали знищити в лісах «банди» і відновити «німецький порядок» на окупованих територіях¹³¹². Німецькі каральні команди мали діяти «рухомим способом», а «опорні та штурмові пункти» повинні були ускладнити «пересування банд» лісовими теренами¹³¹³. Кожен німецький гарнізон, опорний пункт чи каральна група мали щодня звітувати про становище «банд», їхню силу та озброєння, про власне становище, про передислокацію ворога, власні та ворожі втрати. Перші удари повинні були наноситися по штабах і командному складу УПА задля чого передбачалося посилити розвідку¹³¹⁴.

21 червня 1943 р. територія РКУ була оголошена «зоною антипартизанських операцій»¹³¹⁵. З липня 1943 р. до операцій проти УПА було залучено відомого борця з партизанами, командувача всіма протипартизанськими формуваннями на Східному фронті Е. фон дем Баха-Зелевскі. У розпорядженні німецьких генералів було 10 тисяч солдатів (німецьких та польських поліцаїв і жандармів), 10 батальйонів мотопіхоти (до 7 тисяч чоловік) з артилерією, 50 танків і бронемашин, 27 літаків, угорські частини та 5 бронепоездів (базування: Ковель – 2, Ківрці – 1, Здолбунів – 2)¹³¹⁶. Головний удар, за наказом Е. фон дем Бах-Зелевскі, було нанесено по півдню Волині – район Володимира-Волинського, Луцька, Рівного, Дубна, Кременця, що дозволило головним

¹³¹⁰ Стародубець Г.М. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941 – 1943). – С. 109.

¹³¹¹ АЦДВР, ф. «Миколи Лебедя», спр. 541404, арк. 1

¹³¹² ЦДАВО України, ф. 3697, оп. 1, спр. 1, арк. 1-2.

¹³¹³ Там само, арк. 1-2.

¹³¹⁴ АЦДВР, ф. «Миколи Лебедя», спр. 541404, арк. 2.

¹³¹⁵ Патриляк І. 1943 рік в історії ОУН і УПА. – С. 160.

¹³¹⁶ Стародубець Г.М. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941 – 1943). – С. 109-110.

силам УПА, які тоді дислокувались на північ від залізничної лінії Ковель – Здолбунів – Шепетівка, фактично уникнути великих зіткнень¹³¹⁷.

Однак навіть на півдні Волині для ефективної боротьби з повстанцями цих сил виявилося мало. Крім того, вони були невідготівані для партизанського способу ведення бойових дій. Відділи УПА маневруючи виходили з-під ударів противника, переміщаючись в інші райони. Тому німці здебільшого воювали із сільською самообороною¹³¹⁸ або ставали жертвами засідок на автомобільних дорогах¹³¹⁹ та залізницях¹³²⁰. У цей період повстанці часто з допомогою хитрощів наводили німецькі каральні групи на свої засідки, що тягло за собою великі втрати з боку поліції¹³²¹.

Яскраву картину протистояння відділів СКВ та УПА німецьким каральним акціям (із широким залученням польської допоміжної поліції) демонструє звіт українського підпілля з округи «Степ» (південно-західна частина Волинської області), який охоплює події від 19 червня до 18 липня 1943 р. і свідчить про повсякденність бойових сутичок і німецьких каральних акцій, які супроводжувалися масовими злочинами проти цивільного населення¹³²².

Здійснюючи бездарні каральні операції проти УПА, нацисти одночасно потурбувалися про ідеологічну підготовку своєї акції. У селах і над лісовими масивами розкидалися листівки у яких ОУН називалася «знародом жидівського большевизму», стверджувалося, що «кремлівські жида стоять у зв'язку з ОУН», а УПА керують «агенти Москви», що «Бандеру призначили старшим большевиком України» та інші нісенітниці¹³²³. Німці продовжували апелювати до міфів 1941 р. про «визволення» від більшовизму, про «вдячність» Німеччині за вигнання «комуни» тощо¹³²⁴. Загальний наклад цих німецьких агітаційних листівок на Волині та Поліссі становив 600 тисяч штук¹³²⁵, але їхній недолугий зміст цілковито нівелював кількісний ефект¹³²⁶.

Поряд зі зверненнями до населення і повстанців широко розповсюджувалися заклики до колишніх шуцманів із вимогою повернутися на німецьку службу і запевненням у тому, що їх ніколи і ніхто не мав наміру репресувати, а вони просто стали жертвами «брехливої» пропаганди¹³²⁷. Командувач німецькими поліційними

¹³¹⁷ Шанковський Л. Українська Повстанча Армія // Історія українського війська. 1917 – 1995. – С. 526.

¹³¹⁸ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. – С. 255.

¹³¹⁹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 66, арк. 3.

¹³²⁰ Шанковський Л. Українська Повстанча Армія – С. 526.

¹³²¹ Kranc R. W Drodze z Ostroga na Kołymę. – Kraków, 1998. – S. 31.

¹³²² ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 117, арк. 24.

¹³²³ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 35, арк. 253.

¹³²⁴ Там само, арк. 241-249, 253-257, 259, 264, 268, 279-280.

¹³²⁵ Літопис УПА. – Т. 5. – Торонто. – 1984. – С. 28.

¹³²⁶ АЦДВР, ф. «Миколи Лебедя», спр. 542004, арк. 1; ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 35, арк. 244.

¹³²⁷ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 35, арк. 229.

військами фон дем Бах-Зелевскі навіть оголошував амністію «членам банд», які зрозуміли «свою незаконну і ганебну діяльність» та наказав розкидати над лісами відповідні «перепустки» для бажаючих здатися¹³²⁸. Однак документів, які б засвідчили масове «покаяння» повстанців досі не виявлено.

Керівництво підпілля та повстанського руху уважно аналізувало зміст німецьких пропагандистських листівок¹³²⁹. Намагаючись протиставитися гітлерівській пропагандистській машині повстанська пропаганда відповіла німцям своїми листівками в яких населення закликалося до опору. Особливий акцент робився на саботуванні виїзду до Німеччини. Альтернативою поїздки на підневільну працю був, на думку авторів листівки, активний організований опір в лавах УПА¹³³⁰.

Провалившись у бойових діях проти УПА та не вгадавши з ідеологічною «обробкою» населення, гітлерівці традиційно широко застосовували масовий терор проти мирних громадян. 9 червня німецькі літаки розбомбили в районі Володимира-Волинського села Скабарівщина (загибло 30 осіб), Хоріш, П'ятикопів, Креш, Загорів, Блудів (у цих поселеннях спалено 17 господарств і загибло 12 осіб)¹³³¹. 20 червня у с. Бубні (Володимир-Волинський район) німецький панцерний потяг вогнем із гармати запалив 28 хат і церкву¹³³². У с. Скобояки 22 червня 1943 р. німецькі карателі повісили 9 осіб на телеграфних стовпах (серед страчених були сільські вчителі, агрономи)¹³³³. 3 липня німецькі літаки розбомбили с. Охлопів (загибло 8 мирних мешканців)¹³³⁴. Наприкінці червня – на початку липня 1943 р. у Берестечку та Володимирі-Волинському арештували 150 українських інтелігентів, тисячу юнаків і дівчат вивезли на роботи до Райху¹³³⁵. 15 липня в Микуличах німецький каральний загін спалив шість хат і вбив чотирьох невинних мешканців¹³³⁶. Протягом тижня було арештовано й 15-16 липня 1943 р. страчено українську інтелігенцію Рівного, Луцька й Кременця (понад 2 тисячі осіб), цілком спалено села (Малин, Уличів, Губків, Манн та інші)¹³³⁷. Окремі населені пункти (Унинець, Лаврів, Радомишль, Суховолю, Вільче Демидівського району) гітлерівці бомбардували з літаків протягом 13 і 20–25 липня 1943 р. внаслідок чого було вбито і поранено до

¹³²⁸ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 35, арк. 251.

¹³²⁹ Там само, т. 71, арк. 7.

¹³³⁰ Там само, арк. 94-96.

¹³³¹ Там само, арк. 9.

¹³³² Там само.

¹³³³ Там само.

¹³³⁴ Там само.

¹³³⁵ Там само.

¹³³⁶ Там само.

¹³³⁷ Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Українська повстанська армія та збройні формування ОУН у Другій світовій війні. – С. 19.

300 мирних мешканців, згоріло 500 господарств¹³³⁸. 17 і 20 липня було бомбардовано авіацією села Брани, Красова, Пеляхни, Нечихвостя, Коритниця. Під час цих акцій загинуло 7 людей і згоріло 35 господарств¹³³⁹. 21 липня німецький літак бомбив с. Нісвицьку Діброву, де було скинуто 20 бомб. Того ж дня каральні загони гітлерівців частково або повністю спалили села Колодихня, Нива Губинська, Дубова Корчма, Куринин¹³⁴⁰. Лише 13-14 липня 1943 р. в околицях Луцька було частково або повністю спалено чи розбомблено авіацією 35 українських і чеських сіл у яких загинуло 624 чехи і 634 українці¹³⁴¹. Особливою жорстокістю під час паціфікаційних акцій відзначалися угорські війська й польська поліція¹³⁴².

Читаючи звіти повстанського Запілля за літо 1943 р. не покидає відчуття, що йдеться не про глибокий тил, а про передові позиції воюючої армії. Цивільне населення опинилося в правдивому пеклі терору, який огорнув його з усіх боків¹³⁴³. Проводячи криваві паціфікаційні акції, нацисти не залишали надії зробити винними в усіх бідах в очах мирного населення «нерозсудливих» керівників націоналістичного руху, «божевільних галичан, що дбають лише за власну честолюбність», яким вдалося «зворохобити народ» через, що терплять мирні громадяни¹³⁴⁴.

Перші криваві акції і масова агітація дещо похитнули віру населення в УПА та її здатність захистити мирних мешканців від терору¹³⁴⁵. Однак, після початкової розгубленості та зневіри відбулося поступове піднесення і посилення опору. За німецькими даними, активність повстанців після каральних акцій проти них не лише не знизилася, але навіть зросла. Загалом, протягом липня 1943 р. УПА здійснила 295 атак на німецькі опорні пункти, 682 саботажні акції на залізниці, 119 нападів на господарські об'єкти. Наступного місяця активність націоналістів ще більш посилилася – 391 напад на німецькі гарнізони, 1034 диверсії на залізниці, 151 атака на підприємства¹³⁴⁶.

Одночасно, у відповідь на гітлерівський терор проти мирного населення, повстанці відповіли терором і жорстокістю щодо окупантів, жорстоко знищуючи полонених, блокуючи віддалені гарнізони від підвезення харчів і боєприпасів¹³⁴⁷, знущаючись над трупами вбитих німців¹³⁴⁸.

¹³³⁸ Літопис УПА. – Т. 2. – С. 163.

¹³³⁹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 71, арк. 9.

¹³⁴⁰ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 594.

¹³⁴¹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. – С. 69-70.

¹³⁴² Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 594; Т. 11. – С. 510.

¹³⁴³ Український здви́г: Волинь. 1939 – 1955. – С. 172.

¹³⁴⁴ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 35, арк. 266.

¹³⁴⁵ Там само, т. 71, арк. 8-9.

¹³⁴⁶ Косик В. Українська Повстанська Армія. Короткий історичний огляд. – С. 59.

¹³⁴⁷ Цит за.: Motyka G. *Ukrainian partyzantka*. 1942 – 1960. – S. 199.

¹³⁴⁸ *Ibidem*. – S. 205.

Ведучи вперті бої із німецькими каральними експедиціями, упівські сотні одночасно просувалися на волинське Полісся, де потіснили радянських партизанів на територію Білорусії, а також вдавалися до тактики глибоких рейдів на територію Житомирщини й Київщини. Перший відділ УПА у рейд на схід вирушив 13 травня 1943 р. і в ніч з 29 на 30 травня перетнув колишній полько-радянський кордон на Житомирщині. До кінця липня рейдуючий відділ пройшов до Коростенського, Базарського і Потіївського районів, отаборився на деякий час в лісах Малинського району (південніше від м. Малина) з яких робив напади на німецькі окупаційні установи, червоних партизанів, формував підпільну мережу з місцевого населення¹³⁴⁹.

29 липня 1943 р. відділ об'єднався із рейдуючою сотнею «Гордієнка», після чого обидва підрозділи подались на схід від р. Тетерів у великі лісові масиви на межі Житомирської та Київської областей¹³⁵⁰. Власне, рейд сотні «Гордієнка», яка дійшла до Потіївського і Малинського районів, а потім успішно повернулася назад на Рівненщину, став найбільш відомим влітку 1943 р. В ході рейду повстанці знищили 184 німців і місцевих поліцейських, мали низку сутичок із радянськими партизанами та провели набір добровольців до УПА¹³⁵¹.

Декілька повстанських відділів перетнули старий радянсько-польський кордон 30 червня 1943 р. з метою провести пропагандистські рейди територією Житомирщини і відсвяткувати на центральноукраїнських територіях другу річницю львівського самостійницького акту¹³⁵².

Підсумовуючи основні результати рейдів весни-літа 1943 р. на Житомирщину та західну Київщину повстанське командування відзначало, що рейд відділів УПА на Схід закріпив працю, яку проводила ОУН(Б) у східних областях протягом останніх років, мав колосальний вплив на сільське та міське населення, налякав німецьку адміністрацію і фольксдойчів¹³⁵³.

Про повстанські рейди на Схід із занепокоєнням доносила радянська розвідка. 20 червня 1943 р. Сумське партизанське з'єднання повідомляло УШПР: «12 червня в районі Рокитне із західної околиці пересувався добре озброєний загін бандерівців в кількості до 400 осіб, командир загону «Шпак». Загін рухається в Житомирську та Київську області розповсюджувати свій вплив»¹³⁵⁴. У розвідзведенні до УШПР від 20 липня 1943 р. повідомлялося: «Останнім часом відзначається прагнення українських

¹³⁴⁹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 639-642.

¹³⁵⁰ Там само. – С. 640.

¹³⁵¹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 66, арк. 4.

¹³⁵² Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 343.

¹³⁵³ Там само. – С. 647.

¹³⁵⁴ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4. – С. 84.

націоналістів розповсюдити свої впливи на населення Житомирської та Київської областей. У перших числах червня сотня бандерівців (180 осіб) під командуванням «Вовка» і «Верещаки» під виглядом радянських партизанів направилися в район Житомира і Києва для зв'язку з підпільними націоналістичними організаціями в Білоцерківському, Бердичівському, Лугінському і Вчорайшівському районах. (...) У лютому 1943 р. центром було дане завдання націоналістам, згідно з яким при переході Червоної армії на Правий берег Дніпра націоналісти мають ліквідувати радянський актив і піти в підпілля, а потім підняти повстання, повалити радянську владу в Україні і створити самостійну Україну»^{1355*}. Інше радянське розвідувальне донесення вказувало: «За даними на 23.06.43 р. в перших числах червня 1943 р. загін українських націоналістів чисельністю до 500 осіб рухався із Новограда-Волинського в Київську область»¹³⁵⁶. Аналізуючи тенденцію просування УПА на Схід аналітики із радянських спеціальних служб констатували: «Останнім часом націоналісти намагаються перейти у Східну Україну, особливо по дорозі на Житомир. Посилають великі каральні загони. Завдання зліквідувати партизанів. На Київ пішов загін чисельністю 170 – 200 чоловік, озброєння: 9 ручних кулеметів, 44 автомати, інше – гвинтівки. Великий загін націоналістів форсував річку Тетерів»¹³⁵⁷.

16 липня 1943 р. у розвідувальному зведенні УШПР відзначалося, що потужні сили повстанців (5 тисяч осіб) сконцентровані в районі Сарн, Клесова, Оржаниці, а в селі Соломійвка розташована велика повстанська типографія. Радянські розвідники також відзначали, що повстанці, сконцентровані в районі Корця і Березного, дрібними групами просочуються в ліси Житомирщини¹³⁵⁸.

Подібно до радянської розвідки, німецькі військові аналітики також уважно слідували за просуванням УПА в східному напрямку. Зокрема, в донесенні «Українського відділення служби контррозвідки» у м. Здолбунів від 15 вересня 1943 р. зазначалось: «Робота Верховного командування УПА проявляється в успішній організації і бойовій діяльності націоналістичних банд в усіх областях, де ОУН-Бандери встановила свої впливи. В Західній Україні організовані училища для підготовки офіцерів та унтер-офіцерів. Сформовані три основні ударні групи під назвами північна, центральна (очевидно, має бути – «західна») і південна групи, які мають наступати із Західної України в напрямку до Дніпра. Уже наприкінці липня 1943 р. в околицях

¹³⁵⁵ ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – С. 89-90.

* Майже ідентичне за змістом повідомлення подавала розвідка партизанського з'єднання імені М.Хрущова від 26 червня 1943 р. (Див.: Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4. – С. 85).

¹³⁵⁶ ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – С. 84.

¹³⁵⁷ Український здвиг: Наддніпрянщина. 1941 – 1955. – С. 271.

¹³⁵⁸ Український здвиг: Волинь. 1939 – 1955. – С. 161.

Житомира з'явилися загони чисельністю 500 – 800 осіб, які пройшли через райони Коростень – Радомишль – Макарів. Ними був розповсюджений численний пропагандистський матеріал, особливо в районі Звягеля і Коростишева»¹³⁵⁹.

Найбільші сутички і бої з німцями й угорцями у серпні – вересні 1943 р. мали місце в Луцькому районі¹³⁶⁰; на Кременеччині¹³⁶¹; Здолбунівщині¹³⁶²; поблизу Ківерців¹³⁶³; на Горохівщині¹³⁶⁴ та Рівненщині¹³⁶⁵; в околицях Гощі¹³⁶⁶; під час повстанського атак на Камінь-Каширський¹³⁶⁷, Володимир-Волинський¹³⁶⁸, Ківерці¹³⁶⁹, передмістя Луцька¹³⁷⁰, Мізоч¹³⁷¹, Сарни¹³⁷².

Із занепокоєнням спостерігали за розгортанням повстанського руху радянські партизани. Зокрема, у серпні 1943 р. партизанській розвідці вдалося дістати точну інформацію про чисельність та дислокацію відділів повстанської групи «Озеро» (північна частина Волинської області). До Москви була відправлена детальна телеграма: «Штаб Української повстанської армії «Озеро» – Ковельське угруповання – розташований поблизу озера Сомин, що за 12 км на північний схід від м. Ковеля. Чисельність цього угруповання понад 2000 осіб, не рахуючи самооборону, організовану ними по селах. Дислокація угруповання: Прилиньський ліс – 600 осіб. Озброєння: 10 гармат різного калібру, тяжких і легких кулеметів близько 20. В районі Каменя-Каширського понад 200 осіб. В районі села Стара Гута і Чорний Ліс – близько 400 осіб. Озброєння: 8 ручних кулеметів, решта гвинтівки. В лісі Коври близько 350 осіб. Озброєння: 5 ручних кулеметів, решта гвинтівки. В лісі за 5-6 км північно-східніше Гуті Ратинської близько 25 осіб. В лісі 2 – 3 км східніше Ченемо-Наваля близько 150 осіб. Частина цих груп не озброєні. На даний момент націоналісти всіма способами посилено мобілізують чоловіків від 1910 до 1924 року народження»¹³⁷³.

Враховуючи доволі успішну розбудову УПА на Волині керівництво ОУНСД наприкінці весни – влітку 1943 р. вперше серйозно задумалось над розповсюдженням

¹³⁵⁹ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 234, арк. 96.

¹³⁶⁰ Літопис УПА. – Т. 2. – С. 131.

¹³⁶¹ УПА в світлі документів з боротьби. ... – С. 17-18.

¹³⁶² Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – Т. 1. Волинь. Хронологія подій. – С. 98.

¹³⁶³ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 66, арк. 13.

¹³⁶⁴ Літопис УПА. – Т. 5. – С. 174.

¹³⁶⁵ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – Т. 1. Волинь. Хронологія подій. – С. 100.

¹³⁶⁶ Там само. – С. 98.

¹³⁶⁷ УПА в світлі документів з боротьби. ... – С. 17.

¹³⁶⁸ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 66, арк. 10.

¹³⁶⁹ Там само, арк. 11.

¹³⁷⁰ Там само.

¹³⁷¹ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – Т. 1. Волинь. Хронологія подій. – С. 100-101.

¹³⁷² Там само. – С. 103.

¹³⁷³ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1382, арк. 169.

повстанського руху на територію Галичини. У травні того року Р.Шухевич, який замінив на посаді керівника підпіллям М.Лебеда, відправив на Волинь і Полісся з інспекційною поїздкою свого співсубжовця по батальйону «Нахтігаль» О.Луцького («Беркут», «Богдан», «Богун», «Андрієнко»). О.Луцький перебував на території діяльності УПА до травня 1943 р.¹³⁷⁴ і, попри окремі зауваження щодо практики повстанської боротьби, а також щодо підпорядкування підпілля ОУН потребам повстанської армії, він дійшов висновку про необхідність поширити діяльність УПА також і на Галичину¹³⁷⁵. «Андрієнко» наполягав на необхідності розгорнути повстанські відділи в Карпатах, які майже ідеально підходили для ведення партизанської війни¹³⁷⁶. Проте, Р.Шухевич тоді заявив, що така ідея видається йому передчасною¹³⁷⁷.

Важко достеменно точно сказати чим керувався тодішній лідер ОУНСД. Очевидно, що існувало декілька факторів. По-перше, німецький окупаційний режим до весни 1943 р. був у Галичині доволі ліберальним і намагання розгорнути масштабний рух Опору (що потягло б за собою збільшення німецьких репресій) могло бути негативно сприйняте багатьма людьми, а особливо старшим поколінням українців. По-друге, позиції німецької адміністрації, поліції та армії в Галичині виглядали потужнішими, ніж на Волині та Поліссі, а тому будь-які спроби розгорнути повстання, як передбачалося, могли бути швидко придушені. По-третє, весною – влітку 1943 р. в Галичині відбувався набір вояків до дивізії СС. Легальні українські політики зуміли переконати значну частину української молоді в тому, що формується український легіон при німецькій армії, який відіграє визначну роль у створенні української армії та держави. Більше того, лояльне до німців крило українського галицького політикуму відверто заявляло, що тільки пліч-о-пліч з німецьким військом українці зможуть захиститися перед поверненням до регіону сталінського режиму. Тому українське громадянство краю в той момент було поділене – частина схилилось до підтримки закликів йти до «дивізії», а частина прагнула йти до «лісу». За таких умов Р.Шухевич сумнівався. З одного боку українське галицьке суспільство начеб то було не дуже схильне до повстання, а з іншого – від весни 1943 р. німці роблять жорсткішим свій окупаційний режим, набори до СС-дивізії та на роботи в райх із добровільних перетворюються на примусові мобілізації, а це породжувало певне, тоді ще слабе, невдоволення. Оунівці, які перебували у розшуку, а також молодь, що ухилялася від

---

¹³⁷⁴ ГДА СБУ, ф. 2, оп.110, спр. 2, т. 6, арк. 103.

¹³⁷⁵ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – С. 334-335.

¹³⁷⁶ Там само. – С. 336.

¹³⁷⁷ Там само.

виїзду на роботу чи призиву до СС, стали готовим матеріалом для створення перших нелегальних боївок ОУН, які спонтанно формуються в Галичині уже з квітня 1943 р.¹³⁷⁸

Скоріш за все, на момент першої розмови із О.Луцьким, після його повернення з Волині, Р.Шухевич, зважаючи на викладені вище фактори, перебував у ваганнях стосовно розгортання масштабного повстанського руху в Галичині. Також, Р.Шухевич знав, що для формування повстанських підрозділів у Галичині гостро бракуватиме фахових кадрів (найкращі військові спеціалісти, які були в лавах ОУНСД, у той момент відправлялись на Волинь). Тому, очевидно після декількох днів роздумів, лідер організації прийняв рішення почати створення в Карпатах вишкільних відділів під назвою самооборони, які мали б готувати кадри як для волинсько-поліських підрозділів УПА так і для майбутніх структур повстанської армії на Галичині¹³⁷⁹.

Планова і глибоко конспіративна робота з вишколу військових кадрів у сотнях УНС в Карпатах тривала від травня до липня 1943 р., коли ситуація в регіоні радикально змінилася і керівництво бандерівської ОУН і Галичині не конспіруючись, відверто заявило про розгортання відділів УНС і звернулося з відповідними відозвами до українського населення¹³⁸⁰.

Відповідаючи на питання, що спонукало Р.Шухевича до різкої зміни тактики, слід звернути увагу на подію, яка сколихнула відносно спокійне життя Галичини влітку 1943 р. На зламі першої та другої декади липня до Галичини вступило Сумське партизанське з'єднання С.Ковпака. Відійшовши на декілька десятків кілометрів від кордону між РКУ і Дистриктом, ковпаківці, з наближенням до карпатського регіону (кінцевої точки свого маршруту), починали виявляти щораз більшу диверсійно-партизанську активність. Скоріш за все, в середині другої декади липня 1943 р. Р.Шухевич був точно поінформований оунівською розвідкою, що одна з цілей з'єднання закріпитися в Карпатах для тривалої партизанської роботи в глибокому німецькому тилу. Більше того, керівник бандерівського підпілля знав, про запізнилу реакцію і слабкий опір німців просуванню ковпаківців, а це було яскравим свідченням того, що німецька потуга в Галичині не така грізна, як здавалося раніше. Німці зганьбилися в очах українського населення своєю нездатністю швидко розбити партизанський загін*.

¹³⁷⁸ Мороз В. Українська народна самооборона на терені Дрогобицької області (1943 рік) // Визвольний шлях. – № 6 – 2000. – С. 56.

¹³⁷⁹ ГДА СБУ, ф. 2, оп.110, спр.2, т. 6, арк. 103; 112.

¹³⁸⁰ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – С. 336.

* На початок рейду в з'єднанні С.Ковпака було 1928 бійців і командирів (Від Полісся до Карпат. Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С.А. Ковпака (червень – вересень 1943 р): очима істориків, мовою документів. – С. 46).

Слабкість німців опосередковано підтверджувала тезу бандерівців про те, що на Німеччину не потрібно розраховувати, а єдиний шанс здобути свою державність і захистити себе – творити власну армію. Як це не дивно звучить, але марш ковпаківців до Карпат polegшив бандерівській ОУН роботу зі створення своєї збройної сили в Галичині. З одного боку, українське населення (особливо лояльні до німців старші галицькі політики) тепер не могло заперечити необхідності творення самостійної української бойової сили; з іншого – німці не мали формальних підстав боротися проти ініціативи ОУНСД, бо ж УНС офіційно створювалася для війни з червоними партизанами, а її назва не вказувала на зв'язок із волинською УПА¹³⁸¹. На додачу, невдоволена політикою німців українська націоналістична молодь тепер отримувала шанс для реалізації свого сценарію розвитку подій¹³⁸².

15 липня 1943 р. в одному із сіл Козівського району Тернопільщини Р.Шухевич зібрав на нараду керівників обласними проводами ОУНСД Львівської, Дрогобицької і Тернопільської областей, а також О.Луцького¹³⁸³. Фактично, на засіданні провідники трьох галицьких областей були підпорядковані О.Луцькому і отримали завдання в найстиглиший проміжок часу створити відділи самооборони і сконцентрувати їх у Прикарпатті та Карпатах.

О.Луцький розпорядився до кінця липня 1943 р. провести мобілізацію всіх військовопідготовлених членів ОУНСД з тим щоб створити на Станіславівщині два курені чисельністю до 1000 осіб, на Дрогобищині–Стрийщині – один курінь чисельністю до 600 осіб, на Тернопільщині – один курінь чисельністю до 400 осіб. Цілковито формування УНС в регіоні планували завершити до 15 серпня 1943 р.¹³⁸⁴

Як бачимо, сукупна чисельність самооборонних відділів мала бути співрозмірною з чисельністю з'єднання С.Ковпака, тобто сягати 2 тисяч осіб. Саме ці самооборонні відділи, згідно з первісним задумом, мали витіснити ковпаківців із карпатського регіону¹³⁸⁵. Однак, об'єктивно дві тисячі наспіх вишколених і погано озброєних добровольців навряд чи могли серйозно загрожувати загартованим у боях і добре озброєним ковпаківцям*. Тому лише після розгрому та розпорошення німцями 4 – 6

¹³⁸¹ ГДА СБУ, ф. 2, оп.110, спр. 2, т. 6, арк. 113.

¹³⁸² АЦДВР, ф. «В.Чижевський-“Демид”», папка 1, ч. II, арк. 8-9.

¹³⁸³ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – С. 336.

¹³⁸⁴ Там само.

¹³⁸⁵ Від Полісся до Карпат. Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С.А. Ковпака (червень – вересень 1943 р.): очима істориків, мовою документів. – С. 76-77.

* На озброєнні з'єднання С.Ковпака було 1443 гвинтівки, 384 автомати, 140 кулеметів (у тому числі 24 – станкові та 116 – ручні), 9 гармат (дві калібром 76 мм і сім калібром 45 мм), 33 міномети, 32 протитанкові рушниці (Від Полісся до Карпат. Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С.А. Ковпака (червень – вересень 1943 р.): очима істориків, мовою документів. – С. 46).

серпня 1943 р. основних сил С.Ковпака, відділи УНС могли лише «добивати» поодинокі групи партизанів¹³⁸⁶.

До середини серпня 1943 р. (коли проблема ковпаківців уже була, в основному, німцями вирішена) націоналістам вдалося розгорнути п'ять куренів УНС загальною чисельністю 2 тисячі вояків. Курені «Чорні чорти», «Трембіта» й «Сіроманці» дислокувались відповідно у Яремчанському, Долинському та Болехівському районах Станіславської області. Два курені («Кривоніс-1» і «Кривоніс-2») дислокувались у Стрийському та Старосамбірському районах Дрогобицької області¹³⁸⁷. Більшість старшинського та інструкторського складу УНС на цей період походила з кадрів легіонів «Нахтігаль» та «Роланд», або із колишніх карпатських січовиків¹³⁸⁸. Загальне командування всіма відділами УНС здійснював О.Луцький («Беркут»), начальником штабу був призначений В.Чижевський («Демид»)¹³⁸⁹. Упродовж серпня – вересня 1943 р. курені УНС займалися власною військовою підготовкою та поповненням запасів зброї¹³⁹⁰. Задля забезпечення перших куренів УНС зброєю, боєприпасами, військовими одностроями, медикаментами тощо, в Чорному лісі на Станіславщині в серпні 1943 р. було сформовано ВОП чисельністю 40 бойовиків під командуванням В.Андрусика («Різуна»). Завданням відділу було здійснювати напади на німецькі господарські установи, сільськогосподарські підприємства, склади тощо¹³⁹¹.

Частина відділів УНС, сформованих влітку 1943 р., відправляли на Волинь і вливали в УПА, а частину залишали для розгортання повстанських структур в Галичині¹³⁹². У жовтні 1943 р. Р.Шухевич віддав наказ збільшити самооборону кількісно і розповсюдити діяльність УНС на всю територію галицького регіону. О.Луцький задля цього вислав окремі сотні УНС в низинні райони Галичини і там навколо них формувалися нові бойові одиниці. Діючі раніше на рівнинах невеликі відділи самооборони (рої та чоти) зводилися в окремі сотні та курені¹³⁹³. Завдання Р.Шухевича було виконане і до початку грудня 1943 р. УНС розгорнула свою діяльність на всій території Галичини, налічуючи до 6 тисяч осіб особового складу¹³⁹⁴.

У момент формування відділи УНС не проводили масштабних антинімецьких акцій, однак в той же час в Галичині активізувалися боївки СБ та ВОПи, які щоразу

¹³⁸⁶ АЦДВР, ф. «В.Чижевський-«Демид»», папка 1, ч. II, арк. 10.

¹³⁸⁷ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – С. 337.

¹³⁸⁸ АЦДВР, ф. «В.Чижевський-«Демид»», папка 1, ч. II, арк. 10.

¹³⁸⁹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – С. 337-338.

¹³⁹⁰ Там само. – С. 338.

¹³⁹¹ АЦДВР, ф. «В.Чижевський-«Демид»», папка 1, ч. II, арк. 14.

¹³⁹² ГДА СБУ, ф. 2, оп. 110, спр.2, т. 6, арк. 114.

¹³⁹³ Мороз В. Українська народна самооборона на терені Дрогобицької області (1943 рік). – С. 59.

¹³⁹⁴ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – С. 339.

частіше здійснюють теракти проти представників німецького адміністративного і господарського апарату в регіоні, нападають на німецькі господарські установи. Від липня 1943 р. німецькі власті в дистрикті Галичина відзначають часті факти нападів націоналістів на державні сільськогосподарські підприємства, лісопереробні заводи, молочарні тощо. Також з'являються згадки про перші атаки оунівських бойовиків на невеликі німецькі опорні пункти, дільничні відділи поліції і т. п. Нападники в усіх випадках намагалися заволодіти сільськогосподарською продукцією, технічними засобами, друкарськими машинками, зброєю та боєприпасами¹³⁹⁵.

Прагнучи запобігти поширенню українського повстанського руху на Галичину, в середині літа 1943 р. гітлерівці перейшли до наступальних дій. В кінці липня 1943 р. німецька поліція напала на табір УНС біля м. Турка в Карпатах. У бою з німцями загинуло десять членів самооборони, а двоє потрапили до неволі. В середині серпня німці через своїх інформаторів дізналися про перебування в с. Кеданичі неподалік Коломиї вишкільного табору куреня УНС «Чорні Чорти». Велика карна експедиція німців оточила табір. Після двогодинного бою, німці, втративши сімох убитих, зуміли витіснити курінь із табору в гори. До рук карателів дісталася все обладнання, харчові запаси, важке озброєння, частина архівів. У навмисному виявленні місця перебування табору запідозрили війта с. Кеданичі, якого згодом ліквідувала СБ. У той же час гітлерівці отримали інформацію про те, що в с. Межигірці (Станіславська область) перебуває група бійців УНС (30 осіб). Розпочалася облава. Після короткочасного бою оточені націоналісти здійснили прорив. 20 осіб вирвалося, а 10 загинуло¹³⁹⁶. Ці німецькі напади на самооборону призвели до розгортання антинімецьких виступів УНС в Галичині. 18 серпня 1943 р. зафіксовано першу атаку відділів самооборони на німців у Прикарпатті. Сотня націоналістів розбила табір німецької «Служби праці» в околиці м. Сколе на Дрогобиччині. Було звільнено до півтори сотні робітників каменоломні, а німецьку охорону (яку звинуватили в поганому ставленні до робітників) розстріляли¹³⁹⁷. У вересні УНС вступала в масштабні бої з карателями в околиці м. Долина¹³⁹⁸, поблизу гори Стовба¹³⁹⁹, в околицях Космача¹⁴⁰⁰, у Чорному Лісі (Тлумацький район Станіславської області) та неподалік Коломиї¹⁴⁰¹.

¹³⁹⁵ Патриляк І. 1943 рік в історії ОУН і УПА. – С. 181.

¹³⁹⁶ Мотука Г. Українська партизантка. 1942 – 1960. – С. 218-219.

¹³⁹⁷ Шанковський Л. Українська Повстанча Армія. – С. 545.

¹³⁹⁸ Мотука Г. Українська партизантка. 1942 – 1960. – С. 219.

¹³⁹⁹ Мороз В. Українська народна самооборона на терені Дрогобицької області (1943 рік) – С. 68.

¹⁴⁰⁰ Мотука Г. Українська партизантка. 1942 – 1960. – С. 219.

¹⁴⁰¹ Ibidem.

Повертаючись від височин Прикарпаття до Волинський і Поліських низин, відзначимо, що вересень 1943 р. відзнався особливо масштабними боями між повстанцями й німецькими та угорськими частинами у цьому регіоні, що, очевидно, було зумовлене поступовим перетворенням Правобережжя, Волині та Полісся на прифронтову зону і безпосередній тил вермахту. Так, поблизу с. Радовичі, відбувся один із найбільших боїв УПА з німцями на Волині. 5 вересня в цьому районі повстанці вели бої з підрозділами АК та базами польської самооборони. Для операції проти поляків було стягнуто курені групи УПА «Турів». 7 вересня в місці ведення українсько-польських боїв з'явилися німецькі армійські підрозділи. Спершу рота вермахту несподівано натрапила на засідку організовані сотнями «Байди» та «Кубіка». Під час першого бою німці втратили 5 убитими й 11 полоненими. 8 вересня німці відправили каральну експедицію з Ковеля в силі батальйону піхоти і трьох броньованих машин та бронепοїзда. Розпочалися запеклі бої із використання з обох боків артилерії. Повстанці, які мали чисельну перевагу, але гірше озброєння вели бої дві доби (до кінця дня 9 вересня) після чого відійшли в глиб лісового масиву. Упівці здобули 59 одиниць зброї, убили начебто 208 (за даними зі звітів керівників Запілля – 120¹⁴⁰²) противників*. Власні втрати партизани оцінювали традиційно скромно – у 16 (за даними інших звітів – 40) убитих¹⁴⁰³. 16 вересня німецька адміністрація влаштувала в м. Ковелі урочисті похорони полеглим в Радовичах німцям. Як відзначають донесення керівників Запілля, «На похоронах було дуже багато поляків. На могилі були виголошені промови, в яких обіцяли «віддячити» українцям»¹⁴⁰⁴.

Другою легендарною подією у вересневих зіткненнях УПА з німцями на Волині стали бої в Загоріві 11 вересня 1943 р. неподалік православного монастиря Різдва Пресвятої Богородиці, де чота особливого призначення А.Марценюка («Берези») (44 бійці) із загону П.Антонюка («Сосенка») протягом

¹⁴⁰² Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. – С. 169.

* Ветерани польського підпілля стверджують, що в цьому бою німці втратили 26 своїх солдатів. Однак, вказують на те, що тіла німців були сильно помордовані. Навряд чи в такому бою у повстанців була можливість знущатися над трупами. Помордованими могли бути хіба що 11 німців захоплених 7 вересня в полон. Нарешті, у повстанському часописі «До зброї» (№ 5 за листопад 1943 р.) вміщено статтю «Бій під Радовичами (оповідання очевидця)». У матеріалі вказано на 40 убитих і 11 полонених німців (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 69, арк. 27). Виходячи з таких різноманітних даних важко сказати, якими ж були втрати німців у цьому бою. Найоптимальніше вести підрахунки виходячи з кількості захопленої зброї. Якщо припустити, що вбитих німців 8–9 вересня було стільки ж, скільки захоплено зброї (59 одиниць) і додати до цього числа 11 убитих полонених і 5 убитих напередодні, то вийде доволі вірогідне число – 75 осіб.

¹⁴⁰³ Шанковський Л. УПА // Історія Українського війська. – С. 526-527.

¹⁴⁰⁴ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. – С. 169.

майже доби оборонялася перед переважаючими силами противника (до 300 осіб), який використовував артилерію й авіацію¹⁴⁰⁵.

Загалом же під час боїв і сутичок з німецькими окупантами у червні – вересні 1943 р. лише на Волині та Поліссі загинуло 1237 українських повстанців і понад 3 тисячі гітлерівців і їх союзників¹⁴⁰⁶. Наслідком успішної боротьби УПА з нацистським окупаційним режимом, стало намагання націоналістів узяти під свій повний контроль суцільні території в тому числі й захопивши районні центри. Володимирець, Степань, Висоцьк, Дубровиця, Людвипіль, Мізоч, Камінь-Каширський, Держане по черзі побували під контролем УПА. У сільській місцевості, головним чином, поблизу великих лісових масивів виникали «повстанські республіки» (Кременеччина, Ковельщина, Степанщина, Деражненщина, Кореччина, район Володимира-Волинського тощо). На підконтрольних УПА територіях від липня 1943 р. вся повнота влади належала місцевим командирам збройних відділів і керівникам мережі запілля. Щоб упорядкувати адміністративні, господарські та інші питання ГК УПА 15 серпня 1943 р. оголосила себе єдиною законною владою на всіх звільнених від німців територіях України^{1407*}. Виходячи з того, що найважливішою проблемою для українського селянства впродовж віків було «земельне питання», повстанське керівництво видало 15 серпня 1943 р. своєрідний «декрет про землю» – «Розпорядження в земельній справі Головної Команди Української Повстанчої Армії». Двома головними моментами цього документа були пункти про ліквідацію колгоспів і про перехід у власність українських селян всіх земель колишніх польських землевласників і колоністів. Розпорядження не встановлювало максимального чи мінімального земельного наділу, лише в пункті четвертому наголошувалося, що: «Нормою наділу для одноосібних приватних господарств має бути така кількість землі, яка з одної сторони давала б змогу провадити вповні самовистарчальне господарство, а з другої сторони, яка може бути оброблена власною працею даної сім'ї»¹⁴⁰⁸. З цитованого вище, легко помітити бажання авторів документа уникнути можливості створення будь-яких передумов для виникнення великих господарств у яких використовувалася б наймана праця.

¹⁴⁰⁵ Чабан В. Волинські Фермопіли // Літопис Голготи України. – Т. 3. – Л., 1997. – С. 402-404; Коханська Г. З Україною в серці. – Торонто – Львів, 2008. – С. 86-87.

¹⁴⁰⁶ Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Українська повстанська армія та збройні формування ОУН у Другій світовій війні. – С. 19.

¹⁴⁰⁷ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 4.

* Очевидно, значною мірою, повстанське командування брало за зразок для формування підпільної української адміністрації, аналогічну структуру створену польським підпіллям. (Про польську підпільну адміністрацію детальніше див.: Grabowski W. Polska tajna administracja suwiltna. – Warszawa, 2003. – 717 s.)

¹⁴⁰⁸ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 5.

Не виключалася можливість і колективного господарювання, у випадку, якщо більшість колгоспників не бажала утворення одноосібних приватних господарств, дозволялося продовжувати «колгоспну господарку на артільних засадах»¹⁴⁰⁹. Аналогічні розпорядження із земельного питання, а особливо розподілу земель польських колоністів, видавали також на рівні окремих надрайонів і районів¹⁴¹⁰.

Впровадження у життя земельної реформи викликало гостру необхідність створювати органи місцевого самоврядування. З цією метою 27 серпня 1943 р. Д.Клячківський видав наказ № 7 у якому йшлося про проведення виборів до місцевих органів влади, створення української адміністрації та комісій з розподілу землі на звільнених від німців теренах¹⁴¹¹.

У цьому ж наказі окремо йшлося про запровадження обов'язкової загальної освіти шкільної молоді, в зв'язку з чим до 30 вересня 1943 р. рекомендувалося розпочати роботу всіх «народних, середніх та фахових шкіл»¹⁴¹².

Подібні масштабні плани вимагали створення міцної адміністративної бази. Правовою основою для створення цивільної адміністрації стало «Розпорядження з дня 1 вересня 1943 року про встановлення адміністрації на території України, видане Головною Командою Української Повстанчої Армії, як найвищої та одинокосуверенної влади на звільнених землях України»¹⁴¹³. Документ встановлював адміністративну структуру майбутньої української держави: «Терен України під оглядом адміністративним ділиться на: 1) села й міста, 2) райони, 3) повіти (округи), 4) області. Міста поділяються на: а) містечка, що на рівні з селами підлягають районним управам, б) міста, що підлягають безпосередньо повітовим (окружним) управам, в) міста, що підлягають безпосередньо обласним управам, г) міста, що підлягають безпосередньо Міністерству Внутрішніх Справ, загалом Раді міністрів. Поділ міст зумовлюється кількістю населення та економічними й стратегічними чинниками». На всіх рівнях, від села до області, передбачалося створення виконавчих органів влади у формі «управ» (замість радянських виконкомів) та виборних рад. Право обирати та бути обраним до міських, районних і повітових рад мали всі громадяни, які досягли 18 років. Стосовно обласних рад та вищих органів державної влади, таке право надавалося з 21 року. Компетенції міських, районних, повітових та обласних управ визначалися доволі широкими, вони обіймали всі справи «адміністративного, економічного,

¹⁴⁰⁹ Там само.

¹⁴¹⁰ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. – С. 316-317.

¹⁴¹¹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 10.

¹⁴¹² Літопис УПА. Нова серія. – Т. 12. – С. 11.

¹⁴¹³ Там само. – С. 19.

культурного, освітнього, поліційного характеру, а крім того деякі справи військові і справи судові господарчого характеру»¹⁴¹⁴.

10 жовтня 1943 р. повстанське командування видало спеціальні «Інструкції для районних Рад і Управ»¹⁴¹⁵ та «Інструкції для провідників сіл, районів і міст при організації влади на місцях»¹⁴¹⁶. Ними регулювалася система виборів, обов'язки рад та управ, склад органів адміністрації. Зокрема, документами передбачалось, що вибори до районних рад будуть відбуватися «через представників від кожної громади – рівним, тайним, загальним, безпосереднім голосуванням»¹⁴¹⁷. Один представник мав обиратися від 200 дорослих громадян, тобто від кожного середньостатистичного села могло бути обрано 2 – 3 представники. Представники зі свого середовища обирали радних. При цьому, район із населенням до 10 тисяч осіб міг обрати – 10 радних, а район із населенням понад 10 тисяч осіб – 20 радних, які й формували районну раду, що мала діяти впродовж 5 років¹⁴¹⁸.

Коло обов'язків районних рад передбачалось доволі широким і мало включати керівництво через вибрану районну управу всім господарством району, контроль за діяльністю управи, проблемами шкільництва, будівництва доріг, медичного обслуговування, організації притулків для бездомних тощо¹⁴¹⁹. Виконавчим органом районної ради повинна була стати обрана нею районна управа, склад якої райрада могла будь-коли змінити¹⁴²⁰. Адміністрацію села планувалось створювати із трьох осіб: голови, заступника голови і секретаря. Адміністрація району мала включати голову, заступника голови, секретаря, референтів: адміністрації, господарства та рільництва, шляхів, фінансів, освіти і культури, соціального забезпечення, охорони здоров'я, промислів і торгівлі, статистики, страхування, цивільно-громадського стану, військового, пожежного, судочинства, архівів¹⁴²¹.

Необхідно відзначити, що при формуванні адміністрації на початковому етапі, до проведення виборів, керівники запілля УПА вдавалися до мобілізації всіх колишніх адміністраторів, які проживали на теренах того чи іншого району¹⁴²².

Розпорядження про впровадження цивільної адміністрації почало реально втілюватися з першого ж дня його підписання. До середини жовтня українською

¹⁴¹⁴ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 12. – С. 19-21.

¹⁴¹⁵ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 626.

¹⁴¹⁶ Там само. – С. 628.

¹⁴¹⁷ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 626.

¹⁴¹⁸ Там само.

¹⁴¹⁹ Там само. – С. 626-627.

¹⁴²⁰ Там само. – С. 627.

¹⁴²¹ Там само. – С. 628-630.

¹⁴²² Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. – С. 316.

адміністрацією були охоплені від 20 до 100 % населених пунктів Волинської, Рівненської, півночі Тернопільської та півдня Брестської й Пінської областей¹⁴²³.

Документи дозволяють стверджувати, що повстанська цивільна адміністрація не була фікцією, а функціонувала цілком повноцінно. На це вказує суттєвий кількісний склад адміністраторів. Так, у вересні 1943 р. у Деражненському районі Рівненської області адміністрація складалася із 307 функціонерів¹⁴²⁴, а в Костопільському районі – з 291 особи¹⁴²⁵ тощо.

Про впевненість УПА у власних силах свідчить також згадка про майбутні вибори до райрад, яка міститься у цитованому вище «Розпорядженні» від 1 вересня 1943 р., і розподіл фільваркової та колишньої польської землі між селянами. До зими 1943 р. на території однієї лише ВО «Заграва» земельна референтура видала 1106 земельних актів малоземельним і безземельним селянам¹⁴²⁶. Навіть у розвідзведеннях червоних партизанів відзначалось, що «На всій Україні, звільненій УПА, ліквідовуються остаточно колгоспна система і передається частина власності селянам, всі землі колишніх польських колоністів переходять у власність українських селян. Поділ землі здійснюють місцеві управи затверджені УПА»¹⁴²⁷. Очевидно, якщо б повстанці повністю не звільнили від гітлерівців і не контролювали цілих районів, знищивши німецькі адміністрацію, то їм би не доводилося думати про організацію волевиявлення місцевого населення та упорядкування земельних відносин*.

Проте, масштабні плани командування УПА щодо державного будівництва були дезорганізовані наближенням німецько-радянського фронту. Фронтіві частини вермахту й угорської армії буквально затопили Волинь. Окупаційні сили застосували нову тактику у протистоянні із повстанцями. Усвідомлюючи неможливість утримати ситуацію цілковито під контролем, вони стягнули великі поліційні та жандармські гарнізони до міст і залізничних станцій, сконцентрувавши увагу на охороні комунікацій. Збір систематичних продовольчих контингентів із населення відновлювати уже не намагалися, лише час від часу каральні експедиції поліції, посилені фронтівими частинами вдавалися до рейдів у сільську місцевість з метою забезпечити себе продовольством. При цьому гітлерівці не забували застосовувати терор проти мирного населення і заручників¹⁴²⁸.

¹⁴²³ ЦДАВО України, ф. 3838, оп. 1, спр. 58, арк. 29; Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. – С. 163; Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 244-246.

¹⁴²⁴ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. – С. 321-326.

¹⁴²⁵ Там само. – С. 326-334.

¹⁴²⁶ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 263.

¹⁴²⁷ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1349, арк. 64.

* Списки для наділу земель ГК УПА див.: ЦДАВО України, ф. 3838, оп. 1, спр. 110 – 120.

¹⁴²⁸ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. – С. 170.

Користуючись активною передислокацією фронтових частин, у вересні 1943 р. повстанці часто організовували напади на німецькі й угорські військові колони з метою захопити якнайбільше зброї та боєприпасів. Нерідко засідки проводилися великими силами (по дві-три сотні) й завдавали німцям та угорцям дошкульних втрат (по 40 – 120 убитих під час кожної атаки)¹⁴²⁹.

Успішні бої УПА проти німців на Волині та Поліссі у вересні 1943 р. та невтішна для вермахту ситуація на німецько-радянському фронті провокували дезертирство й перехід до повстанців цілих національних відділів, які перебували на німецькій службі. При чому в УПА тікали не тільки азербайджанці, грузини, вірмени, узбеки, татари, але також і російські донські козаки¹⁴³⁰ й, навіть, окремі німецькі солдати¹⁴³¹.

Масштабність і активність повстанців створювала навколо них певні міфи, яким вірили навіть такі досвідчені керівники радянського партизанського руху як С.Ковпак. Повідомляючи 26 вересня 1943 р. УШПР про діяльність упівців С.Ковпак відзначав: «У Рівненській області всі ліси заповнені озброєними бандами українських націоналістів (...) Такі банди є також у Станіславській і Львівській областях. Згідно із повідомленнями партизанських керівників на цій території є до 15 тисяч осіб*. Все польське населення від р. Дніпро по всій Західній Україні знищується. Польські села спалені. Українське населення винятково підтримує бандерівців, радянську владу ненавидить»¹⁴³².

Хоча С.Ковпак й перебільшував, але головні характеристики тодішньої ситуації в Західній Україні, мабуть, сформулював точно. Восени 1943 р. регіон буквально горів у полум'ї боїв і навіть дощовий жовтень 1943 р. не зменшив інтенсивності протистояння між повстанськими відділами та німецькими каральними підрозділами. На початку цього місяця документи фіксують численні сутички і масштабні бої між УПА і німецькими підрозділами в Острозькому, Березнівському¹⁴³³, Радивилівському¹⁴³⁴, Дубенському¹⁴³⁵, Млинівському¹⁴³⁶, Козинському¹⁴³⁷, Корецькому¹⁴³⁸, Клеванському,

¹⁴²⁹ Патриляк І.К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939 – 1960 рр. – С. 330-331.

¹⁴³⁰ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 66, арк. 14.

¹⁴³¹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. – С. 155.

* Очевидно, йдеться про чисельність УПА на Рівненщині та УНС на Станіславівщині та Львівщині.

¹⁴³² Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4. – С. 97.

¹⁴³³ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – Т. 1. Волинь. Хронологія подій. – С. 157-158.

¹⁴³⁴ УПА в світлі документів з боротьби. ... – С. 22.

¹⁴³⁵ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – Т. 1. Волинь. Хронологія подій. – С. 157.

¹⁴³⁶ Там само. – С. 158.

¹⁴³⁷ Там само. – С. 159.

¹⁴³⁸ УПА в світлі документів з боротьби. ... – С. 22.

Рафалівському¹⁴³⁹ районах Рівненської області; Шумському та Лановецькому районах Тернопільщини¹⁴⁴⁰. Відділи УПА-«Південь» 3 жовтня 1943 р. атакували відділок поліції у містечку Літині на Вінничині. Внаслідок акції вдалося здобути 30 гвинтівок і визволити двох арештованих підпільників¹⁴⁴¹. 9 жовтня повстанці одночасно напали на передмістя Луцька¹⁴⁴² і Рівного¹⁴⁴³ з метою захопити німецькі військові склади

На початку другої декади жовтня 1943 р. німецькі каральні експедиції з допомогою польської поліції, у відповідь на дії УПА, частково або повністю спалили 13 сіл в околицях Дубно¹⁴⁴⁴. У в'язницях Кременця, Луцька, Рівного та Дубно гестапівці 1, 15 і 16 жовтня знищили 830 заручників¹⁴⁴⁵. У документах українського підпілля навіть є інформація, про те що в тюрмі Кременця 1 жовтня 1943 р. нацисти не розстрілювали людей, а забивали їх до смерті спеціальними «гумовими молотками»¹⁴⁴⁶. Паралельно зі знищенням в'язнів німці проводили антипартизанські акції, які зводилися здебільшого до масового бомбардування з літаків і обстрілювання з артилерії великих лісових масивів та знищення сіл¹⁴⁴⁷.

У середині жовтня важкі бої між відділами УПА й німецькою поліцією, жандармерією і підрозділами вермахту точилися в околицях Вишнівця на Тернопільщині¹⁴⁴⁸, у лісових масивах поблизу містечка Колки Волинської області, у лісах Степанщини, Деражненщини, Костопліщини, поблизу Ківерців, Володимира-Волинського¹⁴⁴⁹, Радивилова¹⁴⁵⁰, Дедеркалів і Маневичів¹⁴⁵¹.

Протягом останніх днів жовтня німецькій поліції і жандармерії вдалося з допомогою авіації завдати низку болючих ударів по повстанських відділах на території Волинського Полісся, заволодіти територіями і поставити під німецький контроль 31 сільськогосподарське підприємство¹⁴⁵². Однак, при цьому слід відзначити, що німецькі військові аналітики не вирізнялися особливим оптимізмом з приводу локальних успіхів, наголошуючи на тому, що: «З відходом поліції ці райони знову будуть втрачені для нас, так як населення, частково під впливом ворожої пропаганди, частково під

¹⁴³⁹ ГДА СБУ, ф. 13, спр.376, т. 35, арк. 125.

¹⁴⁴⁰ Український здви́г. Волинь 1939 – 1955. – С. 219.

¹⁴⁴¹ УПА в світлі документів з боротьби. ... – С. 22.

¹⁴⁴² Там само. – С. 23.

¹⁴⁴³ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – Т. 1. Волинь. Хронологія подій. – С. 161.

¹⁴⁴⁴ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 66, арк. 14.

¹⁴⁴⁵ Мотука G. *Ukrainiska partyzantka. 1942 – 1960.* – S. 215.

¹⁴⁴⁶ Український здви́г. Волинь 1939 – 1955. – С. 208.

¹⁴⁴⁷ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 350, 437-438; Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14. – С. 450-451.

¹⁴⁴⁸ Український здви́г. Волинь 1939 – 1955. – С. 219.

¹⁴⁴⁹ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – Т. 1. Волинь. Хронологія подій. – С. 163.

¹⁴⁵⁰ УПА в світлі документів з боротьби. ... – С. 24-25.

¹⁴⁵¹ Там само. – С. 25.

¹⁴⁵² ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 84, арк. 38.

страхом репресій, навіть у тих районах, де раніше спостерігалось дружнє ставлення до німців, усе більше симпатизує бандам. У багатьох районах населення так сильно підтримує банди, що складно провести межу між цивільним населенням і бандитами»¹⁴⁵³.

У жовтні 1943 р. радянська партизанська розвідка констатувала чергові спроби великих повстанських сил закріпитись на території Житомирської та Київської областей¹⁴⁵⁴. Повстанські звіти про осінні рейди відділів УПА на схід подають деяку інформацію про бої на Житомирщині. Так, відділ під командуванням «Лева» (І.Лень), який рейдував до Малинського району Житомирщини, мав запеклі сутички з німцями поблизу сіл Кулиничі та Велика Рача¹⁴⁵⁵ в ході яких повстанцям вдалося підбити одну танкетку, спалити дві вантажівки, захопити 24 одиниці стрілецької зброї, 26 наметів, понад 1,5 тисячі набоїв та ніше військово майно¹⁴⁵⁶.

1 листопада 1943 р., користуючись тим, що великі повстанські сили були зосереджені в районі річки Прип'яті для боротьби з радянськими партизанами, німецькі частини СС провели масштабні й скоординовані каральні акції. Як повідомляли повстанські документи, дві німецькі дивізії СС провели великий наступ. Одна – в напрямку: Колки – Клевань – Рівне, взявши під контроль залізницю Ковель – Сарни; а друга – в напрямку: Рівне – Тучин – Березне – Степань – Колки – Ківерці, зайнявши переправи на річці Случ¹⁴⁵⁷. Проте, в ході цього наступу розбити повстанців не вдалося. Сотні УПА, маневруючи виходили з-під ударів на північ від Ковеля – Сарн або на південь від Луцька – Рівного¹⁴⁵⁸. На жаль, більш сумна доля чекала на цивільне населення. Німці перетворили містечко Колки (столицю УПА, де були повстанські госпіталі) в «руїну і груз», убивши при цьому до 600 мешканців¹⁴⁵⁹.

Масштабні антиповстанські акції провели німці впродовж 2 – 3 листопада 1943 р. Першого дня акції авіація розбомбила містечко Степань, після чого його розграбували поліційні відділи, тоді ж було спалено райцентр Рафалівка й с. Великі Осинці. Наступного дня гітлерівці паціфікували містечко Деражня, де загинуло 250 мирних мешканців. Того ж 3 листопада каральна група прочесала с. Стидин і навколишні хутори, де було вбито 249 осіб¹⁴⁶⁰. Від 7 листопада до 7 грудня 1943 р.

¹⁴⁵³ Там само, арк. 38-39.

¹⁴⁵⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 45, арк. 114-114 зв.

¹⁴⁵⁵ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 66, арк. 14.

¹⁴⁵⁶ Там само, арк. 14-15.

¹⁴⁵⁷ Там само, т. 60, арк. 49.

¹⁴⁵⁸ Там само, арк. 50.

¹⁴⁵⁹ Там само, арк. 14.

¹⁴⁶⁰ Макаруч С. Цивільне населення Волині та Галичини у розрахунках і діях різних військово-політичних структур років Другої світової війни // Волинь і Холмщина 1938 – 1947 рр. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – С. 230.

важкі бої з німцями польською поліцією та козаками-«власовцями» мали місце в районі сіл Когильне, Новий Осередок, Могильне неподалік Володимира-Волинського. Німці та їхні союзники застосовували в операціях проти повстанців два легкі танки, спалили щонайменше 32 господарства, убили і полонили 5 повстанців. З боку карателів загинуло 14 чоловік (польських поліцейських), а 34 «власовці» дезертирували і втекли до лісу. 10 листопада великі антиповстанські облави проводилися німцями в районі міста Володимирця. Їхніми жертвами стало п'ятдесят підпільників¹⁴⁶¹. На початку грудня жорстокі пацифікаційні акції проводилися німцями на рубежі українського й білоруського Полісся. На півночі Рівненщини були спалені села в районі Ратного¹⁴⁶², північніше Ковеля карателі знищили 492 людей у дванадцяти селах¹⁴⁶³, 12 грудня 1943 р. гестапо розстріляло всіх українських в'язнів у м. Кобрин¹⁴⁶⁴, у Дорогочинському та Кобринському районах в грудні 1943 р. німці з угорцями спалили села Новосілки, Гурки, Білки, Попівну, Закозелле, Случово та інші¹⁴⁶⁵. Упродовж грудня 1943 р. важкі бої між повстанцями та німецько-угорськими частинами мали місце поблизу Мізоча, Млинова, Володимирця, Острога. Всі вони супроводжувалися жорстокими пацифікаціями мирного населення з боку окупанів^{1466*}, що чітко фіксувала радянська розвідка¹⁴⁶⁷.

Терор проти мирного населення, само собою зрозуміло, часто викликав у людей невдоволення діями УПА. Очевидно, що частина селян нарікали, вказуючи на повстанців, як на причину німецьких репресій. За такої ситуації, керівництву підпілля не залишалось нічого іншого, як розтлумачити широким масам справжню суть дій німецьких каральних підрозділів. Так, зокрема, з'явився окремий «Комунікат до українського населення в справі поголовного нищення німцями українців та масового палення ними наших сіл і міст»¹⁴⁶⁸. У документі вказувалося, що осінь 1943 р. позначилася колосальним терором німців та поляків на німецькій службі проти

¹⁴⁶¹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 506-507.

¹⁴⁶² Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14. – С. 457.

¹⁴⁶³ Макаруч С. Цивільне населення Волині та Галичини у розрахунках і діях різних військово-політичних структур років Другої світової війни. – С. 230-231.

¹⁴⁶⁴ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 361, арк. 84.

¹⁴⁶⁵ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 115, арк. 4.

¹⁴⁶⁶ ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 33, арк. 120-127; спр. 39, арк. 73; ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 357, арк. 68.

* Заради справедливості слід відзначити, що в окремих місцях німецькі й угорські фронтові частини не грабували місцеве населення і поводитися коректно (детальніше див.: ГДА СБУ, ф.26. оп. 2, спр. 1, т.1. арк. 200б; ЦДАВО України, ф. 3836, оп.1, спр.46, арк.102-104; Літопис УПА. Нова серія. Т. 14. – С. 429; Літопис УПА. Т. 49. – С. 75).

¹⁴⁶⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 45, арк. 114.

¹⁴⁶⁸ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 35, арк. 202.

цивільного українського населення¹⁴⁶⁹. Цивільне населення попереджалось, що все те, що не знищать або не вивезуть німці знищать або відберуть «голодні більшовицькі жовніри». Єдиним виходом із ситуації, на який вказували керівники підпілля, могло бути лише продовження і посилення боротьби як проти німців, так і проти радянського режиму, що повертався. Селянам рекомендувалося ховатися самим у лісових масивах, ховати худобу, закопувати збіжжя, матеріально, морально та людськими ресурсами підтримувати повстанський революційний рух, посилити дисципліну серед цивільного населення, берегти себе задля остаточного загального виступу проти ворогів¹⁴⁷⁰.

Очевидно, що така роз'яснювальна робота мала позитивний ефект, бо, попри тиск із боку німецької військово-поліційної машини, націоналістичне підпілля та повстанці на Волині й Поліссі зуміли встояти і досягнути у листопаді 1943 р. окремих успіхів¹⁴⁷¹, особливо в справі просування і закріплення повстанських підрозділів у Житомирській, Київській, Кам'янець-Подільській і Вінницькій областях¹⁴⁷².

Доволі масштабними боями позначився жовтень – листопад 1943 р. у протистоянні з німцями загонів УНС у Прикарпатті. Йдеться. Насамперед, про бої в околицях Космача¹⁴⁷³, Явірника¹⁴⁷⁴, Калуша¹⁴⁷⁵, Самбора¹⁴⁷⁶, Станіслава¹⁴⁷⁷. Не даючи собі ради з поширенням повстанського руху на Галичину, німці традиційно, як і на Волині та Поліссі, почали від осені 1943 р. застосовувати масовий терор проти цивільного населення, випалюючи часто цілі села й активно залучаючи до своїх акцій місцевих поляків, як виконавців та інформаторів¹⁴⁷⁸. Офіційною підставою для узаконеного терору стало запровадження від 10 жовтня 1943 р. на території Галичини «виняткового стану» і введення в дію «наглих судів безпеки»¹⁴⁷⁹, яким дозволялося засуджувати до страти людей за підозрою у причетності до підпілля, за невиконання німецьких наказів, за дезертирство із таборів праці або втечу з роботи в Німеччині¹⁴⁸⁰. Також розповсюдженою практикою стало оголошення заручниками в'язнів тюрем, яких розстрілювали у випадку нападів УНС на німецькі установи¹⁴⁸¹. Лихою славою покрили

¹⁴⁶⁹ Там само.

¹⁴⁷⁰ Там само.

¹⁴⁷¹ ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 32, арк. 67.

¹⁴⁷² Там само, оп. 1, спр. 33, арк. 284-302; спр. 48, арк. 64-68; спр. 50, арк. 49-53; ДАЖО, ф. П-1376, спр. 1, арк. 102-107; спр. 3, арк. 29-44; спр. 89, арк. 48-53.

¹⁴⁷³ УПА в світлі документів з боротьби. ... – С. 19.

¹⁴⁷⁴ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 35, арк. 133.

¹⁴⁷⁵ Там само, арк. 134, 141; т. 66, арк. 18.

¹⁴⁷⁶ Мороз В. Українська народна самооборона на терені Дрогобицької області (1943 рік). – С. 70-71.

¹⁴⁷⁷ УПА в світлі документів з боротьби. ... – С. 21-22.

¹⁴⁷⁸ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 35, арк. 126-128, 131-141.

¹⁴⁷⁹ Мороз В. Українська народна самооборона на терені Дрогобицької області (1943 рік) – С. 68.

¹⁴⁸⁰ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 35, арк. 134.

¹⁴⁸¹ Там само, арк. 137; ЦДАВО України, ф. 4329, оп. 1, спр. 14, арк. 5.

себе також угорські каральні війська на Прикарпатті, які розстрілювали усіх виявлених оунівців¹⁴⁸². За даними Л.Шанковського, до кінця німецької окупації (тобто за рік) «наглі суди безпеки» та угорці стратили 15 тисяч 770 українців¹⁴⁸³.

Протягом жовтня – листопада відділи УПА й УНС мали 47 боїв із німцями, а сільська самооборона 125 сутичок. У боях повстанці знищили понад 1500 німців. Втрати упівців та УНС (без сільської самооборони й мирних мешканців) сягнули 414 осіб убитими¹⁴⁸⁴.

Останні місяці 1943 р. чітко продемонстрували усьому світові, що гітлерівський «тисячолітній райх» прямує до свого безславного кінця. Вермахт тріщав під могутніми ударами зі Сходу, а союзники Німеччини, після виходу з війни Італії, мріяли тільки про те щоб швидше розірвати свої стосунки з майбутнім політичним трупом. За таких умов, командування УПА провело переговори з Бухарестом і Будапештом, а також низку локальних перемовин із командирами окремих частин і з'єднань угорців, італійців, словаків, румунів, латишів. Сенс розмов зводився до укладення угод про ненапад, підтримки УПА зброєю в обмін на продовольство й спокійний прохід підконтрольними повстанцям територіями¹⁴⁸⁵. Переговори ж у Бухаресті і Будапешті, на думку учасників переговорів¹⁴⁸⁶ і більшості дослідників, також були спробою вивести українське питання на міжнародну арену, налагодити контакти з країнами Заходу, перетворити Україну з об'єкту на суб'єкт світової війни¹⁴⁸⁷.

На зламі 1943 – 1944 рр. фронт прийшов безпосередньо на територію діяльності УПА-«Північ» та УПА-«Південь», бої йшли в Житомирській, Вінницькій, Рівненській областях. Повстанські відділи опинилися у фронтовій смузі. Перед ними постали два

¹⁴⁸² ЦДАВО України, ф. 5245, оп.1, спр. 649. арк. 1-2.

¹⁴⁸³ Шанковський Л. Українська Повстанча Армія. – С. 545.

¹⁴⁸⁴ Кентій А.В. «Двофронтна» боротьба УПА (1943 – перша половина 1944 рр.). – С. 188.

¹⁴⁸⁵ ДАРО, ф. Р-30, оп. 1, спр. 16, арк. 4.

¹⁴⁸⁶ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75135фп, т. 1, арк. 85-90; ГДА СБУ, ф. 6, спр. 33286, т. 1, арк. 260-271; ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67418, т.1, арк. 282-283, т. 2., арк. 120-129; ГДА СБУ, ф. 5. спр. 67430, т. 3, арк.102-103, 109-110, 118.; ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 338, арк. 168-169.

¹⁴⁸⁷ Детальніше про переговори керівництва ОУН(Б) і УПА з представниками урядових кіл Угорщини та Румунії детальніше див.: Пагіря О. Переговори між УПА й Угорською армією в 1943 – 1945 рр. // Визвольний шлях. – №. 6. – 2006. – С. 86-115; Патриляк І., Пагіря О. Інструкції керівництва збройного підпілля для ведення переговорів з представниками угорських військ // Сторінки воєнної історії. Вип. 11. – К., 2008. – С. 64-71; Пагіря О. Відносини між українським визвольним рухом та угорською армією в Галичині в першій половині 1944 р. // Український визвольний рух Зб. 12. – Л., 2008. – С. 74-116; Пагіря О. Взаємини між угорською армією та українським визвольним рухом на Прикарпатті влітку 1941 року // Український визвольний рух. – Зб. 13. – Л., 2009. – С. 105-132; Пагіря О. Проблема Закарпаття у переговорах між представниками українського визвольного руху та військово-політичними колами Угорщини (1943 – 1944 рр.) // Вісник Ужгородського національного університету: Серія історія. – Ужгород, 2010. – С. 151-164; Пагіря О. Переговори між представниками ОУН та військово-політичними колами Румунії у 1943 – 1944 роках // Український визвольний рух. – Зб. 14. – Л., 2010. – С. 145-181.

найголовніші противники – радянські партизани й диверсанти, які масово закидалися в ліси за лінією фронту чисельними групами і німецькі частини, які намагалися придушити, як повстанський так і червоний партизанський рухи у своєму тилу. Важкі бої відділів УПА із німцями, козачими частинами при німецькій армії та поліційними загонами, складеними із різних народів СРСР, відбувалися на зламі 1943 – 1944 рр. в лісах коло Маневичів, Кудриня, Кременця, Дубна, Острога, Кам'янця-Подільського¹⁴⁸⁸.

Намагаючись вивести свої підрозділи з-під ударів німецької армії, радянських партизанів і регулярних військ, ГВШ УПА 24 грудня 1943 р. затвердив «Тактичну інструкцію» згідно з якою «найвищим завданням хвилини» на протинімецькому «фронті» було подбати про якнайбільше збереження всіх «фізичних, духовних і моральних сил і засобів нації для вирішального моменту боротьби», а тому проводити лише самооборонні дії, уникаючи «зачіпних боїв» проти німців¹⁴⁸⁹. Битися з німцями можна було лише у випадку їхнього нападу, під час захисту населення від каральних експедицій, з метою «відстрашення» їх від подальших антиповстанських заходів, для здобуття зброї та амуніції. При цьому підкреслювалося, що найголовніше «виграти час» і перезимувати без власних втрат і накопичити якнайбільше зброї та боєприпасів¹⁴⁹⁰. Також командуванням і штабом УПА наказувалося, за можливості, стягнути всі повстанські відділи у великі лісові масиви, щоб перечекаати перехід фронту, не вступаючи у бої із Червоною армією навіть для здобуття зброї¹⁴⁹¹. Єдиним противником, з яким інструкція зобов'язувала повстанців вести активну боротьбу, були червоні партизани, котрих усіма силами слід було «викурити з наших теренів»¹⁴⁹².

Найгірше в цій ситуації довелося відділам УПА-«Південь», яким прийшлося покидати територію Поділля й Уманщини та виходити в напрямку Кременецького і Славутського лісових масивів або за Збруч на територію Галичини¹⁴⁹³. Очевидно, що далеко не завжди рейди територіями насиченими німецькими військами були вдалими. Відомо, що фронтові частини вермахту в січні 1944 р. зуміли розсіяти курінь «Крука», завдати великих втрат відділам «Великана», «Шавули», «Мороза», «Пташки», «Шакала» тощо. Однак, попри втрати, основні кадри повстанських сил удалося зберегти перед німецьким натиском у момент просування фронту через Волинь, Полісся та Поділля¹⁴⁹⁴.

¹⁴⁸⁸ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14. – С. 470.

¹⁴⁸⁹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 60, арк. 219.

¹⁴⁹⁰ Там само, арк. 219.

¹⁴⁹¹ Там само.

¹⁴⁹² Там само.

¹⁴⁹³ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 8. – С. 550-551.

¹⁴⁹⁴ Детальніше див.: Патриляк І.К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля і повстанський рух 1939 – 1960 рр. – С. 340-350.

У січні 1944 р. розпочався великий наступ Першого та Другого Українських фронтів Червоної армії на Правобережній Україні, який увійшов в історію як Житомирсько-Бердичівська й Кіровоградська операції. Просування радянських військ, а за ними й цивільної влади на Захід було таким стрімким, що не залишало ілюзій щодо здатності вермахту на довший час їх затримати. Перед командуванням Повстанської армії постала проблема не лише підготовки до переходу фронту, але й до діяльності в умовах реставрації сталінського режиму. 6 січня 1944 р. Д. Клячківський («Клим Савур») підписав наказ № 29 у якому ставив перед командирами груп УПА і комендантами запілля наступні завдання: зберегти кадри під час переходу фронту; максимально законспіруватися і діяти з глибокого підпілля; розгорнути масштабну агітацію в середовищі червоноармійців; легалізувати всіх, хто не зможе продовжувати боротьбу в нелегальних умовах; посилити боротьбу з агентурою НКВС; законспірувати лінії організаційного зв'язку; активізувати розвідку; постійно маневрувати підрозділами УПА; скасувати в армії відпустки; не вступати в бої з армійськими частинами¹⁴⁹⁵.

Одночасно з цими завданнями ГК УПА вимагала від підлеглих, в момент відступу вермахту й до приходу Червоної армії, закріпитися на чітко вказаних територіях щоб здійснювати роззброєння німецьких і угорських військ¹⁴⁹⁶. Через це початок 1944 р. буквально рясніє повідомленнями про акції роззброєння німецьких і угорських частин¹⁴⁹⁷, які нерідко відбувалися без кровопролиття з огляду на падіння бойового духу в німців та угорців¹⁴⁹⁸.

До кінця весни 1944 р. фронт на території України стабілізувався, перетнувши західноукраїнські та правобережні землі від Ковеля на Поліссі до Коломиї в Прикарпатті та Одеси на Причорноморрі. Територія діяльності УПА була «розрізана» навпіл. Попри великий відступ вермахт залишав за собою частину українських земель, що змушувало командування УПА на початку літа 1944 р. видати спеціальні інструкції у справі стосунків з німецькою армією та її союзниками. Виходячи з того, що Німеччина уже була приречена на поразку, ГК повстанської армії постановила зайняти позицію самооборони щодо німців. Усі наступальні акції, атакож ведення переговорів з німецькими військовими були забронені*. Щодо угорських військ, рекомендувалося

¹⁴⁹⁵ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 48-50.

¹⁴⁹⁶ Там само. – С. 542.

¹⁴⁹⁷ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – Т. 1. Волинь. Хронологія подій. – С.232-233; Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – Т. 2. Галичина і Східна Україна. Хронологія подій. – Рівне, 2008. – С. 34-38.

¹⁴⁹⁸ Максимович В. Спогади колишнього учасника Української Повстанської Армії. – С. 7.

* Детальніше про проблему переговорів між представниками німецьких збройних сил і поліції та керівниками підпілля ОУН(Б) й ГК УПА див.: Додаток Ж.

дотримуватися «приятного нейтралітету», не розстрілювати полонених, поширювати в їхніх лавах антинімецьку та антирадянську пропаганду¹⁴⁹⁹.

Треба сказати, що попри намагання дотримуватися інструкцій командування, місцеві командири повстанських відділів часто змушені були застосовувати зброю до німців та їхніх союзників, виходячи із обставин, що склалися і враховуючи масштабні грабунки українських сіл, як влаштовували відступаючі німецькі та угорські частини¹⁵⁰⁰.

Найбільші бої з німцями й угорцями в Галичині на завершальному етапі німецької окупації відбулися 6 – 16 липня 1944 р. неподалік гори Лопати в околицях міст Сколе і Долина на стику Дрогобицької та Станіславської областей. 6 липня з'єднання повстанців під командуванням В. Андрусика («Різуна»), яке передислоковувалося з Чорного Лісу в район м. Турки, у засідці розбрало німецький підрозділ, який рухався трьома вантажними автомобілями. Інформація про пересування великого повстанського з'єднання, що напало на німців, змусило німецьке й угорське командування розпочати масштабну каральну операцію. 8 липня 1944 р. німецькі війська атакували повстанців з боку містечка Долина, а їхні угорські союзники підтримали атаку з боку містечка Сколе. Зав'язався бій із використанням мінометів та артилерії. Ведучи ар'єргардні бої повстанці відступили на гору Лопата, де зайняли гарно укріплені стаціонарні позиції (ці позиції, свого часу, були підготовані угорцями в якості резервної фронтової лінії оборони в Карпатах). Близько 17 години 8 липня 1944 р. німці та угорці разом атакували повстанські позиції на горі, однак після декількох годин бою не зуміли їх взяти. 9 липня повстанці почали виходити з оточення використовуючи переваги місцевості. 10 липня повстанські відділи атакували німецькі війська із засідки. Німці втратили декілька вантажних автомашин. Локальні бої в районі Лопати тривали до 16 липня, після чого німці й угорці* відступили до райцентрів Сколе

¹⁴⁹⁹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 61, арк. 41-42. Аналогічна інструкція була видана і щодо угорських військ (ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 338, арк. 167; ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 48, арк. 20; ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 32, арк. 107; ДАРО, ф. Р-30, оп. 2., спр. 34, арк. 56).

¹⁵⁰⁰ Інформація про бої і сутички УПА з німецькими й угорськими частинами міститься: ЦДАВО, ф. 3833, оп.1, спр. 130, арк. 80; ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 33, арк. 24, 35; ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 33, арк. 33-36, 84; ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 75, арк. 9. ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 29, арк. 58; АЦДВР, ф. 7, т. 5, арк. 10; Літопис УПА. Нова серія. – Т. 13. – С. 55; Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – Т. 2. Галичина і Східна Україна. Хронологія подій. – Рівне, 2008. – С. 38-48; ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 69, арк. 136; УПА в світлі документів з боротьби.... – С. 53-54; Літопис УПА. Нова серія. – Т. 13. – С. 55-57; Мотука Г. Українська партизанка. 1942 – 1960. – С. 228.

* Після боїв з УПА на Прикарпатті командування угорських військ уклало з повстанцями угоду про перемир'я згідно з якою повстанцям забезпечувалося лікування в угорських госпіталях, надавалася розвідувальна інформація, озброєння, боєприпаси тощо (Інформацію про цю угоду див.: АУ СБУ в Івано-Франківській обл., ф. 5, спр. 3100п, т.1, арк. 42; ГДА СБУ, ф. 6, спр. 33286фп. т.1, арк.138, 141-148, 237; ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 40, арк. 204-210; ГДА СБУ, ф.

й Долина. У боях з німецького та угорського боку полягло понад двісті солдатів, повстанці втратили близько п'ятдесяти осіб¹⁵⁰¹. Навіть неприхильне до УПА польське підпілля у своїх звітах відзначало, що для боїв з повстанцями зі Стрия і Жидачева виїхало «... 70 вантажних автомобілів. Поля і ліси оточені, триває справжня битва. Якими є втрати українських банд невідомо, німці втратили багато вбитих і поранених. Зі слів певного німецького капітана німецьке військо захопило в українців 2 гармати і 2 танки. З Бориничів повідомляють, що у Бориничах, Борисові і Чижикові підрозділи німецького війська за участю угорського бронепοїзда провели операцію проти українських банд. Операція із застосуванням 5 танків і 50 броневих автомобілів охопила всі навколишні ліси. Є багато вбитих. До українських будівель, де вбито членів банд, військо не допускає нікого, навіть найближчу родину. Під час проведення операції навіть було затримано рух потягів. Операція тривала 2 дні»¹⁵⁰².

Криваве протистояння між повстанцями та німцями мало місце в першій половині липня також на Підгаєччині. Зокрема, згадувані звіти польського підпілля вказують, що: «Біля села Завалів Підгаєцького повіту німецьке військо випадково наштовхнулося на великий схрон української банди. Зав'язався важкий бій, під час якого було вбито приблизно 40 німців і нібито аж 300 українців, приблизно 200 арештовано. У Завалівських лісах продовжується облава»¹⁵⁰³.

Проте, масштабні німецькі каральні акції не могли цілковито знищити повстанського руху в галицькому регіоні. Уже на кінець квітня 1944 р. українські повстанці в Галичині контролювали цілі райони на яких оголошували створення української влади. Зокрема, донесення польських підпільних структур у 20-х числах квітня відзначають, що «Головні сили українців, разом зі штабами УПА та ОУН сконцентровані у селах повітів Бібрка, Перемишляни, Бережани, Рогатин. Цей район становить нібито зародок “української держави”, охоплює коло 40 сіл із цілою смугою лісів і столицею в Дусанові. В цьому районі відбуваються військові навчання, звідки відправляються відділи на бойові акції, головним чином спрямовані проти поляків, ці

26, оп. 2, спр. 1, т. 1, арк. 234; ГДА СБУ, ф. 65, С-9148, т.1, арк. 330-340; ГДА СБУ, ф. 2 (Управління 2-Н), оп. 59 (1953 р.), спр. 4, т.2, арк. 99 (Конверт); АЦДВР, ф. «Із дій УПА в Галичині», арк. 10-19; ЦДАВО України, ф. 5245, оп. 1, спр. 697, арк. 43-51; Літопис УПА. Т. 19. Група УПА «Говерля». Книга друга: спомини, статті та видання історично-мемуарного характеру. – Торонто-Львів, 1992-1993. – С. 33; Гогун А. Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы. – С. 356-359; Гогун О., Александров К. Дії УПА проти 16-ої піхотної угорської дивізії // Визвольний шлях. – Кн. 2. – 2004. – С.78-84).

¹⁵⁰¹ УПА в світлі документів з боротьби... – С. 60.

¹⁵⁰² Ziemie wschodnie, Meldunki tygodniowe Sekcji Wschodniej Departamentu Informacji i Prasy Delegatury Rządu RP na Kraj. Kwiecień – lipiec 1944 r. / Wstęp, wybór i opracowanie M. Adamczyk, J. Gmitruk, A. Koseski. – Warszawa-Pułusk-Kielce, 2006. – S. 235-236.

¹⁵⁰³ Ziemie wschodnie, Meldunki tygodniowe Sekcji Wschodniej Departamentu Informacji i Prasy Delegatury Rządu RP na Kraj. Kwiecień – lipiec 1944 r. – S. 236.

відділи дорогою підсилюються місцевим елементом. Чисельність цієї армії визначається нібито 10 тисячами людей, добре озброєними, навіть малими гарматками. До цієї “держави”, що лежить на узбіччі від шосейних доріг не наважуються навіть потикатися німці. Тут концентрується українська молодь, яка за наказами ОУН включається до “української армії”¹⁵⁰⁴.

***

Як бачимо, питання боротьби підпілля ОУН й УПА проти німців та їхніх союзників є доволі цікавою і багатогранною темою. Стосунки українського націоналістичного руху й Німеччини зазнавали постійних змін у залежності від геополітичної ситуації. Однак за будь-яких умов націоналісти намагалися діяти таким чином щоб максимально використати обставини на користь боротьби за самостійну українську державу. Коли інтереси України (в уяві лідерів ОУН) потребували співробітництва з Німеччиною – вони йшли на співпрацю (доволі часто навіть на шкоду своїм іміджевим інтересам), коли була необхідність поберегти сили, перебуваючи в стані нейтралітету, націоналісти займали вичікувальну позицію, але коли обставини вимагали боротьби з райхом, УПА вела цю боротьбу жорстоко, масштабно і безкомпромісно. Документи однозначно свідчать про те, що повстанський рух, організований і очолюваний бандерівською ОУН, довгий час носив антинімецький характер, що нацисти з 1942 р. саме в українських націоналістах бачили найбільшу загрозу своєму пануванню в краю. УПА зробила максимум, що в такій ситуації могла зробити партизанська армія, яка не користувалася зовнішньою підтримкою. Від гітлерівців було визволено значні території на яких не функціонувала окупаційна адміністрація, зривалися поставки сільськогосподарської і промислової продукції, сировини, визволялися люди призначені до вивозу у Німеччину, знищувалися засоби комунікації, вбивалися представники цивільної адміністрації, дезорганізовувалася місцева поліція тощо. За підрахунками, базованими на доступних нам документах і краєзнавчих дослідженнях, УПА та збройні відділи ОУН(Б) в 1942 – 1944 рр. провели майже 3 тисяч антинімецьких акцій в ході яких загинуло 13040 німців та їхніх союзників, 2187 було поранено, 2628 – захоплено у полон. Повстанці втратили в боротьбі з німецькими окупантами 4910 осіб убитими, 587 – пораненими, 1821 – полоненими. Втрати цивільних громадян (здебільшого селян і заручників) у цій боротьбі слід оцінювати в 25 – 30 тисяч осіб¹⁵⁰⁵. Виходячи із зазначеного вище, на наш

¹⁵⁰⁴ Ibidem. – S. 65.

¹⁵⁰⁵ Патриляк І.К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля і повстанський рух 1939 – 1960 рр. – С. 284-349.

погляд, цілком закономірно було б визнати, що ОУН і УПА зайняла свою сходинку в ієрархії борців за звільнення України від гітлерівського рабства.

4.3. Діяльність ОУН(Б) та ОУН(М) на кінцевому етапі німецької окупації (1943 – 1944 рр.)

На зламі 1942 – 1943 рр. фортуна раз і назавжди відвернулася від гітлерівської Німеччини, її вождя й армії. Третій райх котився до своєї поразки, переможна антигітлерівська коаліція вступила у дипломатичну боротьбу за панування в повоєнному світі. У вузлі геополітичних хитросплетінь і боротьби між світовими потугами за впливи та пріоритети українським націоналістам належало виробити таку лінію поведінки, яка могла б бути максимально ефективною для досягнення основної мети руху – створення самостійної й об'єднаної української держави. Насамперед, слід було максимально точно спрогнозувати можливий розвиток ситуації. Фактично, таких прогнозів було два. З одного боку, не відкидалася можливість появи на південно-західних рубежах України англо-американців (у випадку їхньої висадки на Балканах), а з іншого – прораховувалася можливість поновного підпорядкування України радянському режиму. У першому випадку потрібно було вирішити питання стосунків із західними демократіями, у другому – необхідно було належним чином підготуватися до протистояння з радянською владою. Обидва сценарії розвитку ситуації передбачали наявність у розпорядженні націоналістичного підпілля потужних збройних сил і серйозні програмні зміни та ідеологічні корективи, які необхідно було здійснити.

Вказані вище виклики, які в 1943 р. постали перед ОУН, змусили обидві націоналістичні організації значно активізувати і посилити свою роботу. Особливим розмахом і завзятістю традиційно відзначалася бандерівська ОУН, яка в 1943 р. остаточно перетворилася на беззаперечного лідера українського визвольного руху, сконцентрувавши його діяльність навколо себе.

На початок 1943 р. ОУН(Б) мала чітку структуру, яка охоплювала (хоча і нерівномірно) всі області довоєнної УРСР, а також українські етнічні землі в Польщі, Білорусії та Угорщині¹⁵⁰⁶. ОУН(Б) традиційно діяла на території України на окремі Краї, кожен з яких мав власний Крайовий провід, яким керував відповідний крайовий провідник: М.Степаняк – на ЗУЗ, Д.Клячківський – на ПЗУЗ, В.Кук – на ПСУЗ, П.Сак – на ПівнСУЗ. Крайові провідники були також членами Головного проводу, до якого на початку року окрім них входили: Урядуючий провідник М.Лебедь, керівник СБ М.Арсенич, організаційний референт проводу Р.Кравчук, референт пропаганди й

¹⁵⁰⁶ Содоль П. Українська повстанча армія 1943 – 1949. Довідник. – С. 32.

політичний референт проводу Д.Маївський, референт пропаганди й референт зовнішньої політики проводу М.Прокоп, член проводу З.Матла¹⁵⁰⁷.

У січні 1943 р. тривали німецькі репресії проти оунівських підпільників як на території України, так і в окупованій Німцями Європі. Нацистів найбільше дратувала пропагандистська кампанія, яку проводила ОУН(Б) і в якій гітлерівська політика піддавалася різкій критиці, а також накопичення націоналістами зброї, про що ми згадували в попередньому розділі. Масові арешти, здійснені німецькими спецслужбами, значною мірою, були наслідком швидкого розростання лав ОУН(Б) і певним нехтуванням правил діяльності підпільної організації, яких допускалися новоприйняті активісти. Це змушувало керівництво ОУН(Б) посилювати конспірацію підпілля і застосовувати суворі заходи безпеки, щоб зберегти організацію від цілковитого фізичного винищення. Відомий наказ Проводу «Всім членам ОУН» від 10 січня 1943 р. в якому наголошувалася необхідність дисциплінувати власні лави, робити ставку не на кількісне розростання, а на якісне поповнення рядів підпілля¹⁵⁰⁸. З такими настановами на зміцнення внутрішньорганізаційного життя ОУН(Б) підійшла до однієї із найважливіших подій у власному організаційному житті – чергової конференції, яка визначила подальший напрям руху бандерівської організації.

Як ми вже згадували у попередньому розділі, протягом 17 – 21 лютого 1943 р. неподалік Олеська на Львівщині відбулася Третя конференція керівників ОУН(Б), яка прийняла остаточне рішення розгорнути масштабну збройну боротьбу проти німців, а також обговорила цілу низку важливих міжнародних проблем, які викликали гострі дискусії в організаційному керівництві. Але не лише військове будівництво і міжнародні проблеми непокоїли керівництво бандерівської ОУН наприкінці зими – на початку весни 1943 р. За півтора роки німецької окупації організація зуміла «пустити коріння» на території давньої підрадянської України, цей успіх необхідно було закріпити і примножити. Лише за умов існування розгалуженої мережі підпілля на більшості українських етнічних земель можна було розраховувати бодай на якісь шанси у досягненні поставленої мети. Натомість, українці з Великої України, які залучалися до підпілля дуже часто виявлялися неготовими до нелегальної праці, що ставало причинами постійних «провалів», які на зламі 1942 – 1943 рр., наприклад, призвели до майже повного знищення гестапівцями мережі ОУН(Б) на Київщині*, через, що їй доводилося відбудовувати фактично «з нуля»¹⁵⁰⁹. Тому керівництво ОУНСД

¹⁵⁰⁷ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 398, т. 66, арк. 84.

¹⁵⁰⁸ ОУН і УПА в 1943 році. Документи... – С. 64-65.

* Лише за перші дванадцять днів березня 1943 р. на Київщині гестапо арештувало 50 керівників підпілля бандерівської ОУН (Український здви́г: Наддніпрянина 1941 – 1955. – С. 189).

¹⁵⁰⁹ Український здви́г: Наддніпрянина 1941 – 1955. – С. 155.

на Великій Україні на початку березня 1943 р. продовжило максимально скріплювати і дисциплінувати лави підпілля, намагаючись досягнути серед членів Організації найвищого рівня бойової готовності. 10 березня 1943 р. низові ланки ОУНСД на Центральних і Східних українських землях отримали «Інструкцію № 1 з кадрових питань». Розуміючи всю відповідальність моменту переходу організації на рейки збройної боротьби з окупантами, керівники ОУНСД на Сході вимагали зосередитися на низці ключових кадрово-організаційних проблем, зокрема – посилити підготовку «провідних кадрів», які мали бути віддані «ідеї українського націоналізму», володіти лідерськими якостями, «сталевим характером», бути ініціативними і відповідальними. Паралельно з посиленням підбором і вихованням провідних кадрів, низовий провід мав «уздоровити сітку», тобто провести ґрунтовні вишколи із організаційним активом, відсепарувати пристосованців, всіх «нестійких» членів організації перевести в розряд симпатиків, максимально зблизити в роботі дорослу та юнацьку мережу ОУНСД, почистити жіночу сітку від випадкових «супутниць» революційного руху. Територіальні провідники підпілля також мали суттєво посилити пропагандистську роботу. Найкращих кадрів із організаційного активу слід було задіяти для пропаганди і агітації, серед членів передбачалося посилити політично-виховну роботу. Інструкція черговий раз наказувала посилити конспірацію¹⁵¹⁰.

Подальшу радикалізацію бандерівської ОУН одразу ж відзначили фахівці з німецьких спецслужб, які у звіті від 19 березня 1943 р. наголошували, що в «русі Бандери» надалі «спостерігається гостра радикалізація». Члени організації накопичують зброю, формують свої «націоналістичні банди», проводять поголовний військовий вишкіл молоді тощо. Головний провід, на думку німецького СД наказав своїм референтам пропаганди розпочати новий пропагандистських похід «і не повертатися доки революція не розпочнеться»¹⁵¹¹.

Уже через тиждень, після згаданого вище звіту (26 березня 1943 р.), німецька поліція вилучила бандерівську листівку із закликом до українського народу підніматися на повстання¹⁵¹². Посилення антинімецьких настроїв низового організаційного активу бандерівської ОУН на початку 1943 р. прямо пропорційно залежало ставлення місцевого українського населення до німців, а це ставлення з кожним місяцем різко погіршувалося. Звіти націоналістичного підпілля вказували на те, що повідомлення з усіх промислових і сільськогосподарських регіонів України вказують на «яскравий образ колоніальної та екстермінаційної політики німців у відношенні до українського

¹⁵¹⁰ ОУН і УПА в 1943 році. Документи. – С. 84-87.

¹⁵¹¹ Україна в Другій світовій війні у документах. ... – Т. 3. – С. 125-126.

¹⁵¹² Там само. – С. 139-141.

народу»¹⁵¹³, яка провокує революційні настрої в широких масах населення, демонструючи їхню готовність до збройного опору окупантам¹⁵¹⁴. Виходячи з цього, активісти ОУН(Б) від початку 1943 р. у листівках закликають населення колишньої підрадянської України до загального повстання, щоб «скинути гітлерівський чобіт», лякаючи населення примарами нового голоду, подібного до трагедії 1933 р¹⁵¹⁵.

Радикалізація позицій низових структур бандерівської ОУН, назрівання волі до збройної боротьби з німецьким окупаційним режимом, було наскільки швидким, що «урядуючий провідник» М.Лебедь часто не встигав за розвитком подій. За це крайові лідери, разом із більшістю членів Головного проводу, гостро його критикували. Намагаючись поладити конфлікт, М.Лебедь на 9 квітня 1943 р. скликав засідання Проводу ОУНСД, яке мало вирішити головні проблеми – активізувати зовнішньополітичний вектор діяльності націоналістів, підготувати зміни до програми та статуту організації, обговорити проблему створення загальноукраїнського військового керівництва для підготовки і здійснення повстання. Засідання проходило в умовах полеміки та взаємних звинувачень. Дискусія почалася із обговорення ситуації на Волині та Поліссі, де прискореними темпами розбудовувалися повстанські відділи, які вступили у боротьбу проти німецької окупаційної адміністрації, поліції, радянських партизанів і польського підпілля. Виступ М.Лебеда продемонстрував, що він неволодів ситуацією, не міг дати чітких вказівок щодо подальшої роботи, вважає в передчасними партизанські виступи упівських відділів проти німців, розглядаючи їх як такі, що послаблюють військовий потенціал майбутнього загальнонародного повстання. М.Лебедь не міг також адекватно пояснити зібраним керівникам організації з якої причини затягується робота щодо створення загальнонаціонального понадпартійного політичного органу, який, в якості підпільного революційного парламенту й уряду, мав репрезентувати в світі Україну¹⁵¹⁶.

Після виступу лідера частина членів Головного проводу запропонувала прийняти рішення, яке б дозволило керівникам профільних референтур Проводу самим, без погодження з М.Лебедем, організувати роботу підлеглих у напрямках визначених лютневою конференцією. М.Степаняк пішов ще далі – запропонувавши запровадити систему колективного рішення стосовно найважливіших політичних питань, позбавивши таким чином Провідника більшості повноважень¹⁵¹⁷.

---

¹⁵¹³ Український здви́г: Наддніпрянищина 1941 – 1955. – С. 166-167.

¹⁵¹⁴ Там само. – С. 170-176.

¹⁵¹⁵ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 253, арк. 53-56; ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 476, арк. 432.

¹⁵¹⁶ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 1, арк. 43

¹⁵¹⁷ Дзьобак В. Конфлікти в ОУН(Б) і їх вплив на український Рух Опору (1941 – 1944). – С. 59.

М.Лебедь відкинув усі пропозиції і різко розкритикував своїх колег, дорікнувши їм поганим рівнем роботи. Останні, в свою чергу, звинуватили Лебеда у «диктаторських» схильностях, нездатності належно організувати роботу Проводу, придушенні ініціативи окремих референтів, розбалансуванні стосунків із крайовими керівниками, які починали проводити «самостійну політику» на місцях, що загрожувало розколом і занепадом організації.¹⁵¹⁸

Засідання в атмосфері взаємних звинувачень тривали до 13 квітня 1943 р., коли словесні сутички досягли свого апогею – військовий референт Головного проводу Р.Шухевич (як один із найстарших і найавторитетніших членів ОУНСД) запропонував М.Лебедю покинути кімнату засідань для того аби члени Проводу без нього могли обговорити ситуацію і прийняти рішення, яке б дозволило вийти з тупика. Коли члени Головного проводу залишилися в кімнаті засідань самі, вони, на пропозицію крайового провідника ОСУЗ В.Кука, вирішили усунути М.Лебеда від керівництва ОУНСД і обрати Бюро проводу в складі трьох осіб – Р.Шухевича, З.Матли і Д.Маївського. При чому, Р.Шухевич оголошувався головою Бюро проводу і «першим між рівними». Тоді ж на засіданні було прийняте рішення про скликання Четвертої конференції, яка мала б затвердити нове керівництво організації, внести зміни до структури і статуту організації¹⁵¹⁹.

У травні 1943 р. Р.Шухевич («Тур») скликав нове засідання Головного проводу на якому детально розглядалися проблеми пов'язані із переговорами з іншими українськими політичними групами та формування коаліційного тимчасового уряду повсталі України. На засіданні відповідальним за ведення переговорів з боку бандерівців було призначено М.Степаняка¹⁵²⁰.

Проте, вже впродовж того ж таки травня і червня 1943 р. ситуація на фронтах світової війни, а також і в окупованій Україні зазнала змін, що суттєво вплинули на позицію Р.Шухевича. Фактичний провідник ОУНСД дійшов висновку, що потужний наступ Червоної армії на захід від берегів Волги до Донбасу, свідчить про великий бойовий потенціал радянських військ, які зможуть зайняти всю територію України. «Тур» більше не вважає доцільним піднімати загальнонаціональне повстання проти німців, яке лише прискорить повернення радянської влади, але не дозволить втримати ситуації в українських руках. Він все більше схиляється до думки, що підпільній армії потрібно готуватися не до антинімецького повстання, а до майбутньої боротьби проти сталінської диктатури, обмежуючи опір німцям самооборонними акціями й ударами по

---

¹⁵¹⁸ Там само. – С. 60.

¹⁵¹⁹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 1, арк. 44-45.

¹⁵²⁰ Там само, арк. 40.

адміністрації та поліції¹⁵²¹. Й хоча така позиція була відхиленням від рішень Третьої конференції, все ж вона виглядала більш прагматичною, ніж спроба визволення шляхом великого повстання.

Деякої корекції зазнала також позиція Р.Шухевича щодо створення спільного фронту всіх українських політичних сил. Після невдалих переговорів із Т.Боровцем та досягнення лише ситуативних домовленостей зі збройними відділами ОУН(М), «Тур», враховуючи швидке посилення загонів бандерівської УПА в червні – серпні 1943 р., дав згоду на силове об'єднання під командуванням Д.Клячківського всіх українських повстанських формувань¹⁵²².

У той час, коли в Головному проводі відбувалися такі докорінні зміни, а на Волині та Поліссі прискореними темпами розбудовувалися повстанські відділи, на решті частини України бандерівське підпілля продовжувало свою діяльність у відповідності з поставленими на початку року завданнями. До весни 1943 р. фронт уже надійно закріпився на території України, а тому націоналістам-підпільникам сходу довелося першими працювати у прифронтовій смузі. Використовуючи негативне ставлення населення до німців і страх частини громадян перед поверненням радянської влади, націоналісти весною 1943 р. активізували свою агітаційно-пропагандистську роботу у найближчому до фронту регіоні – на Донбасі, намагаючись подати людям альтернативу нацизму і більшовизму в образі ідеї української самостійності. Якщо вірити звітам бандерівського підпілля, то в окремих місцевостях Донеччини агітація мала позитивний вплив¹⁵²³. При цьому, населення одразу ж почало поширювати найфантастичніші байки про те, що за ОУН стоїть Англія, а націоналістичні листівки розкидають із британських літаків, та й узагалі на Донеччину скоро прийдуть англійські війська, бо британці не зможуть залишити край у який так багато праці свого часу вклали англійські промисловці на чолі з Д.Юзом¹⁵²⁴.

Реагуючи на активізацію націоналістичного підпілля в Донбасі, гестапо протягом весни 1943 р. цілковито знищило в регіоні товариство «Просвіту», підозрюючи його у співпраці з оунівцями¹⁵²⁵, а також провело низку масових арештів у середовищі бандерівців та мельниківців у Маріуполі¹⁵²⁶, Краматорську, Горлівці, Артемівську та Слов'янську¹⁵²⁷.

¹⁵²¹ Там само, т. 38, арк. 306.

¹⁵²² Там само, арк. 318.

¹⁵²³ Український здви́г: Наддніпрянищина 1941 – 1955. – С. 192-193; 230.

¹⁵²⁴ Там само. – С. 230.

¹⁵²⁵ Український здви́г: Наддніпрянищина 1941 – 1955. – С. 194.

¹⁵²⁶ Нікольський В.М. Підпілля ОУН(б) у Донбасі. – С. 68-77.

¹⁵²⁷ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 113, арк. 36.

Масштабні удари німців по націоналістичному підпілліу суттєво підривали віру місцевих мешканців у здатності оунівців вибороти незалежність. Більшість обивателів починала схилитись до тієї думки, що невдовзі повернеться стара сталінська система, якій націоналісти зовсім не зможуть протистояти¹⁵²⁸. Аби протистояти нарощенню песимізму та настроїв безальтернативності в масах, оунівці намагалися розпочати новий виток агітації, роблячи ставку на соціальні проблеми – розпуск колгоспів, права робітників контролювати заводи, приватизацію дрібної торгівлі, безкоштовну освіту, кредитування сільського господарства тощо¹⁵²⁹.

Завдяки таким змінам у агітації, націоналістичному підпілліу в регіоні вдалося відродитися і поповнити свої лави прихильниками із місцевого населення. Слід відзначити, що на кінець німецької окупації Донеччини в краю мережа підпілля ОУН(Б) виглядала наступним чином: Маріуполь – 300 осіб; Краматорськ – 120, Слов'янськ – 80 осіб, в Червоноармійську – понад 50 осіб; у Макіївці – 60 осіб; в Ольгінці – 30 осіб. Основна маса з активістів ОУН(Б) були інтелігенцією – вчителями, лікарями, бібліотекарями. За віковим цензом, більшість підпілля належали до молоді. Головними напрямками роботи підпілля на Донбасі від середини 1943 р. були агітація, збір коштів і матеріальних засобів на підтримку УПА, вербування і переправка добровольців до повстанських відділів¹⁵³⁰.

Подібним до Донбасу було становище підпілля обох ОУН на Слобожанщині, яка від початку 1943 р. знову стала зоною бойових дій. Треба підкреслити, що в Харкові, де існували давні просвітянські традиції, обидві гілки ОУН намагалися проводити свою роботу через мережу «Просвіти» й діючий напівлегально «Громадський комітет», які об'єднували до 600 осіб, здебільшого інтелігенції. Мережа ж самого підпілля була слабшою, ніж у Донецькій чи Дніпропетровській області¹⁵³¹.

Найбільш організованим і дієвим на Великій Україні націоналістичне підпілля виглядало впродовж 1943 р. на Придніпров'ї. Найпоширенішою підпілля мережа була в Кривбасі, Дніпропетровську, Синельноківському, Петропавлівському, Криничанському, Царичанському, Петриківському районах¹⁵³². Членів і активних симпатиків бандерівського підпілля в регіоні налічувалося до 5 тисяч осіб¹⁵³³. Лише в 1944 р. радянські органи держбезпеки арештували в краю 162 оунівців, а 1455 – взяли на облік. Найбільше облікованих оунівців було на Криворіжжі – 461 особа,

¹⁵²⁸ Український здви́г: Наддніпряни́щина 1941 – 1955. – С. 231.

¹⁵²⁹ Там само. – С. 231-232.

¹⁵³⁰ Український здви́г: Наддніпряни́щина 1941 – 1955. – С. 318-319.

¹⁵³¹ Там само. – С. 241-268.

¹⁵³² Слободянюк М.А., Шахрайчук І.А. Рух опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни. – С. 215.

¹⁵³³ Там само. – С. 213.

Дніпропетровську – 127 осіб, Дніпродзержинську – 111 осіб, Магдалинівському районі – 99 осіб, Верхньодніпровському – 99 осіб, Покровському – 96 осіб тощо¹⁵³⁴.

Доволі міцним було підпілля в Запорізькій області. В одному Мелітопольському районі воно налічувало до 100 осіб¹⁵³⁵. Цікаво, що на півдні України, а саме у Мелітополі, Волновасі та Нововоронцовському районі Херсонської області документи фіксують співпрацю між націоналістичним та радянським підпіллям у боротьбі з німцями¹⁵³⁶. Дослідники також вказують на те, що із Дніпропетровщини та Запоріжчини відправляли людей до УПА, а в обох областях діяли оунівські боївки, які постійно здійснювали вбивства представників німецької окупаційної адміністрації¹⁵³⁷. Подібні факти, відзначали і слідчі НКВС, після повернення в регіон радянської влади¹⁵³⁸.

Подальшу розбудову структур підпілля в 1943 р. здійснював провід ОУН(Б) у Трансністрії. До осені 1943 р. в регіоні було створено Одеський, Прибузький (центр Голта), Томашпільський, Жмеренський і Середній (центр Балта) округи в яких налічувалося 140 кадрових підпільників¹⁵³⁹. Кожен округ керувався окремим проводом, що складався з керівника, його заступника, який виконував обов'язки організаційного референта, а також референтів безпеки, пропаганди, військового та господарчого¹⁵⁴⁰. До складу округів входили районні організації¹⁵⁴¹. Націоналістичне підпілля в Трансністрії навіть спромоглося впродовж року постійно видавати власні друковані органи – журнали «Чорноморський вісник» та «За державність»¹⁵⁴².

Від травня 1943 р. підпілля ОУН(Б) на території колишньої Радянської України отримує інструкції про створення Українських самооборонних відділ. Первісно рекомендувалося створювати в сільській місцевості окремі боївки із оунівців-нелегалів, які мали згодом перерости у відділи самооборони. Протягом року ці відділи повинні були об'єднуватися в більші бойові одиниці, мали створюватися крайові та місцеві військові штаби, утворюючи таким чином військові округи

¹⁵³⁴ Там само. – С. 213-214.

¹⁵³⁵ Український здви́г: Наддніпря́нщина 1941 – 1955. – С. 331.

¹⁵³⁶ Щур Ю. Діяльність ОУН на Наддніпрянщині (1942 – 1943 рр.). – С. 59.

¹⁵³⁷ Слободянюк М.А., Шахрайчук І.А. Рух опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни. – С. 210-211; Щур Ю. Діяльність підпілля Організації Українських Націоналістів на території Мелітопольського району Запорізької області // Український визвольний рух. – Зб. 8. – Л., 2006. – С. 162-163.

¹⁵³⁸ Український здви́г: Наддніпря́нщина 1941 – 1955. – С. 386.

¹⁵³⁹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 1, арк. 103.

¹⁵⁴⁰ Там само, арк. 103.

¹⁵⁴¹ Там само, арк. 104.

¹⁵⁴² Там само, арк. 101.

УПА¹⁵⁴³. Весною – влітку 1943 р. формуються повстанські боївки на Уманщині¹⁵⁴⁴, восени 1943 р. перші повстанські відділи були організовані в районі Холодного Яру, на Одещині та Вінничині¹⁵⁴⁵. Також упродовж другої половини 1943 р. підпілля з Великої України регулярно пересилало до УПА матеріальні цінності, медикаменти, перев'язочні матеріали та хірургічні інструменти, особливо в цій роботі відзначилися підпільники Трансністрії¹⁵⁴⁶.

Документи свідчать про наявність націоналістичного підпілля ОУН(Б) в Полтавській області. Зокрема, після повернення в край радянської влади, органи держбезпеки ліквідували підпільну мережу націоналістів у «Опішнянському, Диканському, Ново-Санжарському та інших районах Полтавської області»¹⁵⁴⁷.

Упродовж 1943 р., ще до приходу Червоної армії, провідні кадри бандерівського Осередньо-східних і Південних українських земель зазнали суттєвих втрат. Зокрема, від рук нацистів загинули Крайовий провідник ОСУЗ П.Сак, член окружного проводу ОСУЗ Черник, Окружний провідник Кам'янець-Подільщини «Вій», керівник мережі ОУН(Б) на Кіровоградщині Л.Шостак, член обласного проводу Дніпропетровщини В.Гадида, провідник підпілля Вінницької і Полтавської областей Я.Петречко, керівник СБ ОУН(Б) на Наддніпрянщині Б.Мовчан¹⁵⁴⁸. На одній лише Криворіжчині від липня до жовтня 1943 року у боротьбі з гітлерівцями загинуло семеро керівників підпільних ланок різного рівня¹⁵⁴⁹.

Доволі складним періодом став 1943 р. для підпілля Буковини. Весною румунська влада провела масові арешти серед підпільників. До в'язниці потрапив керівник місцевого проводу «Тарас» (Т.Гирюк)¹⁵⁵⁰. Проте, це не зуміло повністю паралізувати роботу ОУН(Б) в регіоні, яка на місцях продовжувалася в традиційному руслі¹⁵⁵¹. У серпні 1943 р. на Буковину прибув М.Колотило («Володимир»), який уже раніше очолював провід області¹⁵⁵². Новий провідник заборонив здійснювати масовий набір до лав організації нових членів, а наполягав на максимальній конспірації та вишколі вже залучених у роботу підпілля людей¹⁵⁵³. Також перед підпіллям ставилося завдання

¹⁵⁴³ Там само, арк. 97-98.

¹⁵⁴⁴ Чорномаз Б.Д. Діяльність національно-патріотичного підпілля на Уманщині у 1941 – 1945 роках. – С. 146-147.

¹⁵⁴⁵ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 732, т. 1, арк. 105.

¹⁵⁴⁶ Там само, арк. 106.

¹⁵⁴⁷ Український здвиг: Наддніпрянщина 1941 – 1955. – С. 299.

¹⁵⁴⁸ Щур Ю. Діяльність ОУН на Наддніпрянщині (1942 – 1943 рр.) – С. 60.

¹⁵⁴⁹ Український здвиг: Наддніпрянщина 1941 – 1955. – С. 297.

¹⁵⁵⁰ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 732, т. 1, арк. 238.

¹⁵⁵¹ Там само, арк. 238.

¹⁵⁵² Там само, арк. 238-239.

¹⁵⁵³ Там само, арк. 239.

посилити масову агітацію та пропаганду в середовищі громадян не причетних до націоналістичного руху¹⁵⁵⁴. До грудня 1943 р. найміцніші структури підпілля ОУН(Б) діяли у Вижнівському, Вашківському та Стородинецькому районах Чернівецької області. Там також функціонували районні проводи. До їхнього рівня «підтягувався» Глибоцький район, але районний провід там не встигли створити до початку нової хвилі арештів, яку румунські спецслужби провели у грудні 1943 р.¹⁵⁵⁵. В ході чергових «зачисток» румунам вдалося арештувати М.Колотила, якого було ув'язнено у чернівецькій тюрмі¹⁵⁵⁶. До лютого 1944 р. бандерівське підпілля на Буковині було румунами практично знищене¹⁵⁵⁷.

Робота, розвиток, перемоги і поразки, динамічна розбудова УПА вимагали від керівництва організації виробити нову тактику боротьби, поставити перед членством нові орієнтири, зробити програму руху більш пристосованою до потреб реального життя. Виходячи із цих нагальних потреб, Р.Шухевич на кінець серпня 1943 р. скликав Четверту конференцію бандерівської ОУН. На початку засідання голова Бюро проводу «Тур», заручившись підтримкою присутніх, оголосив конференцію Третім надзвичайним Великим збором ОУН(Б)^{*1558}. Таким чином, Третій надзвичайний ВЗ бандерівської ОУН (перший в історії ВЗ на території України) відбувався на хуторах поблизу с. Золота Слобода Козівського району на Тернопільщині від 21 до 25 серпня 1943 р. Цікаво, що Збір проводився під виглядом волосної наради «мужів довір'я», яку організував війт збірної Козівської громади (а за «сумісництвом» давній член ОУН і заступник повітового провідника бандерівської організації) С.Волошин¹⁵⁵⁹.

Присутніми на ВЗ були 27 осіб: Р.Шухевич, М.Лебедь, Й.Позичанюк, М.Арсенич, Я.Бусол, Р.Волошин, В.Турковський, Р.Кравчук, О.Логущ, Д.Маївський, З.Матла, Л.Ребет, З.Марцюк, М.Палідович, М.Степаняк, В.Турковський, В.Сидор, В.Охримович, М.Прокоп, о. І.Гриньох, В.Голояд, П.Стадник та ін.¹⁵⁶⁰ Вів засідання Р.Волошин¹⁵⁶¹. Порядок денний Збору складався з наступних питань: доповідь про міжнародну й внутрішньополітичну ситуацію, зміна програми, зміна статуту, вибори центральних органів організаційної влади, різне¹⁵⁶².

¹⁵⁵⁴ Там само.

¹⁵⁵⁵ Там само, арк. 240.

¹⁵⁵⁶ Там само.

¹⁵⁵⁷ Там само, арк. 241.

* На цьому зібранні назву ОУНСД було скасовано й організація повернулася до старої аббревіатури.

¹⁵⁵⁸ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 1, арк. 47.

¹⁵⁵⁹ Там само, том. 69, арк. 7.

¹⁵⁶⁰ Там само, арк. 11.

¹⁵⁶¹ Панченко О. Мирослав Прокоп. Нариси політичного портрету. – С. 74.

¹⁵⁶² ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 1, арк. 51.

Головну доповідь про зовнішнє і внутрішнє становище України робив М.Прокоп¹⁵⁶³. Квінтесенцією його виступу були наступні положення: Німеччина та її союзники програють війну, але протиріччя між західними Альянтами та СРСР наскільки глобальні, що можуть викликати серйозне загострення стосунків між ними включно з війною; з розгромом Німеччини постане питання про самостійність народів нею окупованих, а це зробить визвольні рухи цих народів важливим чинником у міжнародних стосунках; Радянський Союз веде складну війну і населення СРСР продовжує її, бажаючи помститись Німеччині, проте, з моменту вступу Червоної армії на території сусідніх держав в середині СРСР можуть серйозно зрости антивоєнні настрої, через небажання продовжувати війну за межами держави; загарбницька політика СРСР на завершальному етапі створить для Кремля ворогів не тільки в особі німців і колишніх західних союзників, але також і в особі визвольних рухів підкорених німцями народів, які прагнуть до своєї самостійності, а не до перетворення на радянських сателітів¹⁵⁶⁴. Виходячи із таких тверджень, доповідач робив висновок, що на завершальному етапі війни можуть скластися сприятливі умови для реалізації ідеї української державності. Відтак, він пропонував: скерувати роботу організації на розпалювання революції в СРСР у союзі з іншими поневоленими народами; активізувати діяльність УПА і розповсюдити її (шляхом рейдів) на територію сусідніх республік; створити спільний фронт боротьби також із сусідніми державами, які могли в перспективі бути окупованими СРСР; добитися дипломатичної підтримки з боку Великої Британії; у внутрішньому житті – скерувати всі сили на подальше скріплення мережі ОУН(Б) та бойового потенціалу УПА¹⁵⁶⁵.

Після доповіді М.Прокопа розгорілася гостра дискусія щодо майбутнього розвитку подій на українських землях і в Європі. В її ході розглядалося три основних варіанти можливого найближчого майбутнього. Позиція перша полягала в тому, що радянські війська можуть повернутися на українські землі, але будуть ослаблені війною, а тому подальша розбудова УПА дозволить, у слушний момент, підняти масове повстання на території України та в інших національних республіках, яке, врешті-решт, зруйнує СРСР. Другий погляд на ситуацію висловлював обережні сподівання на можливий прихід на Балкани західних союзників, які зупинять просування комунізму в Європу і будуть вирішувати повоєнну долю світу. За таких умов також необхідно було мати підпільну армію, яка могла б стати фактором позитивного вирішення українського питання. Третя позиція виявилася найбільш реалістичною, але через свій песимізм не

---

¹⁵⁶³ Там само.

¹⁵⁶⁴ Там само, арк. 51-52.

¹⁵⁶⁵ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 1, арк. 52-53.

була сприйнята учасниками ВЗ. Її адепти вважали, що СРСР вийде з війни настільки потужним, що жодні повстанські рухи його не зруйнують, а Британія та США будуть рахуватися із позицією Кремля. Єдиним виходом для українських політичних сил прихильники такої точки зору бачили в еміграції.

Внаслідок тривалих дискусій перемогли прихильники першої точки зору, але також була врахована можливість висадки західних союзників на Балканах. Збір взяв курс на посилення повстанської армії шляхом мобілізації молоді та на розпалення повстань у різних куточках СРСР. Передбачалося збільшити УПА до максимальних розмірів, які тільки допускали тодішні можливості матеріального забезпечення, створити якнайбільше підпільних складів із запасами зброї, амуніції, їжі, медикаментів тощо, дочекатися просування фронту на захід і одночасно з цим вирушити в східному напрямку до Дніпра, а також на територію Білорусії, Кавказу, Прибалтики для розпалення повстання¹⁵⁶⁶. Таке рішення підтримала більшість учасників Збору. Різко проти нього виступили лише М.Лебедь і М.Степаняк, які не бачили можливості силами УПА протиставлятися радянській системі¹⁵⁶⁷.

Другий виступаючий на ВЗ О.Логуш зосередився на проблемах програмних змін в ОУН(Б). У доповіді О.Логуша відчувався серйозний вплив, який справила на нього робота у східній частині України. Зміни, запропоновані до програми «дихали» своєю «лівизною». Зокрема, доповідач пропонував націоналізувати велику промисловість і торгівлю, ліквідувати велике землеволодіння, дозволити поряд із приватним землеволодінням, колективні форми власності на землю. Для середньої торгівлі передбачав громадсько-кооперативну форму, а для дрібної – приватну тощо¹⁵⁶⁸. Після обговорення виступу О.Логуша, Збір загалом схвалив запропоновані ним соціально-економічні зміни в програмі ОУН(Б).

Наступну доповідь на ВЗ виголосив Д.Маївський, який запропонував внести зміни до структури Головного проводу. Зокрема, замість одного провідника мало бути узаконене Бюро проводу із трьох осіб, а додатково створювалася Головна рада із п'яти осіб¹⁵⁶⁹. Її завданням був контроль за діяльністю Головного проводу (особливо господарсько-фінансовою його складовою). Рада мала право створювати судово-слідчі органи для вивчення діяльності членів Проводу та могла скликати Великий збір¹⁵⁷⁰.

Гострі дискусії на під час засідань ВЗ розгорілись навколо діяльності УПА. Якщо вірити показам М.Степаняка на допитах у радянських органах держбезпеки,

¹⁵⁶⁶ Там само, арк. 53.

¹⁵⁶⁷ Там само, арк. 54.

¹⁵⁶⁸ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 1, арк. 54.

¹⁵⁶⁹ Там само, арк. 55.

¹⁵⁷⁰ Там само, арк. 56.

він та М.Лебедь гостро засудили практику антипольських акцій, які проводили повстанці на Волині та Поліссі, вважаючи, що вони компрометують весь рух. Однак більшість учасників зібрання виправдали тактику УПА щодо поляків і постановили вважати повстанську армію головною силою з допомогою якої доведеться боротися за державну незалежність¹⁵⁷¹.

Також на Зборі дискутувалося питання, як ставитися до С.Бандери? Формально, від часу Другого ВЗ Бандера був керівником організації, але від липня 1941 р. він керівництва не здійснював з об'єктивних причин. Коли ж було прийняте рішення створити бюро Проводу на чолі з Р. Шухевичем, Бандера залишався «підвішеним» у повітрі. Після обговорення цієї проблеми, з'їзд постановив залучити С.Бандеру до керівництва організацією відразу, як тільки він отримає фізичну можливість приступити до роботи¹⁵⁷².

Ще одним гострим питанням, яке обговорювалося на ВЗ, стала пропозиція М.Степаняка (підтримана В.Куком та Я.Буселом) офіційно розпустити ОУН і створити на її базі нову організацію із новою програмою, побудовану на більш демократичних засадах, яка зможе привернути широкі маси населення Центральної і Східної України. Однак, після обговорення пропозиції М.Степаняка, вона була відкинута більшістю, а він сам звинувачений у намаганні розкласти ОУН(Б)¹⁵⁷³.

Хоча пропозицію М.Степаняка щодо фактичної реінкарнації ОУН під іншою назвою було відкинута, програма ОУН(Б) зазнала суттєвих змін нагадуючи своїм звучанням програми багатьох повоєнних антиколоніальних рухів «третього світу». У нових програмних постановках ОУН(Б) відзначалося, що організація бореться як проти більшовизму, так і проти німецького нацизму за повне визволення українського народу та інших поневолених народів і побудову української держави в системі вільних національних держав, яка єдина зможе гарантувати поступальний розвиток світу без експлуатації нації нацією та дозволить розв'язати в майбутньому головні соціальні проблеми¹⁵⁷⁴. Виступаючи, як антиколоніальна та антиімперіалістична сила організація проголошувала безкомпромісну боротьбу проти імперіалістів, якими б ідеологічними гаслами вони не прикривалися¹⁵⁷⁵. У новій програмі декларувалися плани створити в Україні новий державний порядок і новий соціальний лад. Майбутня українська держава мала бути демократичною і соціально спрямованою, гарантувати рівність усіх

---

¹⁵⁷¹ Там само.

¹⁵⁷² Там само, арк. 57.

¹⁵⁷³ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 1, арк. 58.

¹⁵⁷⁴ ОУН і УПА в 1943 році. Документи... – С. 204.

¹⁵⁷⁵ Там само. – С. 204-205.

громадян, доступ до освіти, праці та відпочинку, право національним меншинам на власний культурний розвиток, свободу слову, друку, віросповідання¹⁵⁷⁶.

Аналізуючи міжнародну ситуацію, оунівці вважали, що світова війна увійшла в свою вирішальну стадію, яка характеризувалася: вичерпанням сил імперіалістів, зростом суперечностей між імперіалізмами, активізацією боротьби поневолених народів. Ця потрійна формула могла бути розшифрована наступним чином: Німеччина й СРСР взаємно виснажені, між СРСР та англо-американцями існують принципові протиріччя, які призведуть до скорого конфлікту, в світлі цього конфлікту ОУН і УПА отримає шанс на реалізацію основної мети – побудови української держави¹⁵⁷⁷.

У внутрішньоукраїнському житті ОУН(Б) декларувала прагнення до об'єднання всіх сил українського народу і розгортання національної революції, яка в поєднанні з аналогічними революціями інших уярмлених народів, мала принести позитивний результат¹⁵⁷⁸.

Для реалізації нової програми було внесено зміни до керівництва організації. Як уже вказувалося вище, Збір підтвердив квітневі рішення про те, що Головний провід ОУН(Б) очолюватиме Бюро проводу із трьох осіб. Однак тепер поряд із Р.Шухевичем і Д.Маївським до Бюро проводу вводився представник Волині Р.Волошин. Фактично ж, керівництво всього визвольного руху сконцентрувалося в руках Р.Шухевича. Колишній лідер ОУН(Б) М.Лебедь, який на зібранні відмовився звітуватися і був черговий раз підданий гострій критиці, отримав посаду шефа закордонної референтури і згодом виїхав до Західної Європи. Підпілля на Волині та Поліссі продовжував очолювати Д.Клячківський, в Галичині ОУН(Б) очолив В.Охримович, а в Центральній і Східній Україні – В.Кук. Службою безпеки опікувався М.Арсенич, а пропагандою М.Прокоп, Д.Ребет і О.Логуш були членами Головного проводу без чітко означених функцій, Д.Грицай входив до Головного проводу, як шеф штабу УПА¹⁵⁷⁹. М.Степаняк, який після Великого збору втратив довіру Р.Шухевича та його найближчого оточення через свої радикальні пропозиції з реформування ОУН, був у грудні 1943 р. насильно відісланий зі Львова для праці на Волині (у розпорядження Д.Клячківського)¹⁵⁸⁰.

У жовтні 1943 р. в історії бандерівської ОУН відбулися чергові важливі події. Наприкінці місяця Р.Шухевич скликав у Львові підпільну конференцію організації (першу після Третього ВЗ). На зібранні, що відбувалося у

¹⁵⁷⁶ Там само. – С. 205-207.

¹⁵⁷⁷ Там само. – С. 207-209.

¹⁵⁷⁸ Там само. – С. 210-211.

¹⁵⁷⁹ Содоль П. Українська Повстанча Армія. Довідник. – С. 35.

¹⁵⁸⁰ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 1, арк. 59, 351.

конспіративній квартирі по вулиці Личаківській, окрім Шухевича були присутні: Д.Маївський, Д.Ребет, М.Лебедь, Д.Грицай, М.Степаняк, О.Луцький, М.Прокоп, В.Охримович, Р.Волошин¹⁵⁸¹. Конференція розглядала звіти референтів Головного проводу про роботу за останні півроку, вивчала ситуацію на Волині та Поліссі в контексті досвіду повстанської боротьби та ситуацію з переговорами між ОУН(Б) мельниківським і польським підпіллям¹⁵⁸².

Першим на конференції виступив Р.Шухевич, яких охарактеризував питання пов'язані із загальною діяльністю організації, а також окремо зупинився на проблемі розбудови УПА, відобразивши питання підготовки військових кадрів, забезпечення зброєю, амуніцією та продовольством. Тут же Р.Шухевич запропонував розповсюдити діяльність УПА на територію Галичини, активізувати її бойові операції проти німців з метою більше загартувати армію і підготувати її тим самим до майбутніх боїв проти радянського режиму¹⁵⁸³. Виступаючи, Шухевич також дав позитивну оцінку діяльності підпілля в Україні наголосивши, що ОУН(Б) має практично вирішальний вплив на території від Дніпра до Карпат, а інші політичні течії українства, зокрема мельниківці, практично втратили навіть той незначний вплив, який вони мали раніше¹⁵⁸⁴.

Після виступу Р.Шухевича мав місце звіт Крайового провідника ЗУЗ В.Охримовича¹⁵⁸⁵. Доповідач позитивно охарактеризував діяльність структур підпілля в Галичині, але водночас підкреслив, що останнім часом населення регіону, а особливо інтелігенція, переживають певний «духовний параліч». Громадяни бояться німців, але ще більше бояться приходу радянської влади, а тому перебувають у розгубленості. Лише восени 1943 р., після активізації підрозділів УНС та їхніх успішних боїв з німцями, настрої людей покращилися, спостерігається посилення прихильності до ОУН(Б)¹⁵⁸⁶.

Одразу за В.Охримовичем доповідь про стан і діяльність УНС робив командир самооборони О.Луцький¹⁵⁸⁷. Він вступив у дискусію з В.Охримовичем, наголосивши, що до УНС з лав ОУН здебільшого відправлялися слабо підготовані кадри, на військовий вишкіл яких довелося витратити багато часу. Також О.Луцький вказав на перманентні «тертя» між сіткою ОУН і самообороною, викликане недостатнім матеріальним забезпеченням відділів УНС організаційною мережею, через що в структурі самооборони довелося спеціально створювати відділи жандармерії, які мали

¹⁵⁸¹ Там само, т. 16, арк. 298.

¹⁵⁸² Там само, арк. 298.

¹⁵⁸³ Там само, т. 1, арк. 298-299.

¹⁵⁸⁴ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – С. 349.

¹⁵⁸⁵ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 16, арк. 299.

¹⁵⁸⁶ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – С. 350.

¹⁵⁸⁷ Там само.

вирішувати матеріальні проблеми самооборонців¹⁵⁸⁸. Під час дискусії з цього приводу, лунали думки щоб підпорядкувати УНС проводові ОУН(Б) на ЗУЗ, але врешті-решт було прийняте рішення цього не робити, а лише зобов'язати командування УНС здійснювати будь-які операції лише після повідомлення підпільної мережі ОУН(Б)¹⁵⁸⁹.

Після обговорення проблеми УНС, про діяльність проводу ПЗУЗ звітував Р.Волошин. Саме цей звіт викликав найбільші дискусії серед керівників організації. Тоді слово на засіданні знову взяв Р.Шухевич, який констатував, що звіт Р.Волошина про діяльність УПА на Волині та Поліссі суттєво контрастує зі звітом О.Луцького, який він надав після своїх відвідин регіону з інспекційною поїздкою. Така ситуація, за словами лідера ОУН(Б) породжувала гострі суперечки щодо доцільності застосування повстанською армією тактики масштабної партизанської війни проти всіх противників, щодо слабкості командних кадрів і штабних старшин та необхідності розповсюдження діяльності УПА на інші регіони України тощо. Враховуючи полярність думок і поглядів, Р.Шухевич попросив дозволити йому здійснити інспекційний візит на ПЗУЗ з метою ознайомлення з ситуацією та складення відповідного звіту на наступній конференції Проводу. Головний провід прийняв рішення відрядити «Тура» на Волинь і надав йому необмежені повноваження в питанні реорганізації та зміни крайового керівництва. Перед ним також стояло завдання ознайомитися із досвідом розбудови УПА і визначити наскільки доцільно переносити його на інші території України¹⁵⁹⁰.

У підсумку своєї роботи жовтнева конференція прийняла рішення: продовжувати військове будівництво на Волині й Поліссі, посилити заготівлю харчів для УПА шляхом нападів на німецькі господарські об'єкти, проводити збір і заготівлю зброї призначеної для нового поповнення УПА; запропонувати мельниківцям, через Р.Волошина, координувати дії у справі спільного виступу проти німців; передати (знов-таки, через Р.Волошина) польському підпіллю спеціальний меморандум із закликом припинити діяльність польських партизанських груп на території України та припинити знищувати українське населення¹⁵⁹¹. Також конференція офіційно висловилася проти формування дивізії СС Галичина і постановила бойкотувати мобілізацію до її лав¹⁵⁹².

Після завершення конференції, у листопаді 1943 р. Р.Шухевич відбув на Волинь. Судячи з усього, побачене справило на нього сильне враження, адже після відвідин

---

¹⁵⁸⁸ Там само.

¹⁵⁸⁹ Там само.

¹⁵⁹⁰ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – С. 350-351.

¹⁵⁹¹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 16, арк. 299.

¹⁵⁹² Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – С. 351.

північно-західного регіону Р.Шухевич став беззаперечним прихильником розповсюдження волинського досвіду на інші терени України¹⁵⁹³.

Прибувши із Волині до Львова Р.Шухевич у грудні 1943 р. скликав чергову конференцію бандерівської ОУН склад учасників якої нагадував склад учасників жовтневої конференції, до яких приєдналися шеф СБ М.Арсенич і лідер підпілля на Великій Україні В.Кук¹⁵⁹⁴. Конференція проходила у Львові на квартирі по вулиці Сикстуській¹⁵⁹⁵ (нині – П.Дорошенка). Порядок денний включав наступні питання: звіт Р.Шухевича про інспекційну поїздку на Волинь; звіт В.Кука про становище в проводі ПівдУЗ; заслуховування інформації про хід переговорів з румунами і угорцями; обговорення питання подальшого розвитку УПА й перетворення УНС в УПА-«Захід»; вироблення ставлення ОУН і УПА до Червоної армії¹⁵⁹⁶; встановлення основних напрямків політичної і пропагандистської роботи на Сході України¹⁵⁹⁷.

«Тур» відзвітувався про свою поїздку і про стан УПА на Волині й Поліссі. Він зокрема, підкреслив, що робота підпілля на Волині організована краще і ведеться з більшим розмахом, ніж у Галичині¹⁵⁹⁸. Після дискусій, було прийняте рішення, поширювати волинський досвід на Галичину і Правобережжя. Волинь і Полісся мали залишатися головними базами повстанського руху, там передбачалося створювати великі продовольчі склади, концентрувати збройні запаси, готувати кадри. Вже організовані групи повстанців із волинських та поліських лісів мали рейдувати в інші області і закріплюватися на місцях. На зібранні було вирішено остаточно перетворити загони УНС в УПА-«Захід» і послідовно дотримуватися в пропаганді й організаційній літературі постанов та програмних змін затверджених на Третьому ВЗ. Всі оунівські збройні формування на Правобережжі мали бути реорганізовані в УПА-«Південь». Створювалося три крайові командування УПА і нова ГК УПА, яку очолив Р.Шухевич¹⁵⁹⁹.

Після доповіді Р.Шухевича на конференції виступив В.Кук, який охарактеризував ситуацію на Великій Україні. Він, зокрема, звернув увагу на труднощі роботи підпілля в районах зайнятих Червоною армією. Там мали місце чисельні провокації, які деморалізували мережу. «Леміш» пропонував перевести підпілля на сході в стан глибокої конспірації, призначити на керівників підпілля місцевих кадрів, яких йому вдалося підготувати за роки окупації, вивести всі військові формування зі степових

¹⁵⁹³ Прокоп М. Напередодні незалежної України. – С. 536.

¹⁵⁹⁴ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 16, арк. 300.

¹⁵⁹⁵ Там само.

¹⁵⁹⁶ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – С. 351.

¹⁵⁹⁷ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 16, арк. 300.

¹⁵⁹⁸ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – С. 351.

¹⁵⁹⁹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 16, арк. 300.

районів в лісові масиви. Також В.Кук підкреслював, що далеко не всі керівники підпілля дотримуються у пропаганді основних постулатів нової програми прийнятої на Третньому ВЗ. Така позиція надзвичайно шкідлива у роботі на Сході, бо стара програма ОУН(Б) відштовхує від підпілля маси населення¹⁶⁰⁰.

Наступним доповідачем на конференції був О.Луцький, який зупинився на проблемах реорганізації відділів УНС в УПА-«Захід», зокрема, на питаннях підготовки якісних командних кадрів дефіцит яких відчувався особливо гостро¹⁶⁰¹.

Доповідь М.Лебеда присвячувалася аспектам міжнародної діяльності Проводу. Він зосередив увагу на переговорах із угорським командуванням і перспективах налагодження українсько-угорських взаємин. Після М.Лебеда слово знову взяв В.Кук, який розповів проте, що йому вдалося налагодити контакти з румунським військовим командуванням, яке виявило бажання вести переговори з ОУН, і просив затвердити інструкції для переговорів з румунами¹⁶⁰².

Конференція ухвалила рішення продовжувати переговори з мадярами та румунами, при чому, контакти з останніми мали бути передані в руки М.Лебеда. Проводу ОУН(Б) в Галичині наказувалося активізувати роботу зі створення УПА-«Захід» користуючись волинським досвідом. Щодо німецької армії та силових структур було вирішено зайняти оборонну тактику, лінію фронту передбачалося переходити без бою, з метою збереження кадрів. Особливу увагу слід було звертати на пропагандистське «розкладення» Червоної армії і підготовку до боротьби в умовах реставрації сталінського режиму¹⁶⁰³.

Також на грудневій конференції попередньо затвердили склад позапартійного органу, політичної надбудови УПА і проект його назви – Головна визвольна рада. Таким чином, у наказі Головного військового штабу УПА від 18 грудня 1943 р. уже стверджувалося, що Повстанська армія є українськими Збройними силами, «найвищим зверхником» яких вважається «Головна визвольна рада»¹⁶⁰⁴. Саме в грудні 1943 р. командування УПА намагалося максимально переформатувати свої збройні загони партизанського типу в регулярну армію. Велика увага звертається на посилення дисципліни, впровадження статутів регулярних армій, системи військових звань, підготовки кадрів тощо.

На грудневій конференції детально обговорили проект створення понадпартійної репрезентації воюючої України, яка мала б нав'язати контакти із західними альянтами в

¹⁶⁰⁰ Там само, арк. 300-301.

¹⁶⁰¹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – С. 352.

¹⁶⁰² Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – С. 352-353.

¹⁶⁰³ Там само. – С. 353.

¹⁶⁰⁴ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940 – 1950). – Т. 1. – С. 252.

якості підпільного українського уряду. З метою формування репрезентативної і понадпартійної структури, конференція доручила Р.Волошину провести переговори із мельниківцями й представниками довоєнних українських партій¹⁶⁰⁵.

Одночасно зі створенням підпільного парламенту та уряду України¹⁶⁰⁶, оунівці, реалізуючи тактику на повстання всіх поневолених народів СРСР, провели впродовж 21–22 листопада 1943 р. Першу конференцію поневолених народів Східної Європи і Азії у с. Будераж на Рівненщині. До участі в конференції було відібрано 39 осіб, які представляли національні легіони в УПА і були вихідцями із 13 радянських республік чи автономій¹⁶⁰⁷. Очевидно, що люди, які взяли участь у конференції були випадковими особами, які в кращому разі користувалися авторитетом серед своїх товаришів по зброї, але не репрезентували своїх народів. Однак, керівництво українського націоналістичного підпілля сподівалося з їхньою допомогою створити справді потужні національні легіони при УПА, які змогли б пробитися у свої рідні краї щоб розпалити там полум'я повстання або принаймні отримати достатній пропагандистський ефект від акції. На конференції було прийнято відозву «До народів СРСР» і створено Союз поневолених народів Східної Європи та Азії. Практично проявити себе в ході війни (окрім розповсюдження пропагандистських летючок) цьому союзові не вдалося¹⁶⁰⁸. Лише в повоєнні роки на Заході ідея Союзу поневолених народів була трансформовано в Антибільшовицький блок народів і реалізувалася в умовах еміграції.

На зламі 1943 – 1944 рр. лідерам ОУН(Б) і командуванню УПА стало цілком очевидно, що німці вже недовго утримуватимуть українські землі, англо-американці не прийдуть на Балкани, в Румунію та Угорщину, а радянські війська й репресивний апарат продовжує залишатися достатньо могутнім. Перед українським підпіллям відкривалася перспектива тривалої і виснажливої боротьби з радянським режимом. В цих умовах особливого значення набувала наявність позапартійної політичної репрезентації воюючої України, тому з початком 1944 р. керівництво націоналістичного підпілля прискорило роботу зі створення відповідної структури¹⁶⁰⁹.

Зокрема, активно велися переговори із представниками ОУН(М). Обом сторонам вдавалося досягнути значних поступок. Очевидно, це серйозно занепокоїло противників об'єднання, які боялися формування єдиного українського фронту. 14 січня 1944 р. невідомий застрелив у Львові одного із чільних діячів ОУН(М)

¹⁶⁰⁵ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67418, т. 1, арк. 288.

¹⁶⁰⁶ Мороз В. Історія створення і діяльності Української Головної Визвольної Ради. // Визвольний шлях. – № 7. – 2004. – С. 91-92.

¹⁶⁰⁷ Motyka G. *Ukrainska partyzantka. 1942 – 1960.* – S. 126.

¹⁶⁰⁸ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 1, арк. 359-360.

¹⁶⁰⁹ Там само, арк. 12.

полковника Р.Сушка¹⁶¹⁰. Чутки одразу ж приписали вбивство бандерівській СБ, хоча навряд чи бандерівці в той момент були зацікавлені у вбивстві, яке перекреслювало майбутню угоду про співпрацю. Цілком ймовірно, що провідного мельниківського діяча застрелили радянські або польські диверсанти.

Незважаючи на провал перемовин із мельниківцями, робота над створенням єдиного представництва воюючої України продовжили. Тим більше, що курс на формування Визвольної ради підтвердила наступна (третья після Надзвичайного ВЗ) Конференція ОУН(Б), яка мала місце в березні 1944 р. у с. Сороки неподалік Львова. На цьому зібранні були присутні: Р.Шухевич, М.Прокоп, Д.Ребет, М.Лебець, О.Логуш, Р.Волошин, О.Луцький, В.Охримович, Д.Грицай, Д.Маївський, Й.Позичанюк, Р.Кравчук¹⁶¹¹. Фактично єдиним питанням, яке розбирала конференція, було утворення Визвольної ради. 25 березня 1944 р. рішенням конференції утворили ініціативний комітет ОУН(Б) у складі 5 осіб: Л.Шанковський (голова комітету), Д.Цісик-Ребет, І.Сем'янчук, М.Степаняк, В.Охримович, який мав завершити працю з формування репрезентативних структур підпілля¹⁶¹². Перед комітетом постало питання, яким чином формувати надпартійне представництво воюючої України. Дискутувалися два варіанти – залучити до нього представників усіх українських державних центрів, які існували в еміграції після визвольної боротьби 1917 – 1921 рр., або підходити за індивідуальним принципом – запрошуючи до представництва всіх активних українських політиків, які стоять на позиціях революційної боротьби за державну незалежність України¹⁶¹³. Після невдалих переговорів із представниками Державного центру УНР в екзилі, було прийняте рішення дотримуватися другого принципу формування репрезентанта воюючої України¹⁶¹⁴.

У червні 1944 р. підготовчий комітет затвердив остаточну назву майбутньої репрезентативної структури – Українська головна визвольна рада. Передбачалося, що до участі в роботі УГВР будуть покликані колишні члени Української центральної ради (В.Потішко, К.Осьмак, В.Мороз, С.Підгірський), представники гетьманського руху (Я.Біленький, П.Чуйко, В.Євтимович). Як гості в роботі з'їзду УГВР мали взяти участь делегати від державного центру УНР в екзилі – Карнаухов, Шкурат, Волков. Найбільшу довоєнну партію Галичини – УНДО представляли В.Мудрий (голова української парламентської репрезентації в польському Сеймі) та редактор журналу

¹⁶¹⁰ Motyka G. *Ukrainska partyzantka. 1942 – 1960.* – S. 129.

¹⁶¹¹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 16, арк. 301.

¹⁶¹² Там само, арк. 301-302.

¹⁶¹³ Мороз В. Історія створення і діяльності Української Головної Визвольної Ради // *Визвольний шлях.* – № 7. – 2004. – С. 94.

¹⁶¹⁴ Мороз В. Історія створення і діяльності Української Головної Визвольної Ради. – С. 94.

«Політика» З.Пеленський. Товариство «Просвіта» представляв його довгорічний голова секретаріату М.Дужий. Сама ОУН(Б) мала бути репрезентована в УГВР шістьма членами Головного проводу (Р.Волошин, О.Логущ, В.Охримович, М.Прокоп, Д.Ребет, Р.Шухевич), трьома членами Головної ради (М.Лебедь, Й.Позичанюк, о. І.Гриньох). Від бандерівської ОУН до УГВР також було делеговано К.Мешко, Є.Верцьону та І.Вовчука. Представниками наукової, культурної та кооперативної громадськості в УГВР мав стати професор П.Турло, письменник І.Багрянний, кооператор І.Сем'янчук¹⁶¹⁵. Дали своє добро на роботу в УГВР також Л.Шанковський і П.Шумовський. Представниками української греко-католицької церкви в УГВР мали стати настоятель собору св. Юра о. Микола Гальянт, прелат о. Олександр Малиновський і колишній член польського Сенату від УНДО о. Юліан Татомир¹⁶¹⁶.

Підготовчу роботу завершили до липня 1944 р*. Упродовж 11 – 15 липня 1944 р. поблизу с. Недільна на Самбірщині під охороною повстанської армії було проведено Великий збір УГВР, на якому були присутні окремі представники інтелігенції з Центральної та Східної України та представники колишніх українських політичних партій, які діяли на території довоєнної Польщі. Збір проводився під головуванням Р.Волошина та секретаря М.Дужого. На ньому затвердили програмні документи УГВР: «Тимчасовий устрій УГВР», «Платформу УГВР» та «Універсал УГВР». Першим документом визначалася структура організації, повноваження її керівних органів, компетенція Великого збору, Президії і Президента УГВР, виконавчого органу УГВР – Генерального секретаріату, Генерального суду та Генеральної колегії УГВР¹⁶¹⁷. Фактично, УГВР перетворювалася на своєрідний «революційний парламент» (легітимність якого, до речі, була зовсім не меншою, ніж легітимність Центральної ради в березні 1917 р., коли її спочатку утворили лише представники декількох українських партій). Цей «парламент» воюючої України обрав свою Президію, Президента, уряд (який, нав'язуючись до традиції українського державотворення 1917 – 1918 рр., назвали Генеральним секретаріатом) інші органи, які дублювати аналогічні структури виконавчої влади держави. Тобто, з моменту створення УГВР український визвольний рух набув нової якості, він змінив статус

¹⁶¹⁵ ГДА СБУ, ф. 26, оп. 2, спр. 71, арк. 98-100.

¹⁶¹⁶ Мороз В. Історія створення і діяльності Української Головної Визвольної Ради. – С. 94-95.

* Детальніше про підготовку та проведення Великого збору УГВР читайте: Мороз В. Історія створення та діяльності Української Головної Визвольної Ради. – С. 88-106; Гриньох І. УГВР // Сучасність. – 1974. – Ч. 7-8. – С. 69-78; Прокоп М. Як народжувалась програма і діяльність УГВР? // Сучасність. – 1986. – Ч. 7-8. – С. 200-211; Бойко І. Центральні органи підпільного державного апарату в Україні в період Другої світової війни. – Рогатин, 1993; Українська Головна Визвольна Рада, 1944 – 2004: статті, документи, дослідження. – К., 2004; Панченко О. Українська Головна Визвольна Рада. – Лохвиця, 2000.

¹⁶¹⁷ УГВР у світлі постанов Великого Збору та інших документів з діяльності 1944 – 1951 рр. 36. документів. – Б.м., 1956. – С. 3-16; Літопис УПА. – Т. 8. – С. 27-47.

поневоленої України в роки Другої світової війни із об'єкта в суб'єкт східноєвропейської геополітики. УГВР оголошувалася «найвищим і єдиним керівним органом Українського Народу на час його революційної боротьби, аж до створення уряду Української Самостійної Соборної Держави»¹⁶¹⁸. Утворення УГВР автоматично ставило під питання легітимність київського раднаркому УРСР, створювало альтернативність владі Радянської України, ускладнювало сталінському керівництву ведення переговорів із західними союзниками, змушувало Кремль сформувати при фіктивні наркомати оборони і закордонних справ УРСР, щоб переконати Захід у «реальній суверенності» Радянської України.

«Платформа УГВР» визначала основні ідеї, які окреслювали політичні та соціальні прагнення Визвольної ради. «Платформа» проголошувала, що УГВР бореться за створення незалежної національно-демократичної держави із гарантованим народоправством, справедливим соціальним устроєм, забезпеченням свободи слова, совісті, зібрань, друку, рівність громадян перед законом, гарантування прав національним меншинам тощо. Головною ціллю та завданням УГВР визначалися: координація дій усіх самостійницьких сил українського народу в боротьбі за державність; формування ідеології визвольного руху; репрезентація українського народу на зовнішньополітичній арені до створення незалежної держави; сформувати перший український уряд і скликати всенародне представництво після відновлення незалежності¹⁶¹⁹.

Загалом документ нагадував подібні декларації багатьох антиколоніальних і національно-визвольних рухів різних народів світу. На Великому зборі було також затверджено уніфікований текст присяги вояка УПА, обрано Голову президії УГВР («Президента воюючої України») уродженця Полтавщини, колишнього члена Центральної ради К.Осьмака. Членами Президії УГВР стали: В.Мудрий, І.Гриньох, І.Вовчук. Головою Генерального секретаріату УГВР і секретарем військових справ УГВР було затверджено Р.Шухевича, генеральним суддею УГВР – Я.Біленького, секретарем закордонних справ – М.Лебеда, внутрішніх справ – Р.Волошина, фінансово-господарських справ – В.Мороза, бюро інформації – Й.Позичанюка¹⁶²⁰. Передбачалося, що частина членів УГВР відійде на Захід для забезпечення дипломатичної активності українського самостійницького руху в світі, а частина залишиться на території України для безпосереднього керівництва визвольною боротьбою.

¹⁶¹⁸ Літопис УПА. – Т. 8. – С. 31.

¹⁶¹⁹ Літопис УПА. – Т. 8. – С. 32.

¹⁶²⁰ Мороз В. Історія створення та діяльності Української Головної Визвольної Ради. – С. 97.

УГВР мала власні друковані органи – «Вісник УГВР» (видавався впродовж 1944-1945 рр.), «Бюлетень інформації УГВР» (виходив у 1948-1951 рр.), «Самостійність» (побачив світ у 1946 р.). Більшість членів УГВР залишилися на території України і загинула у боротьбі за незалежність, або була арештована комуністичними спецслужбами, закінчивши своє життя в радянських тюрмах і таборах.

Проте, не лише створенням УГВР позначилася політична активність ОУН(Б) у 1944 р. У липні того року була зафіксована спроба кардинально реформувати, реорганізувати і перейменувати саму організацію. Передумовою до такого розвитку подій став піврічний період розірваності структур націоналістичного підпілля радянсько-німецьким фронтом та внутрішні суперечки й дискусії, які велись між членами Головного проводу. Частина членів Проводу, яка опинилася по радянський бік фронту, почала діяти виходячи з реалій радянської дійсності. М.Степаняк, В.Кук, Я.Бусел вважали, що корекція курсу проголошеного на Третьому ВЗ ОУН(Б), яку здійснював Р.Шухевич у зв'язку зі змінами геополітичної ситуації, не виправдана. Їм здавалося, що потрібно цілковито реорганізувати ОУН і змінити її назву, щоб позбавитися негативного багажу минулого. Вказані вище діячі ОУН вирішили, що можна, на базі організаційної мережі ОУН(Б), створити цілком нову структуру із національно-демократичною антиколоніальною ідеологією, яка об'єднає у боротьбі з імперіалістичними країнами не лише українців, але й інші уярмлені народи Європи та Азії.

Крім того, через те, що влітку 1944 р. німецько-радянський фронт навпіл перетнув територію найактивнішої діяльності УПА, М.Степаняк, В.Кук, Я.Бусел та інші чільні діячі ОУН(Б) стали «відрізаними» від решти керівництва підпілля й не були інформовані про те, що вже на липень заплановане створення УГВР, яка значною мірою мала виконувати ті самі завдання, що й запроєктована ними нова національно-визвольна організація. Тому буквально через декілька днів після завершення установчого з'їзду УГВР, який проходив по німецький бік фронту, на південній Волині, по радянський бік фронту, у лісовому масиві неподалік с. Дермань Здолбунівського району Рівненської області 17 – 18 липня 1944 р. було проведено конференцію ОУН(Б) у якій взяли участь 10 осіб (В.Кук, М.Степаняк, Я.Бусел, шеф окружної пропаганди «Середа», Я. Дудар, командир Групи УПА «Богун» П. Олійник, шеф штабу з'єднання «Холодний Яр» Є.Басюк та інші)¹⁶²¹. Конференція оголосила про створення нової Народної визвольно-революційної організації¹⁶²². Ідейними натхненниками і творцями проекту НВРО стали В.Кук, М.Степаняк, Я.Бусел.

¹⁶²¹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 1, арк. 59.

¹⁶²² Там само, ф. 6, спр. 75133, арк. 84.

Засновники НВРО головним своїм завданням бачили створити таку структуру й ідеологію, яка зможе підготувати і провести загальну революцію в СРСР. У програмних документах НВРО велику увагу було приділено соціальним аспектам, натомість національні «відійшли в тінь». Слід також відзначити, що програмні документи НВРО не були розроблені цілком через швидкий арешт співробітниками НКВС одного з її ініціаторів та головних ідеологів М.Степаняка.

У серпні 1944 р. В.Кук скликав черговий збір прихильників НВРО, який оголосив Радою нової організації. До складу Ради увійшли – В.Кук, Я.Бусел, І.Литвинчук, Д.Клячківський, П.Олійник, С.Янішевський, Ф.Воробець, тобто практично все керівництво ОУН(Б) на Волині, Поліссі і Наддніпрянщині. Нарада, яка проходила в лісовому масиві між селами Жильжа і Павлівка Деражненського району, підтвердила рішення про перейменування ОУН на НВРО і реформування структур підпілля¹⁶²³.

Серпнем 1944 р. датовано також цілу низку звернень і публікацій від імені НВРО, які були надруковані в підпільній типографії імені гетьмана І.Мазепи на Волині. Ситуація з НВРО була розв'язана лише восени 1944 р., коли німецько-радянський фронт відкотився далі на захід і стало можливим відновити нормальний зв'язок у підпіллі. Р.Шухевич у листопаді скликав засідання Головного проводу ОУН(Б) в с. Добринів Рогатинського району Станіславської області (за іншими даними – на Тернопільщині). На зібранні були присутніми Р.Шухевич, Д.Маївський, В.Кук, Я.Бусел, Д.Грицай, Д.Клячківський. Основним питанням було питання НВРО, яке обговорювали в ході гострих дискусій. Д.Клячківський погодився з тим, що заміна назви ОУН лише призведе до хаосу і послаблення підпілля. В.Кук і Я.Бусел продовжували обстоювати ідею НВРО. Вони, зокрема заявили, що причинами створення нової організації були – бажання сформувати нову ідеологію привабливу для різних народів як альтернативу комунізму; змінити тактичні засади боротьби; змінити назву ОУН, яка в багатьох на Сході України та в Західній Європі асоціювалася із пронимецькими позиціями. Опозиціонери наголошували на тому, що необхідно запровадити більше демократичних процедур у підпіллі – зокрема, виборність низових керівників тощо¹⁶²⁴.

У ході дискусій перемогла позиція Р.Шухевича, який вимагав розпустити НВРО. Врешті-решт було прийняте відповідне рішення. Щоправда зазначалося, що окремі формули з програмних документів НВРО можуть бути взяті на озброєння в ОУН(Б). До честі творців НВРО слід підкреслити, що вони підкорилися рішення більшості і не стали розколювати організації.

¹⁶²³ Дзьобак В. Конфлікти в ОУН(б) і їх вплив на український Рух Опору (1941 – 1944). – С. 79-80.

¹⁶²⁴ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 13, арк. 72-73.

На листопадовому засіданні було здійснено деякий перерозподіл функцій у Головному проводі. Р.Шухевич зберіг за собою статус керівника підпілля; В.Кук обійняв посаду організаційного референта Головного проводу й «куратора» підпілля на території Північно-західних і Східних українських земель; О.Гасин очолив військову референтуру Проводу; М.Арсенич – продовжував керувати СБ; до обов'язків Я.Бусела належала сфера пропаганди. До складу Головного проводу, окрім названих вище осіб, також включалися Д.Клячківський і Р.Кравчук¹⁶²⁵.

Також на конференції детально обговорювалися проблеми міжнародної політики (деякою несподіванкою для її учасників стало те, що Британія продовжила війну проти Німеччини після вторгнення радянських військ на територію Європи¹⁶²⁶), внутрішньоукраїнського життя, кадрові питання. Найбільшою загрозою для реалізації плану підняття національної революції вважався низький рівень національної свідомості мас на Великій Україні. Саме на його підвищення, як вважалося, слід було скерувати головну роботу підпілля. Для західноукраїнських земель важливим питанням були кадри. Після еміграції величезної кількості інтелігенції, яка відступила з німцями в Європу, ОУН(Б), за висловом В.Кука, перетворилася на структуру з великим тулубом і маленькою головою, тобто з великою кількістю низового активу і невеликою кількістю керівних кадрів¹⁶²⁷. Тому виховання нових керівних кадрів розглядалося, як друга пріоритетна задача підпілля на найближчий час¹⁶²⁸.

Так, після складних внутрішніх дискусій та персональної неузгодженості позицій у Проводі бандерівська ОУН завершила 1944 р. як єдина структура, фундамент визвольного руху українського народу, найбільша опозиційна організація в СРСР аж до середини 50-х рр. минулого століття.

У той час, як ОУН(Б) в 1943 – 1944 рр. розгорнула високу активність практично на всій території України, її конкуренти із мельниківської організації щомісяця втрачали свої позиції. Вище ми вже писали про невдалі спроби мельниківців спільно з отаманом «Бульбою» створити власні збройні формування та про їхнє поглинання бандерівськими військовими відділами. Таким самим фіаско завершилося й будівництво підпільної мережі ОУН(М). Організація під проводом А.Мельника так і не змогла належним чином оговтатись від масових арештів 1942 р. Більшість її розконспірованих членів змушені були від'їжджати з Великої України до Львова. Так, зокрема, Київ наприкінці 1942 р. покинув О.Кандиба, який, залишаючись керівником мельниківського підпілля в окупованій німцями Україні, перебрався до столиці

¹⁶²⁵ Там само, арк. 158.

¹⁶²⁶ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 13, арк. 79.

¹⁶²⁷ Там само, арк. 80-83.

¹⁶²⁸ Там само, арк. 88-89.

Галичини, тоді як Центральне керівництво ОУН(М) на СУЗ очолив З.Домазар¹⁶²⁹. Він намагався затримати розконспіровані кадри підпілля на сході, задля чого переміщав їх з одного регіону до іншого. Так, зокрема, вдалося перевести більшість підпільників-мельниківців із Харкова до Вінниці, що дозволило створити найбільшу мережу ОУН(М) саме на Поділлі – Інспекторат Поділля, який очолив С.Чайка¹⁶³⁰. Завдяки заходам здійсненим З.Домазаром на Сході на кінець зими – весну 1943 р. мельниківське підпілля дещо зуміло поживити свою діяльність. Німецькі органи держбезпеки фіксують у лютому та березні 1943 р. деяку пропагандистську активність мельниківців¹⁶³¹ і зближення їхніх підпільних структур з бандерівцями на низовому рівні¹⁶³². Проте, таке поживлення в роботі не було тривалим. 26 квітня 1943 р. гестапо арештовує, а згодом розстрілює, керівника Інспекторату Поділля С.Чайку та низку його співробітників¹⁶³³, таким чином, до початку травня 1943 р. найбільш дієві структури ОУН(М) на колишній підрадянській Україні були знищені. 11 травня 1943 р. у Львові відбувається ще одна знакова подія. Від рук невідомого гине один із провідних діячів ОУН(М) Я.Барановський¹⁶³⁴. Його похорон перетворюється на багатотисячну демонстрацію. З огляду на глибоку неприязнь, яку мав до покійного С.Бандера і затяжний конфлікт між двома ОУН, більшість сучасників вважали, що виконавцями замаху на Я.Барановського були бандерівці. Навіть митрополит Андрей Шептицький, піддавшись цим загальним настроям, відповідним листом засудив «братовбивців»¹⁶³⁵. Проте, нам видається, що більш зацікавленими у вбивстві Я.Барановського були в той момент німецькі спецслужби, які остерігалися подальшого зближення двох підпільних мереж і злиття бойових відділів мельниківців і бандерівців на Волині. Адже бандерівці могли убити Я.Барановського і набагато раніше, сенсу робити це в момент переговорів про об'єднання зі збройними формуваннями ОУН(М) не було.

Протягом літа 1943 р. гестапо проводить арешти низки кур'єрів керівництва ОУН(М) на СУЗ, у вересні 1943 р. арештовує і розстрілює З.Домазара¹⁶³⁶. Після його смерті мережа ОУН(М) на Великій Україні припиняє свою діяльність, як

¹⁶²⁹ Справорський Т. Там, де гартувалась сталь // Організація Українських Націоналістів 1929 – 1954, 1959. – С. 336.

¹⁶³⁰ Там само.

¹⁶³¹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 476, арк. 432.

¹⁶³² Україна в Другій світовій війні у документах. ... – Т. 3. – С. 125-128.

¹⁶³³ Справорський Т. Там, де гартувалась сталь. – С. 336.

¹⁶³⁴ Motyka G. *Ukrainska partyzantka. 1942 – 1960.* – S. 128.

¹⁶³⁵ Ibidem.

¹⁶³⁶ Кот С. *Похідні групи ОУН.* // Режим доступу: <http://kmoun.info/index.php>.

централізована структура. Більшість підпільників виїжджає в Галичину або на Волинь, частина продовжує працювати на Сході індивідуально або окремими осередками¹⁶³⁷.

Плачевний стан мельниківської мережі в Україні автоматично підштовхував керівника підпілля О.Ольжича до зближення з бандерівцями. На зламі 1943 – 1944 р. О.Ольжич вів переговори із представниками ОУН(б) про можливе входження до УГВР, однак, як ми зазначали вище, убивство 14 січня 1944 р. у Львові полковника Р.Сушка (в якому звинуватили бандерівців), перервало ці консультації¹⁶³⁸.

Небажання нацистів змінювати своєї політики на окупованій Україні навіть у світлі поразок на фронтах, змусила А.Мельника в січні 1944 р. виступити з декількома гострими заявами, що критикували дії гітлерівців. Після чого він покинув Берлін і переїхав до Відня, де намагався знайти контакти з англо-американцями. Результатом таких дій став арешт гестапівцями 26 лютого 1944 р. А.Мельника та його найближчих соратників В.Мартинця, Д.Андрієвського, Д.Квітковського й відправка їх до Заксенгаузену¹⁶³⁹.

У лютому 1944 р. О.Ольжич «Кандиба» розпочав підготовку організації до боротьби в умовах радянської дійсності. Членів ОУН(М) поділили на дві частини – тих, хто в період війни був розконспірований планували вивести в еміграцію, а тих, хто при німцях діяв у підпіллі вирішили залишалися на території УРСР. Підпільники-мельниківці мали діяти поодиночці, проникаючи в органи влади, армію, господарські установи, розкладаючи їх із середини аж до моменту війни проти СРСР з боку Заходу або внутрішньої дезінтеграції¹⁶⁴⁰.

15 травня 1944 р. Р.Шухевич звернувся до О.Ольжича із черговою пропозицією об'єднати зусилля двох структур. Однак, 25 травня 1944 р. О.Ольжича арештували і відправили до концтабору Заксенгаузен, де він загинув 10 червня 1944 р. На чолі ОУН(М) в Україні став Я.Гайвас, який до осені 1944 р. здійснив майже повне переведення мельниківського активу на еміграцію. У листопаді 1944 р. керівники Проводу ОУН(М) провели нараду в Братиславі на якій поставили перед активом організації вимогу сконцентрувати свою увагу на політичній та культурній роботі під гаслом «Не в лісі, а серед народу!». Подібна постановка питання робила діяльність

¹⁶³⁷ Справорський Т. Там, де гартувалась сталь. – С. 336.

¹⁶³⁸ Motyka G. *Ukrainska partyzantka. 1942 – 1960.* – S. 129.

¹⁶³⁹ Андрієвський Д. Під знаком Саксенгаузену // Андрій Мельник. Спогади та документи. – К., 1995. – С. 192-193.

¹⁶⁴⁰ Motyka G. *Ukrainska partyzantka. 1942 – 1960.* – S. 129.

ОУН(М) можливою лише в еміграції*. На території України мельниківське підпілля залишилося малочисельним і невливовим¹⁶⁴¹.

***

Підводячи підсумки, необхідно відзначити, що протягом 1943 – 1944 рр., в умовах гітлерівської окупації України, націоналістичний рух пройшов надзвичайно складний шлях. Домінуючим напрямком, який постійно посилювався, залишалась бандерівська течія. Саме їй вдалося побудувати найпотужнішу підпільну мережу й організувати найчисельнішу та найдієвішу міліарну структуру, яка завдала чимало клопотів німецькій окупаційній адміністрації. Український націоналізм бандерівського напрямку впродовж останніх двох років німецької окупації зазнав також суттєвих ідеологічно-організаційних змін. Програма ОУН(Б), стиль її керівництва зазнали серйозної демократизації, що було зумовлене, як внутрішньоукраїнськими, так і зовнішньополітичними потребами. І ця здатність до змін була найкращим свідченням життєздатності бандерівської Організації. Її вміння пристосовуватися до потреб часу, схильність до еволюції вказували на те, що ОУН(Б) не заіржавіла у своєму ідеологічному догматизмі, не закам'яніла у своїй структурі, а залишалася «еластичною», що дозволяло їй сподіватися на успішне продовження боротьби за здійснення своїх головних ідеалів. Фактично, на середину 1944 р. ОУН(Б) залишилася єдиною повноцінно функціонуючою структурою підпілля та руху Опору сталінізму в Україні й хоча нам, з висоти сьогодення, бажання ОУН(Б) протистояти могутньому радянському режимові видається нерозсудливим кроком задалегідь приреченим на поразку, в далекому 1944 р. усе виглядало дещо інакше. Теоретично український визвольний рух мав певні шанси на позитивне вирішення «української проблеми» після завершення світової війни, але механізми для реалізації цих шансів перебували не в українських руках.

Необхідно також ще раз підкреслити винятково важливість факту створення з ініціативи бандерівського підпілля УГВР. Цей крок переводив усю боротьбу за самостійність на якісно новий рівень загальнонаціональної антиколоніальної

* Наприкінці Другої світової війни пунктом «накопичення» української політичної еміграції на шляху до Західної Європи стала Словаччина. На зламі 1944 – 1945 рр. там було близько 20 тисяч українських біженців. Детальніше див.: Martuliak P. *Ukrajinski utečenci na konci 2 svetovej vojny* // Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IV/ Editori: M.Šmigel'; P.Mičko. – Banská Bystrica, 2005. – S. 382-387; Mičko P. *Ukrajinskí, pol'skí a ruskí utečenci na Slovensku na konci druhej svetovej vojny* // Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IV/ Editori: M.Šmigel'; P.Mičko. – Banská Bystrica, 2005. – S. 400-413; Šmigel' M. *Prichod ukrajinských utečencov na Slovensko v roku 1944, ich štruktúra a rozmiestnenie na území republiky* // Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IV/ Editori: M.Šmigel'; P.Mičko. – Banská Bystrica, 2005. – S. 414-428.

¹⁶⁴¹ Motyka G. *Ukrainska partyzantka. 1942 – 1960.* – S. 129-130.

боротьби. Він деконструював сталінський міф про українську радянську державність продемонструвавши її абсолютну фіктивність. Врешті-решт, поява УГВР залишала усім незгодним мешканцям України бодай невелику, але все-таки альтернативу покірному існуванню в умовах сталінського тоталітаризму.

РОЗДІЛ 5

УЧАСТЬ ОУН І УПА В УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОМУ

МІЖЕТНІЧНОМУ КОНФЛІКТІ

5.1. Розгортання конфлікту в перші роки Другої світової війни

Напад Німеччини та СРСР на Польщу у вересні 1939 р. і зникнення Речі Посполитої з політичної карти світу, було сприйнято значною частиною українського громадянства як справедливе покарання полякам за їхню виразно антиукраїнську довоєнну політику. Спираючись на подібні настрої західноукраїнського населення, як нацисти, так і радянська влада з кінця 1939 р. проводили лінію на «загравання» з українською громадою окупованої польської держави. Українізація освіти, культури, адміністративного апарату в новоприєднаних областях Радянської України поряд із націоналізацією земель і нерухомості багатих польських власників та депортацією сотень тисяч поляків у Сибір створювала ілюзію встановлення «української влади» на колишніх «східних кресах» Речі Посполитої. Подібною до дій більшовиків була позиція нацистів на

території Генерального губернаторства. Там з націоналістично налаштованих українців комплектувалися низові органи адміністративного управління, допоміжна поліція, відділи охорони підприємств тощо. І якщо в приєднаних до СРСР областях позірна фаворитизація українців невдовзі припинилася, то в Генеральному губернаторстві вона тривала і стала одним з формальних приводів майбутнього українсько-польського протистояння¹⁶⁴². Усвідомлюючи, що це викличе гостро негативну реакцію поляків, нацисти навмисно всіляко рекламували «привілейоване» становище українців¹⁶⁴³. Українці Генерального губернаторства користувалися такими ж правами, як і громадяни райху, вони, на відміну від поляків, могли займатися бізнесом, лікарськими і адвокатськими практиками, служити в поліції і прикордонній охороні, в охороні підприємств. Українці відкривали свої школи, гімназії і вчительські семінарії, вільно використовували національну символіку. Радянські розвідувальні повідомлення з території генеральної губернії чітко вказували на толерування українців німецькою владою¹⁶⁴⁴.

Польське підпілля, як в німецькій, так і в радянській зоні окупації, дивилося на позірну фаворитизацію українців, як на акт зради з боку українських громадян*. Поляки не бажали зрозуміти того, що українці не визнавали Польщу своєю державою і не бажали бути лояльною до неї¹⁶⁴⁵.

Катастрофа вересня 1939 р. мало чого навчила поляків. Польські політичні кола і більшість польського суспільства не сприймали ідеї утворення в майбутньому української держави, а тим більше із включенням до її складу західноукраїнських земель. Землі Західної України розглядалися польськими політичними колами винятково як території польської держави, яка має бути відроджена в кордонах вересня 1939 р¹⁶⁴⁶.

¹⁶⁴² Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії 1939 – 1941. Історія Українського центрального комітету. – С. 42-43.

¹⁶⁴³ ЦДАВО України, ф. 3959, оп. 1, спр. 13, арк. 24.

¹⁶⁴⁴ Радянські органи держбезпеки у 1939 – червні 1941 року. Документи ГДА СБУ. – С. 399-400; 411.

* Про радянську і німецьку політику в ставлення до українців та поляків див.: Дмитрук В. Політика радянської влади щодо населення Західної України в 1939 – 1941 рр.: суть і наслідки // Україна – Польща: важкі питання. – Т. 4. – Варшава, 1999. – С. 70-90; Мазур Г. Політика радянської влади щодо населення Західної України в 1939 – 1941 рр.: суть і наслідки // Україна – Польща: важкі питання. – Т. 4. – Варшава, 1999. – С. 91-108; Сергійчук В. Становище і доля українців у Генеральному губернаторстві (без Галичини) в роки німецької окупації // Україна – Польща: важкі питання. – Т. 4. – Варшава, 1999. – С. 166-184; Ясяк М. Становище і доля українців у Генеральному губернаторстві (без Галичини) в роки німецької окупації // Україна – Польща: важкі питання. – Т. 4. – Варшава, 1999. – С. 185-216.

¹⁶⁴⁵ Косик В. Польсько-українська трагедія під час Другої світової війни (1942 – 1944) // Український визвольний рух. – Зб. 2. – С. 95.

¹⁶⁴⁶ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. – Т. 2. – С. 41.

Ставлення польського еміграційного уряду, польського підпілля і, що найголовніше, польського суспільного загалу, до українців був подібним на ставлення колонізаторів-європейців до аборигенів Африки, Азії, Америки чи Океанії, тобто носило всі яскраві ознаки імперіалізму й колоніалізму. Надзвичайно вдалий аналіз такої психології європейського колонізатора-імперіаліста зробив у своїй праці «Культура й імперіалізм» Е.Саїд, який дуже точно підмітив: «Перехід до сутностей і узагальнень супроводжувався зверненням до уявленої історії західних пожег і подарунків із подальшою ганебною низкою невдячних укусів щедрої «західної» руки. «Чому після всього, що ми для них зробили, вони такі невдячні?». Як легко запхати величезну історію в простеньку формулу знехтуваної щедрості! Відкинуто й забуто розорені колоніальні народи, які впродовж сторіч існували в системі спрощеного судочинства, під нескінченним економічним гнітом, мирилися зі спотворенням свого соціального й приватного життя та беззахисним підпорядкуванням, що їх причиною була незмінна європейська вищість»¹⁶⁴⁷.

Після сотень років економічного грабунку та насильства над українським народом, польське суспільство не могло зрозуміти причин антагонізму й вимагало від українців лояльності до своєї держави. Як часто трапляється у такого типу протистояннях, поляки визнавали за собою право боронити інтереси власного народу і держави (в тому числі й збройно), але відмовляли в такому ж праві українському населенню.

Основною силою польського руху Опору на окупованих землях був Союз збройної боротьби (з лютого 1942 р. перейменований в Армію крайову), який підпорядковувався екзильному польському уряду в Лондоні. До вибуху німецько-радянської війни у червні 1941 р. структури польського підпілля в Галичині на Волині й Поліссі були просякнуті радянською агентурою¹⁶⁴⁸ і майже повністю знищені успішними операціями НКВС¹⁶⁴⁹. Емісар польського підпілля полковник Л.Окулицький, який в жовтні 1940 р. прибув на територію УРСР, змушений був констатувати: «... робота польських підпільних організацій нічого не варта.... Умови конспіративної роботи дуже важкі. Загалом можна сказати, що дії гестапо порівняно з діями НКВС є просто дитячою грою»¹⁶⁵⁰. Тому Союз збройної боротьби в першій

¹⁶⁴⁷ Саїд Е. Культура й імперіалізм. – С. 60.

¹⁶⁴⁸ AAN. Syg. 203. Zespół akt Armii Krajowej. Komenda Główna. Wojskowy sąd specjalny. Akta sprawy Azurewicza A. i Metzgera E. Za listopad 1940. – К. 8-20.

¹⁶⁴⁹ Детальніше про польське підпілля в Західній Україні в 1939 – 1941 рр. див.: Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 3. Польське підпілля 1939 – 1941 від Волині до Покуття. У 2-х частинах. – Варшава – Київ, 2004.

¹⁶⁵⁰ Цит. за: Ільюшин І. Українська повстанська армія і Армія крайова. Протистояння в Західній Україні (1939 – 1945 рр.) – С. 155.

половині 1941 р. повноцінно діяв лише в німецькій зоні окупації й тільки в момент просування німецьких військ на схід, польські підпільники, подібно до оунівців, рушили за ними з метою закріпитися на колишніх «східних кресах» Речі Посполитої¹⁶⁵¹.

Напередодні нападу Німеччини на СРСР польські урядові кола і керівники підпілля не сумнівалися в тому, що німці дозволять відновити українську державу, а також «розв'яжуть» українцям руки у справі терору проти поляків, а тому польське підпілля готувалося до можливого нанесення превентивних ударів по діячах українського визвольного руху¹⁶⁵².

Однак польські прогнози щодо подальшої фаворитизації українців, які на початку червня 1941 р. виглядали такими реалістичними, виявилися марними. Після проголошення Акту 30 червня 1941 р. українці «впали в немилість» Берліна, натомість стосунки між німцями і поляками та між поляками і Кремлем кардинально змінилися.

Нацисти, в міру свого заглиблення на схід і наростання конфлікту із українцями, зіштовхнулися із проблемою – ким укомплектувати адміністративний і господарський апарат, залізничний транспорт на окупованих землях Волині, Полісся, Галичини. Українців для цієї роботи, після львівського демаршу 30 червня, німці боялися використовувати, євреїв нацисти теж, як відомо, готували явно не для відповідальної роботи, росіян в Західній Україні майже не було, фольксдойчів не вистачало. Лишалися одні поляки. Бажаючи підправити складні стосунки із останніми, гітлерівці у своїй антирадянській пропаганді в липні – серпні 1941 р. почали широко використовувати факти репресій сталінського режиму проти поляків Західної України. Така позиція нацистів відверто сподобалася частині польської інтелігенції. Скористалося нею і польське підпілля, яке розцінило нові перспективи у німецько-польських стосунках, як можливість наводнити своїми людьми окупаційну адміністрацію і господарський апарат. Підпілля це було необхідно як для боротьби з німцями (розвідка, диверсії в господарстві, постачання підпільних структур матеріальними запасами, документами, зразками бланків, печаток тощо), так і для протистояння з українцями (поляки, на випадок краху Німеччини, уже мали б готовий апарат для своєї відродженої держави на території Західної України і зберегли б повний контроль над містами, залізницями тощо)¹⁶⁵³.

З початком війни у червні 1941 р., також поступово змінюються стосунки польського еміграційного уряду з СРСР. Уже в липні 1941 р. Кремль фактично

¹⁶⁵¹ AAN Rozkaz gen. Rowieckiego dla Lwowa z 28.VI.1941 r. – Sygn. 203/XV/3. – К. 1-6, 10; Ibidem. Sprawozdanie z organizowania Lwowskiego obszaru ZWZ. – Sygn. 203/ XV /6. – К. 3-5; 9-13.

¹⁶⁵² Armia Krajowa w dokumentach 1939 – 1945. – Т II: 1941 – 1943. – Londyn, 1973. – S. 8.

¹⁶⁵³ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 30, арк. 2.

визнає неправомірність своїх претензій на Західну Україну і Західну Білорусію, а в грудні 1941 р. В.Сікорський у Москві укладає зі Сталіним угоду про приязнь і спільну допомогу в ході війни. Цікаво, що під час переговорів В.Сікорський поскаржився Сталіну на західних українців, які створювали проблеми і Польщі й СРСР. У відповідь червоний диктатор пообіцяв «спільно» їх знищити^{*1654}.

Складається доволі пікантна ситуація – український націоналістичний рух з липня 1941 р. переслідується німецькою владою і одночасно він перебуває у конфлікті із СРСР. Натомість польське підпілля, яке здійснює диверсії проти німців у Генеральному губернаторстві, на території Галичини, а особливо Волині та Полісся, пасивно протистоїть гітлерівським окупантам, більше намагаючись нашкодити українським планам навіть з допомогою німців і співпрацює із смертельним ворогом українського підпілля – більшовиками. З іншого боку – на території Закерзоння німці, які остаточно розсварилися з бандерівською ОУН, продовжують досить толерантно ставитися до українців загалом і до лояльних Німеччині українських кіл, об'єднаних в рамках Українського центрального комітету, зокрема. При цьому польське населення регіону й надалі лишається другосортним. Тобто нацисти певною мірою фаворитизували українців там, де вони були слабшою стороною і поляків там, де поляки були слабшими. Така політика створювала у польського й українського підпілля враження про взаємну масову колаборацію з окупантом.

Від кінця 1941 аж до березня 1944 р. польське й оунівське підпілля на території сучасної України мали декілька спроб переговорів. Польське підпільне керівництво насамперед намагалося на переговорах досягнути порозуміння задля спільної боротьби за звільнення Польщі в кордонах 1939 р. і схилити націоналістів до підтримки ідеї входження Західної України до Польщі у випадку повоєнного плебісциту. Натомість керівники українського підпілля на переговорах намагалися вийти з допомогою польського підпілля на зв'язок із Британією, а також добитись від представників Лондонського уряду відмови від претензій на західноукраїнські території¹⁶⁵⁵. Цілком зрозуміло, що за умов таких діаметрально протилежних цілей, знайти порозуміння було неможливо. Не вдавалось навіть домовитися про спільну збройну боротьбу, адже поляки фактично перебували в стані миру з «советами», а

---

* Детальніше про ставлення польського еміграційного уряду до «української проблеми» див.: Ільющин І.І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – К., 2000. – С. 136-180.

¹⁶⁵⁴ Небезжин В. Сталин о войне. Застольные речи 1933 – 1945 гг. – М.: ЯУЗА-ЭКМО, 2007. – С. 155.

¹⁶⁵⁵ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 38, арк. 315.

українські націоналісти вважали їх «ворогом № 1». Та й німців обидві сторони розглядали, як тимчасового ворога, а один одного – як постійного противника. Відтак, йти на жодні територіальні поступки заради спільної боротьби із тимчасовими ворогами німцями не збиралися.

Упродовж весни, літа й початку осені 1942 р. конфлікт між українцями й поляками загострювався. Польські адміністратори і господарники всіма силами намагалися полегшити долю своїх співвітчизників, водночас «відіграючись» на українцях. Поляки, які часто працювали перекладачами в німецьких адміністративних і репресивних установах, всіма можливостями переконували нацистів у нелояльності українців, робили доноси в гестапо на українських громадських діячів, провокували німецькі репресії проти української людності. У свою чергу українці, які переважали в охоронній поліції в Західній Україні і на Закарпатті, намагалися стягувати із поляків втричі більший сільськогосподарський контингент, ніж з українських сіл, звинувачували польські села у співпраці з більшовицькими партизанами (що й справді мало місце). Поглибився польсько-український конфлікт з моменту появи на Поліссі і Волині більшовицьких диверсійних груп і партизанських з'єднань. Зустрівши ненависть з боку українських селян, більшовики почали базуватися винятково в польських селах і колоніях, налагодили співпрацю з польським підпіллям. Радянські ж партизани, окрім боротьби з німцями, одним із найголовніших своїх завдань бачили боротьбу з українським визвольним рухом. Тактичні цілі польського і червоного підпілля абсолютно співпали. За інформацією місцевих поляків червоні знищували українських патріотів, на вимогу поляків «пацифікували» українські села «заражені» націоналістичним рухом¹⁶⁵⁶. Підбадьорені появою радянських диверсантів поляки починають активно формувати власні бойові відділи¹⁶⁵⁷. До кінця 1942 р. у польських збройних «пляцуфках» на Волині нараховувалося 4 тисячі бойовиків, а мобілізаційні можливості склали 15 тисяч осіб¹⁶⁵⁸.

Українці, які вже з кінця весни – літа 1942 р. активно починають формувати збройні боївки в селах, відповідають на польську активність ударами по польських діячах, які співпрацюють із радянськими партизанами або німцями, а також про провідниках польських націоналістичних груп. Гинуть польські підпільники, польські лісники, економистів із німецьких господарств, агрономи, вчителі, священники, відставні військові тощо. Аналогічно, польське підпілля на Закарпатті «полное» за

¹⁶⁵⁶ Данилюк В. Вірити занадто боляче... Волинь: хроніка подій 1939 – 1944 років. – С. 130-145.

¹⁶⁵⁷ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 47, арк. 30.

¹⁶⁵⁸ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. – Т. 2. – С. 140.

українською інтелігенцією регіону, яку поголовно звинувачують у співпраці з німцями. Згодом це «полювання» переноситься на Галичину. Уже зимою – весною 1942 р. українські повідомлення із Холмщини та Підляшшя рясніють інформацією про вбивства поляками священників, сільських старост, учителів¹⁶⁵⁹. Впродовж лютого – вересня 1942 р. польськими боївками було знищено українських мужів довір'я УДК в низці сіл Грубешівського повіту¹⁶⁶⁰.

8 вересня 1942 р. командування АК затверджує план загальнонаціонального польського повстання в момент руйнування німецького фронту й німецької держави. Згідно з цим планом, АК на «східних кресах» мала придушити будь-які спроби українців здобути власну державність у Західній Україні¹⁶⁶¹. А вже в жовтні 1942 р., реалізуючи план запобігання українській «диверсії», інструкції польського підпілля в Галичині наголошували на необхідності «знешкодити всіх українських лідерів» аби запобігти можливому українському повстанню¹⁶⁶². Ненависть між обома народами катастрофічно наростала. В 1942 р. у звітах польського підпілля відмічалось, що більшість поляків Західної України налаштовані категорично проти того аби надавати після війни українцям будь-яку автономію¹⁶⁶³. А найбільш радикальні групи польського політикуму (як, наприклад, «Стронніцтво народове») уже в цей час вимагали негайного виселення після війни всіх українців із Польщі до СРСР в обмін на радянських поляків. Так як українці виявилися «негідними громадянами» польської держави¹⁶⁶⁴.

Зростаюча ненависть українців до поляків підтверджувалася донесеннями польського підпілля із території Західної України. Так, у звіті командування АК Львівського регіону за грудень 1942 р. вказувалося: «Ставлення до українців скрізь вороже. Тут немає жодної дискусії на тему політичного лібералізму у ставленні до українців»¹⁶⁶⁵.

Шансів мирного врегулювання-українсько-польських стосунків практично не залишалося. Поляки навіть чути не хотіли про надання українцям автономії у майбутній Польщі, а українці так само не бажали чути про можливість повернення під польське урядування. Кривавий вузол протиріч поступово затягувався потрібно

¹⁶⁵⁹ Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. – К.: Українська видавнича спілка, 2003. – С. 46-47.

¹⁶⁶⁰ Ісаєвич Я. Холмсько-Волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки. – С. 29.

¹⁶⁶¹ Motyka G. *Ukrainska partyzantka. 1942 – 1960.* – S. 299.

¹⁶⁶² Motyka G. *Ukrainska partyzantka. 1942 – 1960.* – S. 300.

¹⁶⁶³ AAN. Oddział VI. Zespół akt Armii Krajowej. Komenda obszaru Lwów. Wyciąg ze sprawozdania o polityce ukraińskiej z grudnia 1942. – Sygn. 203/XV/27. – K. 55.

¹⁶⁶⁴ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. – Т. 2. – С. 284; 51.

¹⁶⁶⁵ Там само. – С. 243.

було лише приводу для того аби конфлікт переріс у масштабну війну між двома народами і цей привід невдовзі дали німці, які спровокували підпільні рухи обох народів на взаємне винищення.

Восени 1942 р. шеф СД Люблінського дистрикту в Генеральному губернаторстві, СС і поліцайфюрер О.Глобоцнік¹⁶⁶⁶ задумав створити на території Замойського повіту зразкову німецьку колонію («Гімлерштадт»)¹⁶⁶⁷ заселену селянами з Німеччини (райхсдойчами), селянами німецької національності з Польщі (фольксдойчами) і «братнім германським народом» голландцями. Колонія мала охопити значні території з яких планувалося виселити 110 тисяч польських і українських селян зі 116 населених пунктів. О.Глобоцнік розумів, що польське підпілля буде атакувати колонію. Тому, аби захистити «арійців» було задумано організувати поселення наступним чином – в центрі колонії мали жити «райхсдойчі» (100 тисяч осіб), навколо них оселялися – «фольксдойчі» та голландці, а в зовнішньому кільці поселень планували поселити українських селян, виселених із Замойщини. Українці мали опинитися на межі й хоча лідери української громади Закерзоння (зокрема, керівник УЦК В.Кубійович) протестували проти розміщення українців у колишніх польських селах¹⁶⁶⁸, розуміючи, що це викличе «вибух», механізм переселення було запущено.

Переселенська акція розпочалася 27 листопада 1942 р. і тривала до середини лютого 1943 р. Було виселено 116 сіл¹⁶⁶⁹. У переселеній акції, поряд із німцями, брали участь поліційні частини сформовані з українців та українські адміністратори із повітового УДК, що дозволило польському підпіллю звинуватити українську громаду у сприянні нацистам.

Особливо загострилася ситуація, коли на місце виселених польських селян почали заганяти українців. Тисячі поляків, вигнаних із своїх хат взимку 1942 – 1943 рр., приєдналися до лав АК бажаючи помститися за свою кривду. Помститися німцям було складно, набагато реальніше виглядало покарати українців¹⁶⁷⁰.

Вважаючи, що своїми ударами проти українців АК бореться із німецькою окупацією Польщі, польські партизани з березня 1943 р. розпочали «відплатну акцію». Користуючись тим, що українська самооборона на всій Холмщині і Грубешівщині налічувала заледве 500 осіб, аковці силами в декілька тисяч чоловік з'явилися в лісах Грубешівського повіту. 9 березня 1943 р. по українських селах

¹⁶⁶⁶ Косик В. Польсько-українська трагедія під час Другої світової війни (1942 – 1944) – С. 97.

¹⁶⁶⁷ Urban T. Utraczone ojczyzny. Wypędzenia Niemców i Polaków w XX wieku / Przełożyła Agnieszka Kowaluk. – Warszawa: Czytelnik, 2007. – S. 77-81.

¹⁶⁶⁸ Urban T. Utraczone ojczyzny. Wypędzenia Niemców i Polaków w XX wieku. – S. 77-81.

¹⁶⁶⁹ Косик В. Польсько-українська трагедія під час Другої світової війни (1942 – 1944). – С. 97.

¹⁶⁷⁰ Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. – Т II: 1941 – 1943. – S. 394.

Грубешівського повіту було нанесено перші жорстокі удари. У М'єтці було спалено 160 хат і вбито 54 особи; у Сагрині – 250 осель і вбито 245 осіб; у Турковичах – 220 спалених господарств, убито 17 осіб і т. п. У травні 1943 р. аковці цілковито спалили села Моложів, Тугані, Стрільці¹⁶⁷¹, Мірче¹⁶⁷². 22 березня 1943 р. польськими бойовиками у Грубешові було вбито голову і УДК адвоката М.Струтинського і його заступника, колишнього полковника армії УНР Я.Гальчевського. 23 травня 1943 р. у с. Хорощинка на Підляшші смертельно поранено колишнього сенатора Речі Посполитої українця І.Пастернака. Лише протягом березня 1943 р. польські боївки знищили 8 українських в'їтів і 29 довірених осіб УДК і 399 селян^{1673*}, що підтверджується даними не лише українського, але й польського підпілля¹⁶⁷⁴.

В огляді суспільно-політичного життя регіону, складеного наприкінці весни 1943 р. оунівцями, зазначалося: «Українське населення Холмщини і Підляшшя переживає від ряду місяців, а навіть років, страшний терор, як з німецького, так і з польського боків. (...) Виселяють і українців, і поляків, при чому українців з розмислом поселяють у польських господарствах у Грубешівщині. Поляки майже поголовно пішли в ліси і створивши партизанські банди, почали нищівну акцію, яка спрямована, передусім, проти українського населення. (...) Польська партизанка грабує всяке майно населення, особливо харчі і одяг. Дійшло до низки сутичок із жандармерією, поліцією, військом. Вбивство польськими партизанами кількох німців спричинило репресії гітлерівців проти мирного населення. В декількох селах розстріляно десятки родин. Сотні селян, жінок та дітей загинуло і продовжують гинути від німецьких куль через звинувачення у підтримці партизанів. (...) При цьому гітлерівці грабують українців так само беззастережно, як і польсько-більшовицькі банди...»¹⁶⁷⁵.

Вийшло так, що німці своїми діями спровокували польський терор проти українців, а польські партизани своїми акціями, відповідно накликали на українських селян німецьку «пацифікацію». Маса українських втікачів потягнулися

¹⁶⁷¹ Ісаєвич Я. Холмсько-Волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки – С. 30.

¹⁶⁷² Макар Ю. Українсько-польське протистояння на Холмщині: причини, характер, наслідки. – С. 83.

¹⁶⁷³ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. – Т. 3. – С. 89-106;

* Від 26 травня 1943 р. до 22 травня 1944 р. лише на Грубешівщині військові угруповання польського підпілля знищили вогнем 52 українські села і замордували: 1 українського адвоката, 12 священників, 10 псаломщиків, 11 агрономів, 15 вчителів, 14 в'їтів і заступників, 14 гмінних урядовців, понад 30 старост, майже 100 культурно-освітніх, кооперативних працівників та ремісників і близько 4 тисяч селян (Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. – Т. 3. – С. 119).

¹⁶⁷⁴ Ільюшин І. Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті // Організація українських націоналістів і українська повстанська армія. – К.: Наукова думка, 2005. – С. 235.

¹⁶⁷⁵ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 91, арк. 20-21.

через р. Західний Буг на Волинь і стали тією «наочною агітацією», яка посилила антипольські настрої серед волинських українців^{1676*}.

Як бачимо, перший кривавий міжетнічний українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни стався внаслідок очевидної німецької провокації. Провокації, яка впала на надзвичайно сприятливий ґрунт взаємної ненависті та недовіри, витворений віковими усталеними стереотипами, які мало українське та польське населення у відношенні один до одного. Організований український націоналістичний рух не тільки не був причетним до розпалення конфлікту, він навіть не міг стати його ідейним натхненником з огляду на те, що перші масові напади на цивільне населення започаткували польські підпільні структури. Убиваючи на Холмщині українців причетних до співпраці з німецькою цивільною адміністрацією і палячи українські села, польське підпілля з одного боку «показало приклад» оунівському підпіллю для боротьби з польськими цивільними адміністраторами на Волині, а з іншого спровокувало хвилю біженців, які посилили антипольські настрої в середовищі українського селянства та інтелігенції на Волині.

5.2. Українсько-польське протистояння 1943 – 1944 рр. на Волині та Галичині і його наслідки

З появою втікачів із Холмщини українсько-польський антагонізм на Волині наростав, німецька ж окупаційна влада в РКУ не тільки не сприяла послабленню небезпечних симптомів назриваючого конфлікту, а й, навпаки, своїми провокаційними заходами підігрівала протистояння¹⁶⁷⁷. Командування німецьких сил безпеки відправляло допоміжну українську поліцію стягувати контингенти з польських сіл. Поряд з цим, у 1943 р. гітлерівці починають передислоковувати на Волинь батальйони польської поліції та жандармерії з Генерального губернаторства (загалом до 6 тисяч осіб)¹⁶⁷⁸. Їх залучають до боротьби з УПА та використовують для силового збору натурального податку з українських сіл.

На початку 1943 р. польське й українське підпілля на Волині перебувало перед питанням – як себе поводити щодо німців? І якщо оунівці в лютому 1943 р. приймають остаточне рішення розгортати українське повстання, яке має забезпечити звільнення українських земель і відновлення української держави, то польське підпілля схиляється до дещо відмінної тактики. Керівництво АК і лондонського

¹⁶⁷⁶ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. – Т. 3. – С. 112-113.

* Сучасні польські автори часто заперечують зв'язок між подіями на Забужжі та на Волині, вважаючи їх цілком «автономними». Детальніше див.: Partacz С., Łada К. Kto zaczął? Polacy i Ukraińcy na Lubelszczyźnie w latach 1941–1943 // Antypolska akcja OUN-UPA 1943 – 1944. Fakty i interpretacje / Red. G. Motyka, D. Libionka. – Warszawa, 2003. – S. 33-40.

¹⁶⁷⁷ Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х рр. XX століття... – С. 127.

¹⁶⁷⁸ Косик В. Польсько-українська трагедія під час Другої світової війни (1942 – 1944) – С. 102.

уряду з початку 1943 р. було впевнене у тому, що Німеччина і так програє війну, а тому полякам не слід розмінюватися на дрібні партизанські акції, потрібно максимально берегти свій людський потенціал для загального повстання в момент наближення фронту до польських рубежів і майбутньої боротьби за кордони відновленої Польщі. Зрозуміло, що найголовніша боротьба за кордон (подібно, як це було у 1918 р.) може розгорнутися з українцями. Тому польське підпілля бажало найсильніше укріпитися на Волині та Поліссі, де в українців уже формувалися власні збройні сили і де польська людність була особливо малочисельною.

На квітень – травень 1943 р. виникає цікава ситуація – українці вже переходять до відкритого повстання проти німецької окупаційної адміністрації на Волині й Поліссі, натомість поляки все більше намагаються закріпитися в цій адміністрації та її силових структурах, сподіваючись у момент надходження фронту на територію колишньої Другої Речі Посполитої підняти повстання і силами підпілля та лояльної до нього польської поліції захопити владу і відновити на цих землях польську державність. Командувач АК генерал С.Ровецький розробив детальні плани польського повстання і захоплення Львова, Самбора, Дрогобича, Станіславова, Тернополя. Польські сили на Волині, згідно з цими планами, мали бути сконцентровані в західній частині колишнього Волинського воєводства, вони мали опанувати переправами через Буг, щоб забезпечити перекидання польських військ із Люблінщини, гарантувати контроль над Свинаринськими, Землицькими і Смолярськими лісовими масивами, куди повинні були передислокуватися загони АК із Польщі. Польські поселення в східній частині колишнього Волинського воєводства мали перетворитися на фортеці, здатні оборонятися перед німцями або перед українцями¹⁶⁷⁹.

Як бачимо, у польських планах, розроблених у квітні 1943 р., йшлося не про що інше, як про нову окупацію українських етнічних земель, яка прикривалася гаслами боротьби за поновлення польського суверенітету в кордонах 1939 р. Як вказує український вчений І.Льюшин: «Упродовж 1943 р. організаційно-територіальна структура АК Волинського округу була сформовано остаточно. Відповідно до поставлених перед округом завдань на період антинімецького повстання його територію було поділено на 4 районні інспекторати, що охоплювали 12 районів»¹⁶⁸⁰.

У світлі агресивних польських приготувань і виникнення дивовижних ситуативних союзів між поляками та більшовиками і поляками та німцями,

---

¹⁶⁷⁹ Motyka G. *Ukraińska partyzantka. 1942 – 1960.* – S. 301-302.

¹⁶⁸⁰ Льюшин І. *Українська повстанська армія і Армія крайова. Протистояння в Західній Україні (1939 – 1945 pp.)* – С. 182.

командування УПА і керівництво ОУН(Б) на ПЗУЗ було зобов'язане застосовувати симетричні дії або діяти на випередження, щоб зберегти єдність українських земель.

Документи засвідчують, що вже в перші три місяці 1943 р. українські збройні структури (як бандерівської УПА, так і УПА Т.Боровця) щоразу частіше починають ліквідовувати поляків, які перебувають на німецькій службі або запідозрені у співпраці з німецьким гестапо, чи радянськими партизанами. Готуючись до повстання, українське підпілля намагалося «прибрати» із території своєї діяльності всіх, хто служив німцям або більшовикам. Очевидно, убивства підживлюють також розповіді втікачів із-за Бугу, які приносять із собою подробиці про злочини польських партизан в українських селах Холмщини¹⁶⁸¹.

Найбільше убивств польських родин, звинувачених у колабораціонізмі, було в околицях Сарн і Костополя, де активно діяли підрозділи УПА-«Поліської Січі» та з'єднання бандерівської УПА під командуванням І.Литвинчука. Польське підпілля оцінило свої втрати в цьому регіоні у квітні 1943 р. у 800 чоловік¹⁶⁸². У травні ці оцінки зросли до понад 2 тисяч осіб¹⁶⁸³. Місцеві українські селяни починають розповсюджувати чутки про те, що на Великдень українці «фарбуватимуть крашанки у польській крові»¹⁶⁸⁴. Польські селяни гуртуються в містечках або більших селах і створюють бази самооборони, зброю для яких дають німці, більшовики або польське підпілля. Невдовзі на Волині і Поліссі з'являється понад сто польських самооборонних баз з яких польські і радянські партизани* або польські партизани і польські поліцейські проводять напади на навколишні українські села¹⁶⁸⁵. Убивство окремих польських діячів та їхніх сімей поступово переростало у війну між українськими та польськими селянами^{1686*}.

¹⁶⁸¹ Скорупський М. Туди де бій за волю. – С. 87.

¹⁶⁸² Armia Krajowa w dokumentach 1939 – 1945. – Т III: kwiecień 1943 – lipiec 1944. – Londyn, 1976. – S. 4-5.

¹⁶⁸³ Косик В. Польсько-українська трагедія під час Другої світової війни (1942 – 1944). – С. 100.

¹⁶⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 3967, оп. 1, спр. 11, арк. 18.

* Співпраця польського населення Волині з радянськими партизанами почалася уже в 1942 р. і не була пов'язана з повстанськими акціями проти поляків. Поляки, за даними радянських партизанських керівників, йшли на контакти з червоними партизанами, вбачаючи у них союзників у війні Польщі проти Німеччини. (Див.: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 50, арк. 21).

¹⁶⁸⁵ Детальніше про створення польських баз самооборони див.: Клімецький М. Генезис і організація польської самооборони на Волині та у Східній Малопольщі під час Другої світової війни // Україна – Польща: важкі питання. – Т. 3. – Варшава, 1998. – С. 58-78; Стрілька Р. Генезис польської самооборони на Волині та її роль у захисті польського народу // Україна – Польща: важкі питання. – Т. 3. – Варшава, 1998. – С. 79-87; Ханас В. До питання генези польської самооборони в Східній Галичині на прикладі Бережанського та Чортківського інспекторатів Армії Крайової // Україна – Польща: важкі питання. – Т. 3. – Варшава, 1998. – С. 88-105.

¹⁶⁸⁶ ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали / Упорядкував В.Сергійчук. – С. 68.

* Найбільшу підбірку радянських документів з проблематики українсько-польського протистояння див.: Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів

Наприкінці квітня й у травні масштаби протистояння серйозно зросли. 22 і 23 квітня 1943 р., дві сотні УПА під командування І.Литвинчука атакували Янову (Іванову) Долину. Польське (за складом населення) містечко обороняли окрім німецької поліції також аковці. В ході бою загинуло до 600 осіб, більшість з яких буди цивільні поляки. Після відходу повстанців, місцеві поляки вчинили розправу над українцями, убивши щонайменше п'ятеро невинних українців і одну російську родину, яку помилково зарахували українцями. Після нападу на Янову Долину німці евакуювали польське цивільне населення до Костополя, лишивши там тільки технічних спеціалістів для охорони яких виділили батальйон польської поліції¹⁶⁸⁷.

У квітні – травні 1943 р. на Волині уже існували доволі потужні самооборонні бази в яких проживали тисячі, а інколи й десятки тисяч польських мешканців. Найбільші бази були у Пшебражі, Малинському, Білані, Вербі, Іваничах, Порицькому, Купичеві, Римачах, Ягодині та інших поселеннях. Поляки, які втікали у міста, йшли на службу до німецької поліції¹⁶⁸⁸ й під керівництвом німецьких офіцерів проводили пацифікаційні акції проти українських сіл¹⁶⁸⁹. У відповідь повстанці атакували польські села*. Маховик знищення було запущено. При цьому обидві сторони розглядали свої акції винятково як «відплатні»¹⁶⁹⁰.

Керівник польського збройного підпілля генерал С.Ровецький повідомляв до Лондона про події на Волині за час від 8 до 14 травня 1943 р.: «Українські військові організації, керовані колишніми офіцерами армії Петлюри (Тарас Бульба) та ОУН (як мельниківці так і бандерівці) розпочали масові вбивства польського населення. Спочатку акція була скерована проти поляків, котрі працювали в німецькій сільськогосподарській і лісовій адміністрації, а потім поширилася на сільське населення (головним чином в Костопільському повіті). Число жертв уже перевищує дві тисячі осіб»¹⁶⁹¹. Інший польський документ, датований 22 червня 1943 р. інформує про те, що від 17 до 22 червня українцями знищено 1891 поляка¹⁶⁹². Тогочасні повстанські звіти вказують, що знищувалися здебільшого окремі польські

і польські публікації. – К., 2003.

¹⁶⁸⁷ Motyka G. *Ukraińska partyzantka. 1942 – 1960.* – S. 200, 316; Денищук О. *Боротьба УПА проти німецьких окупантів.* – Т. 1. Волинь. Хронологія подій. – С. 49-50.

¹⁶⁸⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 530, арк. 3-5.

¹⁶⁸⁹ Ткаченко С. *Повстанческая армия. Тактика борьбы.* – С. 285.

* Найбільшу підбірку українських документів з проблематики українсько-польського протистояння див.: В.В'ятрович *Друга українсько-польська війна. 1942 – 1947.* У 2-х т. – Л., 2011.

¹⁶⁹⁰ Ільюшин І. *Українська повстанська армія і Армія крайова. Протистояння в Західній Україні (1939 – 1945 рр.)* – С. 253.

¹⁶⁹¹ Цит. за: Косик В. *Польсько-українська трагедія під час Другої світової війни (1942 – 1944)* – С. 100.

¹⁶⁹² Там само. – С. 101.

родини, яких підозрювали у співпраці з німецькими органами безпеки або червоними¹⁶⁹³.

Проте, проблемою було те, що поляки масово співпрацювали з німцями та червоними партизанами і це перетворювало поодинокі знищення на масові¹⁶⁹⁴. Така ситуація майже поголовної співпраці поляків з ворогами українського підпілля, ще раз наголошуємо, призводила до того, що в «антиукраїнській роботі» міг бути звинувачений практично кожен. В українців Волині сформувався чіткий стереотип – поляк, значить – «сексот», «ворог». А ворогів у ті часи знищували.

Звіт наступника С.Ровецького на посаді командувача АК генерала Т.Комаровського за 19 серпня 1943 р. вказував, що на Волині від березня до травня 1943 р. загинуло 3 тисячі поляків. Радянські документи цього періоду наголошували, що польське чоловіче населення віком до 45 років поголовно озброювалося німцями у Сарнах, Корці, Колках, Рівному, Костополі, Міхневичах¹⁶⁹⁵. Німецьке командування дозволило польській поліції застосовувати щодо українців смертну кару без німецької згоди. Крім того, німці передислокували на Волинь батальйони польської поліції з Генерального Губернаторства, «брутальність якої надає їй акції характеру польської помсти»¹⁶⁹⁶.

Наприкінці весни 1943 р. акції проти польських сіл, колоній і самооборонних баз з яких виходила загроза українським поселенням розповсюдилися на Дубенський, Рівненський, Здолбуніський, Кременецький і Луцький повіти Волині¹⁶⁹⁷. Однак, з початком літа, хвиля протистояння поступово спадала. Адже саме від 7 червня 1943 р. проти УПА починають свої масштабні бойові дії німці. Бої повстанців із польськими відділами самооборони в польських колоніях переросли у війну між німецькою та польською поліцією з одного боку й УПА та українським населенням з іншого. Якраз на час проведення антиповстанської акції гітлерівці посилили польську поліцію на Волині новими частинами із Генерального губернаторства. Радянські партизанські розвідники з цього приводу 16 червня 1943 р. повідомляли: «За даними на 12.06.1943 р. в м. Почаїв (47 км північніше від Тернополя) із Варшави прибуло 1500 озброєних поляків для боротьби з партизанами і українськими націоналістами. Польські збройні підрозділи прибули також до Межиріч (40 км на схід від Рівного), Тучина (22 км на північний-схід від Рівного), Рокитного (40 км на схід від Сарн), Словечного (55 км на

¹⁶⁹³ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14. – С. 59.

¹⁶⁹⁴ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. – С. 245.

¹⁶⁹⁵ Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. – С. 128, 130, 134, 140-142.

¹⁶⁹⁶ Косик В. Польсько-українська трагедія під час Другої світової війни (1942 – 1944). – С. 101.

¹⁶⁹⁷ Filar W. Wydarzenia wołyńskie 1939 – 1944. W poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania. – S. 141-143.

північ від Коростеня) і Костополя (47 км південніше від Сарн). Прибулі підрозділи палять українські села і грабують населення»¹⁶⁹⁸.

Розуміючи, що німці навмисно втягують польську поліцію та жандармерію в бої з УПА, командування повстанців ще наприкінці травня закликала польських поліцаїв дезертирувати з німецької служби. 18 травня 1943 р. керівництво ОУН на ПЗУЗ звернулося до польського населення з листівкою: «Сьогодні ви стоїте над домовиною, чому причиною є і ви самі. (...) Сьогодні на німецькій службі всіма способами ви намагаєтесь нас знищити, всю свою ненависть і гнів спрямовуєте на український народ. Ви сьогодні стаєте головними злочинцями, які палять наші села і розстрілюють наше населення. (...) Пам'ятайте, якщо загал польського суспільства не вплине на тих, хто пішов до адміністрації, на фольксдойчів, поліцію та інших і не вплине так, щоб вони покинули ті місця, то гнів українського народу впаде на тих поляків, які мешкають на українських землях. Кожне наше спалене село, кожна спричинена вами наша жертва відіб'ється на вас»¹⁶⁹⁹.

Своєрідною відповіддю польської поліції на звернення українського підпілля стала страшна пацифікація 29 травня 1943 р. українського села Дермані Здолбунівського району¹⁷⁰⁰. На початку червня 1943 р. «Клим Савур» знову звернувся до поляків із листівкою, попереджаючи, що за участь польської поліції в «німецькій різанині та катуванні української людності» на поляків Волині й Полісся може впасти кара у вигляді «нової Гайдамаччини чи Коліївщини»¹⁷⁰¹. Відповідальність за можливий масштабний конфлікт командування УПА поклато на польське керівництво, яке «завело польський визвольний рух» до «антиукраїнського табору московського та німецького імперіалізмів». Д.Клячківський нагадував, що поляки здійснюють свої антиукраїнські акції на українських землях і, що «слуги Москви та Берліну» повинні пам'ятати, про здатність українців помститися за свої кривди¹⁷⁰². А мститися було за що, в одному із українських донесень йшлося про те, що в першій половині 1943 р. «німці та поляки в німецьких одностроях убили понад 10 тисяч цивільних українців в області Берестя»¹⁷⁰³. І навіть якщо наведені в документі українського підпілля цифри вп'ятеро перевищували реальну кількість загиблих, репресії мали викликати жах, паніку та ненависть серед місцевого українського люду*.

¹⁶⁹⁸ Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – С. 81.

¹⁶⁹⁹ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. – Т. 2. – С. 176-177.

¹⁷⁰⁰ Motyka G. *Ukraińska partyzantka. 1942 – 1960.* – S. 328.

¹⁷⁰¹ *Ibidem.*

¹⁷⁰² *Ibidem.*

¹⁷⁰³ ЦДАВО України, ф. 3838, оп. 1, спр. 59, арк. 149.

* За даними опитувань, здійснюваних українськими краєзнавцями у Волинській області у 1943 – 1944 р. від рук польських шуцманів полягло 3387 українців (Див.: Федорчук Я. Трагедія

Згідно із документами польського підпілля, боротьба з УПА в червні 1943 р. відбувалася так: «Поляки охоче вступали до поліції, зокрема ті, чий сім'ї були убитими. Крім того німці перекинули на Волинь батальйони польських «Шупо» (охоронна поліція – І.П.), які були створені та навчені в Дембіце біля Кракова... Приємно було дивитися на ті частини, хоча й у німецьких уніформах, як вони проходять, гарно марширують, співають польських пісень... Насамперед поляки помстилися за спалене село Неміле, оточивши одного дня українське село Вілє, де переховувалася одна банда; повбивали усіх селян, їхні хати повністю спалили. Німці поставили деяким польським селам зброю, щоб вони могли захищатися... Головний осередок польської партизанки був у Старій Гуті. Там був також штаб радянських партизанів... Рота польської поліції майже щодня здійснювала акції проти українських сіл, ішла в ліси, щоб знищувати банди... Інколи польські партизани приходили на допомогу польській поліції... Саме так боролися з бандами... Так було в Костопільському і Сарненському районах. Горіли українські села, а люди ховалися в лісах...»¹⁷⁰⁴

Після таких кровавих пацифікацій, здійснених німецько-польською поліцією, повстанці почали бачити в кожному полякові німецького агента і ворога українського визвольного руху, який підлягав знищенню¹⁷⁰⁵. Очевидно, що акції «чистки терену», яку здійснювала у червні 1943 р. УПА та СБ ОУН(Б) були наслідками відповідних наказів командування. Проте, інформацію про ці накази ми маємо лише із допитів полонених упівців радянськими слідчими або із документів начебто вилучених у повстанців під час захоплення. Частина українських істориків ставить під сумнів подібні джерела. На наш погляд, найбільш ґрунтовно, із текстуальним аналізом, довів їхню сумнівність І.Марчук¹⁷⁰⁶. Проте, очевидно, якісь вказівки на рівні ГК УПА чи КП ОУН(Б) на ПЗУЗ щодо польської проблеми мали бути. Нам найдостовірнішими видаються свідчення полоненого командира загону «Котловина» С.Ковалю, який вказав, що «...В червні 1943 р., після того, як поляки разом з німцями почали нападати на українські села, ОУН віддала наказ знищити всі польські колонії на території Волинської області, а в разі опору слід було знищити і людей»¹⁷⁰⁷. У цьому свідченні є декілька ключових моментів: по-перше, рішення про удар по польських колоніях (читай – самооборонних базах з яких робилися напади на українські села) було прийняте після великого німецького наступу на УПА в

українсько-польського протистояння на Волині 1938 – 1944 років. Волинська область. Підсумки. – Луцьк, 2012. – С. 25).

¹⁷⁰⁴ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. – Т. 2. – С. 177-178.

¹⁷⁰⁵ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 340.

¹⁷⁰⁶ Марчук І. Командир УПА-«Північ» Дмитро Клячківський-«Клим Савур». – С. 70-71.

¹⁷⁰⁷ Цит. за: Ільюшин І. Українська повстанська армія і Армія крайова. Протистояння в Західній Україні (1939 – 1945 рр.) – С. 245.

червні 1943 р. у якому не останню «скрипку» зіграли польські озброєні формування, розвідники тощо; по-друге, «знищувати» польські колонії означало спалювати їх, а мешканців виганяти. Передбачалось, що мешканці будуть тікати у міста, де вони вже не становили такої загрози ні повстанському рухові, ні навколишнім українським селам. По-третє, вбивати можна було лише у випадку опору з боку мешканців колонії. Цілком зрозуміло, що опір (більший або менший) був практично повсюдно (у всіх польських селах були пляцуфки воєнізованих організацій), тому акції зі спалення поселень нерідко перетікали у знищення його мешканців.

Під сумнів у свідченнях С.Ковалю можна поставити те, що він стверджував, бачити ОУН віддала наказ на антипольську акцію. Таке рішення не приймалося Головним проводом і це могла бути лише ініціатива місцевого керівництва ОУН(Б) й УПА, максимум на рівні окремого краю. Наголосимо також, що, очевидно, початок антипольської акції, попри бажання рядових повстанців і населення якнайшвидше симетрично відповісти польській стороні за знищення українських сіл, керівництво бандерівської ОУН відкладало, роблячи спроби якимось поладити конфлікт. Свідченням цього є переговори, які ОУН(Б) на Волині намагалася зав'язати з польським підпіллям. На жаль, ці переговори були одними із найкоротших і завершилися трагічно. На початку липня 1943 р. через СБ було налагоджено контакти із Делегатурою польського уряду на Волині. 7 липня 1943 р. розпочалися переговори в районі Свиначинського лісового масиву. Наступна зустріч мала відбутися 10 липня 1943 р., однак переговорників із польського боку – З.Румеля, К.Маркевіча й візника В.Добровольського – було жорстоко вбито в с. Кустичі неподалік Ковеля¹⁷⁰⁸. Польська сторона одразу ж поклала відповідальність за вбивство на українців, хоча можливі ще дві версії цього вбивства. Убиті могли бути жертвами радянських партизанів, які таким чином прагнули зірвати можливе порозуміння між самостійницькими рухами двох народів, а також їх могли «прибрати» польські підпільні структури. Річ в тім, що переговори з українцями велися від імені представника польського уряду на Волині К.Банаха, який виступав за примирення з українцями. Натомість командування АК було проти переговорів з ОУН. Відтак, між Делегатурою уряду та командуванням АК мав місце конфлікт через відмінність позицій в «українському питанні». Командування аковців було зацікавлене у зриві переговорів і мало на 15 липня 1943 р. власний план атаки на українські повстанські бази й ліквідації українських політичних і військових діячів на Волині¹⁷⁰⁹. Про масштабну польську акцію проти українців згадується також у

¹⁷⁰⁸ Filar W. Wołyń 1939 – 1944. Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie. – S. 174-175.

¹⁷⁰⁹ Motyka G. Ukraińska partyzantka. 1942 – 1960. – S. 327.

документах українського підпілля з території Горохівщини за липень 1943 р. у яких йдеться про плани поляків знищувати всіх українців, які «сприяють ОУН»¹⁷¹⁰.

Як бачимо, польська сторона зовсім не виглядала «невинним ягням» в українсько-польському конфлікті, адже знищення осіб, яких підозрювали у «сприянні ОУН», означало знищення гігантської кількості українських селян та інтелігентів, які, як правило, «сприяли» оунівцям і повстанцям. Відтак, удар відділів УПА по польських самооборонних базах і колоніях 11–12 липня 1943 р. слід розцінювати як превентивну акцію, здійснену з метою запобігання реалізації польських планів, які мали завершитися новою окупацією українських земель. Після цієї повстанської атаки, конфлікт поступово вийшов із-під контролю і перетворився на міжетнічну боротьбу спрямовану на взаємне винищення, яка принесла тисячі невинних жертв з обох боків. Свою позицію в українсько-польському конфлікті командування УПА виклало у відозві до поляків, закликавши їх до спільної боротьби за вільні національні держави¹⁷¹¹, але керівництво польського підпілля тоді ще не усвідомило необхідність об'єднання для боротьби зі спільним сильнішим противником.

Повстанський удар по польських базах самооборони і колоніях у липні 1943 р. відбувався, очевидно, за чітко розробленим планом. Для українських повстанців, польські поселення, які служили базами для польської самооборони, груп АК, поліції, більшовицьких партизанів, відігравали роль «солі в оці», яку слід було прибрати. Спочатку, в першій декаді липня 1943 р. в польських селах з'являються українські листівки із закликом до всієї польської людності протягом двох днів покинути територію України і виїхати за р. Західний Буг. Однак, польське підпілля наказало своїм співвітчизниками не піддаватися паніці і не рухатися з місця, щоб Польща після війни не втратила землі Волині. Тоді командування УПА, як можна припустити виходячи зі свідчень полонених повстанців на допитах в НКВС, віддало наказ своїм підрозділам ліквідувати конкретні польські поселення. Однак, підкреслимо, що ліквідувати означало вигнати мешканців і спалити будівлі, щоб цим самим змусити поляків переїхати за р. Буг або податися до міст. Убивати мешканців польських колоній дозволялося лише у випадку, якщо вони чинили опір. А опір, як згадується у повстанських звітах із антипольських акцій, був майже завжди (якщо не організований, то, принаймні локальний і хаотичний). Він лише підігрівав лють повстанців, які нерідко знищували не тільки поселення, але й більшість його мешканців. Крім того, часто після того як повстанці розбивали польську самооборону, або виганяли польський чи радянський партизанський відділ, що дислокувався в селі, до цього ж села стікалися

¹⁷¹⁰ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 71, арк. 7-8.

¹⁷¹¹ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. – Т. 2. – С. 179-183.

українські селяни з навколишніх сіл, розпочинаючи нищити і виганяти поляків з метою розділити їхню землю між собою¹⁷¹².

Ще раз наголосимо, що в розпорядженні істориків немає наказу на знищення польського населення, яке віддавало ГК УПА чи КП ОУН(Б) на ПЗУЗ в липні 1943 р., але є наказ організаційної референтури КП ОУН(Б) на ЗУЗ № 7/44 від 3 травня 1944 р., який дозволяє, певною мірою, відтворити хід подій під час антипольських акцій і збагнути наскільки складно було командуванню втримувати місцевих командирів (не кажучи вже про селян) у певних визначених рамках під час ліквідації польських поселень. Зокрема, в розділі «Б», згаданого наказу писалося: «з огляду на офіційну поставу польського уряду в справі співпраці з совітами*, треба поляків з наших земель усувати. Прошу це так розуміти: давати польському населенню доручення до кількох днів випровадитися на корінні польські землі. Коли воно не виконує цього, тоді слати боївки, які мужчин будуть ліквідувати, а хати і майно палити (розбирати). Ще раз звертаю при цьому увагу на то, щоб поляків закликати до покинення земель, а доперва після ліквідувати, а не навпаки (прошу на це звернути спеціальну увагу). Зокрема, проганяти з мішаних сіл тих поляків, які не мають тенденції засимілюватися. Зате не рухати тих, які мають українські родини і особливо не тяготіють до поляків, а держаться тільки релігією»¹⁷¹³. Аналогічний наказ був відданий командувачем ВО «Буг» В.Левковичем («Вороним») 9 червня 1944 р.¹⁷¹⁴.

Як бачимо, серед повстанських командирів, очевидно були й такі «гарячі голови», які спочатку ліквідували польські села, а лише потім «пропонували виїхати добровільно». Також із наказів випливає, що часто під час антипольських акцій убивали жінок і дітей, бо командування спеціально наголошувало на необхідності ліквідувати «мужчин», «активні скупчення», а не всіх мешканців підряд.

Ще однією причиною масових убивств, очевидно було те, що антипольська акція УПА активізувала різноманітні кримінальні банди складені із колишніх поліцейських, дезертирів і селян, які, під виглядом повстанців, знищували польські села та колонії заради банального грабунку. Нерідко «поодинокі члени ОУН», як вказувалося у звітах, також вдавалися до убивств і насилля заради наживи¹⁷¹⁵. Ці

¹⁷¹² Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. – С. 473; 511.

* Якщо на Волині в 1943 р. головним звинуваченням проти поляків була співпраця із німцями, то в Галичині в 1944 р. поляків оскаржували у відвертому співробітництві з червоними партизанами.

¹⁷¹³ ЦДАВО України, ф.4620, оп. 3, спр. 378, арк. 38.

¹⁷¹⁴ Там само, ф. 3836, оп. 1, спр. 14, арк. 44.

¹⁷¹⁵ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. – С. 248.

банди, очевидно, були суттєвою проблемою для командування УПА, на що вказував у своїх інтерв'ю останній керівник збройного підпілля в Україні В.Кук¹⁷¹⁶

Тим часом події в липні 1943 р. на Волині розгорталися наступним чином. За документами польського підпілля і за свідченнями полонених повстанських командирів, даних на допитах в НКВС, 3–4 липня 1943 р. загін «Котловина» з ВО «Турів», на знак помсти полякам за знищення польською поліцією українських сіл в червні 1943 р., «вогнем і мечем» пройшовся по польських поселеннях Мар'янівка, Вулька Котовська, Софіївка, Чолніца Нова, Дерманці де, за польськими свідченнями, загинуло 85 осіб¹⁷¹⁷.

5 липня 1943 р. повстанські відділи сконцентрувалися коло великого польського поселення Пшебраже в якому на той час перебувало понад 10 тисяч поляків і сильна база самооборони з якої поляки тероризували навколишні українські села. Бій за Пшебраже тривав добу. Під час штурму польських позицій повстанці використовували артилерію, але взяти бази не змогли, оскільки з тилу штурмуючих несподівано атакували радянські партизани, які змусили повстанців відступити¹⁷¹⁸.

7–10 липня 1943 р., коли українське і польське підпілля перебували в стані переговорів про які йшлося вище, активні бойові дії проти польських баз не велися. Однак, одразу ж після зриву переговорів, локальна війна відновилась у ще більших масштабах. Основні події, як стверджують польські вчені, розгорнулися 11 липня 1943 р., коли відділи УПА, із допомогою місцевих українських селян, одночасно вдарили на 96 польських поселень у Володимирському, Ковельському і Горохівському повітах Західної Волині. 12 липня було нанесено повторний удар по наступних 50 колоніях у Володимирському і Горохівському повітах. Усього, за даними польських дослідників, протягом липня 1943 р. було актовано 283 польських сіл і містечок, де, на їхню думку, загинуло близько 7,5 тисяч осіб¹⁷¹⁹. Частина українських дослідників (як, наприклад, І.Льюшин) погоджуються з думкою польських колег, інші – ставлять під сумнів масовість акцій 11–12 липня 1943 р. Зокрема, В.В'ятрович з цього приводу зазначає, що немає надійних тогочасних документів (ні українських, ні польських, ні німецьких, ні радянських), які б однозначно свідчили про такий масштаб акції. Наголошує на тому, що в УПА на липень 1943 р. не вистачало сил для проведення синхронного удару по майже сотні поселень Аналізуючи українські свідчення про події липня 1943 р.

¹⁷¹⁶ Кук В. УПА в запитаннях і відповідях Головного Командира. – Львів, 2007. – С. 63.

¹⁷¹⁷ Льюшин І. Українська повстанська армія і Армія крайова. Протистояння в Західній Україні (1939 – 1945 рр.) – С. 245.

¹⁷¹⁸ Там само. – С. 245.

¹⁷¹⁹ Semaszko E. Ludobujcze akcje OUN-UPA w lipcu 1943 roku na Wołyniu // Antypolska akcja OUN-UPA 1943 – 1944. Fakty i interpretacje / Red. G. Motyka, D. Libionka. – Warszawa, 2003. – S. 64

В.В'ятрович доходить висновку про те, що масштаби акцій тієї ночі та кількість жертв є значно завищеними ¹⁷²⁰.

Аналізуючи польські й українські свідчення про 11–12 липня 1943 р. слід очевидно констатувати, що антипольські акції в ці дні були і були доволі активними, проте, скоріш за все, УПА, навіть за умов мобілізації селян, не могла б в межах декількох районів одночасно атакувати 60–100 населених пунктів. Якщо припустити, що для атаки на село потрібно було б виділити бодай одну чоту (30–40 озброєних осіб) і сотню змобілізованих селян, то ми отримали б цифру 1800–4000 повстанців, які мали б брати участь в акції 11–12 липня. Це надто велика кількість, як для декількох районів. Враховуючи, якими силами УПА диспонувала на півдні Волинської області в липні 1943 р., очевидно могло йтися про напад на 20–25 населених пунктів, але не більше. Навіть за таких умов, це була доволі складна з технічної точки зору операція. Скоріш за все, антипольські акції 11–12 липня 1943 р. вписувалися в загальну канву т. зв. боротьби з польськими «сексотами» та осередками польської самооборони. Однак, доволі масштабні втрати, які зазнало польське населення під час цих нападів (за українськими звітами, йшлося про майже 3 тисячі убитих 11, 12 і 13 липня¹⁷²¹, за польськими даними – про 8 тисяч¹⁷²², за даними радянських партизанів – коло 4 тисяч, а за результатами дослідження краєзнавців – 2–3 тисячі¹⁷²³) і відверте небажання повстанців розбиратися, хто був «сексотом», а хто ні, породили пізніші уявлення про особливий розмах акції.

Після сплеску антипольських виступів на південній Волині, вони й надалі тривали по всій території регіону, то вибухаючи в окремих районах, то стихаючи й повертаючись у «звичне» русло. Такий «рваний темп» і «географічну непослідовність» антипольських акцій, очевидно, слід пояснювати нерівномірністю розташування польських осель на території Волині, різною активністю польських збройних формувань та різними можливостями повстанців. Загострення антипольських акцій спостерігається насамперед у тих районах, де була висока активність польських партизанів або польської поліції на німецькій службі. Так, протягом 16–19 липня 1943 р. відділи УПА Групи «Заграва» знищили польські

¹⁷²⁰ В'ятрович В. Війна під час війни. 1942 – 1945 // Польсько-українські стосунки в 1942 – 1947 роках у документах ОУН та УПА. У 2-х т. / Відп. ред. та упоряд. В. В'ятрович. – Т. 1 Війна під час війни. 1942 – 1945. – С. 94-98.

¹⁷²¹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 66, арк. 6-7.

¹⁷²² Motyka G. *Ukraińska partyzantka. 1942–1960.* – S. 331-333.

¹⁷²³ В'ятрович В. Друга українсько-польська війна. 1942 – 1947. – Т. 1 Війна під час війни. 1942 – 1945. – С. 97.

партизанські бази в районі Гути-Степанської, при чому, судячи зі звітів, разом зі значною кількістю (до 400 осіб) цивільного населення¹⁷²⁴.

Потрібно відзначити, що українські повстанці і селяни, залучені до акцій проти поляків, розглядали їх винятково як акції помсти за напади, що раніше відбувалися з території польських поселень. При чому «мстилися» не конкретному кривднику, а всім «ляхам» підряд, використовуючи принцип збірної відповідальності такий характерний для часів Другої світової війни¹⁷²⁵.

Наступна велика хвиля нападів на польські самооборонні бази, колонії та села фіксується документами польського підпілля 29–31 серпня 1943 р. Коли відділи УПА знову спробували захопити Пшебраже. Однак, на той момент польське поселення уже оборонялося відділом АК З.Кульчицького і радянськими партизанами М.Прокоп'юка, які спільними зусиллями відбили напад повстанців¹⁷²⁶.

Поляки, які під тиском УПА втікали до міст, виїжджали до Польщі, вербувались на роботу в Німеччину,¹⁷²⁷ або вступали до лав поліції¹⁷²⁸, наразилися на психологічний тиск польського підпілля. Командування АК наполягало на тому, аби польське населення не покидало Волині і не йшло на німецьку або радянську службу. Натомість, 20 липня 1943 р. керівництво АК віддало наказ про негайне створення чергових польських партизанських загонів, які мали бути відмобілізовані до 28 липня¹⁷²⁹. Однак, реалії були іншими. Польське підпілля не могло забезпечити всіх зброєю, а німці і радянські партизани озброювали поляків і заохочували їх до бойових дій проти УПА¹⁷³⁰.

До початку вересня 1943 р. польське підпілля оцінювало кількість поляків на Волині в 170 тисяч, більшість з яких були сконцентровані в 11 повітових містечках під охороною німців і польської жандармерії та в 25 самооборонних базах, де дислокувались відділи АК, радянських партизанів або польської допоміжної поліції. Частина польських селян і колоністів втікала за р. Буг. Польське підпілля на втечі відповіло відозвою у якій наказувало залишатися на місці аби зберегти «польськість» Волині¹⁷³¹.

Поряд із листівками, щоб зупинити лавину втеч і продемонструвати польському населенню Волині свою силу, аковці активізуються. Від липня 1943 р. польські

¹⁷²⁴ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 66, арк. 3; Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 128; 172-176.

¹⁷²⁵ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 66, арк. 7-8.

¹⁷²⁶ Motyka G. *Ukraińska partyzantka. 1942 – 1960.* – S. 337-340.

¹⁷²⁷ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 66, арк. 8.

¹⁷²⁸ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. – С. 85.

¹⁷²⁹ Motyka G. *Ukraińska partyzantka. 1942 – 1960.* – S. 347.

¹⁷³⁰ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. – С. 86-87.

¹⁷³¹ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. – Т. 2. – С. 183-184.

самооборонні бази поводяться щоразу агресивніше, частіше, ніж раніше атакуючи навколишні українські села. Власне, самооборона остаточно переступила межу «оборони» і вела повномасштабну війну з українцями, підкріплену ідеями відродження «Великої Польщі»¹⁷³².

Ненавість до українського визвольного руху, бажання помститися за напади на польські села, великодержавні настрої змушували поляків продовжувати боротьбу. Восени і взимку 1943 р. з польських містечок і самооборонних баз почалися криваві рейди за збіжжям в українські села. Відрізані від зовнішнього світу українською стихією поляки, скупчені у великій кількості під охороною німців, радянських або аковських партизанів голодували, але слухаючи своїх політичних провідників, не бажали їхати до етнічної Польщі, тому для того аби прогнати нападників на українські села. Але при цьому нашоувалися на рішучий опір селян, підтримуваних відділами СКВ та УПА, що поповнювало мартиролог жертв протистояння¹⁷³³.

Ведучи мову про напади поляків на українські села та бої між АК і УПА в другій половині 1943 р. слід згадати напад самооборони із Пшебража спільно із червоними партизанами* на українське с. Тростянець 12 липня 1943 р., де було знищено підстаршинську школу УПА, атаку поляків і червоних із тієї ж колонії на с. Омельно (2 жовтня 1943 р.) під час якої загинуло десять селян і пограбовано господарства¹⁷³⁴.

5 жовтня 1943 р. відділи польських партизанів «Корди» і «Ястшенбя» спалили українські села Полапи і Сокіл. 16 жовтня 1943 р. українські повстанці спробували вчергове взяти штурмом польські позиції у Пшебраже, які полякам і червоним вдалося знову відстояти (польська самооборона складалася із 2 тисяч озброєних людей). 12 жовтня боротьба між УПА і польськими партизанами точилася за містечко Купичів (населене волинськими чехами). 16 жовтня між українськими і польськими партизанами розгорілися запеклі бої за бази польської самооборони в Ружині і Трускотах, які зі змінним успіхом тривали до 10 листопада, коли врешті-решт поляки були розбиті й змушені евакуюватися. 11 листопада загони УПА вибили поляків із колоній Довга, Фільварок, Хвощовата, Радзеж і Константинівка

¹⁷³² Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. – С. 91.

¹⁷³³ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 66, арк. 8.

* Контакти польських партизанів або самооборонних відділів із радянськими партизанськими силами і їхня спільна боротьба проти УПА ставали повсякденним явищем. Можна з упевненістю стверджувати, що якби не кваліфікована допомога гарно вишколених червоних партизанів, багатьом польським партизанським групам було б складно встояти у боях проти УПА. Детальніше див.: Garbowski H. Polesie Wołzńskie pod okupacją niemiecką. – Warszawa, 2003. – S. 95-95.

¹⁷³⁴ Motyka G. Ukraińska partyzantka. 1942 – 1960. – S. 349.

при чому загинуло декілька десятків польських селян. 25 листопада бійці польської самооборони у Пшебражі знову спалили і пограбували українське село Журавичі¹⁷³⁵.

У грудні 1943 р. польські партизани активізувалися в районі Купичева, знищуючи навколишні українські села¹⁷³⁶. Так, 11 грудня керівник обласного проводу ОУН(Б) А.Закоштуй («Василь») надіслав лист до командира загону «Озеро» ВО «Турів» О.Шума («Вовчака») у якому наступним чином характеризував ситуацію навколо містечка Купичів: «До мене направляють донесення з півдня, що в західній частині Голобського району, а також північній частині Турійського району організаційна робота є неможливою з огляду на поляків, які поширюють свої дії з Купичева на околичні села: Клюськ, Гаруша, Задиби, Радовичі, Черніїв, Новий Двір, Озеряни, Сушибаба, Літин, Дожва, Каролінка та інші. В згаданих селах ляхи грабують майно і мордують населення, котре масово втікає в південні частини району. Такою самою загрозою на півночі є червоні, які настало осіли в околиці с. Велимче на хуторах Цуприк в силі до 200 чоловік. З цієї місцевості нападають на села і нищать наш актив, грабуючи одночасно селянське майно. Конечним є в найкоротшому часі провести повну ліквідацію поляків і червоних у цих теренах...»¹⁷³⁷

Проблемою для українських повстанців стала сильна польська самооборонна база на Заслуччі в районі Старої Гути, яка тісно співпрацювала з червоними партизанами Котлярова і німцями. Спільно з радянськими партизанами поляки спалили українські села Хотинь, Холопи, Бистричі, Великі Селища, Маренін, Більчаки, Уст'є, Поташня, Антолін¹⁷³⁸. У другій половині 1943 р. загони УПА ВО «Заграва» тричі намагалися знищити польську базу, але завдяки зовнішній допомозі полякам вдавалося встояти.

Цікаво відзначити, що в другій половині 1943 р. повстанські сили застосовували у боротьбі з поляками різну тактику. В окремих випадках у польських селах знищувалися лише окремі родини «сексотів»¹⁷³⁹, а в інших – повністю ліквідовувалися села із більшістю мешканців¹⁷⁴⁰. Очевидно, що різниця у ставленні до населення того чи іншого польського села або колонії залежала від двох факторів – поведінки самих поляків (у випадку, якщо польське поселення було базою з якого

¹⁷³⁵ Ibidem. – S. 350-352.

¹⁷³⁶ Ibidem. – S. 353-354.

¹⁷³⁷ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. – С. 114.

¹⁷³⁸ Ільюшин І. Українська повстанська армія і Армія крайова. Протистояння в Західній Україні (1939 – 1945 рр.) – С. 267.

¹⁷³⁹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14. – С. 143.

¹⁷⁴⁰ Там само. – С. 173.

робилися напади на українські села, то ставлення до всього населення було жорстоке) та особистості того чи іншого низового повстанського командира.

Чергового сплеску українсько-польська боротьба на Волині набула на зламі 1943 – 1944 рр., коли до регіону наближала Червона армія і обидва підпілля бажали гарантувати собі найкращі висхідні позиції для подальшої боротьби з радянською владою. Українським повстанцям йшлося про «очищення» польських сіл від радянських партизанських загонів і від осіб, які співпрацювали з червоною партизанкою, а також про остаточне винищення або вигнання агресивно налаштованих до українського визвольного руху поляків з українських етнічних земель, щоб забезпечити собі надійний тил у боротьбі з «совітами». Польське підпілля бачило перед собою завдання затримати якнаймасовішу польську присутність у регіоні, підготуватися до остаточної битви з українцями за майбутній східний кордон відновленої польської держави й змусити Кремль тактикою «доконаних фактів» визнати цей кордон у межах 1939 р.

У другій половині листопада 1943 р. командування УПА-«Північ» зробило ще одну спробу домовитися з поляками про взаємні дії в обличчі надходячого фронту. 16 листопада було видано спеціальне звернення до поляків на Волині у якому констатовалося, що «взаємне знищення продовжується з невблаганною завзятістю» в умовах, коли фронт імперіалістичної війни повертається на територію України та Польщі. Поляків звинувачували в безглуздох імперіалістичних зазіханнях на західноукраїнські землі, які, на думку повстанського командування, спровокували жорстоке протистояння. Автори звернення підкреслювали: «Ми ніколи не були проти створення Польської Держави на ваших рідних землях, і не проти ми сьогодні. Навпаки. Ми повинні стати стіною проти московського імперіалізму, а ви проти німецького. Але чому шукаєте зв'язків з Москвою, щоб нас поневолити? (...) Якщо будете на цьому стояти, мусите загинути. (...) Ми не мстимося вам заради кривавого задоволення жаги помсти (...), а робимо це щоб мати одним запіненим імперіалістом менше, з яким довелося б воювати в більшовицькому тилу (...) Ваше знищення – це питання кількох тижнів (...) Подумайте, що маєте зробити»¹⁷⁴¹. Проте дійти до порозуміння з польським підпіллям не вдалося. Поляки продовжували настоювати на непорушності кордонів 1939 р. і не евакуювалися на територію етнічної Польщі.

Відтак грудень 1943 р. позначився кривавими знищеннями польських сіл і самооборонних баз на Сарненщині, в околицях Володимира-Волинського, на Дубенщині¹⁷⁴². Наприкінці 1943 р. документи польського підпілля фіксували напади

¹⁷⁴¹ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. – Т. 2. – С. 184-187.

¹⁷⁴² Motyka G. *Ukraińska partyzantka. 1942 – 1960.* – S. 353.

загонів УПА не лише на польські села, колонії чи самооборонні бази, але й на містечка (Олика, Оржів) і обласні центри (передмістя Луцька), де атаки на поляків поєднувалися із нападами на німецькі гарнізони¹⁷⁴³.

Хвиля боїв з польською самообороною та партизанськими відділами на Волині не стихала і в перші місяці 1944 р. 3 січня повстанці захопили Острог, спалили або вивезли стратегічні запаси з містечка і знищили 38 поляків, звинувачених у нелояльному ставленні до українських самостійницьких прагнень. Рівно через місяць 2 лютого 1944 р. німці покинули райцентр Ланівці, звідки евакуювали всіх поляків. Колона поляків і німців на чолі із крайсландвіртом, під охороною шуцманів рухалася на Вишнівець, але була атакована сильними повстанськими з'єднаннями. В оточенні поляки і німці були розбиті, а в ході бою загинуло 129 цивільних поляків¹⁷⁴⁴.

У лютому 1944 р., коли німці швидко відступали з Волині, повстанці атакували практично всі польські самооборонні бази і містечка, які були тепер позбавлені німецького захисту. Під ударами повстанців пали більші польські оборонні бази у Володимирі-Волинському та околицях, Камінь-Каширському, Вишнівці та інших місцевостях у ході яких, за свідченнями поляків, загинуло декілька сотень осіб, яких, як правило, звинувачували у співпраці з німцями¹⁷⁴⁵.

Однак необхідно пам'ятати, що не тільки українці, але й поляки були в цей час надзвичайно активні. Командування АК на Волині в січні 1944 р. віддало наказ своїм загонам проводити «нещадну і сувору війну» з українцями. І хоча, командири польського підпілля (як, власне, й українського) оголошували «священну» війну під «прапором» помсти, реально аковці убивали «випадково зустрінутих українців» (у тому числі жінок і дітей), про, що доводилося визнавати у звітах керівнику Делегатури польського уряду на Волині¹⁷⁴⁶.

Протягом 10–20 січня 1944 р. аковські підрозділи вели наступальні бої проти баз УПА в селах Крать, Гнійне, Могильне коло Володимира-Волинського, разом із радянськими партизанами атакували повстанські табори у Свинаринських і Мосурських лісових масивах. Наприкінці січня відділи АК напали на українські села Бабине і Щури неподалік Луцька (с. Бабине внаслідок атаки було повністю спалене, а мешканці частково убиті). В січні 1944 р. загоны польських партизанів, сформовані із найбільш шовіністично налаштованого елемента – колоністів Заслущя, які мешкали на колишньому польсько-радянському прикордонні, з боями пробивалися в

¹⁷⁴³ Ibidem. – S. 353-354.

¹⁷⁴⁴ Motyka G. *Ukraińska partyzantka. 1942 – 1960.* – S. 354.

¹⁷⁴⁵ Ibidem. – S. 355-356.

¹⁷⁴⁶ Ільюшин І. *Українська повстанська армія і Армія крайова. Протистояння в західній Україні (1939 – 1945 pp.)* – С. 278.

район Пшебража, де концентрувалися польські сили на Волині. Цього ж місяця було відзначено масштабні зіткнення між УПА й АК на Дубенщині (біля бази Панська Долина) й коло Острога¹⁷⁴⁷.

На початку лютого сильним з'єднанням радянських і польських партизанів спільно вдалося вибити з'єднання УПА «Січ» зі Свинаринського лісового масиву і заволодіти ним¹⁷⁴⁸. Поляки зайняли, пограбували і частково спалили села Вербично, Оса, Осекрова, Ревушки, Вовчак, Монович, Домінополь, Осмиговичі, Верби на Ковельщині та Володимирщині (у цих населених пунктах польськими партизанами убито понад 770 українських селян)¹⁷⁴⁹. Протягом березня 1944 р. найбільші бої між загонами АК й УПА мали місце на Володимирщині і Любомльщині¹⁷⁵⁰. За підрахунками краєзнавців жертвами протистояння у січні – березні 1944 р. лише в одному Володимир-Волинському районі стало від 1149¹⁷⁵¹ до 1454¹⁷⁵² українців.

Загалом, за перші три місяці 1944 р. польським загонам довелося провести 20 великих боїв з УПА, і якщо на Рівненщині в півдні Волинської області поляки потерпіли поразку, то на волинському Поліссі польські партизани, за підтримки червоних, зуміли створити свою власну базу, що охопила території від р. Західний Буг до рр. Стир і Стохід на північ від Ковеля, а також тягнулися вздовж Західного Бугу від Володимир-Волинського до Дорогуська¹⁷⁵³. На підконтрольних польським партизанам територіях аковці, під виглядом «правосуддя», розгорнули терор проти українського селянина із застосуванням принципів колективної відповідальності¹⁷⁵⁴.

Активна концентрація польських загонів на заході та півночі сучасної Волинської області протягом перших трьох місяців 1944 р. була не випадковою. Саме в цьому регіону командування АК розпочало творення нового партизанського з'єднання, яке мало взяти участь у операції «Burza» («Буря») – захопленню стратегічних об'єктів і міст напередодні приходу Червоної армії і оголошення відновлення польської державності. На території Західної України поляки планували насамперед захопити Львів і поставити під свій контроль основні залізничні лінії. На Львів передбачали рухатися двома напрямками із Люблінського воєводства через

¹⁷⁴⁷ Filar W. Wołyń 1939 – 1944. Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie. – S. 220-223.

¹⁷⁴⁸ Filar W. Wydarzenia wołyńskie 1939 – 1944. W poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania. – S. 260-261.

¹⁷⁴⁹ Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943 – 1944 рр. – Львів, 2003. – С. 50-62, 91-93.

¹⁷⁵⁰ Ільюшин І. Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті. – С. 270-272.

¹⁷⁵¹ Федорчук Я. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938 – 1944 років. Волинська область. Підсумки. – С. 30.

¹⁷⁵² Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943 – 1944 рр. – С. 21.

¹⁷⁵³ Ільюшин І. Українська повстанська армія і Армія крайова. Протистояння в західній Україні (1939 – 1945 рр.) – С. 279.

¹⁷⁵⁴ Там само.

ліси Холмщини і Західної Волині та з Краківщини через Перемишль¹⁷⁵⁵. З огляду на такий план, контроль над річкою Буг і залізничним вузлом у Ковелі був для поляків стратегічно важливим. Тому саме туди, за наказом командування, на початку 1944 р. почали стягуватися польські партизанські групи і відділи самооборони з усієї Волині. Фундаментом нового з'єднання АК стали бійці 107 батальйону польської допоміжної поліції, який 21 січня 1944 р. втік з німецької служби до лісу. 450 колишніх польських поліцаїв, вишколених, озброєних і загартованих у боях з УПА стали тим ядром навколо якого сформувалися два польські партизанські полки «Громада» й «Основа», об'єднані невдовзі у 27 Волинську дивізію піхоти АК, яка за даними різних польських авторів налічувала від 6 до 7 тисяч бійців на озброєнні яких було 3 міномети, 4 протитанкові гармати, 6 протитанкових рушниць, 23 станкових кулемети, понад 200 ручних кулеметів, майже 5 тисяч карабінів, 200 автоматів, 630 пістолетів тощо. Саме цим серйозним польським партизанським силам у союзі із радянськими партизанами на початку 1944 р. вдалося дещо потіснити загони УПА на Схід і здобути стратегічно важливий коридор (шириною 40 і довжиною 80 км), яким на українські землі можна було перекидати нові сили із етнічної Польщі. Одночасно, загони АК створили коридор із Білгорайських лісів (південніше Любліна) і через Перемишль до Львова¹⁷⁵⁶.

У березні – червні 1944 р. в усіх цих «коридорах» польські партизани палили українські села «очищаючи» шлях майбутньої передислокації своїх основних сил. Від 10 березня до 5 квітня 1944 р. лише на захід від Лінії Керзона (фактично від сучасного українсько-польського кордону) польськими бойовиками було спалено 36 українських сіл й убито 875 осіб. Від січня до червня 1944 р. на Закерзонні загинуло щонайменше чотири тисячі українців¹⁷⁵⁷. Протягом березня 1944 р. відділи АК, спільно із Батальйонами Хлопськими (Селянськими Батальйонами) під командуванням С.Басая («Рись»), знищили 1,5 тисячі українців і повністю спалили села Сагринь, Берестя, Ласків в околиці Грубешова (польське підпілля охрестило цю різанину «грубешівською революцією»)¹⁷⁵⁸. Зважаючи на це, а також бажаючи зірвати план польського наступу, командування УПА відправило на Холмщину більші сили повстанців (сотні «Вовки», «Тигри», «Галайди», «Волоцюги»,

---

¹⁷⁵⁵ Косик В. Польсько-українська трагедія під час Другої світової війни (1942 – 1944 рр.) – С. 105.

¹⁷⁵⁶ Filar W. Wydarzenia wołyńskie 1939 – 1944. W poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania. – S. 200-201.

¹⁷⁵⁷ Косик В. Польсько-українська трагедія під час Другої світової війни (1942 – 1944 рр.). – С. 105.

¹⁷⁵⁸ Ільюшин І. Українська повстанська армія і Армія крайова. Протистояння в західній Україні (1939 – 1945 рр.) – С. 280-282.

«Пролом», «Ягоди», «Сіроманці» дві сотні волинської самооборони та ін., загалом 2,5 тисячі вояків), а також віддало наказ на створення місцевих відділів¹⁷⁵⁹.

1 квітня 1944 р. повстанські сотні переправилися через р. Соколія і вступили на Холмщину. Командуванням УПА було створено окремий «Тактичний відтинок Хомської землі». Також наприкінці весни і влітку 1944 р. на Закарпатті формуються місцеві сотні «Бурлаки» (В.Щигельського) і «Месники» (командир І.Шпонтанак «Залізник»). Між українськими і польськими партизанськими загонами зав'язалася кровопролитна війна й навіть вималювався своєрідний фронт, відомий в історіографії під назвою «Холмський фронт». Він тягнувся на понад 100 км, мав декількакілометрову «нейтральну» смугу. З українського боку всіма формуваннями УПА «Холмського фронту» командував С. Новицький («Спец»). У квітні – травні 1944 р. упівці розбили аковців в районі Посадова, Річок, Забужжя, Великих Очей та ін. На початку червня 1944 р. загони АК спробували контратакувати українські позиції, але були відкинуті. 2 червня 1944 р. цілодобові бої тривали в районі сіл Речиця й Ульгівка. Польські загони зазнали болючої поразки, втративши 71 солдата убитими й понад 100 пораненими. Згодом українсько-польський фронт стабілізувався по лінії Угнів, Жерники, Стинятин, Набріж, вздовж р. Гучви до Конюх через Руський Гошів, потім до Берестя й до Грабовця. Бої на «Холмському фронті» весною – влітку 1944 р. дозволили зупинити хвилю безкарного терору проти українських сіл з боку польських партизанів і зірвати агресивні плани польського підпілля стосовно захоплення Львова¹⁷⁶⁰.

На зламі 1943 – 1944 рр. українсько-польська мала війна перекинулася також на територію Галичини. Якщо протягом 1943 р. в Галичині українське і польське підпілля здійснювали лише окремі операції з ліквідації поляків звинувачених у співпраці з німцями, то від січня 1944 р. підрозділи УПА-«Захід» і боївки СБ ОУН(Б) почали наносити масштабні удари по польських поселеннях, намагаючись зірвати польські плани відновлення контролю над Галичиною на завершальній стадії світової війни. Поляки відповіли своїми акціями проти українського націоналістичного активу.

Типові картини взаємного знищення постають зі звітів українського підпілля: «12.2.1944 р. польська боївка застрілила на стійці стрільця з відділу УПА. Який стаціонував у околицях Ферлеєва, при чому боївкарі заховались у с. Ферлеєві. У відплату за це, 14.2.1944 р. о 18-й годині в с. Ферлеїв, в'їхав із с. Кліщівка відділ УПА в силі 100 люду, в повному озброєнні, чотири підводи, в тому числі 8 кінних.

¹⁷⁵⁹ Motyka G. *Ukraińska partyzantka. 1942 – 1960.* – S. 396-397.

¹⁷⁶⁰ Шанковський Л. *Українська Повстанча Армія.* – С. 560-562.

Одна чота пішла до мазура за селом (прізвище Стежений) де підпалила його забудівлю, проводячи скорше стислу ревізію, не заставши нікого вдома. Його втікаючого зловлено в лісі, де вбито з кріса. Вбитий мав у кишені дві совітські гранати готові до вжитку. Друга група в силі двох чот в с. Ферлеїв – Кривня, почала роботу з поляками по хатах. На Кривні знищено 15 люду, з того 7 мужчин і 8 жінок. Тут іще осталося 4 господарства, де не застали нікого вдома. У зв'язку з цим підпалено одне господарство поляка Павлющина, де в огонь скидано і спалено трупів польських і 4 німаків, які в той час переїжджали автом через с. Ферлеїв. На рахунок відплати за тіло славної пам'яті обласного провідника пропаганди Бориса. У с. Ферлеєві вбито 35 чоловік, в тому числі: 13 мужчин, решта жінки та діти. Слід відмітити, що деякі поляки відстрілювалися. Впоряд з цим спалено резиденцію ксьондза, який втік. Роботу завершено о 23 годині (...) 16.2.1944 р (середа). В годині 9-10 рано в село в'їхало коло 20 німаків (військо). В'їжджаючи в село, розбіглися в розстрільну. В селі питали за партизанами, а не заставши їх від'їхали назад до Перемишлян. В той час над'їхали два авта, одне тягарове, друге – особове, в напрямку Рогатина, на яких їхало 11 німаків. Цих два авта переслідував відділ «Сіроманців» (...) німаки втекли, оставивши авта з багажем (...) Відділ обставив село. В село вислано розвідку, яка пішла до костела, розбито замкнені двері, ввійшли до середини, відтак – до пивниці, де сховалося 40 поляків. Їх випроваджено на двір і постріляно. Відділ по роботі відійшов в напрямку Кліщівки...»¹⁷⁶¹ Подібні «відплатні» акції відділи «Сіроманців» та «Орлів» проводили 17 – 19 лютого 1944 р. у селах Мельна (загинуло 25 поляків), Людвигівка (за вбивство оунівця Василя Фігурки було знищено коло 100 поляків), Підкамінь (убито 40 поляків), Фрага (убито 23 особи)¹⁷⁶². Підсумовуючи ці акції звітодавець із чорним гумором зауважив: «Чистка іде по цілому терені і є надія, що до кінця лютого всі поляки ви емігрують на “лоно Авраама”...»¹⁷⁶³

Крім «чистки сексотів» протягом січня – березня 1944 р. відділи УПА атакували великі польські поселення в яких були самооборонні бази або дислокувалися загони АК чи радянських партизанів. Масштабні бої з поляками починаються в північних повітах Галичини на кордоні з Волинню і поступово розповсюджуються на південь. Типовим прикладом початкового етапу антипольської акції в Галичині стали події навколо с. Ганачівка Перемишлянського району Львівщини, яке було базою радянських диверсантів Д.Медведева. Коли медведівці покинули населений пункт і

¹⁷⁶¹ ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 2, арк. 74.

¹⁷⁶² Там само, арк. 73, 75.

¹⁷⁶³ Там само, арк. 75.

там залишилася лише польська самооборона, сотня УПА «Сіроманці» (командир Д.Карпенко – «Яструб») із ВО «Лисоня» отримала завдання ліквідувати село, як центр польських і радянських партизанів. З повстанського звіту про акцію дізнаємося, що внаслідок атаки було вбито 180 і поранено 200 поляків, а село спалено на 80%¹⁷⁶⁴.

На зламі лютого – березня 1944 р. повстанський курінь, який прибув із Волині вчинив «чистку терену» від поляків в околиці Підкаменя. Під час цієї акції, за звітами мережі ОУН(Б), було вбито близько 300 поляків (у тому числі жінок і дітей) по селах Підкаменецького району і 150 – у самому Підкамені¹⁷⁶⁵.

Загалом, у результаті акцій УПА на самооборонні польські бази, села і колонії в січні – лютому 1944 р. у Галичині поляки втратили до 2 тисяч людей¹⁷⁶⁶. У відповідь командування АК Львівської округи наприкінці лютого 1944 р. звернулося до польського населення із закликом скупчуватися у великих самооборонних базах, а також прийняло рішення «пацифікувати» українців Галичини. 15 – 22 березня 1944 р. силами боївок «Кедив» («Керівництво диверсіями») було спалено цілу низку українських сіл в районі Перемишля і Львова. Лише в трьох селах – Хлебовичі, Черепин і Лопушна від рук польських підпільників загинуло 130 українців і 6 україномовних поляків¹⁷⁶⁷. Проте, «пацифікація» здійснена «Кедивом» не лише не залякала українців, а навпаки «підкинула дров» у вогонь протистояння.

Повстанські відділи разом із відділами СБ та СКВ здійснюють протягом березня – квітня 1943 р. «дуже сувору чистку» Галичини від «польських сексотів». В ході якої повстанці убивали, як виглядає з упівських звітів, здебільшого вигаданих донощиків, а разом з ними їхні родини і сусідів¹⁷⁶⁸.

У квітні 1944 р. на території УПА-«Захід» було віддано наказ знищити всі активні осередки польської партизанки, не рухаючи при цьому цивільне населення¹⁷⁶⁹. Однак з повстанських звітів випливає, що такої інструкції дотримувалися далеко не скрізь. Так, у звітах про антипольські акції в Рава-Руській окрузі за квітень 1944 р. неодноразово вказується, що під час знищення польських колоній і сіл упівці не зустрічали спротиву, що, очевидно, свідчить про відсутність у

¹⁷⁶⁴ Ільюшин І. Українська повстанська армія і Армія крайова. Протистояння в західній Україні (1939 – 1945 рр.) – С. 284.

¹⁷⁶⁵ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 68, арк. 244.

¹⁷⁶⁶ Ільюшин І. Українська повстанська армія і Армія крайова. Протистояння в західній Україні (1939 – 1945 рр.) – С. 287.

¹⁷⁶⁷ Там само. – С. 285.

¹⁷⁶⁸ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 378, арк. 43-44.

¹⁷⁶⁹ Там само, арк. 38.

таких населених пунктах польських озброєних груп, але це не рятувало села від спалення, а їхніх мешканців від убивств або вигнання¹⁷⁷⁰.

У травні-червні 1944 р. українське підпілля в Галичині вимагало від поляків «добровільно» покинути українські землі¹⁷⁷¹. Листівки із ультимативними вимогами розповсюджувалися в усіх польських селах (навіть там, де стояли німецькі війська) і мали доволі сильний ефект. Зокрема, як повідомлялося в одному з оунівських звітів за травень 1944 р.: «Це (поява ультиматумів – І.П.) викликало страшну паніку серед поляків і вони зачали масово виїжджати на захід»¹⁷⁷². У відповідь на ультиматуми та антипольські акції, польське підпілля в Галичині, вчинило шалений опір українським повстанцям. Найзапекліші бої між УПА й АК розгорнулися в 20-х числах травня неподалік Любачова. У протистоянні з обох боків брало участь по 2 тисячі бійців. У травні – червні 1944 р. польські загони палять українські села Басівку, Новий Люблинець, Шоломию¹⁷⁷³ та Миклашів¹⁷⁷⁴ ін. Повстанці випалюють польські села Літевка, Катажинець, Хорубля, Андріанув тощо¹⁷⁷⁵. 10 і 11 червня 1944 р. в українських селах Давидові та Холопах, польські партизани розповсюджують листівки-звернення «До українського населення Східної Малопольщі» у яких українців звинувачують у масових убивствах і вимагають від протягом 48 годин покинути території на яких мешкають поляки. Тим, хто не бажав підкорюватися наказу погрожували знищенням¹⁷⁷⁶.

На Прикарпатті в травні – червні 1944 р. українсько-польське протистояння підігривається німцями. В регіон прибувають частини вермахту, які склалися із новомобілізованих «шльонзакуф» (мешканців польської Сілезії). Поляки у формі німецької армії, на прохання місцевого польського населення, «пацифікують» українські села Колодіївка, Вельчинець, Сулатичі, Болашівка, Белів та ін. в околиці міст Долини, Калуша і Станіславова¹⁷⁷⁷.

Реагуючи на такі дії з боку польського підпілля та польських частин на німецькій службі, і прагнучи остаточно поставити крапку в боротьбі з поляками за Галичину, в липні 1944 р. командування УПА-«Захід» прийняло рішення всіма силами вдарити

¹⁷⁷⁰ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 13. – С. 257-259.

¹⁷⁷¹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 3, арк. 72.

¹⁷⁷² ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 71, арк. 2.

¹⁷⁷³ Ziemia wschodnie, Meldunki tygodniowe Sekcji Wschodniej Departamentu Informacji i Prasy Delegatury Rządu RP na Kraj. Kwiecień – lipiec 1944 r. – S. 201.

¹⁷⁷⁴ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 13. – С. 64-65.

¹⁷⁷⁵ AAN, Sekcja Wschodnia Departamentu Infomacji i Prasy z Okręgu Lwów. – Sygn. 202/III-126. – K. 119-120.

¹⁷⁷⁶ Ільошин І. Українська повстанська армія і Армія крайова. Протистояння в західній Україні (1939 – 1945 рр.) – С. 292.

¹⁷⁷⁷ Там само. – С. 300.

на польські поселення для остаточного вигнання поляків із галицьких земель. До того моменту в Галичині було атаковано понад 200 польських самооборонних баз і поселень в результаті чого загинуло 5100 поляків¹⁷⁷⁸, з липня 1944 р. повстанцям належало активізувати боротьбу. Командування вимагало знищувати бойову силу противника, польських активістів і сексотів, проводити відплатні акції на польські села і містечка¹⁷⁷⁹.

Найзапекліші бої влітку 1944 р. між підрозділами АК і УПА розгорнулися на території колишнього Тернопільського воєводства, де в часи існування міжвоєнної польської держави було здійснено особливо успішну колонізацію, внаслідок чого поляки становили 40 % населення регіону. В роки війни поляки Тернопільщини мали найбільшу і найорганізованішу структуру підпілля, власне її загонам УПА-«Захід» ВО «Лисоня» вдалося розгромити влітку 1944 р. Під час боїв липня – серпня 1944 р. поляки втратили понад 4600 своїх підпільників і мирних мешканців¹⁷⁸⁰. Українці в липні – серпні 1944 р. у боях з поляками втратили понад 500 осіб¹⁷⁸¹.

Напередодні приходу радянських військ на територію Галичини поляки констатували, що польське населення регіону з 1939 до 1944 рр. внаслідок радянських репресивних акцій, німецьких наборів на роботу, війни з українцями скоротилося в різних повітах на 20 – 95%. Найбільші втрати поляків, за даними польського підпілля, припадали на радянські депортації 1939 – 1941 рр., втечі від українських атак і на німецькі вивезення на роботи до райху. Гинуло від рук українців у Галичині від 100 осіб до 2 тисяч осіб на один повіт¹⁷⁸².

Підводячи підсумки українсько-польської локальної війни на Забужжі, Волині, Поліссі і Галичині в 1943 – 1944 рр. слід бодай приблизно визначити кількість жертв протистояння. І в українській, і в польській історіографії дуже часто називаються абсолютно фантастичні цифри жертв, якими намагаються насамперед виставити власний народ у образі «сторони, що постраждала». Очевидно, що в конкретному регіоні і в конкретний період часу більше страждала та сторона, яка була слабшою. Зокрема, на Холмщині і Грубешівщині від кінця 1942-го до середини 1944 р. українські втрати сягали очевидно 5 – 6 тисяч осіб убитими і до 20 тисяч біженцями (хоча окремі українські повідомлення того часу називають цифри українських втрат 8

¹⁷⁷⁸ Шанковський Л. Українська Повстанча Армія. – С. 562.

¹⁷⁷⁹ ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 14, арк. 44.

¹⁷⁸⁰ Ziemie wschodnie, Meldunki tygodniowe Sekcji Wschodniej Departamentu Informacji i Prasy Delegatury Rządu RP na Kraj. Kwiecień – lipiec 1944 r. – S. 184-185.

¹⁷⁸¹ Шанковський Л. Українська Повстанча Армія. – С. 556.

¹⁷⁸² AAN, Sekcja Wschodnia Departamentu Informacji i Prasy z Okręgu Lwów. – Sygn. 202/III-126. – K. 98-99; 132-145; 160-163; 152-156; 166; 172-173.

– 10 тисяч чоловік убитими). Надзвичайно складно визначити кількість жертв поляків на Волині. За радянськими оцінками, вони становили 20 тисяч убитими¹⁷⁸³. За оцінками польського підпілля – 15 тисяч убитими. В 1944 р. керівництво польського руху Опору таким чином підвело «баланс» польської людності на Волині: за переписом 1931 р. була 351 тисяча поляків, в 1939 – 1941 рр. на схід СРСР вивезено 50 тис. поляків з Волині, 2 – 3 тисячі в 1939 – 1941 рр. втекло за Буг до Генерального губернаторства, німці вивезли на роботи приблизно 75 тисяч, убили 1 тисячу, «кільканадцять» тисяч втекло за Буг, 15 тисяч – убили українці. Тобто, «вибуло» 180 тисяч поляків, лишилося на момент приходу Червоної армії 170 тисяч¹⁷⁸⁴.

У сучасній польській літературі найчастіше фігурує цифра 70 – 100 тисяч убитих українцями на Волині поляків. Але при цьому більш-менш обґрунтувати документами і свідченнями очевидців польським вченим вдається лише цифру в 25 – 31 тисячу вбитих, решта – «припущення» дослідників¹⁷⁸⁵. Українські вчені, як правило, подають цифри польських жертв наближену до 35 тисяч, а українських – до 15 тисяч¹⁷⁸⁶.

Встановити кількість польських жертв на Волині складно ще й тому, що точно невідомо скільки ж було поляків у регіоні на початок війни. Цифра в 351 тисячу поляків, за даним перепису 1931 р., якою користувалося польське підпілля, є, на нашу думку, деяким перебільшенням. Реально, згідно перепису 1931 р. на Волині мешкало 327 тисяч римо-католиків (якщо рахувати за віровизнанням) або 346 тисяч 600 польськомовних громадян (якщо оцінювати за мовою)¹⁷⁸⁷. Підкреслимо, що цей перепис був не надто об'єктивним, бо він часто фіксував поляками українців, євреїв, німців. За підрахунками польського вченого Г.Грицюка, у 1931 р. на Волині реально мешкало близько 320 тисяч поляків, а в серпні 1939 р. – 349 тисяч¹⁷⁸⁸. У 1939 – 1940 рр. з Волині до Генерального губернаторства переселилося 66 тисяч осіб. Хоча всі вони виїжджали як «німці», але реально німців на Волині до війни було всього 55 тисяч осіб. Тобто, під виглядом німців з СРСР тікали поляки й українці¹⁷⁸⁹. Очевидно, що поляків втекло більше, бо українці тоді ще, в основному, позитивно сприймали радянську владу. Можна припустити, що під час виїзду німців разом з ними Волинь покинуло 8-10 тисяч поляків. Більшовики депортували з Волині понад

¹⁷⁸³ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. – Т. 2. – С. 18.

¹⁷⁸⁴ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. – Т. 2. – С. 223.

¹⁷⁸⁵ Мотука Г. *Ukraińska partyzantka. 1942 – 1960.* – S. 410-413.

¹⁷⁸⁶ Сорока Ю. Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, міграції (1939 – 1950-ті рр.). – С. 109-110.

¹⁷⁸⁷ Hryciuk G. *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931 – 1948.* – Toruń, 2005. – S. 139-140.

¹⁷⁸⁸ Ibidem. – S. 161.

¹⁷⁸⁹ Ibidem. – S. 191.

63 тисячі людей на схід. Але з них тільки 28 тисяч були мешканцями краю до 1939 р., інші 35 тисяч – біженці з центральної Польщі (переважно євреї). З 28 тисяч депортованих поляки склали приблизно 20 тисяч. Також у 1940 – 1941 рр. з території колишнього Волинського воєводства було призвано 70 тисяч юнаків до Червоної армії. Серед них поляки склали 10 – 11 тисяч чоловік¹⁷⁹⁰. Тобто, на початок війни між Німеччиною і СРСР на Волині мало мешкати 308-311 тисяч поляків. Радянська статистика показувала на початок 1941 р. лише 205 тисяч громадян польської національності, які жили на території колишнього Волинського воєводства¹⁷⁹¹, що є очевидним заниженням навіть, якщо декілька тисяч полонізованих українців покинули свою «польщизну». Мабуть, доволі коректними є дані німецької статистики за 1942 р., яка подає кількість поляків на Волині в 305 тисяч 741 особу¹⁷⁹². За роки німецької окупації, як підраховують польські дослідники, від рук нацистів загинуло майже 2 тисячі поляків Волині, 50 тисяч було вивезено на роботи до Німеччини, 55 тисяч втекло на етнічні польські землі, 5 тисяч загинуло в боротьбі з німцями у партизанських загонах¹⁷⁹³. Мало залишитись 193 – 194 тисячі, лишилося 170, дефіцит – 23 – 24 тисячі чоловік. На нашу думку, саме в цьому проміжку слід шукати кількість польських жертв українсько-польського протистояння на Волині. На сьогодні польські вчені встановили близько 20 тисяч імен поляків, які загинули на Волині від українських рук, тому цифра в 23 – 24 тисячі, очевидно, є найбільш коректною.

Українці на Волині, Поліссі й Берестейщині втратили від рук польського підпілля, польської поліції, що була на службі в німців та поляків і червоних партизанів 10–12 тисяч чоловік убитими, з чого, на рахунок польської самооборони і АК 3–4 тисячі жертв*.

В Галичині, за даними польської статистики, на початок 1939 р. мешкало 1 млн. 473 тисячі поляків (майже 29%)¹⁷⁹⁴. Впродовж вересня 1939 р. близько 40 тисяч галицьких поляків (за підрахунками польських учених) було вбито під час ведення бойових дій, емігрували, опинилися в німецькому полоні або виїхали з Галичини до

¹⁷⁹⁰ Ibidem.– S. 194-196.

¹⁷⁹¹ Hryciuk G. Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931 – 1948. – S. 197.

¹⁷⁹² Ibidem. – S. 272.

¹⁷⁹³ Ibidem. – S. 271-283.

* На жаль, через те, що поляки на Волині, Поліссі й Берестейщині часто виступали проти українців разом з німецькими каральними частинами і загонами радянських партизанів, дуже складно «відсепарувати» жертви задані українцям безпосередньо поляками від жертв, які українці понесли від рук німців або радянських партизанів, але за польськими доносими чи з допомогою поляків.

¹⁷⁹⁴ Hryciuk G. Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931 – 1948. – S. 131.

німецької зони окупації. Тобто, в підрадянській Галичині залишилось близько 1 млн. 430 тисяч поляків. Приблизно 65 тисяч поляків утекло з УРСР у 1939 – 1940 рр. нелегально або легально (під виглядом німців-репатріантів чи на підставі того, що їхні родичі жили в Генеральному губернаторстві). Близько 15 тисяч робітників-поляків з Галичини радянська влада «мобілізувала» в 1940 – 1941 рр. і відправила на Донбас. До 5 тисяч поляків було переселено на покинуті німецькі господарства у Бессарабії в 1940 – 1941 рр. У 120 тисяч депортованих і вбитих оцінюють поляки свої втрати від «радянізації» Галичини в 1939 – 1941 рр. За цей же період близько 40 тисяч поляків із Галичини було мобілізовано до лав Червоної армії. На початок німецько-радянської війни мало залишитися 1 млн. 185 тисяч поляків у Галичині, проте реально залишилося 1 млн. 97 тисяч осіб. Очевидно, приблизно 88 тисяч колишніх поляків у 1939 – 1941 рр. записалися «українцями». Тобто, на 22 червня 1941 р. за підрахунками польських учених в українській Галичині мешкав 1 млн. 97 тисяч поляків¹⁷⁹⁵, хоча німецька статистика на грудень 1941 р. оцінювала кількість поляків у дистрикті Галичина цифрою близько 963 тисячі осіб¹⁷⁹⁶. Важко сказати, де за шість місяців «зникли» 134 тисячі людей, але, скоріш за все, частина з них, знов-таки, перенесли метрики із костелів до церков, ставши «українцями» або позаписувалися «фольксдойчами».

За роки німецької окупації 100 тисяч галицьких поляків було вивезено на примусові роботи до Німеччини, арештовано або убито німцями, 300 тисяч – втекло на Захід у першій половні 1944 р. (утікали налякані антипольською акцією УПА і можливістю повернення в Галичину радянської влади). На початок 1945 р. в Галичині мешкало 682 тисячі поляків, які готувалися до репатріації на батьківщину. Якщо взяти за коректну цифру 1 млн. 97 тисяч поляків на 22 червня 1941 р., то «дефіцит» поляків Галичини склав близько 415 тисяч осіб з яких, як ми вище вказали, 100 тисяч вивезли або вбили німці, а 300 тисяч, за даними польського підпілля, втекли самі¹⁷⁹⁷. На «рахунок» українців лишається 15 тисяч польських жертв. Очевидно, що ця цифра найбільш коректна при визначенні кількості поляків, які загинули на території Галичини від рук українців. Українці Галичини втратили від рук аковців і польських військових на німецькій службі приблизно 3–4 тисяч осіб убитими.

Таким чином, під час українсько-польської війни на території Холмщини, Грубешівщини, Берестейщини, Полісся, Волині й Галичини з кінця 1942 до кінця

¹⁷⁹⁵ Hryciuk G. Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931 – 1948. – S. 162-186.

¹⁷⁹⁶ Ibidem. – S. 205.

¹⁷⁹⁷ Ibidem. – S. 205-257.

1944 рр. українці втратили 13–16 тисяч осіб убитими (з яких близько 4 тисяч припадало на Холмщину, Грубешівщину і Підляшшя) й до 20 тисяч біженцями, поляки 38–39 тисяч осіб убитими й 355 тисяч біженцями. Величезна різниця в кількості біженців пояснюється тим, що українці Забужжя не бажали покидати свої етнічні землі, вони не знали іншої Батьківщини, натомість поляки Західної України, попри всі агресивні заяви і розмови про польськість «Полудньюво-всходніх кресуф», усвідомлювали, що їхня історична Батьківщина лежить на Заході, а тому, при нагоді, намагалися втекти до етнічної Польщі.

Наприкінці літа 1944 р. Червона армія зайняла майже всю територію Галичини, керівництву УПА стало очевидно, що боїв із поляками за Львів чи західний кордон не буде. 1 вересня 1944 р. командувач УПА-«Захід» «Шелест» віддав наказ припинити боротьбу з поляками, українсько-польське протистояння почало стихати на Волині, Поліссі та Галичині. Затухаючі акції українського підпілля проти польських самооборонних баз і польських «істребітельних батальйонов» тривали ще до лютого 1945 р. Але у зв'язку із початком масової польської репатріації, вони стають усе менш активними. До кінця 1945 р. польське питання для Західної України стає неактуальним – понад 800 тисяч поляків повернулись на свою історичну Батьківщину внаслідок домовленості з комуністичним урядом Польщі про «обмін населенням». Однак невдовзі епіцентр польсько-української війни перенісся на територію Закерзоння, де нові господарі Польщі – місцеві комуністи – намагалися вирішити проблему української меншини, що опинилася в межах кордонів відродженої Польщі, шляхом її повної ліквідації.

5.3. Боротьба УПА й оунівського підпілля на Закерзонні в останні місяці Другої світової війни (січень – вересень 1945 р.)

На середину 1944 р. відділи УПА на території сучасної південно-східної Польщі були підпорядковані двом (Другій і Шостій) військовим округам УПА-«Захід». До II ВО входили землі Холмщини, Грубешівщини і Любачівщини, до VI ВО – території Перемишльщини і Лемківщини. Наприкінці 1944 р., коли було встановлено новий кордон між Польщею та СРСР і регулярний контакт керівництва повстанських підрозділів у Польщі із ГК УПА став ускладненим, всі упівські сили на українських етнічних землях Польщі було зведено в одну ВО «Сян», командування якої прийняв майор М.Онишкевич («Орест»). У політичному відношенні він підпорядковувався керівнику мережі бандерівської ОУН на Закерзонні Я.Старуху («Стяг»). Службу безпеки ОУН в комуністичній Польщі очолив П.Федорів («Дальнич») ¹⁷⁹⁸.

¹⁷⁹⁸ Содоль П. Українська повстанча армія 1943 – 1949. Другий довідник. – С. 180-181.

Комуністичний уряд у Варшаві, який під назвою Польського комітету національного визволення ще 9 вересня 1944 р. уклав угоду із урядом УРСР про «обмін населенням», сподівався, що українці виїдуть до Радянського Союзу до березня 1945 р. Однак, реально свої прадідівські землі більш-менш добровільно покинула 81 тисяча українців із майже 650 тисяч¹⁷⁹⁹. Серед цих «добровільних переселенців» приблизно 20 тисяч були місцевими комуністами і москвофілами, інші – погорільцями, які втратили майно внаслідок проходження фронту або після атак польських партизанів і, повіривши обіцянкам про матеріальне відшкодування в СРСР, перетнули кордон (з них майже половина пізніше втекла назад до Польщі)¹⁸⁰⁰.

Невдоволені темпами переселення польські власті під виглядом «помсти за Волинь» організували в лютому – квітні 1945 р. масові погроми українських сіл в районі Ряшева на північно-східній Лемківщині. Міліція обивательська*, внутрішні війська польського МВС спільно з різними люмпенізованими елементами й польським, як це не дивно, антикомуністичним підпіллям убила понад 3 тисячі українців¹⁸⁰¹. Найбільші погроми відбулися в селах Павлокома (366 жертв), Піскоровиці (до 400 жертв), Малковиці (116 жертв), Березка (250 жертв), Гвоздянка (166 жертв), Старий і Новий Люблінець (до 540 жертв), Лубне (до 80 жертв) тощо¹⁸⁰². Поряд з убивствами на етнічному ґрунті розцвів кримінальний бандитизм. Наприклад, від 20 лютого до 16 березня 1945 р. лише в одному Грубешівському повіті польські кримінальні банди здійснили 196 нападів на українські села з метою пограбування. Як влучно написав з цього приводу польський учений Г.Мотика: «Можна було красти і грабувати під прикриттям патріотичної діяльності, при підтримці, чи принаймні нейтральності, батьків»¹⁸⁰³. На спроби українських селян скаржитися представникам офіційної польської влади вони отримували одну відповідь: «Чого ви тут сидите, виїжджайте, інакше ми вас усіх виріжемо. Якщо хтось з українців залишиться у Польщі, життя йому не буде»¹⁸⁰⁴.

¹⁷⁹⁹ Pisuliński J. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944 – 1947. – Rzeszów, 2009. – S. 175.

¹⁸⁰⁰ Сорока Ю. Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, міграції (1939 – 1950-ті рр.). – С. 161-178.

* Milicja Obywatelska – Громадянська міліція (пол.)

¹⁸⁰¹ Motyka G. Ukraińska partyzantka. 1942 – 1960. – S. 578.

¹⁸⁰² Детальніше про життя українців у повоєнній Польщі див.: Drozd R. Ukraińcy w Polsce – losy, postawy, nastroje // Акція «Wisła» / pod. red. J.Pisulińskiego. – Warszawa, 2003. – S. 64-81; Дрозд Р. Польсько-українські відносини на Холмщині, Надсянні та Лемківщині в 1944 – 1947 рр. // Волинь і Холмщина 1938 – 1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – С. 336-351.

¹⁸⁰³ Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraiński 1943 – 1948. – S. 241.

¹⁸⁰⁴ Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального бачення. – С. 461.

Особливим жахіттям, яке виділяється з-поміж усіх злочинів вчинених у першому кварталі 1945 р., було знищення с. Павлокоми 3 березня 1945 р. Досліджуючи ці події, історик із Польщі Є. Місіло писав: «Вночі, 3 березня 1945 р., українське село Павлокома в Бжозівському повіті було оточена кількома сотнями озброєних вояків АК під командуванням Ю. Бісса, псевдонім «Вацлав». На світанку, за визначеним сигналом, вони рушили до атаки. Побачивши їх, більшість мешканців поспішно покинула власні господарства, намагаючись заховатися в павлокомській церкві, сподіваючись, що її мури і святість охоронять їх перед злом. Частина ж, головним чином чоловіки та старші люди, лишилися в хатах або намагалися сховатися в саморобних схованках, влаштованих у господарських будівлях.

Жовніри АК, щоразу сильніше стискаючи кільце навколо Павлокоми, зближалися до її центру. За свідченнями очевидців, мало що не всіх осіб, яких зустрічали дорогою, убивали на місці. У цій фазі акції було застрелено щонайменше 50 осіб серед яких було багато жінок і дітей. Замордовано тоді ж мало не всіх українців, що жили на так званих присілках. Їх тіла лежали непоховані ще протягом багатьох тижнів.

Коли село вже було цілком опановане жовнірами АК до Павлокоми почали підганяти валки возів, якими їхали поляки з Динова, а також навколишніх сіл: Дилонгової, Бартувки і Сельніци. Їхали на грабунок. Українців, яких знаходили в схованках, убивали або заганяли до церкви чи т. зв. Народного дому, в якому містилася читальня і світлиця Товариства імені Тараса Шевченка. Там їх ділили: чоловіки, жінок і дітей, старших від семи років, за даними деяких інших джерел – старше 10 років, випроваджували на вулицю і гнали на старий, уже недіючий, греко-католицький цвинтар, їх ставили над викопаними ровами і розстрілювали. За даними, які на сьогодні встановила українська сторона, замордовано щонайменше 366 осіб. Одні тільки матері з маленькими дітьми, яких нараховувалося коло 40 осіб, під конвоєм декількох озброєних чоловіків, відправлено до найближчого українського села Сідлиська. Далі, під погрозою смерті, мали йти самі – «на Україну, за Збруч»

На початку вересня 1945 р., більшість тих, хто вижив у цій бійні, були примусово виселені військом на територію УРСР...»¹⁸⁰⁵.

Українські повстанці відповіли на жорстокість варшавського уряду та польського антикомуністичного підпілля контракціями. Насамперед, серед українського населення були розповсюджені листівки із закликом не піддаватися на терор і не покидати «батьківських земель». Після чого сотня УПА під командуванням С. Стебельського («Хрін») атакувала позиції польської міліції у с.

¹⁸⁰⁵ Misilo E. Pawłokoma 3.III.1945 r. – Warszawa, 2006. – S. 13-14.

Боровніце, розбила її і знищила село (убивши 60 поляків), а дві сотні із куреня І.Шпонтака («Залізняка») розбили польські загоны у Вензовніце неподалік Ярослава (загинуло сто поляків). Протягом двох днів 27 і 28 березня 1945 р. найсильніший на Закерзонні в той час курінь «Залізняка» блискавичними ударами один за одним розгромив 18 гарнізонів Міліції обивательської, після чого спалив чотири польські села, стративши в них 17 поляків, звинувачених у нападах на українські села.

У травні 1945 р. сотня УПА «Вовки» здійснила свою відплатну акцію в чотирьох польських селах, виявивши і знищивши 60 поляків, які брали активну участь у боротьбі проти українців¹⁸⁰⁶.

Активні дії повстанців вселили надію в українське населення регіону. Оунівський звіт за березень 1945 р. містив наступну інформацію про настрої українських селян на Закерзонні: «Населення загально орієнтується на нас, як на своїх оборонців та є вже багато таких, які розуміють вагу нашої визвольної боротьби. До підпільників населення загально ставиться прихильно і радо приймає до хат. (...) На всякі ворожі акції польської міліції відповідаємо оборонними протиакціями (...) Кожна засідка при самооборонній акції підносить дух населення. Тоді власне населення бачить в нас силу, а поляки дістають щораз більшого страху...»¹⁸⁰⁷

Українська відповідь на польські напади була потужною і симетричною. Вона змусила польське антикомуністичне підпілля (залишки колишньої АК, яка з приходом комуністів до влади перейменувалася у ВіН) піти на переговори із українським визвольним рухом. Командування УПА бажало налагодити тісну співпрацю із поляками для створення єдиного антибільшовицького фронту, тому віддало наказ загонам УПА на Закерзонні обмежити свою боротьбу із польським підпіллям і навіть не знищувати військовослужбовців польських урядових військ, єдиний кого дозволено було ліквідувати – це були польські комуністи, офіцери органів безпеки і комісари.

Наприкінці весни 1945 р. українське і польське підпілля досягло порозуміння, яке дозволило стабілізувати ситуацію в регіоні. Взаємне поборювання припинилося, що дозволило командуванню УПА розформувати дві сотні (перевівши їх особовий склад до структури Самооборонних кушових відділів, які дислокувалися в селах) і залишити на Закерзонні тільки 5 штатних сотень (до 1 тисячі вояків). Також на територію сучасної Польщі влітку 1945 р. прибували сотні з території СРСР для перепочинку, реорганізації, поповнення та вишколу¹⁸⁰⁸.

¹⁸⁰⁶ Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraiński 1943 – 1948. – S. 238-264.

¹⁸⁰⁷ АО ІРН: Rzeszów, sygn. ІРН Rz 072/1, t. 224, k. 40.

¹⁸⁰⁸ Motyka G., Wnuk R. «Pany» i «rezuny». Współpraca АК-WiN i UPA 1945 – 1947. – Warszawa, 1997. – S. 145-163.

Мир між українським і польським антикомуністичними рухами призвів до остаточного провалу «переселенської акції». Українці, яких перестали тероризувати, припинили виїжджати на Схід. Варшавська влада прийняла рішення застосувати регулярну армію для виселення українців і знищення українського опору.

Влітку – восени 1945 р., після закінчення боїв на німецькому фронті, до Південно-східної Польщі було передислоковано потужні сили Війська польського (ВП). На відносно невеликих українських землях Закерзоння дислокувалися 3, 8 і 9 дивізії піхоти ВП, а також окремо 5 полк піхоти з 2 дивізії піхоти, 53 полк піхоти з 15 дивізії піхоти, 14 полк піхоти з 5 дивізії піхоти і 18 полк піхоти з 6 дивізії піхоти*. До цих сил додавалися Війська охорони прикордоння (ВОП), створені 13 вересня 1945 р., які в регіоні налічували 6,5 тисяч жовнірів, відділи Міліції обивательської та Уряду громадської безпеки*, які загалом налічували близько 3 тисяч бійців¹⁸⁰⁹.

Війська активізували переселенську акцію. Разом з нею відновилися масові грабунки, убивства і знущання над українським населенням. Найбільш огидні злочини проти української людності мали місце в Терці та Завадці Морохівській, де загинули сотні невинних українських селян¹⁸¹⁰.

В одному з оунівських звітів із Закерзоння за липень 1945 р. вказувалося: «Теперішня польська «Демократична влада» взялася за подібну роботу, як влада бувшої «панської Польщі». Переш за все хоче сполонізувати українське населення, змагає до розкладової роботи і т.п., до цього користується різними погрозами про переселення українців, що допомагають бандерівцям на Радянську Україну з одної сторони, з терором «Міліції обивательської» з другої сторони (арештуваннями, побоями, грабунками і т. п.)»¹⁸¹¹.

Виходячи з наявної ситуації, командування повстанської армії на Закерзонні прийняло рішення посилити боротьбу із урядовими військами й оборону місцевої української людності. Наприкінці літа 1945 р. розпочалася часткова мобілізація українців до УПА й формування нових партизанських відділів. За рахунок цього в регіоні вдалося розгорнути чотири повноцінні курені повного штатного складу. За рахунок мобілізації до куренів бійців СКВ чисельність лісової армії на Закерзонні

* Польські дивізії піхоти, після часткової демобілізації в грудні 1945 р. налічували по 5-8 тисяч жовнірів, полки 1100-2000 жовнірів. Тобто. На території Закерзоння наприкінці 1945 р. дислокувалося приблизно 22-25 тисяч жовнірів ВП.

* Urząd Bieżpieczeństwa Publicznego

¹⁸⁰⁹ Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraiński 1943 – 1948. – S. 278-282.

¹⁸¹⁰ В'ятрович В. Війна після війни. 1945 – 1947 // Польсько-українські стосунки в 1942 – 1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / Відп. ред. і упоряд. В.М. В'ятрович. – Т. 2. Війна після війни. 1945 – 1947. – С. 832-835.

¹⁸¹¹ АО IPN: Rzeszów, sygn. IPN Rz 072/1, t. 224, k. 38.

сягнула 2,5 – 3 тисяч вояків¹⁸¹², до самооборони на місце забраних в УПА приходили нові люди. Загалом, разом зі збройним підпіллям ОУН, СКВ і куренями УПА український визвольний рух на Закерзонні восени 1945 р. диспонував приблизно 9 – 10 тисячами людей, що було доволі серйозною кількістю на неповні 570 тисяч українців, які після першої хвилі виїздів і вбивств продовжували мешкати у південно-східних воєводствах Польщі.

Прагнучи зірвати депортацію українців з їхніх етнічних земель, повстанці спрямовували свої атаки насамперед на знищення залізничних колій, мостів, вокзалів, рухомого складу залізниць, автотранспорту, автомобільних доріг, на функціонерів переселених комісій, партійних діячів, міліцію, внутрішні війська та органи державної безпеки, на гарнізони ВП, які втрачали в боях з повстанцями від декількох десятків до декілька сотень жовнів¹⁸¹³. Намагаючись терором зупинити виселення, сотні УПА почали у відповідь на кожне знищене або виселене українське село палити польські села¹⁸¹⁴ (при цьому вбивати цивільних осіб, за винятком тих кого звинувачували у нападах на українців, було заборонено¹⁸¹⁵).

Найбільшого розмаху акція палення польських сіл набула на території Перемишльщини і Лемківщини, де особливу безкомпромісність у боротьбі з поляками відіграв сотенний С.Стебельський («Хрін»), який навіть часто конфліктував із вищим командуванням, відстоюючи своє право на відплатні антипольські акції. Очевидно такий феномен слід пояснити тим, що сотня «Хріна» практично повністю складалася із місцевих мешканців, основним гаслом яких було «Оборонити власні села». Вчорашні селяни, які взяли до рук зброю, вимагали нещадної розправи над своїми кривдниками, що примушували їх покидати родинні місця¹⁸¹⁶.

Тактика застосована на Перемишльщині та Лемківщині призвела до того, що наприкінці 1945 р. в цьому регіоні було розірвано союз між українським та польським антикомуністичним підпіллям, які знову пішли різними шляхами. Натомість співпраця між УПА та ВІН продовжувала тривати на Грубешівщині і Холмщині, де упівці атакували лише військові й адміністративні установи. Найбільшим практичним

¹⁸¹² Motyka G. *Ukraińska Powstancza Armia a Akcja «Wisła» // Akcja «Wisła» / pod. red. J.Pisulińskiego. – Warszawa, 2003. – S. 111.*

¹⁸¹³ АО IPN: Rzeszów, sygn. IPN Rz051/301, k. 13-14.

¹⁸¹⁴ Ibidem, k. 43-50.

¹⁸¹⁵ Motyka G. *W kręgu “Łun w Bieszczadach”*. – Warszawa, 2009. – S. 43.

¹⁸¹⁶ Звіти про бойові дії УПА на Закерзонні див.: ОУН і УПА на терені Польщі (1944 – 1947 pp.) / Упоряд. Ю. Шаповал – К., 2000; Український здвиг: Закерзоння. 1939 – 1947. – С. 351-808.

виявом союзу двох антикомуністичних рухів стала спільна атака загонів УПА і ВіН на Грубешів у травні 1946 р. і тимчасове опанування містом¹⁸¹⁷.

Незважаючи на вагому чисельну та технічну перевагу, до середини 1946 р. особливих успіхів урядові частини у боротьбі з упівцями не мали. Це, значною мірою, пояснюється банальною втомою і небажанням воювати польських жовнірів, які щойно поверталися з фронту¹⁸¹⁸. Лише з літа 1946 р., на вимогу Варшави, польські війська почали активно застосовувати проти УПА тактику блокування лісів, проведення повітряної розвідки і прочісування лісових масивів¹⁸¹⁹. Завдяки цьому ВП вдалося змусити повстанців постійно передислоковуватися й вести важкі ар'єргардні бої. Щоб унеможливити перехід відділам УПА чехословацького кордону, Варшавський уряд уклав угоду із колегами в Празі про координацію боротьби з повстанцями¹⁸²⁰.

Тактика повного блокування кордонів і постійного прочісування лісів дала свої результати. Зайняті боями із військом повстанці фізично не могли перешкодити депортаційній акції. До кінця 1946 р. польські урядові війська вигнали на територію УРСР 488 тисяч 612 осіб¹⁸²¹. Українське підпілля, розуміючи, що польська влада намагається заселити спорожнілі після українців хати поляками (переселенцями із Західної України), щоб назавжди перетворити регіон на етнічно польський, віддало наказ палити виселені українські села. Протягом декількох місяців порожні хати українців Польщі були спалені так і не дочекавшись своїх нових господарів, а край перетворився на найменш заселений куточок держави.

Виселення абсолютної більшості українського населення повоєнної Польщі зі свої етнічних територій до УРСР поставило український повстанський рух на зламі 1946 – 1947 рр. перед питанням доцільності продовження збройної боротьби в регіоні, де залишилося трохи більше 150 тисяч українців. Перед відділами УПА постала примара голоду, відсутності контингенту для поповнення особового складу і можливої зимової блокади в горах і лісах. Тому, ГК повстанської армії прийняла рішення в момент початку поляками зимової блокади перекинути основні сили УПА із Закерзоння на територію УРСР, а декільком сотням піти в пропагандистський рейд до Західної Європи. На той момент чисельний стан відділів УПА на Закерзонні (головним чином на території Бескидів) становив 1500 стрільців, підстаршин і

¹⁸¹⁷ Motyka G., Wnuk R. Pany i rezuny. Wspólpraca AK-WiN i UPA 1945 – 1947. – S. 157-171.

¹⁸¹⁸ АО IPN: Rzeszów, sygn. IPN Rz 00205/1, t. 3, k. 154.

¹⁸¹⁹ Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraiński 1943 – 1948. – S. 297-354.

¹⁸²⁰ Детальніше див.: Veselý L. Kilka uwag na temat walki z tzw. Banderowcami w powojennej Czechosłowacji // Służby bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców. Z warsztatów badawczych / pod. red. G. Motyki. – S. 339.

¹⁸²¹ Детальніше див.: Сорока Ю. Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, міграції (1939 – 1950-ті рр.). – С. 161-197.

старшин, у боївках СБ налічувалось наближено 250 партизанів, в мережі бандерівської ОУН 720 озброєних підпільників¹⁸²². Тобто загальна чисельність людей «під гвинтівкою» сягала до 2,5 тисяч осіб*. Для боротьби з УПА й ОУН Варшавою було сконцентровано 21 тисяча урядових військ і було прийняте рішення про остаточне виселення українського населення з його етнічних земель**. У той момент, коли урядові польські війська почали депортацію українців із прадідівських земель, водночас вони заблокували повстанські сотні в лісових масивах і намагалися розгромити їх. Командування УПА на Закерзонні, у червні 1947 р., остаточно переконалося у безперспективності продовження боротьби на території Польщі*** й віддало наказ своїм силам виходити в рейди до Західної Європи**** або пробиватися на територію УРСР¹⁸²³.

Після великого виходу повстанських сил із Закерзоння влітку 1947 р. на цих територіях, де вже практично не залишилося українського населення, перестали існувати повстанські відділи і збереглися лише окремі боївки збройного підпілля ОУН, остаточно знищеного на початку 1950-х рр. У боях на Закерзонні українська сторона, попри запеклий опір, програла. З благословення уряду комуністичної Польщі на українських етнічних землях Закерзоння в 1945 – 1947 рр. було вбито 10–12 тисяч цивільних українців, майже півмільйона депортовано на територію СРСР і 150 тисяч розсіяно на Півночі і Заході Польщі. У боях із польськими й чехословацькими військами загинуло 2–3 тисячі повстанців і підпільників з мережі ОУН, на Захід вирвалося до 300 осіб, стільки ж пробилось в УРСР.

***

¹⁸²² Szcześniak A.B., Szota W.Z. Droga do nikąd. Działalność organizacji ukraińskich nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce. – S. 257-258.

* За радянськими оцінками: 12–15 сотень (до 2 тисяч осіб), а разом підпіллям ОУН 3–5 тисяч осіб (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 2, арк. 218).

** Детальніше про боротьбу з УПА в 1946 – 1947 рр. і Акцію «Вісла» див.: Акція «Вісла». Документи / Впорядкування і редакція Є. Місила. – Львів – Нью-Йорк, 1997; Motyka G. W kręgu «Łun w Bieszczadach». – Warszawa: Rytm, 2009; Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943-1948. – Warszawa, 1999; Motyka G. Od rzezi wołyńskiej do akcji «Wisła». Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2011 та ін.

*** Внаслідок весняно-літніх боїв ВП проти УПА і здійснення Акції «Вісла», повстанці втратили 50 – 80% особового складу. Після виходу повстанських сотень з цього регіону на територію Західної Європи та в Україну, й переведення частини підпільників у межі УРСР, на території Закерзоння продовжувала діяти лише нечисленна мережа ОУН(Б) (наприкінці 1947 р. – 150 осіб), завданням якої було утримання ліній зв'язків із Європою. (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 2, арк. 219-220).

**** Детальніше про рейди УПА в Західну Європу див.: В'ятрович В. Рейди УПА теренами Чехословаччини. – Львів, 2001; Сотенний «Бурлака» / Упоряд. В. В'ятрович. – Львів, 2000. Zajaczkowski M. Sprawa agenturno-śledcza kryptonim «Zabiły». Kulisy procesu Jana Szpontaka «Zalizniaka» // Służby bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców. Z warsztatów badawczych / pod. red. G. Motyki. – S. 119-205.

¹⁸²³ Motyka G. Ukraińska partyzantka. 1942 – 1960. – S. 553.

Підводячи підсумки, необхідно підкреслити, що польсько-український міжетнічний конфлікт, який протривав у своїй активній фазі від 1942 до 1947 рр., був одним із найскладніших явищ який довелося пережити Україні в роки Другої світової війни та одразу після її завершення. Конфлікт розвивався за декількома паралельними «сюжетними векторами», які охоплювали малу партизанську війну між українськими та польськими повстансько-партизанськими формуваннями; бої між українськими повстанськими підрозділами і польськими військовими та поліційними частинами на німецькій службі; протистояння між українськими повстанцями та військовими формуванням відродженої польської держави; взаємні масові вбивства цивільного населення, які носили характер військових злочинів; взаємні вибіркові знищення представників інтелігенції.

Аналіз документів чітко вказує на те, що український визвольний рух не був ініціатором масштабного конфлікту з поляками, а постійні спроби проводити переговори задля залагодження стосунків підтверджують цю тезу. Причина конфлікту лежала в давньому антагонізмі, породженому історичними взаєминами двох народів і розбурханому подіями світової війни, німецькими та радянськими провокаціями; впертому бажанні польського підпілля та уряду зберегти за повоєнною польською державою землі на яких поляки становили суттєву етнічну меншість; радикальними методами, які керівництво УПА та АК застосовували для вирішення військово-політичних проблем. На жаль, провідні кола обох рухів не виявили достатньої мудрості та зваженості аби вчасно запобігти поглибленню конфлікту, не змогли навіть зберегти його в рамках війни між партизанськими формуваннями, що призвело до масових фактів знищення підпільними арміями воюючих сторін мирного населення, яке підтримує противника, що кваліфікується міжнародним правом, як військовий злочин. Лише жорстоке відсепарування українців і поляків один від одного шляхом депортацій та переселень, перетворення нового державного кордону на кордон етнічний припинило українсько-польський конфлікт, який залишив глибокі рани в свідомості українців і поляків і став «останньою серією» в жахливому 600-річному протистоянні двох сусідніх народів.

РОЗДІЛ 6

ОПР УПА Й ПІДПІЛЛЯ ОУН РАДЯНСЬКОМУ РЕЖИМОВІ (1943 – 1945 РР.)

6.1. Конфлікт із радянським партизанським рухом та локальні сутички з підрозділами Червоної армії

Конфлікт між українським націоналістичним підпіллям і повстанською армією та радянськими партизанами в роки гітлерівської окупації був обумовлений кардинально різними цілями, які переслідували представники обох рухів. Через це порозуміння знайти було надзвичайно складно навіть у можливій спільній боротьбі з німцями. Найбільше, чого вдавалося досягнути – короткотермінових домовленостей про нейтралітет.

Після катастрофи, яка спіткала Червону армію влітку 1941 р., радянська присутність на території Правобережної та Західної України практично не відчувалася. Групи оточенців, диверсантів, партизанів і підпільників були майже повністю винищені органами німецької держбезпеки разом із місцевою поліцією до весни 1942 р. Тому з моменту формування ЦШПР наприкінці травня 1942 р. почалося фактична повторна розбудова партизанських структур в окупованій німцями Україні¹⁸²⁴.

20 червня 1942 р. в ліси Рівненської області прибула невелика група диверсантів НКВС на чолі з полковником Д.Медведевим, яка займалася розвідкою, диверсіями, нападами на господарські об'єкти і терористичними актами проти окупаційної адміністрації. В складі цієї групи був, між іншим легендарний радянський терорист Н.Кузнєцов. Поряд із загonom Медведєва, восени 1942 р. на Волинське Полісся із території Білорусії було перекинуто партизанські загопи капітана С.Каплуна й полковника А.Бринського¹⁸²⁵. Остання група партизанів підпорядковувалася ГРУ Червоної армії й діяла автономно від УШПР. За рахунок місцевих комуністів і поляків загопи Медведєва, Бринського і Каплуна доволі швидко почали збільшувати власну чисельність. На зламі 1942 – 1943 рр. в трьох партизанських загонах налічувалося, за різними даними, від 650 до 1110 осіб особового складу. Також на Волинь і Полісся з листопада 1942 р. починають прибувати нові з'єднання радянських партизанів із Орловщини, Курщини, Брянщини, Сумщини, Білорусії¹⁸²⁶. На територію Північно-західної України прибувають з рейдами або на постійне місце дислокації з'єднання С.Ковпака, І.Федорова, О.Сабурова, О.Федорова, С.Малікова та інших радянських

¹⁸²⁴ Гогун А. Стлинские командос. Украинские партизанские формирования, 1941 – 1944 / 2-е изд., испр. и доп. – М.: РОССПЭН, 2012. – С. 243.

¹⁸²⁵ Сорока Ю. Населення Західноукраїнських земель. Депортації, переселення, міграції, мобілізації. 1939 – 1950-ті рр. – С. 98-99.

¹⁸²⁶ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953. – Кн. 2. Документи і матеріали. – С. 306.

партизанських ватажків. У лютому 1943 р., перекинутий на Полісся генерал В.Бегма створив Рівненський партизанський штаб, радянські партизани опановують значним лісистими просторами західного Полісся. Своїм головним завданням в регіоні вони бачили у диверсіях на залізниці Брест – Ковель – Сарни – Київ і в боротьбі проти українських націоналістичних сил, зокрема, з допомогою поляків, для чого було спеціально створено польський радянський партизанський загін «Єще Польска не згінела» під командуванням Р.Сатановського¹⁸²⁷.

Керівництво українського підпілля надзвичайно вороже сприйняло появу радянських партизанів в західноукраїнському регіоні, наголошуючи на тому, що партизани провокують німців на репресії проти українських сіл, знищують національно-свідому інтелігенцію і селян, паралізують розгортання українського визвольного руху, грабують українське населення і розповсюджують комуністичну пропаганду¹⁸²⁸.

Командири радянських партизанських з'єднань, які передислоковувалися на Полісся та Волинь були попереджені, що їм доведеться діяти на території контрольованій націоналістами, а тому від партизанів вимагалось підвищеної пильності й негайного придушення будь-якого спротиву з боку оунівці¹⁸²⁹.

На початку 1943 р. радянське партизанське командування констатувало активізацію українського повстанського руху та посилення його боротьби із комуністичним підпіллям. Керівництво ОУН(Б) на Волині та Поліссі поставило завдання своїм збройним відділам витіснити червоних партизанів на північне Полісся – за лінію Прип'яті¹⁸³⁰. Через відсутність в той час в оунівців озброєних підрозділів більших за сотню у боротьбі із партизанами довелося активно задіяти місцеві боївки ОУН(Б) та СБ.

У донесеннях німецької поліції за січень 1943 р. зафіксовано інформацію про перше бойове зіткнення між повстанцями і радянськими парашутистами, яке мало місце ще на початку листопада 1942 р.: «Між бандерівською бандою і радянськими парашутистами, які приземлилися в районі Рокитного, відбувся бій, так як бандерівці не хотіли терпіти їх у своїй місцевості»¹⁸³¹. Про результату бою повідомлялося: «В результаті перестрілки, яка виникла, частина парашутистів була убита, а частина поранена. Бандерівська банда, очевидно, в якості трофеїв отримала нову радянську

¹⁸²⁷ Україна партизанська 1941 – 1945 рр. – С. 14

¹⁸²⁸ Патриляк І.К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939 – 1960-х рр.. – С. 438-439.

¹⁸²⁹ Там само. – С. 439.

¹⁸³⁰ Кентій А. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 – перша половина 1944 рр.). – С. 200.

¹⁸³¹ ЦДАВО України, ф. 4328, оп. 1, спр. 4, арк. 52.

зброю»¹⁸³². Тобто, судячи з німецьких донесень, перша масштабна сутичка між збройними відділами ОУН(Б) й радянськими диверсантами-парашутистами мала місце на півночі Рівненщини в листопаді 1942 р. і завершилася знищенням групи десантників, що очевидно, дозволило заволодіти зброєю, яка призначалася для якогось радянського партизанського загону.

25 лютого 1943 р. в радіограмі радянських партизанів було відзначено, що українські повстанці знищили групу червоних партизанів у с. Сохи Дубровицького району Рівненщини, убивши при цьому 10 осіб¹⁸³³. Перша більша сутичка між упівцями і партизанами відбулася наприкінці лютого 1943 р. 20 лютого сотня Г.Перегіняка атакувала табір радянських партизанів неподалік с. Заморочне на півночі Рівненської області. Очевидно, видаючи себе за червоних, повстанці несподівано напали на непідготовані радянські позиції, спалили частину бараків, захопили коней та вози із продовольством, папером, шкірами і застрелили 15 партизанів. Того самого дня повстанці атакували табір радянських партизанів коло Озерська. Мабуть, не знаючи хто і якими силами їх атакував, партизани покинули табір і відійшли вглиб лісу. Повстанцям вдалося захопити архів і знищити партизанський обоз¹⁸³⁴.

Після згаданих вище нападів, донесення із загонів С.Ковпака та В.Бегми констатують загострення конфронтації з націоналістами. У відплату за напади оунівців та опір сільської самооборони, з'єднання С.Ковпака 25 лютого 1943 р. спалило декілька сіл в Людвипільському та Костопільському районі. У відповідь повстанці наприкінці лютого і в березні 1943 р. атакували радянські партизанські групи в районі Сарн, Столина і Володимирця¹⁸³⁵. Найбільші бої на початку березня 1943 р. точилися за переправи через р. Случ у с. Богущі, з яких упівцям вдалося вибити партизанів-медведівців. При чому загинуло по 18 бійців з кожного боку й до 70 цивільних осіб, а село частково згоріло¹⁸³⁶.

Через півтора тижні, після боїв над Случчю, 16 березня 1943 р. повстанці із засідки напали на диверсійну групу радянських партизанів імені 24-ї річниці Червоної армії зі з'єднання Сабурова. Намагаючись терором налякати червоних, повстанці закатували двох полонених (А.Пінчука й М.Марушкіна) і помордовані трупи повісили із написом-погрозою: «Зробимо так з усіма, хто буде перешкоджати будувати вільну Україну»¹⁸³⁷.

¹⁸³² Там само, арк. 54.

¹⁸³³ ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 1347, арк. 18.

¹⁸³⁴ УПА в світлі документів з боротьби... – Т. 2. – С. 5.

¹⁸³⁵ Кентій А. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 – перша половина 1944 рр.). – С. 200-201.

¹⁸³⁶ Кентій А., Лозицький В. Війна без пощади і милосердя. Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні 1941 – 1944 рр. – К., 2005. – С. 370-371.

¹⁸³⁷ ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – С. 53.

Наприкінці березня та на початку квітня 1943 р. бої між відділами Першої групи УПА (майбутня Група «Заграда») та медведівцями відбулися в Степанському та Костопільському районах Рівненщини. Найзапекліше протистояння мало місце в околицях сіл Майдан і Берестовець, відповідно 31 березня й 1 квітня 1943 р. За даними радянських партизанів, повстанці в ході боїв втратили 47 осіб, з яких 12 були розстріляними полоненими¹⁸³⁸.

10 квітня 1943 р. радянські партизани спільно з поляками атакували загін повстанців у с. Бутейки. Наслідки цього бою складно оцінити, оскільки упівські звіти вказують на 50 убитих противників і 8 чоловік власних втрат¹⁸³⁹, натомість командири радянських партизанів оцінювали втрати УПА в бою кількістю 100 убитих і поранених¹⁸⁴⁰. Очевидно, що правда лежить десь посередині.

15 квітня 1943 р. повстанський відділ під час маршу поблизу польського села Вілька-Котівська був атакований радянськими партизанами. Внаслідок бою нападників вдалося розбити. При цьому партизани, за повстанськими звітами, понесли втрати «вбитими і раненими», а до рук упівців дісталися трофеї – 5 гвинтівок, 5 револьверів, 1 наган і 3 біноклі¹⁸⁴¹.

У другій половині квітня та на початку травня 1943 р. бої й сутички між партизанами та повстанцями відзначалися в околицях Костополя¹⁸⁴², Рівного¹⁸⁴³ та Славутському лісовому масиві на півночі сучасної Хмельницької області¹⁸⁴⁴.

На початку травня 1943 р. повстанці атакували декілька радянських диверсійних груп, які виходили на завдання з підриву залізниць. Такі групи, через свою нечисленність і велику кількість вибухівки, були особливо привабливою мішенню для упівців. Командир партизанського з'єднання І.Шитов радіював у Москву про те, що за тиждень націоналісти повністю знищили одну диверсійну групу і завдали суттєвих втрат ще двом¹⁸⁴⁵.

¹⁸³⁸ Кентій А., Лозицький В. Війна без пощади і милосердя. – С. 370-371.

¹⁸³⁹ УПА в світлі документів з боротьби ... – Т. 2. – С. 10.

¹⁸⁴⁰ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953. – Кн. 2. Документи і матеріали. – С. 390.

¹⁸⁴¹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 66, арк. 5.

¹⁸⁴² УПА в світлі документів з боротьби... – Т. 2. – С. 10.

¹⁸⁴³ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 66, арк. 5.

¹⁸⁴⁴ Мотука Г. *Ukrainiska partyzantka*. 1942 – 1960. – S. 246.

¹⁸⁴⁵ Кентій А. Збройний чин українських націоналістів 1920 – 1956. Історико-архівні нариси. – Т. 2. Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів 1942 – 1956. – С. 72; Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 171.

Останні дні травня позначилися масштабним протистоянням сотні Н.Семенюка («Яреми») та підрозділів із загону Д.Медведева на півдні Волинської області, жертвами яких стало по декілька десятків осіб з кожного боку¹⁸⁴⁶.

Наступне велике зіткнення між повстанцями і партизанами відбулося коло с. Карпилівка (неподалік Цумані Волинської області) 14 червня 1943 р. Повстанські звіти про ці події вказують на те, що радянська сторона втратила аж 60 убитих і 36 поранених¹⁸⁴⁷.

Боротьба з повстанською армією серйозно непокоїла радянське партизанське керівництво. Всюдисущість повстанців і активні дії місцевих боївків ОУН(Б) створювала в партизанів враження про колосальну кількість українських націоналістів, яку партизанські розвідники вже в травні 1943 р. рахували «дивізіями» на озброєнні яких були: «Гвинтівки, кулемети, міномети, легкі гармати, бронемашини і навіть танки. Зброя частково захоплена при відході Червоної армії, частково відібрана в німців, і також ходять чутки нібито зброю націоналісти отримують літаками з Туреччини з допомогою, начебто Англії. Рух націоналістів розширився аж до повстання (...) З німцями ведуть активні бої...»¹⁸⁴⁸

Від 20 травня до 1 серпня 1943 р. контрольованими повстанцями районами Рівненського Полісся два рейди здійснило партизанське з'єднання І.Федорова (1744 бійці). Під час рейдів партизанами було вбито 163 українських патріотів у селах Речиця, Тумень, Рудня, Пузьня, Людинь, Заморочне, Острівці, Мачулище, Крупове, Нівецьк, Працюки, Бережниця, Кідри, Осова, Грані^{1849*}.

З розбудовою структур УПА, поступово наростала й боротьба з радянськими партизанами за панування та впливи в регіоні. Уже в квітневих 1943 р. звітах радянські партизанські ватажки відмічають різку ескалацію протистояння з націоналістичними підрозділами. Керівник Кам'янець-Подільського партизанського з'єднання С.Олексенко наголошував, що: «Націоналісти почали відкрито переслідувати партизанів. Стали нападати не тільки на дрібні групи, але й на більші загоони»¹⁸⁵⁰. Про бої за участю до 400 чоловік з обох боків повідомляють повстанські звіти з території центральної Рівненщини у травні 1943 р¹⁸⁵¹.

¹⁸⁴⁶ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 66, арк. 6.

¹⁸⁴⁷ Мотука Г. *Ukrainśka partyzantka. 1942 – 1960.* – S. 246.

¹⁸⁴⁸ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4. – С. 72.

¹⁸⁴⁹ Мотука Г. *Ukrainśka partyzantka. 1942 – 1960.* – S. 249.

* Детальніше про бої УПА із червоними партизанами на Рівненському Поліссі див.: Марчук І. боротьба групи УПА «Заграва» проти червоних партизанів (1943 – 1944) // *Визвольний шлях.* – № 8. – 2001. – С. 48-53.

¹⁸⁵⁰ Кентій А. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 – перша половина 1944 рр.) – С. 201.

¹⁸⁵¹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14. – С. 60.

Намагаючись залякати українських повстанців терором, Т.Строкач 22 квітня 1943 р. віддав наказ у якому вимагалось за кожного убитого партизана ліквідувати 15 націоналістів¹⁸⁵². Цілком зрозуміло, що ця помста «народних месників» падала не скільки на упівців, стільки на селян, які підтримували повстанський рух.

13 травня 1943 р. УШПР дещо переглянув тактику поведінки щодо УПА. Зокрема, в наказі командирам з'єднань В.Бегмі, І.Шитову, С.Малікову, О.Сабурову, О.Федорову, Я.Мельнику наголошувалося про необхідність знищувати ті відділи УПА, які нападають на партизанів, а також ліквідувати командирів інших відділів, а рядових намагатися деморалізувати або перетягнути на свій бік¹⁸⁵³.

28 – 29 травня 1943 р. поблизу с. Картеничі в Лельчицькому районі Білорусії відбулася нарада керівників партизанських формувань Правобережної України. На нараді було гостро поставлене питання про виявлення та знищення баз УПА і про боротьбу з українським повстанським рухом¹⁸⁵⁴.

Одразу ж після наради, з початку червня 1943 р. на Правобережну Україну, Полісся та Волинь починають передислоковуватися найбільш боєздатні з'єднання радянських партизанів зі Східної України та Білорусії. Партизани застосовують нову тактику – намагаються заволодіти великим лісовими масивами, створити власні аеродроми, склади, бази, мобілізують до своїх загонів місцеве чоловіче населення, заперечують факти свого підпорядкування Кремлю і стверджують, що ведуть боротьбу «за Суверенну Соборну Українську Державу з демократичним устроєм»¹⁸⁵⁵.

З огляду на таке розгортання подій, ГК УПА передислокувала великі з'єднання на Полісся в райони річок Прип'ять, Стир, Случ, Горинь, Ствига, Стохід, намагаючись утримати за собою лісові масиви й не допустити до проходу червоних партизанів з Поділля і південної Волині на Полісся, а з Білорусії на Волинь. 14 – 16 червня 1943 р. Група «Заграва» провела низку успішних боїв з партизанами в ході яких, за повстанськими даними, загинуло 110 партизанів і було поранено 25. 15 – 18 червня 1943 р. важкі бої тривали між загонами УПА Групи «Богун» і партизанськими з'єднаннями Кам'янець-Подільської області під командуванням С.Олексенка й І.Шитова, які намагалися прорватися зі Славутських і Шепетівських лісів на кордон Білорусії та України до партизанських баз і аеродромів створених з'єднанням О.Сабурова. Як зазначалося в партизанських радіограмах, вони були

¹⁸⁵² Кентій А. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 – перша половина 1944 рр.) – С. 201.

¹⁸⁵³ Там само.

¹⁸⁵⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 19, спр. 14, арк. 24.

¹⁸⁵⁵ Кентій А. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 – перша половина 1944 рр.) – С. 202.

атаковані й оточені великими силами УПА, після триденного бою, партизанам, із відчутними втратами, довелося повернутися на південь¹⁸⁵⁶.

Від червня 1943 р. до активних антиповстанських дій долучився загін Д.Медведєва. Наприкінці червня і в першій половині липня медведівці мали три сутички із упівцями в районі Каменя-Каширського на Волинському Поліссі в яких загинуло 20 повстанців. У серпні загін Медведєва пройшов з боями через території УПА на південь аж до Деражного Рівненської області¹⁸⁵⁷.

У червні 1943 р. розпочався знаменитий рейд до Карпат Сумського партизанського з'єднання С.Ковпака. Це було потужне формування, яке налічувало 1928 гарно вишколених і загартованих у боях бійців, мало на озброєнні 1443 гвинтівки, 384 автомати, 140 кулеметів, у тому числі 24 станкові, 9 гармат (7 – 45 мм і 2 – 76 мм), 33 міномети і 32 протитанкові рушниці, обоз з'єднання складався з 255 возів, у партизанів було 611 коней¹⁸⁵⁸. З'єднання відмінно забезпечувалося боєприпасами, а напередодні рейду повітряним шляхом йому було додатково перекинуто 200 снарядів для 76-мм гармат, 50 тисяч гвинтівочних і 58 тисяч автоматних патронів¹⁸⁵⁹.

За своєю вогневою міццю і кількістю фахових офіцерських кадрів партизани С.Ковпака безперечно переважали будь-яку з окремо взятих Груп УПА, проте ще напередодні виходу в рейд в штабі з'єднання детально вивчалися різні варіанти розвитку подій при зустрічі з українськими повстанцями. Насамперед ковпаківці намагалися виконати основне завдання рейду – вийти до нафтового басейну Прикарпаття, для того щоб довго рейдувати абсолютно незнайомими територіями потрібно було робити це «тихо», не привертаючи надмірною уваги німців. Спокійний прохід могли забезпечити домовленості з націоналістами і більш-менш пристойне ставлення до місцевого населення на чому наголошувалося у наказах перед початком рейду. Щоб запобігти конфліктам із націоналістичними збройними формуваннями і не давати «поживи» для ворожої агітації, партизанське командування вимагало від своїх підлеглих цілком відмовитися від практики грабунків і мародерства, пияцтва і моральної розпущеності¹⁸⁶⁰.

¹⁸⁵⁶ ЦДАГО України, ф. 97, оп. 1, спр. 1, арк. 77.

¹⁸⁵⁷ Мотука Г. Українська партызантка. 1942 – 1960. – С. 249-250.

¹⁸⁵⁸ Від Полісся до Карпат. Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С.А. Ковпака (червень – вересень 1943 р): очима істориків, мовою документів. / Упорядники А.В. Кентій, В.С. Лозицький. – К., 2005. – С. 7.

¹⁸⁵⁹ Там само. – С. 32.

¹⁸⁶⁰ Від Полісся до Карпат. Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С.А. Ковпака (червень – вересень 1943 р) : очима істориків, мовою документів – С. 49.

Протягом перших днів рейду, на півночі Рівненщини на розвідників партизанського з'єднання нападали невеликі групи повстанців, які слідкували за маршем колони. У радіограмі ковпаківців від 4 липня 1943 р. (за період від 12 червня до 2 липня) вказується, що на марші було декілька сутичок з націоналістами¹⁸⁶¹.

Першою серйозною проблемою для з'єднання С.Ковпака стала необхідність здійснити швидко і непомітно для німців форсування р. Горинь. Спершу партизани підійшли до переправи поблизу Іванової (Янової) Долини. Але в цьому містечку стояв батальйон польського шуцманшафту й відділення німецької жандармерії, по дорогах були організовані великі лісові завали, а міст через Горинь був добре укріпленим. Тобто перейти річку непоміченим було неможливо. Виходячи із ситуації, С.Ковпак прийняв рішення зробити наплавний міст між селами Корчин – Здвижже. Проте тут перед червоними партизанами виникла нова перепона – повстанці (500 вояків) зайняли с. Здвижже і попередили, що не дозволять будувати понтонної переправи. Звісно, що майже дві тисячі добре озброєних партизанів могли розгромити один курінь повстанців, але це було б не вигідно для них з пропагандистської точки зору і наробило б чимало шуму, який міг би стягнути на голову ковпаківців каральні експедиції німців. Задля уникнення конфлікту було проведено переговори, в результаті яких досягнули взаємного нейтралітету¹⁸⁶².

Локальні переговори із повстанцями дозволили з'єднанню С.Ковпака без боїв дійти в околиці м. Дубна. Там 30 червня 1943 р. знову мали місце переговори із місцевими повстанськими командирами, які пропустили партизанів далі на південь¹⁸⁶³.

Безконфліктне просування територіями підконтрольними УПА і переговори з повстанцями радянські партизанські керівники використовували також для ведення активної розвідки. Зокрема, у радіограмі від 11 липня 1943 р. С.Ковпак і С.Руднев вказували: «Націоналісти здійснюють масштабні заходи з підготовки кадрів для своєї армії, у них працюють так звані семінари, які готують командирів для майбутньої армії, заготовлюється зброя (...) За додатковими даними семінари призначаються для командирів, які відправляються в Київську область з метою обрости рядовим складом і перетворитися в полк або дивізію»¹⁸⁶⁴.

Також детальна інформація про український визвольний рух містилася в підсумковому звіті про рейд до Карпат від 1 жовтня 1943 р. В ньому С.Ковпак

¹⁸⁶¹ Там само. – С. 51-54.

¹⁸⁶² ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 84, арк. 38-40.

¹⁸⁶³ Там само, арк. 42.

¹⁸⁶⁴ Від Полісся до Карпат. Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С.А. Ковпака (червень – вересень 1943 р.).... – С. 59.

(С.Руднев на той момент уже загинув) вказував на те, що український визвольний рух володіє серйозним бойовим потенціалом: «Українські націоналісти особливо сильні в Рівненській області. Їхні сотні розташовані по середній течії річок Случ і Горинь, в районах на північ і на північний-захід від Рівного, і в Славутських, і Шумських лісах. Тут їх, за деякими підрахунками, декілька десятків тисяч озброєних і організованих в т. зв. УПА (Українська повстанська армія). Керує ними ОУН. (...) Організація українських націоналістів є по всій Західній Україні. Але лише деякі з її членів озброєні. Окрім Волині є їхніх декілька сотень в районі Стрия (...) Особливу загрозу становлять націоналісти Волині. Вони зуміли озброїти велику кількість народу і організаційно оформити свою банду. У них проведена підготовча робота для боротьби з радянською владою. Є багато підпільників на залізниці»¹⁸⁶⁵

Рейд з'єднання Ковпака територією Полісся і Волині, контрольованого повстанською армією, відбувався за умов обопільного нейтралітету, однак уже в Галичині, де на той момент ще не було створено УПА, радянські партизани вдалися до терору проти націоналістичного активу в селах, до грабунків і підпалів майна українських селян. Командування німецькими силами безпеки в Галичині виявляло колосальну бездарність у боротьбі проти партизанів. Німці кидали проти двотисячного з'єднання поліцію окремими ротами і батальйонами, що завершувалося лише її повним знищенням переважаючими силами ковпаківців.

Безпорадністю німців і нахабністю ковпаківців скористалася бандерівська ОУН, як ми писали у четвертому розділі, Головний провід використав цю ситуацію для швидкої мілітаризації організації та формування відділів УНС.

Тероризоване партизанами і покинуте німецькою владою напризволяще населення Галичини з ентузіазмом зустріло ініціативу бандерівців захистити себе самому. 15 липня 1943 р. Провід ОУН(Б) віддав наказ розпочати створення УНС. Уже в серпня 1943 р., коли основні сили ковпаківців були такі розбиті німцями в Карпатах, відділи УНС «добивали» розрізнені групи партизанів, що прямували на північ. Зокрема, відомо про сутички відділу УНС «Чорні Чорти» (в силі однієї сотні) з групою ковпаківців (близько 100 осіб) 8 серпня неподалік м. Жаб'є, в ході яких червоні партизани втратили 30 осіб убитими¹⁸⁶⁶. Однак фактично, масштабні бої між УНС і радянськими партизанами в Галичині розпочалися тільки восени 1943 р.

Тим часом на Волині в липні 1943 р. відбувся один із найбільших боїв між УПА і червоними партизанами. Йдеться про спробу ліквідації загону імені Ф.Михайлова із Кам'янець-Подільського партизанського з'єднання. В січні 1943 р. загін, очолюваний

¹⁸⁶⁵ Там само. – С. 165-166.

¹⁸⁶⁶ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 66, арк. 11.

командиром А.Одухою та комісаром Г.Кузовковим, вийшов на Полісся до баз з'єднання О.Сабурова та Д.Мевдведева. Поповнившись офіцерськими кадрами, зброєю і особовим складом загін Одухи в лютому 1943 р. вирушив на південну Волинь в район Кременця, Славути, Шумська й Острога з метою закріпитися в місцевих лісових масивах¹⁸⁶⁷, де якраз починали формуватися відділи УПА майбутньої Групи «Богун». Дорогою партизани атакували декілька груп сільської самооборони, а також роззброїли і розбили шість відділків української поліції. Прибувши на місце призначення, Одуха 5 травня 1943 р. провів переговори із місцевим керівництвом ОУН і командуванням УПА. Домовитися про спільні дії проти німців не вдалося, але, очевидно, було обумовлено взаємний нейтралітет¹⁸⁶⁸. На жаль, на початку червня ситуація змінилася. Коли 7 червня 1943 р. німці розпочали свій загальний наступ проти УПА (про який ішлося вище) партизани Одухи зірвали нейтралітет і почали активно затримувати і страчувати кур'єрів та розвідників УПА, чим ускладнювалася діяльність повстанців. Командування Групи «Богун» прийняло рішення про ліквідацію або витіснення загону Одухи із його баз в лісі коло с. Теремне на стику Рівненської, Тернопільської й Кам'янець-Подільської областей. Бої в околицях Теремного точилися 25–27 липня 1943 р. Повстанцям не вдалося розгромити партизанський загін, але вони спонукали його відступити з табору. Співвідношення втрат, очевидно, складало 12 до 34 на користь партизанів, які оборонялися. Однак, незважаючи на більші втрати, повстанцям вдалося витіснити червоних із лісового масиву й очистити своє запілля від противника. Радянські партизани розцінювали бій коло Теремна, як найбільший бойовий досвід з'єднання¹⁸⁶⁹.

Запеклі бої між УПА і червоними партизанами точилися в липні 1943 р. також на південному Поліссі. Зокрема, 10 липня повстанські відділи розбили радянську партизанську групу поблизу с. Гуца Головненського району, яка втратила (за повстанськими повідомленнями) аж 140 осіб убитими. 11 липня під Голядином повстанці розпорошили партизанський відділ із 30 осіб, при цьому захопили 18 гвинтівок і один кулемет¹⁸⁷⁰.

Із повстанських донесень за липень 1943 р. випливає, що радянські партизани, просуваючись зі Східної України і Білорусії, намагалися закріпитися в лісах північної частини Рівненщини, а також прагнули створити власну підпільну мережу

¹⁸⁶⁷ Україна партизанська 1941 – 1945 рр. – С. 113.

¹⁸⁶⁸ ЦДАГО України, ф. 166, оп. 2, спр. 74, арк. 44.

¹⁸⁶⁹ Гогун А. Стлинские командос. Украинские партизанские формирования, 1941 – 1944 – С. 139-140.

¹⁸⁷⁰ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14. – С. 257.

з місцевого населення, що їм не вдавалося¹⁸⁷¹. Невдачі провокували партизанів на терор: «В міжчасі спалено слідуєчі села і помордовано нових членів і симпатиків: в районі Висоцьк, село Серники – спалено 60 хат, вимордувано 40 родин, около 100 родин пішло в підпілля й живуть по інших селах і містах. В селі Іванчиці – вимордувано 10 родин, в селі Вичівка – вбито 30 осіб. Около 70 родин в підпіллі. В селі Золоте – спалено 25 хат, замордовано 2 родини наших членів, що пішли в УПА. В Столинському районі село Річиця, спалено 30 хат, вбито юначку, в селі Грані – 40 хат (частину перед тим спалили ляхи з німцями), в селі Трипутня – 10 хат, в селі Залішани – 90 хат»¹⁸⁷².

Жорстокість партизанів щодо місцевого українського населення, членів підпілля і повстанців виходила не лише із «приватної ініціативи» окремих командирів відділів, але мала й «офіційне» походження. Так, у липні 1943 р. Рівненський партизанський штаб видав інструкції своїм підлеглим про те, аби карати показовою смертю найбільш активних учасників українського повстанського руху. Як правило, старшин УПА піддавали тортурам, а рядових повстанців страчували через повішання¹⁸⁷³. У спогадах очевидців також є дані, що полонених повстанців часто використовували в якості «піддослідних кроликів» аби на них могли «практикуватися» партизанські хірурги¹⁸⁷⁴.

До масштабніших сутичок між УПА та радянськими партизанами в липні 1943 р. належить також захоплення повстанцями радянського партизанського табору в лісі поблизу с. Бродів (на трасі Ковель – Берестя) 4 липня; бій неподалік с. Куликовичі Цуманського району 8 липня, в якому повстанці, згідно з власними звітами, розбили партизанський загін¹⁸⁷⁵. Після бою, під час повернення на місце постою, повстанський відділ був атакований червоними партизанами із засідки: «Ми перейшли в наступ. Вислід бою був таким: здобуто 2 фінки, 3 нагани, 12 крісів, 3 гармати, 600 набоїв до крісів і 150 набоїв до ППД, 4 коні та взято в полон 12 червоних партизанів. Між ними був комендант розвідки Гловаг Осип (поляк з-за Бугу). Вбито Карнука – комісара отряду, місцевого вчителя. По нашій стороні жертв не було»¹⁸⁷⁶.

Наприкінці липня 1943 р., коли повстанці вели запеклі бої з німцями, на північ Волинської та Рівненської областей у заболочені ліси між річками Стир і Стохід, з

¹⁸⁷¹ Там само. – С. 235-236.

¹⁸⁷² Там само. – С. 236.

¹⁸⁷³ ЦДАГО України, ф. 68, оп. 1, спр. 1, арк. 140-141.

¹⁸⁷⁴ Sołomian-Łoc F. Getto i gwiazdy. – Warszawa, 1993. – S. 122.

¹⁸⁷⁵ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 66, арк. 6-7.

¹⁸⁷⁶ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 66, арк. 7.

Білорусії прибули червоні партизани з'єднання О.Федорова, які створили власні лісові бази і організували Волинський партизанський штаб. Попри оволодіння деякими територіями партизанські ватажки констатували, що майже в кожному селі їм доводиться зустрічати опір самооборони або повстанських відділів¹⁸⁷⁷. Як, не без гумору, вказував командир загону імені Сталіна Г.Балицький, підсумовуючи липневі бої на півночі Волині: «Обстановка хренова, але настрої бадьорий»¹⁸⁷⁸.

У серпні 1943 р. командир Групи «Заграва» І.Литвинчук («Дубовий») разом зі своїм начальником штабу М.Левицьким («Макаренком») сформували окрему бойову групу командира «Бористена» (Д.Корінця), яка складалася із п'яти сотень і мала очистити від радянських партизанів територію Дубровицького, Володимирецького і Столинського районів на Поліссі. Від 26 серпня 1943 р. група «Бористена» розпочала бойові дії проти партизанів з'єднання О.Федорова. Відомо, що до 10 вересня між противниками було 4 великі бої. Якщо вірити радянським донесенням, у цих боях нібито загинуло близько 200 і було страчено 129 симпатиків ОУН із цивільного населення. Про свої втрати радянські партизани не повідомляли¹⁸⁷⁹.

25 вересня 1943 р. розпочалася чергова операція відділів УПА групи «Заграва» проти федорівців на межі українського Полісся (територія сучасної Білорусії). Повстанці розбили червоних партизанів і витіснили їх на східний бік Стиру. Лише на завершальній стадії операції федорівці втратили 19 осіб убитим, а 68 під час панічного відступу втонули в р. Стир¹⁸⁸⁰. Великих успіхів у боротьбі з партизанами здобули повстанці також в околиці Камінь-Каширського Волинської області, де 26 вересня 1943 р. в результаті 9-годинного бою червоні (за повстанськими звітами) втратили 80 осіб убитими¹⁸⁸¹.

Проте червоні партизани, які отримували суттєве поповнення і матеріальну підтримку з-за лінії фронту швидко відновили статус кво й знову закріпилися на території українського Полісся. Стурбовані їхньою активністю командування УПА-«Північ» проводить спеціальну нараду під керівництвом командувача Д.Клячківського і начальника штабу УПА-«Північ» Л.Ступницького. На нараді прийняли рішення силами груп «Турів» і «Заграва» повністю знищити федорівське з'єднання. Операція, в якій задіяли 3500 – 3800 повстанців розпочалася 5 жовтня 1943 р. Після важких боїв у трикутнику між містечками Маневичі – Любешів –

¹⁸⁷⁷ ЦДАГО України, ф. 64, оп. 1, спр. 59, арк. 110-113.

¹⁸⁷⁸ Там само, арк. 106.

¹⁸⁷⁹ Там само, ф. 68, оп. 1, спр. 1, арк. 141; ф. 70, оп. 1, спр. 3, арк. 30.

¹⁸⁸⁰ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14. – С. 160-167.

¹⁸⁸¹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. – С. 155.

Зарічне, радянські партизани разом із польськими комуністами, згрупованими у загоні імені Ванди Василевської, були вдруге витіснені за р. Стир. Попри всі намагання повстанців, цілком знищити з'єднання О.Федорова їм не вдалося, червоні партизани з великими втратами зуміли переправитися через р. Стир і покинувши свої бази на етнічних українських землях¹⁸⁸².

Бої між повстанцями і партизанами були «щедрим подарунком» для німецьких карателів, які його сповна використовували. Так, у повстанському звіті з Пінської округи за липень 1943 р. вказувалося: «Після 20 липня німці затіяли поважну акцію на українське населення. Враз з поляками виїжджали палити українські села. Використовуючи відсутність повстанчих відділів в терені, що були вирушили для боротьби з червоними»¹⁸⁸³

Упродовж серпня – вересня 1943 р. запеклі бої між повстанцями та партизанами розгорнулися також в районі залізничної гілки Ковель-Сарни, де проти УПА було кинуте чотири партизанські загони Рівненського партизанського з'єднання В.Бегми. У вересні повстанцям на півночі Рівненщини вдалося завдати низку поразок партизанському загону Ярового, який було витіснено в Білорусію. Важкі бої з радянськими і польськими партизанами мали упівці в районі с. Майдан на Костопільщині 22 серпня 1943 р.¹⁸⁸⁴

7 вересня 1943 р. з'єднання І.Федорова спільно з польськими партизанами почало черговий рейд українськими селами під час якого, як стверджували радянські джерела, начебто загинуло 47 повстанців. У жовтні 1943 р. важкі бої між суперниками відбувалися в околицях сіл Стара Рафалівка, Берестяни, Журавичі, Карпилівка, Дерт, Борова (останні три села радянські партизани спалили за підтримку повстанців і убили понад 200 мирних мешканців)¹⁸⁸⁵.

Реагуючи на «зачистки» радянськими партизанами українських сіл від націоналістичного активу, повстанці почали проводити аналогічні акції щодо радянських активістів та симпатиків комуністичного руху в селах. Проте, ці акції не носили надто масового характеру і стосувалися максимум 10 – 20 осіб¹⁸⁸⁶.

Радянським партизанам доводилося набагато частіше «чистити» місцеве населення від прихильників повстанського руху з огляду на масовість підтримки. Звіти радянських партизанів за вересень 1943 р. постійно констатували, що в

¹⁸⁸² ЦДАГО України, ф. 70, оп. 1, спр. 3, арк. 14-15.

¹⁸⁸³ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. – С. 255.

¹⁸⁸⁴ Кентій А. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 – перша половина 1944 рр.). – С. 203.

¹⁸⁸⁵ ЦДАГО України, ф. 68, оп. 1, спр. 1, арк. 140-141.

¹⁸⁸⁶ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14. – С. 141, 150; Український здвиг. Волинь 1939 – 1955. – С. 161.

західноукраїнських областях населення настроєне націоналістично, а тому спільно з повстанцями перешкоджає розвитку партизанського руху: «Дрібні групи партизанів націоналісти просто знищують. Вступаючим у ці області партизанам створюються неможливі умови, влаштовуються засідки, постійні напади на загони великими силами»¹⁸⁸⁷. Особливу стурбованість партизан викликала сформована повстанцями українська місцева адміністрація, яка займалася розподілом землі, чим беззастережно привертала на бік «української справи» селян¹⁸⁸⁸.

У жовтні – листопаді 1943 р. бойові дії між УПА й радянськими партизанами зазнали подальшої ескалації. За два місяці повстанці провели з партизанами 54 бої, у той час, як з німцями лише 47¹⁸⁸⁹. Таку ситуацію слід пояснювати тим, що в цей час німці та їхні союзники, здебільшого, дислокувалися в містечках і боялися йти до лісу, тоді як із радянськими партизанами треба було боротися «за ліс», тому сутички з ними стали буденним явищем.

У жовтні 1943 р. місцем запеклих боїв між червоними та національними партизанами стали великі лісові масиви навколо Каменя-Каширського на півночі Волинської області. Німецька військова розвідка з цього приводу повідомляла: «Банда Федорова підійшла ще ближче до міста Каменя-Каширського (...) Тут, як повідомляють, знову мали місце великі зіткнення між радянськими і національними бандами. Обидві сторони понесли великі втрати»¹⁸⁹⁰.

Наприкінці жовтня – на початку листопада 1943 р. командири І.Шитов і О.Сабуров доносили, що активність націоналістів наростає, повстанці намагалися витіснити партизанів з Волині та українського Полісся в Білорусію. Частими стали бої неподалік партизанського аеродрому в с. Дубники Городницького району Житомирської області. Паралізованим виявилися дії радянських диверсантів і розвідників. Як відзначали радянські звіти, в цей час червоні загони втратили в боях з УПА «сотні найкращих партизанів». У з'єднанні О.Федорова, наприклад, загинули двоє командирів рот Авксентьев і Вольтунов, у з'єднання імені Щорса – комісар Пасенков і заступник командира з диверсій Валовій тощо¹⁸⁹¹.

На активність повстанців червоні партизани відповідали черговими ударами на села, які відкрито підтримували український повстанський рух¹⁸⁹², а також

¹⁸⁸⁷ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953. – Кн. 2. Документи і матеріали. – С. 398-400.

¹⁸⁸⁸ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1349, арк. 64.

¹⁸⁸⁹ Кентій А. «Двофронтна» боротьба УПА (1943 – перша половина 1944 рр.). – С. 204.

¹⁸⁹⁰ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 84, арк. 38.

¹⁸⁹¹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4. – С. 129.

¹⁸⁹² Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 269-270, 302.

насильними мобілізаціями до своїх лав місцевого українського населення¹⁸⁹³. Одночасно до радянських партизанів масштабно залучали колишніх оточенців, дезертирів із німецьких східних легіонів, поляків, євреїв-втікачів, циганів¹⁸⁹⁴, які відрізнялися особливою жорстокістю у ставленні до українських селян¹⁸⁹⁵.

Масові грабунки, які практикували радянські партизани стосовно українського населення на Волині та Поліссі, провокували подальше наростання і посилення конфлікту з відділами УПА, які будучи укомплектовані здебільшого місцевими юнаками, об'єктивно виступали в ролі захисників власних сіл. Так, криваві бої між партизанами і повстанцями у жовтня 1943 р. точилися в Ківерцівському районі Волинської області¹⁸⁹⁶, у листопаді – грудні в околицях Рівного і на Кременеччині¹⁸⁹⁷, на території центральної частини Рівненської області¹⁸⁹⁸, на Заслуччі¹⁸⁹⁹, на українсько-білоруському порубіжжі¹⁹⁰⁰. Майже щодня партизанська розвідка повідомляла УШПР про бої з великими силами упівців (від 500 до 1200 осіб) у Житомирській та західних районах Київської області¹⁹⁰¹.

З наближенням фронту радянські партизани все більше заповнювали Волинські та Поліські ліси і, навіть, проникати в Галичину. Згідно з директивою НКДБ УРСР від 26 жовтня 1943 р. партизани, які діяли на Правобережжі повинні були максимально далеко проникати на територію Західної України і поряд із руйнуванням комунікацій противника масштабно боротися з УПА, через те, що керівництво республіки надзвичайно стурбоване «зростаючою активністю бандерівської ОУН і бойовими діями створеної нею повстанської армії»¹⁹⁰².

Повстанці, зі свого боку, намагаючись підготуватися до подальшої боротьби проти радянської влади, продовжували спроби витіснити противника з ключових лісових масивів, а також здійснили «чистки» серед своїх лав і в середовищі прокомуністично налаштованих селян. Щоб ефективніше «викурювати» партизанів з власної території упівці спробували позбавити червоних продовольства, зриваючи їхні «господарські операції» й суворо караючи тих селян, що добровільно давали партизанам їжу чи фураж. Партизани повинні були доволі великі сили використовувати на заготівлі харчів. В.Бегма вказував у звіті, що на «господарські

¹⁸⁹³ Там само. – С. 309.

¹⁸⁹⁴ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14. – С. 456.

¹⁸⁹⁵ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 75, арк. 5-7.

¹⁸⁹⁶ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14. – С. 183.

¹⁸⁹⁷ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 347; 357

¹⁸⁹⁸ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14. – С. 171.

¹⁸⁹⁹ Там само. – С. 175.

¹⁹⁰⁰ Там само. – С. 301-302.

¹⁹⁰¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 40, арк. 101, 106, 106 зв., 112 зв, 116.

¹⁹⁰² Там само, ф. 62, оп. 1, спр. 1622, арк. 25.

операції» партизани змушені виходити цілими взводами або ротами, озброївшись автоматичною зброєю і кулеметами¹⁹⁰³.

Найбільші баталії «за продовольство» розгорнулися між УПА і партизанами в листопаді-грудні 1943 року, коли обидві лісові армії створювали зимові запаси. Особливо жорстокими у грабунку селян під час заготівлі харчів на Поліссі виявилися Пінська партизанська бригада і польський партизанський загін імені Тадеуша Костюшка. Зокрема, 18 грудня 1943 р. загін імені Костюшка й загін імені Сталіна напали на с. Лахвичі. Їх обстріляла місцева самооборона, яка після півгодинної перестрілки відійшла в ліс. Після цього партизани убили 25 мешканців села, спалили половину хат, доценту пограбували селян забравши в них крім продовольчих запасів усю худобу й коней, полотно, рушники, простирадла, одяг і т. п.¹⁹⁰⁴. Цікаво, що ідентичні відомості про цей випадок містяться, як у повстанських джерелах, так і в спогадах учасниці радянського партизанського руху Ф.Соломян-Лоц¹⁹⁰⁵. Цей же загін імені Т.Костюшка 21 листопада 1943 р. спалив с. Любязь (250 дворів) за те, що напередодні повстанці вбили чотирьох партизанських розвідників поблизу вказаного села¹⁹⁰⁶.

23 – 25 грудня 1943 р. партизанське з'єднання під командуванням В.Бегми здійснило рейд «націоналістичними селами Дубровицького і Володимирецького районів» Рівненщини¹⁹⁰⁷. Операція носила відверто каральний характер, адже, за донесенням Бегми, під час її здійснення в селах було вбито «360 націоналістів», а в сутичках із відділами УПА та угорськими гарнізонами – ще 250 осіб. І при такій «результативності» червоні захопили лише 10 гвинтівок¹⁹⁰⁸. Тобто більшість убитих не мали жодної зброї, а були, скоріш за все, звичайними селянами*. Рецепт таких убивств був простим. Радянські партизани виносили смертні вирокі будь-кому запідозреному в симпатіях до націоналістів. Інколи для здійснення цих розправ навіть

¹⁹⁰³ Патриляк І. 1943 рік в історії ОУН і УПА. – С. 188.

¹⁹⁰⁴ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14. – С. 460.

¹⁹⁰⁵ Sołomian-Łoc F. Getto i gwiazdy. – S. 151.

¹⁹⁰⁶ Український здви́г. Волинь 1939 – 1955. – С. 394-395.

¹⁹⁰⁷ Сергійчук В. Радянські партизани проти ОУН-УПА. – С.44

¹⁹⁰⁸ Там само. – С.44.

* Те, що радянські партизани постійно займалися «приписками» у своїх звітах факт широко задокументований. Типовий приклад подібної звітності наводить у своєму рапорті командир більшовицького партизанського загону імені М.Попудренка М.Мікорін: «Мною керована операція з розгрому націоналістичних банд в районі Каменя-Каширського, а одночасно в декількох селах, в результаті чого розігнано націоналістів, звільнено села, проведено господарську операцію і убито не більше 15 осіб. Повідомлено ж про 40 убитих та 29 полонених. Проведена операція в ночі з 26 на 27 березня 1944 р. – Бутлир, на північний захід від Ковеля, де на відстані 2 – 3 км випущено 40 мін і 45 снарядів невідомо куди, а було повідомлено, що вбито 120 противників, знищено 8 автомобілів. Суцільна вигадка» (Український здви́г. Волинь 1939 – 1955. – С. 429-430).

складали відповідні документи. Так, відомий протокол радянського партизанського загону імені Богуна від 8 січня 1944 р., про засудження до смерті Н.Сидорчука із с. Погорілівка Людвипільського району Рівненської області. Чоловіка, якому вже було під сорок років, звинуватили в тому, що він закликав населення збирати зброю для боротьби з радянською владою, проводив військові вишколи молоді і сам особисто «залякав населення села, яке його боялось». Замісник командира загону з розвідки Тишкевич, записав у протоколі, що вважає за потрібне стратити Сидорчука, а його майно конфіскувати¹⁹⁰⁹. Читаючи такі вирoki, починаєш думати, чи не бажання привласнити майно розстріляного було основною причиною знищення.

Цікаву інформацію про стан і діяльність радянських партизанів наприкінці 1943 р. подають звіти заплля ВО «Богун»: «Найбільші дії червоної партизанки нотується в східній частині терену, бо найбільші їх сили є за р. Случ (біля 2000). На інших теренах (на захід від р. Случ) діють лише малими відділами. Вся їхня робота є спрямована на диверсію у німецькому запллі та на боротьбу з нами. Ведуть пропаганду проти УПА, що ніби УПА мордує і грабує цивільне населення, що в УПА є тільки «западники», а «східняків» стріляють, що УПА винищує інші (не українців) національності і т. д. Занотовано навіть ряд інших провокативних виступів, наприклад на початку цього місяця (йдеться про листопад 1943 р. – І.П.) зайшли до одного села (Плужнівський район*) пограбували селян, а тоді звернувся їхній командир до селян: «Вы видели Бандеру? Вот он сам, стоит перед вами», – і показав на себе рукою. (...) В усьому терені червоні партизани, ані у своєму поступуванні до населення, ані в пропаганді, не змінилася. В той час, коли Червона армія осягла на фронтах великі успіхи (зайняття Житомира й Коростеня), було помітно у червоних партизан велике піднесення та пожвавлення дій. Хоч, очевидно, сподівалися вони скорого приходу сюди більшовиків. Орієнтуються червоні партизани виключно на силу Червоної армії, ідейного підложжя в своїй боротьбі не мають. Тим більше, усякого роду грабежі і розпуста розклали їх до решти. Проте завдяки умілому керуванню спеціально вишколених парашутистів, держаться «купи». Щодо боротьби в них зі своїми ворогами (на цьому терені уважають за таких німців і нас), підходять вони до цього з більшим досвідом, ніж ми (більш вони є від нас агресивні). Боїв з нами хоч і не приймають, зате намагаються розложити нас із середини, що в деяких випадках їм вдається. Найбільшою зброєю проти них на цих теренах є негативне ставлення до них мас (тоді коли наш рух спомагають чим і як можуть) і тому вони не можуть на цьому терені вдержатись. Є підозріння, що

¹⁹⁰⁹ Сергійчук В. Радянські партизани проти ОУН-УПА. – С. 45.

* Північний захід сучасної Хмельницької області.

большевики, прийшовши сюди, уживуть червоних партизан до поборювання українського повстання»¹⁹¹⁰.

Побоювання повстанців щодо можливого використання проти них червоних партизанів не були даремними. Самі партизанські керівники неодноразово пропонували Т.Строкачу і М.Хрущову «включити в боротьбу з бандами» всі партизанські загони, які не могли використовуватися в глибокому німецькому тилу^{1911*}.

2 січня 1944 р. Рівненське партизанське з'єднання разом зі з'єднаннями М.Таратути і О.Федорова під загальним командуванням В.Бегми почали велику антиповстанську акцію проти куреня «Кори» вздовж дороги Володимирець – Дубровиця на півночі Рівненської області на відстані 5 – 25 кілометрів на північний схід від Володимирця. Радянські сили стягнуті для операції становили до 3 тисяч бійців, сили УПА до 400 вояків. Бої точилися п'ять днів. Хоча курінь «Кори» вийшов з оточення, очевидно поніс болючі втрати. Принаймні радянські джерела (мабуть з перебільшенням) вказують на 198 загиблих, 46 поранених і 27 полонених. Про свої втрати червоні партизани даних не залишили, але вказали, що у селах вони виявили і розстріляли ще 57 «націоналістів» серед мирних мешканців¹⁹¹².

Запеклі бої з упівцями на території Житомирщини вело з'єднання імені Щорса під командуванням С.Малікова. Зокрема, згідно з партизанськими звітами, за період з 1 січня до 10 березня 1944 р. партизани Житомирщини мали 26 зіткнень з повстанцями¹⁹¹³.

Впертий і жорстокий характер боїв відмічали обидві сторони. Зокрема, учасник українського визвольного руху, а згодом емігрантський історик Л.Шанковський відзначав: «Боротьба з червоними партизанами була куди складнішою за боротьбу з німцями. Партизани – це бойовий, відважний і жорстокий противник, що знав мову і місцеві умови та вмів прекрасно маскуватися»¹⁹¹⁴. Аналогічно, радянські учасники подій визнавали повстанську армію за більш небезпечного противника, ніж німців. У своїх звітах до ЦК КП(б)У С.Олексенко відзначав, що був свідком декількох боїв в

¹⁹¹⁰ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 457-458.

¹⁹¹¹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4. – С. 131.

* У березні 1944 р. в УШПР було розроблено план використання партизанських з'єднань для боротьби проти УПА в радянському тилу. Передбачалося використати проти повстанців 8 тисяч партизанів (загони і з'єднання Олексенка – 1370 бійців, Федорова–Кізя – 1460 бійців, Одухи – 2400 бійців, Кота – 1050 бійців, Міщенко – 525 бійців, Нирка – 200 бійців). При потребі пропонувалося збільшити кількість партизанів до 12-15 тисяч осіб. (Детальніше див.: Український здвиг: Волинь 1939 – 1955. – С. 432-434).

¹⁹¹² ЦДАГО України, ф. 69, оп. 1, спр. 1, арк. 33-34, 70.

¹⁹¹³ Україна партизанська 1941 – 1945 рр. – С. 17.

¹⁹¹⁴ Шанковський Л. Українська Повстанча Армія. – С. 530.

яких повстанці «міцно билися»¹⁹¹⁵. «Партизани, учасники цих боїв говорили, що таких нахаб в боях ще не бачили»¹⁹¹⁶. Відомий партизанський командир полковник М.Наумов у своєму щоденнику 24 грудня 1943 р., напередодні рейду власного з'єднання територією Західної України, занотував: «Я молю свого бога, щоб німці до мого прибуття вигнали бандерівські банди з Кременецьких лісових масивів і взагалі із Західної України»¹⁹¹⁷.

У січні – лютому 1944 р. більшу частину Волині та Полісся зайняла Червона армія, німці контролювали лише західну частину Волинської області. Ситуація в протистоянні між радянськими партизанами і загонами УПА на Волині й Поліссі кардинально змінилася. Частина партизанських з'єднань отримала наказ пробиватися в німецький тил на територію Галичини й Холмщини, а частина була кинута безпосередньо на знищення повстанців.

5 січня 1944 р. до 17 тисяч радянських партизанів були спрямовані в західному напрямку. Однак, далеко не всім вдалося виконати поставлене завдання. Один із командирів партизанських з'єднань Л.Іванов 17 січня 1944 р. доповів до УШПР, що його бійці наштотувалися на шалений опір загонів УПА біля с. Великий Обрив і не змогли просунутися вперед. 18 –19 січня на рейдуючі партизанські групи знову чекали важкі бої з повстанцями¹⁹¹⁸.

Одним із найуспішніших у боях з УПА серед партизанських з'єднань була Перша українська партизанська дивізія імені Ковпака, якою в 1944 р. командував П.Вершигора. Дивізія здійснила вдалий рейд територією Волині й Холмщини. Таємниця її успіху полягала в тому, що Вершигора діяв спільно із 27 Волинською дивізією АК, жовніри якої гарно знали територію і звичаї місцевого українського населення. Ідейні вороги стали «друзями» у боротьбі з УПА. Спільними силами радянські та польські партизани (разом до 9 тисяч осіб), озброєні артилерією і мінометами провели важкі бої проти куреня «Лисого» на Любомльщині та загону УПА «Січ» у Свинаринських лісах. Під час свого січневого рейду дивізія Вершигори спільно з 27 дивізією АК убила 180 і полонила 150 упівців, захопила великі трофеї: 8 мінометів, 40 кулеметів, 174 гвинтівки, 38 тон м'яса тощо. При цьому власні втрати червоних начебто буди надзвичайно скромні – 16 убитими і 28 пораненими¹⁹¹⁹.

Так, як радянські партизани не цуралися допомоги своїх ворогів – польських партизанів, які підпорядковувалися еміграційному урядові в Лондоні, так і повстанці

¹⁹¹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 41, арк. 117.

¹⁹¹⁶ Там само.

¹⁹¹⁷ Кентій А. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 – перша половина 1944 рр.). – С. 206.

¹⁹¹⁸ Там само. – С. 208-209.

¹⁹¹⁹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4. – С. 139-140.

не втрачали нагоди, при можливості, залучити собі на допомогу німецьку жандармерію у протистоянні з червоними партизанами. Якщо вірити звітам Вершигори, то на півночі Волині в районі Ковеля повстанці проводили проти партизанів спільні операції з німецькими силами безпеки, отримували від німців зброю і лікувалися після поранень у німецьких польових госпіталях. Очевидно, тут йшлося про локальні домовленості, які на західному волинському Поліссі досягали місцеві командири УПА із українськими співробітниками абверу (колишній полковник армії УНР П.Дяченко)¹⁹²⁰. Ці локальні угоди мали місце на Волині до 10 квітня 1944 р., коли ГК УПА під загрозою кари смерті заборонила домовлятися з німцями про передачу зброї або якісь спільні дії. Проте, завдяки наданій українськими співробітниками абверу зброї, повстанці зуміли доволі серйозно посилити свій бойовий потенціал і впродовж березня 1944 р. завдали серйозних втрат і змусили відступити радянське партизанське з'єднання імені С.Будьонного, яке не змогло пробитися через р. Західний Буг на територію сучасної Польщі. Звітуючи, командир з'єднання І.Артюхов вказував, що партизани не можуть пересуватися відділеннями меншими за роту, бо населення «повністю підтримує націоналістів»¹⁹²¹.

18 березня 1944 р. у с. Велика Мощаниця коло Мізоча Рівненської області боївка місцевої самооборони спробувала захопити розвідників партизанського з'єднання імені Михайлова (командир А.Одуха, 1200 бійців). У відповідь партизани оточили село і почали його систематично обстрілювати. Протягом п'ятигодинного бою із сільською самообороною червоні партизани знищили населений пункт. Їм вдалося звільнити 22 полонених червоноармійців, які утримувалися повстанцями в селі, а також убити 224 особи. Всіх убитих було зараховано до упівців, хоча очевидно, що сільська самооборона не могла налічувати такої кількості людей і серед загиблих мало бути чимало цивільних. Свої втрати партизани, традиційно скромно, подали як 4 особи убитими й 8 пораненими¹⁹²². Хоча, зі звітів окремих керівників партизанського руху випливає, що бої з повстанцями були для партизанів далеко не такими безкровними, як про це зазвичай писалося в донесеннях. Зокрема, в радіограмі від 15 березня 1944 р. до Т.Строкача заступник начальника УШПР полковник І.Старінов вказував: «Загони, які перейшли в тил ворога на ділянці Тернопіль – Проскурів, вели жорстокі бої з націоналістами, і не тільки в селах, але й у лісах, зазнали великих втрат»¹⁹²³. Через два дні 17 березня 1944 р. І.Старінов

¹⁹²⁰ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1514, арк. 19; спр. 1561, арк. 176; спр. 1538, арк. 14.

¹⁹²¹ Там само, спр. 1515, арк. 88.

¹⁹²² ЦДАГО України, ф. 96, оп. 1, спр. 1, арк. 289, 302-306.

¹⁹²³ ЦДАГО України, ф. 96, оп. 1, спр. 1543, арк. 181.

скаржився, що партизанам у Тернопільській області діяти важче, ніж, мабуть, було б у Німеччині: «Четверту війну воюю, але ніколи не зустрічав такого ворожого середовища, як у звільнених районах Тернопільської області»¹⁹²⁴.

Загалом, звітуючи в квітні 1944 р. до Києва генерал В.Бегма наголошував на тому, що в 1943 – 1944 рр. лише на території Рівненської області в боях із партизанами загинуло 2275 повстанців¹⁹²⁵. Важко сказати скільки із поданої кількості вбитих справді належало до УПА, а скільки було мирних мешканців, але очевидно, що використовувати проти повстанців партизанські з'єднання було доцільніше, ніж кидати в ліси малорухливі частини регулярної армії. Тому в квітні – травні 1944 р. великі партизанські з'єднання почали все частіше відправляти рейдами за лінію фронту на територію Галичини і центральної Польщі.

Виходячи з території Волині, керівник партизанської дивізії імені Ковпака передав на ім'я Т.Строкача «цілком таємну» радіограму в якій виклав деякі цікаві міркування стосовно ситуації в регіоні: «Протягом майже всього 1943 року Волинь була охоплена антинімецьким рухом, народним повстанням проти німців. (...) Декілька залізниць, важливих і вторинних були повністю знищені, розібрані повсталим народом. Німці, виливаючи люті, спалили сотні сіл, перебили тисячі мирного населення. Чи винні маси в тому, що в керівництві повстання були не більшовики, а націоналісти. Думаю, що винен у цьому не народ, а ми з Вами і особливо Волинські та Рівненські партизанські князі-нероби, що сиділи під носом у народу, чекали на повстання і палець об палець не вдарили, щоб очолити його. (...) Хотілося б, щоб усі військові частини, що будуть проходити через Волинь, знали історію виникнення і розвитку націоналістичного руху і вміли в ньому розбиратися. Особливо боюсь я за партизанські з'єднання, які відважно просуваються в обозі Червоної армії. Справа в тому, що ми армія без інтендантства і єдиний шлях запобігання мародерству і бандитизму – це воювати, а якщо люди не воюють, значить стоять і народ виє від грабіжників. (...) З'єднання типу Шитова на Волині, та ще й у тилу Червоної армії мене дуже турбують: «Мы отряд, что берёт всё подряд», «тётка, открывай шкаф. Мы на операцию приехали» – ось воєнні доктрини Шитова і його армії. Светайлов, що виймав золоті зуби в Городниці, живий і «воює» в тилу Червоної армії, озброєний так, ніби наступає на Берлін. (...) Ось мої міркування про Волинь»¹⁹²⁶.

Як бачимо, самі ватажки партизанів були змушені визнати, що вони ніякого відношення до антинімецького повстання на Волині та Поліссі не мали. З радіограми

¹⁹²⁴ Там само, ф. 62, оп. 1, спр. 1516, арк. 215.

¹⁹²⁵ Марчук І. Боротьба групи «Заграва» проти червоних партизанів (1943 –1944). – С. 52.

¹⁹²⁶ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4. – С. 186-187.

стає очевидним, що червоні партизани на Волині займалися, головним чином, бандитизмом і лише заважали повсталому народові (очоленому націоналістами) боротися проти окупантів.

Дослухаючись до рекомендацій Вершигори, партизанське командування почало активно передислоковувати свої з'єднання з тилу Червоної армії за лінію фронту, щоб вони остаточно не деморалізувалися¹⁹²⁷. Так, у німецький тил, для боротьби з УПА, було переправлено загони і з'єднання: Сатановського (691 боєць), Чепіги (300 бійців), Артюхова (540 бійців), Ніколайчука (750 бійців), Савицького (162 бійці), Іванова (883 бійці), О.Федорова (3018 бійців), Наумова (1413 бійців) та ін¹⁹²⁸.

23 квітня 1944 р. у напрямку Чорного Лісу на Станіславщину відправили з'єднання під командуванням підполковника М.Шукаєва (1844 бійці). Із 27 квітня шукаєвці вели важкі бої із загонами ТВ «Чорний Ліс» УПА-Захід (командир В.Андрусак – 3 тисячі вояків). Бої в лісовому масиві тривали аж до 24 червня 1944 р. З'єднання М.Шукаєва із важкими втратами прорвалося на захід і згодом вийшло на територію Дрогобиччини, а потім на Лемківщину звідки місцевими силами УПА було витіснене в Словаччину. Після всіх цих боїв і сутичок партизанське з'єднання М.Шукаєва скоротилося до 595 осіб і не змогло закріпитися та облаштувати власні бази в прикарпатському регіоні¹⁹²⁹.

На початку травня 1944 р. в рейд до Галичини було відправлено з'єднання імені 24-річниці Червоної армії (командир С.Чижов, 505 бійців). Завданням з'єднання було пройти через північні райони Львівської області, а потім вийти на територію Люблінщини. Під час рейду партизани щодня вели виснажливі бої з повстанцями. За радянськими звітами, повстанці втратили у боях понад сто осіб убитими, про свої втрати партизани нічого не повідомляли¹⁹³⁰. Звіти підпілля ОУН і повстанських відділів про передислокацію червоних партизанів у Галичину подають цю подію як «стихийне лихо» для українського населення. Тисячі гарно озброєних партизанів вчиняли масові грабунки й палили сотні селянських господарств, одночасно винищуючи український націоналістичний актив у селах¹⁹³¹. Проте, невдовзі ситуація в регіоні діяльності УПА змінилася настільки, що боротьба з партизанами поступово відійшла на задній план.

Злам 1943 – 1944 рр. позначився приходом на територію активної діяльності УПА фронтових частин Червоної армії. Керівництво українського визвольного руху

¹⁹²⁷ Український здви́г. Волинь 1939 – 1955. – С. 460.

¹⁹²⁸ Марчук І. Боротьба групи «Заграда» проти червоних партизанів (1943 – 1944). – С. 52.

¹⁹²⁹ Літопис УПА. – Т. 19. – С. 43-45; Мотука G. Ukrainiska partyzantka. 1942 – 1960. – S. 263-265.

¹⁹³⁰ УПА в світлі документів з боротьби .... Т. 2. – С. 41-46.

¹⁹³¹ Детальніше див.: Літопис УПА Нова серія. – Т. 13. – С. 23-53.

було цілковито морально готове до продовження боротьби. Широким верствам українського населення пояснювали, що з вигнанням гітлерівців війна не завершується, а в підневільному статусі України не відбувається суттєвих змін¹⁹³².

Для продовження активної збройної та пропагандистсько-ідеологічної боротьби з новим противником відділам УПА і підпіллю ОУН слід було якнайоптимальніше пережити прохід фронту. І якщо структури підпілля в цьому випадку опинялися у більш-менш терпимому становищі (вони продовжували діяти на місцях), повстанським відділам довелося надзвичайно важко. Маневрувати територіями насиченими мільйонними масами ворожих військ, спеціальних груп, партизанських загонів було неймовірно складно. Зі звітів повстанських відділів, які переходили фронт випливає, що вони мали по декілька бойових зіткнень протягом доби, тижнями не отримували пристойного відпочинку, харчування, поповнення особового складу¹⁹³³, долали складні погодні умови й удари авіації противників¹⁹³⁴.

Незважаючи на те, що «Тактичні інструкції», затверджені командуванням УПА 24 грудня 1943 р., забороняли повстанцям вступати в бої з регулярними радянськими військами навіть задля здобуття зброї, наказували упівцям розосередитися по селах і хуторах, відійти в глиб лісових масивів і очікувати переходу фронту далі на захід¹⁹³⁵, місцеві командири часто порушували розпорядження командування, діючи у відповідності до ситуації. Відтак, лише в смузі дії 13-ї армії Першого українського фронту від 7 січня до 2 березня 1944 р. було зафіксовано 200 нападів відділів УПА-«Північ» на території Житомирської та Рівненської областей на колони із військовим майном, польові госпіталі і невеликі підрозділи червоноармійців (до роти включно), у березні – квітня 1944 р. було зафіксовано уже 350 таких нападів на тили 13-ї армії¹⁹³⁶.

Наскоки повстанців здійснювалися, здебільшого, із засідок, після короткої сутички упівці, у випадку успіху, забирали зброю й одяг у вбитих і поранених, після чого швидко відходили. Внаслідок таких несподіваних атак у січні – лютому 1944 р. лише в Рівненській області повстанці вбили 439 червоноармійців¹⁹³⁷. Радянський мемуарист, колишній командувач 1-ю гвардійською танковою армією М. Катуків у книзі спогадів «На вістрі головного удару» про події початку 1944 р. писав: «У ті зимні місяці чимало клопотів приносили нам бандерівські банди. (...) Довелося

¹⁹³² ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 4, арк. 149.

¹⁹³³ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14. – С. 177-179.

¹⁹³⁴ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 3, арк. 158-159

¹⁹³⁵ Там само, арк. 105-107.

¹⁹³⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 944, арк. 3.

¹⁹³⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 928, арк. 39.

виділяти частину бойових засобів для боротьби з озброєними бандами, посилити охорону комунікацій, госпіталів, тилових установ. І все ж бандерівці не заспокоювалися. В міру просування наших військ уперед нахабніли щоразу більше. (...) Жертвою підлих рук бандерівців пав і командуючий бронетанковими та механізованими військами Першого українського фронту генерал-лейтенант танкових військ Андрій Дмитрович Штєвнєв»¹⁹³⁸. Додамо, що генерал Штєвнєв загинув 29 січня 1944 р. і своєю смертю відкрив рахунок радянським генералам, які стали жертвами повстанських атак.

Потрібно наголосити на фактах, коли за вбивство повстанцями військовослужбовців Червоної армії розплачувалися мирні мешканці, які ставали жертвами помсти. Так, 23 січня 1943 р. на чотирьох розвідників 8-ї стрілецької дивізії поблизу с. Кургани Острозького району Рівненської області напали невідомі, які захопили в полон трьох червоноармійців. Наступного дня кінна розвідка (50 осіб) на чолі зі старшим лейтенантом Пічкуром, в'їхала в село, арештувала всіх мужчин і оточивши їх на околиці села погрожувала розстрілом, вимагаючи видати причетних до нападу на червоноармійців. Так, як селяни не мали найменшого уявлення про те, хто напередодні захопив у полон розвідників, старший лейтенант Пічкур відібрав 30 заручників і наказав відкрити по них вогонь з автоматичної зброї. Внаслідок бійні 18 чоловіків загинуло на місці, двоє згодом померли від ран. Після чого старший лейтенант-розвідник заявив, що буде знищувати по 100 українців за кожного вбитого повстанцями червоноармійця і палитиме села¹⁹³⁹. Після такої розправи політвідділу 13-ї армії ще довго довелося пояснювати переляканим селянам, що бійня, вчинена старшим лейтенантом Пічкуром, не є офіційною позицією радянського командування¹⁹⁴⁰, але авторитет Червоної армії було безнадійно зіпсовано.

Характеризуючи найбільш типові повстанські акції проти підрозділів Червоної армії, слід згадати декілька задокументованих нападів. 9 січня 1944 р. в с. Білашівка на Рівненщині повстанці напали на взвод червоноармійців і вбили 15 солдатів, у селі Моквин, за 55 кілометрів від Рівного того самого дня підпільники на смерть отруїли їжею і горілкою 30 червоноармійців із 181-ї стрілецької дивізії¹⁹⁴¹. 12 січня в с. Тинне Сарненського району повстанці вбили старшого сержанта Кожина і заволоділи його зброєю¹⁹⁴². 15 січня біля с. Катеринівки повстанці забрали віз із продовольством,

¹⁹³⁸ Катуків М.Е. На острие главного удара. – М., 1974. – С. 312.

¹⁹³⁹ Гриневич В. Підводна частина Айсберга: роль Червоної армії у боротьбі з українським повстанським рухом (1944 – 1945) // Україна модерна. – Ч. 10. – Київ – Львів, 2006. – С. 122-123.

¹⁹⁴⁰ Там само. – С. 123.

¹⁹⁴¹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4. – С. 126.

¹⁹⁴² Там само. – С. 153, 157.

який супроводжували двоє військовослужбовців 375 артполку 181-ї стрілецької дивізії, при цьому червоноармійця Шаповалова поранили, а Берьозіна – полонили¹⁹⁴³. 18 січня 1944 р. відділ «Яреми» мав сутичку із частинами гвардійського кавалерійського корпусу на північний-захід від Сарн. За радянськими донесеннями в ході протистояння повстанці начебто втратили 17 осіб убитими, 21 пораненими і 8 полоненими. Щоправда радянські гвардійці при цьому чомусь захопили лише шість одиниць зброї. Власні втрати радянська сторона подала, як «убитий один рядовий 8-го гвардійського кавалерійського полку»¹⁹⁴⁴. Того самого дня в с. Орвінці коло Сарн був убитий рядовий Федюшкін із 1015 артполку. 21 січня 1944 р. група повстанців (30 осіб) зіштовхнулася з групою червоноармійців (16 осіб), які в колонії Копитівська займалися заготівлею провіанту. Під час перестрілки загинув один червоноармієць Куліков¹⁹⁴⁵. 3 лютого 1944 р. в м. Здолбунові українські підпільники застрелили члена ВКП(б) лейтенанта В.П. Черняєва, командира мінометної роти 744 стрілецького полку¹⁹⁴⁶. В ніч на 7 лютого поблизу Сарн повстанці убили 6 військовослужбовців-жінок, які були зв'язківцями¹⁹⁴⁷. 8 лютого в с. Курозівки Гощанського району повстанці вбили восьмеро червоноармійців¹⁹⁴⁸. 13 лютого повстанський відділ атакував евакуаційний лазарет № 550 в с. Велика Любаша Костопільського району Рівненської області. Під час нападу було вбито 5 охоронців, забрано 25 коней і 15 возів із продуктами та медичними препаратами, 5 коней загинуло під час перестрілки¹⁹⁴⁹. Того самого дня поблизу хутора Рогове повстанці обстріляли армійський автомобіль. Шофера і пасажира-офіцера вбили, машину забрали з собою¹⁹⁵⁰. 21 лютого в Рафалівському районі чота повстанців (35 вояків) спробувала розброїти роту червоноармійців (180 бійців), проте коли солдати відмовилися складати зброю добровільно, повстанці відійшли в ліс. 22 лютого в с. Кобильне Корецького району Рівненщини підпільники вбили чотирьох червоноармійців. 24 лютого у Клеванському районі повстанці вбили 11 червоноармійців, які здійснювали заготівлю продовольства для своєї частини. 25 лютого в тому ж районі було аналогічно вбито 5 радянських солдатів. 27 лютого група червоноармійців (6 чоловік) на чолі з капітаном і старшим лейтенантом відправилися шукати зниклих на Клеванщині заготівельників. Дорогою група

---

¹⁹⁴³ Там само. – С. 157.

¹⁹⁴⁴ Там само. – С. 136, 157.

¹⁹⁴⁵ Там само. – С. 157.

¹⁹⁴⁶ Там само. – С. 180.

¹⁹⁴⁷ Там само. – С. 181.

¹⁹⁴⁸ Там само. – С. 185.

¹⁹⁴⁹ Там само. – С. 174.

¹⁹⁵⁰ Там само. – С. 185.

наштовхнулася на повстанський роз'їзд. Під час сутички загинув капітан, старший лейтенант і один рядовий червоноармієць¹⁹⁵¹.

29 лютого 1944 р. на дорозі південніше Рівного між селами Милятин і Сіянци повстанцями із сотні «Зеленого» (90 бійців) було атаковано валку з 13 возів із боєприпасами для Червоної армії. В ході перестрілки, упівці захопили шість возів і вбили одного охоронця. Переслідуючи залишки колони партизани помітили наближення вантажної машини, яку також обстріляли. Солдати, які в ній їхали, покинули автомобіль і втекли. Ближче до вечора (приблизно о 18.50) того самого 29 лютого зі сторони с. Тисове до Милятина почала наближатися колона із чотирьох автомобілів (один вантажний із солдатами і три легковики). Підпустивши їх на 200 метрів упівці відкрили вогонь із автоматичної зброї. Легкові машини були швидко пошкоджені, солдати із вантажівки зуміли її розвернути і забравши поранених пасажирів легковиків на кузов своєї машини втекли¹⁹⁵². Як з'ясувалося із захоплених документів, упівці обстріляли колону в якій їхав командувач Першого українського фронту генерал армії М.Ватутін. Під час нападу Ватутіна було поранено кулею із ручного кулемета в праву частину сідниць. Куля пройшла навиліт, зламала велику кістку стегна у верхній третині й вийшла через ногу на 20 см вище правого коліна. Через те, що була роздроблена кістка й канал проходження кулі сягнув понад 50 см, а кваліфікована медична допомога у військовому госпіталі Рівного була надана зі значним запізненням (лише через добу)¹⁹⁵³, у Ватутіна почалися запальні процеси від яких він 15 квітня 1944 р. помер у київському госпіталі.

Живучи в умовах постійного страху перед несподіваними ударами з боку повстанців та підпільників багато червоноармійців починали бачити «бандерівця» в кожному мешканці Західної України¹⁹⁵⁴. Проте, часті збройні сутички і «мирні» роззброєння червоноармійців були не найскладнішою проблемою для радянського командування у стосунках з українським визвольним рухом. Уже з січня 1944 р. контррозвідники зі «Смершу» із занепокоєнням відзначали колосальну агітацію, яку проводили повстанці на території просування фронтових частин¹⁹⁵⁵. Крім того, у донесеннях вказувалося на те, що українські підпільники проникають в Червону армію під виглядом «добровольців» або під час мобілізації, проводять усну пропаганду, намагаються «розкладати» військові частини, агітують за розвал

¹⁹⁵¹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4. – С. 190.

¹⁹⁵² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 944, арк. 1-3.

¹⁹⁵³ Там само, спр. 945, арк. 37-41.

¹⁹⁵⁴ Гриневич В. Підводна частина Айсберга: роль Червоної армії у боротьбі з українським повстанським рухом (1944 – 1945). – С. 124.

¹⁹⁵⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 930, арк. 68-69.

СРСР¹⁹⁵⁶. Також були зафіксовані випадки, повстанці вербували червоноармійців (і не лише української національності) для ведення підривної агітації в армії¹⁹⁵⁷.

Розуміючи, що повстанські пропагандистські заходи можуть впасти на сприятливий ґрунт, який підірве боєздатність військ, а після проходження фронту повстанці розгорнуть масову агітацію і збройну боротьбу проти радянського режиму, контррозвідка Червоної армії впродовж січня – лютого 1944 р. особливу увагу зосереджувала на виявленні та знищенні типографій і складів УПА. Так, у другій половині січня та в першій декаді лютого 1944 р. підрозділами «Смершу» 13-ї армії було викрито 30 підпільних складів з продовольством, папером, типографськими шрифтами і фарбою, літературою, боєприпасами. Цікаво, що більшість виявлених складів (20 із 30) базувалася в Київській області¹⁹⁵⁸.

Очевидно, що, попри заходи радянської контррозвідки, повстанська пропаганда справляла потужне враження, особливо на новомобілізованих червоноармійців. Так, повстанці із рейдуючих сотень, які поверталися з-за ліній фронту (із Київщини та Житомирщини) повідомляли: «Більшовицькі партизани втікають з фронту знову в партизани в більшовицьке запілля і творять білогвардійщину. (...) Часто прийшлося бачитися Роману* з тими людьми, котрі виходять до Червоної армії і говорять «що ж, хлопці, ми пішли б з Вами до УПА, як Вам самим тут нема де подітися, то тільки Вам буде клопіт з нами». То вони говорили, що «ми виходимо до Армії червоної, візьмемо зброю і на весні, як будемо живі, всі прийдемо до УПА». А народ оповідає, що «не тільки хотіли б вільної України, а краще воліли б бути під німецьким ще більшим терором, ніж під більшовиками». Народ на сході дуже вороже стоїть до Червоної армії»¹⁹⁵⁹. Про успіхи повстанської пропаганди в лавах Червоної армії також повідомляли інформатори підпілля з території Кам'янець-Подільської області: «В основному усім наші лозунги подобаються і всі нами і нашим рухом цікавляться. Зразу зривали і наказували замазувати, а згодом перестали. Дивує їх коли таких лозунгів у селі немає»¹⁹⁶⁰.

Проте, незважаючи на ту обставину, що головним завданням підпілля і повстанців була пропагандистська «обробка» Червоної армії, спорадичні зіткнення відділів УПА з фронтовими і тилловими частинами регулярних військ тривали далі. Так, 1 березня 1944 р. 20 козаків із відділу А.Рудика («Шакала») зробили напад на

¹⁹⁵⁶ Там само, арк. 69.

¹⁹⁵⁷ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4. – С. 197.

¹⁹⁵⁸ Там само. – С. 166-167.

* Кудра Володимир

¹⁹⁵⁹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4. – С. 306.

¹⁹⁶⁰ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 8. – С. 427.

два поломані радянські танки, які разом з екіпажами стояли в с. Друхів. З танків було знято один кулемет, забрано 2 тис. штук набоїв, радіостанцію, 45 снарядів, 15 гранат, 2 ракетниці, 1 бінокль. Під час сутички повстанців із танкістами, які в момент нападу вечеряли в сусідньому будинку, з кожного боку було по одному пораненому¹⁹⁶¹. 13 березня сотня командира «Лиса»^{*} атакувала пілотів і захопила ушкоджений радянський літак, який віддали підпільникам «для переховки»¹⁹⁶². 14 березня 1944 р. сотня М.Руснака («Левадного») на Максимільянівських хуторах напала на групу червоноармійців. В ході бою 15 радянських військовослужбовців загинуло. Повстанцям дісталось 15 гвинтівок і декілька ящиків з амуніцією. 28 березня повстанці із «Хвастівського» загону атакували радянський обоз неподалік станції Чарторийськ. Під час нападу загинув один лейтенант, а один рядовий був поранений. Упівці захопили один ППШ і 25 ящиків з набоями¹⁹⁶³. 22 березня 1944 р. передові частини РСЧА мали бій з «великим угрупованням УПА» в районі Мощаниця – Дермань Рівненської області. Як повідомляли радянські звіти «Бій з цим угрупованням тривав 5 годин»¹⁹⁶⁴. 13 квітня 1944 р. повстанці обстріляли обози 1-ї польської дивізії імені Т.Костюшка на трасі між Житомиром і Києвом¹⁹⁶⁵. 14 квітня повстанці спробували захопити нафтові промисли у с. Батків Надвірнянського району Станіславщини. Внаслідок бою загинуло двоє червоноармійців і восьмеро дістали поранення. З боку упівців, за радянськими даними, було семеро вбитих¹⁹⁶⁶. 17 квітня 1944 р. сутички повстанців із червоноармійцями мали місце в селах Тростянець та Мала Мощаниця на Рівненщині¹⁹⁶⁷. Впродовж кінця березня – квітня – травня 1944 р. численні напади повстанців на окремі підрозділи Червоної армії фіксувалися в Тернопільській області¹⁹⁶⁸, через територію якої тоді проходив німецько-радянський фронт.

У квітні 1944 р. Червона армія використовувала проти повстанців на Рівненщині штурмову авіацію¹⁹⁶⁹, активно проводила антиповстанські операції спільно із червоними партизанами¹⁹⁷⁰.

¹⁹⁶¹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14. – С. 231.

* Прізвище невідоме

¹⁹⁶² Там само. – С. 234.

¹⁹⁶³ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14. – С. 235.

¹⁹⁶⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 928, арк. 28.

¹⁹⁶⁵ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4. – С. 241.

¹⁹⁶⁶ Там само.

¹⁹⁶⁷ Там само.

¹⁹⁶⁸ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4. – С. 246-247.

¹⁹⁶⁹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14. – С. 187-188.

¹⁹⁷⁰ Там само. – С. 191.

Важкі бої двох куренів УПА («Бориса» і «Бистрого») проти частин 327 і 135 стрілецької дивізії розгорнулися 22 – 23 травня 1944 р. на Станіславщині. Через нерівне співвідношення сил (800 повстанців проти майже 5 тисяч червоноармійців згрупованих у чотири батальйони, один полк і розвідроту) курені УПА були оточені. Головним силам упівців вдалося прорватися. Але з великими втратами – 165 убитих і 68 полонених. Червоноармійці втратили 33 убитими і 8 пораненими¹⁹⁷¹.

Масштабні бої курінь «Бистрого» (Я.Білінський), що налічував 350 – 400 багнетів, мав наприкінці червня 1944 р. із підрозділами автомобільної бригади 62-ї армії генерала Черняховського в Лубянецьких лісах за 7 км від Збаража^{1972*}.

20 червня 1944 р. у Князь-Селі на Рівненщині повстанці ліквідували пункт ВСОЗ. 29 липня 1944 р. аналогічний пункт було знищено в с. Вирі Клесівського району. На початку серпня 1944 р. на межі Сарненського та Володимирецького районів Рівненщини упівцями було знищено черговий пункт ВСОЗ. Під час цих трьох нападів загинуло 30 червоноармійців¹⁹⁷³.

17 серпня 1944 р. у Великоглибочицькому районі повстанці захопили військовий склад, убивши 5 охоронців. 19 серпня 1944 р., як повідомляли радянські зведення, коло с. Божиків Підгаєцького району на Тернопіллі повстанці напали на батальйон зв'язку 1331 полку, що прямував на фронт. Не сподіваючись атаки радянська частина була заскочена зненацька. Протягом перших хвилин бою загинуло багато офіцерів, тому батальйон не організував стійкої оборони, був швидко оточений і знищений. Врятувалося лише 11 чоловік. Крім стрілецької зброї червоноармійці втратили 4 міномети і 3 станкові кулемети¹⁹⁷⁴. Якщо врахувати, що в радянському батальйоні зв'язку в 1944 році було від 300 до 570 осіб, то загинуло щонайменше 289 осіб.

2 вересня 1944 р. відділ УПА атакував співробітників Куликівського райвійськкомату, які здійснювали мобілізацію населення в с. Жолтанці Львівської області. Внаслідок атаки загинуло 4 офіцерів і 16 рядових червоноармійців. Наступного дня в околиці с. Смольниця Дрогобицької області повстанці несподівано

¹⁹⁷¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 928, арк. 46.

¹⁹⁷² ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, том. 69, арк. 7; Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – С. 184.

* Окрім зіткнень із регулярними підрозділами й частинами РСЧА, УПА і підпілля ОУН(Б) змушені були «тримати удар» з боку «СМЕРШу», співробітники якого лише у квітні 1944 р. провели проти повстанського руху й підпілля 444 операції під час яких було затримано 9 тисяч осіб, з яких 534 належали до ОУН або УПА. Також смершівці виявили 530 повстанських складів (135 – зі зброєю, 369 – з продовольством, 26 – з військовим майном і медикаментами) на яких було вилучено 12 гармат, 35 мінометів, 66 кулеметів, 43 автомати, 610 гвинтівок, 4 протитанкові рушниці, 378 гранат, 296 снарядів, 73 тисячі патронів, 689 мін, 10 ящиків толу, 1693 тони зерна, 17 тон солі, 4 автомобілі, 15 телефонів тощо. (Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4. – С. 240).

¹⁹⁷³ Кентій А.В. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 – перша половина 1944 рр.). – С. 211.

¹⁹⁷⁴ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4. – С. 267.

напали на штаб 871-ї радянської дивізії. Під час атаки загинуло 15 радянських солдатів і офіцерів, а 25 було поранено¹⁹⁷⁵.

Наприкінці літа і восени 1944 р., коли територією Галичини проходив фронт, відділи УПА-«Захід» мали цілу низку масштабних сутичок з фронтовими частинами Червоної армії. Зокрема, на території Львівщини, де повстанці провели низку боїв з червоноармійцями у серпні – жовтні 1944 р., загинуло або було поранено близько 2 тисяч військовослужбовців Червоної армії і загинуло та потрапило до неволі близько 3 тисяч стрільців УПА¹⁹⁷⁶.

На початку жовтня 1944 р. мали місце факти використання частин Червоної армії для облав на лісові масиви на території Львівщини, задля чого використовували артилерію, бронетехніку та авіацію¹⁹⁷⁷.

Наприкінці 1944 – у перші місяці 1945 рр. сутички із підрозділами Червоної армії ставали щораз рідшими. Серед нападів УПА на червоноармійців, які відбулися у 1945 р. (до закінчення світової війни) слід згадати про масштабну акцію проти бійців та офіцерів 64 і 90 полків, які 7 квітня 1945 р. збирали продовольчий контингент із населення в с. Посіч на Станіславщині. Група радянських військовослужбовців (149 осіб), після збору продовольства, розташувалася на ночівлю в центрі села у приміщенні школи і сусідніх будинках. Близько 23-ї години будівлі в яких спали червоноармійці було атаковано повстанцями. Бій тривав до 2.30 ночі 8 квітня. Внаслідок протистояння радянська сторона (за власним зізнанням) втратила три вантажні автомобілі, 16 убитими і 8 пораненими. Повстанці визнали втрату одного убитого¹⁹⁷⁸.

Напади відділів УПА на підрозділи і частини Червоної армії тривали також влітку і восени 1945 р¹⁹⁷⁹., з кінця 1945 – початку 1946 р. вони вже практично не фіксуються.

***

Підсумовуючи зауважимо, що бої між УПА і радянськими партизанами точилися зі змінним успіхом. На боці повстанців було гарне знання території та підтримка населення, на боці червоних партизанів – гарне озброєння, достатня кількість воєнних спеціалістів і підтримка з боку польських сіл і місцевих західноукраїнських комуністів. Ні повстанці не зуміли повністю заблокувати райони своєї діяльності для доступу партизанським з'єднанням, ні червоні партизани не змогли розгромити

¹⁹⁷⁵ ДАЛО, ф. П-5001, оп. 6, спр. 45, арк. 119; ф. П-3, оп. 1, спр. 36, арк. 119.

¹⁹⁷⁶ Мороз В. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 12. – С. 25.

¹⁹⁷⁷ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 12. – С. 207-209.

¹⁹⁷⁸ Мотука G. *Ukrainiska partyzantka. 1942 – 1960.* – S. 442-443.

¹⁹⁷⁹ Патриляк І.К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939 – 1960 рр. – С. 467.

куренів та сотень УПА. Обидві сторони, очевидно, понесли значні втрати в обопільній боротьбі, які, мабуть, обчислюються декількома тисячами убитих з обох боків*. Обидві протиборчі сторони відзначалися репресіями проти цивільного населення, яке підтримувало їхніх противників, і брутальним ставленням до полонених або трупів убитих ворогів. Однак важливою різницею між протиборчими сторонами було те, що упівці були місцевими українськими юнаками, які взяли до рук зброю захищаючи свої домівки і намагаючись таким відчайдушним чином вибороти незалежність для своєї української Батьківщини, а червоні партизани були в абсолютній більшості вихідцями зі Східної України та інших радянських республік й узяли зброю до рук з метою перемогти Німеччину і відбудувати велич та могутність Радянського Союзу в якому Україна була не більше, як безправним адміністративно-територіальним утворенням.

Сутички із армійськими підрозділами були спорадичними, відбувалися всупереч чіткій забороні ГК УПА й були зумовлені декількома чинниками – по-перше, бажанням місцевих повстанських командирів захопити зброю, амуніцію, обмундирування або медикаменти; по-друге, необхідністю переходу лінії фронту; по-третє, бажанням радянського армійського командування очистити тил від ворожих військових угруповань; по-четверте, необхідністю захищати місцеве українське населення від грабунків і повальних мобілізацій до фронтових частин; по-п'яте, залученням армії до масштабних антиповстанських операцій для підтримки внутрішніх військ НКВС. Сутички, як правило, носили локальний характер. У випадку, якщо повстанці атакували із засідок, їм вдавалося розбивати невеличкі армійські підрозділи. Тоді ж, коли фронтові частини проводили каральні операції проти великих сил УПА, то, здебільшого, останні зазнавали оточення і розгрому або розпорошення внаслідок неадекватного співвідношення в живій силі та озброєнні. За доступними даними, можна вести мову про те, що Червона армія в локальних сутичках з УПА від кінця 1943 до кінця 1945 рр. втратила 3 – 4 тисячі солдатів і офіцерів убитими (у тому числі двох генералів). Втрати повстанців у зіткненнях з підрозділами РСЧА можна оцінити в проміжку 6 – 8 тисяч осіб убитими.

---

* У квітні 1944 р., як ми вже згадували, В.Бегма вказував на те, що партизани в Рівненській області вбили убили 2275 повстанців, а поранили 664 (З'єднання В.Бегми – 572 і 118; З'єднання І.Федорова – 569 і 213; З'єднання Р.Сатановського – 390 і 47; З'єднання А. Бринського – 427 і 203; Загін Д.Медведева – 317 і 83) (Марчук І. боротьба групи УПА «Заграва» проти червоних партизанів (1943 – 1944). – С. 52). Можна припустити, що до цієї цифри увійшли також убиті партизанами цивільні мешканці. Якщо на всі інші області припадає приблизно така ж кількість повстанців, підпільників і їхніх симпатиків, як подано у звіті Бегми, то можна вийти на цифру до 5 тисяч осіб убитими. Очевидно, такою ж кількістю слід окреслювати втрати червоних партизанів, радянських підпільників та їхніх прихильників у селах.

Якщо оцінювати агітаційну складову діяльності націоналістичного підпілля та повстанської армії по відношенню до Червоної армії, то слід констатувати, що вона була лише частково успішною. Попри суттєвий вплив, який справляла агітація на червоноармійців, все ж не зафіксовано випадків масового дезертирства або переходу до лав УПА підрозділів Червоної армії. Більший вплив націоналістична пропаганда мала на призовників та ново мобілізованих, що призводило до зривів мобілізації та змушувало призовників із західноукраїнського регіону якнайшвидше відправляти в діючу армію поза межі України.

6.2. Боротьба УПА й ОУН проти внутрішніх військ НКВС і радянської адміністрації на завершальному етапі Другої світової війни

Якщо сутички повстанських відділів із підрозділами й частинами Червоної армії носили винятково епізодичний характер, то боротьба з НКВС, безперечно, була системною і складала основу бойової діяльності підпілля. Протистояння між УПА та внутрішніми військами НКВС розпочалося одразу ж після проходження лінії фронту територією де діяли повстанські сили¹⁹⁸⁰. Від лютого до квітня 1944 р. запеклі сутички між куренями та сотнями УПА і внутрішніми військами НКВС розгорнулися у лісах Житомирщини, Сарненщини, Костопільщини, Кременеччини і Дубенщини. В ході цих бойових зіткнень чекісти втратили 850 осіб убитими¹⁹⁸¹. На території Кам'янець-Подільської та Вінницької областей, відділи УПА-«Південь» провели у січні – серпні 1944 р. 24 бої із військами НКВС¹⁹⁸².

Уже від січня 1944 р. фіксуються масові облави, які здійснювали війська НКВС спільно з червоними партизанами і армійськими підрозділами. Зокрема відомо про великі облави на повстанців на території Черкащини й південної Київщини. 14 січня 1944 р. заступник начальника штабу внутрішніх військ НКВС Українського округу звернувся до відділу Боротьби з бандитизмом Народного комісаріату внутрішніх справ із такою характерною запискою: «За наявними у нас даними в лісових масивах, розташованих від Чигирин до Знам'янки (т. зв. Чорний Яр) і лісових масивах в районі Чигирин – Сміла (Холодний Яр), Корсунь-Шевченківський і Біла Церква переховуються озброєні бандитські повстанські групи українських націоналістів із числа зрадників Батьківщини, які втекли зі звільнених районів. Прошу Вашого розпорядження командирам частин округу, розташованих поблизу

¹⁹⁸⁰ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. – Т. 5. – Кн. 1. Вперёд на Запад. 1 января – 30 июня 1944 г. / Под. ред. Н.П. Патрушева. – С. 96-97.

¹⁹⁸¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 928, арк. 26-28.

¹⁹⁸² Кентій А. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 – перша половина 1944 рр.). – С. 211.

цих районів у вказаних лісових масивах і розташованих в лісах населених пунктах посилити оперативну діяльність військових і частин, зокрема, пошукових груп»¹⁹⁸³.

На початку 1944 р. керівництво НКВС мало в розпорядженні дані про активну діяльність повстанців та націоналістичного підпілля практично на всій території Правобережної України, у зв'язку з цим готувалося до серйозного протистояння¹⁹⁸⁴. Так, у доповідній записці начальника ВВ НКВС Українського округу генерал-майора Марченкова та начальника штабу округу полковника Брагіна начальнику ВВ НКВС СРСР генерал-майору Шередезі від 9 лютого 1944 р. вказувалося, що: «Обстановка на Правобережжі України ускладнює оперативно-службову роботу наших військ. У звільнених від військ противника районах та областях є повстанські формування українських націоналістів, бандитські угруповання, які активно розвивають свою антирадянську діяльність. Бойові сутички наших військ з багаточисленними, добре озброєними бандгруппами неминучі. (...)

Ця обставина вносить докорінні зміни в оперативно-службову роботу наших частин. Окрім виділення в гарнізонах загальноприйнятих видів службових нарядів, треба постійно мати рухомі військові частини і підрозділи для проведення чекістсько-військових операцій з ліквідації антирадянських і бандитських груп (...) Ці частини повинні мати танки легкого типу и бронемашини, бути гарно озброєними піхотною зброєю (міномети, станкові та ручні кулемети, автомати)»¹⁹⁸⁵.

Загалом, внутрішні війська НКВС підійшли до боротьби із повстанським рухом «у повному озброєнні», детально вивчивши (завдяки партизанським донесенням) тактику повстанської боротьби. Завданням «№ 1», яке радянське керівництво ставило перед чекістами був розгром найбільших повстанських сил. Для цього планувалося застосування методу великих облав на лісові масиви, села і хутори, завдяки яким передбачалося «розсіяти» повстанські сотні і курені, знищити їхні бази, «поламати» структуру, розірвати зв'язки між підрозділами¹⁹⁸⁶.

Серед великих операцій лютого 1944 р. слід відзначити облави ВВ НКВС на повстанські табори поблизу сіл Мале і Велике Вербче Степанського району Рівненської області. 16 лютого військам вдалося оточити повстанські бази, але упівці прорвалися і вийшли з оточення, втративши при цьому частину обозу 3 чоловік убитими і 6 пораненими. Енкаведисти, за повстанськими повідомленнями, втратили 10 бійців убитими¹⁹⁸⁷.

¹⁹⁸³ Український здви́г: Наддніпряни́щина. 1941 – 1955. – С. 371.

¹⁹⁸⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 938, арк. 64-67.

¹⁹⁸⁵ Український здви́г: Наддніпряни́щина. 1941 – 1955. – С. 372-373.

¹⁹⁸⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 523, арк. 174.

¹⁹⁸⁷ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14. – С. 247.

Реагуючи на облави, повстанці збільшили маневреність і активізували наступальні операції. 20 лютого відділ УПА (50 вояків) напав на райцентр Деражне, захопив його, вигнавши співробітників райвідділу НКВС і адміністрацію до Цумані¹⁹⁸⁸. В ніч з 23 на 24 лютого 1944 р. відділ «Кори» (М.Мельника) атакував райцентр Володимирець. Бій у містечку тривав понад дві години. Радянська сторона втратила 4 убитими і 7 пораненими¹⁹⁸⁹. Аналогічні напади відбулися в лютому на райцентри Рівненської області Тучин, Морочне, Висоцьк¹⁹⁹⁰.

Про активність боїв між відділами УПА та НКВС дуже промовисто свідчить звіт за першу половину березня 1944 р. однієї диверсійної сотні «В'юна», що оперувала на території Рівненського надрайону ВО «Богун» з якого слідує, що ця сотня (у складі 120 осіб) щоденно влаштовувала напади на адміністрацію, підрозділи ВВ, армійські обози, в'язниці. Лише за перші 15 днів березня повстанці «В'юна» знищили 96 осіб (у тому числі полковника НКВС Уласова), захопили 46 гвинтівок, 14 пістолетів-кулеметів, 1 станковий кулемет, 2 ручних кулемети, 6 пістолетів¹⁹⁹¹.

5 березня 1944 р. секретар Рівненського обкому партії В.Бегма у доповідній записці до ЦК КП(б)У інформував, що лише на території Рівненської області діє 56 великих збройні формувань УПА (від 100 до 400 вояків) загальною чисельністю 9 – 10 тисяч осіб*, які за перші дні березня здійснили 7 нападів на районні центри в ході яких убили 109 співробітників НКВС і адміністративних органів радянської влади, а також провели 64 акції у селах, знищивши понад 500 представників радянської влади і активістів. Також повстанці Рівненщини, за інформацією В.Бегми, здійснили 150 нападів на підрозділи Червоної армії в результаті чого загинуло 250 бійців і офіцерів. Шляхом індивідуального терору в містах і селах підпільники знищили 464 представників радянської влади, міліціонерів тощо. В.Бегма підкреслював, що районний актив боїться залишати райцентри, в багатьох селах зовсім не з'являється, всі заходи із мобілізації та хлібозаготівлі загонами УПА зірвані. Завдяки операціям Червоної армії, партизанів та ВВ НКВС проти відділів УПА у січні – лютому 1944 р., за словами В.Бегми, на території Рівненщини загинуло 500 і було полонено 300 повстанців¹⁹⁹². Тобто, з донесення радянського функціонера випливає, що за перші два місяці 1944 р. повстанці Рівненської області знищили 1123 противників, при власних втратах 800 осіб.

¹⁹⁸⁸ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4.– С. 176.

¹⁹⁸⁹ Там само. – С. 189-190.

¹⁹⁹⁰ Там само. – С. 191.

¹⁹⁹¹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14. – С. 417-419.

* Очевидно, що йшлося не лише про відділи УПА, але й про СКВ, БСБ, ВОПи.

¹⁹⁹² Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4. – С. 191-192.

Поряд із боями на терені сталої дислокації повстанці відновили практику глибоких рейдів на схід. Так, у березні 1944 р. з південної Волині на Поділля за Збруч вирушили рейдом відділи з'єднання УПА «Саблюка» (О.Качан). Повстанці з боями пройшли понад 170 км і були заблоковані ВВ НКВС лише в червні 1944 р. у Бруслинівсько-Калинівських лісах на межі Літинського й Калинівського районів Вінницької області. Менше ста повстанців зуміло вирватися із оточення, більше двохсот загинуло в боях¹⁹⁹³.

Зважаючи на складну для радянської влади ситуацію в західних і правобережних областях України, уже в середині березня 1944 р. у Рівному було створено оперативний штаб для боротьби з ОУН і УПА. Його роботу організували заступники наркома внутрішніх справ СРСР С.Круглов та І.Серов¹⁹⁹⁴. До кінця березня у розпорядження штабу було перекинуто 29 ешелонів ВВ НКВС зі східних регіонів СРСР*, які до 7 квітня 1944 р. провели 109 антиповстанських операцій у яких убили 2600 повстанців, а до неволі захопили 3256 осіб, втративши при цьому 112 службовців НКВС убитими і 90 пораненими¹⁹⁹⁵. Очевидно, що такі дані навряд чи є цілком об'єктивними, скоріш за все, до числа убитих і арештованих повстанців зараховували й мирне населення і чоловіків, які ховалися від мобілізації, й інші категорії громадян. Адже попри те, що поряд із вказаною статистикою, заступник наркома Внутрішніх справ обіцяв найближчим часом «нормалізувати ситуацію», вона не «нормалізувалась» ще впродовж добрих десяти років.

Важкі бої із доволі великими повстанськими відділами мали ВВ НКВС наприкінці березня – на початку квітня 1944 р. у Житомирській області. Так, у бойовому донесенні командування 18-ї стрілецької бригади ВВ начальнику ВВ

¹⁹⁹³ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 8. – С. 552-557.

¹⁹⁹⁴ Кентій А. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 – перша половина 1944 рр.). // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. – С. 213.

* В Західну Україну до 25 березня 1944 р. було передислоковано 16, 17, 18, 19, 21 бригади внутрішніх військ, 18 кавалерійський полк внутрішніх військ, Сухумська і Орджонікідзенська дивізії, окремий танковий батальйон дивізії імені Держинського. За штатом кожна бригада внутрішніх військ нараховувала 4025 багнетів, мала 50 танків Т-60 або Т-70, 50 бронемашин, 335 вантажних автомобілів, 45 мінометів, 30 станкових кулеметів, саперні підрозділи (Детальніше про чисельність, дислокацію, озброєння військ НКВС див.: Пальський З. Втрати українського населення на Волині та Східній Малопольщі в період з лютого 1944 р. до кінця 1947 р. // Україна – Польща: важкі питання. – Т. 5. – Варшава, 2001. – С. 271-274). Загальна чисельність військ НКВС на території Волині у березні 1944 р. становила 28 тисяч бійців. У липні 1944 р. внутрішні війська НКВС уже мали на території Волині та східній частині Галичини 1 дивізію, 9 бригад, 1 кавалерійський полк і 1 танковий батальйон. Численність особового складу військ сягнула 33011 бійців. Також у цей час проти повстанців частково використовувалися сили внутрішніх військ, які дислокувалися в Білорусії – 10461 військовослужбовець (Гриневиц В. Підводна частина Айсберга: роль Червоної армії у боротьбі з українським повстанським рухом (1944 – 1945). – С. 106, 112.).

¹⁹⁹⁵ Кентій А. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 – перша половина 1944 рр.). – С. 213.

НКВС Українського округу генерал-майору Марченкову вміщено детальний опис одного з боїв проти відділів УПА на Радомишльщині: «Відомо, що в районі лісів на північний схід від Радомишля оперує близько трьох бандформувань УПА загальною чисельністю орієнтовно 300 осіб. З однією з цих банд, якою керує сотенний «Лисогор» (...). Крім цього, в русі на Київ помічено в районі Чеповича ще одна банда (...) За свідченнями місцевих мешканців, на 8 км західніше Житомира в лісі помічена група озброєних бандерівців з обозом (дані уточнюються органами НКВС). 30 березня 1944 р. підрозділи, керовані полковником Брагіним: курсанти артучилища, яке дислокується в Житомирі, 127 осіб під командуванням старшого лейтенанта Журовського, особовий склад бронепотягу в кількості близько 100 осіб під командуванням капітана Оронського і загін чисельністю 150 осіб 18-ї бригади внутрішніх військ НКВС, під командуванням капітана Новожилова, прочісували ліс. У ході операції капітан Оронський зі взводом автоматників приблизно о 15.00 на висоті 164(0070) зіштовхнувся з бандою чисельністю 80 – 100 осіб. Невдовзі на допомогу капітану Оронському прибули курсанти-артилеристи в складі трьох взводів, які півкільцем охопили висоту 164(0070) і вели рішучий наступ, переходячи в атаку протягом 7 годин, але через те, що висота в інженерному відношенні укріплена і вівся масований вогонь з боку противника – бій успіху не мав. (...) Капітан Новожилов, чуючи 5 годин бій на висоті 164, сліпо виконуючи наказ капітана Панкратова, не пішов на стрільбу, чим допустив непоправну помилку, даючи можливість банді відійти в південно-західному напрямку.

В результаті семигодинного бою з бандою на висоті вбито близько 8 – 10 і поранено до 15 бандитів. Підрозділи армії втратили убитих – 10, поранених – 12 осіб, серед убитих один офіцер з артилерійських курсів...»¹⁹⁹⁶.

Цікаво, що зберігся і повстанський звіт про події на Житомирщині та північно-західній Київщині у березні – на початку квітня 1944 р.: «21.3. в годині 3-й пополудні на наші становища в лісі під с. Мелені (р-н Чоповичі) намагалися наскочити НКВД-исти з місцевим активом. Ми прийняли бій. Бій тривав 40 хв., в результаті: червоних розігнали зовсім, вбитих по стороні червоних було 12 і багато ранених (...) Від полоненого, який попався в наші руки, довідались, що їх було 120 чоловік, в тому числі 60 НКВД-истів, решта – мобілізовані дядьки й актив. Дядькам пояснювали, що ми є німецький десант. Видали по 20 набоїв і погнали в ліс, говорячи, що нас є 65 чоловік і що без стрілу нас візьмуть в полон (...) Підбираємо здобич (11 крісів, одна фінка), хоронимо вбитих і подаємося далі (...) човнами переправляємося через річку Тетерів в київські ліси. (...) ...Направляємось далі і

¹⁹⁹⁶ Український здви́г: Наддніпрянщина. 1941 – 1955. – С. 375-378.

стрічаємося з людьми Лисогора і Ярого. Виходить, що вони стоять там, звідки ми вийшли. Дістаємо харчів і вертаємо на те саме місце. Тут зустрічаємося з командирами Лисогором і Ярим і обговорюємо план дальших дій. Рішаємо не розлучатися, доки не розтане сніг (...)

На червоних не довелося довго ждати. В год. 11 наша застава відкрила вогонь. Показалося, що червоних в силі 20 чоловік посувалися розстрільною під наші становища. Коли наші відкрили вогонь, більшовики стали втікати, хочаби нас рушити з окопів. Одначе хлопці не кидали окопів. Зав'язався довгий затяжний бій. Більшовики кинули біля 500 кращих НКВД-истів і більшість в них озброєних «снайпери». Бій тривав від 11 години ранку до 8 години вечора. Червоні чотири рази йшли в атаку і чотири рази відступали, лишаяючи на полі бою вбитих і ранених. Був сніг і мороз, хлопці по черзі ходили до вогню грітися і дещо перекусити. Червоні відступили, залишивши на полі бою 20 вбитих і ранених 30 чоловік. Наші втрати: вбитих 0, ранених 11. Це було дня 29 березня 1944 р.»¹⁹⁹⁷.

Як бачимо, звіти протиборчих сторін подібні, відрізняється дата бою і кількість втрат. Проте бої на Житомирщині були далеко не наймасштабнішими, найбільша битва, яку провела повстанська армія з радянськими внутрішніми військами, мала місце у квітня 1944 р. в районі с. Гурби на межі Рівненської та Тернопільської областей. З початком квітня, місяця, коли ліси стали зеленими, командування УПА-«Південь» віддало наказ своїм з'єднанням концентруватися в лісових масивах на південному сході Рівненщини та півночі Тернопільщини для того, аби розпочати масштабний рейд в напрямку сучасної Хмельницької, Вінницької та Черкаської областей. До 20-х чисел квітня 1944 р. в Кременецьких лісах зібралося 4 – 4,5 тисяч вояків УПА-«Південь» та УПА-«Північ», з яких 2,5 – 3 тисячі були озброєні, а 1 – 1,5 тисячі новобранців. Також у лісах розташувалося декілька таборів із місцевими цивільними чоловіками, які переховувалися від мобілізації до Червоної армії. Повстанські сили були згруповані в куренях «Непитайла», «Бувалого» (А.Трачук), «Довбенка», «Лиха» (О.Кайдаш), «Рова» (О.Степчук), «Сторчана», «Докса» (С.Котик), «Мамає» (І.Сало) двосотенних групах «Панька» і «Залізняка». Колегіальне командування повстанським угрупованням під час битви здійснювали командири УПА-«Південь»: «Леміш» (В.Кук), «Ясень» (М.Свистун), «Кропива» (В.Процюк) та УПА-«Північ»: «Еней» (П.Олійник) і «Гриць» (Д.Казван)¹⁹⁹⁸.

¹⁹⁹⁷ Український здвиг: Волинь. 1939 – 1955. – С. 475-477.

¹⁹⁹⁸ Детальніше див.: Марчук І. Гурбенський бій мовою свідчень, фактів, документів // Визвольний шлях. – № 11. – 2002. – С. 11-14; Вовк О. До питання про найбільшу битву УПА під Гурбами // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск до 60-річчя УПА. – Дрогобич, 2002. – С. 125-137; Марчук І., Тищенко О. Гурби: квітень 1944-го. – Рівне, 2002. – С. 15-18; Внутренние войска в

Велика концентрація людей у лісовому масиві була помічена радянськими органами безпеки, які протягом 21 – 27 квітня 1944 р. розпочали масштабну антиповстанську акцію. 21 квітня до сіл поблизу лісу було стягнуто великі контингенти ВВ НКВС (за радянськими даними – 15 тисяч солдатів і офіцерів (за повстанськими 25 – 35 тисяч^{1999*}) з артилерією, легкими танками (16 штук), авіацією і кавалерією^{**}).

Зранку 22 квітня почався масштабний артилерійський обстріл і бомбардування лісових масивів, який тривав з невеликими перервами добу. На світанку 23 квітня війська НКВС розпочали атаки на позиції повстанців, які місцями переростали в рукопашні бої. Після цілоденних боїв, повстанці відійшли на нові оборонні рубежі в районі сіл Гурби, Велика Мощаниця, Чернява, Святе, Грабовець і вздовж річок Замишівка і Понура. Військам НКВС протягом першого дня боїв вдалося відрізати від основних сил і розпорошити курінь О.Кайдаша («Лиха»), а також знищити табір втікачів від мобілізації. 24 квітня найзапекліші бої із використанням авіації, танків і артилерії розгорілися в околиці с. Гурби, де бійці ВВ НКВС намагалися прорвати оборону і витіснити повстанців на безлісий простір. За іронією долі с. Гурби обороняв курінь І.Сала («Мамая»), колишнього майора Червоної армії, уродженця Полтавщини, який після втечі з німецького полону, в 1943 році приєднався до УПА. В ході бою під Гурбами війська НКВС втратили підбитими два танки, але не зуміли зламати повстанську оборону. Протягом ночі на 25 квітня, командування оточених з'єднань прийняло рішення розділитися на три групи і під ранок вирватися в трьох різнобічних напрямках. Рано вранці 25 квітня 1944 р. повстанці групами приблизно по тисячі бійців прорвалися в напрямку Дерманського і Суразького лісових масивів²⁰⁰⁰.

Впродовж 26 – 27 квітня 1944 р. війська НКВС здійснювали «зачистку» лісу і навколишніх сіл, переслідування відступаючих з'єднань УПА не було організоване. Обидві протиборчі сторони подали діаметрально протилежні дані про втрати. За радянськими звітами, війська НКВС у боях втратили 11 убитих і 46 поранених проти 2018 убитих і 1570 полонених упівців. За різним повстанськими звітами, урядові

Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг. Документы и материалы. – С. 627-628.

¹⁹⁹⁹ Вовк О. До питання про найбільшу битву УПА під Гурбами // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск до 60-річчя УПА. – Дрогобич, 2002. – С. 125-126.

* Різниця в цифрах з'явилась від того, що радянські дані подавали лише війська НКВС, тоді, як повстанське командування стверджувало, що участь в операції крім внутрішніх військ брали частини Червоної армії другої фронтової лінії (Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 8. – С. 22).

** За радянськими даними, в операції брали участь 14 батальйонів внутрішніх військ (по 713 багнетів у кожному), кавалерійський полк внутрішніх військ, 16 танків дивізії імені Дзержинського, авіація (Внутренние войска в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг. Документы и материалы. – С. 627).

²⁰⁰⁰ Детальніше див.: Літопис УПА. Нова серія. – Т. 8. – С. 430-443.

війська втратили 800 осіб убитими й невідому кількість пораненими. Власні втрати повстанці оцінювали як 180 – 200 убитими (озброєних вояків) з яких під час бою загинуло 80, а 100 – 120 потрапили пораненими до полону і були замордовані, 200 убитих (новомобілізованих без зброї). 300 новомобілізованих і цивільних, які ховалися в лісах, потрапили до полону²⁰⁰¹.

Більш-менш точні дані про втрати УПА можна почерпнути зі звітів НКВС про захоплену зброю. Чекісти після бою в якості трофеїв мали один літак У-2, сім гармат калібром 45 мм, 15 мінометів, 42 ручні кулемети, 31 МП, 298 гвинтівок, 5 мотоциклів, 120 возів і 129 коней, 56 тон зерна²⁰⁰². Зважаючи на кількість зброї, можна припустити, що реально загони УПА втратили 370 – 380 осіб убитими і полоненими (із числа озброєних повстанців), скільки загинуло новомобілізованих цивільних чи втікачів від мобілізації сказати складно, також таємницею залишається кількість убитих і поранених енкаведистів, але, очевидно, йдеться також про декілька сотень осіб.

У гурбинських боях жодній зі сторін не вдалося досягти цілковитого успіху. Повстанці не зуміли завершити концентрацію сил для «стрибка» на схід, а ВВ не змогли повністю знищити великих упівських з'єднань.

28 квітня 1944 р. 19-та бригада ВВ НКВС під командуванням полковника Тимофєєва, яка брала участь у боях в Гурбах, була скерована для проведення «зачистки» лісових масивів у напрямку до р. Случ. Вранці 29 квітня внутрішні війська отримали інформацію про бій між куренем УПА «Докса» і червоноармійцями із 70-ї армії. Чекісти з'ясували, що в с. Желізниці повстанці із засідки вбили 18 військовослужбовців Червоної армії. Близько 6 години ранку 19-та бригада ВВ атакувала село, але нашттовхнулася на опір з боку повстанців. Запеклий бій згодом перекинувся на сусіднє с. Гронне. До вечора 29 квітня військам вдалося розбити розквартировані в селах повстанські відділи. Упівці втратили 255 осіб убитими, але втрати чекістів були майже адекватними – 240 рядових і офіцерів²⁰⁰³.

У травні 1944 р. мали місце масштабні зіткнення між ВВ НКВС і повстанцями із Групи «Лисоня» на Тернопільщині. Зокрема, 15 травня неподалік с. Дуплиська Заліщицького району повстанські сотні «Лева» і «Черняка» були оточені військами. Вирываючись із оточення, повстанці, за власними звітами, втратили 3 чоловік убитими, знищивши при цьому 43 (!) противників, що виглядає малоімовірним.

²⁰⁰¹ Там само. – С. 430-443.

²⁰⁰² Вовк О. До питання про найбільшу битву УПА під Гурбами. – С. 125-137.

²⁰⁰³ Motyka G. *Ukrainśka partyzantka. 1942 – 1960.* – S. 491-492.

Тоді ж відбувся бій між повстанцями з відділу «Голуба» й військами НКВС коло с. Голіград того самого району у якому урядові сили буцімто втратили 195 осіб²⁰⁰⁴.

У результаті бойової операції опергрупи Бережанського райвідділу НКВС 3 серпня 1944 р. неподалік с. Лісники Бережанського району було знищено школу радистів обласного проводу ОУН(Б), якою керував Ф.Королюк («Холодний»), а викладачем радіосправи – колишній офіцер Червоної армії «Андрій». Школа налічувала 40 слухачів (30 юнаків і 10 дівчат)²⁰⁰⁵. Чекісти також викрили в Лісниках криївку із цінною радіоапаратурою²⁰⁰⁶.

11 серпня 1944 р. повстанці із сотні «Полтавці» на шляху Козова – Зборів неподалік с. Красне Зборівського району з засідки розбили групу чекістів, які конвоювали ново мобілізованих чоловіків. У бою 30 співробітників НКВС загинуло, 47 дістали поранення. 600 рекрутів розбіглись²⁰⁰⁷.

19 серпня 1944 р. війська НКВС спільно із одним кавалерійським та двома мотоциклетними полками Червоної армії з Першого українського фронту провели великі антиповстанські операції на Львівщині в безпосередньому тилу фронтових військ. Внаслідок операції, за радянськими повідомленнями, було розбито 36 повстанських відділів і боївок, при чому начебто загинуло 4315 повстанців²⁰⁰⁸.

Упродовж 18 серпня – 9 вересня 1944 р. війська НКВС при допомозі частин Четвертого українського фронту, провели масштабні операції проти повстанців у Дрогобицькій області. В ході боїв повстанці, за радянськими повідомленнями, втратили буцімто 1174 осіб убитими і 1180 осіб полоненими²⁰⁰⁹.

Чергові важкі бої між УПА і внутрішніми військами мали місце в околиці Карівського лісового масиву Сокальського району Львівської області. 27 серпня 1944 р. чекісти отримали інформацію про перебування в лісі куреня «Галайда» (до 450 багнетів). До операції проти повстанців було залучено 250 бійців ВВ, 450 прикордонників, 150 кіннотників із 29 гвардійського полку, а також батарею 82-міліметрових мінометів. Близько 5.30 ранку 29 серпня 1944 р. повстанці були попереджені місцевими мешканцями про наступ, що дозволило їм зайняти вигідні для оборони позиції. О 6-й ранку ВВ розпочали артилерійську підготовку, що тривала до 9 години ранку. В ході подальшого наступу на ліс війська НКВС нашттовхнулися на запеклий опір. Атаки, які безперервно тривали до 15 год. 50 хв.

²⁰⁰⁴ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 68, арк. 63; Літопис УПА. – Т. 12. – С. 29.

²⁰⁰⁵ Там само, т. 69, арк. 8.

²⁰⁰⁶ Там само. – арк. 9.

²⁰⁰⁷ Літопис УПА. – Т. 12. – С. 32.

²⁰⁰⁸ Гриневич В. Підводна частина Айсберга: роль Червоної армії у боротьбі з українським повстанським рухом (1944 – 1945). – С. 114-115.

²⁰⁰⁹ ДАЛО, ф. П-5001, оп. 6, спр. 45, арк. 82.

були безуспішними. Більше того, застава 104-го прикордонного загону несподівано потрапила в упівську засідку і втратила половину особового складу. Коло 18 год. 40 хв., після перегрупування, розпочався новий артобстріл повстанських позицій, який тривав до 19 год. 30 хв. Поновні спроби атак продовжилися до 21 години. Вночі на 30 серпня 1944 р. повстанські відділи вирвалися з оточення. Внаслідок бою обидві сторони подали суперечливі відомості про свої та чужі втрати. За радянською інформацією упівці втратили 625 осіб убитими (що насправді перевищувало загальну кількість учасників бою з їхнього боку), а свої втрати урядові війська оцінили в 32 загиблих. Повстанці визнали втрату лише 10 осіб убитими, натомість стверджували, що ліквідували близько 300 противників²⁰¹⁰.

Кінець серпня – початок вересня 1944 р. позначився важкими боями ВВ НКВС із повстанцями за райцентр Козову²⁰¹¹ та в лісах над річкою Золота Липа на Тернопільщині²⁰¹². У обох випадках протиборчі сили використовували артилерію і вказували на значні (по декілька сотень осіб) втрати противника.

13 вересня важкі бої розгорілися за містечко Богородчани Станіславівської області, до якого увійшло близько 300 повстанців. Судячи зі звіту керівника райвідділу НКВС повстанці мали на меті звільнити ув'язнених із місцевої тюрми. Аби не допустити цього, чекісти розстріляли всіх в'язнів, навіть тих, хто перебував під слідством²⁰¹³.

Того самого 13 вересня, коли мала місце атака на Богородчани, повстанський відділ в силі 200 вояків (за оцінками співробітників НКВС) атакував містечко Лисець Станіславівської області. Схема бою була такою ж як в Богородчанах – знищено вузол зв'язку, підпалено будинки НКВС і НКДБ. Бій у містечку тривав протягом трьох годин²⁰¹⁴.

17 вересня 1944 р. великий повстанський загін у складі двох куренів під командуванням О.Польового («Остапа») і В.Якубовського («Бондаренка») розбив поблизу с. Волиця Бережанського району підрозділ ВВ НКВС. У ході бою енкаведисти втратили 102 військовослужбовців убитими²⁰¹⁵.

Ще один масштабний бій між УПА і військами НКВС мав місце 17 вересня 1944 р. в районі с. Урмань Бережанського району Тернопільщини. Після безрезультатної акції із прочісування лісового масиву, до повстанської засідки потрапила 3-тя рота

²⁰¹⁰ Літопис УПА. – Т. 39. – С. 41-43.

²⁰¹¹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4. – С. 269; Український здви́г: Поділля. 1939 – 1955. – С. 131.

²⁰¹² Літопис УПА. – Т. 12. – С. 37-38.

²⁰¹³ Український здви́г: Прикарпаття. 1939 – 1955. – С. 193-194.

²⁰¹⁴ Там само. – С. 195.

²⁰¹⁵ Літопис УПА. – Т. 12. – С. 38-40.

187 батальйону ВВ НКВС, яка була майже повністю знищена перехресним вогнем. У бою загинуло 97 військовослужбовців²⁰¹⁶.

Наприкінці вересня 1944 р. розвідка НКВС отримала інформацію про перебування великого повстанського з'єднання в лісах на північ від райцентру Перемишляни Львівської області. Йшлося про курінь «Сіроманці» (силою до 500 стрільців) під командуванням колишнього старшого лейтенанта-танкіста Червоної армії, полтавчанина Д.Карпенка («Яструба»), який у другій половині вересня 1944 р. прибув на Львівщину із Тернопільської області. 30 вересня 1944 р. 19-та бригада ВВ НКВС, якою на той час командував підполковник Бромберг, посилена чотирма танками оточила лісовий масив і почала артобстріл і атаки. З 9-ї до 23 години було проведено 22 безуспішні спроби прорвати повстанські позиції. Вночі упівці відступили до с. Пнятина і зайняли нові оборонні позиції. Наступного дня у боях під Пнятином війська втратили підбитим один танк, а повстанці зуміли вирватися з оточення і відійти в північному напрямку²⁰¹⁷. Внаслідок боїв обидві сторони понесли важкі втрати. За радянськими звітами курінь УПА втратив 165 осіб убитими і 15 полоненими, а бригада НКВС 105 убитими. За повстанськими звітами курінь втратив лише 17 убитими і 25 пораненими, а внутрішні війська 200 – 250 осіб убитими²⁰¹⁸.

10 – 11 жовтня 1944 р. силами 20-ї і 24-ї бригад ВВ НКВС було розбито і ліквідовано відділ УПА «В'юна», що оперував у лісових масивах за 20 – 30 км на захід від Рівного. Внаслідок важких боїв із карателями, сотня втратила 103 стрільців убитими і 13 полоненими, після чого припинила своє існування. Власні втрати під час операції органи НКВС подали як – 15 убитими і 4 пораненими²⁰¹⁹.

Упродовж жовтня – листопада 1944 р. низка важких для УПА боїв мала місце на Тернопільщині. Так, 25 жовтня 1944 р. ВВ, на допомогу яким прибула штурмова авіація, розбили повстанський відділ у с. Сороки Тербовлянського району Тернопільської області. Внаслідок бою населений пункт згорів, повстанці втратили 76 осіб убитими (з них 15 осіб згоріли або задихнулися в диму)²⁰²⁰. 26 листопада 1944 р. в лісовому масиві поблизу с. Панасівка Заложцівського району був розбитий курінь «Романа», який втратив (за даними НКВС) 271 повстанця убитими (при цьому війська захопили 216 одиниць стрілецької зброї, 2 міномети, 53 підводи із боєприпасами, одягом і продовольством)²⁰²¹. Тоді ж поблизу Ланівців великих втрат

²⁰¹⁶ Motyka G. *Ukraińska partyzantka. 1942–1960.* – S. 494.

²⁰¹⁷ Ibidem.

²⁰¹⁸ Літопис УПА. – Т. 12. – С. 44.

²⁰¹⁹ Motyka G. *Ukraińska partyzantka. 1942–1960.* – S. 495.

²⁰²⁰ Гриневич В. Підводна частина Айсберга: роль Червоної армії у боротьбі з українським повстанським рухом (1944 – 1945). – С. 127.

²⁰²¹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 69, арк. 40.

знав курінь «Панька» (40 осіб убитими, в тому числі й курінний)²⁰²²; неподалік Збаража – курінь «Поливоди» (у трьох боях втратив 18, 34 і 74 осіб убитими, в тому числі й курінного та його заступників)²⁰²³.

Проте, успіхи, які війська НКВС мали у боях з УПА восени 1944 р. були далеко не такими абсолютними, як це подавалося в звітах. Про реальний стан речей добре знали в керівництві республіки, де внутрішні війська піддавалися жорсткій критиці за малоефективність і боягузтво. У цьому контексті надзвичайно цікавими є стенограми засідання Рівненського обкому КП(б)У від 11 вересня 1944 р. Зокрема, виступаючи на зібранні облвоєнком Ракшин заявив: «Мені здається, що одним із недоліків роботи військових частин, які діють на території Рівненської області, військ НКВС є те, що коли ми виявимо банду, то в нас її бояться переслідувати до остаточного винищення. Це суттєвий недолік. Якщо якась частина виявила банду, пішла її слідами, банда відійшла в ліс, а війська не заходять до лісу її слідами, бо виявляють, якщо висловитися грубо, бояться, що в лісі їх переб'ють»²⁰²⁴. Аналогічні звинувачення внутрішнім військам на тому ж засіданні висловив і голова Рівненського облвиконкому Васильківський: «Банди діють дрібними групами по 50 – 60 осіб. Так чому ж гарнізони в 50 – 60 осіб бояться йти в ліс? Мені здається, що коли б вони не мали цього страху, не тримали б охорони більшої за гарнізон, а то виявляється справжній страх»²⁰²⁵. Так само, різкій критиці піддавалося командування ВВ НКВС за фальшиві звіти про кількість убитих повстанців. Зокрема, вказувалося на один типовий звіт у якому йшла мова про 50 загиблих упівців у яких захопили лише 2 гвинтівки й 3 гранати²⁰²⁶.

Великі клопоти, які повстанський рух та націоналістичне підпілля завдавали радянському режимові й тилам Червоної армії фіксували повідомлення німецької військової розвідки. Зокрема, у листопадовому 1944 р. донесенні вказувалося: «Кількість озброєних і активно діючих вояків УПА досягає 60 тисяч осіб* . За даними, які надходять від офіцерів німецької розвідки, повітряної розвідки та з показань радянських перебіжчиків, слідує, що цей рух активний і наносить росіянам суттєву шкоду. УПА знаходить підтримку в широких народних масах, які надають допомогу в лікуванні поранених у підпільних лазаретах, постачають продукти харчування, забезпечують кур'єрську службу тощо. Ставлення населення до ОУН,

---

²⁰²² Там само.

²⁰²³ Там само, арк. 40-41.

²⁰²⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 924, арк. 13-14.

²⁰²⁵ Там само, арк. 17.

²⁰²⁶ Там само, арк. 20.

* Очевидно, що йшлося не лише про вояків УПА, але й про озброєних членів підпілля ОУН(Б).

УПА й УГВР слід розцінювати як дружнє або як симпатизуюче. З розвідувальних донесень слідує, що активність українських банд змушує Червону армію використовувати на своїх базових пунктах колючий дріт у нічний час»²⁰²⁷.

Аналогічні відомості подавалися й в іншому донесенні німців за листопад 1944 р.: «Використання УПА здійснюється за політичними директивами ОУН. Головним завданням УПА (після відступу німців і замороження конфлікту з поляками) є боротьба проти радянської влади і Червоної армії. (...) Діяльність УПА перетворилась в серйозну проблему для радянського керівництва, яке змушене тепер використовувати для боротьби з повстанцями значні військові сили (війська НКВС і частини Червоної армії чисельністю до дивізії) (...) Іншою формою боротьби ОУН і УПА є послаблення Червоної армії через підірвану діяльність, до якої залучена більша частина населення Західної України і Волині. Для цієї мети служили зрозумілі для червоноармійців накази керівництва УПА, якими заборонялося нападати на червоноармійців не в бойовій обстановці, але, поряд з тим, вимагалось безпощадно знищувати політичне керівництво. Серед червоноармійців-українців також ведеться агітація за їх перехід на бік УПА і пропаганда проти політичної та соціальної системи Рад»²⁰²⁸.

Одночасно із масштабною збройною боротьбою, яка точилася між військовими підрозділами ВВ НКВС та повстанської армії, на всій території України розгорнулася ще одна, «тиха» війна наймогутнішої в світі спецслужби з українським націоналістичним підпіллям. Першими під удар спеціалістів НКВС і НКДБ попало підпілля ОУН(Б) у Східній, Центральній та Південній Україні. З огляду на те, що підпільна мережа в цих регіонах була відносно молодою (тобто почала створюватися лише в 1941 р.) викрити і знищити її було набагато простіше, ніж на території Західної України. Уже наприкінці травня 1944 р. органи НКВС і НКДБ викрили мережу ОУН(Б) на Дніпропетровщині. З допомогою масових арештів було розгромлене обласне керівництво підпілля, а також підпільна мережа у дванадцяти районах області та в місті Дніпропетровську²⁰²⁹. Через агентуру радянським спеціальним службам вдалося також встановити персональний склад підпілля в інших п'яти районах Дніпропетровщини, що дозволяло продовжувати масштабний розшук оунівців у регіоні²⁰³⁰. Також весною 1944 р. було практично повністю знищене підпілля ОУН(Б) на Мелітопольщині²⁰³¹, частково ліквідовано

²⁰²⁷ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 166, арк. 1-2.

²⁰²⁸ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 166, арк. 34-35; 55-56.

²⁰²⁹ Український здвиг: Наддніпрянщина. 1941 – 1955. – С. 398.

²⁰³⁰ Там само. – С. 398.

²⁰³¹ Там само. – С. 378-383.

націоналістичне підпілля на Донбасі²⁰³². Влітку 1944 р. масові арешти і страти підпільників ОУН(Б) мали місце в Запорізькій та Чернігівській областях²⁰³³. Восени 1944 р. було завершено черговий етап боротьби з підпільними структурами бандерівської ОУН на Дніпропетровщині. Зокрема, в цій області від травня до жовтня 1944 р. органами НКВС і НКДБ було арештовано 225 членів ОУН²⁰³⁴. Звітуючи про свої успіхи, чекісти автоматично розкрили масштабність підпільної структури ОУН(Б) на Дніпропетровщині: «З моменту звільнення Дніпропетровської області від німецько-фашистських окупантів Управлінням НКВС викриті та арештовані 282 учасники ОУН. При арешті яких було виявлено зброю, спеціальну літературу підпільного видавництва ОУН, апарати для множення друкованої продукції, перепустки для відправки добровольців у повстанську армію, умовні коди для листування та інші документи, які характеризують методи та розміри ПІДРИВНОЇ діяльності українських націоналістів. Накопичений нами досвід з викриття та розвінчання методів і тактики контрреволюційної діяльності ОУН у перших кварталах 1944 року сприяли підвищенню якості проведених нами справ і більш глибокого викриття та ліквідації ОУНівського підпілля в III кварталі. У цей період нами були викриті та ліквідовані організації українських націоналістів в низці районів області, так, наприклад: 1. В Синельниківському районі виявлена організація українських націоналістів, зі складу якої арештовано 19 осіб; 2. У Верхньодніпровському районі – 23 осіб; 3. У Дніпродзержинському районі – 17 осіб; 4. В Нікопольському районі – 10 осіб; 5. В Широківському районі – 15 осіб; 6. В Криворізькому районі – 21 особа.

Поряд з цим, нами арештовані учасники ОУН в Магдалинівському, Криничанському, Новомосковському та інших районах області.

Виявлено і взято на оперативний облік учасників ОУН:

А) у II кварталі – 711, в тому числі по районах області: 1. По Криворіжжю – 217; 2. По Покровському району – 96; 3. По Магдалинівському району – 99; 4. По Нікопольському району – 28; 5. По Синельниківському – 29; 6. По Новомосковському – 19; 7. По Верхньодніпровському – 61; 8. По Дніпродзержинському – 29; 9. По Широківському – 78; 10. По Царичанському – 13; 11. По Павлоградському – 17; 12. По Васильківському – 25.

Б) В III кварталі – 744

²⁰³² Нікольський В.М. Підпілля ОУН(б) у Донбасі. – С. 115.

²⁰³³ Український здви́г: Наддніпрянина. 1941 – 1955. – С. 417-434.

²⁰³⁴ Там само. – С. 438.

в тому числі по районах області: 1. По Чкаловському району – 49; 2. По Верхньодніпровському – 38; 3. По Дніпродзержинському – 82; 4. По П'ятихатинському – 27; 5. По м. Дніпропетровську – 127; 6. По Дніпропетровському району – 56; 7. По Криворіжжю – 244; 8. По Софіївському району – 29; 9. По Синельниківському району – 43; 10. По Нікопольському району – 49.

Слабо поставлена справа боротьби з оунівським підпіллям в НАСТУПНИХ районах: Котовському, Межіївському, Петропавлівському, Солонянському, Царичанському, Юріївському»²⁰³⁵.

Упродовж 1944 р. органи держбезпеки СРСР зуміли викрити провід ОУН(Б) на ОСУЗ (Київський). Внаслідок чого був арештований керівник підпілля І.Нагірний, розгромлені окружні структури ОУН(Б) на Київщині (Білоцерківський, Тарашанський, Корсунський, Переяславський), обласні центри підпілля в Полтавській, Сумській і Чернігівській областях, окружні проводи в Яготині, Золотоноші, Кременчуці, Олександрії, Конотопі, 34 районні і сільські організації²⁰³⁶.

До кінця жовтня 1944 р. фронт німецько-радянської війни покину територію України. ГК УПА і Провід ОУН(Б) отримали можливість провести певні підсумки десятимісячного періоду від січня до жовтня 1944, коли територія діяльності УПА стала ареною протистояння гігантських армій.

На момент відступу німців на території України залишилося 14 найвищих керівників підпілля, які входили до складу Головного проводу. Це – Р. Шухевич (головний командир УПА і керівник всього підпілля бандерівської ОУН); Р.Кравчук (керівник підпілля ОУН(Б) в Галичині); В.Кук (керівник підпілля ОУН(Б) на ОСУЗ і ПЗУЗ); О.Гасин (колишній військовий референт Головного проводу і колишній шеф штабу УПА, на кінець 1944 р. не обіймав конкретних посад, але був членом Головного проводу); М.Арсенич (керівник референтури СБ Головного проводу); О.Луцький (член Головного проводу, до кінця жовтня 1944 р. був командувачем УПА-Захід-Карпати); Д.Грицай (член Головного проводу, шеф штабу УПА); Я.Бусел (член Головного проводу, співробітник Головного осередку пропаганди – ГОСПу бандерівської ОУН); М.Степаняк (член Головного проводу); П.Дужий (референт пропаганди Головного проводу); Д.Маївський (політичний референт Головного проводу); В.Сидор (член Головного проводу, командуючий УПА-«Захід»); П.Федун (член Головного проводу, керівник політвиховного відділу УПА-«Захід»)²⁰³⁷.

²⁰³⁵ Український здвиг: Наддніпрянщина. 1941 – 1955. – С. 439-441.

²⁰³⁶ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940 – 1950). – Т. 1. – С. 353.

²⁰³⁷ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 6, арк. 71-73.

У листопаді 1944 р. частина керівництва воюючої України зібралася на Рогатинщині (за іншими даними – на Тернопільщині). На засідання Проводу ОУН(Б) прибули Р.Шухевич, Д.Маївський, Д.Грицай, Я.Бусол, Д.Клячківський, В.Кук та ін²⁰³⁸. Керівники підпілля обговорювали два основні питання – справу НВРО (про неї йшлося в четвертому розділі) і тактику подальшої боротьби в умовах реставрації сталінського режиму. Учасники зібрання констатували, що особливо під час проходження фронту постраждали відділи УПА на Центральній Україні, Волині й Поліссі, що призвело до чисельної переваги повстанського руху в Галичині. Виходячи із реалій підрадянської боротьби, лідери руху розробили відповідні тактичні засади, які лягли в основу виданих 15 листопада 1944 р. інструкцій («До Країв»). Передбачалася реорганізація підпільної мережі ОУН(Б)²⁰³⁹. Зокрема, в Галичині створювалося три Крайові проводи – Карпатський, Подільський і Львівський. На Волині та Поліссі створювалося два Крайові проводи – Північно-західний і Північно-східний. Протягом зими 1944 – 1945 рр. підпілля мало втримати існуючі позиції, а також реорганізувати всі ланки своєї структури. Зокрема, передбачалося зробити мережу ОУН більш мобільною, задля чого пропонувалося скоротити кількість референтур у проводах усіх рівнів. Повстанські відділи мали також підвищити свою мобільність, позбутися ненадійних кадрів, великих обозів, важкого озброєння, подбати про обладнання надійних криївок. За кожним окремим відділом закріплювався район діяльності. Повстанські відділи не повинні були бездіяти в очікуванні наказів від вищих штабів, задля підвищення їхньої активності, відділи в оперативному плані підпорядковувалися тереновим керівникам мережі ОУН(Б). Також повстанці мали відмовитися від регулярно-військової форми боротьби й остаточно перейти до діяльності партизансько-диверсійними методами. Прискіпливу увагу мережа підпілля і повстанські відділи мали звертати на ведення розвідки і контррозвідки, у зв'язку з чим особливо посилювалася роль СБ²⁰⁴⁰.

Усі перераховані вище зміни обумовлювалися важкими втратами, які понесло підпілля й Повстанська армія впродовж 1944 р. Бої з німецькими і радянськими фронтовими частинами, акції червоних партизанів, використання великих сил внутрішніх військ, застосування авіації, артилерії і танків проти повстанців дали свої результати. УПА-«Північ» від січня до кінця жовтня 1944 р. втратила убитими, пораненими і полоненими понад 70% особового складу (з 10 – 11 тисяч лишилося 3

²⁰³⁸ Там само, т. 13, арк. 72-73.

²⁰³⁹ Там само, арк. 74.

²⁰⁴⁰ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 6, арк. 74-77.

–3,5 тисяч вояків*), УПА-«Південь» близько 50% (з 1-1,5 тисяч у березні 1944 р. до жовтня лишилося 500 – 700 стрільців), УПА-«Захід» – коло 20–25% (з 18 тисяч влітку 1944 р. лишилося 13–14 тисяч – у листопаді – грудні 1944 р.). Особливо великі втрати УПА-«Північ» на Волині і Поліссі були обумовлені тим, що в цьому регіоні відбувався т. зв. застій фронту (від січня–лютого до середини серпня 1944 р.). У період «застою» радянський режим особливо активно проводив знищення повстанських відділів як з допомогою збройних акцій, так і з допомогою агентури**.

Чи не найбільш дошкульним ударом по українському підпіллю на початку 1945 р. стало вдале «полювання» на командувача УПА-«Північ» Д.Клячківського. Отримавши агентурним шляхом інформацію про заплановане на 30 січня 1945 р. перебування Д.Клячківського на хуторі Оржів Клеванського району Рівненської області, радянські спецслужби спланували і вдало провели клевансько-оржівську операцію. Силами 20-ї і 24-ї бригади ВВ НКВС було блоковано найближчі лісові масиви і населені пункти в околиці Оржева. Під час «прочісування» лісового масиву 10 лютого 1945 р. бійці 233 батальйону 20-ї бригади ВВ під командуванням лейтенанта Хабібуліна несподівано натрапили на групу з трьох повстанців, які спробували вислизнути із оточення. Після бою і переслідування, повстанці були вбиті²⁰⁴¹. Серед убитих повстанців виявилися Д.Клячківський, його помічник Б.Куницький і охоронець М.Колосюк*.

* За даними першого секретаря Рівненського обкому компартії, від лютого 1944 р. до лютого 1945 р. на території Рівненщини відділи УПА і підпілля ОУН втратили 15303 особи убитими і 18066 осіб – полоненими. Також на території області було заарештовано 1246 «бандпосібників» і затримано 13136 дезертирів і тих, хто ухилився від мобілізації, 6913 чоловік – вийшли «з повинною». (Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. – Кн. II. – С. 188-189). На території Волинської області, за даними обкому КП(б)У, за той же період загинуло 6316 повстанців і підпільників, полонено – 4144 особи, вийшло «з повинною» – 5121 чоловік. (Там само. – С. 171). Скоріш за все, ці дані серйозно перебільшені, а до числа убитих та полонених «бандитів» зараховані втікачі від мобілізації та мирні мешканці. На такі припущення «наштовхує» довідка про ліквідацію найбільших «банд» у Рівненській області від 1 лютого 1944 р. до 25 лютого 1945 р. Тоді, як у загальному звіті керівники Рівненського обкому обраховували кількість убитих і полонених повстанців цифрою понад 33 тисячі, то у конкретному звіті цифри серйозно «зменшилися» становили 3739 осіб убитими і 1389 осіб полоненими. Тобто, загалом виходило 5128 осіб, що є більш-менш вірогідними даними про втрати ОУН(Б) і УПА на Рівненщині від початку лютого 1944 до кінця лютого 1945 р. (Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4. – С. 332-336). Якщо припустити, що втрати підпілля у Волинській області в звітах також були завищені майже в 10 разів, то реально загиблих і полонених в області було 1,5 – 2 тисячі осіб. Таким чином, по двох областях Волині й Полісся втрати УПА-«Північ» і підпілля ОУН(Б) могли складати, від лютого 1944 до лютого 1945 року, приблизно 7 – 7,5 тисяч осіб.

** Уже до березня 1945 р. НКВС і НКДБ по Волинській і Рівненській областях мало в своєму розпорядженні 10 тисяч 588 резидентів, агентів-«внутрішників», агентів-«маршрутників», інформаторів (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 926, арк. 177).

²⁰⁴¹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4. – С. 311.

* Про життя, діяльність і обставини загибелі Д.Клячківського див.: Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський-«Клим Савур». – Рівне, 2009.

Загалом від лютого 1944 р. до лютого 1945 р. повстанська армія і підпілля ОУН(Б) понесло великі втрати насамперед у командних кадрах. Лише по Рівненській області було убито 149 і захоплено 55 керівників руху²⁰⁴². По Волинській області ці втрати сягнули 214 і 15 осіб відповідно²⁰⁴³. По Тернопільській області – 98 (убитими і полоненими)²⁰⁴⁴. По Станіславській області – 233 особи (убитими), 179 (полоненими)²⁰⁴⁵. По Дрогобицькій області (від серпня 1944 до березня 1945 р.) – 221 (убитими) і 343 (полоненими)²⁰⁴⁶. По Львівській області – 204 (убитими) і 524 (полоненими)²⁰⁴⁷.

Попри важкі втрати, підпілля ОУН і відділи УПА намагалися не зменшувати активності. Лише протягом липня – листопада 1944 р. тільки на Волині й Поліссі упівці провели 800 нападів на військові, господарські та адміністративні об'єкти. Намагаючись поширити територіальні межі своєї діяльності, повстанське командування наприкінці 1944 р. активізує рейдову війну. Зокрема, 12 грудня 1944 р. загін «Стародубський» вирушив у рейд на територію Білорусії, пройшовши з боями понад 300 км північніше від р. Прип'яті, повстанці 10 січня 1945 р. повернулися на українське Полісся. На зламі 1944 – 1945 рр. територією Житомирської та Київської областей рейдували сотні зі з'єднання УПА «Хмельницький». Рейдували доволі значними силами. За даними радянських спецслужб, наприклад, 25 грудня 1944 р. відділ повстанців чисельністю до 200 вояків зайняв с. Хотино Олевського району Житомирської області, а наступного дня інший відділ УПА чисельністю понад 100 осіб увійшов до с. Кам'янка. Під час спроби перетнути Дніпро і вийти на Чернігівщину було розбито з'єднання УПА «Базар», північною Житомирщиною і Київщиною в перші місяці 1945 р. рейдували з'єднання «Крути» та «Петлюра». Окремим групам повстанців зі з'єднання «Петлюра» вдалося протриматися на Київщині до середини 1945 р. У цей самий час, за даними НКВС, на території сучасної Хмельницької області рейдувало 10 повстанських підрозділів, які з листопада 1944 до лютого 1945 р. провели 79 боїв із внутрішніми військами. До кінця листопада 1944 р. Вінницькою областю рейдували відділи УПА-«Південь» під командуванням «Вира» і «Ясеня»²⁰⁴⁸.

²⁰⁴² Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. – Кн. II. – С. 192-197.

²⁰⁴³ Там само. – С. 171.

²⁰⁴⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1702, арк. 52.

²⁰⁴⁵ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4. – С. 382-384.

²⁰⁴⁶ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 75, арк. 12; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1695, арк. 103.

²⁰⁴⁷ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 75, арк. 62.

²⁰⁴⁸ Детальніше див.: Літопис УПА. Нова серія. – Т. 8. – С. 465-574; 644-652; 721-725; 861-874; Літопис УПА. Нова серія. – Т. 18. – С. 470-474.

Для боротьби із повстанським рухом радянські спецслужби невпинно нарощували свою присутність у регіоні. На початок осені 1944 р. до Волинської, Рівненської, Львівської, Тернопільської, Дрогобицької та Станіславської областей було передислоковано понад 32 тисячі бійців ВВ НКВС, танковий батальйон (22 танки), 5 бронепотягів (екіпаж 7700 осіб). Окрім цих сил до боротьби з повстанцями залучили чотири прикордонні полки, 2 тисячі оперативних співробітників НКВС, декілька тисяч бійців ВВ, які дислокувалися в Житомирській, Кам'янець-Подільській, Вінницькій та Київській областях, армійські частини і до 10 тисяч колишніх партизанів²⁰⁴⁹. 27 грудня 1944 р. була видана спеціальна постанова оргбюро ЦК КП(б)У «Про додатковий добір працівників НКВС і НКДБ для роботи в західних областях України». Згідно з якою в регіон було додатково спрямовано протягом перших двох тижнів 1945 р. 1586 співробітників спецслужб із центральних і південно-східних областей УРСР. Оргбюром ЦК КП(б)У ставилася вимога, щоб усі співробітники, яких спрямовували в Західну Україну, були молодими, фізично здоровими мужчинами з добрим знанням української мови²⁰⁵⁰. Загалом, постійно проти УПА та підпілля ОУН на зламі 1944 – 1945 рр. боролосся щонайменше 70 тисяч осіб для збільшення мобільності яких було виділено 200 вантажних автомобілів²⁰⁵¹.

Однак і сили підпілля повстанців у цей період були також вражаючими. Після домобілізації, яку провела УПА-«Північ» у листопаді – грудні 1944 р., кількість її вояків довели до 5 тисяч осіб, ще 2 тисячі перебували в рейдуючих відділах УПА-«Південь», до 14 тисяч в УПА-«Захід». Крім цих сил УПА існувало також збройне підпілля ОУН, яке подвоювало (а то й потроювало) кількість учасників руху. Так, лише на території сучасної Івано-Франківської області, за повідомленнями радянських спецслужб, восени 1944 р. діяло 70 озброєних груп УПА й ОУН чисельністю 21 820 чоловік^{*2052}. Упродовж 1944 р. і початку 1945 р. повстанці почуваються ще наскільки впевнено, що регулярно захоплюють районні центри. Протягом 1944 р. та зими – весни 1945 р. відділи УПА захоплювали 38 райцентрів, при цьому, деякі по декілька разів²⁰⁵³.

²⁰⁴⁹ Лисенко О.Є. Боротьба збройних відділів ОУН і УПА з радянським карально-репресивним апаратом // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. – К., 2005. – С. 339-341.

²⁰⁵⁰ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 3. – С. 117.

²⁰⁵¹ Там само.

* Очевидно, що ці дані були суттєво завищеними. В регіоні восени 1944 р. очевидно оперувало до 7 – 8 тисяч повстанців. Скоріш за все, до вказаної радянськими спецслужбами цифри потрапили люди, які переховувалися в лісах від мобілізації до Червоної армії.

²⁰⁵² Літопис УПА. Нова серія. – Т. 3. – С. 348.

²⁰⁵³ Motyka G. *Ukraińska partyzantka. 1942 – 1960.* – S. 452-461.

Радянські звіти фіксують власні поважні втрати у боротьбі з підпіллям. Так, у серпні – грудні 1944 р., лише в одній Станіславській області радянська сторона втратила від рук повстанців убитими 1704 особи, пораненими 350 і полоненими – 731 людину²⁰⁵⁴. За уточненими даними НКВС, на 10 січня 1945 р. у Львівській області оперувало 116 відділів і боївок УПА та підпілля ОУН(Б) загальною чисельністю 5008 осіб; у Волинській області – 37 відділів і боївок загальною чисельністю – 1830 осіб; у Рівненській області – 119 відділів і боївок загальною чисельністю 4036 осіб; у Дрогобицькій області – 68 відділів і боївок загальною чисельністю 2915 осіб; у Станіславській області – 34 відділи і боївки загальною чисельністю 4470 осіб; у Тернопільській області – 139 відділів і боївок загальною чисельністю 5620 осіб; у Чернівецькій області 19 відділів і боївок загальною чисельністю 692 особи²⁰⁵⁵. Тобто на території УРСР у першій декаді січня 1945 р. сили УПА та озброєні боївки ОУН(Б) склали приблизно 24,5 тисячі осіб (і це лише ті про кого мали відомості оперативні співробітники НКВС). Поряд з цими бойовими підрозділами продовжувала функціонувати мережа підпілля з Крайовими, окружними, надрайонними, районними проводами, станичними організаціями, яка постійно змінювала свою структуру²⁰⁵⁶.

Намагаючись переламати ситуацію на свою користь, органи НКВС проводять мобілізацію місцевого польського й частково українського населення до так званих Винищувальних батальйонів і Груп сприяння (в яких на зламі 1944 – 1945 рр. налічувалося майже 25 тисяч бійців*)²⁰⁵⁷, до повстанців звертаються із закликами скласти зброю, обіцяючи амністію, полонених упівців привселюдно страчують, із колишніх червоних партизанів і перевербованих повстанців створюють спеціальні провокативні групи, які діють під виглядом підрозділів УПА. До середини 1945 р. було створено 157 таких груп у складі 1808 осіб, які з допомогою провокацій убили 1980 і полонили 2013 осіб, але при цьому захопили лише 439 гвинтівок, 31 кулемет, 172 автомати і 79 пістолетів^{2058*}. Цієї зброї, як влучно зауважують сучасні вчені, не

²⁰⁵⁴ Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. – Кн. II. – С. 175.

²⁰⁵⁵ Там само. – С. 170-171.

²⁰⁵⁶ ГДА СБУ, ф.13, спр. 372, т. 3, арк. 279-280.

* З особливим ентузіазмом залучення до винищувальних батальйонів сприймало польське населення (див.: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 929, арк. 65-75).

²⁰⁵⁷ Лисенко О.Є. Боротьба збройних відділів ОУН і УПА з радянським карально-репресивним апаратом. – С. 355.

²⁰⁵⁸ Мотука Г. Українська партизанка. 1942 – 1960. – С. 502.

* Перші псевдоповстанські боївки організовані радянськими спецслужбами починають діяти під виглядом УПА ще при радянських партизанських загонах у 1943 р. З моменту повернення радянської влади, цей напрям боротьби з підпіллям суттєво посилюється. Детальніше про діяльність спецгруп НКВС і НКДБ під виглядом повстанців та підпільників див.: В.Сергійчук Тавруючи визвольний прапор. Діяльність агентури та спецбоївки НКВС-НКДБ під виглядом ОУН-

вистачило б навіть для того щоб озброїти убитих, що свідчить про те, що до категорії вбитих і полонених «бандитів» потрапляли цивільні громадяни, які не мали стосунку до підпілля²⁰⁵⁹

Розуміючи всю серйозність ситуації і тверезо оцінюючи низьку ефективність боротьби проти підпілля та повстанського руху в 1944 р. політбюро ЦК КП(б)У 10 січня 1945 р. прийняло постанову «Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами у західних областях України»²⁰⁶⁰. У документі, зокрема, констатовалося, що попри «деякі досягнення в боротьбі з українсько-німецькими націоналістами», органи НКВС і НКДБ мають цілу низку недоліків у своїй роботі²⁰⁶¹. Між іншим, йшлося про недостатню агітаційну роботу серед місцевого населення; низький рівень ефективності агентурної мережі, яка не могла глибоко проникнути в структури підпілля; шаблонність та нераціональність дій під час здійснення військових операцій; самоусунення місцевого партійного керівництва від збройної боротьби з повстанським рухом і підпіллям²⁰⁶². Важливо наголосити на тому, що під час боротьби з визвольним рухом, радянські органи держбезпеки допускались таких грубих порушень прав цивільного населення*, що це навіть знайшло відображення в постанові політбюро ЦК КП(б)У: «Мали місце абсолютно неприпустимі випадки, коли окремі бійці й офіцери органів НКВС і НКДБ, не розібравшись, застосовують репресії: палять хати та убивають без суду і слідства окремих громадян, які абсолютно непричетні до бандитів, сим дискредитують себе та органи радянської влади»²⁰⁶³.

Заради посилення ефективності боротьби з підпіллям ОУН та УПА та їхнього «остаточного розгрому», органам держбезпеки пропонувалося активізувати роботу всіх підрозділів НКВС, НКДБ, прикордонної служби; посилити агітаційно-пропагандистську роботу в селах поглибивши там «класовий» розкол між біднотою та заможнішими селянами; розширити мережу агентури і максимально «вмотувати» її в структури підпілля; до 15 лютого 1945 р. поставити на облік усіх мешканців Західної України у віці понад 15 років, при цьому «бандитами» слід було

УПА Видання друге, доповнене. – К., 2006; І.Білас Під видом «бандитів» УПА». – Трускавець: Національна школа, 1992.

²⁰⁵⁹ Сергійчук В. Тавруючи визвольний прапор. – С. 115.

²⁰⁶⁰ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 3. – С. 119.

²⁰⁶¹ Там само.

²⁰⁶² Літопис УПА. Нова серія. – Т. 3. – С. 119-120.

* Про злочини, яких припускалися співробітники спецслужб детальніше див. документи: Літопис УПА. Нова серія. – Т. 5. – К. – Торонто, 2002; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1517; спр. 1670; спр. 1673; спр. 1674; спр. 1675 та ін.

²⁰⁶³ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 3. – С. 120.

оголошувати всіх, місце перебування кого неможливо було точно встановити, а їхні родини передбачалось депортувати ** у східні регіони СРСР²⁰⁶⁴.

Також політбюро пропонувало вважати «посібниками бандитів» (із застосуванням відповідних репресивних заходів) усіх тих, хто знаючи про місце перебування повстанців або підпільників не доносив про це в органи НКВС чи НКДБ²⁰⁶⁵. У кожному селі мали бути встановлені відповідальні – десятихатські, які повинні були слідкувати за господарствами сусідів і доносити про всіх підозрілих осіб дільничому співробітнику міліції. Пропонувалося також посилити винищувальні батальйони і «групи сприяння», групи охорони громадського порядку тощо²⁰⁶⁶. Врешті-решт політбюро ЦК КП(б)У зобов'язувало командувача Львівський воєнним округом генерала Смірнова дати розпорядження військам про всебічну допомогу органам НКВС-НКДБ у боротьбі з «бандитизмом»²⁰⁶⁷.

Постанова політбюро від 10 січня 1945 р. стала першим масштабним документом, який надавав боротьбі з визвольним рухом воістину тотального характеру. Жодна людина чи родина в західноукраїнському регіоні тепер не була застрахована від репресій з боку влади, кожен мешканець був зобов'язаний перетворитися на агента-сексота («осведомителя»), перед підпільниками та повстанцями поставав вибір – здатися на милість влади і цим спробувати врятувати власну родину від переслідувань* або продовжувати боротьбу й тим самим прирікати рідних на довічні страждання.

Виконуючи настанови ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У з активізації антиповстанської боротьби, НКВС від початку 1945 р. розпочав масштабні військово-чекістські операції практично в усіх районах Західної України, які увійшли в історію під назвою першої «Великої блокади». Від 10 до 31 січня 1945 р. внутрішніми і конвойними військами НКВС, прикордонниками, армійськими частинами та винищувальними батальйонами було повністю заблоковано лісові масиви Львівської, Станіславської, Тернопільської, Дрогобицької, Чернівецької, Рівненської та Волинської областей. Особливу увагу було зосереджено на лісах Прикарпаття і Галичини. Важкі бої з повстанцями точилися наприкінці січня в околицях Космача,

** Обласні управління НКВС установлювали квоти на депортації сімей «бандпосібників» у розмірі не менше 200 сімей у січні та 300 сімей у лютому 1945 р. на одну область (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1676, арк. 12).

²⁰⁶⁴ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 3. – С. 121.

²⁰⁶⁵ Там само.

²⁰⁶⁶ Там само.

²⁰⁶⁷ Там само. – С. 122.

* Детальніше див.: Ремарчук Т. «Явка з повинною» членів ОУН і бійців УПА в процесі ліквідації українського визвольного руху на Львівщині // Український визвольний рух. – Зб. 14. – Л., 2010. – С. 129-144.

де існувала повстанська «республіка» і де внутрішнім військам, як писалося в радянських звітах не вдалося отримати «очікуваних результатів»²⁰⁶⁸. Фактично, через погані результати, першу «Велику блокаду» довелося продовжувати ще в лютому й березні 1945 р., тобто на всі місяці коли в лісах лежав сніг і повстанці були особливо вразливими. ЦК КП(б)У поставив завдання перед НКВС УРСР завершити розгром УПА до 15 березня 1945 р.^{2069*}.

У березні 1945 р. на пленумі ЦК КП(б)У було підбито підсумки першого тотального наступу радянських силових структур на УПА. За офіційними даними в ході боїв на початку 1945 р. підпілля ОУН і відділи УПА втратили 11 тисяч чоловік убитими й 26 тисяч полоненими, ще 22 тисячі вийшли із підпілля «з повинною», також було затримано 13 тисяч осіб, що ухилялися від мобілізації до Червоної армії²⁰⁷⁰. За даними радянської розвідки, в лавах УПА продовжувало перебувати 25 тисяч 353 особи*, згруповані в 496 відділів різної чисельності²⁰⁷¹. Тобто, незважаючи на болючі втрати, повстанський рух і націоналістичне підпілля продовжували залишатися активними, чисельними і дієвими.

Намагаючись пристосуватися до нових умов, командування УПА у квітні – травні 1945 р. здійснило деяку реорганізацію повстанської армії**. Було ліквідовано частину штабів, повстанські відділи «консервували» все важке озброєння, яке знижувало їхню маневреність, повстанців, які мали погане здоров'я, або вважалися ідейно нестійкими легалізували з допомогою «явки з повинною», частина відділів (у тих районах, де не було великих лісових масивів) розосереджувалася і збиралася лише для виконання

²⁰⁶⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1674, арк. 1-3.

²⁰⁶⁹ Там само, арк. 4.

* Слід наголосити, що в 1945 р. війська НКВС вели боротьбу з УПА не лише на території УРСР, але й у сусідній Польщі, допомагаючи спецслужбам комуністичної польської держави. Якраз 15 березня 1945 р. на Закерзонні відбулася одна із найбільших сутичок між чекістами і повстанцями із сотні «Веселого» поблизу с. Струбониська неподалік містечка Тісна. У результаті запеклого бою, який тривав майже цілий день, ВВ НКВС втратили 88 осіб убитими і 80 пораненими. Повстанська сотня, яка оборонялася в селі втратила 14 осіб убитими і 1 пораненим. Цивільне населення втратило 33 особи убитими, село майже цілковито згоріло (лишилося 6 хат) (Детальний звіт про цей бій див.: ГДА СБУ, ф. 13, спр. 398, т. 2, арк. 73-74).

²⁰⁷⁰ Лисенко О.Є. Боротьба збройних відділів ОУН і УПА з радянським карально-репресивним апаратом. – С. 376.

* Очевидно, що чекісти рахували не тільки відділи УПА, але й БСБ, СКВ, ВОП, членів підпілля тощо.

²⁰⁷¹ Лисенко О.Є. Боротьба збройних відділів ОУН і УПА з радянським карально-репресивним апаратом. – С. 376-377.

** Якщо вірити словам Г.Костельника, який у березні 1945 р. начебто спілкувався з Р.Шухевичем стосовно посередництва Греко-католицької Церкви у справі переговорів між владою і підпіллям, то керівник ОУН(Б) і командувач УПА вважав за доцільне змінити тактику боротьби, відмовитися від збройних акцій і зосередитися на агітації і будівництві глибоко законспірованої мережі (Ліквідація УГКЦ (1939 – 1946). Документи радянських органів державної безпеки. – Т. 1.– С. 399).

бойових операцій. Таким чином, на здивування радянських спецслужб, ціла низка куренів і сотень, які вважалися повністю розгромленими, зберегли свій особовий склад і знову починали виявляти активність весною і влітку 1945 р.²⁰⁷²

Зважаючи на складну для радянської влади обстановку*, ЦК КП(б)У визначив новий граничний термін ліквідації повстанського руху, який закінчувався в середині липня 1945 р. Відтак, квітень – червень 1945 р. ознаменувався черговими масштабними акціями проти мережі ОУН і підрозділів УПА відомими під назвою «генеральні облави». «Генеральні облави», за спогадами повстанців, що оперували на Львівщині (ВО «Буг»), виглядали наступним чином: «Така генеральна облава складалася з трьох ліній. У першій лінії йшли спецвідділи з машиновою зброєю та довгими багнетами в руках, а попереду нюшкували чуйні собаки. Друга лава посувалася розстрільною. Це були рядові солдати під проводом своїх командирів. У третій лінії їхала служба зв'язку з телефонами та радіо і таборіві кухні з харчами. Військо, що брало участь в акції, в день прочісувало терен, а ввечері окопувалося на становищах. Ще вдосвіта солдати вривались в села, грабили і знущались над людьми. Блокада тривала чотири доби. Так що неможливо було без бою пройти з одного лісу до другого. Тому в той час частини УПА тільки з боями проривалися крізь ворожі лінії та застави»²⁰⁷³

Поряд зі здійсненням масштабних військово-пошукових операцій, особлива увага зверталася на «розкладення» підпілля з допомогою агентури, захоплення або вбивство командирів загонів і керівників оунівської мережі. Уже до середини 1945 р. в західноукраїнському регіоні вдалося налагодити щільну агентурну мережу НКВС, яка включала 175 резидентів, 1196 агентів, 9843 інформаторів²⁰⁷⁴. Інфільтрація радянською агентурою підпілля, змусило керівництво СБ ОУН розгорнути активні контррозвідальні заходи і «чистку» власних лав. Лише на Волині та Поліссі СБ ОУН у перші вісім місяців 1945 р. викрила і ліквідувала 889 підпільників, звинувачених у співпраці з органами НКВС²⁰⁷⁵. Дуже часто радянські спецслужби провокували оунівську СБ на невмотивовані репресії підкидаючи «компрометуючі матеріали» проти невинних у співпраці з НКВС осіб²⁰⁷⁶. Завдяки такій «тактиці» чекісти зуміли добитися

²⁰⁷² Патриляк І.К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля і повстанський рух 1939 – 1960 рр. – С. 488.

* Через активність повстанців та підпілля радянська влада в регіоні (навіть у районних центрах) функціонувала значною мірою номінально. Детальніше див.: Літопис УПА. – Т. 12. – С.186, 205.

²⁰⁷³ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 66, арк. 120.

²⁰⁷⁴ Лисенко О.Є. Боротьба збройних відділів ОУН і УПА з радянським карально-репресивним апаратом – С. 377.

²⁰⁷⁵ Лисенко О.Є. Боротьба збройних відділів ОУН і УПА з радянським карально-репресивним апаратом. – С. 378.

²⁰⁷⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1673, арк. 14-15.

надмірних репресивних заходів СБ проти структур УПА на Волині і Поліссі. Жертвами «чистки» СБ, спровокованої НКВС, стали майже 60 командирів УПА різного рівня і декілька сотень повстанців, що призвело до погіршення внутрішнього морального клімату в лавах підпілля і суттєво послабило його²⁰⁷⁷.

Звіти радянських спецслужб дозволяють скласти уявлення про масштаби боротьби з підпіллям у першому півріччі 1945 р. До липня місяця 1945 р. співробітники НКВС здійснили 9238 операцій проти ОУН і УПА. В ході боїв і облав загинуло 34210 учасників визвольного руху, захоплено 46059, з «повинною» вийшло 25868 повстанців. Сумарно втрати підпілля мали б складати 106 тисяч 137 осіб, не враховуючи арештованих 5717 «бандпосібників» і висланих 12773 членів родин «бандитів»²⁰⁷⁸.

Однак, такі оптимістичні звіти виглядають не зовсім коректно, оскільки за тими ж радянськими даними в УПА й підпіллі ОУН у березні 1945 р. перебувало тільки трохи більше 25 тисяч осіб. Якщо навіть припустити, що до роботи в підпіллі залучалося ще 25 тисяч дієвих симпатиків організації, все одно кількість «нейтралізованих» повстанців буде вдвічі більшою від реальної чисельності людей активно задіяних у русі. Очевидно, що до статистики потрапили громадяни, які симпатизували або епізодично допомагали повстанцям, втікачі від мобілізації до Червоної армії тощо. Тому найвищі партійні керівники в Києві та Москві, після отримання оптимістичних звітів НКВС, зі здивуванням виявляли, що боротьба повстанської армії і націоналістичного підпілля в Західній Україні продовжується.

Закінчення війни з Німеччиною та вивільнення значних людських ресурсів дало можливість радянському керівництву від літа 1945 р. з новою силою продовжувати боротьбу проти українського націоналістичного руху. 24 липня 1945 р. ЦК КП(б)У прийняв чергову постанову «Про ліквідацію залишків банд українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР»²⁰⁷⁹. Усі секретарі обкомів і райкомів КП(б)У, керівники районних і обласних структур НКВС зобов'язувалися до 1 серпня 1945 р. (тобто протягом тижня) розробити «конкретні плани повної ліквідації кожної окремої бандитської групи»²⁰⁸⁰. Для ліквідації опору керівники НКВС західноукраїнських областей, спільно з командувачами прикордонних і внутрішніх військ НКВС Бурмакою, Демшином і Марченком, мали створити спеціальні військові групи, за якими б закріплювався окремий повстанський відділ чи боївка ОУН, які слід

²⁰⁷⁷ Детальніше про чистки, здійснювані СБ ОУН(Б) в УПА та підпіллі див.: Веденєєв Д.В., Биструхін Г.С. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920 – 1945). – К.: Генеза, 2006. – С. 212-222.

²⁰⁷⁸ Лисенко О.Є. Боротьба збройних відділів ОУН і УПА з радянським карально-репресивним апаратом – С. 380.

²⁰⁷⁹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 3. – С. 169-174.

²⁰⁸⁰ Там само. – С. 171.

було переслідувати до повного фізичного винищення її членів²⁰⁸¹. Командирів військових груп постановою політбюро попереджали про особисту відповідальність за виявлення боягузтва у боротьбі проти повстанського руху й підпілля²⁰⁸².

Політбюро ЦК КП(б)У вимагало подати не лише конкретні плани придушення опору, але й при цьому вказувати «склад банди або боївки, прізвища їхніх ватажків або їхні псевдоніми, район діяльності банди, кому доручена ліквідація банди і до якого терміну»²⁰⁸³. Керівники компартії вимагали посилити агентурну роботу проти підпілля. Тому для дезорганізації підпілля пропонувалося збільшити мережу агентури, посилити її проникнення в структури ОУН*, активізувати роботу спецгруп під виглядом боївок ОУН²⁰⁸⁴. Також планувалося масово залучити для знищення УПА армійські частини. Задля чого командувачу військами Львівського воєнного округу Попову наказувалося розробити план дислокації військ, який би перекривав усі головні маршрути пересування у горах і дозволяв розташувати в населених пунктах військові гарнізони з метою патрулювання місцевості²⁰⁸⁵. Поряд із силовими заходами політбюро ЦК КП(б)У вимагало також посилення агітаційно-пропагандистської роботи з місцевим населенням²⁰⁸⁶. Завдяки усім перерахованим вище заходам передбачалося придушити націоналістичний повстанський і підпільний рух до кінця 1945 р.

Фактично, від моменту втілення в життя вказаної постанови розпочався новий наступ на підпілля й повстанців. Особливо активні бойові дії між УПА і ВВ НКВС

---

²⁰⁸¹ Там само.

²⁰⁸² Там само.

²⁰⁸³ Там само.

* Про рівень інфільтрації західноукраїнського суспільства агентурою свідчать НКВС наступні дані по Волинській області: «На 1 серпня 1945 року в складі агентурно-освідомлюючої мережі перебувало: Резидентів – 8; Агентів – 164; Освідомлювачів – 1000; Загалом – 1172. За серпень місяць завербовано: Резидентів – 22; Агентів – 115; Освідомлювачів – 1326; Всього – 1436. За цей період виключено: Резидентів – 1; Агентів – 35; Освідомлювачів – 149; Всього – 185. На 1 вересня 1945 р. у складі агентурно-освідомлюючої мережі перебуває: Резидентів – 29; Агентів – 244; Освідомлювачів – 2177; Всього – 2450. Таким чином, склад агентурно-освідомлюючої мережі по області зріс більш, ніж на 100%, одночасно спостерігається якісне покращення агентури, що підтверджується тим, що всі банди, які діяли в серпні 1945 р., агентурою підводилися під оперативні удари, але повністю не ліквідовані, в зв'язку з недостатньою кількістю військ, а в окремих випадках відсутності їх». (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 2410, арк. 177-178). Цікаво, що у березні 1945 р. кількість таємних агентів на дві області (Волинську і Рівненську), як ми вище згадували, подавалася радянськими спецслужбами як 10 тисяч 588 осіб (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 926, арк. 177). Очевидно, дані за березень 1945 р. стосувалися агентурної мережі не тільки серед місцевого населення, але й серед радянських партизанських угруповань, частин Червоної армії тощо. Натомість, дані за серпень 1945 р., мабуть, враховували винятково завербованих місцевих мешканців.

²⁰⁸⁴ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 3. – С. 172.

²⁰⁸⁵ Там само.

²⁰⁸⁶ Там само. – С. 173-174.

розгорнулися на Прикарпатті, де у липні – вересні чекісти провели понад 2179 антиповстанських операцій і 556 засідок внаслідок чого, за даними НКВС – НКДБ було знищено 1159 учасників ОУН і УПА і захоплено в полон 2871 особу, арештували 1495 «бандпосібників». В якості трофеїв урядовим військам дісталось 2 гармати, 5 мінометів, 22 станкові кулемети, 150 ручних кулеметів, 1131 гвинтівка, 344 автомати, 224 пістолети, 3 протитанкові рушниці, 2287 мін, 1716 гранат, 347 849 патронів, 14 гранатометів, 24 біноклі, 202,5 кг вибухових матеріалів. В ході операцій внутрішнім військам вдалося виявити 9 криївок з продуктами, 25 – зі зброєю, 1 – з одягом, 4 – з боєприпасами і 543 – із повстанцями²⁰⁸⁷. Однак такі оптимістичні звіти навряд чи цілком відповідали дійсності. Адже, як і раніше, на понад 3 тисячі знешкоджених повстанців та підпільників припадало лише близько 2 тисяч одиниць стрілецької зброї. При цьому, слід врахувати, що частина з неї була захоплена на підпільних складах. Тобто, очевидно, що бравурні реляції про тисячі вбитих і полонених учасників руху були суттєвим перебільшенням. Наше припущення підтверджують також й деякі інші звіти радянської адміністрації в яких вказується на те, що наприкінці літа і восени 1945 р. на Прикарпатті «кількість бандпроявів дещо збільшилась»²⁰⁸⁸.

Важливо, відзначити, що в цей період, на завершальному етапі Другої світової війни, визвольний рух, незважаючи на масштабний наступ з боку радянських органів держбезпеки і не дивлячись на важкі втрати, всіяко намагався на достатньо високому рівні підтримувати свою активність. Наприклад, якщо у серпні 1945 р. повстанці здійснили 77 наступальних операцій, терористичних та саботажних акцій, то у вересні вже 146 аналогічних заходів²⁰⁸⁹. Жертвами підпілля у вересні 1945 р. стали 66 партійно-радянських активістів, 47 командирів та бійців внутрішніх військ, 153 місцевих радянських активістів²⁰⁹⁰. Структура втрат чітко вказує, що головним об'єктом нападів з боку підпілля були представники органів влади та найнижчі партійні ланки, яких нерідко знищували разом зі членами їхніх сімей²⁰⁹¹. Однак, слід наголосити, що час до часу від рук повстанців і підпільників гинули також доволі високопоставлені чиновники або офіцери²⁰⁹².

Останній місяць світової війни позначився боями та сутичками між повстанцями й внутрішніми військами на Яворівщині, Жовківщині, Радехівщині, Станіславщині,

---

²⁰⁸⁷ Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939 – 1959). – С. 151-152.

²⁰⁸⁸ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 3. – С. 153.

²⁰⁸⁹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4. – С. 482.

²⁰⁹⁰ Там само.

²⁰⁹¹ Там само. – С. 483.

²⁰⁹² Там само. – С. 483-486.

Калушині, Дрогобиччині, Ковельщині, Колківщині, Рівненщині, Кореччині, Тернопільщині, Золочівщині, Самбірщині. Повстанці захоплювали міста Коломию, Отинію, Делятин, Тисменицю тощо²⁰⁹³. Повстанські сили почували себе ще настільки впевнено (особливо на Прикарпатті), що могли проводити масштабні та синхронізовані атаки на декілька міст одночасно²⁰⁹⁴, регулярно захоплювали районні центри, руйнували залізниці, знищували господарські об'єкти, нападали на гарнізони внутрішніх військ, проводили масштабну агітацію²⁰⁹⁵.

Масштабні облави, які здійснювали в пошуках повстанців і підпільників війська були малоефективними і завершувалися здебільшого арештом непричетних до руху Опору людей, яких відвозили до райцентру, скоріш за все, з метою завербувати в якості агентури. Більш результативними, ніж облави були засідки, але й вони не дозволяли владі остаточно «зламати» ситуацію на свою користь, хоча й приносили підпіллю та повстанцям болючі втрати²⁰⁹⁶.

Окрім запеклого протистояння на території Західної України весна, літо й осінь 1945 р. позначились також цілою низкою рейдів повстанських відділів і окремих боївок підпілля на територію Житомирської та Київської областей. Основним завданням рейдуючих сил було вивчення території під кутом зору можливостей розгортання там повстанського руху та відновлення мережі підпілля, майже повністю знищеної німецькими і радянськими спецслужбами в 1943 – 1944 рр²⁰⁹⁷. Окремі рейди були справді вражаючими за протяжністю своїх маршрутів. Так, наприклад, кавалерійський підрозділ УПА (56 осіб) пройшов з боями і пропагандою територією Білорусії та північної України 985 км²⁰⁹⁸, втративши при цьому 7 осіб убитими, 2 пораненими і 5 пропалими безвісти, одночасно знищивши 25 противників²⁰⁹⁹. Рейди в напрямку Дніпра чітко продемонстрували, що попри позитивне ставлення до повстанського руху більшості селян, закріпитися на території не вдається через наявність великих в регіоні великих сил НКВС і відсутність власної розгалуженої підпільної мережі. Фактично, найголовнішим завданням на центральних і східних землях України залишалося створення організаційної мережі, а не розгортання повстанського руху. Адже протягом 1945 р.

²⁰⁹³ Мотука Г. Українська партизанка. 1942 – 1960. – С. 455-462

²⁰⁹⁴ Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939 – 1959). – С. 152.

²⁰⁹⁵ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4. – С. 475; Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944-1953 рр. Нові документи і матеріали / Упоряд. В.Сергійчук. – К.:Дніпро, 1998. – С. 360-362; Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4. – С. 499-514.

²⁰⁹⁶ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 398, т. 2, арк. 83-85.

²⁰⁹⁷ Звіти рейдуючих Житомирщиною, Київщиною і півднем сучасної Білорусії повстанських підрозділів за 1945 р. див.: Літопис УПА. Нова серія. – Т. 8. – С. 1019-1106; 1114-1126.

²⁰⁹⁸ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 8. – С. 1118.

²⁰⁹⁹ Там само. – С. 1115.

підпілля на сході, яке уціліло після німецьких арештів та першого удару радянських спецслужб у 1943 – 1944 рр., було майже цілковито знищено. В останній рік світової війни органи НКВС і НКДБ арештували в Київській області 644 оунівців, у Кам'янець-Подільській – 427, у Дніпропетровській – 342, у Житомирській – 299, у Вінницькій – 282, у Кіровоградській – 187, Миколаївській – 161, Одеській – 120, Запорізькій – 115, Полтавській – 87, Сталінській – 80, Херсонській – 80, Харківській – 58, Сумській – 39, Ворошиловградській – 34, Чернігівській – 33²¹⁰⁰. Таким чином, на території «старої» Радянської України протягом року було захоплено 2988 членів націоналістичного підпілля. Тоді, як на Західній Україні протягом 1945 р. було заарештовано 24310 учасників підпілля та активних симпатиків²¹⁰¹. Проте через те, що мережа ОУН(Б) на Центральних і Східних землях України була на порядки слабша, ніж в Західній Україні втрати протягом останніх воєнних років декількох тисяч підпільників призвели до її фактичної паралізації.

Повертаючись до подій літа й осені 1945 р. необхідно відзначити, що висока активність повстанського руху та підпілля на території Західної України, незважаючи на важкі втрати, змусила найвище партійне керівництво в Києві 30 жовтня 1945 р. видати чергову постанову ЦК КП(б)У «Про хід виконання постанови ЦК КП(б)У від 24 липня 1945 року Про ліквідацію залишків банд українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР»²¹⁰². Але документ, вкотре вже, не приніс очікуваного ефекту. Повстанці й підпільники суттєво змінили тактику, практично зовсім відмовившись від відкритих боїв на користь засідок, диверсій, знищення агентури НКВС-НКДБ у населених пунктах тощо²¹⁰³. З одного боку, радянським каральним органам вдавалося убивати членів УПА й ОУН, але з іншого боку здавалося, що всі «успіхи чекістів» практично не наближають «остаточної перемоги» сталінського режиму. Так, наприклад, секретар Рівненського обкому КП(б)У В.Бегма звітував, що за період від 5 до 15 листопада в області було вбито 77 і полонено 123 учасників визвольного руху, але при цьому станом на середину листопада в регіоні продовжувало діяти 49 повстанських підрозділів і підпільних організацій загальною чисельністю 1351 особа, а «Дислокація банд і боївок залишається попередньою»²¹⁰⁴. Керівники обкому Дрогобицької області відзначали, що в їхньому регіоні повстанський рух і підпілля восени 1945 р., не лише не розгромлене але й суттєво

²¹⁰⁰ Нікольський В.М. Підпілля ОУН(Б) в Донбасі. – С.112-113.

²¹⁰¹ Там само.

²¹⁰² Літопис УПА. Нова серія. – Т. 3. – С. 174.

²¹⁰³ Там само.

²¹⁰⁴ Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944 – 1953 рр. Нові документи і матеріали. – С. 348.

кількісно зросло: «Кількість бандбоївок у жовтні цього року зросло до 66 банд, які нараховують 1088 бандитів, а було всього лиш 22 банди, в них – 322 бандити»²¹⁰⁵.

Реагуючи на незначний прогрес (а місцями й регрес) у боротьбі з підпіллям і повстанським рухом, 27 листопада 1945 р. політбюро ЦК КП(б)У відгукнувся новою постановою «Про додаткові заходи боротьби з українсько-німецькими націоналістами у західних областях УРСР»²¹⁰⁶. Цей документ дуже чітко характеризує появу нових методів боротьби з підпіллям і повстанством з боку радянського режиму. Зокрема, найвище партійне керівництво пропонувало спецслужбам запровадити практику виклику в НКВС для вербовки в якості агентури велику кількість людей (до 50 осіб). Покликаним людям (особливо тим, кого підозрювали у контактах з підпіллям) мала пропонуватися співпраця з органами внутрішніх справ. Результат, на думку партійного керівництва повинен бути наступним: «Правильне здійснення всіх цих заходів збереже нашу агентуру в органах НКВС і НКДБ, так як терористичні акти дезорієнтованих бандитів, будуть застосовуватися проти ворожих нам елементів, запідозрених після бесід у зв'язках з органами НКВС і НКДБ.

Місцеве населення, зазнавши терору з боку бандитів, змушене буде чинити їм активний опір і звернеться за допомогою до органів радянської влади. Це дасть нам можливість втягнути в боротьбу із залишками банд велику кількість місцевих мешканців, створити і скріпити в кожному селі групи самооборони. Таким чином буде підірвана головна база існування бандитів»²¹⁰⁷. Як бачимо, йшлося про фактичне знищення довіри між селянством і підпіллям. У ЦК КП(б)У на той час остаточно зрозуміли, що знищити рух, який користується підтримкою місцевого населення, одними військовими чи навіть спеціальними методами надзвичайно складно, потрібно було налаштувати проти нього звичайних громадян. Зробити це вирішили одним із найпідступніших і найпідліших методів – шляхом масових провокацій.

Також, постанова політбюро від 27 листопада пропонувала влаштовувати для повстанців «фальшиві приманки» у вигляді автоколон, які нібито перевозять харчі, одяг, медикаменти, зброю. При цьому, серед місцевого населення слід було створити враження, наче колона не має охорони і буде пересуватися абсолютно безпечно, а тому може стати легкою здобиччю повстанців. На місцях можливого нападу з боку підрозділів УПА або боївок ОУН, мали влаштовуватися масштабні засідки військ

²¹⁰⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1696, арк. 6; ДАЛО, ф. П-5001, ф. 6, спр. 28, арк. 61.

²¹⁰⁶ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 3. – С. 174.

²¹⁰⁷ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 3. – С. 175.

НКВС. В результаті, передбачалося, що «банди, які не очікують засідок, будуть знищені, а вантаж – захищений»²¹⁰⁸.

Нарешті, останній пункт постанови політбюро від 27 листопада рекомендував протягом грудня 1945 р. висилити у віддалені райони СРСР з великих міст і навколишніх сіл (в радіусі 15 км), а також з населених пунктів вздовж залізниць та автомобільних доріг (у 10-ти кілометровій зоні) всіх, кого характеризували, як «бандитський елемент». Протягом того самого часу, вказувалося на необхідність здійснити повну паспортизацію населення в містах і селах, які прилягали до місць видобутку нафти і газу в Дрогобицькій та Станіславівській областях²¹⁰⁹. Було очевидним, що партійні боси в Києві не зупиняться перед жодними заходами на шляху повного та якнайшвидшого знищення визвольного руху. Будь-які компроміси не бралися до уваги.

За цікавим збігом обставин, саме 27 листопада 1945 р. керівництво підпілля також видало важливий документ «Інструкції над районним провідникам до виконання»²¹¹⁰. Інструкції мали декілька фундаментальних вимог до районних провідників – організувати підготовку виховання фанатично відданих справі національної революції кадрів; посилити політично виховну роботу в УПА з метою посилити серед її особового складу революційний дух; активізувати і конспірувати роботу СБ; посилити і конспірувати систему організаційних зв'язків; посилити виховну роботу серед мас за принципом «Хто має за собою маси, той виграє»; активізувати роботу в середовищі шкільної і старшої молоді; завершити до 15 грудня технічну підготовку до зими (закінчити всі криївки*, заготувати харчі, воду, зброю, медикаменти, паливо тощо)²¹¹¹. З документу чітко видно, що, незважаючи на втрати, лідери визвольного руху не збиралися складати зброї, готувалися до тривалої і запеклої боротьби в надії на майбутні зміни геополітичної ситуації в світі, яка дозволить сподіватися на реалізацію ідеї побудови національної державності²¹¹².

---

²¹⁰⁸ Там само. – С. 176.

²¹⁰⁹ Там само. – С. 175.

²¹¹⁰ Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944 – 1953 рр. Нові документи і матеріали. – С. 349-360.

* За повідомленнями радянських органів держбезпеки криївки і потаємні схованки в 1944 – 1945 рр. вони виявляли в кожному четвертому господарстві на території Західної України. (Див. Бурдс Дж. Советская агентура. Очерки истории ССР в послевоенные годы (1944 – 1948). – Москва – Нью-Йорк: Современная история, 2006. – С. 49.)

²¹¹¹ Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944 – 1953 рр. Нові документи і матеріали. – С. 349-360.

²¹¹² Там само. – С. 349.

Вперта і безкомпромісна боротьба українських самостійників із найпотужнішою державою повоєнної Європи тривала ще понад десять років після завершення війни, але перші два роки протистояння (1944 – 1945) були чи не найкривавішими. Протягом цих двох років ОУН і УПА на території СРСР здійснили 6 тисяч 600 акцій, яким радянські органи безпеки протиставили 39 тисяч 773 каральних операцій. Під час боїв, облав і блокад у 1944 – 1945 рр. (за радянськими даними) загинуло 103 тис. 313 членів ОУН і УПА, 110 тисяч 785 було полонено, 50 тисяч 58 здалися на милість влади. Паралельно було затримано 96 тисяч 988 дезертирів із Червоної армії і втікачів від призову^{2113*}. Якщо вірити офіційній статистиці, то підпілля за два роки мало втратити понад 260 тисяч осіб, що, очевидно, є завищеною цифрою*, яка може бути пояснена тільки тим, що до числа повстанців записували також убитих під час каральних експедицій мирних мешканців, а, очевидно, нерідко під час звітів чекісти займалися банальними «приписками».

На жаль, ми не маємо у своєму розпорядженні узагальнюючих повстанських даних про втрати. Проте, до наших днів зберігся звіт про власні і ворожі втрати повстанського руху на території Львівської області (ВО «Буг») від липня 1944 до листопада 1945 р. Згідно з цим документом, повстанці й підпільники Львівщини втратили убитими, полоненими, пропалими безвісти 1038 осіб. У той же час радянська сторона на Львівщині, за даними повстанців, втратила 4756 осіб убитими, 1663 – пораненими, 328 пропалими безвісти, 337 – полоненими, 36 – дезертирами (перейшли до повстанців). Усього радянські втрати оцінювалися в 7170 осіб²¹¹⁴. На наш погляд, наведена повстанська статистика по території Львівщини є більш-менш коректною щодо власних втрат, але із одночасним завищенням втрат противника. Дещо об'єктивнішими, скоріш за все, є дані про неповні втрати (відсутні дані по трьох районах) підпільників і повстанців та радянської влади за місяць листопад 1945 р., підготовані керівництвом підпілля Тернопільської округи (центральна і південна частина сучасної Тернопільської області). У документі втрати ОУН і УПА на території округи (за винятком трьох районів) обраховувались як 49 осіб убитими, 4 –

²¹¹³ Motyka G. *Ukraińska partyzantka. 1942 – 1960.* – S. 502.

* Існують також інші дані радянських органів держбезпеки про підсумки боротьби з УПА й ОУН від лютого 1944 до липня 1945 р. Згідно з ними, службовці НКВС провели проти повстанського руху і підпілля 15 тисяч 733 операції в ході яких було вбито 91615 осіб, полонено 96446 осіб, а здалося 41858 осіб (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 2867, арк. 26). Як бачимо, розбіжність доволі суттєва, особливо в кількості проведених операцій. Вона, очевидно, вказує на деяку хаотичність радянської статистики цього періоду, часту практику вигадування цифр, «приписок» тощо.

* Зрештою, підводячи підсумки боротьби з українським визвольним рухом, радянські спецслужби вказували, що від 1944 до 1956 року було вбито, захоплено або арештовано 254 тисячі українських націоналістів. Тобто, знешкодити 260 тисяч за 1944 – 1945 рр. уже було неможливо.

²¹¹⁴ Літопис УПА Нова серія. – Т. 13. – С. 235-240.

пораненими, 194 – арештованими. Радянські втрати – 74 убитими, 25 – пораненими, 67 – полоненими. Тами чином втрати підпілля і повстанців складали – 247 осіб, а втрати радянської сторони 166 осіб²¹¹⁵. Тобто, втрати підпілля перевищували радянські втрати в 1944 – 1945 рр. у 1,5 разів. Якщо вважати цифру втрат підпільників і повстанців по Львівській області за липень 1944 – листопад 1945 рр. подані у повстанських звітах (1 тисяча 38 осіб) за коректну, то виходячи з неї (враховуючи інтенсивність протистояння і чисельність підпілля в різних регіонах) можна припустити, що від липня 1944 р. до листопада 1945 р. мережа ОУН і відділи УПА на всій території України могли втратити убитими близько 7 – 8 тисяч осіб (5 тисяч – в Галичині, 2 – 3 тисячі – на Волині, Поліссі та Центральній Україні), а радянська сторона (враховуючи коефіцієнт 1,5) за цей період, скоріш за все, втратила убитими, пораненими і полоненими 4600 – 5300 осіб (чекісти, міліціонери, бійці винищувальних батальйонів, червоноармійці, адміністратори, активісти, колгоспники тощо). Очевидно, що близькими до цих були втрати українського визвольного руху й радянської влади у протистоянні на території Правобережжя та Волині від січня 1943 до липня 1944 рр. Тобто, скоріш за все, від січня 1943 до листопада 1945 рр. ОУН і УПА в протистоянні з радянськими органами держбезпеки втратили убитими 14 – 16 тисяч осіб, а радянська сторона 9 – 10 тисяч осіб. Інші десятки й сотні тисяч убитих, арештованих та депортованих, очевидно, припадали на симпатиків підпілля, цивільних працівників запілля, випадкових мирних мешканців, дезертирів, утікачів від призову до Червоної армії та на «приписки» радянської сторони.

***

Завершення Другої світової війни суттєво відбилося на становищі націоналістичного підпілля в Україні. Комуністична наддержава отримала змогу сконцентрувати всі необхідні ресурси на знищенні збройного спротиву режиму, розгорнути масштабну антинаціоналістичну пропаганду, яка в негативному світлі виставляла борців за незалежність, як перед громадянами СРСР, так і у світі. Готуючись до можливої третьої світової війни із колишніми західними союзниками, кремлівське керівництво прагнуло якнайшвидше «стабілізувати» ситуацію в своєму найближчому тилу, що без «пацифікації» України зробити було неможливо. Селян зі Східної, Південної і Центральної України, які виявили не надто високий рівень радянського патріотизму на початковому етапі війни з Німеччиною, традиційно «умиротворявали» голодом, який у 1946 – 1947 рр. забрав життя майже мільйона людей і паралізував волю до активного опору в тих хто вижив. Західну Україну продовжували гамувати «вогнем і мечем», розкручуючи маховик смерті до

²¹¹⁵ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 398, т. 2, арк. 160.

колосальних масштабів. Італійський історик Д.Боффа слушно відзначав, що практично вся західна частина СРСР палала у вогні повстань, але лише в Західній Україні боротьба «найбільше затягнулася», характеризувалася «жорстокими боями», які досягнули масштабів «справжньої війни»²¹¹⁶.

Протистояння між УПА, підпіллям ОУН і радянським тоталітарним режимом завершилося лише на зламі 1950 – 1960-х рр. За роки боротьби радянські органи держбезпеки знищили (за власними даними) 563 проводи ОУН різного рівня, в тому числі Головний провід, 10 крайових, 32 обласних і окружних, 84 надрайонних, 436 районних, 1888 груп збройного підпілля. Серед загиблих і полонених підпільників був 21 член Головного проводу, 154 учасники крайових, 57 – обласних і 303 – окружних проводів. 2800 членів надрайонних і районних проводів, 4 тисячі керівників окремих груп підпілля. У боротьбі загинули або потрапили в полон 81 командир Військових округ і груп УПА, 58 курінних і 326 сотенних командирів лісової армії. У боях і в ході каральних експедицій більшовиків загинуло 155 тисяч 108 повстанців, симпатиків підпілля або випадкових людей, яких «приписали» до членів підпілля. 1746 учасників визвольного руху загинуло в Центральній і Східній Україні. 76 тисяч 753 особи, за наказом командування або не витримавши обставин боротьби вийшли «з повинною» і легалізувалися. 103 тисячі 866 осіб були арештовані за причетність до повстанського руху, з них 87 тисяч 756 чоловік засудили до різних строків позбавлення волі.

За даними КДБ, повстанці були причетними до 14 тисяч 424 бойових акцій в яких загинуло 30 тисяч 676 осіб, що, очевидно, є применшенням реальної кількості втрат режиму²¹¹⁷. Трофеями спецслужб стали один літак, дві бронемашини, 61 гармата, 595 мінометів, 77 вогнеметів, 358 протитанкових рушниць, 844 станкові та 8327 ручних кулеметів, майже 26 тисяч автоматів, 72 тисячі гвинтівок, 22 тисячі пістолетів, 100 тисяч гранат, 80 тисяч мін і снарядів, 12 мільйонів патронів, 100 підпільних друкарень, 300 радіопередавачів, 18 автомобілів і мотоциклів тощо²¹¹⁸. Репресіям були піддані майже 500 тисяч осіб²¹¹⁹.

Повстанська армія та збройне підпілля ОУН програли свою боротьбу за незалежність, але при цьому виявили чудеса самопожертви, стійкості й героїзму, які лягли в основу нового національного етосу в тих регіонах України, де боротьба за незалежність у 1930 – 1950-х рр. на була найбільшого розмаху.

²¹¹⁶ Боффа Дж. История Советского Союза. В 2-х т. – Т. 1. – М., 1990. – С. 262-263.

²¹¹⁷ Деркач М., Кентій А., Лозицький В., Павленко І. Останній рубіж. 1949 – 1959 роки // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 7. – С. 36.

²¹¹⁸ Шаповал Ю. Війна після війни // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 3. – С. 40.

²¹¹⁹ Там само.

ВИСНОВКИ

Детальне і всебічне вивчення діяльності Організацій українських націоналістів та Української повстанської армії в роки Другої світової війни у політичній та військовій площинах дозволило нам здійснити певне концептуальне переосмислення проблеми, яке базується на тезі про визвольний і антиколоніальний характер боротьби українського націоналістичного підпілля та повстанської армії, яка не була класичним рухом Опору, притаманним тим народам, які мали свою національну державність у міжвоєнний період. Засоби і методи діяльності обох ОУН та УПА в роки війни визначалися характером тих тоталітарних режимів, яким протистояли українські націоналістичні сили та умовами т. зв. тотальної війни.

Основні результати дисертаційного дослідження, теоретичні узагальнення представлені в дисертації крізь призму концептуального переосмислення проблеми, з урахуванням ступеня її вивчення та з усвідомленням об'єктивної зумовленості аналізованих процесів.

- Аналіз історіографії показав, що в доробку вітчизняної та світової історичної науки є чимало цікавих досліджень, у яких висвітлюються окремі аспекти опрацьовуваної нами теми. Однак гостро відчувається брак узагальнюючої праці, яка б, спираючись на доробок попередників та широку документальну базу, дозволила скласти максимально повне уявлення про діяльність обох ОУН і УПА в роки Другої світової війни;

- Встановлено, що джерельна база дисертації, яку формують архівні документи та масив опублікованих джерел, є достатньо репрезентативною для створення комплексної та узагальнюючої праці;

- Визначено, що збройні виступи ОУН у вересні 1939 р. здійснювалися винятково з ініціативи місцевого керівництва, мали характер локальних повстань і були зареєстровані у понад 40 % повітів, заселених українцями. Через геополітичні обставини вони не переросли у загальнонаціональний виступ, хоча й завдали значних проблем польській державі та армії в останні дні її існування;

- Виявлено, що розкол ОУН 1940 – 1941 рр. став наслідком дії декількох основних факторів – тактичних суперечок між представниками Крайової езекутиви та еміграційного ПУНу; світоглядних відмінностей між давніми емігрантами і безпосередніми учасниками оунівського підпілля в Україні; особистісних конфліктів і амбіцій;

- З'ясовано, що період від кінця 1939 до літа 1941 р. характеризувався поточним протистоянням ОУН режимові, а також активним нарощенням кадрового потенціалу, спробами поширити мережу підпілля за межі Західної України та підготовкою до збройного повстання проти радянської влади. Найбільші удари радянських органів державної безпеки по націоналістичному підпіллію припадають на осінь 1940 р. та зиму 1940 – 1941 рр. Однак, попри важкі втрати, ОУН вдалося зберегти керованість, структурну цілісність та уникнути повної інфільтрації радянською агентурою;

- Досліджено, що збройні виступи оунівців влітку 1941 р. були ретельно сплановані, проводилися за єдиною схемою, починаючись від західного кордону й відкочуючись на схід. Збройне протистояння було зафіксоване у третині адміністративних районів Західної України. Головні тактичні завдання повсталих полягали у роззброєнні відступаючих радянських військ, опануванні стратегічно важливих об'єктів, контролі над комунікаціями, захопленні адміністративних центрів. Збройні виступи 1941 р. були складовою концепції «творення держави від першого села», яка передбачала поступове опанування території та розбудови на ній адміністративного апарату й органів самоуправління;

- Доведено, що заходи, спрямовані на державне будівництво, здійснювались ОУН(Б) влітку – восени 1941 р. за заздалегідь розробленим планом і мали стратегічну мету й окремі тактичні цілі. Стратегічною метою було створення

держави, задля чого як учасники підпілля ОУН в Україні, так і члени похідних груп організовували адміністративну владу на місцях та проголосили у Львові відновлення незалежності 30 червня 1941 р. Тактичними цілями були провокування керівництва Німеччини на прийняття рішення щодо «української проблеми», опанування процесу державотворення та спрямування його в русло творення державності у розумінні лідерів ОУН(Б).

Стратегічна мета ОУН(М) у 1941 р. була аналогічною, але тактика, застосована для її досягнення, дещо різнилася. Мельниківці розраховували на максимально глибоке проникнення в центр і на схід України для створення там власних організаційних структур та укомплектування прихильними до себе кадрами адміністративного апарату. Задля цього влітку – восени 1941 р. актив ОУН(М) повадився лояльно щодо Німеччини, вважаючи, що питання української державності буде вирішене після війни, зосередивши увагу на культурному, адміністративному, економічному та організаційному опануванні території України;

- З'ясовано, що реалізуючи намір створити українські збройні сили та структури охорони громадського порядку, оунівці до середини липня 1941 р. розгорнули мережу відділів Української національної революційної армії, структури Народної міліції, воєнізованих формувань «Січі». Практика військового будівництва передбачала залучення кадрів із числа колишніх командирів-червоноармійців, старшин армії УНР, офіцерів польської армії та українських легіонів при вермахті;

- Визначено, що перехід на рейки боротьби проти Німеччини та її союзників розпочався в ОУН(Б) із липня 1941 р., а в ОУН(М) із зими 1941 – 1942 рр. Неможливість реалізувати головного стратегічного завдання українського визвольного руху в умовах підтримки чи нейтралітету Німеччини об'єктивно зумовили початок протистояння між українським націоналістичним підпіллям та окупаційним режимом. Це протистояння пройшло декілька головних стадій: пропагандистську (липень 1941 – весна 1942 рр.), пропагандистсько-самооборонну (квітень 1942 – грудень 1942 рр.) та наступальну (від січня – лютого 1943 р.). Кожній з цих стадій були притаманні власні тактичні форми боротьби – розбудова підпільної мережі та посилена пропаганда; мілітаризація організаційної мережі, підготовка військових кадрів до повстання; розбудова повноцінних військових структур, які, застосовуючи тактику партизанської війни, одночасно готувалися до загальнонаціонального повстання, запланованого на момент дезінтеграції воюючих сторін;

- Встановлено, що в другій половині 1942 р. у середовищі ОУН(Б) викристалізувалася і стала домінуючою думка про необхідність зміни тактики боротьби, яка полягала в переході від практики накопичення сил для масштабного повстання, до розгортання партизанської війни. З жовтня 1942 до липня 1943 р. на Волині та Поліссі паралельно із веденням партизанської війни було створено всі головні структури повстанської армії. Із травня 1943 р. волинський досвід формування армійських структур у підпіллі було поширено на територію Галичини, де до грудня 1943 р. тривало організаційне оформлення Української національної самооборони. ОУН(М), реалізуючи свої плани військового будівництва, схилилася до тісної співпраці з отаманом Т.Боровцем. Спроби домовитися між керівниками бандерівських, мельниківських і бульбівських військових формувань про створення об'єданого командування зазнали фіаско і протягом травня – серпня 1943 р. бандерівські військові відділи здійснили насильну інтеграцію бульбівців та мельниківців до своїх підрозділів. Попри суперечливість застосовуваних методів, прийнятної альтернативи об'єднанню не існувало;

- Доведено, що піковими періодами збройного протистояння націоналістичного підпілля й УПА окупаційному режимові Німеччини та її союзників для Волині та Полісся був час від травня до жовтня 1943 р., а для Галичини – від вересня 1943 до липня 1944 р. Найповніші підрахунки вказують, що в ході протистояння відбулися майже 3 тисячі сутичок і боїв з окупантами. У ході протистояння сукупні втрати німців і союзників сягнули близько 17800 осіб убитими, пораненими і полоненими. Аналогічні повстанські втрати оцінюються в понад 7300 осіб, втрати цивільного населення – у 25–30 тис. осіб убитими. Таке співвідношення втрат пояснюється насамперед застосуванням повстанцями тактики несподіваних атак на невеликі групи або гарнізони противника, які цілком знищувалися, а також неефективністю німецької тактики масових облав на лісові масиви й терору проти цивільного населення;

- Встановлено яскраві відмінності у тактиці обох націоналістичних структур у 1943 – 1944 рр. ОУН(М) упродовж 1943 р. поступово згортала свою нелегальну мережу в Україні, переносючи провідні організаційні кадри на Захід. В умовах радянської дійсності мали залишитися добре законспіровані, але легально проживаючі члени організації, які повинні були проводити пропагандистську роботу, намагатися проникнути в державний і господарський апарат. ОУН(Б)

зробила акцент на розбудові двох паралельних мереж підпілля – легальної та нелегальної – на всій території України та продовженні повстанської боротьби, яка, на думку її лідерів, мала спровокувати національну та соціальну революції в СРСР і стати причиною його дезінтеграції. Необхідність залучити до революційної роботи якнайширші кола населення в Україні та інших республіках спровокувала трансформацію ідейних і програмних засад руху, які суттєво демократизувалися та соціалізувалися. Подальша боротьба в Україні спонукала керівництво ОУН(Б) вжити заходів спрямованих на формування єдиної репрезентації українського визвольного руху. Структурою, яка мала представляти воюючу Україну в світі, стала створена в липні 1944 р. УГВР. Наявність об'єднаного представництва виводило змагання за самостійність на якісно новий рівень загальнонаціональної, антиколоніальної боротьби;

- З'ясовано, що немає підстав розглядати українсько-польський міжетнічний конфлікт відокремлено від історичного тла взаємин двох народів. Доведено, що усталена в польській історіографії думка про повну асиметричність дій конфліктуючих сторін не є слушною. Практично всі польські села або колонії в Західній Україні було перетворено на самооборонні бази, з яких нерідко проводилися операції проти УПА або акції з вилучення харчових контингентів в українських селах. Тому варто вести мову не про геноцид українцями поляків, а про локальну війну між збройними формуваннями двох народів, яка супроводжувалася етнічними чистками з обох боків. За найбільш коректними підрахунками під час українсько-польського протистояння на території Холмщини, Грубешівщини, Берестейщини, Полісся, Волині й Галичини з кінця 1942 р. до кінця 1944 р. українці втратили 13–16 тис. осіб убитими й до 20 тис. біженцями, поляки – 38–39 тис. осіб убитими й 355 тис. біженцями;

- Визначено, що протистояння між українським визвольним рухом і радянськими партизанами в 1943 – 1944 рр. було зумовлене принципово різними ідеологічними засадами і стратегічними цілями. Боротьба між повстанцями і партизанами не дозволила жодній зі сторін здобути цілковитої перемоги. Жертвами конфлікту стали приблизно по 5 тис. осіб з кожного боку (включно із цивільним населенням).

Повернення радянсько-німецького фронту на територію Правобережжя і Західної України зумовило локальне протистояння між окремими підрозділами

Червоної армії та відділами повстанців, яке, щоправда, не було санкціоноване найвищим керівництвом визвольного руху. Загальна тактика ОУН і УПА щодо Червоної армії зводилася до спроб її агітаційного «розкладення» задля підбурення до повстання. У результаті збройних сутичок між підрозділами УПА і Червоної армії загинуло 6–8 тис. повстанців і 3–4 тис. радянських військовослужбовців.

Найбільш масштабне протистояння підпілля ОУН та УПА радянському режимові розпочалося після проходження фронту і зводилося до боротьби з внутрішніми військами НКВС, зриву мобілізаційних заходів, знищення низової адміністрації, масової антиурядової пропаганди та агітації. Протягом 1944 – 1945 рр. ОУН і УПА на території УРСР і БРСР здійснили 6 тис. 600 акцій, яким радянські органи безпеки протиставили 39 тис. 773 каральні операції. Під час боїв, облав і блокад у 1944 – 1945 рр. (за радянськими даними) загинуло 103 тис. 313 членів ОУН і УПА, 110 тис. 785 було взято в полон, 50 тис. 58 осіб здалися на милість влади, що, очевидно, є завищеними цифрами. Наявні повстанські статистичні дані вказують, що з січня 1943 р. до листопада 1945 р. ОУН і УПА в протистоянні з радянською владою втратили убитими 14–16 тис. осіб, а радянська сторона – 9–10 тис. осіб.

Таким чином, здійснюючи загальні підсумки, підкреслимо, що початок нової світової війни у 1939 р. дозволяв лідерам ОУН сподіватися на позитивне вирішення «українського питання». Сьогодні націоналістам нерідко закидають політичну короткозорість, нездатність побачити приреченості своєї боротьби за незалежність, національний фанатизм, нездатність до пошуків компромісів тощо. Проте, всі ці «помилки» добре видно лише з точки зору сьогодення, сім десятиліть назад вони зовсім не лежали на поверхні та й навряд чи в більшості критичних моментів історії можна було тоді знайти більш правильний і раціональний вихід із тих карколомно складних геополітичних хитросплетінь. Насправді, на наше переконання, ідея створення української держави в роки Другої світової війни мала шанси на свою реалізацію. Ці шанси були й у 1939, і в 1941, і в 1943 – 1944 рр. Однак, їхнє втілення залежало від позитивних геополітичних обставин, які створювалися не українськими, а зовнішніми політичними чинниками. ОУН же, як організація, яка декларувала своєю головною метою побудову держави, була зобов'язана поводити себе так, щоб у випадку позитивного для української державотворчої справи розвитку подій, мати можливість максимально опанувати ситуацію та спрямувати її в належне русло.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Архівні матеріали

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ВИЩИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ І УПРАВЛІННЯ УКРАЇНИ

Ф. 3833. Красвий провід ОУН на західноукраїнських землях. 1933 – 1947 рр.

оп. 1.

- 1.1. *Спр. 1. Резолюція наради представників українських буржуазно-націоналістичних партій у Кракові, 22 червня 1941 р., 3 арк.*
- 1.2. *Спр. 4. Звіт про т. зв. Національні збори, 30 червня – 1 липня 1941 р., 12 арк.*
- 1.3. *Спр. 5. Акт проголошення т. зв. незалежної держави, 30 червня 1941 р., 7 арк.*
- 1.4. *Спр. 6. Декларація, меморандум, звернення т. зв. Державного правління, 30 червня – 7 липня 1941 р., 10 арк.*
- 1.5. *Спр. 10. Списки та уповноваження членів УДК, 2 липня 1941 р., 17 арк.*
- 1.6. *Спр. 12. Звіти про заснування та діяльність т. зв. Державного правління, червень – липень 1941 р., 18 арк.*
- 1.7. *Спр. 14. Звіти про діяльність банд ОУН, направлених у східні області УРСР у травні – червні 1941 р., 75 арк.*

- 1.8. *Спр. 15. Звіти* про створення адміністративних установ 1941 р., 95 арк.
- 1.9. *Спр. 18. Інформаційні документи* про арешт Голови УДП, 8 – 10 липня 1941 р., 3 арк.
- 1.10. *Спр. 20. Листування* Голови УДП з членами Проводу ОУН 23.05. – 02.09. 1941 р., 28 арк.
- 1.11. *Спр. 26. Накази* адміністративних бандерівських установ, червень – вересень 1941 р., 147 арк.
- 1.12. *Спр. 29. Постанови зборів громадян сіл* Волинської, Житомирської, Київської, Рівненської, Кам'янець-Подільської, Станіславівської, Львівської, Тернопільської областей з проголошенням української держави (2 липня – 2 вересня 1941 р.), 108 арк.
- 1.13. *Спр. 30. Постанови зборів громадян сіл* Волинської, Житомирської, Київської, Рівненської, Кам'янець-Подільської, Станіславівської, Львівської, Тернопільської областей з проголошенням української держави (2 липня – 2 вересня 1941 р.), 93 арк.
- 1.14. *Спр. 31. Постанови зборів громадян сіл* Волинської, Житомирської, Київської, Рівненської, Кам'янець-Подільської, Станіславівської, Львівської, Тернопільської областей з проголошенням української держави (2 липня – 2 вересня 1941 р.), 75 арк.
- 1.15. *Спр. 32. Постанови зборів громадян сіл* Волинської, Житомирської, Київської, Рівненської, Кам'янець-Подільської, Станіславівської, Львівської, Тернопільської областей з проголошенням української держави (2 липня – 2 вересня 1941 р.), 126 арк.
- 1.16. *Спр. 33. Постанови зборів громадян сіл* Волинської, Житомирської, Київської, Рівненської, Кам'янець-Подільської, Станіславівської, Львівської, Тернопільської областей з проголошенням української держави (2 липня – 2 вересня 1941 р.), 176 арк.
- 1.17. *Спр. 34. Постанови зборів громадян сіл* Волинської, Житомирської, Київської, Рівненської, Кам'янець-Подільської, Станіславівської, Львівської, Тернопільської областей з проголошенням української держави (2 липня – 2 вересня 1941 р.), 39 арк.
- 1.18. *Спр. 35. Постанови зборів громадян сіл* Волинської, Житомирської, Київської, Рівненської, Кам'янець-Подільської, Станіславівської, Львівської,

Тернопільської областей з проголошенням української держави (2 липня – 2 вересня 1941 р.), 111 арк.

- 1.19. *Спр. 39. Умови співробітництва ОУН з Німеччиною*, 1941 р., 11 арк.
- 1.20. *Спр. 41. Звернення* Крайового проводу ОУН про створення української армії, липень 1941 р., 2 арк.
- 1.21. *Спр. 42. Декларації*, меморандуми і накази крайового проводу ОУН (28 червня 1941 р. – 17 липня 1942 р.), 29 арк.
- 1.22. *Спр. 60. Відозви та звернення ОУН (1941 – 1946)*, 239 арк.
- 1.23. *Спр. 70. Матеріали* про світогляд та основи мельниківського проводу ОУН, б. д., 23 арк.
- 1.24. *Спр. 74. Звернення* мельниківського проводу ОУН, 1941 – 1944 рр., б. д., 136 арк.
- 1.25. *Спр. 86. Відозви ОУН і Головного командування УПА*, червень 1942 – грудень 1946 рр., 184 арк.
- 1.26. *Спр. 112 Відомості* про бойові дії УПА та її рейди на Схід (копії кореспонденції для друку), квітень 1943 р. – 7 жовтня 1944 р., 43 арк.
- 1.27. *Спр. 255 Звіти розвідників СБ (1941 – 1946 рр.)*, б. д., 463 арк.
- 1.28. *Спр. 238 Структура НКДБ і НКВС та інструктивні вказівки СБ*, серпень 1943 – січень 1950 рр., 295 арк.
- 1.29. *Спр. 245. Документи* про діяльність банд УПА (1943 – 1946 рр.), 183 арк.
- 1.30. *Спр. 256. Документи* про будову і тактику УПА, б. д., 274 арк.

оп. 2.

- 1.31. *Спр. 3. Накази ОУН.*, б. д., 87 арк.
- 1.32. *Спр. 4. Звіти та накази ОУН (1939 – 1941 рр.)*, 92 арк.
- 1.33. *Спр. 9. Політична програма і статут ОУН*, 1940 р., 60 арк.

Ф. 3834. Львівський обласний провід ОУН на західноукраїнських землях. 1939 – 1950 рр.

оп. 1.

- 1.34. *Спр. 4 Копії* наказів та розпоряджень УПА (24 листопада 1944 – 30 січня 1945), 8 арк.

Ф. 3835. Організація української націоналістичної молоді «Січ», мм. Львів, Рівне. 1941 р.

оп. 1.

1.35. *Спр. 1. Статут* тимчасовий правильник організації української націоналістичної молоді «Січ», програми праці у жіночих чотах організації і гуртках юнацтва, б. д., 22 арк.

1.36. *Спр. 3. Малюнки* та опис фізкультурних вправ організації «Січ», б. д., 9 арк.

Ф. 3836. З'єднання західних груп Української повстанської армії – УПА-Захід. 1944 – 1949 рр.

оп. 1.

1.37. *Спр. 1. Організаційні*, надзвичайні, політичні, фінансові, пропагандистські звіти надрайону «Скоб» і підлеглих йому підрайонів (січень 1943 – 10 січня 1944). Ч. I, 165 арк.

1.38. *Спр. 2. Організаційні*, надзвичайні, політичні, фінансові, пропагандистські звіти надрайону «Скоб» і підлеглих йому підрайонів (7 січня 1944 – 27 січня 1945). Ч. II, 126 арк.

1.39. *Спр. 3. Копії* організаційних, розвідувальних звітів надрайонів «Зенон», «Бір», «Гайдук» (грудень 1943 – 11 січня 1944), 22 арк.

1.40. *Спр. 28 Акти* та протоколи передачі майна зі старшинської школи «Лісові чорти». 21.01.1944 – 11.10.1944, 49 арк.

1.41. *Спр. 29. Інструкції* для відділу ВПЖ. 24.05.1944. – 11.10.1944, 9 арк.

1.42. *Спр. 30. Програми* і плани старшинської школи «Лісові чорти» та під старшинської школи «Олені» (1943 – 1944), 87 арк.

1.43. *Спр. 31. Накази* про присвоєння звання по військовій школі «Олені». 28.03.1944 – 13.10.1944, 26 арк.

1.44. *Спр. 32. Розклад* роботи відділу «Лісових чортів». 05.10.1943 – 22.01.1944, 15 арк.

1.45. *Спр. 33. Записки* лекцій організаційного навчання в школах «Лісові чорти» та «Олені». 1943 – 1944, 128 арк.

- 1.46. *Спр. 34. Записки лекцій ідеологічно-політичного навчання в школах «Лісові чорти» та «Олені».* 1943 – 1944. Ч. I, 67 арк.
- 1.47. *Спр. 35. Записки лекцій ідеологічно-політичного навчання в школах «Лісові чорти» та «Олені».* 1943 – 1944. Ч. II, 117 арк.
- 1.48. *Спр. 36. Записки лекцій ідеологічно-політичного навчання в школах «Лісові чорти» та «Олені».* 1943 – 1944. Ч. III, 107 арк.
- 1.49. *Спр. 37. Записки лекцій ідеологічно-політичного навчання в школах «Лісові чорти» та «Олені».* 1943 – 1944. Ч. IV, 138 арк.
- 1.50. *Спр. 38. Записки лекцій ідеологічно-політичного навчання в школах «Лісові чорти» та «Олені».* 1943 – 1944. Ч. V, 160 арк.
- 1.51. *Спр. 39. Записки лекцій ідеологічно-політичного навчання в школах «Лісові чорти» та «Олені».* 1943 – 1944. Ч. VI, 22 арк.
- 1.52. *Спр. 40. Записки лекцій ідеологічно-політичного навчання в школах «Лісові чорти» та «Олені».* 1943 – 1944. Ч. VII, 151 арк.
- 1.53. *Спр. 41. Записки лекцій ідеологічно-політичного навчання в школах «Лісові чорти» та «Олені».* 1943 – 1944. Ч. VIII, 111 арк.
- 1.54. *Спр. 42. Записки лекцій ідеологічно-політичного навчання в школах «Лісові чорти» та «Олені».* 1943 – 1944. Ч. IX, 102 арк.
- 1.55. *Спр. 43. Записки лекцій ідеологічно-політичного навчання в школах «Лісові чорти» та «Олені».* 1943 – 1944. Ч. X, 77 арк.
- 1.56. *Спр. 44. Записки лекцій ідеологічно-політичного навчання в школах «Лісові чорти» та «Олені».* 1943 – 1944. Ч. XI, 85 арк.
- 1.57. *Спр. 45. Документи про організацію УПА, військові підрозділи, б. д.,* 106 арк.
- 1.58. *Спр. 46. Військовий бойовий вишкіл УПА, 1943 – 1944 рр.,* 173 арк.
- 1.59. *Спр. 48. Записки лекцій військового навчання в УПА, 1943 – 1944 рр. Ч. I,* 141 арк.
- 1.60. *Спр. 49. Записки лекцій військового навчання в УПА, 1943 – 1944 рр. Ч. II,* 154 арк.
- 1.61. *Спр. 50. Записки лекцій військового навчання в УПА, 1943 – 1944 рр. Ч. III,* 108 арк.
- 1.62. *Спр. 51. Записки лекцій військового навчання в УПА, 1943 – 1944 рр. Ч. IV,* 138 арк.

1.63. *Спр. 52. Записки лекцій військового навчання в УПА, 1943 – 1944 рр. Ч. V, 42 арк.*

Ф. 3837. З'єднання південних груп Української повстанської армії – УПА-Південь. 1943 – 1946 рр.

оп. 1.

1.64. *Спр. 2. Накази групи і коменданта воєнної округи «Холодний Яр», січень – червень 1944 р., 33 арк.*

1.65. *Спр. 6. Інформаційні та військові звіти з різних теренів і листування командного складу 1942 – 1944 рр., 126 арк.*

Ф. 3838 – З'єднання північних груп Української повстанської армії – УПА-Північ. 1943 – 1949 рр.

оп. 1.

1.66. *Спр. 22. Списки вояків, призначених на навчання у підстаршинську школу при загоні імені І.Богуна, 1943 р., 30 арк.*

1.67. *Спр. 23. Книга обліку відпусток, хворих та зброї в школі підстаршин при загоні імені І.Богуна, квітень – жовтень 1943 р., 50 арк.*

1.68. *Спр. 28. Ранні звіти підстаршинської школи «Світлана» при загоні імені І.Богуна, квітень – червень 1943 р., 87 арк.*

1.69. *Спр. 38а. Книга наказів школи підстаршин при загоні імені І.Богуна 30.05.1943 – 22.08.1943, 18 арк.*

1.70. *Спр. 38б. Книга наказів школи підстаршин при загоні імені І.Богуна 24.10.1943 – 18.01.1944, 50 арк.*

1.71. *Спр. 43. Накази відділу військової розвідки групи «Заграва», 06.05.1943 – 23.06.1944, 91 арк.,*

1.72. *Спр. 55. Інструкція та звіти про діяльність СБ, б. д., 20 арк.*

1.73. *Спр. 56. Звіти про діяльність СБ, 1943 – 1944 рр., 10 арк.*

1.74. *Спр. 57. Донесення СБ надрайону «Долина», квітень – листопад 1943 р., 43 арк.*

- 1.75. *Спр. 58. Суспільно-політичні звіти з військових надрайонів «Кодак», «Зелень», «Самара», 1943 – 1944 рр., 66 арк.*
- 1.76. *Спр. 59. Звіти комендантів військових надрайонів, жовтень 1943 – лютий 1944 рр., 206 арк.*
- 1.77. *Спр. 60. Місячні й тижневі звіти, січень – березень 1944 р., 95 арк.*
- 1.78. *Спр. 61. Звіти господарських відділів з надрайонів округи «Заграва», 1943 р., 93 арк.*
- 1.79. *Спр. 90а. Організаційні звіти та протоколи СБ на покараних, б. д., 54 арк.*
- 1.80. *Спр. 91а. Інформаційний звіт про діяльність «Холмської бригади», б. д., 4 арк.*
- 1.81. *Спр. 105. Списки військовозобов'язаних чоловіків по селах воєнної округи «Заграва», 1943 – 1944 рр. Ч. I, 257 арк.*
- 1.82. *Спр. 106. Списки військовозобов'язаних чоловіків по селах воєнної округи «Заграва», 1943 – 1944 рр. Ч. II, 125 арк.*
- 1.83. *Спр. 106а. Списки військовозобов'язаних чоловіків по селах Волинської області, б. д., 65 арк.*
- 1.84. *Спр. 107. Списки жінок по Рівненській області, яких взято на облік командуванням УПА, б. д., 83 арк.*
- 1.85. *Спр. 110. Списки та анкети для наділу землі за наказом Головного Командира УПА у с. Бережки Сарненської округи, вересень 1943 р., 90 арк.*
- 1.86. *Спр. 111. Списки та анкети для наділу землі за наказом Головного Командира УПА у селах Борок-Кути, Погоріловці, Рудня-Погоріловка, Зарічка, Духоватка, Круги, Кадобища, Глажова і Грушівці Костопільського району і округи, вересень – жовтень 1943 р., 188 арк.*
- 1.87. *Спр. 112. Списки та анкети для наділу землі за наказом Головного Командира УПА у с. Вулька-Жолинська Стидинського району Костопільської округи, б. д., 54 арк.*
- 1.88. *Спр. 114. Списки та анкети для наділу землі за наказом Головного Командира УПА у с. Думбровиця Сарненської округи, жовтень 1943 р., 57 арк.*
- 1.89. *Спр. 115. Списки та анкети для наділу землі за наказом Головного Командира УПА у с. Майдани Стидинського району Костопільської округи, жовтень 1943 р., 46 арк.*
- 1.90. *Спр. 116. Списки та анкети для наділу землі за наказом Головного Командира УПА у селах Мачулище та Острівці Сарненської округи, б. д., 188 арк.*

- 1.91. *Спр. 118. Списки та анкети для наділу землі за наказом Головного Командира УПА у с. Нивецьк Дубровицького району Сарненської округи, вересень – жовтень 1943 р., 91 арк.*
- 1.92. *Спр. 119. Списки та анкети для наділу землі за наказом Головного Командира УПА у с. Анноваль Костопільського району, вересень – жовтень 1943 р., 12 акр.*
- 1.93. *Спр. 120. Списки та анкети для наділу землі за наказом Головного Командира УПА у с. Хіночи Сарненської округи, вересень – жовтень 1943 р., 129 арк.*

Ф. 3967. Комендант воєнного району "Іскра" УПА. 1943 – 1944 рр.

оп. 1.

- 1.94. *Спр. 5. Накази коменданта воєнного району «Іскра», серпень 1943 – лютий 1944 рр., 33 арк.*

Ф. 3959. Український центральний комітет м. Львів. 1941 – 1944 рр.

оп. 2.

- 1.95. *Спр. 45 Листування з українськими допороговими комітетами та кореспондентами УЦК про організацію роботи, інформації та пропаганди, 1941 р., 12 арк.*
- 1.96. *Спр. 50 Повідомлення, інформаційні листи, документи про пропагандистську роботу, серпень – вересень 1941 р., 18 арк.*

Ф. 3206. Рейхскомісаріат «Україна» місто Рівне (Е. Кох). 1941 – 1944 рр.

оп. 2.

- 1.97. *Спр. 3 Накази райхскомісара України про організацію роботи поліції СС і СД на Україні. Схема розміщення частин поліції, вересень 1941 – жовтень 1942 рр., 21 арк.*

Ф. 4620. Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.

оп. 3.

- 1.98. *Спр. 101. Випуски* матеріалів ЦШПР 1942 – 1943 рр., 118 арк.
- 1.99. *Спр. 102. Статистичні дані*, підготовані членом комісії Бабишкіним О.К про особовий склад радянських партизанів на території України, 1946 р., 53 арк.
- 1.100. *Спр. 103. Випуски з архіву* комісії про історію партизанського руху на Україні, липень – вересень 1946 р., 72 арк.
- 1.101. *Спр. 204. Випуски зі звітів з'єднання* партизанських загонів Рівненської області під командуванням Федорова О.Ф., 1945 – 1946 рр., 68 арк.
- 1.102. *Спр. 379. Документи* про діяльність ОУН за 1940 – 1943 рр., 1946 р., 54 арк.

Ф. КМФ-8. Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистських адміністративних установ, армійських груп і їх тилкових та охоронних підрозділів, які діяли на окупованих східних територіях (1939 – 1945 рр.)

оп. 1.

- 1.103. *Спр. 6. Листи до райхсміністра* окупованих територій Сходу А.Розенберга, 1941 – 1944 рр., 302 арк.
- 1.104. *Спр. 12. Донесення* німецько-фашистського командування з окупованих території Радянського Союзу, 1941 – 1942 рр., 56 арк.
- 1.105. *Спр. 38. Донесення* командування німецько-фашистських військ на Україні, 1941 – 1943 рр., 140 арк.
- 1.106. *Спр. 62. Донесення* німецько-фашистської поліції з окупованих території Радянського Союзу, 1943 – 1944 рр., 48 арк.
- 1.107. *Спр. 84. Повідомлення*, записки та листування з райхскомісарами про дії українських націоналістичних банд, 1943 – 1944 рр., 40 арк.
- 1.108. *Спр. 166. Повідомлення*, які видавалися на окупованих територіях, відомості про УПА, 1942 – 1944 рр., 59 арк.
- 1.109. *Спр. 294. Повідомлення*, накази, донесення німецько-окупаційної влади в генеральному комісаріаті Волинь–Поділля, 1941 – 1944 рр., 78 арк.

оп. 2.

1.110. *Спр. 91. Головне командування сухопутних військ гітлерівської Німеччини. Інструкції та накази про боротьбу з партизанами, 1942 – 1943 рр., 101 арк.*

1.111. *Спр. 92. Головне командування сухопутних військ гітлерівської Німеччини. Дії партизан в Росії, 1943 – 1944 рр., 310 арк.*

Ф. Р–4465. Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій і осіб. 1923 – 1945 рр.

оп. 1.

1.112. *Спр. 118. Пресові бюлетені Української інформаційної служби в Берліні за 1941 р., 202 арк.*

Ф. 4628. Колекція трофейних документів про співробітництво українських буржуазних націоналістів та керівництва УПА з німецько-фашистськими окупантами. 1943 – 1944 рр.

оп. 1.

1.113. *Спр. 2. Документи про переговори окружного провідника окупаційних властей в Кам'янці-Струмиловій з керівниками УПА «Орлом» і «Хмелем», лютий 1944 р., 35 арк.*

1.114. *Спр. 3. Рапорт майора СС про переговори з УПА, лютий 1944 р., 7 арк.*

1.115. *Спр. 4. Документи про наміри ад'ютанта командира 4-го полку СС лейтенанта охоронної поліції Зерфаса вести переговори з місцевим керівництвом УПА в районі Ухова, березень 1944 р., 6 арк.*

1.116. *Спр. 5. Рапорт начальника поліції СД по Галичині про встановлення співробітництва з УПА, квітень – травень 1944 р., 12 арк.*

1.117. *Спр. 6. Витяги з доповіді Верховного командування Південної групи німецьких військ від 11.03.1944 про становище УПА на лютий 1944 р., 9 арк.*

1.118. *Спр. 7. Рапорт командира роти III селянського стрілецького батальйону поліції лейтенанта Шпаманна про сутички з УПА, червень 1943 р., 4 арк.*

1.119. *Спр. 8. Повідомлення* штурмбанфюрера СС Шмітца з 1-ї бойової групи Прютцмана про погодження з УПА, березень 1944 р., 7 арк.

1.120. *Спр. 9. Документи* про взаємодію частин XII армійського корпусу німецьких військ і УПА проти радянських партизанів, червень – липень 1944 р., 39 арк.

1.121. *Спр. 10. Німецькі трофейні документи* про діяльність УПА та «Галичини», б. д., 190 арк.

1.122. *Спр. 11. Переклади* німецьких трофейних документів про діяльність УПА і «Галичини», б. д., 201 арк.

Ф. 3971. Есесівська стрілецька добровольча дивізія СС «Галичина» м. Львів. 1943 – 1944.

оп. 1.

1.123. *Спр. 37. Хроніка* дивізії від 03.12.1943 до 08.03.1944., 39 арк.

Ф. 2077. Генерал-комісар Волині і Поділля. м. Луцьк Волинської області. 1941 – 1944 рр.

оп. 1.

1.124. *Спр. 4 Циркуляр* та вказівки Генерал-комісара Волині та Поділля про організацію «Українського комітету допомоги». Про заборону вилову риби в річках, про посів тютюну тощо, 1941 – 1942 рр., 7 арк.

1.125. *Спр. 27. Лист* генерал-комісара Волині та Поділля Шьоне до Луцького митрополита Полікарпа, травень 1943 р., 3 арк.

Ф. 3676. Штаб імперського керівника (райхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей. м. Берлін, м. Київ. 1941 – 1944 рр.

оп. 4.

1.126. *Спр. 308. Документи* німецько-фашистських каральних органів «Айнзацгруп» і «Айнзацкоманд» про боротьбу з комуністичним і партизанським рухом, 1942 – 1944 рр., 254 арк;

1.127. *Спр. 476. Документи про діяльність німецько-фашистської поліції безпеки СД в м. Києві та інших окупованих областях України (доповіді, листи, списки осіб, які співробітничали з фашистами, а також списки заарештованих і вбитих німецькими окупантами). Т. 2, 1942 р., 475 арк.*

1.128. *Спр. 475. Документи про діяльність німецько-фашистської поліції безпеки СД в м. Києві та інших окупованих областях України (доповіді, листи, списки осіб, які співробітничали з фашистами, а також списки заарештованих і вбитих німецькими окупантами). Т. 3, 1943 р., 1120 арк.*

Ф. 3679. Начальник німецько-фашистської поліції порядку на Україні. м. Рівне 1942 – 1943 рр.

оп. 1.

1.129. *Спр. 53. Донесення начальника німецько-фашистської поліції безпеки і СД округу Волинь – Поділля, 1942 – 1944 рр., 375 арк.*

1.130. *Спр. 59. Донесення коменданта німецько-фашистської поліції безпеки і СД м. Рівного, 1943 р., 283 арк.*

Ф. 4328. Штаб командування начальника поліції безпеки окупованих східних областей. 1941 – 1944 рр.

оп. 1.

1.131. *Спр. 1. Повідомлення штабу командування німецько-фашистського начальника поліції безпеки з окупованих східних областей імперському комісарові з безпеки 1942 р. Т. 1, 70 арк.*

1.132. *Спр. 2. Повідомлення штабу командування німецько-фашистського начальника поліції безпеки з окупованих східних областей імперському комісарові з безпеки 1942 р. Т. 2, 128 арк.*

1.133. *Спр. 3. Повідомлення штабу командування німецько-фашистського начальника поліції безпеки з окупованих східних областей імперському комісарові з безпеки 1942 р. Т. 3, 31 арк.*

1.134. *Спр. 5. Повідомлення штабу командування німецько-фашистського начальника поліції безпеки з окупованих східних областей імперському комісарові з безпеки 1943 р. Т. 1, 75 арк.*

1.135. *Спр. 6. Повідомлення штабу командування німецько-фашистського начальника поліції безпеки з окупованих східних областей імперському комісарові з безпеки 1943 р. Т. 2, 76 арк.*

1.136. *Спр. 7. Повідомлення штабу командування німецько-фашистського начальника поліції безпеки з окупованих східних областей імперському комісарові з безпеки 1943 р. Т. 3, 76 арк.*

1.137. *Спр. 8. Повідомлення штабу командування німецько-фашистського начальника поліції безпеки з окупованих східних областей імперському комісарові з безпеки 1943 р. Т. 4, 76 арк.*

1.138. *Спр. 9. Повідомлення штабу командування німецько-фашистського начальника поліції безпеки з окупованих східних областей імперському комісарові з безпеки 1943 р. Т. 5, 122 арк.*

Ф. 3849. Дмитро Донцов. 1923 – 1945 рр.

оп. 1.

1.139. *Спр. 6. Різні нотатки та робочі записи, 1936 – 1939 рр., 10 арк.*

Ф. 4331. Українська військова організація (1922 – 1928)

оп. 1.

1.140. *Спр. 3. Листування з буржуазно-націоналістичним «Об'єднанням українських організацій Америки», «Українським союзом в Бразилії», «Центральним союзом українських студентів» та іншими буржуазно-націоналістичними організаціями про надання матеріальної допомоги українським емігрантам, про надсилку статей до буржуазно-націоналістичних журналів і газет, б. д., 97 арк.*

Ф. 4329. Генерал-губернатор Галичини. м. Львів (1941 – 1944)

оп. 1.

1.141. *Спр. 14. Службовий листок Генерал-губернатора Галичини, вересень 1941 р., 7 арк.*

Ф. 5245. Євген Штендера: особовий архів (Місія УПА за кордоном). 1944 р.

оп. 1.

1.142. *Спр. 649. Протиукраїнські виступи мадярів. Вістки за час від січня до липня 1944 р.».* 1944 р., 4 арк.

1.143. *Спр. 697. Документи з архіву А.Дольницького, б. д., 96 арк.*

1.144. *Спр. 954. Документи, зібрані Є.Басюком. 1997 р., 71 арк.*

**ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ
ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ УКРАЇНИ**

Ф. 1. ЦК Компартії України. 1917 – 1991 рр. «Особливий сектор – секретна частина»

оп. 22.

1.145. *Спр. 41. Розвідувальні донесення УШПР для ЦК КП(б)У про стан, розташування та рух військ противникаи. (В справі наявні відомості про дії українських буржуазних націоанілістів), 1 червня 1943 р. – 5 веерсня 1944 р., 171 арк.*

1.146. *Спр. 45. Розвідувальні донесення УШПР для ЦК КП(б)У про ситуацію в окупованій Україні, 30 травня 1943 р. – 22 жовтня 1944 р., 183 арк.*

1.147. *Спр. 50. Підсумкова доповідь про бойову діяльність групи партизанських загонів Сумської області УРСР за час від 6 вересня 1941 р. до 1 травня 1943 р., не раніше 1 травня 1943 р., 43 арк.*

1.148. *Спр. 75. Доповідні записки про діяльність українських націоналістів на окупованих території України станом на 15.12.1942 р., 07.01.1943 р., 43 арк.*

1.149. *Спр. 76. Інформаційні повідомлення німецьких каральних органів про підпільні і партизанські рухи, діяльність українських буржуазних націоналістів, економічне і політичне становище в районах України, тимчасово окупованих німецько-фашистськими військами (15 травня – 17 липня 1942 р.), 29 листопада 1946 р., 68 арк.*

1.150. *Спр. 77. Інформаційні повідомлення німецьких каральних органів про підпільні і партизанські рухи, діяльність українських буржуазних націоналістів, економічне і політичне становище в районах України, тимчасово окупованих німецько-*

фашистськими військами (24 липня – 6 листопада 1942 р.), 29 листопада 1946 р., 127 арк.

1.151. *Спр. 78. Інформаційні* повідомлення німецьких каральних органів про підпільні і партизанські рухи, діяльність українських буржуазних націоналістів, економічне і політичне становище в районах України, тимчасово окупованих німецько-фашистськими військами, 29 листопада 1946 р., 29 арк.

1.152. *Спр. 80. Доповідні* записки про стан агітаційно-пропагандистської діяльності в областях України, 1 вересня 1943 р. – 17 червня 1944 р., 119 арк.

1.153. *Спр. 227. Звіт* Житомирського обкому КП(б)У про діяльність підпільних партійних організацій і партизанських загонів Житомирської області в період Великої Вітчизняної війни (липень 1941 – січень 1944 рр.) (1-й екземпляр), 1945 р. – 18 січня 1946 р., 217 арк.

1.154. *Спр. 228. Звіт* Житомирського обкому КП(б)У про діяльність підпільних партійних організацій і партизанських загонів Житомирської області в період Великої Вітчизняної війни (липень 1941 – січень 1944 рр.) (2-й екземпляр), 1945 р. – 18 січня 1946 р., 259 арк.

оп. 23.

1.155. *Спр. 115. Розвідзведення* оперативної групи НКВС УРСР про діяльність українських націоналістів на території тимчасово захопленій німецько-фашистськими окупантами, 19 вересня 1942 р., 63 арк.

1.156. *Спр. 523. Доповідні* записки, спеціальні повідомлення Народного Комісара внутрішніх справ УРСР про діяльність українських націоналістів, 15 квітня – 7 листопада 1943 р., 192 арк.

1.157. *Спр. 527. Доповідні* записки Народного комісара внутрішніх справ УРСР про українських націоналістів на території Рівненської, Полтавської і Чернігівської областей УРСР, 18 травня – 9 грудня 1943 р., 19 арк.

1.158. *Спр. 530. Доповідні* записки Народного комісара внутрішніх справ про діяльність українських націоналістів на території західних областей УРСР, 17 жовтня – 23 грудня 1943 р., 29 арк.

1.159. *Спр. 924. Документи* і копії документів українсько-німецьких націоналістів, б. д., 104 арк.

- 1.160. *Спр. 928. Спеціальні донесення, інформації, доповідні записки, повідомлення про діяльність українсько-німецьких націоналістичних банд та про заходи боротьби з ними, 1944 р., 195 арк.*
- 1.161. *Спр. 929. Доповідні записки секретарів обкомів КП(б)У до ЦК КП(б)У про хід боротьби з бандами українсько-німецьких націоналістів, жовтень 1944 – січень 1945 рр., 207 арк.*
- 1.162. *Спр. 930, Спеціальні повідомлення, доповідні записки, політичні інформації про дії українсько-німецьких націоналістичних банд і заходи щодо боротьби з ними, 14 січня 1944 р. – 11 квітня 1944 р., 188 арк.*
- 1.163. *Спр. 938. Спеціальні повідомлення, доповідні записки, політичні інформації про діяльність українсько-німецьких націоналістичних банд і заходи боротьби з ними, 10 травня 1944 р. – 27 вересня 1944 р., 198 арк.*
- 1.164. *Спр. 944. Доповідні записки про стан звільнених від німецько-фашистських загарбників районів Західної України, грудень 1943 – жовтень 1944 рр., 98 арк.*
- 1.165. *Спр. 1517. Витяги з протоколів засідань бюро обкому КП(б)У у Станіславській області із інформацією про виконання рішення ЦК КП(б)У від 21.03.1945 р. «Про грубі порушення соціалістичної законності в західних областях УРСР», квітень – травень 1945 р., 46 арк.*
- 1.166. *Спр. 1670. Протоколи засідань політбюро ЦК КП(б)У з інформацією про боротьбу із залишками банд українсько-німецьких націоналістів, 109 арк.*
- 1.167. *Спр. 1673, Доповідні записки Народного Комісара внутрішніх справ УРСР Рясного з інформацією про боротьбу проти банд українсько-німецьких націоналістів на території Західної України, січень – березень 1945 р., 95 арк.*
- 1.168. *Спр. 1674. Інформаційні бюлетені про хід боротьби з бандитизмом в західних областях УРСР, 1944 – 1945 рр., 159 арк.*
- 1.169. *Спр. 1675. Протоколи засідань Дрогобицького обкому КП(б)У з інформацією про хід боротьби за бандитизмом, 1944 – 1945 рр., 289 арк.*
- 1.170. *Спр. 1676. Протоколи засідань Тернопільського обкому КП(б)У з інформацією про хід боротьби за бандитизмом, 1944 – 1945 рр., 203 арк.*
- 1.171. *Спр. 1702. Інформаційні повідомлення про хід виконання рішень ЦК КП(б)У про боротьбу з бандами українських націоналістів, 254 арк.*

Ф. 57. Колекція документів з історії Комуністичної партії України. 1870 – 1966.

оп. 4.

1.172. *Спр. 47. Документи і матеріали вилучені в українських буржуазних націоналістів, 1942 – 1943 рр., 142 арк.*

1.173. *Спр. 338. Копії документів і матеріалів про співробітництво українських буржуазних націоналістів з німецько-фашистськими загарбниками та їх злодіяння в роки Великої Вітчизняної війни, 1941 – 1944 рр., 512 арк.*

1.174. *Спр. 361. Списки, щоденники та листи українських буржуазних націоналістів (1943), 101 арк.*

Ф. 62. Український штаб партизанського руху. 1942 – 1946 рр.

оп. 1.

1.175. *Спр. 253. Доповідні записки партизанських з'єднань в УШПР, довідка відділу з донесень НКВС, партизанських загонів. Повідомлення гітлерівської служби безпеки про діяльність ОУН, 1942 – 1944 рр., 85 арк.*

1.176. *Спр. 1347. Донесення партизанських з'єднань в УШПР про боротьбу з українськими буржуазними націоналістами. Рапорти про бойові дії проти банд УПА, 1943 – 1944 рр., 117 арк.*

1.177. *Спр. 1349. Рапорти, донесення в УШПР командирів партизанських з'єднань про боротьбу з бандами українських буржуазних націоналістів, 1943 р., 148 арк.*

1.178. *Спр. 1382. Звіти командування партизанських з'єднань про бойову та партизансько-політичну діяльність, 1942 – 1944 рр., 84 арк.*

1.179. *Спр. 1387. Інформаційні донесення, рапорти, телефонограми командирів партизанських з'єднань до УШПР про хід боротьби з націоналістичними бандами і оунівським підпіллям у західних областях України, 1943 – 1944 рр., 185 арк.*

1.180. *Спр. 1514. Телефонограми партизанських з'єднань про хід виконання бойових завдань у німецькому тилу, 1943 р., 72 арк.*

1.181. *Спр. 1515. Спецповідомлення УШПР про діяльність ОУН на території західних областей УРСР, січень 1943 – березень 1944 рр., 146 арк.*

1.182. *Спр. 1538. Радіограми командирів партизанських з'єднань про передислокацію та рух банд УПА, 1943 – 1944 рр., 49 арк.*

1.183. *Спр. 1561. Інформації УШПР про посилення діяльності українських націоналістів, напади банд УПА на радянських партизанів, 1943 – 1944 рр., 96 арк.*

1.184. *Спр. 1622. Доповідні записки УШПР з інформацією для ЦК КП(б)У про діяльність українських буржуазних націоналістів, травень 1943 – січень 1944 рр., 328 арк.*

Ф. 63. Перша українська партизанська дивізія ім. Двічі Героя Радянського Союзу С.Ковпака (Сумське партизанське з'єднання). 1941 – 1945 рр.

оп. 1

1.185. *Спр. 84. Щоденник комісара з'єднання С.В. Руднева (машинописний примірник), 7 травня 1943 р. – 25 липня 1943 р., 63 арк.*

Ф. 64. Чернігівсько-Волинське партизанське з'єднання. 1941 – 1944 рр.

оп. 1.

1.186. *Спр. 59 Щоденник командира загону імені Сталіна Чернігівсько-Волинського з'єднання Г.Балицького, 18 червня 1942 р. – 23 грудня 1943 р., 156 арк.*

Ф. 96, Кам'янець-Подільське партизанське з'єднання ім. Ф. Михайлова. (Командир А. Одуха). 1942 – 1944 рр.

оп. 1.

1.187. *Спр. 1. Звіти командира партизанського з'єднання ім. Ф. Михайлова про бойову та пропагандистську діяльність у тилу противника, 16 липня 1943 – 23 січня 1944 рр., 393 арк.*

Ф. 97. З'єднання партизанських загонів Кам'янець-Подільської області. 1941 – 1944 рр.

оп. 1.

1.188. *Спр. 1. Звіт* про роботу Кам'янець-Подільського підпільного обкому КП(б)У, обласного штабу партизанського руху і з'єднань партизанських загонів Кам'янець-Подільської області, квітень 1943 – квітень 1944., 127 арк.

Ф. 269. Колекція документів «Український музей у Празі». 1886 – 1952 рр.

оп. 1.

1.189. *Спр. 112. Матеріали* редакції часопису «Розбудова нації», б. д., 74 арк.

1.190. *Спр. 169. Листи* і документи Ю.Липи, 1925 – 1938 рр., 38 арк.

1.191. *Спр. 178. Документи,* листування, статті, замітки О.Скорописа, 1920 – 1930-ті рр., 158 арк.

оп. 2.

1.192. *Спр. 129. Листування,* документи, записи В.Петрива, б. д., 204 арк.

1.193. *Спр. 271. Особисті* документи В.Кедровського, 1921 – 1943 рр., 284 арк.

Ф. 166. Комісія з питань історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР. 1941 – 1950 рр.

оп. 2.

1.194. *Спр. 74. Результати* діяльності партизанських з'єднань і партійного підпілля у рівненській та Волинській областях, арк. 189.

Ф. 68. Рівненське партизанське з'єднання № 2 «За Батьківщину» (Командир І.Федоров). 1942 – 1944 рр.

оп. 1

1.195. *Спр. 1. Інформація штабу Рівненського партизанського з'єднання «За Батьківщину» про оперативну обстановку в тилу противника, 27 липня – 18 грудня 1943 р., 284 арк.*

Ф. 69. Рівненське партизанське з'єднання № 1 (Командир В.Бегма). 1943 – 1944 рр.

оп. 1.

1.196. *Спр. 1. Радіограми і донесення про діяльність з'єднання в 1943 – 1944 рр., арк. 93.*

Ф.70. Рівненський обласний штаб партизанського руху (начальник штабу В.Бегма). 1942 – 1944 рр.

оп. 1.

1.197. *Спр. 3. Радіозвіти та інформації Рівненського обласного штабу партизанського руху про боротьбу з бандами українських націоналістів, липень 1943 – лютий 1944 р., 308 арк.*

**ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ
АРХІВ УКРАЇНИ У М. ЛЬВОВІ**

Ф. 205. Прокуратура апеляційного суду м. Львів. 1935 – 1939 рр.

оп. 1.

1.198. *Спр. 500.* Щоденні оперативні звіти слідчого відділу воєводської команди державної поліції у Львові про політичне положення за травень – червень 1939 р., 704 арк.

1.199. *Спр. 501.* Щоденні оперативні звіти слідчого відділу воєводської команди державної поліції у Львові про політичне положення за липень-серпень 1939 р., 603 арк.

**ГАЛУЗЕВИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ
СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ**

**Ф. 2. Управління по боротьбі з бандитизмом МВС. Управління 2-Н і 4-те
Управління НКДБ-КДБ УРСР (1957 р.)**

оп. 8-а

1.200. *Спр. 11.* Доповідь по українській контрреволюції по лінії Станіславського Управління НКДБ УРСР, 1944 – 1957 рр., 55 арк.

оп. 110.

1.201. *Спр. 2. Т. 6.* Колекція документів націоналістичного підпілля та командування банд УПА, 86 арк.

Ф. 5. Фонд nereабілітованих осіб. 1919 – 1991 рр.

1.202. *Спр. 48139.* Архівно-слідча справа зі звинувачення Воробця Ф.В. 20 березня 1946 р. – 26 червня 1947 р., 218 арк.

1.203. Спр. 56258. *Архівно-слідча* справа Лук'яна В.А. та інших. 22 жовтня 1945 р., 567 арк.

Ф. 6. Фонд реабілітованих осіб. 1919 – 1991 рр.

1.204. Спр. 75133 фп. *Архівно-кримінальна* справа на Басюка Євгена Михайловича, 19 квітня 1944 – 18 серпня 1946 рр., 189 арк.

Ф. 13. Колекція друкованих видань КДБ УРСР. 1920 – 1992 рр.

Спр. 372. Збірник документів про структуру і характер антирадянської діяльності Організації українських націоналістів – ОУН та Української повстанської армії – УПА; про методи і прийоми агентурно-оперативної роботи органів державної безпеки України з ліквідації організованого підпілля ОУН і озброєних банд УПА на території республіки з 1943–54 рр.

1.205. Спр. 372. Т. 1. *Організаційна* побудова, функції, завдання, сфера дій та інші питання антирадянської діяльності ОУН-УПА в період 1943 – 1946 рр., 386 арк.

1.206. Спр. 372. Т. 2. *Організаційна* побудова, функції, завдання, сфера дій та інші питання антирадянської діяльності ОУН-УПА в період 1943 – 1946 рр., 223 арк.

1.207. Спр. 372. Т. 3. *Організаційна* побудова, функції, завдання, сфера дій та інші питання антирадянської діяльності ОУН-УПА в період 1943 – 1946 рр., 315 арк.

1.208. Спр. 372. Т. 5. *Організаційна* побудова, функції, завдання, сфера дій та інші питання антирадянської діяльності ОУН-УПА в період 1943 – 1946 рр., 457 арк.

1.209. Спр. 372. Т. 6. *Документи*, що характеризують зміну в структурній побудові ОУН-УПА, функціях, задачах і тактиці антирадянської діяльності в період 1946 – 1953 рр., 340 арк.

1.210. Спр. 372. Т.11. *Документи*, що характеризують ідеологію ОУН, програмні положення, тактичні завдання, перспективи, форми і методи антирадянської діяльності українських націоналістів в період 1943 – 1954 рр., 1003 арк.

1.211. Спр. 372. Т. 13. *Документи*, що характеризують ідеологію ОУН, програмні положення, тактичні завдання, перспективи, форми і методи антирадянської діяльності українських націоналістів в період 1943 – 1954 рр., 287 арк.

- 1.212.** *Спр. 372. Т. 16. Документи, що характеризують заходи і способи бандоунівського підпілля з посилення конспірації, методи застосування кодів та шифрів, «мертвого» зв'язку, системи бункерів та інших хитрощів у період 1944 – 1953 рр., 399 арк.*
- 1.213.** *Спр. 372. Т. 38. Документи, що характеризують злочинний зв'язок ватажків українських націоналістів з командуванням та розвідкою фашистської Німеччини в питаннях антирадянської диверсійно-терористичної діяльності за період 1940 – 1946 рр., 340 арк.*
- 1.214.** *Спр. 372. Т. 40. Документи, що характеризують злочинний зв'язок ватажків українських націоналістів з розвідувальними органами США, Англії та інших імперіалістичних країн у повоєнний період, б. д., 414 арк.*
- 1.215.** *Спр. 372. Т. 54. Копії основних протоколів допитів колишнього керівника Центрального проводу ОУН в Україні Кука Василя, відомого в підпіллі під псевдонімом «Леміш», 1954 – 1956, 322 арк.*
- 1.216.** *Спр. 372. Т. 68. Документи, що характеризують організацію і хід розробки т. зв. членів Центрального і Крайових проводів ОУН, що діяли на територіях Рівненської, Волинської, Станіславської і Чернівецької областей, 1944 – 1955 рр., 324 арк.*
- 1.217.** *Спр. 372. Т. 69. Документи, що характеризують організацію і хід розробки т. зв. членів Центрального і Крайових проводів ОУН, що діяли на території Тернопільської області в період 1947 – 1954 рр., 355 арк.*
- 1.218.** *Спр. 372. Т. 75. Документи, що характеризують процес ліквідації окружних, над районних та інших низових ланок підпілля ОУН на території Львівської області в період 1944-1954 рр., 319 арк.*

Спр. 376. Збірник документів про структуру і характер антирадянської діяльності Організації українських націоналістів – ОУН і Української повстанської армії – УПА; про методи і прийоми агентурно-оперативної роботи органів державної безпеки України з ліквідації організованого підпілля ОУН і збройних банд УПА на території республіки в період 1943 - 1954 рр.

- 1.219. *Спр. 376. Т. 4. Програмні матеріали Організації українських націоналістів* (постанови конгресів, зборів, програми, маніфести, головні повідомлення). Догми та інші матеріали, б. д., 383 арк.
- 1.220. *Спр. 376. Т. 24. Документи та матеріали ОУН: різноманітні видання Проводу ОУН, крайових, обласних та окружних ланок ОУН за 1941 – 1951 рр.*, 227 арк.
- 1.221. *Спр. 376. Т. 30. Документи та матеріали ОУН про стан суспільно-політичних та культурних відносин на ЗУЗ в 1942 – 1949 рр.*, 201 арк.
- 1.222. *Спр. 376. Т. 35. Документи та матеріали ОУН: українська проблема в планах німецько-фашистської політики. Документи німецьких окупаційних властей періоду 1941 – 1944 рр.*, 312 арк.
- 1.223. *Спр. 376. Т. 36. Документи та матеріали ОУН про життя, діяльність та політичний стан української еміграції. Матеріали «Першої конференції поневолених народів східної Європи та Азії». Антибільшовицький блок народів – АБН. Його мета і завдання. Основні документи «НВРО» (Народно-визвольна революційна організація) та ін. 1940 – 1945 рр.*, 358 арк.
- 1.224. *Спр. 376. Т. 60. Мета і завдання УПА, накази генерального штабу, інструкції, матеріали по групах УПА – «Північ», «Захід», «Південь». Навчально-виховна робота, звернення, листівки УПА, описи боїв та рейдів УПА. Статути, настанови, періодичні та інші видання УПА, 1943 – 1946 рр.*, 300 арк.
- 1.225. *Спр. 376. Т. 61. Мета і завдання УПА, накази генерального штабу, інструкції, матеріали по групах УПА – «Північ», «Захід», «Південь». Навчально-виховна робота, звернення, листівки УПА, описи боїв та рейдів УПА. Статути, настанови, періодичні та інші видання УПА, 1943 – 1947 рр.*, 249 арк.
- 1.226. *Спр. 376. Т. 66. Мета і завдання УПА, накази генерального штабу, інструкції, матеріали по групах УПА – «Північ», «Захід», «Південь». Навчально-виховна робота, звернення, листівки УПА, описи боїв та рейдів УПА. Статути, настанови, періодичні та інші видання УПА, 1943 – 1945 рр.*, 515 арк.
- 1.227. *Спр. 376. Т. 68. Мета і завдання УПА, накази генерального штабу, інструкції, матеріали по групах УПА – «Північ», «Захід», «Південь». Навчально-виховна робота, звернення, листівки УПА, описи боїв та рейдів УПА. Статути, настанови, періодичні та інші видання УПА, 1943 – 1949 рр.*, 423 арк.
- 1.228. *Спр. 376. Т. 69. Мета і завдання УПА, накази генерального штабу, інструкції, матеріали по групах УПА – «Північ», «Захід», «Південь». Навчально-виховна*

робота, звернення, листівки УПА, описи боїв та рейдів УПА. Статути, настанови, періодичні та інші видання УПА, 1942 – 1946 рр., 211 арк.

1.229. *Спр. 376. Т. 71. Документи* та матеріали ОУН звітно-інформаційного характеру за 1943 – 1952 рр., 367 арк.

1.230. *Спр. 376. Т. 75. Документи* та матеріали ОУН звітно-інформаційного характеру за 1943 – 1952 рр., 422 арк.

Спр. 398. Додаток до збірника документів про структуру і характер антирадянської діяльності ОУН і УПА в період 1943 – 1954 рр. (справа 372)

1.231. *Спр. 398. Т. 2. Документи* отримані від Міністерства оборони ПНР про структуру та діяльність УПА на території Польщі (1944 – 1947 рр.), 205 арк.

1.232. *Спр. 398. Т. 18. Без назви, б. д.,* 374 арк.

Ф. 16. Документальні матеріали таємного діловодства Секретаріату КДБ УРСР (1951 р.)

оп. 33

1.233. *Спр. 25. Українські буржуазні націоналісти* напередодні Великої Вітчизняної війни 1938 – 1941 рр., 382 арк.

1.234. *Спр. 63. Підготовка українськими буржуазними націоналістами терактів і диверсій* на території СРСР у 1940 – 1941 рр., 263 арк.

Ф. 26. Таємне діловодство 4-го і 6-го відділів КДБ при РМ УРСР (1960 р.)

оп. 2

1.235. *Спр. 1. Злочинна діяльність українських буржуазних націоналістів.* – Т. 1., 1941 – 1955 рр., 315 арк.

Ф. 62. Справи оперативного обліку КДБ УРСР (1961 – 1991 рр.)

1.236. *Спр. 27314. Антинародна діяльність українських буржуазних націоналістів у 1940 – 1941 рр.* – Т. 3, 296 арк.

Ф. 65. Справи оперативного обліку КДБ УРСР (1961 – 1991 рр.)

1.237. *Спр. С-9148. Українська національна контрреволюція, б. д., Т. 1., 391 арк.*

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ**Ф. 46. Волинське воєводське управління, м. Луцьк Волинського воєводства (1931 – 1939 рр.)**

оп. 9а

1.238. *Спр. 2606. Інформація* слідчих органів поліції Волинського, Тернопільського і Станіславівського воєводств про діяльність членів КПЗУ і ОУН та настрої населення у зв'язку з процесом над убивцями міністра Перацького, 1935 – 1936 рр. 172 арк.

1.239. *Спр. 2762. Інформація* управлінь поліції Волинського, Львівського і Станіславівського воєводств до МВС про діяльність членів ОУН, 1938 – 1939 рр., 201 арк.

Ф. 191. Волинський окружний суд, м. Луцьк Волинського воєводства (1935 – 1939 рр.)

оп. 1.

1.240. *Спр. 1084. Інформації* воєводської команди державної поліції і постерунків, агентів про діяльність ОУН, 1938 – 1939 рр., 74 арк.

Ф.216. Прокуратура Луцького окружного суду, м. Луцьк Волинського воєводства (1920 – 1939 рр.)

оп. 3.

1.241. *Спр. 1934. Справа* звинувачення Тараса Крайсьохи та інших за належність до ОУН, 1939, 247 арк.

Ф. Р-1021. Волинський провід організації українських націоналістів (1942 – 1947 рр.)

оп. 1.

1.242. *Спр. 1. Накази*, організаційні і господарські звіти, інформації про діяльність окремих груп ОУН, біографії та списки членів ОУН, 1942 – 1943 рр., 128 арк.

1.243. *Спр. 5. Листівки* ОУН і Головної команди УПА. Промови на ідеологічні теми, пісні, колядки. Частина заповіді українського націоналіста. Програма вишколу медперсоналу, б. д., 107 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ф. Р-1151. Житомирський генералкомісаріат. 1941 – 1943 рр.

оп. 1.

1.244. *Спр. 2. Звіти* районних та окружних організаторів про роботу на місцях і структури організації ОУН, 31 липня 1941 р. – 25 березня 1942 р., 179 арк.

1.245. *Спр. 14. Таємні* донесення командира Поліції безпеки (СП) і Служби безпеки (СД) Житомира про розвиток бандерівського руху ОУН і боротьбу з ним, 1942 р., 49 арк.

Ф. Р-5013. Архівно-слідчі справи репресованих, засуджених несудовими органами НКВС. 1992 – ... рр.

1.246. *Спр. 22994. Справа* зі звинувачення Середнякова Євгена Єфимовича, 10 квітня 1945 р. – 14 липня 1948 р., 358 арк.

Ф. П-1376. Підпільні організації і партизанські загони, які діяли в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1943) на території Житомирської області. 1941 – 1980 рр.

1.247. *Спр. 1. Копія* звіту Новоград-Волинського районного підпільного комітету і матеріали до нього. 30 квітня 1945 р. – 24 лютого 1961 р., 133 арк.

1.248. *Спр. 3. Копія* рішення бюро обкому партії про затвердження діяльності Житомирського підпільного обкому КП(б)У та матеріали до нього. 8 жовтня 1945 р., 118 арк.

1.249. *Спр. 89. Копія* звіту про роботу підпільної організації Ярунського району Житомирської області по боротьбі з німецько-фашистськими окупантами за період від 1941 р. до 1944 р. – 4 червня 1947 р., 88 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ф. 53. Регентський комісар Підкарпатської території, м. Ужгород. 1939 – 1944 рр.

Оп. 1.

1.250. *Спр. 36. Донесення* поліції про діяльність ворожих угруповань на Підкарпатській території та їхнє знешкодження (березень 1942 – жовтень 1943 рр.), 318 арк.

Ф. 3223. Партийний архів Закарпатського обкому Компартії України (1938 – 1961 рр.)

оп. 5

1.250. *Спр. 1. Копія* судового процесу угорського військового трибуналу 1942 р. над Борканюком О. та іншими учасниками підпільно-партизанського руху на Закарпатті в роки Великої Вітчизняної війни. – Т. 2., 1948 р., 194 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ф. 68. Станіславівське воєводське управління державної поліції, с. Станіславів, Станіславівського повіту, Станіславівського воєводства (1923 – 1939 рр.)

оп. 1.

1.251. *Спр. 2121. Розпорядження* МВС і переписка з повітовим староством про участь військових підрозділів у придушенні демонстрацій українського населення, проведених з вимогою визнання державності Карпатської України, 23 березня 1939 р., 39 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ф. Р-2356. Київська міська управа (1941 – 1943 рр.).

оп. 1.

- 1.252. *Спр. 1. Постанови* голови м. Києва 1941 р., 87 арк.
- 1.253. *Спр. 33. Протоколи* засідань міської управи, 13 жовтня – 7 листопада 1941 р., 6 арк.
- 1.254. *Спр. 43. Постанови* голови м. Києва, 6 жовтня – 27 грудня 1941 р., 87 арк.
- 1.255. *Спр. 52. Організація* української поліції м. Києва, накази, оголошення, вирізки з газет. 12 жовтня 1941 – 19 лютого 1942. – 16 арк.

оп. 6.

- 1.256. *Спр. 165 – Стенограма* нарад, акт обстеження, доповідні записки та статистичні зведення про будинок вчених, 10 листопада – 20 грудня 1941 р., 57 арк.

Ф. Р-2395 Український червоний хрест у Києві (жовтень – листопад 1941 р.). Український комітет взаємодопомоги (листопад 1941 – березень 1942)

оп. 1.

- 1.257. *Спр. 2. Тимчасовий* склад товариства Українського червоного хреста і відчит його головної управи з 12 жовтня до 15 листопада 1941 р., 7 арк.

Фонд Р-2412 Музей-архів перехідного періоду (1941 – 1942 рр.)

- 1.258. *Спр. 1. Постанови* голови м. Києва за січень-травень 1942 р., 168 арк.
- 1.259. *Спр. 38. Стенограма* пленуму Київської міської управи від 6 грудня 1941 р., 74 арк.
- 1.260. *Спр. 39. Стенограма* пленуму Київської міської управи від 15 листопада 1941 р., 72 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ф. 108. Львівське воєводське управління поліції (1923 – 1939 рр.)

оп. 1.

1.261. *Спр. 296. Наглядова* справа за діяльністю УВО, 1931 р., 173 арк.

Ф. П-5001. Дрогобицький обласний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У), з жовтня місяця 1952 р. – Комуністичної партії України (КПУ). 1939 – 1941, 1944 – 1959 рр.

оп. 1.

1.262. *Спр. 59. Інформації* і довідки до ЦК КП(б)У про стан громадсько-політичного та господарського життя в області (грудень 1940 – лютий 1941 рр.), 86 арк.

оп. 6.

1.263. *Спр. 28. Протоколи* засідання Дрогобицького обкому КП(б)У, стенограми доповідей про хід боротьби в області з бандами українсько-німецьких націоналістів (січень – червень 1945 р.), 109 арк.

1.264. *Спр. 45. Звіти* та інформації про агітаційно-пропагандистську роботу, спрямовану на викриття злочинної сутності українського буржуазного націоналізму, що проводилася на території Дрогобицької області силами обласної партійної організації (листопад 1944 – березень 1945 рр.), 204 арк.

Ф. П-3. Львівський обласний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У), з жовтня місяця 1952 р. – Комуністичної партії України (КПУ). 1939 – 1941, 1944 – 1962, 1965 – 1991 рр.

оп. 1.

1.265. *Спр. 12. Інформації*, звіти та повідомлення про партійне, господарське та культурне будівництво в області (січень 1940 – квітень 1941 рр.), 382 арк.

1.266. *Спр. 36. Стенограми* і протоколи засідань Львівського обласного та районних комітетів КП(б)У із інформацією про хід боротьби із залишками банд УПА та банд-підпіллям ОУН (листопад 1944 – травень 1945 рр.), 803 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ф. Р-30. Колекція матеріалів Організації українських націоналістів – Української повстанської армії (ОУН-УПА), 1936 – 1957 рр.

оп. 1.

- 1.267. *Спр. 16. Листівки*, звернення ОУН-УПА. 1941 – 1949 рр., 83 арк.
- 1.268. *Спр. 24. Звіти*, накази командирів УПА, списки загиблих, 1943 – 1944 рр., 51 арк.
- 1.269. *Спр. 33. Звіти* про роботу відділів УПА, інформації. Звіт про наскок німців на чоту «Енея», 1943 – 1944 рр., 310 арк.
- 1.270. *Спр. 48 . «До зброї»* (видання політичного відділу УПА). № 5 – листопад 1943 р. (12 примірників), 1943., 72 арк.
- 1.271. *Спр. 50 «До зброї»* (видання політичного відділу УПА). № 2 – серпень 1943; № 3 – вересень 1943 р.; № 4 – жовтень 1943 р.; № 5 – листопад 1943 р., програма святкувань «Дня зброї», 58 арк.

оп. 2.

- 1.272. *Спр. 17. Інструкції*, накази, звіти, вишкільні матеріали, 1943 – 1945 рр., 169 арк.
- 1.273. *Спр. 29. Накази і звіти* командирів підрозділів УПА. 1943 – 1944 рр., 124 арк.
- 1.274. *Спр. 31. Вишкільні матеріали*, б. д., 87 арк.
- 1.275. *Спр. 32. Посібник* для працівників служби безпеки (слідчої служби), звіти про рух збройних сил супротивника по районах, про роботу групи «Енея», накази командирам, комендантам УПА, інструкції про ставлення до чеського населення, яке знаходиться на теренах УПА. Інформаційні видання. 1943 – 1944 рр., 306 арк.
- 1.276. *Спр. 33. Звіти* про роботу відділів УПА. Правила ВПЖ при УПА. Суспільно-політичний огляд південної частини Рівненської області за листопаді 1943 р. Інформації, інструкції, постанови. 1943 – 1944 рр., 310 арк.
- 1.277. *Спр. 34. Звіти*, накази комендантів воєнних районів. Інформації з районів. 15 серпня 1943 – 27 грудня 1944., 159 арк.

1.278. *Спр. 38. Підпільні документи*, б. д., 117 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ф. 231. Тернопільське воєводське управління (1921 – 1939 рр.)

оп. 1.

1.279. *Спр. 1815. Інформації*, донесення поліцейних органів і повітових староств про діяльність ОУН в Тернопільському воєводстві (1939 р.). Т. 1., 68 арк.

1.280. *Спр. 1816. Інформації*, донесення поліцейних органів і повітових староств про діяльність ОУН в Тернопільському воєводстві (1939 р.). Т. 2, 93 арк.

Ф. Р-3432. Колекція документів і матеріалів про визвольні змагання Організації українських націоналістів (ОУН) – Української повстанської армії (УПА)

1.281. *Спр. 98 Повідомлення*, листівки, звіти та інформації з терену ВО «Лисоня», грудень 1943 – жовтень 1944 рр., 285 арк.

1.282. *Спр. 99. Організаційні звіти*, повідомлення про бої УПА, інформаційні донесення, інструкції. Січень – червень 1945 рр., 307 арк.

АРХІВ УПРАВЛІННЯ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ У ЛЬВІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Ф. 5. Фонд припинених справ (1954 – 1991 рр.)

1.283. *Спр. П-33843. Архівно-кримінальна справа* на Івашківа Б., Габа П., Никлевича С., Грицака О., Гриніва В., Федечка Т., Зеленого В., Харкевича Л., Цибай П., Війтюка В., Левицького Ю. Т. 1, 347 арк.

- 1.284. *Спр. П-33843. Архівно-кримінальна справа на Івашківа Б., Габа П., Никлевича С., Грицака О., Гриніва В., Федечка Т., Зеленого В., Харкевича Л., Цибай П., Війтюка В., Левицького Ю. Т. 2, 309 арк.*
- 1.285. *Спр. П-33843. Архівно-кримінальна справа на Івашківа Б., Габа П., Никлевича С., Грицака О., Гриніва В., Федечка Т., Зеленого В., Харкевича Л., Цибай П., Війтюка В., Левицького Ю. Т. 3, 401 арк.*

АРХІВ УПРАВЛІННЯ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ В ІВАНО-ФРАНКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Ф. 5. Фонд припинених справ (1956 – 1991 рр.)

- 1.286. *Спр. 3100п. Архівно-кримінальна справа на Федора Володимировича Стефановича. – Т.1. – 289 арк.*

АРХІВ ОУН У М. КИЄВІ

Ф. 1. Провід українських націоналістів (1929 – 1945 рр.).

оп. 1.

- 1.287. *Спр. 190. Інформація про події на західноукраїнських землях в серпні – вересні 1939 р., 46 арк.*
- 1.288. *Підсумкові звіти-таблиці ОУН (вересень 1939 р.), 91 арк.*
- 1.289. *Комісія Державного планування Проводу українських націоналістів (1939 – 1941 рр.), 286 арк.*

**АРХІВ ЦЕНТРУ ДОСЛІДЖЕНЬ
ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ У М. ЛЬВОВІ**

Ф. «Миколи Лебедя».

- 1.290. *Спр. 541404* Документи фонду Миколи Лебедя, 1846 арк.
- 1.291. *Спр. 345505* Протокол з діяльності Орла та виконання присуду смерти, 19 арк.
- 1.292. *Спр. 540807* Звіти та документи підпілля ОУН до Головного проводу у Львові, 1942 – 1944 рр., 187 арк.
- 1.293. *Спр. 540811* Лист проводу ОУН до головно-командувача Німецької Армії на відтинку Галичина, 2 квітня 1944 р., 4 арк.
- 1.294. *Спр. 540813* Листування командирів УПА і керівників ОУН з німецькими чинниками, 1944 р., 95 арк.

Ф.5. Збройна боротьба українського народу проти окупантів. (Вістки з українських земель за час від січня 1943 до серпня 1944 р.)

- 1.295. *Спр. 1. З хроніки* подій на українських землях, 419 арк.

Ф. 7. Звіти організаційних структур ОУН та УПА, 1943 – 1945 рр.

- 1.296. *Т. 5. Зведені інформаційні звіти з крайових матеріалів*, 314 арк.

Ф. «Із дій УПА в Галичині».

- 1.297. *Документи* про діяльність УПА в Галичині, 317 арк.

Ф. «Чижевський В. – “Демид”».

- 1.298. *Праця* В.Чижевського «Організація військової праці ОУН», 276 арк.

1.299. *Свідчення В.Чижевського-«Деміда»*. Папка 1, 109 арк.; папка 2, 96 арк.

**АРХІВ ВІДДІЛУ ПОЛЬСЬКОГО
ІНСТИТУТУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ В ЖЕШУВІ
(ARCHIWUM ODDZIAŁU IPN: RZESZÓW)**

- 1.300. *Sygnatura IPN Rz 072/1. Zespół. Komisja ścigania zbrodni przeciwko narodowi Polskiemu. Teczka – Sprawa obiektowa kryptonim «Nacjonalizm ukraiński». T. 224. – Sprawozdania, informacji band UPA i podziemia OUN, 336 k.*
- 1.301. *Sygnatura IPN Rz 00205/1. Zespół. Komisja ścigania zbrodni przeciwko narodowi Polskiemu. Teczka – Sprawa obiektowa kryptonim «Nacjonalizm ukraiński». T. 3 – Sprawozdania, informacji band UPA i podziemia OUN, 182 k.*
- 1.302. *Sygnatura IPN Rz 00140/301. Zespół. Akta Wojewodskiego Urzędu Spraw Wewnętrznych w Przemyślu, 294 k.*

**АРХІВ НОВИХ АКТИВ У ВАРШАВІ
(ARCHIWUM AKT NOWYCH)**

- 1.303. *Sygnatura 203/XV. – T. 3. Zespół akt Armii Krajowej. Komenda Główna. Rozkaz gen. Rowieckiego dla Lwowa z 28.VI.1941 r., 319 k.*
- 1.304. *Sygnatura 203/XV. – T. 6. Zespół akt Armii Krajowej. Komenda Główna. Sprawozdanie z organizowania Lwowskiego obszaru ZWZ, 213 k.*
- 1.305. *Sygnatura 203/XV. – T. 18. Zespół akt Armii Krajowej. Komenda Główna. Wojskowy sąd specjalny. Akta sprawy Azurewicza A. i Metzgera E. za listopad 1940. – 284 k.*
- 1.306. *Sygnatura – 203/XV – T. 27. Oddział VI. Zespół akt Armii Krajowej. Komenda obszaru Lwów. Wyciąg ze sprawozdania o polityce ukraińskiej z grudnia 1942, 583 k.*

1.307. *Sygnatura*. – 202/III – T. 126. *Zespół* akt Delegatury Rządu RP na Kraj. Sekcja Wschodnia Departamentu Infomacji i Prasy z Okręgu Lwów. – 583 k.

2. Публікації джерел

Збірники документів і матеріалів

- 2.308. *Антибольшевицький* Блок Народів. Збірка документів 1941 – 1956 рр. – Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1956. – 147 с.
- 2.309. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917 – 1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. Кн. 2. Документи і матеріали. / Іван Білас. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – 688 с.
- 2.310. *Варшавський* акт обвинувачення Степана Бандери та товаришів: [зб. документів] / [упоряд. М.Посівнич.]. – Львів, 2005. – 200 с.
- 2.311. *Від Полісся до Карпат*. Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С.А. Ковпака (червень – вересень 1943 р.): очима учасників, мовою документів / [упоряд.: А.В. Кентій, В.С. Лозицький]. – К.: Парламентське вид-во, 2005. – 304 с.
- 2.312. *Відновлення* Української держави в 1941 році. Нові документи і матеріали. / [упоряд. В.І. Сергійчук]. – К.: Українська видавнича спілка, 2001. – 198 с.
- 2.313. *Документи* і матеріали з історії Організації Українських націоналістів / [редкол.: В.Верига та ін.]. – Т. 1. 1927 – 1930 / [упоряд.: Ю.Черченко, О.Кучерук]. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2005. – 480 с.;
- 2.314. *Документи* і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів / [редкол.: В. Верига та ін.]. – Т. 7. Документи Комісії Державного планування ОУН (КДП ОУН) / [упоряд.: О.Кучерук, Ю.Черченко; Наук. ред. Н.Миронець]. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2002. – 206 с.
- 2.315. *Документы* изоблачают. Сборник документов и матриалов о сотрудничестве украинских националистов со спецслужбами фашист ской Германии. / [Составит.: Г.Ткаченко, А.Войцеховский, А.Ткачук]. Изд. второе – дополненное и исправленное. – К., 2004. – 316 с.
- 2.316. *Життя* і діяльність Степана Бандери: Документи й матеріали / [ред. і упоряд. М.Посівнич]. – Тернопіль: Астон, 2008. – 448 с.

- 2.317. *Історія застерігає*: трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої вітчизняної війни / [кер. кол. упоряд. В.М. Немятий] – К.: Політвидав України, 1986. – 264 с.
- 2.318. *Історія польсько-українських конфліктів*: у 3-х т. / Миколай Сивіцький. / Пер. з польської Євгена Петренка. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2005. Т. 1. – 343 с.; Т. 2. – 358 с.; Т. 3. – 431 с.
- 2.319. *Карпатська Україна*. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: у 2-х т. – Т. 1. / [упоряд.: О.Д. Довганич, О.М. Корсун, О.М. Пагіря]. – Ужгород: Закарпаття, 2009. – 754 с.
- 2.320. *Конгрес Українських Націоналістів 1929 рік*. Документи і матеріали / [упоряд. В.Муравський]. – Л.: ЛНБ ім. В.Стефаника НАН України, ЦДВР, 2006. – 420 с.
- 2.321. *Ліквідація УГКЦ (1939 – 1946)*: [документи радянських органів державної безпеки] / [упоряд.: С.Кокін, Н.Сердюк, С.Сердюк. За загальною ред. В.Сергійчука]. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2006. – Т. 1. – 920 с.; Т. 2. – 804 с.
- 2.322. *Літопис нескореної України*: [документи, матеріали, спогади]. Кн. 2 / [відп. ред. Я.Лялька; упоряд.: Я.Лялька, П.Максимчук, І.Патер та ін.]. – Л.: Галицька видавнича спілка, 1997. – 664 с.
- 2.323. *Літопис УПА*. Архітектура резистансу: криївки і бункери УПА в радянських документах. Т. 38. – Торонто: Видавництво «Літопис УПА», 2002. – 427 с.
- 2.324. *Літопис УПА*. Боротьба з агентурою: протоколи допитів Служби Безпеки ОУН в Тернопільщині 1946 – 1948. Т. 43. Кн. 1. – Торонто-Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2006. – 1316 с.
- 2.325. *Літопис УПА*. Боротьба з агентурою: протоколи допитів Служби Безпеки ОУН в Тернопільщині 1946 – 1948. Т. 44. Кн. 2. – Торонто-Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2006. – 1273 с.
- 2.326. *Літопис УПА*. Боротьба з агентурою: протоколи допитів Служби Безпеки ОУН в Тернопільщині 1946-1948. Т. 46. Кн. 3. – Торонто-Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2007. – 896 с.
- 2.327. *Літопис УПА*. Волинь і Полісся: німецька окупація. Т. 1. Кн. 1. Початки УПА; документи й матеріали. – Видання третє, доповнене. – Торонто: Видавництво «Літопис УПА», 1989. – 253 с.
- 2.328. *Літопис УПА*. Волинь і Полісся: німецька окупація. Т. 2. Кн. 2. – Торонто: Видавництво «Літопис УПА», 1977. – 256 с.

- 2.329. *Літопис* УПА. Генерал Роман Шухевич – Тарас Чупринка. Головний командир УПА. Т. 45. – Торонто-Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2006. – 572 с.
- 2.330. *Літопис* УПА. Група УПА «Говерля». Т. 18. – Кн. 1. Звіти та офіційні публікації. – Торонто: Видавництво «Літопис УПА», 1990. – 322 с.
- 2.331. *Літопис* УПА. Ідея і чин. Орган Проводу ОУН, 1942-1946. Т. 24. – Торонто: Видавництво «Літопис УПА», 1995 – 1996. – 593 с.
- 2.332. *Літопис* УПА. Нова серія. Т. 10. Життя і боротьба генерала «Тараса Чупринки» (1907-1950). Документи і матеріали. – Торонто-Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2007. – 832 с.
- 2.333. *Літопис* УПА. Нова серія. – Т. 13. Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали 1943 – 1952. – Кн. 2. / [упоряд.: В.Мороз, О.Вовк]. – К. – Торонто, 2009. – 1232 с.
- 2.334. *Літопис* УПА. Нова серія. Т. 8. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля (1944-1946). Документи і матеріали. / [упоряд.: О.Вовк, С. Кокін]. – Київ – Торонто: Видавництво «Літопис УПА», 2006. – 1620 с.
- 2.335. *Літопис* УПА. Нова серія. Т. 1. Видання Головного Командування УПА. / [упоряд.: О.Вовк, В.Галаса, В.Кук, Ю.Черченко]. – Київ – Торонто: Видавництво «Літопис УПА», 1995. – 481 с.
- 2.336. *Літопис* УПА. Нова серія. Т. 11. Мережа ОУН(б) і запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», Богун» (серпень 1942-грудень 1943 рр.). Документи / [упоряд. В. Ковальчук]. – Київ – Торонто: Видавництво «Літопис УПА», 2007. – 829 с.
- 2.337. *Літопис* УПА. Нова серія. Т. 14. УПА і запілля на ПЗУЗ 1943 – 1945. Нові документи. / [упоряд.: В. Ковальчук, І. Марчук]. – Київ – Торонто, 2010. – 637 с.
- 2.338. *Літопис* УПА. Нова серія. Т. 18. Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-східної та Південної України. / [упоряд.: О.Пагіря, В.Іванченко]. – Київ – Торонто, 2011. – 1060 с.
- ^{2.339.} *Літопис* УПА. Нова серія. Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943 – 1944. Документи і матеріали / [упоряд.: О.Вовк]. – Київ – Торонто: Видавництво «Літопис УПА», 1999. – 724 с.
- 2.340. *Літопис* УПА. Нова серія. Т. 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943 – 1959 / [упоряд.: О.Вовк, І.Павленко, Ю.Черченко]. – Київ – Торонто, 2001. – 648 с.

- 2.341. *Літопис* УПА. Нова серія. Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ (1943 – 1959). Кн. 1. (1943 – 1945) / [упоряд.: А.Кентій, В.Лозицький, І.Павленко]. – Київ – Торонто, 2002. – 597 с.
- 2.342. *Літопис* УПА. Нова серія. Т. 9. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944 – 1945 / [упоряд.: А.Кентій, В.Лозицький]. – Київ – Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 2007. – 912 с.
- 2.343. *Літопис* УПА. Нова серія. Т.12. Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали 1943-1952. Книга 1 / [упоряд.: В. Мороз]. – Київ – Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 2009. – 800 с.;
- 2.344. *Літопис* УПА. Т. 26. Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. Кн.4: Документи і спогади / [зібрав Євген Штендера; ред. Петро Й. Потічний]. З англ. вступом і резюме. – Торонто – Львів: «Вид-во «Літопис УПА»», 2001. – 658с.
- 2.345. *Літопис* УПА. Т. 33: Тактичний відтинок УПА 26-ий «Лемко»: Лемківщина і Перемищина. (Документи і матеріали) / [ред.: Петро Й. Потічний та Іван Лико]. – Львів – Торонто: Вид-тво «Літопис УПА», 2001. – 900 с.
- 2.346. *Літопис* УПА. Т. 49. Тернопільщина: «Вісті з Терену» та «Вістки з Тернопільщини». 1943 – 1950; Кн. 1-ша (1943 – 1947) / [ред. Іван Гомзяк і Микола Посівнич; відп. ред. Петро Й. Потічний]. – Торонто – Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2010. – 829 с.
- 2.347. *Літопис* УПА. Т. 7. УПА в світлі німецьких документів. Книга друга: червень 1944 – квітень 1945 / [зібрав та впорядкував Тарас Гунчак]. – Торонто: «Літопис УПА», 1983. – 263 с.
- 2.348. *Літопис* УПА. Т.6. УПА в світлі німецьких документів. / Кн. перша: 1942 – червень 1944 / [зібрав та впорядкував Тарас Гунчак]. – Торонто: «Літопис УПА», 1983. – 241 с.
- 2.349. *Літопис* УПА. Т. 40. Тактичний відтинок УПА 27-й «Бастіон»: Любачівщина, Томашівщина, Ярославщина: документи і матеріали.– Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 2004. – 584 с.
- 2.350. *Літопис* УПА. Т. 12. Третя подільська воєнна округа УПА «Лисоня».– Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1989. – 350 с.

- 2.351. *Літопис УПА*. Т. 8. Українська Головна Визвольна Рада / кн. 1. – Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1980. – 315 с.
- 2.352. *Літопис УПА*. Т. 9. Українська Головна Визвольна Рада / кн. 2. – Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1982. – 532 с.
- 2.353. *Літопис УПА*. Т. 21. УПА в світлі німецьких документів / кн. 4: червень 1941 – травень 1943. – Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1991. – 270 с.
- 2.354. *Літопис УПА*. Т. 22. УПА у світлі польських документів / кн. 1. Військовий суд Оперативної групи «Вісла»/ [зібрав та впорядкував Є.Місило]. – Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1992 – 1993. – 633 с.
- 2.355. *Матеріали* та документи служби безпеки ОУН(Б) у 1940-х рр. / [Упоряд.: О.Лисенко, І.Патриляк]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 251 с.
- 2.356. *Митрополит* Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939 – 1944 рр.) / [упоряд.: С.Кокін, Н.Сердюк, С.Сердюк. За загальною ред. В.Сергійчука]. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – 480 с.
- 2.357. *Національне примирення чи конфронтація?* : [збірник документів] / [авт. передмови і упоряд. О.М. Веселова]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 204 с.
- 2.358. *Німецько-фашистський* окупаційний режим на Україні: [збірник документів і матеріалів]. – К.: Держполітвидав, 1963. – 488 с.
- 2.359. *НКВД – МВД ССРСР в боротьбі з бандитизмом і вооруженим націоналістическим підпольем на Западній Україні, в Западній Білорусії і Прибалтиці (1939 – 1956)* / [Составители Н.И. Владимирцев, А.И. Кокурин]. – М., 2008. – 385 с.
- 2.360. *Обвиняет* земля. Организация украинских националистов: документы и материалы / [Редколлегия: Масловский В.И., Мартынюк А.И., Писловский А.В., Помогаев В.В., Пыриг Р.Я.] – М.: Политиздат, 1991. – 157 с.
- 2.361. *Органы* государственной безопасности СССР в Великой отечественной войне. Сборник документов. В 5 т. / [Составители: В.П. Ямпольский, И.Е. Белик, В.К. Виноградов, В.П. Гусаченко, О.К. Иванов, С.С. Конокотов, Г.А. Николаев]. – М.: Книга и бизнес, 1995.
- 2.362. *Органы* государственной безопасности СССР в Великой отечественной войне. Сборник документов. В 5 т. 2-е издание. [Составители: Н.П. Патрушев (пред. редколл.), В.В. Коровин (глав. ред.), Ю.И. Авдеев, В.П. Ямпольский и др. (ред.), В.С. Антонов, И.К. Белик и др.] – М.: Русь – Кучково Поле, 2007 – 2008.

- 2.363. *ОУН* в 1941 році: [документи]. Ч. 1 / [Упоряд.: О.Веселова, О.Лисенко, І.Патриляк, В. Сергійчук. Відп. ред. С.Кульчицький]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 336 с.
- 2.364. *ОУН* в 1941 році: [документи]. Ч. 2 / [Упоряд.: О.Веселова, О.Лисенко, І.Патриляк, В. Сергійчук. Відп. ред. С.Кульчицький]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 281 с.
- 2.365. *ОУН* в 1942 році: [документи] / [Упоряд.: О.Веселова, О.Лисенко, І.Патриляк, В. Сергійчук. Відп. ред. С.Кульчицький]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 243 сс
- 2.366. *ОУН* і УПА в 1943 році: [документи] / [Упоряд.: О.Веселова, В.Дзьобак, М.Дубик, В.Сергійчук. Відп. ред. С.Кульчицький]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 347 с.
- 2.367. *ОУН* і УПА в 1944 році: [документи]. Ч. 1. / [Упоряд.: О. Веселова, С.Кокін, О.Лисенко, В.Сергійчук. Відп. ред. С.Кульчицький]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 292 с.
- 2.368. *ОУН* і УПА в 1944 році: [документи]. Ч. 2. / [Упоряд.: О. Веселова, С.Кокін, О.Лисенко, В.Сергійчук. Відп. ред. С.Кульчицький]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 256 с.
- 2.369. *ОУН* у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929 – 1955 рр. – Мюнхен, 1955. – 371 с.
- 2.370. *ОУН-УПА* на Сумщині. Т. 1. / [упоряд. Іванущенко Г.М.] – К.: Українська видавнича спілка ім. Ю.Липи, 2007. – 155 с.
- 2.371. *ОУН-УПА* на Сумщині. Т. 1. / [упоряд. Іванущенко Г.М.] – Т. 2. – Суми, 2009. – 232 с.
- 2.372. *Політична* програма й устрій ОУН. – Б. м., 1940. – 42 с.
- 2.373. *Польсько-українські* стосунки в 1942 – 1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / [Відп. ред. та упоряд. В.М. В'ятрович]. – Т. 1. Війна під час війни. 1942 – 1945. – Л.: Центр досліджень визвольного руху, 2011. – 792 с.
- 2.374. *Польсько-українські* стосунки в 1942 – 1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / [Відп. ред. та упоряд. В.М. В'ятрович]. – Т. 2. Війна після війни. 1945 – 1947. – Л.: Центр досліджень визвольного руху, 2011. – 576 с.
- 2.375. *Польща* та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 3. Польське підпілля 1939 – 1941. Від Волині до Покуття. У 2-х ч. Ч. 1 / [упоряд.: С. Гайовнічек, Б. Гронек, С. Кокін,

- П. Кулаковський, М. Маєвський, В. Пристайко, О. Пшенніков, В. Худзійк]. – Варшава – К., 2004. – 791 с.
- 2.376. *Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб.* – Т. 3. Польське підпілля 1939 – 1941. Від Волині до Покуття. У 2-х ч. Ч. 2 / [упоряд.: С. Гайовнічек, Б. Гронек, С. Кокін, П. Кулаковський, М. Маєвський, В. Пристайко, О. Пшенніков, В. Худзійк]. – Варшава – К., 2004. – 1147 с.
- 2.377. *Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб.* – Т. 4. Поляки і українці між двома тоталітарними системами. 1942 – 1945. У 2-х ч. Ч. 1 / [упоряд.: Б. Гронек, С. Кокін, П. Кулаковський, М. Маєвський, В. Пристайко, О. Пшенніков, Є. Тухольський, В. Худзійк]. – Варшава – К., 2005. – 875 с.
- 2.378. *Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб.* – Т. 4. Поляки і українці між двома тоталітарними системами. 1942 – 1945. У 2-х ч. Ч. 2 / [упоряд.: Б. Гронек, С. Кокін, П. Кулаковський, М. Маєвський, В. Пристайко, О. Пшенніков, Є. Тухольський, В. Худзійк]. – Варшава – К., 2005. – 974 с.
- 2.379. *Причинки до суспільного мислення.* – Б.м., 1989. – 660 с. та ін.
- 2.380. *Проголошення Акту відновлення української держави 30 червня 1941 року: [збірник матеріалів і документів] / [Головний укладач О.Романів].* – К., 2006. – 136 с.
- 2.381. *Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: [документи ГДА СБ України] / [Упоряд.: Василь Даниленко, Сергій Кокін].* – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 1311 с.
- 2.382. *Розкол ОУН (1939 – 1940): [збірник документів].* Видання 2-ге, виправлене, доповнене / [зібрав і впорядкував В.Косик]. – Л., 1999. – 135 с.
- 2.383. *Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940 – 1950). У 2-х т. Т. 1 / [упоряд.: В. Сергійчук, С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк. За заг. ред. В. Сергійчука].* – К.: ПП Сергійчук М.І., 2007. – 640 с.
- 2.384. *Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940 – 1950). У 2-х т. Т. 2 / [упоряд.: В. Сергійчук, С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк. За заг. ред. В. Сергійчука].* – К.: ПП Сергійчук М.І., 2007. – 584 с.

- 2.385. *Сергійчук В.І.* Нові матеріали з історії ОУН-УПА / Володимир Іванович Сергійчук // Міфологія в українській історіографії (XIX – XX ст.). – К., 1993. – С. 27-29.
- 2.386. *Сергійчук В.* Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944 – 1953 рр. Нові документи і матеріали. / Володимир Сергійчук. – К.: Дніпро, 1998. – 941 с.
- 2.387. *Сергійчук В.І.* ОУН-УПА в роки війни / Володимир Іванович Сергійчук // Молодь України. – 1992. – 6, 7, 11, 13, 18, 21, 27, 28 серпня; 1, 3, 4, 8, 10, 15, 17, 18, 22, 24, 25 вересня; 1, 3, 4, 8, 10, 11 грудня.
- 2.388. *Сергійчук В.* ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали / Володимир Сергійчук. – К.: Дніпро, 1996. – 493 с.
- 2.389. *Сергійчук В.* Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації / Володимир Сергійчук. – К.: Українська видавнича спілка, 2003. – 576 с.
- 2.390. *Сергійчук В.* Радянські партизани проти ОУН-УПА: нові документи і матеріали / Володимир Сергійчук. – К.: Українська видавнича спілка, 2000. – 200 с.
- 2.391. *Сергійчук В.І.* Радянські партизани про ОУН-УПА / Володимир Іванович Сергійчук // Самостійна Україна. – 1992. – Ч.3. – С.44-50.
- 2.392. *Сергійчук В.* Тавруючи визвольний прапор. Діяльність агентури та спецбоїв НКВС-НКДБ під виглядом ОУН-УПА. Вид. 2-ге, доповнене. / Володимир Сергійчук. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2006. – 184 с.
- 2.393. *Сергійчук В.* Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. Вид. 2-ге, доповнене: [документи] / Володимир Сергійчук. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2009. – С. 166-196.
- 2.394. *Сергійчук В.* Трагедія українців Польщі: [документи] / Володимир Сергійчук. – Тернопіль, 1997. – 440 с.;
- 2.395. *Сергійчук В.* Український здвиг: Закерзоння. 1939 – 1947 / Володимир Сергійчук. – К.: Українська видавнича спілка, 2004. – 840 с.
- 2.396. *Сергійчук В.* Український здвиг: Волинь. 1939 – 1955 / Володимир Сергійчук. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – 840 с.
- 2.397. *Сергійчук В.* Український здвиг: Прикарпаття. 1939 – 1955 / Володимир Сергійчук. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – 840 с.
- 2.398. *Сергійчук В.* Український здвиг: Поділля. 1939 – 1955 / Володимир Сергійчук. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – 840 с.

- 2.399. *Сергійчук В.* Український здви́г: Наддніпрянщина. 1941 – 1955 / Володимир Сергійчук. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – 836 с.
- 2.400. *Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945: Документы и материалы в трёх томах.* – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 408 с.
- 2.401. *Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945: Документы и материалы в трёх томах.* – 2-е изд. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1985. – 518 с.
- 2.402. *Советский фактор в Восточной Европе. 1944 – 1953 гг. В 2 т. Документы / Т. 1. 1944 – 1948 гг.* Отв. редактор – Т. В. Волокитина. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1999. – 687 с.
- 2.403. *Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939 – 1959).* У 3-х т. Т. 1 / [Упоряд.: В. Сергійчук, І. Білокінь, С. Кокін, С. Сердюк. За заг. ред. В. Сергійчука]. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2009. – 680 с.
- 2.404. *Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939 – 1959).* У 3-х т. Т. 2 / [Упоряд.: В. Сергійчук, І. Білокінь, С. Кокін, С. Сердюк. За заг. ред. В. Сергійчука]. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2009. – 640 с.
- 2.405. *Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939 – 1959).* У 3-х т. Т. 3 / [Упоряд.: В. Сергійчук, І. Білокінь, С. Кокін, С. Сердюк. За заг. ред. В. Сергійчука]. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2009. – 468 с.
- 2.406. *Тарас Бульба-Боровець: Документи. Статті. Листи.* / [Упоряд.: В.Сергійчук, С.Сердюк. За заг. ред. В. Сергійчука]. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2011. – 816 с.
- 2.407. *1941 год.* В 2-х кн. / [составители: Л.Е. Решин, Л.А. Безыменский, В.К. Виноградов и др.]. – М., 1998.
- 2.408. *УТВР в світлі постанов Великого Збору та інших документів з діяльності 1944 – 1951 рр.: збірка документів.* – Б.м.: Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1956. – 355 с.
- 2.409. *Україна в Другій світовій війні у документах. Зб. німецьких архівних матеріалів у 4-х т. Т. 1* / [зібрав і упорядкував В.Косик]. – Л., 1997. – 383 с.
- 2.410. *Україна в Другій світовій війні у документах. Зб. німецьких архівних матеріалів у 4-х т. Т. 2* / [зібрав і упорядкував В.Косик]. – Л., 1998. – 384 с.
- 2.411. *Україна в Другій світовій війні у документах. Зб. німецьких архівних матеріалів у 4-х т. Т. 3* / [зібрав і упорядкував В.Косик]. – Л., 1999. – 383 с.

- 2.412. *Україна в Другій світовій війні у документах*. Зб. німецьких архівних матеріалів у 4-х т. Т. 4 / [зібрав і упорядкував В.Косик]. – Л., 2000. – 368 с.
- 2.413. *Українське державотворення*. Акт 30 червня 1941: зб. документів і матеріалів / [Упоряд.: О. Дзюбан. Під заг. ред. Я.Дашкевича та В.Кука]. – Київ – Львів: літературна агенція «Піраміда». – 2001. – 556 с.
- 2.414. *УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942 – 1950 рр.*: збірка документів. У 2-х т. – Б.м.: Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1957. – Т. 1. – 347 с.; Т. 2. – 451 с.
- 2.415. *Шаповал Ю.* ОУН і УПА на терені Польщі (1944 – 1947 рр.): збірник документів / Юрій Шаповал – К., 2000. – 229 с.
- 2.416. *Antypolska akcja nacjonalistów ukraińskich w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Rady Głównej Opiekuńczej 1943 – 1944* / [Wstęp i opracowanie Lucyna Kulińska i Adam Roliński]. – Kraków: Fundacja Centrum Dokumentacji Zcyngu Niepodległościowego, 2003. – 526 s.
- 2.417. *Armija Krajowa w dokumentach: 1939 – 1945*. Т. 1-6. – Лондун, 1976.
- 2.418. *Misyło E.* Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu i podziemia w latach 1939-1944. Dokumenty / Ewgeniusz Misyło // *Zustriczi*. – 1990. – № 3-4. – S. 141-172.
- 2.419. *Ziemie wshodnie, Meldunki tygodniowe Sekcji Wschodniej Departamentu Informacji i Prasy Delegatury Rządu RP na Kraj*. Kwiecień-lipiec 1944 r. / [Wstęp, wybór i opracowanie M. Adamczyk, J. Gmitruk, A.Koseski]. – Warszawa-Pułusk-Kielce, 2006. – 291 s.

Мемуари, щоденники, листи

- 2.420. *Андрієвський Д.* Міжнародна акція ОУН / Дмитро Андрієвський // *Організація Українських Націоналістів 1929 – 1954*. – Б.м.: На чужині, 1955. – С. 141-166.
- 2.421. *Андрієвський Д.* Під знаком Саксенгавзену / Дмитро Андрієвський // *Андрій Мельник*. Спогади та документи. – К.: Фундація імені Олега Ольжича, 1995. – С. 187-200.
- 2.422. *Андрій Мельник*. Спогади та документи / [збірник спогадів і документів] – К.: Фундація імені О.Ольжича, 1995. – 351 с.
- 2.423. *Андрусак Є.* Спогади / Євген Андрусак. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – 128 с.

- 2.424. *Артюшенко Ю.* Події і люди на моєму шляху боротьби за Державу 1917 – 1966. / Юрій Артюшенко. – Чікаго, 1966. – 222 с.
- 2.425. *Бандера С.* Перспективи української революції. – К.: Ін-т Національного Державознавства, 1999. – 622 с.
- 2.426. *Бемко В.* Бережани – Бережанщина. Історико-географічний нарис / Володимир Бемко // Бережанщина у спогадах емігрантів. – Тернопіль, 1993. – С. 209-247.
- 2.427. *Боб'юк А.* В Шумських лісах / Антон Боб'юк. – Ланівці, 1992. – 45 с.
- 2.428. *Борець Ю.* У вирі боротьби. Спогади учасника повстанської боротьби (1941 – 1948) / Юрій Борець. – К.: Наукова думка, 1993. – 302 с.
- 2.429. *Бульба-Боровець Т.* Армія без держави. / Тарас Бульба-Боровець. – Л.: Поклик сумління, 1993. – 149 с.
- 2.430. *В боротьбі за Українську державу* (есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни). – Вінніпег, 1990. – Репринт. вид. – Л.: Меморіал, 1992. – 1298 с.
- 2.431. *В рядах УПА.* Збірка споминів бувших вояків Української Повстанської Армії / Зредагували П.Мірчук, В.Давиденко. – Нью-Йорк, 1957. – 352 с.
- 2.432. *Верцьона Є.* 30 червня 1941 р. / Євген Верцьона // Вісник. Орган Організації оборони чотирьох свобод України. – № 5/6. – 1947. – Нью-Йорк. – С. 1-4.
- 2.433. *Вершигора П.* Люди з чистою совістю / Петро Вершигора. – К.: Укрдержвидав, 1946. – 124 с.
- 2.434. *Войновський П.* Моє найвище щастя. Спомини / Петро Войновський. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1999. – 303 с.
- 2.435. *Гайвас Я.* Воля ціни не має / Ярослав Гайвас. – Торонто: Срібна сурма, 1971. – 301 с.
- 2.436. *Гайвас Я.* На закрутах історії / Ярослав Гайвас // Андрій Мельник. Спогади та документи. – К.: Фондація імені О.Ольжича, 1995. – С. 201-235.
- 2.437. *Гайвас Я.* Переламовий рік / Ярослав Гайвас // Організація Українських Націоналістів 1929 – 1954. – Б.м.: На чужині, 1955. – С. 281–301.
- 2.438. *Галамай С.* У боротьбі за Українську Державу. Спогади / Степан Галамай. – Л.: Мс, 2003. – 465 с.
- 2.439. *Галаса В.* Наше життя і боротьба / Василь Галаса. – Л.: Мс, 2005. – 270 с.
- 2.440. *Гордієнко М.* З волинських і поліських рейдів (із дій УПА-Північ, 1943 – 1944) / Михайло Гордієнко. – Торонто, 1959. – 160 с.

- 2.441. *Гоцький В.* Спогади сина Перемишльської землі / Володимир Гоцький. У 2-х т. – Т. 1. – Рим – Львів: Свічадо, 2004. – 447 с.; Т. 2. – Рим – Львів: Свічадо, 2005. – 359 с.
- 2.442. *Грицай Я.* А рани не гояться: Спомини «Чорноти» / Ярослав Грицай, Павло Грицай. – Л.: Літопис УПА, 2001. – 332 с.
- 2.443. *Грицько-Цяпка Д.* Горить ліс. Спомини колишнього вояка УПА / Данило Грицько-Цяпка – Лондон: Українська Видавнича Спілка, 1975. – 395 с.
- 2.444. *Грицько-Цяпка Д.* Ліс – наш батько / Данило Грицько-Цяпка. – Л., 1996. – 294 с.
- 2.445. *Данилюк В.* Вірити занадто боляче... Волинь: хроніка подій 1939 – 1944 років / Володимир Данилюк. – Луцьк, 1995. – 216 с.
- 2.446. *Данилюк М.* Повстанський записник / Михайло Данилюк. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 1993. – 192 с.;
- 2.447. *Дмитрик І.* У лісах Лемківщини. Спомини вояка УПА. Видання друге. – Б.м.: Сучасність, 1977. – 303 с.
- 2.448. *Дружини Українських Націоналістів у 1941 – 1942 рр.* (Спогади комбатантів). – Мюнхен: Наша книгозбірня, 1953. – 128 с.
- 2.449. *Дужий П.* Роман Шухевич – політик, воїн, громадянин / Петро Дужий – Л.: Галицька Видавнича Спілка, 1998. - 256 с.
- 2.450. *Жданович О.* На партизанському фронті / Олег Жданович // Організація Українських Націоналістів 1929 – 1954 . – Б.м.: На чужині, 1955. – С. 405–421;
- 2.451. «Здобудеш... або загинеш» (Спогади ветеранів ОУН-УПА та наукові статті про національно-визвольну боротьбу в 1940-1950-х рр. на Дрогобиччині) / Упоряд. Ю. Кишакевич. – Дрогобич: НВЦ «Каменярь» ДДПУ, 2003. – 172 с.
- 2.452. *Зовенко О.* Безіменні: спогади учасника новітніх визвольних змагань / О.Зовенко. – Б. м., 1946. – 80 с.
- 2.453. *Йовик І.* Нескорена армія. Із щоденника хорунжого УПА / Іван Йовик. – К.: Леся, 1995. – 320 с.
- 2.455. *Казанівський Б.* Шляхом Легенди. Спомини / Богдан Казанівський. – Лондон: Українська Видавнича Спілка, 1975. – 292 с.
- 2.455. *Капустянський М.* Військова підготовка ОУН / Михайло Капустянський // Організація Українських Націоналістів 1929 – 1954 . – Б.м.: На чужині, 1955. – С. 115–141.

- 2.456. *Карпій М.* Дорога на Схід України за її волю / Михайло Карпій – Торонто – Тернопіль: Лілея, 2004. – 219 с.
- 2.457. *Катуков М.Е.* На острие главного удара / М.Е. Катуков. – М., 1974. – 459 с.
- 2.458. *Кентржинський Б.* На скандинавському секторі ОУН в Другій світовій війні / Богдан Кентержинський // Організація Українських Націоналістів 1929 – 1954 . – Б.м.: На чужині, 1955. – С. 301–331.
- 2.459. *Кершоу Р.* 1941 год глазами немцев. Березовые кресты вместо железных / Роберт Кершоу [Пер. с англ. А.Уткина]. – М.: Яуза-пресс, 2008. – 544 с.
- 2.460. *Климишин М.* В поході до волі. Спомини / Михайло Климишин. – Т. І. Вид. друге. – Детройт, 1987. – 409 с.
- 2.461. *Книш З.* Б'є дванадцята: спогади й матеріали до діяння ОУН напередодні німецько-московської війни 1941 року / Зеновій Книш. – Торонто: Срібна сурма, 1970. – 384 с.
- 2.462. *Книш З.* Бойові дії ОУН на ЗУЗ у перше десятиліття її існування / Зеновій Книш // Організація Українських Націоналістів 1929 – 1954. Збірник статей у 25-річчя ОУН. – Б.м.: На чужині, 1955. – С. 88-97.
- 2.463. *Книш З.* Варшавський процес ОУН на підложжі польсько-українських відносин тієї доби. У 2-х т. / Зеновій Книш. – Торонто: Срібна сурма, 1986. – Т. 1. – 674 с.; Т. 2. – 535 с.
- 2.464. *Книш З.* Перед походом на Схід. Спогади і матеріали до діяння Організації Українських Націоналістів у 1939 – 1941 роках. Ч. 1. / Зеновій Книш. – Торонто, б. р. – 193 с.
- 2.465. *Книш З.* Розбрат. Спогади й матеріали до розколу ОУН у 1940 – 1941 роках / Зеновій Книш. – Торонто: Срібна сурма, 1960. – 341 с.
- 2.466. *Книш З.* Становлення ОУН / Зеновій Книш. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1994.
- 2.467. *Комар Л.* Процес 59-ти / Любов Комар. – Л., 1997. – 98 с.
- 2.468. *Кондрат Ф.* Ми стали волі на сторожі / Федір Кондрат. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – 112 с.
- 2.469. *Коханська Г.* З Україною в серці / Галина Коханська – Торонто – Львів, 2008. – 275 с.
- 2.470. *Кубійович В.* Українці в Генеральній Губернії 1939 – 1941. Історія Українського центрального комітету / Володимир Кубійович. – Чікаго, 1975. – 664 с.

- 2.471. Кук В. Державотворча діяльність ОУН у 1941 році. (Акт відновлення української держави 30 червня 1941 року) / Василь Кук // *Визвольний шлях*. - № 7. - липень, 2001. - С. 36-56.
- 2.472. Кук В. УПА в запитаннях та відповідях Головного Командира / Василь Кук. - Львів: Галицька Видавнича Спілка, 2007. - 79 с.
- 2.473. Кук В. Штаб-квартири Головного Командира УПА / Василь Кук // *Визвольний шлях*. - № 10. - липень, 2002. - С. 25-34.
- 2.474. Куп'як Д. Спогади не розстріляного / Данило Куп'як. - Торонто - Нью-Йорк, 1991. - 219 с.
- 2.475. Кучерук О.С. Щоденні записи учасника Легіону Р.Сушка вересня - жовтня 1939 року, як нове джерело до історії національно-визвольного руху та ОУН періоду Другої світової війни / Олександр Кучерук // *Сторінки воєнної історії України*. Зб. наук. праць. - Вип.7. - Ч. 2. - К., 2003. - С. 35-48.
- 2.476. *Літопис УПА*. Волинь і Полісся: спомини учасників. Т. 5. Кн. 3. - Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1984. - 301 с.
- 2.477. *Літопис УПА*. Група УПА «Говерля». Т. 19. - Кн. 2. Спомини, статті та видання історично-мемуарного характеру. - Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1992 - 1993. - 353 с.
- 2.478. *Літопис УПА*. Іван Гарасимів. З юнацьких мрій - у ряди УПА. Спомини. Т. 29. - Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1999. - 335 с.
- 2.479. *Літопис УПА*. Кость Гіммельрайх. Спомини командира відділу особливого призначення УПА-«Схід». Т. 15. - Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1987. - 264 с.
- 2.480. *Літопис УПА*. Марія Савчин. Тисяча доріг. Спомини. Т. 28. - Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1995. - 601 с.
- 2.481. *Літопис УПА*. Роман Петренко. За Україну, за її волю. Спомини. Т. 27. - Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1997. - 281 с.
- 2.482. *Літопис УПА*. Степан Стебельський. Крізь сміх заліза. Спомини. Т. 30. - Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 2000. - 555 с.
- 2.483. *Літопис УПА*. УПА на Львівщині і Ярославщині. Спогади і документи вояків УПА ТВ «Розточчя». Т. 31. - Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 2000. - 327 с.
- 2.484. Лукин А. Разведчики / Лукин Александр. - М., 1965. - 384 с.
- 2.485. Мазурець С. Повстанськими стежками. Розповіді очевидця / Сергій Мазурець. - Луцьк: Надстир'я, 2002. - 234 с.

- 2.486. *Максимович В.* Спогади колишнього учасника Української Повстанської Армії / Володимир Максимович. – Л., 1992. – 70 с.
- 2.487. *Мамчур І.* Нас доля світами водила. Сторінки пережитого / І.Мамчур. – Л.: Афіша, 2009. – 366 с. та ін.
- 2.488. *Мартинець В.* Українське підпілля від УВО до ОУН. Спогади й матеріали до передісторії Українського організованого націоналізму / Володимир Мартинець. – Б. м., 1949. – 349 с.
- 2.489. *Мартинюк М.* Спогади з підпілля / Микола Мартинюк. – Лондон, 2000. – 64 с.
- 2.490. *Матла З.* Південна похідна група / Зеновій Матла. – Мюнхен: Ціцero. 1952. – 32 с.
- 2.491. *Мац Р.* Крутими стежками до волі / Роман Мац. – Л.: Мс, 2006. – 147 с.
- 2.492. *Мельник А.* Пам'яті впавших за волю і велич України / Андрій Мельник // Організація Українських Націоналістів 1929 – 1954 . – Б.м.: На чужині, 1955. – С. 17–49.
- 2.493. *Мечник С.* В підпіллі революційної ОУН / Степан Мечник. – Л.: Край, 1993. – 143 с.
- 2.494. *Мечник С.М.* Нескорені. Документальна повість про героїську боротьбу членів революційної ОУН / Степан Мечник. – Лондон: Українська видавнича спілка, 1965. – 288 с.
- 2.495. *Момот В.* Сповідь «Невмирущого» (До правдивої історії ОУН-УПА на Прикарпатті) / В.Момот. – Л., 2004. – 248 с.
- 2.496. *Мудрик-Мечник С.* Шляхами підпілля революційної ОУН / Степан Мудрик-Мечник. – Л., 1997. – 158 с.
- 2.497. *Наумов М.І.* Західний рейд. (Щоденник партизанського командира) / Михайло Іванович Наумов. – К.: Радянський письменник, 1969. – 227 с.
- 2.498. *Німчук І.* 595 днів советським в'язнем / Іван Німчук. – Торонто, 1950. – 235 с.
- 2.499. *Опанасюк О.* Січ Тараса Бульби в Олевську: в спогадах, документах, свідченнях / О.Опанасюк. – Житомир, 2008. – 436 с.
- 2.500. *Паньківський К.* Від держави до Комітету / Кость Паньківський. – Нью-Йорк – Торонто: Ключі, 1957. – 160 с.
- 2.501. *Петренко Р.* («Юрко», «Омелько»). За Україну, за її волю: Спогади / Роман Петренко. – Торонто – Львів: Літопис УПА, 1997. – 277 с.
- 2.502. *Побігущий-Рен Є.* Мозаїка моїх споминів / Євген Рен-Побігущий. – Мюнхен – Лондон, 1982. – 304 с.

- 2.503. *Повстанський рух отамана Тараса Бульби-Боровця: дослідження, спогади, документи.* – Рівне: Азалія, 1998. – 184 с.
- 2.504. *Подворняк М.* Вітер з Волині: Спогади / М. Подворняк. – Вінніпег, 1981. – 242 с.
- 2.505. *Полюга Л.* Слідами спогадів 1944 – 1956 / Любомир Полюга. – Львів – Київ, 2003. – 267 с.
- 2.506. *Попель Н.К.* В тяжкую пору / Николай Кириллович Попель. – М.: АСТ, 2001. – 384 с.
- 2.507. *Прокоп М.* Напередодні незалежної України / Мирослав Прокоп. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Львів, 1993. – 274 с.
- 2.508. *Райле О.* Тайная война. Секретные операции абвера на Западе и Востоке (1921 – 1945) / Оскар Райле. [Пер. с нем. Е.Н. Захарова]. – М.: Центрполиграф, 2002. – 510 с.
- 2.509. *Рева М.* На шляхах життя. Спогади / Михайло Рева. – Лондон, 1980. – 216 с.
- 2.510. *Ремесло повстанця.* Збірник праць підполковника УПА Степана Фрасуляка – «Хмеля». / Ред. і упоряд. Р.Забілій. – Л.: Центр досліджень визвольного руху, 2007. – 424 с.
- 2.511. *Русова С.* Мемуари. Щоденник / Софія Русова. – К., 2004. – 267 с.
- 2.512. *Сабуров О.* За лінією фронту / Олександр Сабуров. – К.: Радянський письменник, 1969. – 271 с.
- 2.513. *Савчин М.* Тисяча доріг. Спогади жінки учасниці підпільно-визвольної боротьби під час і після Другої світової війни / Марічка Савчин. – К.: Смолоскип, 2003. – 546 с.
- 2.514. *Самчук У.* Так, як бачило око і відчувала душа. Зі спогадів і вражень 1941 – 1943 / Улас Самчук. – К.: ЦЕНТРМУЗІНФОРМ, 1998. – 358 с.
- 2.515. *Санников Г.* Большая охота. Разгром вооруженного подполья в западной Украине / Георгий Санников. – М.: Олма-Пресс, 2002. – 511 с.
- 2.516. *Своя державність, збройна сила, віра Христова.* Матеріали німецького архіву командувача УПА Тараса Бульби-Боровця. – Рівне: Волинські обереги, 2010. – 212 с.
- 2.517. *Скорупський М.* Туди де бій за волю. (Спогади курінного УПА Максима Скорупського – Макса) / Максим Скорупський. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 1992. – 351 с.

- 2.518. *Спогади* вояків УПА та учасників збройного підпілля Львівщини і Любачівщини / Упорядн. П.Потчійний, В.В'ятрович. – Л.: Літопис УПА, 2003. – 448 с.
- 2.519. *Справорський Т.* Там, де гартувалась сталь / Т.Справорський // Організація Українських Націоналістів 1929 – 1954. – Б.м.: На чужині, 1955. – С. 330-349.
- 2.520. *Стахів Є.* Крізь тюрми, підпілля і кордони. Повість мого життя / Євген Стахів. – К., 1995. – 286 с.
- 2.521. *Стебельський І.* Шляхами молодості й боротьби: Спогади, статті, листування / Іван Стебельський. – К.: Смолоскип, 1999. – 368 с.
- 2.522. *Стецько Я.* 30 червня 1941. Проголошення відновлення державности України / Ярослав Стецько. – Торонто, 1967. – 463 с.
- 2.523. *Ступницький Ю.* Спогади про пережите / Юрій Ступницький. – К., 2000. – 128 с.
- 2.524. *Судоплатов П.А.* Спецоперації. Лубянка и Кремль 1930 – 1950 годы / Павел Анатольевич Судоплатов. – М.: Олма-Пресс, 2003. – 688 с.
- 2.525. *Сусік Д.* З любові до свого народу. Спогади / Данило Сусік – Л.: Афіша, 2006. – 185 с.
- 2.526. *У лавах дружинників:* спогади учасників (упорядковані Мирославом Кальбою). – Денвер, 1982. – 159 с.
- 2.527. *Українська* політична еміграція 1919–1945. Документи і матеріали. / Упорядники: В.С. Лозицький, О.В. Бажан, С.І. Власенко, А.В. Кентій. – К.: Парламентське вид-во, 2008. – 928 с. та ін.
- 2.528. *Федоров А.Ф.* Последняя зима / Алексей Федорович Федоров. – М.: Воениздат, 1985. – 368 с.
- 2.529. *Чарторийський М.* Від Сяну по Крим (Спогади учасника III похідної групи-південь) / Микола Чарторийський. – Нью-Йорк, 1951. – 222 с.
- 2.530. *Шипинський В.* Український націоналізм на Буковині / В.Шипинський // Організація Українських Націоналістів 1929 – 1954 . – Б.м.: На чужині, 1955. – С. 213–229.
- 2.531. *Шумелда Я.* Похід ОУН на Схід / Яків Шумелда // Організація Українських Націоналістів 1929 – 1954 . – Б.м.: На чужині, 1955. – С. 247–281.
- 2.532. *Шумук Д.* За східним обрієм. Спомини / Данило Шумук. – Париж – Балтимор: Смолоскип, 1974. – 447 с.

- 2.533. *Шумук Д.* Пережите і передумане / Данило Шумук. – К., 1998. – 437 с.
- 2.534. *Щеглюк В.* «Як роса на сонці». Політичний роман-хроніка, написаний на основі спогадів колишнього діяча ОУН-УПА Л.С. Павлишина. – Л.: Фенікс, 1992. – 157 с.
- 2.535. *Я б'ю у дзвін*, щоб зрушити справу ОУН з мертвої точки... Невідомі документи Організації українських націоналістів. Рік 1930: Документально-наукове видання. (Листування Голови Проводу ОУН Є.Коновальця і секретаря ПРУН В.Мартинця) / Передм. А.Кентій, В.Лозицький. – К.: Темпора, 2003. – 272 с.
- 2.536. *Cybulski H.* Czerwone noce / Henryk Cybulski. – Warszawa, 1996. – 385 s.
- 2.537. *Janicki Z.* W obronie Przebraża i w drodze do Berlina / Zenobiusz Janicki – Lublin, 1993. – 294 s.
- 2.538. *Kranc R.* W drodze z Ostoga na Kolybę / Roman Kranc. – Kraków, 1998. – 193 s.
- 2.539. *Sołomian-Łoc F.* Getto i gwiazdy / Fanni Sołomian-Łoc. – Warszawa, 1993. – 298 s.
- 2.540. *Skorceny O.* Nieznana wojna. Moje operacje specjalne / Otto Skorceny. – Warszawa, 1999. – 384 s.

Література

Монографії, статті, брошури, наукові збірники

- 3.541. *Айненкель А.* Політика Польщі відносно українців у міжвоєнний період. Вибрані проблеми // Україна-Польща: важкі питання. Т. Т. 1-2. – Варшава, 1998. – С. 29-46.
- 3.542. *Андрухів І.* Більшовицькі репресії на теренах Західної України 1939–1941 // Розбудова Держави. – 1995. – № 12. – С. 44-53.
- 3.543. *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К.: Критика, 2001. – 271 с.
- 3.544. *Андрухів І.О., Француз А.Й.* Станіславщина: двадцять буремних літ (1939 – 1959): Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – Рівне – Івано-Франківськ, 2001. – 335 с.

- 3.545. *Антонюк Я.* Діяльність СБ ОУН на Волині. – Луцьк: Волинська книга, 2007. – 176 с.
- 3.546. *Антонюк Я.* Діяльність радянської агентури в підпіллі ОУН і УПА на Волині (1944 – 1950-ті рр.) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2010. – Вип. 16. – С. 188-199.
- 2.547. *Аптекарь П.* НКВД против расшитых сорочек. Внутренние войска и национальное движение на Западной Украине // Родина. – 1998. – № 8. – С. 126-130.
- 3.548. *Армія безсмертних. Повстанські світлини.* / Ред.: В.В'ятрович та В.Мороз / Упоряд.: В.В'ятрович, Т.Гривул, В.Гуменюк, В.Манзуренко, В.Мороз, С.Музичук. – Вид. 2-ге. – Л.: Мс, 2003. – 205 с.
- 3.549. *Армстронг Д.* Украинский национализм. Факты и исследования. / Пер. с англ. П.В. Бехтина – М.: Центрполиграф, 2008. – 368 с.
- 3.550. *Бабій Б.М.* Возз'єднання Західної України з Українською РСР. – К., 1954. – 196 с.
- 3.551. *Баган О.* Націоналізм і націоналістичний рух. Історія та ідеї. – Дрогобич, 1994. – 192 с.
- 3.552. *Бедрій А.* Борець і мученик за Україну д-р Володимир Горобовий. – Дрогобич: Відродження, 1995. – 84 с.
- 3.553. *Бедрій А.* ОУН і УПА. – Нью-Йорк, Лондон, Мюнхен. Торонто: Видання головної управи Організації оборони чотирьох свобод України, 1983. – 117 с.
- 3.554. *Бедрій А.* Українська Держава, відновлена Актом 30 червня 1941 року. – К.: Центр Національного відродження імені Степана Бандери, 2001. – 80 с.
- 3.555. *Белей П.* Фронта Степана Бандери в ОУН 1940 р.: Причини і наслідки. – Лас Вегас, 1997. – 373 с.
- 3.556. *Березняк Є.С.* Немає каяття – не буде прощення // Справжні і міфічні визволителі України: Матеріали науково-практичної конференції, Київ, 9 квітня 1993. / Редкол. С. Хміль (гол. ред.) та ін. – Київ: Інститут історії АН України, 1993. – С. 56-59.
- 3.557. *Берк П.* Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє // Нові підходи до історіописання / За редакцією П. Берка. Друге українське видання, уточнене й доповнене. / Перекд. з англ. Тетяни та Андрія Портнових. – К.: Ніка-Центр, 2010. – С. 10-36.

- 3.558. *Беркгоф К.* Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. / З англ. перекл. Т.Цимбал. – К.: Критика, 2011. – 455 с.
- 3.559. *Беляєв В.* Вбивці львівських учених на утриманні Вашингтона. (Українські буржуазні націоналісти) // Сучасне і майбутнє. – 1952. – № 7. – С. 18–23.
- 3.560. *Беляєв В.,* Вершигора П., Корнійчук О., Крип'якевич І., Стефаник С. В рідній сім'ї радянських народів. – К.: Держполітвидав УРСР, 1951. – 116 с.
- 3.561. *Беляєв В.,* Рудницький М. Під чужими прапорами. Памфлети. – К.: Радянський письменник, 1956. – 254 с.
- 3.562. *Беляєв В.П.* Я звинувачую! Нариси й памфлети. – К.: Політвидав України, 1980. – 154 с.
- 3.563. *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні 1917 – 1953 // Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У двох книгах. – Кн. 1. – К.: Либідь, 1994. – 425 с.
- 3.564. *Білас І.* Під видом «бандитів» УПА. – Трускавець: Національна школа, 1992. – 124 с.
- 3.565. *Богодист І.* Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР. – К.: Видавництво Київського університету, 1961. – 176 с.
- 3.566. *Боевой* путь советских пограничных войск (Краткий очерк). – М.: Издательство Политуправления Пограничных войск КГБ при СМ СССР, 1962. – 340 с.
- 3.567. *Бойко І.* Центральні органи підпільного державного апарату в Україні в період Другої світової війни. – Рогатин, 1993. – 38 с.
- 3.568. *Боляновський А.* Боротьба УПА проти нацистського окупаційного режиму. 1943 р. // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів. / Голова ред. колегії Я.Ісаєвич, упорядник і відп. ред. Ю.Сливка (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 11 / Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України). – Л., 2004. – С. 162-170.
- 3.569. *Боляновський А.* Українські військові формування в Збройних силах Німеччини (1939 – 1945). – Л., 2003. – 685 с.
- 3.570. *Борисёнок Ю.,* Горелов Н. Крыса в пасти удава. «Украинская держава» на львовском Рынке // Родина. – 2003. – № 2. – С. 96-99.
- 3.571. *Боротьба* трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. – К.: Наукова думка, 1984. – 235 с.

- 3.572. *Боярский В.И.* Партизанство вчера, сегодня, завтра. Историко-документальный очерк. – М.: Издательский дом «Граница», 2003. – 448 с.
- 3.573. *Брицкий П.П.* Україна у Другій світовій війні (1939 – 1945). – Чернівці: Чернівецький ун-т 1995. – 144 с.
- 3.574. *Бугай Н.Ф.* Народы Украины в «Особой папке Сталина». – М.: Наука, 2006. – 267 с.
- 3.575. *Бурдс Д.* Советская агентура. Очерки истории СССР в послевоенные годы (1944 – 1948). – Москва – Нью-Йорк: Современная история, 2006. – 296 с.;
- 3.576. *Бутко С., Демченко Т.* За Україну, за її волю. Короткий нарис боротьби ОУН-УПА за незалежність України (другий етап національно-визвольного руху на Україні 30-х – початку 50-х рр.) – Чернігів, 1992. – 54 с.
- 3.577. *Бутковський І.* Організаційна структура УПА // До зброї. – Вип. 24 (37). – вересень 1954. – С. 20-32.
- 3.578. *В'ятрович В.* Ставлення ОУН до євреїв. Формування позиції на тлі катастрофи. – Львів, 2006. – 139 с.
- 3.579. *В'ятрович В.* Друга українсько-польська війна. 1942-1947. – К.: Видавничий дім Києво-Могилянська академія, 2011. – 287 с.
- 3.580. *Вегеш М.* Карпатська Січ: сторінки історії (1938 – 1939 рр.). – Ужгород, 1996. – 217 с.
- 3.581. *Вегеш М.* Карпатська Україна (1938 – 1939 рр.): соціально-економічний і політичний розвиток. – Ужгород, 1993. – 367 с.
- 3.582. *Вегеш М.* Сторінки історії ОУН-УПА в Закарпатті (1939 – 1956 рр.) // Сучасність. – 2001. – № 3. – С. 80-94.
- 3.583. *Веденев Д.* Одиссея Василя Кука. Военно-политический портрет последнего командующего УПА. – К.: К.И.С., 2007. – 208 с.
- 3.584. *Веденев Д.* Украинский фронт в войнах спецслужб: Исторические очерки. – К.: К.И.С., 2008. – 423 с.
- 3.585. *Веденев Д.* Проект ОУН щодо державно-адміністративного врядування України (1940 рік) // Галичина. – 2001. – № 7. – С. 88-90.
- 3.586. *Веденев Д., Шаповал Ю.* Пастка для «Лицаря». Обставини загибелі Олекси Гасина // Військово-історичний альманах. – Ч. 1 (4). – К., 2002. – С. 62-67.
- 3.587. *Веденев Д.* Загадка ріко Ярого // Пам'ять століть. – 2000. – № 6. – С. 149-150.

- 3.588. *Веденєєв Д., Єгоров В.* Меч і тризуб. Нотатки з історії Служби безпеки Організації українських націоналістів // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2 – С. 365-389; № 2/4. – С. 485-503.
- 3.589. *Веденєєв Д.* Організаційна еволюція Служби безпеки ОУН (С.Бандери) (1939 – початок 1950-х років) // Наукові записки: Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – К., 2001. – Вип. 44. – С. 188-194.
- 3.590. *Веденєєв Д.* Розвідувальне забезпечення в Українській повстанській армії (1943 – 1949 рр.) // Воєнна історія. – № 5 – 2008. – С. 13 – 28.
- 3.591. *Веденєєв Д.В.* Контррозвідувальне забезпечення в Українській повстанській армії // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей/ НАН України. Ін-т історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 166-170.
- 3.591. *Веденєєв Д.В., Биструхін Г.С.* «Повстанська розвідка діє точно й відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940 – 1950-ті роки. Монографія. – К.: К.І.С., 2006. – 586 с.
- 3.592. *Веденєєв Д.В., Биструхін Г.С.* Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920 –1945). Монографія. – К.: Генеза, 2006. – 405 с.
- 3.593. *Веденєєв Д.В., Єгоров В.П.* До питання про історіографію Служби безпеки Організації українських націоналістів // Держава і право: Щорічник наукових праць молодих вчених. Вип. 2 / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Ін. Юре, 1999. – С. 69-78.
- 3.594. *Верба І.* Діяльність українських націоналістів у перші місяці окупації Києва (вересень – грудень 1941 р.) // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис. – Вип. 14. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 222-226.
- 3.595. *Верига В.* Втрати ОУН в часи Другої світової війни або «Здобудеш українську державу або згинеш у боротьбі за неї». [2-е вид., випр.] – Торонто: Новий шлях, 1991. – 208 с.
- 3.596. *Висоцький Р.* Спроба ліквідації ОУН польськими владами напередодні Другої світової війни на території Галичини і Волині // 1939 рік в історичній долі України та українців: Матеріали Міжнародної наук. конференції 23-24 вересня

- 1999 року / Львівський національний університет імені Івана Франка. Гол. ред. К.Кондратюк. – Л.: Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – С. 82-83.
- 3.597. *Вінцковський Т.С., Нікульча І.Я.* Українське самостійницьке підпілля у Трансністрії (1941 – 1944 рр.) // Укр. іст. журнал – 2007. – № 5. – С. 123-131.
- 3.598. *Вовк О.* Висвітлення тематичне ОУН і УПА в журналі «Український історик» // Український історик. – 1994. – Т. 31. – С. 90-95.
- 3.599. *Вовк О.* Вступ // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943 – 1944. Документи і матеріали. К. – Торонто, 1999. – С. IX – XXXIII.
- 3.600. *Вовк О.* Вступ // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 8. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля 1944 – 1946. Документи і матеріали / Упорядники О.Вовк, С.Кокін. – К. – Торонто, 2006. – С. 9-55.
- 3.601. *Вовк О.* До питання постановня УПА під проводом ОУН СД // Український історик. – 1995. – Т. 32. – Число 1-4. – С. 137-143.
- 3.602. *Вовк О.* До питання про найбільшу битву під Гурбами // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск до 60-річчя УПА. – Дрогобич: НВЦ «Каменярь», 2004. – С. 125-137.
- 3.603. *Вовк О.* До питання про першого командира Української повстанської армії // Український визвольний рух. – Зб. 1. – Л., 2003. – 151-158.
- 3.604. *Вовк О.* Невідомі сторінки історії УПА // Військо України. – 2001. – № 11-12. – С. 37-39.
- 3.605. *Вовк О.Д.* До питання творення Української повстанської армії під проводом ОУНСД // Архіви України. – 1995. – № 1-3. – С. 59-63.
- 3.606. *Военные грозы над Полесьем.* – К.: Политиздат Украины, 1985. – 229 с.
- 3.607. *Война в тылу врага.* – М.: Политиздат, 1974. – Кн. 1. – 447 с.
- 3.608. *Войцеховий В.О.* Фронт на Поліссі. – К.: Політвидав України, 1975. – 430 с.
- 3.609. *Войцеховский А.А.* ОУН и УПА через призму фактов // Справжні і міфічні визволителі України: Матеріали науково-практичної конференції, Київ, 9 квітня 1993. / Редкол. С. Хміль (гол. ред.) та ін. – Київ: Інститут історії АН України, 1993. – С. 47-56.
- 3.610. *Войцеховский А.А.* Трофейные документы о нацистско-ОУНовском альянсе // Марксизм и современность. – 2000. – № 1. – С. 172-175.
- 3.611. *Войцеховский А.А.* Украинское звено общеевропейского коллаборационизма в годы второй мировой войны. // Україна у Другій світовій війні: уроки історії

- та сучасність: матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 27-28 жовтня 1994. / Відп. ред. М. Коваль. – Київ: Інститут історії НАН України, 1995. – С. 180-187.
- 3.612. *Волицький В.* Українське повстання у вересні 1939 р. у Миколаївсько-Роздільському Наддністров'ю // Альманах-календар «Гомону України» на 1956 рік. – Торонто, 1956. – С. 133-141.
- 3.613. *Вохмянін В., Сушко В.* ОУН Бандери і Регіональний вимір початку 1940-х років: східноукраїнські пристрасті та ілюзії // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис. – Вип. 115-16. – Івано-Франківськ, 2009. – С. 332-340.
- 3.614. *В'ятрович В.* Позиція ОУН щодо конфлікту між Заходом та радянським блоком // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск до 60-річчя УПА. – Дрогобич: НВЦ «Каменяр», 2004. – С. 201-210.
- 3.615. *В'ятрович В.* Рейди УПА теренами Чехословаччини. – Торонто – Л.: Видавництво Літопису УПА, 2001. – 204 с.
- 3.616. *В'ятрович В.* Сотенний «Бурлака». – Л., 2000. – 140 с.
- 3.617. *Гавришко М.* Проблема українського повстання у Галичині напередодні німецько-польської війни 1939 року. // Український визвольний рух. – Зб. 14. – Л., 2010. – С. 73-89.
- 3.618. *Геллетлі Р.* Ленін, Сталін, Гітлер. Доба соціальних катастроф / Пер. з англ. А.Таращук. – К.: Темпора, 2011. – 663 с.
- 3.619. *Гелнер Е.* Нації та націоналізм. Націоналізм. – К.: Таксон, 2003. – 299 с.
- 3.620. *Герои незримого фронту.* Сборник. – Ужгород: Карпати, 1978. – 228 с.
- 3.621. *Гінда В.* Житомирська трагедія, або хто стоїть за вбивством О.Сеника і М.Сціборського // Визвольний шлях. – 2008. – Кн. 1-3. – С. 197-206.
- 3.622. *Гогун А.* Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы. – Спб.: Нева, 2004. – 416 с.
- 3.623. *Гогун О., Александров К.* Дії УПА проти 16-ої піхотної угорської дивізії // Визвольний шлях. – Кн. 2. – 2004. – С.78-84.
- 3.624. *Гогун А.* Стлинские командос. Украинские партизанские формирования, 1941 – 1944 / 2-е изд., испр. И доп. – М.: РОССПЭН, 2012. – 526 с.
- 3.625. *Головко Т.* ОУН-УПА – смолоскип нації // Трибуна. – 1992. – № 1. – С. 12-14.
- 3.626. *Гончаренко О.* Організаційно-політична діяльність ОУН на Київщині в 1941 – 1944 рр. За документами спецслужб: спроба критичного аналізу //

- Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис. – Вип. 15-16. – Івано-Франківськ, 2009. – С. 340-346.
- 3.627. *Гончаренко О.* Похідні групи ОУН(Б) на теренах Наддніпрянщини: до питання про результативність спроб інтеграції до окупаційних органів влади (1941-1944 рр.) // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис. – Вип. 14. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 234-241.
- 3.628. *Горбань А.В.* процес переходу до підпільних форм боротьби з метою реалізації державотворчої програми ОУН(Б) у світлі репресивних заходів нацистської влади // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. – Вип. 10. – Ч. 2. – К., 2006. – С. 36-40.
- 3.629. *Гордасевич Г.* Степан Бандера: людина і міф. / Вид. друге. – Л.: Піраміда, 2001. – 208 с.
- 3.630. *Гордасевич Г.Л.* Степан Бандера – людина і міф. – К.: Бібліотека українця, 1999. – 140 с.
- 3.631. *Гординський З.* Українська Національна Рада. – К., 1993. – 94 с.
- 3.632. *Гривул Т.* Державна програма ОУН напередодні радянсько-німецької війни (1940–1941 рр.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск до 60-річчя УПА. – Дрогобич, 2002. – С. 281–291.
- 3.633. *Гривул Т.* Підготовка Організацією українських націоналістів військового повстання проти радянської влади у Західних областях УРСР (1939–1941 рр.) // Міжнародний науковий конгрес "Українська історична наука на порозі XXI століття". Чернівці, 16–18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Відповід. редактори Л.Винар, Ю.Макар. – Чернівці: Рута, 2001. – Т.1. – С. 275–281.
- 3.634. *Гривул Т.* Польський терор проти українського населення в 1939 та в 1941 рр. // Український визвольний рух. – Зб. 2. – Львів: Мс, 2003. – С. 87-96.
- 3.635. *Гриневич В.* Підводна частина Айсберга: роль Червоної армії у боротьбі з українським повстанським рухом (1944 – 1945) // Україна модерна. – Ч. 10. – Київ – Львів, 2006. – С. 120-128.
- 3.636. *Гриньох І.* УГВР // Сучасність. – 1974. – Ч. 7-8. – С. 69-78.
- 3.637. *Грицак Я.* Тези до дискусії про УПА // Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К.: Критика, 2004. – С. 90-114.

- 3.638. *Грицьків Р.* Діяльність Української повстанської армії у висвітленні польської історіографії (період Польської Народної Республіки) // Український визвольний рух. – Зб. 9. – Л., 2007. – С. 281-296.
- 3.639. *Грицьків Р.* Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни // Український визвольний рух. – Зб. 2. – Л., 2003. – С. 148-170.
- 3.640. *Гунчак Т.* ОУН і нацистська Німеччина: між колоборацією і резистансом // Український визвольний рух. – Зб. 11. – Л., 2007. – С. 61-80.
- 3.641. *Гунчак Т.* Проблема історіографії: історія та її джерела // Український визвольний рух. – Зб. 4. – Боротьба народів Центрально-Східної Європи проти тоталітарних режимів у ХХ столітті / Відп. ред. В.В'ятрович – Л.: Мс, 2005. – С. 253-263.
- 3.642. *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 287 с.
- 3.643. *Давиденко В.А.* «Українська повстанча армія»: шлях ганьби і злочинів. – К.: Знання, 1989. – 48 с.
- 3.644. *Даниленко С.Т.* Дорогою ганьби і зради. – К.: Наукова думка, 1970. – 157 с.;
- 3.645. *Дарованець О.* «Велика ліквідація» ОУН на Волині (листопад 1938 – серпень 1939 рр.) // Мірчук П. Нариси історії ОУН 1920-1939 роки. Видання третє, доповнене. – Київ: Українська видавнича спілка, 2007. – С. 572-589.
- 3.646. *Дарованець О.* Матеріали про політичні процеси в Галичині у 1939 р. // Мірчук П. Нариси історії ОУН 1920 – 1939 роки. Видання третє, доповнене. – Київ: Українська видавнича спілка, 2007. – С. 571-572.
- 3.647. *Дарованець О., Марчук І., Мороз В.* Предвісник УПА – Володимир Робітницький // Визвольний шлях. – Кн. 9. – 2002. – С. 33–39.
- 3.648. *Дарованець О., Мороз В., Муравський В.* Націоналістичний рух 1920 – 1930-х років (матеріали до біографічного довідника) // Мірчук П. Нариси історії ОУН 1920 – 1939 роки. – С. 650-740.
- 3.649. *Дашкевич Я.* Відновлення Української держави 1941 р. Проблеми дослідження // Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. – Львів – Київ: Літературна агенція "Піраміда" – 2001. – С. 24–45.
- 3.650. *Дем'ян Г.* Проти нацистських окупантів // Військо України. – 1993. – № 10. – С. 102-107.

- 3.651. *Дем'янчук Т.* Взаємодія органів НКВС та кримінально-виправної системи з ліквідації підпілля ОУН на теренах Західної України в 1939 – 1941 рр. // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис. – Вип. 15-16. – Івано-Франківськ, 2009. – С. 318-321.
- 3.652. *Демидов С.* Деятельность УПА на территории Беларуси // Беларусь и Польша в XX ст.: агульнае і адменнае в гістарычных лёсах. – Брэст, 2001. – С. 176-179.
- 3.653. *Демидов С.* Початки УПА в українській історіографії // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2001. – Вип. V. – С. 236-248.
- 3.654. *Демидов С.* Проблеми історії УПА у висвітленні українських істориків // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки. – Острог, 2004. – Вип. 4. – С. 173-182.
- 3.655. *Демидов С.* УПА і гітлерівська Німеччина: погляди українських істориків // Шляхами історії. Науковий збірник історичного факультету ЛНУ імені І.Франка / Упоряд. О.Сухий. – Л., 2004. – С. 171-183.
- 3.656. *Денищук О.С.* Боротьба УПА проти німецьких окупантів. Хронологія подій. У 2-х томах. – Т. 1.: Волинь. – Рівне: ППДМ, 2008. – 448 с.; Т.2: Галичина та Східна Україна, – Рівне: ППДМ, 2008. – 216 с.
- 3.657. *Дерев'яний І.* Друга ліквідація органами НКВД УРСР Крайової ексекютиви ОУН у Львівській області в 1940 – 1941 рр. // Український визвольний рух. – Зб. 15. – Л., 2011. – С. 119-154.
- 3.658. *Дерев'яний І.* Масові розстріли у в'язниці № 1 м. Львова в кінці червня 1941 року // Український визвольний рух. – Зб 13. – Л., 2009. – С. 89-104.
- 3.659. *Дерев'яний І.* Проникнення та діяльність в ОУН агента ОГПУ-НКВС Павла Судоплатова // Український визвольний рух. – Зб. 8. – Львів, 2006. – С. 102-117.
- 3.660. *Деркач М., Кентій А., Лозицький В., Павленко І.* Останній рубіж. 1949-1959 роки. // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 7. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК ВКП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1949–1959 / Упоряд.: М.Деркач, А.Кентій, В.Лозицький, І.Павленко. – К. – Торонто, 2003. – С. 9–38.
- 3.661. *Джерелознавство історії України. Довідник / Я.Боровський та ін. (упоряд.).* – К., 1998. – 176 с.

- 3.662. *Дзюбан О.* Українсько-польське протистояння у вересні 1939 р. у тогочасній пресі та споминах очевидців // Український визвольний рух. – Зб. 2. – Л., 2003. – С. 75-87.
- 3.663. *Дзьобак В.* Конфлікти в ОУН(Б) і їх вплив на український Рух Опору (1941 – 1944). – К.: Інфоцентр, 2005. – 266 с.
- 3.664. *Дзьобак В.В.* Бульбівці («перша УПА») // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. – К.: Наукова думка, 2005. – С. 114-159.
- 3.665. *Дзьобак В.В.* Організаційні аспекти утворення Української повстанської армії // Сторінки воєнної історії України. – Зб. наук. статей. – Ч. 2. – К., 2006. – С. 43-54.
- 3.666. *Дзьобак В.В.* Отамана Тарас Бульба – Боровець. (Штрихи до політичного портрету). К., 1995. – 90 с.
- 3.667. *Дзьобак В.В.* Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941 – 1944 рр.) – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – 260 с.
- 3.668. *Дмитрук В.* Політика радянської влади щодо населення Західної України в 1939 – 1941 рр.: суть і наслідки // Україна – Польща: важкі питання. – Т. 4. – Варшава, 1999. – С. 70-90.
- 3.669. *Дмитрук К.* Жовто-блакитні банкрути: док. нариси, памфлети, публіцистичні статті. – К.: Дніпро, 1982. – 399 с.
- 3.670. *Дмитрук К.* Безбатченки. Правда про участь буржуазних націоналістів і церковних ієрархів у підготовці нападу фашистської Німеччини на СРСР. – Львів: Каменяр, 1972. – 223 с.
- 3.671. *Добрівлянський П.* Україна в Другій світовій війні у світлі фактів. – Філадельфія, 1963. – 271 с.
- 3.672. *Донцов Д.* Твори у 5 томах. – Т. 1. – Л.: Кальварія, 2000. – 385 с.
- 3.673. *Дробот І.І., Кучер В.І., Чернега П.М.* ОУН-УПА і українське питання: погляд із сьогодення. – К.: Генеза, 1997. – 70 с.
- 3.674. *Дробот І., Кучер В.* Пошуки шляхів до визволення України. – К.: Школяр, 1999. – 283 с.
- 3.675. *Дробязко С., Карашук А.* Восточные добровольцы в вермахте, полиции и СС. – М.: АСТ, 1999. – 48 с.
- 3.676. *Дробязко С., Романько О., Семенов К.* Иностранные формирования третьего рейха. – М.: АСТ, 2009. – 845 с.

- 3.677. *Дрозд Р.* Польсько-українські відносини на Холмщині, Надсянні та Лемківщині в 1944 – 1947 рр. // Волинь і Холмщина 1938 – 1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. / Голова редакційної ради Ярослав Ісаєвич. – Львів, 2003. – С. 336-351.
- 3.678. *Дуда А., Старик В.* Буковинський курінь в боях за українську державність. – Чернівці, 1995. – 271 с.
- 3.679. *Дудикевич Б., Вітошинський Я.* Українські буржуазні націоналісти – найманці міжнародних імперіалістів. – Л., 1952. – 60 с.
- 3.680. *Дужий П.* Роман Шухевич – політик, воїн. – Л.: Галицька видавнича спілка, 1998. – 254 с.
- 3.681. *Дужий П.* Степан Бандера – символ нації. Ескізний нарис про життя і діяльність провідника ОУН. У 2-х частинах. – Ч. I. – Л.: Галицька видавнича спілка, 1996. – 190 с. Ч. II. – Л.: Галицька видавнича спілка, 1997. – 206 с.
- 3.682. *Євдокименко В.Ю.* Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму. – К.: Наукова думка, 1968. – 382 с.
- 3.683. *Жив'юк А.* Початок Другої світової війни на Волині. Дерманське повстання. // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис. – Вип. 15-16. – Івано-Франківськ, 2009. – С. 321-327.
- 3.684. *Жилюк В.* Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині в 1941 – 1955 рр. – Рівне: Волинські обереги, 2008. – 308 с.
- 3.685. *Забілий Р.* Акт відновлення української державності. Як це було // Історична правда. 1 липня 2011 р. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua>
- 3.686. *Забілий Р.* Історія на замовлення? (Іваненко В. Якунін В. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2006. – 423 с.) // Український визвольний рух. – Збірник 9. – С. 300-308.
- 3.687. *Забілий Р.* Основні етапи життя і діяльності Степана Фрасуляка – «Хмеля» // Ремесло повстанця. Збірник праць підполковника УПА Степана Фрасуляка – «Хмеля» / Ред. і упоряд. Р.Забілий. – Л.: Центр дослідження визвольного руху, 2007. – С. 3-45.
- 3.688. *Загривий Е.Н.* Свастикой клеймённые: (Об ОУН-УПА). // Справжні і міфічні визволителі України: Матеріали науково-практичної конференції,

- Київ, 9 квітня 1993. / Редкол. С. Хміль (гол. ред.) та ін. – Київ: Інститут історії АН України, 1993. – С. 67-72.
- 3.689. *Замлинський В.* Шлях чорної зради. Про людиноненависницьку ідеології та злочинну діяльність українських націоналістів. – Л., 1969. – 197 с.
- 3.690. *Заречный В.* Альянс: ОУН–СС // Военно-исторический журнал. – 1991. – № 4. – С. 63-70.
- 3.691. *Запкільняк Л.* Польська історіографія після Другої світової війни: проблема національної історії (40–60-ті рр.). – Л., 1992. – С. 40-55.
- 3.692. *Запкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Л., 2002. – 720 с.
- 3.693. *Здіорук С.І., Гриневич Л.В., Здіорук О.І.* Показчик публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945 – 1998 рр.) – К., 1999. – 111 с.
- 3.694. *Іваненко В.* На задвірках історії. – К.: Політвидав України, 1969. – 70 с.
- 3.695. *Іваненко В., Якунін В.* ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2006. – 423 с.
- 3.696. *Іванишин В.* Нація. Державність. Націоналізм. – Дрогобич: Відродження, 1992. – 176 с.
- 3.697. *Іванців І.* Українська повстанська армія в національно-визвольних змаганнях українського народу в 40–50-х роках. – Івано-Франківськ, 1992. – 18 с.
- 3.699. *Іванців І., Марущенко О.* Українська повстанська армія в сучасній вітчизняній історіографії // Українська повстанська армія – феномен історії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – С. 19-27.
- 3.700. *Іванченко І.* Діяльність похідних груп ОУН на Дніпропетровщині в роки II світової війни. – Дніпропетровськ. 2003. – 47 с.
- 3.701. *Іванченко І.Г.* Ідеологічна диверсія в націоналістичній упаковці. – К., 1984. – 163 с.
- 3.702. *Іванченко М.* Почуте і побачене. Звенигородський терен ОУН на Черкащині // Національно-визвольна боротьба 20–30-х років ХХ століття в Україні. – Київ – Львів, 1993. – С. 296-271.
- 3.703. *Ілюшин І.* Польське підпілля на території Західної України в роки Другої світової війни // Україна – Польща: важкі питання. – Т. 1-2. – Варшава, 1998. – С. 154-171.

- 3.704. *Льюшин І.* Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті // Організація українських націоналістів і українська повстанська армія. Історичні нариси / Відп. ред. С. Кульчицький. – К.: Наукова думка, 2005. – С. 222-301.
- 3.705. *Льюшин І.* Українська повстанська армія і Армія Крайова: протистояння в Західній Україні (1939 – 1945 рр.). – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 399 с.
- 3.706. *Льюшин І.І.* ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 198 с.
- 3.707. *Льюшин І.І.* Протистояння УПА і АК (Армії Карйової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – 289 с.
- 3.708. *Ісасвич Я.* Холмсько-Волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки // Волинь і Холмщина 1938-1947 рр. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – Л.: Ін-т українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, 2003. – С. 3-58.
- 3.709. *Іщук О.* Діяльність Проводу ОУН(б) на Північно-західних українських землях у 1948 – 1952 рр. – К., 2009. – 46 с.
- 3.710. *Іщук О.,* Огороднік В. Генерал Микола Арсенич: життя та діяльність шефа СБ ОУН. – Коломия: Вік, 2010. – 195 с.
- 3.711. *Іщук О.* Узагальнення органами КДБ УРСР досвіду боротьби з підпіллям ОУН та УПА: до створення відомчої тематичної колекції архівних документів (1959 – 1964 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – № 1. – 2009. – С. 87-119.
- 3.712. *Іщук О.,* Ніколаєва Н. Арешт Осипа Дякова 1940 р. у світлі документів Державного архіву Служби безпеки України // Український визвольний рух. – Зб. № 6. – С. 30-76.
- 3.713. *Іщук О.,* Ніколаєва Н. Діяльність молодіжних структур ОУН у повоєнні роки (1945 – 1948 рр.): деякі аспекти проблеми // Український визвольний рух. – Зб. № 7. – Л., 2006. – С. 232-243.
- 3.714. *Іщук О.,* Ніколаєва Н. Доля та спогади охоронця Романа Шухевича – Михайла Зайця-«Зенка». – К., 2007. – 50 с.

- 3.715. *Іщук О., Ніколаєва Н.* Ставлення українського населення до діяльності ОУН і УПА у 1943 – 1955 рр. // Український визвольний рух. – Зб. № 11. – С. 167-210.
- 3.716. *Їльге В.* Змагання жертв // Критика. – 2006. – Ч. 5. – С. 29-31;
- 3.717. *Калакура Я.С.* Класифікація історичних джерел // Історичне джерелознавство: Підручник / Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко та ін. – К.: Либідь, 2002. – С. 90-119.
- 3.718. *Камінський А.* Василь Охримович. Біографічний нарис. – Торонто – Нью-Йорк – Лондон, 1999. – 152 с.
- 3.719. *Карпов И.К.* ОУН и УПА – национал-фашизм. // Справжні і міфічні визволителі України: Матеріали науково-практичної конференції, Київ, 9 квітня 1993. / Редкол. С. Хміль (гол. ред.) та ін. – Київ: Інститут історії АН України, 1993. – С. 84-100.
- 3.720. *Касьянов Г.В.* Ще не вмерла українська історіографія // Критика. – 2002. – Ч. 4. – С. 4-5.
- 3.721. *Касьянов Г.В.* Теорії нації та націоналізму. – К.: Либідь. 1999. – 352 с.
- 3.722. *Квіт С.М.* Дмитро Донцов. Ідеологічний портрет. – К., 2000. – 206 с.
- 3.723. *Кентій А.* Збройний чину українських націоналістів. 1920 – 1956. Історико-архівні нариси. У 2-х т. – Т. 1. Від Української військової організації до Організації українських націоналістів. 1920 – 1942. – К., 2005. – 332 с.; Т. 2. Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів. 1942 – 1956. – К., 2008. – 415 с.
- 3.724. *Кентій А., Лозицький В.* Війна без пощади і милосердя. Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні 1941 – 1944 рр. – К., 2005. – 482 с.
- 3.725. *Кентій А., Папакін Г.* Стратегія «двофронтової» боротьби ОУН-УПА в 1941 – 1944 рр.: мовою документів очима історика // Україна в Другій світовій війні: уроки історії та сучасність. Матеріали міжнар. наук. конф. – К., 1995. – С. 163-169.
- 3.726. *Кентій А.В.* «Двофронтова» боротьба УПА (1943 – перша половина 1944 рр.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. / Відп. ред. С. Кульчицький. – К.: Наукова думка, 2005. – С. 160-221.
- 3.727. *Кентій А.В.* Документи ОУН та УПА у фондах ЦДАГО України // Український історичний журнал. – 2011. – № 2. – С. 202-222.

- 3.728. Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929 – 1941 рр.) – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 201 с.
- 3.729. Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941 – 1942 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 202 с.
- 3.730. Кентій А.В. Українська військова організація (УВО) в 1920 – 1928 рр. Короткий нарис. – К., 1998. – 81 с.
- 3.731. Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1944 – 1945 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 218 с.
- 3.732. Киричук Ю. Історіографія Української повстанської армії // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск до 60-річчя УПА. – Дрогобич, 2002. – С. 93–94.
- 3.733. Киричук Ю. Історіографія Української повстанської армії // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск до 60-річчя УПА. – Дрогобич, 2002. – С. 94-101.
- 3.734. Киричук Ю. Історія УПА. – Тернопіль, 1991. – 61 с.
- 3.735. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ століття. – Л., 2000. – 304 с.;
- 3.736. Киричук Ю. Політична позиція українських державницьких сил в перші місяці німецько-радянської війни // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". – № 451: Держава та армія. – Л., 2002. – С. 57–63.
- 3.737. Киричук Ю. Тарас Бульба – Боровець: його друзі і вороги. – Л., 1997. – 86 с.
- 3.738. Киричук Ю., Мороховський В. Українські національно-політичні рухи і партії на початку німецько-радянської війни // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємодії. Зб. наук. праць. – К., 2002. – С. 132–135.
- 3.739. Киричук Ю.А. Місце тероризму у визвольній боротьбі УВО–ОУН // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ століття. Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 556–574.
- 3.740. Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія і практика. – Л.: Добрі справи, 2003. – 464 с.
- 3.741. Клименко О.О. Грошові документи ОУН (бофони) 1939 – 1952 років. – Тернопіль, 1999. – 307 с.
- 3.742. Клімецький М. Генезис і організація польської самооборони на Волині та у Східній Малопольщі під час Другої світової війни // Україна – Польща: важкі питання. – Т. 3. – Варшава, 1998. – С. 58-78.

- 3.743. *Клоков В., Кулик І., Слинсько І.* Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1957. – 220с.
- 3.744. *Книш З.* Відьмолови. – Торонто, 1989. – 118 с.
- 3.745. *Книш З.* Декалог українського націоналіста // У 90-ліття Зиновія Книша. – Вінніпег, 1996. – С. 21-44.
- 3.746. *Книш З.* Ярослав Барановський. – Париж, 1990. – 59 с.
- 3.747. *Коваль М.* ОУН–УПА і "третій рейх" // Політика і час. – 1991. – № 5. – С. 70–75.
- 3.748. *Коваль М.В.* Все – для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941–1945. – К.: Наукова думка, 1970. – 173 с.
- 3.749. *Коваль М.В.* Історія пам'ятає! (Кривавий шлях фашистів на Україні). – К.: Політвидав України, 1965. – 98 с.
- 3.750. *Коваль М.В.* ОУН-УПА між "третім рейхом" і сталінським тоталітаризмом // Укр. іст. журнал. – 1994. – № 2–3. – С. 94–102.
- 3.751. *Коваль М.В.* У країна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення. – К., 1994. – 58 с.
- 3.752. *Коваль М.В.* Україна 1941 – 1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К.: Вища школа, 1995. – 194 с.
- 3.753. *Ковальський Н.* Некоторые проблемы теории и методики исторического источниковедения. – Запорожье, 1999. – 36 с.
- 3.754. *Ковальченко И.* Исторический источник в свете учения об информации (К постановке проблемы) // История СССР. – 1982. – № 3. – С. 129-149.
- 3.755. *Ковальчук В.* Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941 – 1944 рр.). – К. – Львів: Літопис УПА, 2006. – 497 с.
- 3.756. *Ковальчук В.* Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941-1944 рр.). – Торонто-Львів: Літопис УПА, 2006. – 497 с.
- 3.757. *Ковальчук В.* Документальні джерел про діяльність політичних (суспільно-політичних) референтур мережі ОУН(б) і запілля УПА на північно-західних українських землях (друга половина 1943 – перша половина 1944 рр.) // Український визвольний рух. – Зб. № 5. – Л., 2005. – С. 135-152.
- 3.758. *Ковальчук В.* Перебільшення, приписки, замовчування (як автори документів про УПА створювали її історію) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. –

- Острог: Національний університет «Острозька академія», 2010. – Вип. 16. – С. 108-110.
- 3.759. *Ковальчук В.* Степан Бандера. – К., 2008. – 64 с.
- 3.760. *Ковальчук І.В., Стельникович С.В.* Нарис історії діяльності ОУН під проводом Андрія Мельника на Житомирщині у другій половині 1941 року. – Житомир: Рута, 2011. – 188 с.
- 3.761. *Ковальчук М.* Біля витоків УВО: військово-політична діяльність Є.Коновальця у 1920-1921 рр. // Український визвольний рух. – Зб. 7. – Л., 2006. – С. 5-78.
- 3.762. *Ковальчук М.* До питання про діяльність Є.Коновальця на чолі УВО й ОУН // Український визвольний рух. – Зб. 14. – Л., 2010. – С. 5-32.
- 3.763. *Колінгвуд Р. Дж.* Ідея історії / Пер. з англ. О.Мокровольський. – К.: Основи, 1996. – С. 616 с.
- 3.764. *Косик В.* Гарвард патрує ненаукові методи дослідження // Український визвольний рух. – Зб. 1. – Л., 2003. – С. 176-189.
- 3.765. *Косик В.* Євген Коновалець: короткий нарис життєвого шляху // Український визвольний рух. – Зб. 3. – Л., 2004. – С. 66-70.
- 3.766. *Косик В.* Замість передмови // Україна в Другій світовій війні у документах: Зб. німецьких архівних матеріалів. – Т. 1. – Л., 1997. – С. 4-47.
- 3.767. *Косик В.* Польсько-українська трагедія під час Другої світової війни (1942 – 1944) // Український визвольний рух. – Зб. 2. – Л., 2003. – С. 94-107.
- 3.768. *Косик В.* Розкол ОУН у світлі документів. – К., 2002. – 32 с.
- 3.769. *Косик В.* Спецоперації НКВС – КГБ проти ОУН: боротьба Москви проти українського націоналізму 1933 – 1943 рр. Дослідження методів боротьби. – Л.: Галицька видавнича спілка, 2009. – 160 с.
- 3.770. *Косик В.* Україна під час другої світової війни (1939 – 1945) / Володимир Косик. – Київ – Париж – Нью-Йорк – Торонто: Либідь, 1992. – 734 с.
- 3.771. *Косик В.* Українська Повстанська Армія. Короткий історичний огляд. // Визвольний шлях. – № 10. – 2002. – С. 54-69.
- 3.772. *Косик В.* УПА в німецьких документах // Український визвольний рух. Зб. 1. – Л., 2003. – С. 57-86.
- 3.773. *Кот С.* Підпілля ОУН в окупованому Києві. 1941 – 1943 // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. – К.: КМПУ імені Б.Д. Грінченка, 2005. – С. 24-28.
- 3.774. *Кот С.* Похідні групи ОУН. // Режим доступу: <http://kmoun.info/index.pp>

- 3.775. *Кравченко В.О.* Прокляті народом: українські буржуазні націоналісти – прислужники світової реакції. – Х.: Прапор, 1979. – 284 с.
- 3.776. *Кравченко Н.* В борьбе с террором и диверсиями // Сборник № 106. – М., 1985. – С. 50-56
- 3.777. *Кричевський Р.* ОУН в Україні і ОУН(з) та ЗЧ ОУН: Причинок до історії українського націоналістичного руху. – Нью-Йорк – Торонто, 1962. – 116 с.
- 3.778. *Круцик Р.* Дем'янів Лаз. Геноцид Галичини. – К., 2009. – 378 с.
- 3.779. *Куделя Д.* Дніпропетровці в Українській повстанській армії // Український визвольний рух. – Зб. 1. – Л., 2003. – С. 87-96.
- 3.780. *Кузьмин В.М.* Идеино-политическая работа оперативно-чекистских групп среди населения временно оккупированной территории СССР (1941 – 1944) // Труды высшей школы КГБ. – № 23. – М., 1981. – С. 269-285.
- 3.781. *Кук В.* Степан Бандера (1909 – 1999 рр.) – Івано-Франківськ: Лілея-Нв, 1999. – 37 с.
- 3.782. *Кульчицький С.* ОУН-УПА: справа в істині, а не в політичній монополії на минуле // Україна Incognita / За ред. Л.Івшиної. – К.: Факт, 2002. – С. 322-326.
- 3.783. *Кульчицький С.* Українська історія як знаряддя легітимізації пострадянського політичного устрою наприкінці 80-х років // Історія та історіографія в Європі. – 2004. – Вип. 3. – С. 102.
- 3.784. *Кульчицький С.В.* Львів, 30 червня 1941 // Київська старовина. – 2000. – № 2. – С. 32-44.
- 3.785. *Куманев Г.А., Чайковский А.С.* Чекисты стояли насмерть. – К.: Политиздат Украины, 1986. – 237 с.
- 3.786. *Купчишин С.* Свято української державності // Золотий Тризуб. – Калуш, 10 липня 1941, № 1. – С. 3.
- 3.787. *Кучер В.* Національно-визвольна боротьба в Україні в роки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей/ НАН України. Ін-т історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 231-236.
- 3.788. *Кучер В.І.* Німецька та румунська окупаційні влади в Україні // Політична історія України. ХХ століття. У 6 т. – Т. 4. Україна у Другій світовій війні (1939 – 1945). – К., 2003. – С. 335-369.
- 3.789. *Кучер В.І.* ОУН-УПА в боротьбі за незалежну Україну. – К.: Бібліотека українця, 1997. – 104 с.

- 3.790. *Кучер В.І.* Рух опору в окупованій Україні. // Політична історія України. ХХ століття. У 6 т. – Т. 4. Україна у Другій світовій війні (1935 – 1945). – К.: Генеза, 2003. – С. 369-438.
- 3.791. *Кучер В.І.* Українські національно-патріотичні сили напередодні та на першому етапі війни // Політична історія України. ХХ століття. У 6 т. – Т. 4. Україна у Другій світовій війні (1935 – 1945). – К.: Генеза, 2003. – С. 305-334.
- 3.792. *Кучер В.І., Чернега П.М.* 50-річчя перемоги над фашизмом: Україна і Друга світова війна. – К.: Віпол. – 1995. – 68 с.
- 3.793. *Кучерена М.* До генези конфлікту: польсько-українські відносини на Волині напередодні Другої світової війни // Волинь і Холмщина 1938 – 1947 рр. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – Л.: Ін-т українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, 2003. – С. 59-70.
- 3.794. *Кучерена М.* Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919 – 1939 рр.) // Україна-Польща: важкі питання Т. 1-2. – Варшава, 1998. – С. 11-28.
- 3.795. *Кучерук О.* Документи Комісії Державного планування Організації Українських Націоналістів // Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів / Редкол.: В. Верига та ін. – Т. 7. Документи Комісії Державного планування ОУН (КДП ОУН) / Упоряд.: О.Кучерук, Ю.Черченко; Наук. ред. Н.Миронець. – К., вид-во імені Олени Теліги, 2007. – С. 5-7.
- 3.796. *Кучерук О.* Українське повстання вересня 1939 року на Західній Україні // Пам'ять століть. К., 2000. – № 5. – С. 145-152.
- 3.797. *Ланчак Т.* Український націоналізм. Критика і оборона. – Нью-Йорк: Життя і мислі, 1962. – 144 с.
- 3.798. *Лебедь М.* До зв'язків ОУН–Бандери з німецьким військом // Свобода. – Джерзі Сіті. – ч. 3. – 10. 6. 1960. – С. 4-5.
- 3.799. *Лебедь М.* Дружини Українських Націоналістів у роках 1941–42. – Мюнхен: Наша книгозбірня, 1953. - 239 с.
- 3.800. *Лебедь М.* Українська Повстанська Армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. Частина I. Німецька окупація. Репринтне видання. – Дрогобич: Відродження, 1993. – 204 с.

- 3.801. *Лисенко О.* Актуальні проблеми історії України періоду Другої світової війни // Українська повстанська армія – феномен історії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – С. 5-9.
- 3.802. *Лисенко О.* Історіописання Другої світової війни як самобутня субдисципліна // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. – У 2 кн. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 2010. – С. 9-42.
- 3.803. *Лисенко О.Є.* Боротьба збройних відділів ОУН і УПА з радянським карально-репресивним апаратом // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. Відп. ред. С.Кульчицький. – К.: Наукова думка, 2005. – С. 303-393.
- 3.804. *Лисенко О.Є.* Релігія та церква у теорії і практиці українського націоналізму (20–40 рр. XX ст.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей/ НАН України. Ін-т історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. – К., 1998. – Вип. 3. – С. 42-57.
- 3.805. *Лисенко О.Є.,* Вронська Т.В. Терористична тактика в діяльності ОУН та УПА // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX століття. Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 656–677.
- 3.806. *Лисенко О.Є.,* Марущенко О.В. Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія. Бібліографічний покажчик публікацій 1998–2002 років. – К., 2002. – 202 с.
- 3.807. *Лисяк-Рудницький І.* Націоналізм // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2-х т. – Т. 2. – К.: Основи, 1994. – С. 237-249.
- 3.808. *Лисяк-Рудницький І.* Польсько-українські стосунки: тягар історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2-х т. – Т. 1. / Упоряд. Я.Грицак. – К.: Основи, 1994. – С. 212-236;
- 3.809. *Лисяк-Рудницький І.* Український визвольний рух під час Другої світової війни // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2-х т. – Т. 2. / Упоряд. Я.Грицак. – К.: Основи, 1994. – С. 249-259.
- 3.810. *Литвин В.* Тисяча років сусідства і взаємодії. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – 133с.
- 3.811. *Литвин С.* Виникнення та діяльність підпілля ОУН на Луганщині (1942 – 1943 рр.) // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис. – Вип. 15-16. – Івано-Франківськ, 2009. – С. 351.

- 3.812. *Ліпкан А.* Боротьба УПА з німецьким окупаційним режимом // *Воєнна історія*. – № 5-6. – 2002. – С. 53-58.
- 3.813. *Літвін А.* Армія Краёва на Беларусі: да праблемы выўчэння // *Белрускі гыстарычны часопіс*. – 1994. – С. 65-69.
- 3.814. *Львівський І.* Як Гітлер планував знищити український народ і хто допомагав йому в цьому. – Нью-Йорк, 1979. – 192 с.
- 3.815. *Майоров М.* Некоторые особенности расследования государственных преступлений, совершаемых буржуазными националистами. – Москва, 1964. – 43 с.
- 3.816. *Мазур Г.* Політика радянської влади щодо населення Західної України в 1939 – 1941 рр.: суть і наслідки // *Україна – Польща: важкі питання*. – Т. 4. – Варшава, 1999. – С. 91-108.
- 3.817. *Мазурок В.* Український самостійницький рух на Тернопільщині в 1943 – 1945 рр. // *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопіс*. – Вип. 14. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 275-281.
- 3.818. *Мазурок В.П.* Започаткування самостійницького руху Опору на півдні Волині. 1941 – 1943 // *Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей*. – Вип. 8. – Ч. 2. – К., 2002. – С. 95-96.
- 3.819. *Мазурок В.П.* Причини виникнення Українського легіону самооборони // *Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей*. – Вип. 7. – Ч. 2. – К., 2003. – С. 59-64.
- 3.820. *Макар Ю.* Українсько-польське протистояння на Холмщині: причини, характер, наслідки // *Волинь і Холмщина 1938 – 1947 рр. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади*. – Л.: Ін-т українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, 2003. – С. 71-98.
- 3.821. *Макарчук С.* Цивільне населення Волині та Галичини у розрахунках і діях різних військово-політичних структур років Другої світової війни // *Волинь і Холмщина 1938 – 1947 рр. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади*. – Л., 2003. – С. 229-235.
- 3.822. *Маланчук В.* Нас єднає велика мета. – Л.: Каменярь, 1965. – 216 с.
- 3.823. *Маланчук В.Ю.* Торжество ленінської національної політики (Комуністична партія – організатор розв'язання національного питання в західних областях України). – Л.: Книжково-журнальне вид-во, 1963. – 696 с.

- 3.824. *Маланчук Ф.І.* Їх ремесло – зрада: публіцистичні нариси, памфлети й фейлетони. – Л.: Каменярь, 1974. – 194 с.
- 3.825. *Мандрич М.* Український націоналізм: становлення у міжвоєнну добу. – К.: Видво імені Олени Теліги, 2006. – 392 с.
- 3.826. *Манзуренко В.* Лицарі найвищих бойових нагород УПА в наказах ГВШ // Український визвольний рух. – Зб. 7. – Л., 2006. – С. 267-288.
- 3.827. *Манзуренко В.* Роман Шухевич у створенні нагородної системи УПА // Український визвольний рух. – Зб. 10. – Л., 2008. – С. 313-321.
- 3.828. *Мануїльський Д.З.* Українсько-німецькі націоналісти на службі фашистської Німеччини: Доповідь на нараді учителів західних областей України 6 січня 1945. – К.: Укрдержвидав, 1945. – 24 с.
- 3.829. *Маркусь В.* Українські політичні партії на еміграції в 1945 – 1955 роках // Сучасність. – 1984. – Ч. 10. – С. 64-79.
- 3.830. *Марущенко О.В.* Сучасна вітчизняна історіографія участі українців у збройних формуваннях воюючих сторін у роки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 54-61.
- 3.831. *Марчук І.* «Січі» 1941-го на Волині. // Визвольний шлях. – Кн. 4. – 2001. – С. 29-32.
- 3.832. *Марчук І.* Боротьба групи УПА «Заграва» проти червоних партизанів (1943 – 1944) // Визвольний шлях. – № 8. – 2001. – С. 48-53.
- 3.833. *Марчук І.* Гурбенський бій мовою свідчень, фактів, документів // Визвольний шлях. – № 11. – 2002. – С. 11-14.
- 3.834. *Марчук І.* Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський-«Клим Савур». Монографія. – Рівне: Видавець Олег Зень, 2009. – 168 с.
- 3.835. *Марчук І.* Пропагандивні видання ОУН та УПА на Волині в 1943-1945 рр. (газети, журнали, листівки) // Визвольний шлях. – Кн. 6. – 2004. – С. 34-45; Кн. 7. – 2004. – С. 29-32.
- 3.836. *Марчук І.* Рец. на: Semaszko W., Semaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939 – 1945. Warszawa, 2000. – Т. 1. S. 1-1000; Т. 2. – S. 1001-1440. // Український визвольний рух. – Зб. 2. – Львів, 2003. – С. 171-180.
- 3.837. *Марчук І.* Формування та структура УПА-Північ. // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів. / Голова ред. колегії Я.Ісаєвич,

- упоряд. і відп. ред. Ю.Сливка (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 11 / Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України). – Л., 2004. – С. 109-121.
- 3.838. *Марчук І.*, Тищенко О. Гурби: квітень 1944-го. – Рівне, 2002. – 39 с.
- 3.839. *Масловкий В.И.* В борьбе с врагами социализма. Очерки истории классовой борьбы на селе в период построения основ социализма в западных областях Украины. 1939 – 1950. – Л.: Вища школа, 1984. – 186 с.
- 3.840. *Масловський В.* Жовто-блакитна мафія. (Про злодіяння українських буржуазних націоналістів). – Л.: Каменярь, 1975. – 207 с.
- 3.841. *Масловський В.* З ким і проти кого воювали українські націоналісти в роки Другої світової війни. – М.: Славянський діалог, 1999. – 272 с.
- 3.842. *Матеріали* наукової конференції Всеукраїнського братства вояків УПА «Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія (історія, уроки, сучасність)». 16–17 січня 1993 р., м. Івано-Франківськ. / Упорядн. О.Дичковський та ін. – Стрий: ТОВ «УВІС», 1993. – 124 с.
- 3.843. *Мельничук Ю.С.* Коли кров холоде в жилах. Нариси, памфлети. – К.: Радянський письменник, 1960. – 167 с.
- 3.844. *Мельничук Ю.С.* Плем'я упирів. Нариси. Памфлети. Фельетони. – К.: Радянський письменник, 1963. – 354 с.
- 3.845. *Мельничук Ю.С.* Продай-душі. – Л.: Каменярь, 1967. – 281 с.
- 3.846. *Мечник С.* В затяжній боротьбі. – Мюнхен: Українське вид-во, 1983. – 237 с.
- 3.847. *Мечник С.* У боротьбі проти московської агентури. – Мюнхен: Українське видавництво, 1980. – 176 с.
- 3.848. *Мечник С.* У вирі воєнного лихоліття: ОУН і УПА у боротьбі з гітлерівськими окупантами. – Л.: Край, 1992. – 99 с.
- 3.849. *Мизак Н.С.* Агентурна робота МДБ, МВС проти ОУН, УПА. – Чернівці-Торонто: Прут, 2011. – 212 с.
- 3.850. *Мизак Н.* За тебе, свята Україно: Південне Надзбруччя у визвольних змаганнях ОУН-УПА. – Чернівці: Буковина, 1998. – Кн. 1. – 447 с.; Кн. 2. – Чернівці: Буковина, 2000. – 416 с.
- 3.851. *Мизак Н.С.* УПА-«Захід» і збройне підпілля ОУН у боротьбі за Українську Самостійну Соборну Державу (1942 – 1960 рр.) – Чернівці – Торонто: Прут, 2011. – 436 с.

- 3.852. *Михайлюк М.В.* Періодична преса ОУН(М) у Києві восени 1941р.: джерелознавчий аспект // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. – Вип. 9. – Ч. 2. – К., 2003. – С. 443-455.
- 3.853. *Мищак І.* Інкорпорація та радянська західноукраїнських земель (1939 – початок 1950-х рр.): історіографія. – К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2010. – 509 с.
- 3.854. *Міньковецький Д.* Криваві сліди ОУН-УПА на Самбірщині // Справжні і міфічні визволителі України: Матеріали науково-практичної конференції, Київ, 9 квітня 1993. / Редкол. С. Хміль (гол. ред.) та ін. – Київ: Інститут історії АН України, 1993. – С. 72-84.
- 3.855. *Мірчук П.* Акт відновлення Української державності 30 червня 1941 року. Його генеза та політичне й історичне значення. – Нью-Йорк: Видання головної управи Організації оборони чотирьох свобод України, 1952. – 128 с.
- 3.856. *Мірчук П.* Гітлерівський наступ на українських самостійників // Стецько Я. 30 червня 1941. – Торонто, 1976. – С. 420-456.
- 3.857. *Мірчук П.* Нарис історії Організації Українських Націоналістів. – т. I. 1920–1939. – Мюнхен: Українське видавництво, 1968. – 874 с.
- 3.858. *Мірчук П.* Нариси історії ОУН 1920 – 1939 роки. Видання третє, доповнене. – К.: Українська видавнича спілка, 2007. – 1304 с.
- 3.859. *Мірчук П.* Революційний змаг за УССД. (Хто такі "бандерівці", "мельниківці", "двійкарі"). – Т. 1. – Б.м., б.р. – 89 с.
- 3.860. *Мірчук П.* Роман Шухевич (Ген. Тарас Чупринка) командир Армії безсмертних. – Нью-Йорк: Товариство колишніх вояків УПА, 1970. – 274 с.
- 3.861. *Мірчук П.* Степан Бандера символ революційної безкомпромісовості. – Нью-Йорк – Торонто, 1961. – 143 с.
- 3.862. *Мірчук П.* Українська Повстанська Армія, 1942 – 1952. – Мюнхен: Цицерон, 1953. – 318 с.
- 3.863. *Місило Є.* Передмова // Акція «Вісла». Документи. – Львів – Нью-Йорк, 1997. – С. 7-36.
- 3.864. *Мороз В.* Вступ // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 12. Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали 1943-1952. Книга 1. – К. – Торонто, 2009. – С. 9-38.

- 3.865. *Мороз В.* Діяльність ОУН напередодні і на початку Другої світової війни // Мірчук П. Нариси історії ОУН 1920 – 1939 роки. Видання третє, доповнене. – К.: Українська видавнича спілка, 2007. – С. 590-594.
- 3.866. *Мороз В.* До початків діяльності Української головної визвольної ради // Український визвольний рух. – Зб. № 10. – С. 213-232.
- 3.867. *Мороз В.* Історія створення та діяльності Української головної визвольної ради // Визвольний шлях. – Кн. 7. – 2004. – С. 88-106.
- 3.868. *Мороз В.* Організація української націоналістичної молоді «Січ» (1941 – 1942 рр.) // Визвольний шлях. – Кн. 4. – 2001. – С. 25–28.
- 3.869. *Мороз В.* Підпільна преса ОУН і УПА на території Львівської області // Зб. праць Науково-дослідного центру періодики / НАН України. – Л., 2001. – вип. 9. – С. 217-222.
- 3.870. *Мороз В.* Репресії проти ОУН у 1939 р. // Мірчук П. Нариси історії ОУН 1920 – 1939 роки. Видання третє, доповнене. – К.: Українська видавнича спілка, 2007. – С. 570-571.
- 3.871. *Мороз В.* Сокальщина – колыска героїв // Націоналістичний кур'єр. – 2001. – № 2. – С. 2-13.
- 3.872. *Мороз В.* Українська народна самооборона на терені Дрогобицької області (1943 рік) // Визвольний шлях. – № 6 – 2000. – С. 54-73.
- 3.873. *Мочернюк Я.* Діяльність підпільної Організації українських націоналістів на території Макарівського району Київської області // Зб. наук. статей учасників Третіх Всеукраїнських драгоманівських чит. молодих істориків, Київ, 12 березня 2010 / [відп. ред. О.В. Потильчак]. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2010. – С. 258-268.
- 3.874. *Мудрик-Мечник С.* Служба безпеки революційної ОУН у боротьбі з НКВД-НКДБ-МГБ-КГБ. – Тернопіль, 1994. – 132 с.
- 3.875. *Музичка Г.* Митрополит Андрей в часі німецької окупації. (Його лист 29-31 серпня 1942 р.). // Богослов'я. – Рим, 1987. – Т. LI. – С. 96-103.
- 3.876. *Музичук С., Марчук І.* Українська Повстанча Армія. – Рівне, 2006. – 56 с.
- 3.877. *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвність: українці на фронтах Другої світової війни. – К.: Видавниче агентство "Книга пам'яті України", 1996. – 567 с.

- 3.878. *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Українська повстанська армія та збройні формування ОУН у Другій світовій війні // *Воєнна історія.* – № 5–6. – 2002. – С. 16-19.
- 3.879. *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Українці в збройних формуваннях країн-учасниць II світової війни // *Розбудова держави.* – 1995. – № 5–6. – С. 14–17.
- 3.880. *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация: о роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / Пер. с нем. – М., 1974. – 485 с.
- 3.881. *На зов Києва.* Український націоналізм у II світовій війні: Зб. статей, спогадів, документів. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1993. – 631 с.
- 3.882. *Надольський Й.Е.* Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939 – 1953 рр.). Монографія. – Луцьк: Вежа, 2008. – 260 с.
- 3.883. *Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944.* – К.: Наукова думка, 1985. – Кн. 2. – 431 с.
- 3.884. *Націоналізм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий.* – К.: Смолоскип, 2000. – 872 с.
- 3.885. *Невежин В.* Сталин о войне. Застольные речи 1933 – 1945 гг. – М.: ЯУЗА-ЭКМО, 2007. – 243 с.
- 3.886. *Никитченко В.Ф.* Чекисты Украины в период Великой Отечественной войны // *Труды высшей школы КГБ.* – № 2. – М., 1971. – С. 66-82.
- 3.887. *Нікольський В.М.* Підпілля ОУН(б) у Донбасі. – К., 2001. – 177 с.
- 3.888. *Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА / НАН України. Ін-т історії України.* – 3-тє вид. стер. – К.: Наукова думка, 2005. – 72 с.
- 3.889. *Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія. Історичні нариси.* / Відп. ред. С.В. Кульчицький. – К.: Наукова думка, 2005. – 495 с.
- 3.890. *ОУН у війні 1939 – 1945.* – Б.м., б. р. – 109 с.
- 3.891. *ОУН: минуле і майбутнє.* – К.: Фондація імені О.Ольжича, 1993. – 303 с.
- 3.892. *Пагіря О.* Взаємини між угорською армією та українським визвольним рухом на Прикарпатті влітку 1941 року // *Український визвольний рух.* – Зб. 13. – Л., 2009. – С. 105-132.

- 3.893. *Пагіря О.* Відносини між угорською армією та українським визвольним рухом на Прикарпатті влітку 1941 року // Український націоналізм: історія та ідеї. Науковий збірник. Вип. I / За ред. О. Багана / Науково-ідеологічний центр ім. Д. Дмитра Донцова, кафедра нової і новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка. – Дрогобич: «Просвіт», 2009. – С. 61-89.
- 3.894. *Пагіря О.* Відносини між українським визвольним рухом та угорською армією в Галичині в першій половині 1944 р. // Український визвольний рух. – Зб. 12. – Л., 2008. – С. 74-116.
- 3.895. *Пагіря О.* Карпатська Січ: військове формування Карпатської України. – К.: Темпора, 2010. – 151 с.
- 3.896. *Пагіря О.* Переговори між представниками ОУН та військово-політичними колами Румунії у 1943 – 1944 роках // Український визвольний рух. – Зб. 14. – Л., 2010. – С. 145-181.
- 3.897. *Пагіря О.* Переговори між УПА й Угорською армією в 1943 – 1945 рр. // Визвольний шлях. – Кн. 6. – 2006. – С. 86-115.
- 3.898. *Пагіря О.* Переговори між УПА та угорською армією (1943 – 1944) // Шевченківська весна. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, присвяченої 15-й річниці незалежності України. Випуск IV. Частина 3. Історія. – К. 2006. – С. 121-124.
- 3.899. *Пагіря О.* Проблема Закарпаття у переговорах між представниками українського визвольного руху та військово-політичними колами Угорщини (1943 – 1944 рр.) // Вісник Ужгородського національного університету: Серія історія. – Ужгород, 2010. – С. 151-164.
- 3.900. *Пагіря О.* Роман Шухевич у Карпатській Україні (1938 – 1939) // Український визвольний рух. – Зб. 10. – Л., 2007. – С. 171-185.
- 3.901. *Пагіря О., Посівнич М.* Воєнно-політична діяльність ОУН у Закарпатті (1929 – 1939). // Український визвольний рух. – Зб. 13. – Л., 2009. – С. 45-88.
- 3.902. *Пальський З.* Втрати українського населення на Волині та Східній Малопольщі в період з лютого 1944 р. до кінця 1947 р. // Україна – Польща: важкі питання. – Т. 5. – Варшава, 2001. – С. 271-274.
- 3.903. *Панченко О.* Мирослав Прокоп. Нариси політичного портрету. – Гадяч, 2001. – 147 с.
- 3.904. *Панченко О.* Українська Головна Визвольна Рада. – Лохвиця, 2000. – 146 с.

- 3.905. *Париж* Олегові Штулеві: Зб. на пошану О.Штуля-Ждановича. – Париж: Вид-во «Українського слова», 1986. – 357 с.
- 3.906. *Паточка Я.* Негативний платонізм. Вічність та історичність. Єретичні есе про філософію історії / Пер. з чеськ. Б.Марусик, О.Косенко, Г.Сиваченко, І.Мельниченко. – К.: Основи, 2001. – 374 с.
- 3.907. *Патриляк І.* Акт 30 червня 1941 р. та його легітимізація // *Визвольний шлях* – № 6. – 2005. – С. 6-9.
- 3.908. *Патриляк І.* Акт 30 червня 1941 року. // Проголошення Акту відновлення української держави 30 червня 1941 року. – К., 2006. – С. 43-54.
- 3.909. *Патриляк І.* Антирадянське збройне повстання ОУН (жовтень 1939 – липень 1941 року) // Проголошення Акту відновлення української держави 30 червня 1941 року. – К., 2006. – С. 38-43.
- 3.910. *Патриляк І.* Бандера – символ і Бандера – людина // *Визвольний шлях*. – № 10-12. – 2008. – С. 4-24.
- 3.911. *Патриляк І.* Висвітлення діяльності українського націоналістичного підпілля в документах гітлерівських спецслужб // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. – № 99. – 2010. – С. 28-34.
- 3.912. *Патриляк І.* Від Сибіру до Карпат: німісцеві бійці в лавах УПА // *Історичний журнал*. – № 2. – 2005. – С. 65-73.
- 3.913. *Патриляк І.* Військові плани ОУН(Б) у світлі інструкцій Революційного Проводу, виданих у березні 1940 – травні 1941 року // Міжнародний Науковий Конгрес “Українська історична наука на порозі XXI століття”. Чернівці, 16-18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство (США, Канада, Європа), Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Світова наукова рада при Світовому Конгресі Українців, Інститут історії України НАН України. Відп. редактори Л. Винар, Ю. Макар. Чернівці: Рута, 2001. – Том. 2. – С. 160-169.
- 3.914. *Патриляк І.* Внесок ОУН і УПА у справу визволення України від нацистів // *Визвольний шлях*. – № 10. – 2004. – С. 80-96.
- 3.915. *Патриляк І.* Волинь – 1943: до 60-річчя трагедії // *Урядовий кур’єр*. – 25.03.2003. – С. 3-4.
- 3.916. *Патриляк І.* Діяльність Легіону Українських Націоналістів у Білорусії (березень 1942 – січень 1943 рр.) у світлі фактів і документів // *Історія*

- слов'янських народів: актуальні проблеми дослідження. Вип. 6. Слов'янські народи в Другій світовій війні. Зб. наукових праць. Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. – К., 2000. – С. 154–157.
- 3.917. *Патриляк І.* Діяльність Романа Шухевича в Українському Легіоні (1941 – 1943 рр.) // Український визвольний рух. – Зб. 10. – Л., 2007. – С. 171-185.
- 3.918. *Патриляк І.* Діяльність Романа Шухевича на початку Другої світової війни // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий зб. – Івано-Франківськ. – вип. 14. – 2008. – С. 212-222.
- 3.919. *Патриляк І.* До 65-річчя державотворчого Акту ОУН // Визвольний шлях – № 6. – 2006. – С. 6-19.
- 3.920. *Патриляк І.* До проблеми участі батальйону "Нахтігаль" у знищенні львівської інтелігенції та єврейського населення // Література та культура Полісся. – Вип. 21 – Ніжин, 2002. – С. 198–204.
- 3.921. *Патриляк І.* Життя, віддане Україні (До питання про здоров'я Романа Шухевича) // Визвольний шлях. – № 2. – 2008. – С. 189 – 196.
- 3.922. *Патриляк І.* Завдання оунівської пропаганди на час війни // Молода нація. Альманах – № 4. – 2001. – С. 129-152.
- 3.923. *Патриляк І.* Збройні акції ОУН(Б) на території УРСР у червні-липні 1941 р. // Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. – Toruń – Kijów, 2003-2004. – № 2-3. – S. 208-226.
- 3.924. *Патриляк І.* Історичні та ідеологічні передумови мілітаризації ОУН. Військово-політичні питання в програмних документах єдиної ОУН та ОУН(Б). // Молода нація. Альманах. – № 1. – 2000. – С. 75-95.
- 3.925. *Патриляк І.* Історія великого непокараного злочину [Рец. на Епплбом Е. Історія ГУЛАГу. – К., 2006.] // Визвольний шлях – № 10. – 2006. - С. 126-147.
- 3.926. *Патриляк І.* Історія ОУН у висвітленні сучасного польського історика [Рец. на Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Naconalistow w Polsce w latach 1929-1939. – Lublin, 2003] // Історія та історіографія в Європі. Національні історичні культури та історіографії в Європі. – Вип. 4. Німецько-французькі та українсько-польські взаємини у ХХ столітті. – К., 2006. – С. 197-204.
- 3.927. *Патриляк І.* Історія спеціального батальйону "Нахтігаль" у світлі біографії невідомого бійця // Молода нація. Альманах. – № 1. – 2000. – С. 265-270.

- 3.928. *Патриляк І.* Колективний портрет “немісцевого” вояка ВО “Богун” УПА-“Північ” // *Визвольний шлях.* – № 9. – 2004. – С. 85-99.
- 3.929. *Патриляк І.* На війні, як на війні. [Рец. на: В.В'ятрович. Друга польсько-українська війна. 1942 – 1947. – Київ: Видав. дім "Києво-Могилянська академія", [Центр досліджень визвольного руху](#), 2011. – 288 с.] // Режим доступу: <http://www.istprawda.com.ua/columns/2011/10/11/58861>
- 3.930. *Патриляк І.* Намагатися пізнати правду (Передмова) // Косик В. Правда історії. Роки окупації України 1939 – 1944. – К., 2008. – С. 4-23.
- 3.931. *Патриляк І.* Нетрадиційний погляд на українсько-польські взаємини. [Рец. на: Ryszard Torzecki "Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej". – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1993. – 339 s.] // Молода нація. Альманах. – № 1. – 2001. – С. 184-193.
- 3.932. *Патриляк І.* Останній командир нескореної армії (До 95-річчя від дня народження Василя Кука) // *Визвольний шлях.* – № 1. – 2008. – С. 167-178.
- 3.933. *Патриляк І.* ОУН і УПА у висвітленні сучасної української історичної науки // *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць.* Вип. 8 / Редкол.: Г.В. Боряк (голова), І.Б. Матяш (заст. голови) та ін. – К., 2006. – С. 257-268.
- 3.934. *Патриляк І.* Оунівські плани військового будівництва (1929 – 1941 рр.) // *Od armii komputowej do narodowej. Dzieje militarne Polski i jej wschodnich sąsiadów od XVI do XX wieku.* – Toruń, 2005. – S.467-488.
- 3.935. *Патриляк І.* Переговори між керівниками українського націоналістичного підпілля і представниками німецької окупаційної влади та вермахту в 1944 році – проблема оцінки // *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис.* № 15-16. – 2009. – С. 408-415.
- 3.936. *Патриляк І.* Переговори між українським підпіллям і німцями наприкінці 1943 – в першій половині 1944 р. // *Визвольний шлях.* – № 10-12. – 2008. – С. 171-201.
- 3.937. *Патриляк І.* Підготовка українського націоналістичного підпілля і повстанського руху до діяльності в умовах радянської дійсності (грудень 1943 – лютий 1944 рр.) // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія.* – Вип. 107. – К., 2011. – С. 36-38.

- 3.938. *Патриляк І.* Повстанські групи ОУН(б) як “третя сила” в перші тижні Великої Вітчизняної війни (червень-липень 1941 р.) // *Історичний журнал.* – № 9. – 2004. – С. 25-34.
- 3.939. *Патриляк І.* Повстансько-німецькі переговори грудень 1943 – вересень 1944 років: причини, хід, наслідки // *Воєнна історія.* – № 5 (41) . – 2008. – С. 66-74.
- 3.940. *Патриляк І.* Пропагандистська діяльність ОУН на Київщині у 1942 р. (за матеріалами німецьких спецслужб) // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія.* – № 103. – 2010. – С. 29-32.
- 3.941. *Патриляк І.* Соборність УПА // *Україна соборна.* – Зб. наук. статей. – Вип. 2. – Ч. I. Історико-політологічні та правові засади соборності й державотворення в Україні. – К., 2005. – С. 328-344.
- 3.942. *Патриляк І.* роба вмстити велику історію у малій формулі. [Рец. на Franziska Bruder «Den Ukrainischen Staat erkämpfen oder sterben!». Die Organisation Ukrainischer Nationalisten (OUN). 1929 – 1948. – Berlin: Metropol, 2007. – 299 s.] // *Український визвольний рух.* – Зб. 15. – Л., 2011. – С. 295-321.
- 3.943. *Патриляк І.* Старе вино у нових бурдюках, або як російська історіографія Другої світової війни повертається на “круги своя”. [Рец. на: Ковалев Б. *Нацистская оккупация и коллаборацинизм в России, 1941 – 1944.* – М., 2004. – 483 с.] // *Визвольний шлях.* – № 6. – 2005. – С. 107-119.
- 3.944. *Патриляк І.* Старшинські й підстаршинські школи УПА в 1943 – 1944 рр. // *Визвольний шлях.* – № 4. – 2004. – С. 92 – 106.; № 5. – 2004. – С.79-90.
- 2.945. *Патриляк І.* Створення Української повстанської армії під проводом ОУН(Б): малодосліджені аспекти проблеми // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки.* – Вип. 16. – Острог, 2010. – С. 111-121.
- 3.946. *Патриляк І.* Теоретична спадщина Степана Бандери та сьогодення // *Визвольний шлях* – № 1. – 2005. – С. 2-7.
- 3.946. *Патриляк І.* Український визвольний рух у 1942 р. // *Український визвольний рух.* – Зб. 7. – Л., 2006. – С. 208-231.
- 3.948. *Патриляк І., Пагіря О.* Військова конференція ОУН(б) 1942 р. і розробка планів зі створення Українських Збройних Сил // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ.* № 1-2. – 2008. – С. 484-511.

- 3.949. *Патриляк І., Трофимович В.* Український визвольний рух у роки Другої світової війни // В кн.: Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. У 2-х кн. – Кн. 2 / ред. колегія: В.А. Смолій, Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець, В.М. Литвин, О.Є Лисенко, О.С. Онищенко, О.П. Реснт, П.Т. Тронько. – К.: Наукова думка, 2011. – С. 386 – 429.
- 3.950. *Патриляк І.* “Еведенційні картки” УПА як статистичне джерело // Український визвольний рух. – Зб. 6. – Л., 2006. – С. 110–147.
- 3.951. *Патриляк І.К.* Військова діяльність ОУН(Б) у 1940 – 1942 роках. – К., 2004. – 599 с.
- 3.952. *Патриляк І.К.* Військові плани ОУН(Б) у травні 1941 року. Молода нація. Альманах. – № 3. – 2000. – С. 160-179.
- 3.953. *Патриляк І.К.* Військові плани ОУН(Б) у таємній інструкції Революційного проводу (травень 1941 р.). "Боротьба й діяльність ОУН під час війни" // Укр. іст. журнал. – 2000. – № 2. – С. 127-138.
- 3.954. *Патриляк І.К.* Військовотворчі заходи ОУН(Б) у липні-вересні 1941 р. // Укр. іст. журнал. – 2001. – № 4. – С. 126-139.
- 3.955. *Патриляк І.К.* «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939 – 1960 рр. – Л.: Часопис, 2012. – 592 с.
- 3.956. *Патриляк І.К.* «Пропаша сила» монографії Андрія Боляновського. [Рец. на: Боляновський А. Дивізія «Галичина»: Історія. – Л.: Ін-т українознавства ім. І Крип'якевича НАН України, 2000. – 528 с.] // Київська старовина. – №. 1. – 2002. – С. 131-140.
- 3.957. *Патриляк І.К.* Деякі аспекти історії формування та діяльності батальйонів "Роланд" та "Нахтігаль" // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія історія. Вип. 34. – Київ, 2000. – С. 10-14.
- 3.958. *Патриляк І.К.* Деякі аспекти співпраці українського та польського антирадянського підпілля на території Закерзоння у 1945 – 1946 рр. // Збірник наукових праць. Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. / Відп. ред. П.М. Чернега. – К.: Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, 2002. – С. 169-173.
- 3.959. *Патриляк І.К.* Діяльність ОУН, спрямована на підготовку збройного повстання в західних областях УРСР (жовтень 1939 – червень 1941) //

- Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія історія. Вип. 74. – К., 2004. – С. 23-28.
- 3.960. *Патриляк І.К.* До питання про Акт 30 червня 1941 року // Сторінки воєнної історії України. – Зб. наук. статей. – Вип. 9. – Ч. 2. – К., 2005. – С. 456-478.
- 3.961. *Патриляк І.К.* До питання про внесок ОУН та УПА у боротьбу проти нацистських окупантів на території України // Укр. іст. журнал. – № 5. – 2004. – С. 81-95.
- 3.962. *Патриляк І.К.* До питання про початок антигітлерівського повстанського руху ОУН // Визвольний шлях – № 7-8. – 2006. – С. 168-193.
- 3.963. *Патриляк І.К.* До проблеми участі батальйону "Нахтігаль" у знищенні львівської інтелігенції та єврейського населення // Література та культура Полісся. – Вип. 21. – Ніжин, 2002. – С. 198-204.
- 3.964. *Патриляк І.К.* Еволюція завдань СБ ОУН(Б) у світлі директивних документів командування (1941 – 1946) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія історія. Вип. 65-66. – К., 2003. – С. 34-40.
- 3.965. *Патриляк І.К.* Курсанти командирських шкіл УПА в 1943 – 1944 рр. (вік, освіта, соціальне походження, озброєння, харчове та матеріально-технічне забезпечення). // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. – Вип. 8. – Ч. 2. – К., 2004. – С. 86-94.
- 3.966. *Патриляк І.К.* Легіони Українських Націоналістів (1941–1942): історія виникнення та діяльності. – К.: Знання, 1999. – 43 с.
- 3.967. *Патриляк І.К.* Націоналістичний партизанський рух на території Західної України влітку 1941 року. // Укр. іст. журнал. – 2000. – № 4. – С. 113-119.
- 3.968. *Патриляк І.К.* ОУН напередодні та в перші роки Другої світової війни – пошук союзників // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. – Вип. 10. – Ч. 2. – К., 2006. – С. 91-109.
- 3.969. *Патриляк І.К.* Оунівські плани державного будівництва у світлі інструкції Револьюційного проводу (травень 1941 року) // Київська старовина. – 2003. – № 2. – С. 90–113.
- 3.970. *Патриляк І.К.* Оцінка українського визвольного руху в документах німецьких спецслужб. // Воєнна історія Поділля та Буковини у ХХ столітті. Наук. зб. Матеріали Всеукраїнської науково-історичної

- конференції 25-26 листопада 2009 р. м. Кам'янець-Подільський. – К., 2009. – С. 343-352.
- 3.971. *Патриляк І.К.* Переломний рік в історії Організації українських націоналістів // ОУН в 1942 році. Документи. / Упоряд.: О.Веселова, О.Лисенко, В.Сергійчук, С. Кульчицький, Патриляк І. – К.: Національна академія наук України, Ін-ут історії України. – К., 2006. – С.3 - 20.
- 3.972. *Патриляк І.К.* Підготовка бандерівською ОУН антирадянського повстання на території Західної України (січень 1940 – червень 1941 рр.) // Київська старовина. – № 1. – 2004. – С.76 – 91.
- 3.973. *Патриляк І.К.* Підготовка старшин та підстаршин у військових школах УПА // Укр. іст. журнал. – № 3. – К., 2005. – С. 61-83.
- 3.974. *Патриляк І.К.* Пропагандистська діяльність українського націоналістичного підпілля на території генерального комісаріату «Київ» у світлі документів німецької поліції безпеки і СД (квітень – листопад 1942 р.) // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – № 202. – Ч. II. – Черкаси, 2011. – С. 97-101.
- 3.975. *Патриляк І.К.* Радянські партизани та українські повстанці (порівняльна характеристика за віком, освітою, соціальним походженням і національністю) // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. – Вип. 7. – Ч. II. – 2003. – С. 19-27.
- 3.976. *Патриляк І.К.* Спроби створення ОУН(б) та УПА української цивільної адміністрації (1941 – 1943 рр.) // Українська повстанська армія – феномен національної історії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – С. 63-70.
- 3.977. *Патриляк І.К.* Сучасна вітчизняна історіографія ОУН і УПА як дзеркало суспільного ставлення до проблеми українського національно-визвольного руху 40–50-х рр. ХХ століття // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія історія. Вип. 77-79. – К., 2005. – С. 29-32.
- 3.978. *Патриляк І.К.* Тактика і стратегія українських націоналістів на початковому етапі Другої світової війни // Організація Українських націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси / Відп. ред. С.Кульчицький. – К.: Наукова думка, 2005. – С. 15-87.

- 3.979. *Патриляк І.К.*, Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. – К., 2010. – 590 с.
- 3.980. *Патриляк І.К.*, Лисенко О.Є Рец. на: Розкол ОУН (1939 – 1940). Збірник документів. – Львів: Інститут українознавства ім. І Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім. І. Франка, 1997 – 136 с.; Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941 – 1942). Т. 1. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім. І. Франка; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1997. – 384 с.; Україна в Другій світовій війні у документах. Зб. німецьких архівних матеріалів (1941 – 1942). Т. 2. – Л.: Ін-т українознавства ім. І Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім. І. Франка; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1998. – 384 с.
- 3.981. *Патриляк І.* "Щоденний хліб" курсантів УПА: житлове, матеріально-технічне, продовольче та медичне забезпечення старшинських і підстаршинських шкіл УПА (1943 – 1944 рр.) // Український визвольний рух. – Зб. 3. – Л., 2004. – С. 246–260.
- 3.982. *Патриляк І.* 1943 рік в історії ОУН і УПА // Український визвольний рух. – Зб. 13. – Л., 2009. – С. 133-194.
- 3.983. *Пелешок М.* Стосунки УПА-«Поліська Січ» Т.Бульби-Боровця з бандерівськими формуваннями (за матеріалами спогадів) // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. – Вип. 11. – К., 2008. – С. 232-241.
- 3.984. *Покальчук Ю.* Бандера, Лебедь та інші: погляд на історію ОУН-УПА // Київ. – № 1. – 1991.
- 3.985. *Полищук В.* Гора родила мышь. Бандеровську. Правда об ОУН-УПА. Критика «Отчета рабочей группы историков при Правительственной комиссии по изучению деятельности ОУН и УПА (исторический вывод)». – К.: Всеукраинское объединение «Интеллигенция Украины за социализм»; Антифашистский комитет Украины, 2006. – 80 с.
- 3.986. *Полищук В.* Гірка правда: злочинність ОУН-УПА (сповідь українця). – Донецьк: Донеччина, 1996. – 496 с.

- 3.987. *Поліщук О.* Буржуазно-націоналістичні фальсифікації марксистсько-ленінського вчення про класи і класові відносини // *Філософська думка.* – 1976. – № 3. – С. 79-86.
- 3.988. *Поліщук О.О.* Реакційна сутність концепцій держави в ідеології українського буржуазного націоналізму. – К.: Вища школа, 1981. – 265 с.
- 3.989. *Поліщук О.О.* Український буржуазний націоналізм і його теорія "держави". – К.: Вища школа, 1986. – С. 7.
- 3.990. *Полян П.* Не по своей воле... история и география принудительных миграций в СССР. – М., 2001. – 327 с.
- 3.991. *Помагаев В.В.* Украинский национализм: теория и практика. – Тамбов, 1995. – 184 с.
- 3.992. *Посівнич М.* Бойові акції ОУН у 1929 – 1939 роках. // *Український визвольний рух.* – Зб. 14. – Л., 2010. – С. 33-55.
- 3.993. *Посівнич М.* Военно-політична діяльність ОУН у 1929 – 1939 роках. – Львів, 2010. – 362 с.
- 3.994. *Потічний П.* Політична думка українського підпілля. 1943 – 1951. // *Сучасність.* – 1997. – №1. – С. 80-88.
- 3.995. *Потічний П.* Україна в Другій світовій війні. – Альберта, 1980. – 122 с.
- 3.996. *Потічний П.* Українські військові формації // *Україна в Другій світовій війні (збірник доповідей).* – Б.м, 1957. – С. 21-31.
- 3.997. *Потічний П.* Українсько-російські відносини у політичній думці українського підпілля часу Другої світової війни // *Сучасність.* – 1992. – №7. – С. 12-45.
- 3.998. *Потічний П.Й.* УПА та німецька адміністрація / Петро Йосип Потічний // *Сучасність.* – 1993. – № 12. – С. 67-77.
- 3.999. *Примаченко Я.* Становлення нового північноамериканського історичного дискурсу з проблеми ОУН-УПА у другій половині ХХ ст. // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць.* – Вип. 19: В 2 ч. – Ч. 2. – К.: Інститут історії України, 2010. – С. 240-251.
- 3.1000. *Проблема ОУН-УПА.* Звіт робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. Основні тези з проблеми ОУН-УПА (історичний висновок). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 95 с.
- 3.1001. *Прокоп М.* Київ, 1942 // *Сучасність.* – 1991. – № 1. – С. 108-124.

- 3.1002. *Прокоп М.* Українське протицистицьке підпілля // Сучасність. – 1989. – №7-8. – С. 126-139;
- 3.1003. *Прокоп М.* Як народжувалась програма і діяльність УГВР? // Сучасність. – 1986. – Ч. 7-8. – С. 200-211.
- 3.1004. *Пурат А.* Українці у вересневій кампанії // 1939 рік в історичній долі України і українців: Матеріали Міжнародної наук. конференції 23 – 24 вересня 1999 р. / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Гол. ред. К.Кондратюк. – Л., 2001. – С. 135-142.
- 3.1005. *Пушкарєв Л.* Калассификация русских письменных источников. – М., 1975. – 184 с.
- 3.1006. *Радзикевиц К.* Перша київська похідна група ОУН // На зов Києва. Український націоналізм у II Світовій війні. Зб. статей, спогадів і документів. – К.: Дніпро, 1993. – С. 130-142.
- 3.1007. *Рацінгер Й.* Вступ до Християнства. Лекції про апостольський символ віри. / Пер. з нім. О.Конкевича. – Л.: Місіонер, 2008. – 329 с.
- 3.1008. *Ребет Л.* Нація і держава. Демократія і право. – Гадяч: Гадяч, 2003. – 206 с.
- 3.1009. *Ребет Л.* Теорія нації. – Л., 1997. – 192 с.
- 3.1010. *Реєнт О., Муковський І., Лисенко О.* УПА та збройні формування ОУН як чинник Другої світової війни // Віче. – 1997. – № 10. – С. 114–129.
- 3.1011. *Реєнт О.П.* Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Укр. іст. журнал. – № 3. – К., 1999. – С. 3-18.
- 3.1012. *Резмер В.* Позиція і участь українців у німецько-польській кампанії 1939 р. // Україна – Польща: важкі питання. – Т. 4. – Варшава, 1999. – С. 13-33.
- 3.1013. *Ремарчук Т.* «Явка з повинною» членів ОУН і бійців УПА в процесі ліквідації українського визвольного руху на Львівщині // Український визвольний рух. –Зб. 14. – Л., 2010. – С. 129-144.
- 3.1014. *Ржезач Т., Цуркан В.* Прокляті народом. – Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1954. – 37 с.
- 3.1015. *Римаренко Ю.І.* Буржуазний націоналізм та його "теорія" нації. – К.: Політвидав України, 1974. – 186 с.
- 3.1016. *Римаренко Ю.І.* З ким і проти кого: документально-публіцистичні нариси й статті. – К.: Дніпро, 1983. – 145 с.
- 3.1017. *Римаренко Ю.І.* Український буржуазний націоналізм – ворог інтернаціональної єдності трудящих. – К.: Політвидав України, 1970. – 218 с.

- 3.1018. *Різ Л.* Друга світова війна за зачиненими дверима. Сталін, нацисти і Захід. / Переклад з англ. Ю.Ажнюк. – К.: Темпора, 2010. – 444 с.
- 3.1019. *Руднев В.* Українські буржуазні націоналісти – агентура міжнародної реакції. – К.: Держполітвидав УРСР, 1955. – 126 с.
- 3.1020. *Руккас А.* Антипольські збройні виступи на Волині (вересень 1939) // Волинь і Холмщина 1938 – 1947 рр. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. / Голова ред. колегії Я.Ісаєвич. – Л., 2003. – С. 121-135.
- 3.1021. *Руккас А.* Бойові дії загонів ОУН у вересні 1939 р. // Дрогобицький краєзнавчий зб. / За ред. К. Кондратюка. – Дрогобич, 2002. – С. 380-392.
- 3.1022. *Руккас А.* Збройні виступи ОУН на території Станіславського воєводства у вересні 1939 року // Українська повстанська армія – феномен національної історії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – С. 50–59.
- 3.1023. *Руккас А.* Збройні виступи ОУН на території Львівського воєводства у вересні 1939 р. // Київська старовина. – № 1. – 2003. – С. 73–82.
- 3.1024. *Руккас А.* Збройні виступи членів ОУН на початку Другої світової війни. // Воєнна історія. – № 5. – 2008. – С. 46-52.
- 3.1025. *Русначенко А.* Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках. – К.: Пульсари, 2002. – 519 с.
- 3.1026. *Сайд Е.* Культура й імперіалізм. / Пер. з англ.: Ботанова К., Цимбал Т. Гхазалі Н., Марценюк Т. – К.: Критика, 2007. – 608 с.
- 3.1027. *Сало М.І.* До історії створення військових Дружин Українських націоналістів // Вісник Державного університету "Львівська політехніка". Серія "Держава і армія". – 2000. – № 408. – С. 104–109.
- 3.1028. *Самсонюк Т.* Боротьба радянських спецслужб з ОУН на території Волинської та Рівненської областей (1940 рік) // Національний університет «Острозька академія». Наукові записки. Серія «Історичні науки». Вип. 16. – Острог, 2010. – С. 72-80.
- 3.1029. *Семиряга М.И.* Коллаборационизм. Природа, типология и проявление в годы Второй мировой войны. – М.: РОССПЭН, 2000. – 863 с.

- 3.1030. *Сергійчук В.* Акт 30 червня, як символ українського самостійництва // Відновлення Української Держави в 1941 році. Нові документи та матеріали. – К., 2001. – С. 5-12.
- 3.1031. *Сергійчук В.* Діяльність оунівського підпілля на Сході України // Україна у Другій світовій війні.: Зб. наук. праць. – К., 1995. – С. 193-196.
- 3.1032. *Сергійчук В.* Радянські партизани про ОУН-УПА // Самостійна Україна. – 1994. – Лип.-верес. – С. 15-20.
- 3.1033. *Сергійчук В.* Становище і доля українців у Генеральному губернаторстві (без Галичини) в роки німецької окупації // Україна – Польща: важкі питання. – Т. 4. – Варшава, 1999. – С. 166-184.
- 3.1034. *Сергійчук В.* В УПА – вся Україна // Військо України. – 1993. – Ч.6. – С.74-84.
- 3.1035. *Сергійчук В.* Діяльність оунівського підпілля на Сході України // Україна у Другій світовій війні.: Зб. наук. праць. – К., 1995. – С. 193-196.
- 3.1036. *Сергійчук В.І.* Микита Хрущов проти ОУН-УПА // М.С. Хрущов і Україна. – К., 1995. – С. 47-51.
- 3.1037. *Сивіцький М.* Право кадука // Істрія польсько-українських конфліктів. У 3-х т. / Зібрав і упорядкував М.Сивіцький. / Пер. з польської Є.Петренка. – Т. 1. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2005. – С. 65-74.
- 3.1038. *Сивіцький М.* Волинь і Галичина в політиці лондонського табору // Істрія польсько-українських конфліктів. У 3-х т. / Зібрав і упорядкував М.Сивіцький. / Пер. з польської Є.Петренка. – Т. 2. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2005. – С. 5-31.;
- 3.1039. *Сивіцький М.* Експансія Першої Речі Посполитої // Істрія польсько-українських конфліктів. У 3-х т. / Зібрав і упорядкував М.Сивіцький. / Пер. з польської Є.Петренка. – Т. 1. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2005. – С. 11-64.
- 3.1040. *Сивіцький М.* Екстермінація Закерзоння // Істрія польсько-українських конфліктів. У 3-х т. / Зібрав і упорядкував М.Сивіцький. / Пер. з польської Є.Петренка. – Т. 3. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2005. – С. 3-61.
- 3.1041. *Сивіцький М.* Польсько-український конфлікт 1943 – 1944 рр. // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: Матеріали міжнародної наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. /

- Республіканська асоціація українознавців та ін. Гол. ред. кол. Я. Ісаєвич. – К.: Либідь, 1993. – С. 240-243.
- 3.1042. *Сизоненко Е.* Основные принципы научной критики источников по истории СССР. – Одесса, 1965. – 118 с.
- 3.1043. *Сироцинський К.* Перемога колгоспного ладу в західних областях Української РСР. – К.: Держполітвидав УРСР, 1953. – 96 с.
- 3.1044. *Скоробагатов А.* Харків у час Німецької окупації (1941 – 1943). – Х.: Прапор, 2004. – 368 с.
- 3.1045. *Сливка Ю.Ю.* Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки. – Львів: Ін-т українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, 2003. – 98 с.
- 3.1046. *Слободянюк М.* Проблема термінології у вивченні історії руху Опору в Україні // Український визвольний рух. – Зб. 9. – Л., 2007. – С. 115-12.
- 3.1047. *Слободянюк М.А., Шахрайчук І.А.* Рух опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945). – Дн.: Оксамит-Текст, 2004. – 294 с.
- 3.1048. *Сміт Е.* Націоналізм: теорія, ідеологія, історія. – К.: К.І.С., 2004. – 768 с.
- 3.1049. *Смолій В.* Вступаючи у XXI ст.: деякі теоретико-методологічні аспекти історичних досліджень в Україні // II Міжнар. наук. конгрес укр. істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку», м. Кам'янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р.: Доп. та повідомлення / Кам'янець-Подільський; К.; Острог: Вид-во НаУОА, 2005. – С. 30-35.
- 3.1050. *Снайдер Т.* Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним. – К.: Грані-Т, 2011. – 846 с.
- 3.1051. *Содоль П.* Старшинські кадри УПА // Український визвольний рух. – Зб. 3. – Л., 2004. – С. 235-245.
- 3.1052. *Содоль П.* Українська Повстанча армія 1943 – 1949. Довідник другий. – Нью-Йорк: Пролог, 1995. – 295 с.
- 3.1053. *Содоль П.* Українська Повстанча армія 1943–1949. Довідник. – Нью-Йорк: Пролог, 1994. – 199 с.
- 3.1054. *Соколов Б.В.* Оккупация. Правда и мифы. – М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2002. – 352 с.
- 3.1055. *Солонин М.* 22 июня. Анатомия катастрофы. – М., 2008. – 346 с.
- 3.1056. *Сорока П.* Вишкіл ДУН на фільварку Квель у 1941 році // Визвольний шлях. – 1993. – Кн. 5. – С. 610-619.

- 3.1057. *Сорока Ю.* Населення Західноукраїнських земель: депортації, переселення, мобілізації, міграції (1939 – 1950-ті роки). – К.: ВПЦ «Київський університет», 2007. – 275 с.
- 3.1058. *Стародубець Г.* Генеза українського повстанського запілля. Монографія. – Тернопіль: Підручники й посібники, 2008. – 464 с.
- 3.1059. *Стародубець Г.* ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в період Другої світової війни (1941 – 1943 рр.) – Тернопіль, 2002. – 153 с.
- 3.1060. *Стародубець Г.* Самооборона, як одна з важливих функцій діяльності повстанського запілля (1944 – перша половина 1945 рр.) // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. – Вип. 9. – Ч. 2. – К., 2005. – С. 478-487.
- 3.1061. *Стародубець Г.* Суспільно-політичні чинники формування морально-психологічного клімату у повстанському запіллі (1944 – 1945) // Український визвольний рух. – Зб. 11. – Л., 2007. – С. 119-137.
- 3.1062. *Стародубець Г.* Феномен українського повстанського запілля. // Сторінки воєнної історії України. Зб. наукових статей. – Вип. 10. – Ч. 2. – К., 2006. – С. 115-124
- 3.1063. *Стародубець Г., Стародубець В.* Участь ОУН(б) у збройному русі Опору в 1942 – 1943 роках: іманентна необхідність чи трансцендентний крок? // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис. – Вип. 15-16. – Івано-Франківськ, 2009. – С. 346-351.
- 3.1064. *Старожилів Н.В.* Партизанские соединения Украины в Великой Отечественной войне. – К.: Вища школа, 1983. – 237 с.
- 3.1065. *Стасюк О.* Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941 – 1953 рр.) – Л., 2006. – 383 с.
- 3.1066. *Стасюк О.* Контроль за виготовленням та поширенням підпільних друків у системі видавничо-пропагандистських структур ОУН (1944 – 1953) // Український визвольний рух. – Зб. 11. – Л., 2010. – С. 95-118.
- 3.1067. *Стахів Є.* Останній молодогвардієць. – К.: Варта, 2004. – 496 с.
- 3.1068. *Стахів Є.* ОУН у боротьбі з німецькими нацистами на Наддніпрящині. (Програмові зміни в ОУН) // Сучасність. – 1986. – № 301. – С. 23-38; № 302 – С. 31-40; № 303 – С. 17-36; № 304 – С. 45-52.

- 3.1069. *Стахів Є.* Похідні групи ОУН на Східній Україні в 1941 – 1943 // Національно-визвольна боротьба 20 – 50-х років ХХ століття в Україні. Зб. матеріалів Першої міжнародної наукової конференції, Львів, 25-26 червня 1991 р. – Київ – Львів, 1993. – С. 148-153.
- 3.1070. *Стахів Є.* Українське революційне підпілля в Донбасі в роках 1941 – 1943 // Українські вісті. – 1954. – 3 жовтня. – С. 4-5.
- 3.1071. *Стахів Є.* ОУН у боротьбі з німецькими нацистами на Наддніпрянщині // Сучасність, 1986. – № 6. – С. 98-112.
- 3.1072. *Стельникович С.* Військово-політична співпраця Т.Бульби-Боровця та ОУН у 1941 – 1944 рр. // Розбудова держави. – № 1. – 2010. – С. 112-117.
- 3.1073. *Стельникович С.* Український національний рух опору Тараса Бульби-Боровця: історичний нарис. – Житомир: Полісся, 2010. – 392 с.
- 3.1074. *Стефанюк Г.* Акт відновлення державності України 30 червня 1941 р.: передумови, хід, наслідки // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис. – Вип. 15-16. – Івано-Франківськ, 2009. – С. 327-332.
- 3.1075. *Стецишин Б.* Тільки факти. Ті, що канули в пітьму. – Л., 1964. – 116 с.
- 3.1076. *Стрілька Р.* Генезис польської самооборони на Волині та її роль у захисті польського народу // Україна – Польща: важкі питання. – Т. 3. – Варшава, 1998. – С. 79-87.
- 3.1077. *Тарасов В.* «Білі плями» вітчизняної історії на сторінках публіцистики 1989 – 1991 рр.: історіографічний та методологічний аспекти. – Х.: Курсор, 2007. – 146 с.
- 3.1078. *Терлиця М.* Націоналістичні скорпіони (діяльність українських буржуазних націоналістів за кордоном). – К.: Радянський письменник, 1963. – 207 с.
- 3.1079. *Терлиця М.* Правнуки погані. Українські націоналісти в Канаді. – К.: Радянський письменник, 1960. – 306 с.
- 3.1080. *Тимошенко О.* Під чужими порогами. – К.: Товариство Україна, 1973. – 78 с.
- 3.1081. *Тичина П.* Геть брудні руки від України // Радянська Україна, 16 травня 1943. – С. 2-3.
- 3.1082. *Ткаченко С.Н.* Повстанческая армия: тактика борьбы. – Минск – М., 2000. – 512 с.

- 3.1083. *Ткачук А.В.* Перед судом истории: Сотрудничество германских фашистов и украинских националистов в годы второй мировой войны и борьба против них советских органов государственной безопасности. – К., 2000. – 268 с.
- 3.1084. *Ткачук А.В.* Украинские буржуазные националисты – пособники гитлеровской агрессии // *Справжні і міфічні визволителі України: Матеріали науково-практичної конференції, Київ, 9 квітня 1993.* / Редкол. С.Хміль (гол. ред.) та ін. – К.: Ін-ут історії АН України, 1993. – С. 39-47.
- 3.1085. *Томин Ю., Кройтор В.* Організаційна структура Української повстанської армії // *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис.* – Вип. 14. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 286-287.
- 3.1086. *Топольчук Л.* За фальшивим мандатом. – К.: Політвидав України, 1962. – 75 с.
- 3.1087. *Трофимович В.* Військова політика Організації українських націоналістів у 1939–1941 рр. // *Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск до 60-річчя УПА.* – Дрогобич: НВЦ «Каменярь», 2004. – С. 7-19.
- 3.1088. *Трофимович В.В.* Історія військових формувань ОУН (1939 – 1942 рр.). – Л., 1994. – 51 с.
- 3.1089. *Украинские буржуазные националисты* / Авторский коллектив: Б.С. Шульженко (руководитель), И.В. Хамзюк, В.Т. Данько. – М.: Высшая школа КГБ при Совете министров СССР имени Ф.Э. Дзержинского, 1963. – 290 с.
- 3.1090. *Україна – Польща: важкі питання.* – Т. 1-10. – Варшава, 1997–2006.
- 3.1091. *Українська Головна Визвольна Рада, 1944 – 2004: статті, документи, дослідження.* – К., 2004. – 124 с.
- 3.1092. *Українська повстанська армія і національно-визвольна боротьба в Україні 1940 – 1950-х рр.* / Матеріали Всеукраїнської наук. конференції / Упоряд. С.Кульчицький та ін. – К., 1992. – 240 с.
- 3.1093. *Українська повстанська армія у боротьбі проти тоталітарних режимів* / Голова ред. колегії Я.Ісаєвич, упоряд. і відп. ред. Ю.Сливка. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. – 296 с.
- 3.1094. *Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр.* – К.: Політвидав України, 1968. – Т. 2. – 518 с.
- 3.1095. *Український визвольний рух.* – Зб. 1. / Відп. ред. В.В'ятрович – Л.: Мс, 2003. – 207 с.

- 3.1096. *Український визвольний рух.* – Зб. 10. До 100-річчя від дня народження Романа Шухевича / Відп. ред. В.В'ятрович – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2007. – 352 с.
- 3.1097. *Український визвольний рух.* – Зб. 11. / Відп. ред. Р.Забілій – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2007. – 264 с.
- 3.1098. *Український визвольний рух.* – Зб. 12. / Відп. ред. Р.Забілій – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2008. – 244 с.
- 3.1099. *Український визвольний рух.* – Зб. 13. / Відп. ред. Р.Забілій – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2009. – 248 с.
- 3.1100. *Український визвольний рух.* – Зб. 14. / Відп. ред. Р.Забілій – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2010. – 224 с.
- 3.1101. *Український визвольний рух.* – Зб. 15. / Відп. ред. М.Гавришко – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2011. – 344 с.
- 3.1102. *Український визвольний рух.* – Зб. 2. Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. / Відп. ред. В.В'ятрович – Л.: Мс, 2003. – 194 с.
- 3.1103. *Український визвольний рух.* – Зб. 3. До 75-ліття Організації українських націоналістів / Відп. ред. В.Мороз – Л.: Мс, 2004. – 304 с.
- 3.1104. *Український визвольний рух.* – Зб. 4. Боротьба народів Центрально-Східної Європи проти тоталітарних режимів у ХХ столітті / Відп. ред. В.В'ятрович – Л.: Мс, 2005. – 272 с.
- 3.1105. *Український визвольний рух.* – Зб. 5. / Відп. ред. В.В'ятрович – Л.: Мс, 2005. – 240 с.
- 3.1106. *Український визвольний рух.* – Зб. 6. / Відп. ред. В.В'ятрович – Л.: Мс, 2006. – 272 с.
- 3.1107. *Український визвольний рух.* – Зб. 7. / Відп. ред. В.В'ятрович – Л.: Мс, 2006. – 312 с.
- 3.1108. *Український визвольний рух.* – Зб. 8. Життя та діяльність Євгена Коновальця / Відп. ред. В.В'ятрович – Л.: Ін-т українознавства ім.

- І.Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2006. – 207 с.
- 3.1109. *Український визвольний рух*. – Збірник 9. / Відп. ред. Р.Грицьків – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2007. – 320 с.
- 3.1110. *Ухач В.* ОУН: культурно-освітня діяльність (1929 – 1944 рр.) На фронті культурної боротьби. – Тернопіль: Джура, 2005. – 152 с.
- 3.1111. *Фенбі Д.* Альянс / Переклад з англ. П.Таращук. – К.: Темпора, 2010. – 542 с.
- 3.1112. *Фіров П.Т.* Історія ОУН-УПА: події, факти, документи, коментарі. – Севастополь, 2002. – 192 с.
- 3.1113. *Хамазюк И. В., Комлев А. А.* Разложение зарубежных антисоветских организаций. – М., 1962. – 29 с.
- 3.1114. *Ханас В.* До питання генези польської самооборони в Східній Галичині на прикладі Бережанського та Чортківського інспекторатів Армії Крайової // Україна – Польща: важкі питання. – Т. 3. – Варшава, 1998. – С. 88-105.
- 3.1115. *Химка І.П.* Воєнні злочини: біла пляма у колективній пам'яті північноамериканської української діаспори // Україна модерна. – 2006. – Ч. 10. – С. 95-106.
- 3.1116. *Хмель И.* Тенденциозность, замешанная на конъюнктуре. Об извращении истории Великой Отечественной войны в школьных учебниках и пособиях // Комуніст України. – 1999. – № 2. – С. 81-91.
- 3.1117. *Хміль І., Шиловцев Ю.* Право справедливості вимагає справедливості права. Про оцінку діяльності Організації українських націоналістів та створених нею під час Другої світової війни військових формувань // Віче. – 1997. – № 4. – С. 75-92.
- 3.1118. *Царук Я.* Трагедія волинських сіл 1943 – 1944 рр. – Л., 2003. – 372 с.
- 3.1119. *Чабан В.* Волинські Фермопіли // Літопис Голготи України. – Т. 3. – Л., 1997. – С. 402-404.
- 3.1120. *Часовые* советских границ: Краткий очерк истории пограничных войск СССР. – М.: Политиздат, 1983. – 318 с.
- 3.1121. *Частий Р.В.* Степан Бандера: мифы, легенды, действительность. – Х.: Фолио, 2007. – 382 с.
- 3.1122. *Чорномаз Б.Д.* Діяльність національно-патріотичного підпілля на Уманщині у 1941 – 1945 роках. – Умань, 2002. – 401 с.

- 3.1123. *Чумак В.* Метаморфози ОУН-УПА // Под знаменем ленинізму. – 1990. – № 22. – С. 71-79; № 23. – С. 68-78.
- 3.1124. *Шайкан В.О.* Спроби легалізації органів української адміністрації, створених на початковому етапі війни з ініціативи ОУН(Б) і ОУН(М) // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. – Вип. 9. – Ч. 2. – К., 2005. – С. 490-498.
- 3.1125. *Шанковський Л.* Дії УПА на Золочівщині // Золочівщина: її минуле і сучасне. – Нью-Йорк, 1982. – С. 540-544.
- 3.1126. *Шанковський Л.* Похідні групи ОУН: Причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941 – 1943 рр. – Мюнхен: Український самостійник, 1958. – 369 с.
- 3.1127. *Шанковський Л.* У.П.А. та її підпільна література. – Філадельфія: Америка, 1952. – 19 с.
- 3.1128. *Шанковський Л.* Українська Повстанча Армія // Історія українського війська. – Вінніпег, 1953. – С. 784-793.
- 3.1129. *Шанковський Л.* Українська Повстанча Армія // Історія українського війська. – Л.: Світ, 1996. – С. 482-695.
- 3.1130. *Шанковський Л.* УПА на Підгаєччині // Підгаєцька земля. – Нью-Йорк – Торонто, 1980. – С. 229-292.
- 3.1131. *Шаповал Ю.* Війна після війни // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943–1959 рр. / Упоряд.: О.Вовк, І.Павленко, Ю.Черченко. – К. – Торонто, 2001. – С. 9–42.
- 3.1132. *Шаповал Ю.* Кирило Осьмак: життя і доля // Історія в школах України. – 1999. – № 1. – С. 47-53.
- 3.1133. *Швагуляк М.* Позиція та участь українців у німецько-польській війні 1939 р. // Україна –Польща: важкі питання. – Т. 4. – Варшава, 1999. – С. 35-58.
- 3.1134. *Шелюг М.* Правди не сховаєш. – Житомир, 1996. – 46 с.
- 3.1135. *Шмеман О.* Євхаристія. Таїнство Царства. / З рос. пер. Т.Різун. – Львів: Свічадо, 2007. – 285 с.
- 3.1136. *Шніцер В., Мороз В.* Крайовий провідник Володимир Тимчій-«Лопатинський». – Л.: Афіша, 2004. – 255 с.
- 3.1137. *Шпорлюк Р.* Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. – К.: Основи, 1998. – 479 с.

- 3.1138. *Шуляк О.* В ім'я правди: До історії повстанчого руху в Україні. – Роттердам, 1947. – 36 с.
- 3.1139. *Шумелда Я.* Похід ОУН на Схід. – Л., 1991. – 34 с.
- 3.1140. *Щур Ю.* Діяльність ОУН на Наддніпрянщині (1942 – 1943 рр.) // Український визвольний рух. – Зб. 12. – Л., 2008. – С. 153-164.
- 3.1141. *Щур Ю.* Діяльність підпілля Організації Українських Націоналістів на території Мелітопольського району Запорізької області // Український визвольний рух. – Зб. 8. – Л., 2006. – С. 153-164.
- 3.1142. *Яковенко Н.* Вступ до історії. – К.: Критика, 2007. – 416 с.
- 3.1143. *Ясперс К.* Смысл и назначение истории. Издание второе. – М.: Республика, 1994. – 527 с.
- 3.1144. *Ясяк М.* Становище і доля українців у Генеральному губернаторстві (без Галичини) в роки німецької окупації // Україна – Польща: важкі питання. – Т. 4. – Варшава, 1999. – С. 185-216.
- 3.1145. *Акція «Wisła»* / Pod red. Jana Pisulińskiego. – Warszawa: IPN, 2003. – 219 s.
- 3.1146. *Antypolska акція OUN-UPA 1943 – 1944. Fakty i interpretacje* / Redakcja naukowa Grzegorz Motyka i Dariusz Libionka. – Warszawa: IPN, 2003. – 166 s.
- 3.1147. *Armstrong J.* Ukrainian nationalism 1939 – 1945. – New York: Columbia University Press, 1955. – 322 p.
- 3.1148. *Armstrong J.* Ukrainian nationalism. – Colorado: Ukrainian Academic Press, 1980. – 361 p.
- 3.1149. *Armstrong J.* Ukrainian Nationalism. – Englewood – Colorado, 1990. – 371 p.
- 3.1150. *Armstrong J.* Ukrainian nationalism. – New York: Columbia University Press, 1963. – 361 p.
- 3.1151. *Bayly C. A.* The Birth of the Modern Word 1870 – 1914. – Blackwell Publishing, 2004. – 540 p.
- 3.1152. *Berkhoff K., Carynnyk M.* The organisation of Ukrainian Nationalists and its Attitude Towards Germans and Jews: Iaroslav Stetsko's Zhyttiepys // Harvard Ukrainian Studies. – 1999. – XIII (3/4). – P. 149-184.
- 3.1153. *Blum I.* Z dziejów Wojska Polskiego w latach 1944 – 1948. – Warszawa, 1966. – S. 72-112.
- 3.1154. *Brockdorf W.* Geheimkomandos des Zweiten Weltkrieg. – Munchen, 1967. – 456 s.

- 3.1155. Bruder F. «Den Ukrainischen Staat erkämpfen oder sterben!». Die Organisation Ukrainischer Nationalisten (OUN). 1929 – 1948. – Berlin: Metropol, 2007. – 299 s.
- 3.1156. *Burds J.* Agentura: Soviet Informants' Networks and the Ukrainian Rebel Undegraud in Galicia, 1944 – 1948 // East European Politics and Societies. – 1997. – № 1. – P. 89-130.
- 3.1157. *Chňoupek B.* Banderovci. – Batislava: Smena, 1989. – 158 s.
- 3.1158. *Cieślak T.* Hitlerowski sojuz z nacjonalizmem ukraińskim w Polsce // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa, 1969. T. V. / Red. T. Cieślak. – S. 93-108
- 3.1159. *Codo E.M.* Guerillas tras la cortina hiero. – Buenos Aires, 1996. – 423 p.
- 3.1160. *Czapla J.* Walka z OUN-UPA w latach 1944 – 1947 (Kureń «Żelezniaka») // Z walk przeciwko zbrojnemu podziemi 1944 – 1947/ Pod. red. M.Turlejskiej. – Warszawa, 1966. – S. 359-424.
- 3.1161. *Dąbrowski D.* Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpatskiej (Podkarpackiej) 1938 – 1939. – Toruń, 2007. – 413 s.
- 3.1162. *Dębski J., Popek L.* Okrutna przestroga. – Lublin, 1997. – 293 s.
- 3.1163. *Dominiczak H.* Wojska Ochrony Pogranicza w latach 1945 – 1948. – Warszawa, 1971. – 384 s.
- 3.1164. *Drozd R.* Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944 – 1989. – Warszawa, 2001. – 563 s.
- 3.1165. *Drozd R.* Ukraińcy w Polsce 1944 – 1947 – losy, postawy, nastroi // Akcja «Wisła» / Pod red. Jana Pisulińskiego. – Warszawa: IPN, 2003. – S. 64-81.
- 3.1166. *Działalność* nacjonalistów ukraińskich na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej. / Pod. red. Bogumiła Grotta. – Warszawa: Museum Historii Polskiego Ruchu Ludowego w Warszawie, 2010. – 452 s.
- 3.1167. *Fiala J.* Československé ozbrojene síle a zabezpečení pokojného vývoje v letech 1945 – 1947 // Historie a vojenství. – 1962. – № 4. – S. 502-507.
- 3.1168. *Fiala J.* Zpráva o akci B. – Praha: Vyšegrad, 1994. – 173 s.
- 3.1169. *Filar W.* Wołyń 1939 – 1944: Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie. Studium historyczno-wojskowe zmagania na Wołyniu w obronie polskości, wiary i godności ludzkiej. – Toruń: Adam Marszałek, 2003. – 467 s.
- 3.1170. *Filar W.* Wydarzenia wołyńskie 1939 – 1944: W poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania. – Toruń: Adam Marszałek, 2008. – 509 s.

- 3.1171. *Gerhard J.* Dalsze szczegóły walk z bandami UPA i WiN na południowo-wschodnim obszarze Polski // *Wojskowy Przegląd Historyczny*. – 1959. – Nr. 4. – S. 305-335.
- 3.1172. *Grabowski W.* Polska tajna administracja cywilna 1940 – 1945. – Warszawa, 2003. – 717 s.
- 3.1173. *Grelka F.* Die ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Desatzungsherrschaft 1918 und 1941 – 1942. – Weisbaden, 2005. – 387 s.
- 3.1174. *Halaba R.* Z problematyki walki z reakcyjnym podziemiem w latach 1944 – 1947 // *Z Pola Walki*. – Nr. 4/36. – 1966. – S. 45-61.
- 3.1175. *Halaba R.*, *Szweigert B.* Jeszcze o walkach z bandami UPA w Polsce // *Wojskowy Przegląd Historyczny*. – 1960. – Nr. 2. – S. 276-294.
- 3.1176. *Hanusiak M.* Ukrainischer Nationalismus. Theorie und praxis. – Wien, 1979. – 251 s.
- 3.1177. *Hesse E.* Der sowjetrussische Partisanenkrieg 1941 bis 1944. – Zürich, 1969. – 330 s.
- 3.1178. *Holub O.* Smrt ze zálohy. – Praha: Naše vojsko, 1978. – 123 s.
- 3.1179. *Hryciuk G.* Polacy we Lwowie 1939 – 1944. Życie codzienne. – Warszawa, 2000. – 437 s.
- 3.1180. *Hryciuk G.* Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931 – 1948. – Toruń, 2005. – 424 s.
- 3.1181. *Hunczak T.* OUN–German Relations 1941 – 1945 // *German–Ukrainian Relations in historical perspective*. – Canadian Institute of Ukrainian studies. University of Alberta. – Edmonton, 1994. – P. 138-153.
- 3.1182. *Ilnytzkyj R.* Deutschland und die Ukraine 1934 – 1945. – Vol. 2. – München, 1956. – 278 s.
- 3.1183. *Karłowicz L.*, *Popek L.* Śladami ludobójstwa. – Lublin, 1998. – 201s.
- 3.1184. *Kaucký F.*, *Vandůrek L.* Ve znamení trojzubce. – Praha: Naše vojsko, 1965. – 22 s.
- 3.1185. *Komański H.*, *Siekirka S.* Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich w wojewodstwie tarnopolskim 1939 – 1946. – Wrocław, 2005. – 385 s.
- 3.1186. *Konieczny Z.* Stosunki polsko-ukraiński na ziemiach obecnej Polski w latach 1918 – 1947. – Wrocław, 2006. – 348 s.

- 3.1187. *Korman A.* Stosunek UPA do Polaków na ziemiach południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej. – Wrocław, 2002. – 328 s.
- 3.1188. *Koutek O.* Działania Służby Bezpieczeństwa wobec Ukraińców w Czechosłowacji w latach 1945 – 1989. // Służby bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców. Z warsztatów badawczych / pod. red. G. Motyki. – Warszawa: IPN, 2005. – S. 297-335.
- 3.1189. *Kulińska L.* Działalność terrorystyczna i sabotażowa nacjonalistycznych organizacji ukraińskich w Polsce w latach 1922 – 1939. – Kraków: Księgarnia Akademicka, 2009. – 743 s.
- 3.1190. *Kulińska L.* Dzieje Komitetu Ziemi Wschodnich na tle losów ludności polskich Kresów w latach 1943 – 1947. T. 1-2. – Kraków, 2001-2002.
- 3.1191. *Kuprinowicz G.* Projekty «rozwiązania» kwestii ukraińskiej na Chełmszczyźnie i Podlasiu południowym w drugiej połowie lat trzydziestych XX wieku // Волинь і Холмщина 1938 – 1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. / Голова редакційної ради Ярослав Ісаєвич. – Львів, 2003. – С. 99 -118.
- 3.1192. *Markowski D.* Płonące Kresy. Operacja «Burza» na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej. – Warszawa: Rytm, 2008. – 316 s.
- 3.1193. *Martuliak P.* Ukrajinski utečenci na konci 2 svetovej vojny // Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IV/ Editori: M.Šmigel’; P.Mičko. – Banská Bystrica, 2005. – S. 382-387.
- 3.1194. *Mazur G.* Pokucie w latach drugiej wojny światowej. Położenie ludności, polityka okupantów, działalność podziemia. – Kraków, 1994. – 352 s.
- 3.1195. *Mičko P.* Ukrajinski, pol’ski a ruskí utečenci na Slovensku na konci druhej svetovej vojny // Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IV/ Editori: M.Šmigel’; P.Mičko. – Banská Bystrica, 2005. – S. 400-413.
- 3.1196. *Misyło E.* Pawłokoma. 3.III.1945 r. // Pawłokoma. 3.III.1945 r. Dokumenty. – Warszawa: Wydawnictwo «UKAR», 2006. – S. 5-54.
- 3.1197. *Motyka G.* Jak w PRL historię poprawiano // Służby bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców / Pod. red. G.Motyki. – Warszawa: IPN, 2005. – S.270-296.
- 3.1198. *Motyka G.* Obraz ukraińca w literaturze Polski Ludowej // Polska – Ukraina spotkanie kultur / Materiały z sesji naukowej pod. red. T.Stegniera. – Gdańsk, 1997. – S. 103-114.

- 3.1199. *Motyka G.* Od rzezi wołyńskiej do akcji «Wisła». Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2011. – 521 s.
- 3.1200. *Motyka G.* Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943 – 1948. – Warszawa, 1999. – 522 s.
- 3.1201. *Motyka G.* Węzeł gordyjski. Problem ukraiński w II Rzeczypospolitej // *Motyka G.* Od Rzezi Wołyńskiej do Akcji «Wisła». Konflikt polsko-ukraiński 1943 – 1947. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2011. – S. 11-41.
- 3.1202. *Motyka G.* W kręgu «Łun w Bieszczadach». – Warszawa: Rytm, 2009. – 189 s.
- 3.1203. *Motyka G.* W kręgu «Łun w Bieszczadach». – Warszawa: Rytm, 2009. – 189 s.
- 3.1204. *Motyka G.* Zamiast wstępu: od operacji «C-1» do akcji «Bumerang» // *Służby bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców / Pod. red. G.Motyki.* – Warszawa: IPN, 2005. – S. 8-9.
- 3.1205. *Motyka G.* Ukraińska partyzantka 1942 – 1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii. – Warszawa: Rytm, 2006. – 720 s.
- 3.1206. *Motyka G., Wnuk R.* «Pany» i «rezuny». Współpraca AK-WiN i UPA 1945 – 1947. – Warszawa, 1997. – 346 s.
- 3.1207. *Na rubieży.* Czasopismo. – Nr. 1-119. – 1991-2011.
- 3.1208. *Partacz C., Łada K.* Kto zaczął? Polacy i Ukraińcy na Lubelszczyźnie w latach 1941-1943 // *Antypolska akcja OUN-UPA 1943 – 1944. Fakty i interpretacje / Red. G. Motyka, D. Libionka.* – Warszawa, 2003. – S. 33-40.
- 3.1209. *Partacz C., Łada K.* Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej. – Toruń: Centrum Edukacji Europejskiej, 2004. – 412 s.
- 3.1210. *Patrylak I.* Organizacja i struktura szkół wojennych UPA w latach 1943-1944 // *Od armii komputowej do narowodowej. Wyp. III. Problemy organizacyjne sił zbrojnych od XVI do XX wieku.* – Toruń, 2009. – S. 371-402.
- 3.1211. *Patrylak I.* Ukraiński ruch wyzwolency w oczach polskiego badacza (recenzja książki Grzegorza Motyki, *Ukraińska partyzantka 1942 – 1960.* Warszawa 2006, 720 s.) // *Pamięć i sprawiedliwość. Piśmo Instytutu Pamięci Narodowej.* – Warszawa. - № 2 (13). – 2008. – S. 363-400.
- 3.1212. *Piotrowski C.* Krwawe żniwa za Styrem, Horyniem i Słuczą. – Toruń: Adam Marszałek, 2004. – 460 s.

- 3.1213. *Piotrowski C.* Zniszczone i zapomniane osiedla polskie oraz kościoły na Wołyniu. – Warszawa, 2002. – 593 s.
- 3.1214. *Pisuliński J.* Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944 – 1947. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2009. – 588 s.
- 3.1215. *Pohl D.* Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941 – 1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. – München, 1997. – 407 s.
- 3.1216. *Potichnyj P.J.* Ukrainians in Word War II Military Formations // Ukraine in during Word War II. History and its aftermath a symposium. – Canadian Institute of Ukrainian studies. University of Alberta. – Edmonton, 1986. – P. 89-112.
- 3.1217. *Prus E.* Atamania UPA. Tragedia kresów. – Warszawa, 1988. – 283 s.
- 3.1218. *Prus E.* Bluff XX wieku. – Londyn, 1992. – 184 s.
- 3.1219. *Prus E.* Heroi spod znaku trysuba: Konowalec, Bandera, Szuchewicz. – Warszawa, 1985. – 308 s.
- 3.1220. *Prus E.* Holocaust po banderowsku. Czy Żydzi byli w UPA? – Wrocław: Nortom, 1995. – 311 s.
- 3.1221. *Prus E.* Kurhany. Dążenia galicyjskich nacjonalistów ukraińskich. – Warszawa, 1993. – 208 s.
- 3.1222. *Prus E.* Taras Czuprynka: hetman UPA i wielki inkwizytor OUN. – Wrocław: Nortom, 1998. – 336 s.
- 3.1223. *Prus E.* UPA – armia powstancza, czy kureni rizunów? – Wrocław: Nortom, 1994. – 307 s.
- 3.1224. *Prus E.* Z dziejów współpracy nacjonalistów ukraińskich z Niemcami w okresie II wojny światowej. – Katowice, 1985. – 294 s.
- 3.1225. *Ravasz I.* Ukran-magyar Kapcsolatok – fel evszazaddal errelot // 60 років від початку Другої світової війни. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Ужгород, 2001. – С. 35-40.
- 3.1226. *Sabrin B.F.* Alliance for Murder. The Nazi- Ukrainian Nationalist Partnership in Genocide. – New York, 1991. – 804 p.;
- 3.1227. *Seidler F.W.* Die Wehrmacht im Partisanenkrieg. – Pour le Merite, 1999. – 286 s.

- 3.1228. *Semaszko W.*, *Semaszko E.* Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939 – 1945. Warszawa, 2000. – T. 1. S. 1-1000; T. 2. – S. 1001-1440.
- 3.1229. *Shcenke C.* Nationalstaat und nationale frage: Polen und die Ukrainer (1921 – 1939) // Волинь і Холмщина 1938 – 1947 рр. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – Л.: Ін-т українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, 2003. – С. 369-374.
- 3.1230. *Siekierka S.*, *Komański H.*, *Bulzacki K.* Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich w wojewodstwie lwowskim 1939 – 1947. – Wrocław, 2006. – 438 s.
- 3.1231. *Slavik V.* Prava tvar banderovcu. Akce B proti civilni citi. – Praha: Obris, 1948. – 59 s.
- 3.1232. *Służby bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców* / Pod. red. G.Motyki. – Warszawa: IPN, 2005. – 380 s.
- 3.1233. *Šmigel' M.* Banderovci na Slovensku. 1945-1947. (Niektoré aspekty pôsobenia jednotiek Ukrajinskej povstaleckej armády na území krajiny). – Banská Bystrica, 2007. – 194 s.
- 3.1234. *Šmigel' M.* Prichod ukrajinských utečencov na Slovensko v roku 1944, ich štruktúra a rozmiestnenie na území republiky // Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IV/ Editori: M.Šmigel'; P.Mičko. – Banská Bystrica, 2005. – S. 414-428.
- 3.1235. *Sodol P.* UPA: they Fought Hitler and Stalin. A Brief overview of Military Aspects from the History of the Ukrainian Insurgent Army, 1942 – 1949. – New York, 1987. – 128 p.
- 3.1236. *Sowa A.* Stosunki polsko-ukraiński, 1939 – 1947. – Kraków, 1998. – 219 s.
- 3.1237. *Snyder T.* Akcja «Wasła» a homogeniczność społeczeństwa polskiego. // Akcja «Wisła» / Pod red. Jana Pisulińskiego. – Warszawa: IPN, 2003. – S. 49-54.
- 3.1238. *Snyder T.* The Causes of Ukrainian-Polish Ethnic Cleansing // Past and Present. – № 179. – May 2003. – P. 198-204.
- 3.1239. *Snyder T.* The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569 – 1999. – New Haven; London, Yale University Press, 2003. – 539 p.
- 3.1240. *Snyder T.* To resolve the Ukrainian problem once and for all : the ethnic cleansing of Ukrainians in Poland 1943 – 1947 // Journal of cold war studies. – 1999. – № 2 – P. 86-120.

- 3.1241. *Sowa A.* Akcja «Wisła» w polskiej historiografii: aktualne problemy badawcze // Akcja «Wisła» / Pod. red. J. Pisulinskiego. – Warszawa, 2003. – S. 11-26.
- 3.1242. *Stosunki* polsko-ukraińskie «Głos kresowian» / Wybor i opracowanie Jan Niewiński. – Warszawa: Museum Historii Polskiego Ruchu Ludowego w Warszawie, 2005. – 564 s.
- 3.1243. *Stosunki* polsko-ukraińskie w latach 1939 – 2004. / Pod. red. Bogumiła Grotta. – Warszawa: Museum Historii Polskiego Ruchu Ludowego w Warszawie, 2004. – 368 s.
- 3.1244. *Szcześniak A.B., Szota W.Z.* Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce. – Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1973. – 587 s.
- 3.1245. *Tessin G.* Verbände und Truppen der Deutschen Wehrmacht und Waffen SS in Zweiten Weltkrieg. 1939-1945. – Osnelbruk, 1975. – 548 s.
- 3.1246. *The Ukrainian* Insurgent Army in fight of the Freedom. – New York, 1954. – 204 p.
- 3.1247. *Torzecki R.* Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1993. – 339 s.
- 3.1248. *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1939 – 1945. – Warszawa, 1972. – 358 s.
- 3.1249. *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923 – 1929. – Kraków, 1989. – 385 s.
- 3.1250. *Torzecki R.* Niektóre aspekty hitlerowskiej polityki wobec Ukraińców (1940-1944) // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa, 1969. T. V. / Red. T. Cieślak. – S. 155-160.
- 3.1251. *Tys-Krokhmaluk Y.* UPA warfare in Ukraine. Strategical, Tactical and Organizational Problems of Ukrainian Resistance in World War II. – New York, 1972. – 449 p.
- 3.1252. *Ukraińcy* w najnowszych dziejach Polski (1918 – 1989). – T. II Akcja «Wisła» / Pod. red. Romana Drozda. – Warszawa, 2005. – 213 s.
- 3.1253. *Ukrainian* Resistance. The story of the Ukrainian National Liberation Movement. – New York, 1949. – 186 p.

- 3.1254. *Urban T.* Utracone ojczyzny. Wzpiędnia Niemców i Polaków w XX wieku / Przełożyła Agnieszka Kowaluk. – Warszawa: Czytelnik, 2007. – 224 s.
- 3.1255. *Veselý L.* Kilka uwag na temat walki z tzw. Banderowcami w powojennej Czechosłowacji // Służby bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców. Z warsztatów badawczych / pod. red. G. Motyki. – Warszawa: IPN, 2005. – S. 336-356.
- 3.1256. *Weiss A.* Jewish-Ukrainian Relations in Western Ukraine During the Holocaust. // Ukrainian-Jewish Relations in historical perspective. – Canadian Institute of Ukrainian studies. University of Alberta. – Edmonton, 1988. – P. 410-415.
- 3.1257. *Wieczorkiewicz P.* Historia polityczna Polski 1935 – 1945. – Warszawa: Książka i Wiedza, 2006. – 563 s.
- 3.1258. *Wnuk R.* «Za pierwszego sowieta». Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939 – czerwiec 1941). – Warszawa, 2007. – 461 s.
- 3.1259. *Wysocki R.* Organizacja Ukraińskich Naconalistów w Polsce w latach 1929 – 1939. – Lublin, 2003. – 433 s.
- 3.1260. *Zajączkowski M.* Sprawa agenturno-śledcza kryptonim «Zabiły». Kulisy procesu Jana Szpontaka «Zalizniaka» // Służby bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców. Z warsztatów badawczych / pod. red. G. Motyki. – Warszawa: IPN, 2005. – S. 119-205.
- 3.1261. *Zbrodnie* nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939-1945 / Oprac. J. Turowski, W. Siemaszko. – Warszawa, 1990. – 180 s.
- 3.1262. *Z walk* przeciwko zbrojnemu podziemiu 1944-1947/ Pod. red. M. Turlejskiej. – Warszawa, 1966. – 286 s.
- 3.1263. *Żupański A.* Tragiczne wydarzenia za Bugiem i Sanem przed ponad sześćdziesięciu laty. – Warszawa: Rytm, 2007. – 79 s.

Дисертації, автореферати, магістерські праці

- 4.1264. *Антонюк Я.М.* Діяльність Служби безпеки ОУН(Б) на території Волин та Полісся 1946 – 1951 рр.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / Національний університет «Острозька академія». – Острог, 2011. – 16 с.

- 4.1265. *Бондаренко К.П.* Діяльність Організації українських націоналістів напередодні і під час Другої світової війни (1939 – 1945): політичні та військові аспекти: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / Держ. ун-т «Львівська політехніка». – Л., 1997. – 24 с.
- 4.1266. *В'ятрович В.М.* Закордонні рейди УПА в контексті реалізації антитоталітарної національно-демократичної революції народів Центрально-Східної Європи: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / Національна академія наук України, Ін-т українознавства імені І.Крип'якевича, Ін-т народознавства. – Л., 2003. – 16 с.
- 4.1267. *Гогун А.* Деятельность вооружённых националистических формирований на территории западных областей УССР (1943 – 1949). Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук. – Санкт-Петербург, 2005. – 116 с.
- 4.1268. *Демидов С.І.* Історіографія історії Української повстанської армії / Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Л., 2004. – 17 с.
- 4.1269. *Денисюк М.Ю.* Мемуарні твори як джерело до вивчення українського національного руху в час та після Другої світової війни / Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Л., 2009. – 18 с.
- 4.1270. *Дервінський В.Ф.* Діяльність Організації українських націоналістів та Української повстанської армії в 1940 – 1953 рр.: етнонаціональний аспект: дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / Національна академія оборони України. – К., 2003. – 19 с.
- 4.1271. *Киричук Ю.А.* Реакционная деятельность украинских буржуазных националистов на Западной Украине накануне Второй мировой войны (1939–1945 гг.): Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата исторических наук / ЛГУ им. И.Я. Франко. – Л., 1983. – 23 с.
- 4.1272. *Ковальчук В.М.* Джерела з історії мережі ОУН(б) і запілля УПА на північно-західних українських землях у другій половині 1942 – на початку 1945 рр. / Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / Національна академія наук України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 2004. – 298 с.

- 4.1273. *Ковальчук І.В.* Політично-військові і соціально-економічні складові діяльності ОУН та УПА на території Житомирської і західних районів Київської областей (військова округа «Тютюнник») у 1941 – 1943 рр. / Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – К., 2012. – 261 с.
- 4.1274. *Малюга В.М.* Антинімецька інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН і УПА серед населення окупованої України (1941 – 1944 рр.) / Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / Національна академія оборони України. – К., 2006. – 215 с.
- 4.1275. *Мандрюк М.Г.* Становлення ідеології інтегрального націоналізму в інтелектуальній спадщині української еміграції (1920 – 1930 рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / Національний педагогічний університету імені М.П. Драгоманова. – К., 2005. – 20 с.
- 4.1276. *Мизак Н.С.* Боротьба УПА-«Захід» і збройного підпілля ОУН на Західноукраїнських землях (1942 – 1960 рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2011. – 36 с.
- 4.1277. *Огороднік В.Ю.* Підготовка кадрів Служби безпеки Організації українських націоналістів (бандерівців) (1941 – 1951 рр.) / Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2009. – 16 с.
- 4.1278. *Озимчук О.Б.* Антифашистська боротьба ОУН–УПА в роки Другої світової війни (період 1941 – 1944 рр.) на матеріалах Волині: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / Рівненський пед. інститут – Рівне, 1995. – 21 с.
- 4.1279. *Панченко В.Г.* Формування економічної платформи Організації українських націоналістів: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / Запорізький національний університет. – Запоріжжя, 2009. – 22 с.
- 4.1280. *Підлубний В.М.* Діяльність ОУН та УПА на Буковині в 1940 – 1952 рр.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2010. – 16 с.

- 4.1281. *Поганский А.М.* Борьба против идеологии украинского буржуазного национализма за утверждение ленинского мировоззрения на Западной Украине (20–30 гг. XX в.): Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук / КГУ им. Т.Г. Шевченко. – К., 1965. – 21 с.
- 4.1282. *Посівнич М.Р.* Воєнно-політична діяльність РУН в 1929-1939 рр.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / Національна академія наук України, Ін-т українознавства імені І.Крип'якевича, Ін-т народознавства. – Л., 2009. – 16 с.
- 4.1283. *Ремарчук Т.І.* Збройна боротьба комуністичного режиму проти українського визвольного руху на Львівщині (1943 – кінець 1950-х рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / Національний університет «Острозька академія». – Острог, 2011. – 20 с.
- 4.1284. *Слободянюк М.* Антифашистський рух Опору в Південній Україні (1941 – 1944 рр.): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / Дніпропетровський національний університет імені О.Гончара. – Дніпропетровськ, 2002. – 209 с.
- 4.1285. *Сорока Ю.М.* Населення західноукраїнських земель в етнополітичному та демографічному вимірах (1939 – 1950 рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2009. – 33 с.
- 4.1286. *Стародубець Г.М.* Місце і роль ОУН(Б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (кінець 1940 – серпень 1943 рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2001. – 19 с.
- 4.1287. *Стасюк О.Й.* Видавничо-пропагандистська діяльність ОУН (1941-1954 рр.) / Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Ін-т народознавства, 2004. – 20 с.
- 4.1288. *Czapla J.* Działalność terrorystyczna kurenia «Żelezniaka» i jego likwidacja (kwiecień 1944 – lipiec 1947). Praca magisterska. Maszynopis. – Warszawa: Biblioteka WAP, 1961. – 174 s.

- 4.1289. *Hibner J.* 2 Warszawska Dywizja Piechoty im. H.Dąbrowskiego w latach 1945 – 1948. Praca magisterska. Maszynopis. – Warszawa: Biblioteka WAP, 1967. – 125 s.
- 4.1290. *Kominek J.* Działalność propagandowa aparatu politycznego wojska i jej skuteczność podczas walk z UPA. Praca magisterska. Maszynopis. – Warszawa: Biblioteka WAP, 1967. – 189 s.
- 4.1291. *Kroška O.* Boj orgánů státni bezpečnosti proti nepřátelským elementům působícím po linii ukrajinského nacionalismu. – Diplomová práce. Mps. – VŠ SNB, 1979. – 36 s.
- 4.1292. *Redziński M.* 8 DP w walce z bandami UPA na południowo-wschodnim obszarze Polski (lipiec 1944 – lipiec 1947). Praca magisterska. Maszynopis. – Warszawa: Biblioteka WAP, 1966. – 193 s.
- 4.1293. *Tyliszczak M.* 9 Drezdeńska Dywizja Piechoty w walce z UPA i polskim podziemiem zbrojnym (maj 1945 – listopad 1947). Praca magisterska. Maszynopis. – Warszawa: Biblioteka WAP, 1966. – 211 s.

ДОДАТКИ

Додаток А

Структура підпілля ОУН (за неповними даними)

на початку 1940 р. на території Галичини¹

Крайова ексективна ОУН на ЗУЗ (Від січня 1940 р. в. о. Крайового провідника В.Гринів)		
Львівська область (провідник «Микола»)	Станіславська область (на стадії організації)	Тернопільська область (на стадії організації)
Округа І Львів (провідник В.Шевчук «Муха»; кількість облікованих членів – 460). Включала повіти – Винники, Глиняни, Городок, Комарно, Куликів, Яворів	Округа І Станіслав (провідник невідомий, кількість облікованих членів – 250). Включала повіти – Богородчани, Галич, Надвірна, Станіслав	Округа І Чортків (провідник К.Чайковська «Лискавка», кількість облікованих членів – 501). Включала повіти – Бучач, Заліщики, Копиченці, Чортків
Округа ІІ Сокаль (провідник «Петриченко»; кількість членів невідома). Включала повіти – Кам'янка Струмилова, Радехів, Сокаль	Округа ІІ Коломия (провідник Б.Тичинський «Джот»; кількість облікованих членів – 110). Включала повіти – Коломия, Снятин, Косів, Городенка	Округа ІІ Бережани (провідник І.Гірняк «Мороз»; кількість облікованих членів - 960). Включала повіти – Бережани, Перемишляни, Підгайці, Рогатин, Ходорів
Округа ІІІ Рава-Руська (провідник і кількість членства невідомі). Охоплювала повіти – Жовква, Любачів, Рава- Руська	Округа ІІІ Стрий (провідник К.Цмоць «Стрілець»; кількість членів невідомі). Охоплювала повіти – Стрий, Сколе, Долина, Жидачів, Дрогобич, Самбір.	Округа ІІІ Золочів (провідник О. Галиш; кількість облікованих членів - 298). Охоплювала повіти – Броди, Зборів, Золочів
	Округа ІV Перемишль (провідник Я.Яремчук; кількість членів невідомі). Включала повіти – Перемишль і Добромилль.	Округа ІV Тернопіль (провідник С.Ковальчук «Сидір»; кількість облікованих членів – 300). Включала повіти – Збараж, Скалат, Теребовля, Тернопіль

¹ АУ СБУ у Львівській обл., спр. П-33843, т. 2, арк. 164-167.

Додаток Б

Дані про захоплених і розшукуваних підпільників

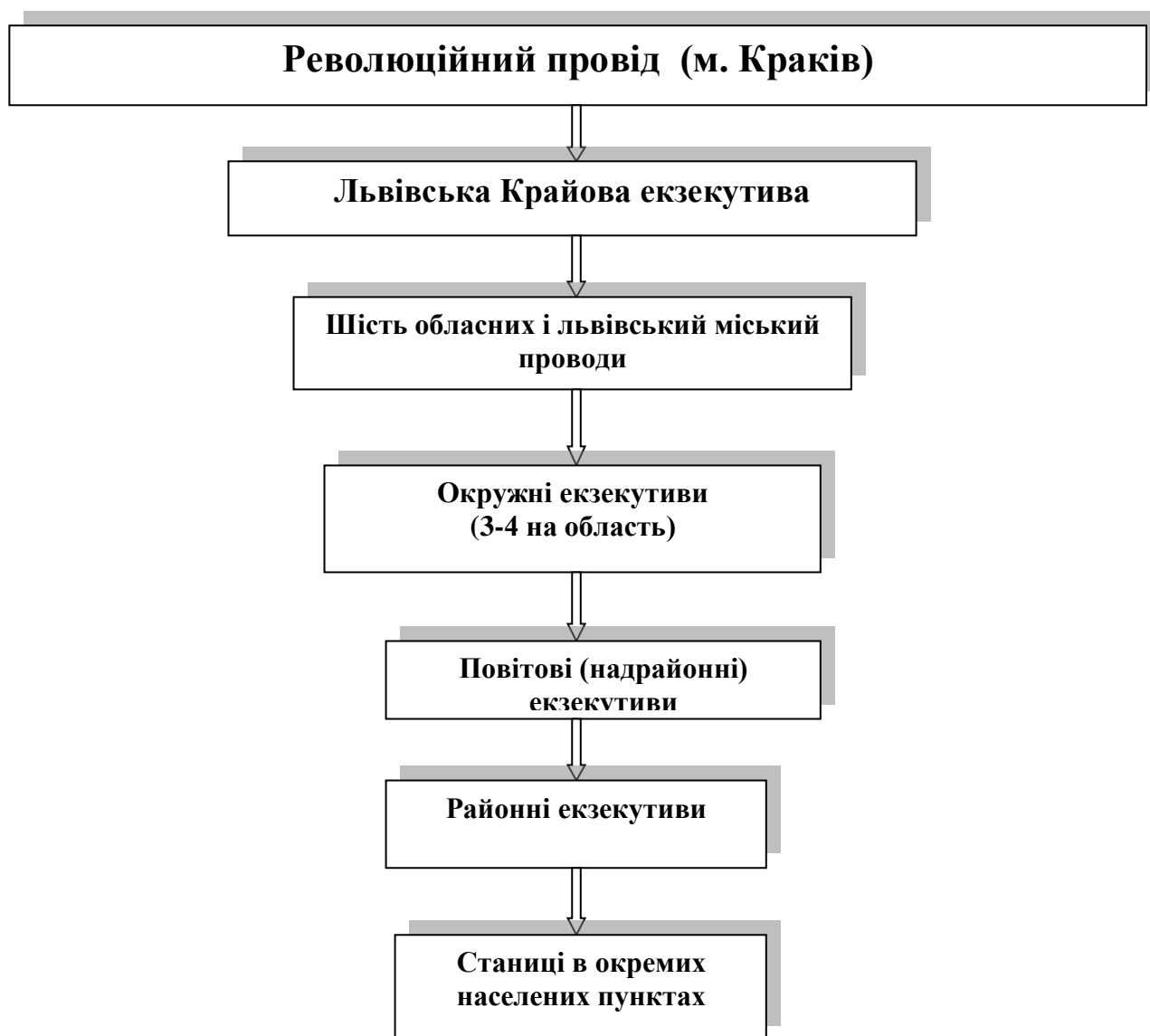
ОУН від січня 1940 до березні 1941 року¹

Область	Кількість нелегалів	Кількість облікованих чекістами оунівців
Тернопільська	196	8708
Рівненська	103	1967
Волинська	26	785
Львівська	38	765
Станіславська	24	1046
Дрогобицька	49	248
Загалом	426	13529

¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 84 (1955 р.), спр. 7, арк. 218-222.

Додаток В

Організаційна побудова ОУН(Б) на кінець березня 1940 року¹

¹ ГДА СБУ, ф. 2, оп. 8-а, спр. 11, арк. 65.

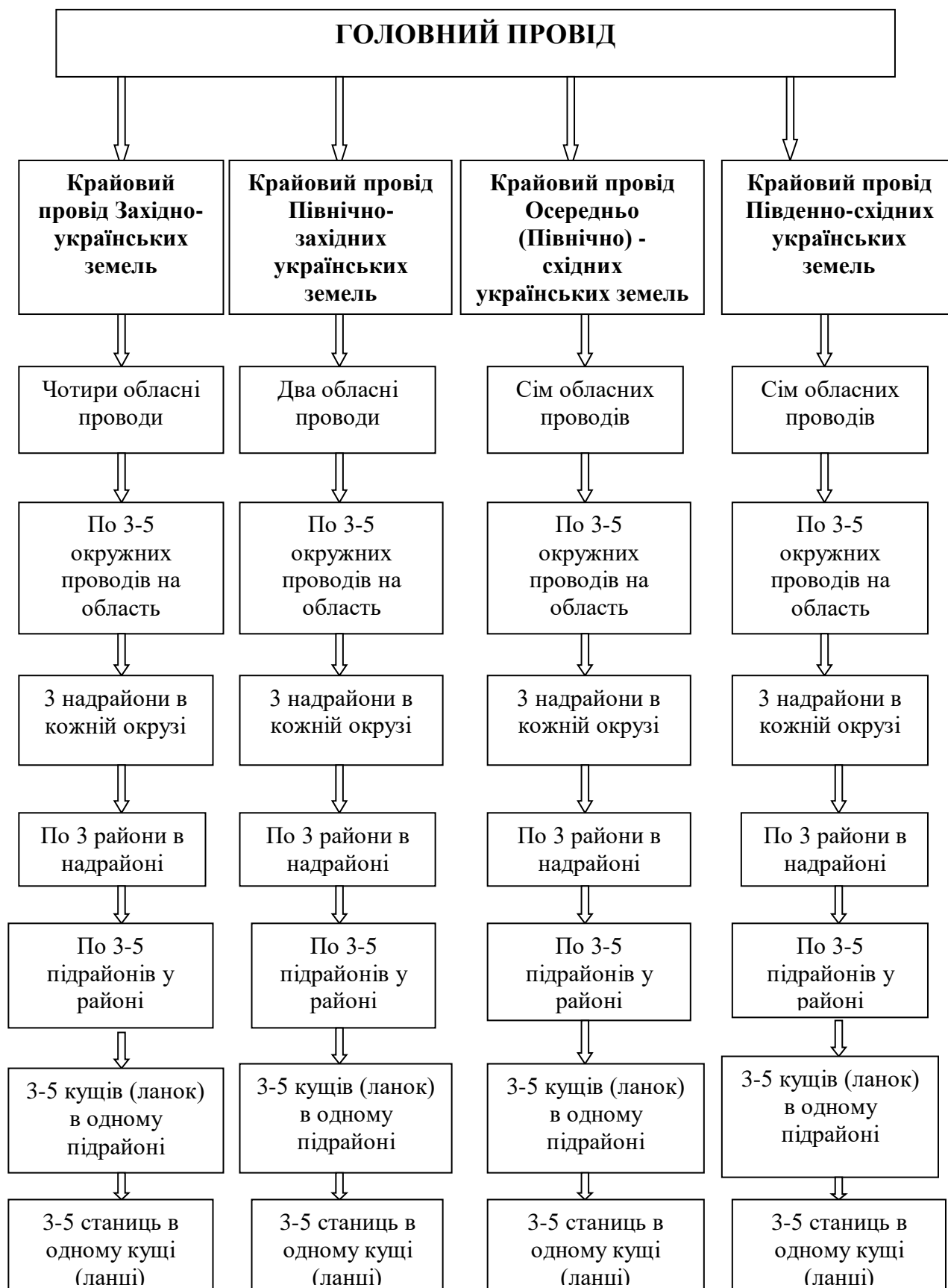
Додаток Г

Структура мережі ОУН(Б) на території центральних,
південних і східних земель України у грудні 1941 року¹

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 80, арк. 151; ГДА СБУ, ф. 5, спр. 48139, арк. 19.

Додаток Д

Структура мережі ОУН(Б) в Україні на кінець літа – початок осені 1942 року¹¹ ДАРО, ф. 30, оп. 2, спр. 32, арк. 101-102.

Додаток Е

Зведені дані про хід і результати антирадянських збройних виступів націоналістичного підпілля в червні – липні 1941 року¹

Дата виступу	Район дії повстанських відділів	Особовий склад повстанських відділів	Озброєння	Втрати повстанців убитими	Трофеї	Втрати радянської сторони убитими і полоненими	Найбільші захоплені населені пункти або місцевості
1	2	3	4	5	6	7	8
22 – 29 06. 1941	Околиці містечок Сокаль, Поздимир, Радехів, Лопатин, Берестечко, Рава-Руська	804 особи	Гвинтівки, ручні кулемети, ручні гармати	?	187 одиниць стрілецької зброї	39 убитих	Лопатин, Берестечко
23-28 06. 1941	Перемишлянський район	87 осіб	?	?	?	35 убитих і 188 полонених	Перемишляни
24-30 06. 1941	Львів, Луцьк, Дубно, Перемишль, Верба, Золочів, Самбірський, Старосамбірський, Мостиський, Городоцький, Рудківський, Бібрський, Жовківський, Яворівський, Бродівський райони	1154 особи	Гвинтівки, ручні кулемети, ручні гранати, станкові кулемети	Близько 250 осіб	Близько 1500 одиниць стрілецької зброї, 4 автомобілі, гранти і набої	Щонайменше 350 осіб убитими, близько 100 – полоненими	Верба, Золочів, Воля Коблянська, Старий Самбір, Кобло, Звір, Сприня, Лужок, Оброшин, Пеняки, Блажкове, Жовква, Янів, Купновичі, Ляшки, Костільники, Мокряни, Рудки, Волоща, Яворів, Пустомії

1	2	3	4	5	6	7	8
Загалом							
22.06 – 07.07. 1941	Зафіксовані збройні виступи на території 7 областей, 70 районів	Щонайменше 9632 особи	Здебільшого легка стрілецька зброя, ручні гранати, міни, вибухівка	1054 особи	Близько 3500 одиниць стрілецької зброї, тисячі гранат, мін, сотні тисяч набоїв, 4 вантажні автомобілі	742 – убитими 1352 – полоненими	48 районних центрів, 1 обласний центр

¹ Таблиця складена за матеріалами звітів КЕ ОУН(Б), що зберігаються у ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 32, арк. 1-10 (зі зворотами), а також за додатковими даними окремих звітів, спогадів і досліджень, які зберігаються в архівах: ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 11, арк. 33-45; ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 24, арк. 30-48; ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 146, арк. 26-27; ГДА СБУ, ф. 13, спр. 398, т. 18, арк. 136; ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 14, арк. 31,32, 74; ГДА СБУ, ф. 13, спр. 398, т. 18, арк. 146-о; ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 378, арк. 53 або опубліковані в збірниках документів і працях: Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 р. – С. 112-115; Сергійчук В. Акт 30 червня, як символ українського самостійництва // Відновлення Української Держави в 1941 році. Нові документи та матеріали. – С. 5.; Дерев'яний І. Масові розстріли у в'язниці № 1 м. Львова в кінці червня 1941 року // Український визвольний рух. – 36 13. – Л., 2009. – С. 101-105; Нгусяк G. Polacy we Lwowie 1939–1944. Życie codzienne. – Warszawa, 2000. – S. 183-189; Солонин М. 22 июня. Анатомия катастрофы. – М., 2008. – С. 244-245; Попель Н.К. В тяжкую пору. – М.: АСТ, 2001. – С. 17; Кук В. Степан Бандера. – С. 39; Купчишин С. Свято української державності // Золотий Тризуб. – Калуш, 10 липня 1941, № 1. – С. 3; Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939 – 1959). – С. 57-58; Сорока П. Вишкіл ДУН на фільварку Квель у 1941 році // Визвольний шлях. – 1993. – Кн. 5. – С. 614–615.

Додаток Ж

Становлення і зміни структури УПА.

Запілля УПА, допоміжні служби

Весною 1943 р. активізувалося формування більших повстанських відділів. До перших сотень, створених С.Качинським («Остапом») та Г.Перегіняком («Коробкою»), додалися відділи (спочатку, як правило, чисельністю 40 – 60 осіб): «Олега» (М.Якимчука), «Яреми» (Н.Семенюка), «Шавули» (А.Рудика), «Крука» (І.Климишина), «Кори» (М.Мельника), «Юрка» (Ю.Чуйковського), «Черника» (Д.Казвана), «Лайдаки» (М.Скуби), «Чорноморця» (Є.Басюка), «Голобенка» (О.Громадюк), «Бористена» (Д.Корінець), «Саблюки» (Г.Качана), «Вороного» (В.Левковича), «Стрибайла» (Л.Борейчука), «Сталевого» (А.Шеремети), «Остапа» (О.Брися), «Вовчака» (О.Шума), «Острога» (Я.Ждана), «Гордієнка» (Г.Вротновського), «Ключа» (І.Тикальського), «Сосенка» (П.Антонюка) та ін¹.

Серйозно посилилися перші відділи лісової армії за рахунок службовців української допоміжної поліції та господарських служб, які після 15 березня 1943 р. масово дезертирували від німців і частково перейшли до повстанців². Слід зауважити, що останніми роками в літературі побутує твердження про 3 – 5 тисяч поліцейських, які перейшли в УПА³. Проте необхідно пам'ятати, що процес «перетікання» колишніх поліцейських в УПА не був швидким. Зокрема, слід мати на увазі, що з німецької служби всього дезертирувало 4 – 5 тисяч осіб, але не водночас, а від березня 1943 до жовтня 1944 р.. Скоріш за все, в березні – квітні 1943 р. до бандерівських повстанських підрозділів приєдналося щонайбільше 700 – 800 дезертирів-поліцейських, бо всього в відділах оунівської УПА на квітень 1943 р. було приблизно 2 тисячі вояків. Очевидно, що декілька сотень колишніх поліцейських приєдналися до УПА «Тараса Бульби», хтось з них згодом також потрапив до лав бандерівської УПА⁴. Відомі факти переходу колишніх поліцейських на Волині й до відділ радянських партизанів. Частина колишніх поліцейських, які повернулися до

¹ Патриляк І. Створення Української повстанської армії під проводом ОУН(Б): малодосліджені аспекти проблеми // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Вип. 16. – Острог, 2010. – С. 120.

² Літопис УПА. – Т. 1. – Торонто, 1989. – С. 26.

³ Киричук Ю. Український національний рух 40 – 50-х рр. – С. 117; Кентій А.В. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 – перша половина 1944 рр.). – С. 165 та ін.

⁴ Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський-«Клим Савур». – С. 35-40.

своїх домівок, мобілізували до лав повстанців на Волині у серпні – вересні 1943 р. На зламі 1943 – 1944 рр. до упівських відділів приєдналося декілька сотень шуцманів зі Східної України, які не бажали далі відступати з німцями на Захід. Також у 1944 р. частина поліції приєдналася до УПА в Галичині. Загалом упродовж 1943 – 1944 рр. в Повстанську армію могло влитися декілька тисяч колишніх поліцейських, але цей процес був тривалим (понад рік), а не одномоментним*.

На базі партизанських відділів та допоміжної поліції, що перейшла до лісу, в квітні – травні 1943 р. було сформовано перші з'єднання УПА – «Дубового» (І.Литвинчука), «Енея» (П.Олійника), «Рудого» (Ю.Стельмашука), «Рубашенка» (С.Ковалюка), «Сосенка» (П.Антонюка)⁵.

З розгортанням повстанських сил весною 1943 р. постало питання про приведення вояків до присяги. Перша задокументалізована процедура прийняття присяги відділами УПА відбулася на Великдень 25 квітня 1943 р. поблизу с. Тростянець на Костопільщині. В квітні 1943 р. були приведені до присяги сотні Н.Семенюка («Яреми»), А.Рудика («Шавули»), вишкільна сотня В.Кудри («Ромна»), дві чоти В.Левковича («Вороного»), відділи Л.Борейчука («Стрибайла»), «Пугача» (НН) і місцеві підпільники ОУНСД⁶. З протоколів допитів і спогадів В.Левковича, а також із мемуарів Р.Петренка можна встановити, що у присязі взяли участь приблизно 500 осіб. На урочистостях були присутні штаб і командувач УПА Д.Клячківський («Клим Савур»), керівник повстанців на півночі Рівненщини та Пінщині І.Литвинчук («Дубовий»), його начальник штабу М.Левицький («Макаренко»), керівники Крайового та Окружного проводів ОУНСД. Зранку на великій лісовій галявині відбулося урочисте Богослужіння, сповідь, причастя, свяченні пасок, а ввечері навколо великої ватри, вишикувані в чотирикутник півтисячі повстанців прийняли присягу за текстом присяги армії УНР 1918 – 1920 рр. Процедуру присяги провів священник с. Моквин Березнівського району Михайло Павловський – колишній полковник армії УНР⁷. Приведені до присяги сотні стали Першою групою УПА, яка згодом отримала криптонім «Заграва».

* У спогадах повстанців також зустрічається інформація про перехід колишніх поліцейських до УПА, а потім про їхню втечу до червоних партизанів. Наприклад, Ф.Кондрат згадував, що в березні 1943 р. до сотні «Ворона» начебто приєдналися два батальйони шуцманів різнонаціонального складу. Але через пару тижнів у відділі лишилося лише 22 українці із колишніх поліцейських. Решта – втекли до радянського партизанського командира Місюри (Ф.Кондрат Ми стали волі на сторожі. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – С. 17).

⁵ Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. XIII.

⁶ Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський-«Клим Савур». – С. 51-54.

⁷ Там само. – С. 52-54.

Формуванням перших повстанських підрозділів на Поліссі займався організаційний референт ОУНСД на ПЗУЗ С.Качинський, який у своїй організаційній роботі опирався на військові референтури територіальних округ ОУНСД, а координував їхню працю уже згадуваний військовий референт на Волині та Поліссі В.Івахів⁸, який був відправлений на ПЗУЗ військовою референтурою Головного проводу ОУНСД в жовтні 1942 р. На початку лютого 1943 р. на Полісся прибув старшина з особливих доручень військової референтури Головного проводу ОУНСД Ю.Ковальський-«Гарпун». Він спільно з С.Качинським, С.Снятецьким та В.Іваховим організовує Крайовий військовий штаб замість Крайової військової референтури, у якому, відповідно, обіймає посаду керівника оперативного відділу⁹.

До кінця березня 1943 р. збройні відділи ОУНСД діяли роями, чотами і сотнями, які організаційно керувалися мережею ОУНСД, а оперативно – Крайовим військовим штабом (КВШ), що створювало серйозну плутанину й складність у подальшій розбудові підпільної армії¹⁰. Сам КВШ на початок весни 1943 р. підпорядковувався Військовій референтурі Головного проводу, яку очолював Р.Шухевич – «Чупринка»¹¹. Аби уникнути подальшої плутанини в керівництві повстанськими відділами, 9 квітня 1943 р. на спільній нараді Проводу ОУНСД на ПЗУЗ і КВШ (що, очевидно, відбулася після наради з Т.Боровцем) було прийнято важливі рішення – всі збройні формування бандерівської ОУН іменувати Українською повстанською армією, яка мала ділитися на Групи. Для кожної окремої Групи виділялися певні території на яких створювалися відповідні Воєнні округи (ВО), як адміністративно-територіально-мобілізаційно-тилові структури. Командир кожної Групи одночасно ставав комендантом ВО на території оперування його Група. Завдяки цьому уникали подвійного підпорядкування військових відділів, а мережу ОУНСД фактично цілковито підпорядковували потребам армії, яка створювалася¹².

У травні 1943 р. розгортають свою діяльність перші великі (понад 500 вояків) формування УПА: «Перша група УПА» (командувач І.Литвинчук-«Дубовий»); Українська повстанча група «Озеро» (командувач Ю.Стельмащук-«Рудий»); загін УПА «Котловина» (командувач С.Коваль-«Юрій Рубашенко»)¹³. Вказані з'єднання

⁸ Вовк О. До питання про першого командира Української повстанської армії // Український визвольний рух. – Зб. 1. – Львів, 2003. – С. 151-158.

⁹ ГДА СБУ, ф.2, оп.110, спр.2, т.6, арк. 102-103.

¹⁰ Там само, арк. 103.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. XIII.

УПА починають масштабно реорганізовуватися і чисельно розбудовуватися наприкінці весни – влітку 1943 р¹⁴. Для них визначаються чіткі межі діяльності, з них створюються т. зв. групи УПА: група під командуванням І.Литвинчука («Дубового»), отримує нумерацію “01” і криптонім «Заграва», охоплює територію центральної й північної частини Рівненщини та Пінщину; група під командуванням П.Олійника («Енея»), отримує номер “02” та криптонім «Богун»*, охоплює території південної Рівненщини, північної Тернопільщини та північної частини сучасної Хмельницької області; з’єднання Ю.Стельмащука («Рудого»), С.Ковалю («Юрія Рубашенка»), П.Антонюка («Сосенка») об’єднуються в групу УПА “03” «Турів» під командуванням М.Якимчука (“Олега”), охоплює територію Волинської області та південну Берестейщину. На базі окремих сотень створюється група УПА “04” «Тютюнник» під командуванням Ф.Воробця (“Верещаки”), яка розповсюджує свою діяльність на територію Житомирської та північно-західні райони Київської областей¹⁵.

Після загибелі 13 травня 1943 р. В.Івахова, Ю.Ковальського та С.Снятецького провідник ОУНСД Північно-західних українських земель Д.Клячківський, як зазначалося вище, взяв на себе командування Повстанською армією. На допомогу Д.Клячківському, військова референтура Головного проводу у другій половині травня прислала з Галичини 58 військових фахівців (старшин і підстаршин) для подальшої організації та розгортання армії¹⁶.

15 липня 1943 р. Д. Клячківський, на базі Проводу ОУНСД ПЗУЗ, створює та очолює перше Головне командування УПА. Через місяць було остаточно сформовано штаб УПА, до роботи в якому залучили офіцерів колишньої армії УНР – підполковника Л.Ступницького (шеф штабу) та полковників М.Омелюсика й І.Литвиненка¹⁷.

Створене Головне командування і штаб Повстанської армії мали різні функції не призначення. Головне командування УПА виступало в якості військово-політичного керівництва воюючої України, яке приймало основні стратегічні

¹⁴ С.Мазурець стверджує, що на кінець весни 1943 р. в УПА на Волині та Поліссі було розгорнуто 9 куренів (тобто 27 сотень). (Див. Мазурець В. Повстанськими стежками. Розповіді очевидця. – Луцьк: «Надстир’я», 2002. – С. 151). Очевидно, що така інформація є доволі коректною. Вона вказує на цілком реальну чисельність УПА на зламі весни-літа 1943 р. на Волині й Поліссі – близько 3-4 тисяч вояків у лісових відділах.

* Група «Богун» у повстанській документації 1943 р. також дуже часто іменується Групою «Енея».

¹⁵ Содоль П. Українська повстанча армія 1943-1949. Другий довідник. – Нью-Йорк: Пролог, 1995. – С. 171.

¹⁶ ГДА СБУ, ф.2, оп.110, спр.2, т.6, 103.

¹⁷ Мотука Г. Українська партизанка 1942 – 1960. – S. 139.

рішення як військового так і політичного характеру. Натомість штаб займався винятково забезпеченням діяльності армії, плануванням операцій, мобілізаційними проблемами тощо¹⁸.

Від серпня 1943 р. ОУНСД на Волині та Поліссі здійснює часткову розконспірацію і переходить на т. зв. воєнний стан¹⁹. Оголошується про створення «фронту» (до нього належали всі відділи УПА) та «Запілля» (військово-адміністративні структури ОУНСД)²⁰. І фронтом і Запіллям на ПЗУЗ керувала Головна команда УПА, яка включала Головного командира Д.Клячківського («Клим Савур»), Шефа військового штабу УПА Л.Ступницького («Гончаренко»), шефа політичного штабу Я.Бусела («Галина»), коменданта Запілля Р.Волошина («Горбенко»)²¹. Начальнику штабу УПА підпорядковувалися військовий штаб УПА (у складі відділів: організаційно-оперативного, розвідувального, зв'язку, постачання, вишкільного, медично-санітарного)²². Шефу політичного штабу підпорядковувалися виховно-політичні групи УПА і суспільно-політичні референтури Запілля. Комендант Запілля контролював референтури ОУНСД: організаційно-мобілізаційну, СБ, господарчу, зв'язку, Українського червоного хреста. Зі створенням в окремих регіонах української цивільної адміністрації, вона також почала підпорядковуватися керівнику Запілля²³.

Упродовж літа 1943 р. штаби УПА (створені на базі військових референтур ОУНСД різного рівня) велику увагу приділяють військовій підготовці українського населення регіону та організацією запасів для майбутнього збільшення особового складу підпільно армії. У серпні та вересні 1943 р. здійснюється часткова мобілізація чоловічого населення до відділів УПА, а сама лісова армія починає будуватися за зразком регулярних збройних сил. В ідеалі, партизанські групи мали перетворитися на законспіровану регулярну армію, яка могла б у вигідний момент підняти загальнонаціональне повстання і усунути окупаційні війська з території України. Проте, на стадії формування і підпільної діяльності УПА не могла цілком уподібнюватися до регулярних збройних сил. Підполковник УПА І.Бутковський («Гуцул»), перебуваючи на еміграції, писав: «Поділ на стосовані в регулярних арміях чітко окреслені одиниці й роди військ, не міг мати примінення в УПА на цьому етапі

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 256, арк. 183.

¹⁹ Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. XIV.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ Там само. Детальніше про Запілля УПА див.: ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 256, арк. 1-193; спр. 245, арк. 1-64.

боротьби, якщо ця боротьба мала бути успішною. При творенні організаційної структури треба було узгляднити два принципи: збереження єдності і цілеспрямованості всього руху (стратегічна централізація), і забезпечення якнайбільшої оперативності відділів (децентралізація виконності). Збереження цих принципів гарантував територіальний і адміністративний поділ. Із вимог конспірації, зв'язків і постачання треба було дотримуватися адміністративного поділу запровадженого окупантом, вводючи тільки незначні, географічними і тактичними моментами диктовані, корективи»²⁴.

У травні 1943 р., коли від керівництва ОУНСД усувають М.Лебеда і фактичним керівником організації стає Р.Шухевич, як голова Бюро Проводу ОУНСД, він щоразу активніше долучається до проблем розбудови УПА разом із групою військових фахівців, що свого часу отримали якісну підготовку в польській або німецькій арміях. Детально вивчивши ситуацію влітку 1943 р., восени вони розпочали чергову реорганізацію²⁵.

У листопаді 1943 р. було створено нову Головну команду УПА на чолі якої став полковник Р.Шухевич («Тарас Чупринка») та Головний військовий штаб УПА, який з грудня 1943 р. очолив майор О.Гасин («Чарнота», «Лицар»), а з січня 1944 р. майор Д.Грицай («Перебийніс»)»²⁶. Штаб поділявся на сім відділів: I – оперативний (розробляв плани бойових акцій, координував і керував ними з допомогою загальних інструкцій та наказів, готував плани і тактичні заходи для різних фаз боротьби та окремих ситуацій, планував і здійснював керівництво великих рейдів, забезпечував всі території потрібними топографічними картами власного виробництва; підпорядковані цьому відділу старшини для тактичних завдань готували плани партизанської боротьби великими силами в межах однієї або декількох Генеральних воєнних округ, а також, у випадку необхідності, перетворення діючих партизанських сил на фронтові частини та формування регулярних фронтів), II – розвідувальний (концентрував і аналітично опрацьовував увесь розвідувальний та контр розвідувальний матеріал, який надходив з різних розвідувальних структур підпілля), III – тилловий (виконував, з допомогою відповідних структур підпілля, завдання забезпечення озброєнням, обмундируванням і санітарною опікою повстанських відділів; відповідав за реєстр усіх видів зброї та

²⁴ Бутковський І. Організаційна структура УПА // До зброї. – Вип. 24 (37). – вересень 1954. – С. 26.

²⁵ ГДА СБУ, ф.2, оп.110, спр. 2, т.6, арк. 112.

²⁶ Содоль П. Старшинські кадри УПА // Український визвольний рух. – Зб. 3. – Л., 2004. – С. 241.

боєприпасів, що використовувалася в УПА, створення централізованих складів для постачання повстанців; організовував підпільне виробництво одягу, взуття, продуктів харчування, перев'язочних матеріалів тощо; облаштував стаціонарні підпільні госпіталі), IV – організаційно-персональний (опрацьовував організаційні схеми, здійснював реєстр особового стану повстанських відділів, розпоряджався старшинськими кадрами, полагоджував особисті справи), V – вишкільний (готував програми та інструкції вишкіль, уніфіковані програми старшинських і підстаршинських шкіл, забезпечував вишкільні відділи інструктивним, методичним і підручковим матеріалом, здійснював переклади іноземних військових підручників, статутів тощо), VI – політвиховний (визначав мету боротьби, проектував політичну тактику, обґрунтовував необхідність збройного виступу, займався політичним та ідеологічним вихованням повстанців, пропагандою серед українського населення і серед противників), VII – військово-інспекційний (безпосередньо підпорядковувався головному командирові УПА, виконував функції контрольного органу на всій території діяльності повстанських відділів)²⁷. Шефові ГВШ УПА підпорядковувалася служба зв'язку УПА і Центральний технічний зв'язок (ЦТЗ), які забезпечували контакти з Головним командиром УПА, командирами Груп УПА, що оперували на території окремих Країв, керівниками штабів і окремих відділів²⁸.

Специфікою роботи ГВШ УПА та ГК УПА була їхня децентралізація та постійна зміна місця знаходження і робота винятково із поточними документами (всі архівні матеріали зберігалися в спеціальних архівах-криївках, менш важливі папери – знищувалися)²⁹.

У період реорганізації до складу УПА було включено відділи створеної в Галичині УНС, що посилило лісову армію приблизно на 5 – 6 тисяч чоловік³⁰. 18 грудня 1943 р. Р.Шухевич підписав наказ № 2/43 «Про формування Української Збройної Сили», яким започаткував процес уніфікації та злиття УПА з УНС в єдину Повстанську армію³¹.

Значний чисельний ріст УПА й часткова розконспірація структур ОУНСД вимагали чіткого розподілу функцій між «фронтом» – бойовими підрозділами УПА та «запіллям» – військово-адміністративними структурами базованими на мережі ОУН. З

²⁷ Содоль П. Старшинські кадри УПА. – С. 241.

²⁸ Бутковський І. Організаційна структура УПА. – С. 28.

²⁹ Кентій А. Українська повстанська армія в 1944 – 1945 рр. – К., 1999. – С. 27.

³⁰ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – С. 339.

³¹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 60, арк. 217-217 зв.

цією метою було прийнято наступні кроки: Краї ОУНСД – ПЗУЗ, ЗУЗ, ПдСУЗ, СУЗ мали розгорнутися у військово-адміністративні структури під назвою Генеральні воєнні округи (ГВО). На території кожного Краю або ГВО мала оперувати окрема Група УПА (УПА-Північ, УПА-Захід тощо). ГВО мали, в свою чергу, включати оперативно-територіальні угруповання – Воєнні округи (ВО). На території кожної ВО передбачалося оперування відповідної Групи УПА (криптоніми ВО і криптоніми Груп УПА мали співпадати, наприклад, ВО «Турів» і Група «Турів» тощо) на чолі з оперативно-територіальним командуванням. До складу ВО, як нижчі військово-адміністративні структури запілля, повинні були належати військові надрайони, військові райони, військові підрайони, кущі та станиці, які утворювалися на основі існуючої мережі ОУНСД. На території кожного надрайону, району чи підрайону повинні були оперувати відповідні підрозділи УПА. Проте, слід підкреслити, що система військових надрайонів, районів і підрайонів існувала лише в запіллі на ПЗУЗ. На території ЗУЗ усі функції запілля виконувала мережа ОУНСД. Відділи ж УПА, які оперували на схід від колишнього радянсько-польського кордону 1939 р. (тобто на Центральній Україні) спиралися на структуру запілля або мережі ОУНСД сформованих на ПЗУЗ і ЗУЗ, оскільки рівень розвитку структур ОУНСД на ПдСУЗ і СУЗ не дозволяв здійснювати повноцінного забезпечення повстанських підрозділів.

На зламі 1943—1944 рр. територія діяльності УПА розповсюджувалася на три Краї або Генеральні воєнні округи (в системі територіального поділу мережі ОУН і запілля): Група УПА-«Північ» (на зламі 1943-1944 рр. охоплювала Волинь, Західне Полісся, Житомирщину, Північно-Західну Київщину), Група УПА-«Захід» (охоплювала територію Галичини, Карпат, Буковини, Закарпаття, Холмщини, Грубешівщини, Томашівщини, Любачівщини), Група УПА-«Південь» (охоплювала територію сучасної Хмельницької, Вінницької, частково Черкаської та Кіровоградської областей)³².

На основі окружної групи УПА «Тютюнник» (яка входила до складу крайової Групи УПА-Північ і оперувала на теренах Житомирщини) планувалося розгорнути нову крайову Групу УПА-«Схід» із завданням діяти на території Чернігівського й Сумського Полісся. Проте там, судячи із документів нещодавно віднайдених і опублікованих Г.Івануценком, перебували лише дрібні рейдуючі відділи УПА й

---

³² Содоль П. Старшинські кадри УПА. – С. 239.

декілька невеличких місцевих боївок³³.

Кожна Група УПА, яка охоплювала територію окремої ГВО або Краю мала свого командира та Крайовий військовий штаб (КВШ). Структура КВШ повністю дублювала структуру ГВШ. Крайові штаби мали ті самі відділи за винятком ЦТЗ і виконували аналогічні функції на території відповідних Країв, а у випадку пошкодження зв'язку з ГВШ, повинні були діяти в автономному режимі³⁴.

На початку 1944 р. командирами крайових Груп УПА було призначено – Д.Клячківського («Омелян Кримський», «Клим Савур», «Старий», «Кошіль», «Охрім») в УПА-«Північ», В.Сидора («Ростислав Вишитий», «Шелест», «Конрад», «Крегул», «Кравс») в УПА-«Захід», В.Кука («Леміш», «Ле», «Медвідь», «Коваль») в УПА-«Південь»³⁵.

Генеральні воєнні округи (Краї) поділялися на Воєнні округи (ВО)³⁶. В УПА-«Захід» ВО поділялися на Тактичні відтинки (ТВ), а в УПА-«Північ» ВО включали військові надрайони, військові райони та підрайони. Воєнна округа була тим щаблем на якому починалося безпосереднє керівництво збройною боротьбою та бойовими акціями окремих відділів УПА. Кількість повстанських відділів на території ВО визначалася кількістю населення, його настроями, величиною території, умовами конспірації, наявністю старшин та доцільністю. Всі відділи, що оперували на території Воєнної округи, як ми зазначали вище, створювали окружну Групу УПА.

В ідеалі, на території ГВО (Краю) мали дислокуватися та діяти повстанські групи, які чисельністю та структурою повинні були відповідати армійському корпусові, на території ВО — Група УПА чисельністю рівна дивізії, надрайону — батальйону (куреня), району — роті (сотні), підрайону — взводу (чоти). В Групі УПА-Захід, на території діяльності якої не існувало структур зацілля подібних до Волині та Полісся із військовими надрайонами, районами та підрайонами, для полегшення оперативного керівництва підрозділами влітку 1945 р. було створено Тактичні відтинки (ТВ), якими визначалися межі діяльності окремих повстанських відділів, які оперували на території тієї чи іншої Воєнної округи³⁷.

³³ Детальніше див.: ОУН-УПА на Сумщині. – Т. 1. / Упоряд. Іванущенко Г.М. – К., 2006; ОУН-УПА на Сумщині. – Т. 2. / Автор-упоряд. Іванущенко Г.М. – Суми, 2009.

³⁴ Бутковський І. Організаційна структура УПА. – С. 29-30.

³⁵ Содоль П. Старшинські кадри УПА. – С. 239.

³⁶ Там само.

³⁷ Детальніше див.: Содоль П. Українська повстанча армія 1943-1949. Другий довідник. – С. 171-180.

Військовий штаб Воєнної округи (ВШВО) структурою нагадував КВШ, але не мав у своєму розпорядженні інспекційного відділу і старшин для тактичних завдань. Також іншим був характер роботи ВШВО, який безпосередньо контактував із бойовими відділами³⁸.

На території діяльності крайової Групи УПА-“Північ” на початку 1944 р. існували ВО, на терені яких оперували однойменні окружні Групи: “Турів”, командир Групи Ю.Стельмащук (“Рудий”), включала до свого складу надрайони – «Хортиця» (Луцький), «Степ» (Володимир-Волинський), «Кодак» (Ковельський), Берестейський; ВО “Заграва”, командир Групи – І.Литвинчук (“Дубовий”), включала до свого складу надрайони – «Долина» (Костопільський), «Лісова пісня» (Сарненський), «Гало» (Столинський), «Болото» (Пінський); ВО “Богун” (невдовзі частково переведена до УПА-“Південь”), командир Групи П.Олійник (“Еней”) охоплювала надрайони – «2/2», «Коліно» (Корецький), «3/3» або «Озеро» (Рівненський), «4/4» або «Луг» (Здолбунівський), «6/6» або «Дуб» (Дубнівський), «7/7» (Кременецький); ВО “Тютюнник”, командир Групи Ф.Воробець (“Верещака”), охоплювала військові надрайони – Житомирський, Бердичівський, Андрушівський, Новоград-Волинський, Овруцький, Фастівський³⁹.

У липні-серпні 1944 р., уже під радянською займанщиною, структури підпілля на Волині та Поліссі було змінено. Чотири Воєнні округи були переформовані на три Генеральні округи: північно-західну – керівник І.Литвинчук (“Дубовий”) (охоплювала території Волинської області, північно-західної частини Рівненської області, Берестейщини, Пінщини), північно-східну – керівник Ф.Воробець (“Шигуніч Денис”) (займала території Рівненської області на схід від річки Горинь, Житомирську область і західні частини Київської області), південно-східну – керівник П.Олійник (“Роман”) (обіймала території південної Рівненщини, північної Тернопільщини, Хмельниччини, Вінниччини та Південної Київщини)⁴⁰. Відділи УПА-“Північ” були об’єднані в т. зв. З’єднання груп (ЗГ). Повстанські відділи, які діяли в Воєнних округах “Тютюнник”, “Заграва” й “Тури” були об’єднані в ЗГ “33” (“Завихост”) і ЗГ “44” (“444”). Відділи, що діяли у колишній Воєнній окрузі “Богун” було переведено до складу УПА-“Південь” під криптонімом “Донбас”⁴¹. На зламі 1944-1945 рр. структура підпілля та повстанські сили на Волині та Поліссі були знову реорганізовані. На основі

³⁸ Бутковський І. Організаційна структура УПА. – С. 29.

³⁹ Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. XVII.

⁴⁰ Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 8. – С. 27.

⁴¹ Там само.

Генеральних округ було створено північно-західний край (“Хмельницький”, “Москва”) і північно-східний край (“Одеса”). Межею Країв була річка Горинь. Південно-східна генеральна округа була розділена на дві частини – Рівненську округу та Подільський край. Подільський край (Хмельниччина і Вінниччина) були переведені в організаційному підпорядкуванні Проводу ОУН на Західних українських землях (в Галичині)⁴². Новостворені Краї було поділено на Округи. Північно-західний край (“Хмельницький”, “Москва”) розділено на чотири Округи: Берестейська (“Кричевський”, “100”), Ковельська (“Богун”, “200”), Луцька (“Кривоніс”, “300”), Холмська (“Король Данило”, “400”). Північно-східний край (“Одеса”) розділили на три Округи: Сарненська (“А”), Житомирська (“Б”, “4444”), Білоруська (без криптоніму і без шифру, невдовзі була прилучена до Сарненської округи). Відділи УПА-“Північ” і далі перебували у з’єднаннях Груп “33” і “44”⁴³. Протягом 1945-1946 рр. курені, бригади і сотні УПА-“Північ” були розформовані, а особовий склад переданий структурам ОУН у збройне підпілля⁴⁴.

Генеральну воєнну округу (Край) на території якої оперувала Група УПА-Захід на початку 1944 р. було поділено на шість Воєнних округ: 1— охоплювала місто Львів та найближчі околиці, 2 — Львівську область і Любачівщину, Холмщину, Томашівщину, Підляшшя, 3 — обіймала центральні і південні райони Тернопільської області, 4 — Станіславівську і Чернівецьку області, 5 — Дрогобицьку область, 6 — Пермишльщину та Лемківщину⁴⁵.

Згодом структура Воєнних округ була реорганізована наступним чином: ВО 1 “Башта” (на її теренах оперувала Група «Башта», командир В. Харків — «Хмара»), охоплювала територію міста Львова й прилеглих околиць; ВО 2 “Буг” (на її теренах оперувала Група «Буг», командир О.Линда «Ярема», а з червня 1944 р. – В.Левкович “Вороний”) охоплювала територію Львівської області; ВО 3 (на її теренах оперувала Група «Лисоня», командир О. Польовий — «Остап», а з вересня 1944 р. — В. Якубовський — «Бондаренко») займала територію центральних і південних районів Тернопільської області; ВО 4 (на її теренах оперувала Група «Говерла», командири І. Бутковський — «Гуцул», М. Твердохліб — «Грім») займала Івано-Франківську область і Північну Буковину; ВО 5 (на її теренах оперувала Група «Маківка», командир І. Белейлович — «Дзвінчук») охоплювала територію Дрогобицької області;

⁴² Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 8. – С. С. 33.

⁴³ Там само. – 33-34.

⁴⁴ Там само. – С. 43.

⁴⁵ Бутковський І. Організаційна структура УПА. – С. 31.

ВО 6 (на її теренах оперувала Група «Сян», командир М. Онишкевич — «Орест») охоплювала українські етнічні землі Надсяння і Лемківщини в сучасній Польщі; ВО 7 «Сучава» (мала охоплювати терени Південної Буковини і Мармарощини, однак перебувала в стані організації, командира групи не було призначено, реально існував лише ТВ «Буковинський»); ВО 8 «Срібна» (мала охоплювати терени Закарпаття, але існувала лише номінально, командира групи не було призначено)⁴⁶.

Наступна реорганізація структури ГВО в Галичині відбувалася впродовж вересня – листопада 1944 р. В ході її реалізації було ліквідовано ВО 1 «Башта» (наказ командування УПА-«Захід» № 7/44 від 1 вересня 1944 р.). Її відділи і територія вливалися до ВО 2 «Буг» й ВО 6 «Сян» (наказ командування УПА-«Захід» № 9/44 від 25 листопада 1944 р.). Саму ж ВО 6 «Сян» згодом перетворили на Тактичний відтинок «Сян» у складі ВО 2 «Буг»⁴⁷.

У 1945 р. Генеральну воєнну округу, на території якої оперувала крайова Група УПА-«Захід», вкотре було переформовано. Відповідно до наказу крайового командування № 12 від 28 квітня 1945 р., з ВО 2 «Буг» знову виділялася окрема ВО 6 «Сян», що охоплювала територію Закерзоння і перебувала під командуванням М.Онишкевича («Орест»)⁴⁸, натомість до ВО 2 «Буг», якою надалі командував В.Левкович («Вороний»), прилучали територію Миколаївського і Рудківського районів, які раніше входили до ВО 5 «Маківка»⁴⁹. Без територіальних змін продовжувала діяти ВО 3 «Лисоня» на Тернопільщині під командуванням В.Якубовського («Бондаренко»). Території ВО 5 «Маківка», які не відійшли до ВО 2 «Буг», прилучили до ВО 4 «Говерла», яка в документах часто іменувалася ВО «Карпати-Говерла». Командування Групою УПА на її території здійснював М. Твердохліб — «Грім».

Також під час реформування у 1945 р. вся територія на якій оперувала Група УПА-«Захід» була поділена на Тактичні відтинки, які визначали межі діяльності тих чи інших відділів Повстанської армії. Відділи УПА продовжували діяти на території Воєнних округ «Буг», «Лисоня» та «Сян» до 1946-1947 р., після чого перейшли на стан збройного підпілля, об'єднавшись з підпіллям ОУН(Б) у єдиних структурах. У ВО «Карпати-Говерла» повстанські сотні (у кадрованому вигляді) діяли до кінця 1949 р.,

⁴⁶ Содоль П. Українська повстанча армія 1943-1949. Другий довідник. – С. 174.

⁴⁷ Мороз В. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 12. – С. 26-27.

⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 3834, оп. 1, спр. 4, арк. 6.

⁴⁹ Мороз В. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 12. – С. 28.

після чого були, за наказом командування, розформовані, а їхні кадри переведені у збройне підпілля^{50*}.

На території діяльності крайовій Групі УПА-“Південь” формування повстанських відділів розпочалося в серпні 1943 р. Як зазначалося в одному з оунівських звітів: «...літом 1943 року вдалося зорганізувати перші боївки в Київщині, Полтавщині, Вінничині, Дніпропетровщині (...) Під осінь появились боївки на Холодноярщині і Уманщині, почалась підготовка військової роботи на Одещині»⁵¹. Спочатку в регіоні діяла спеціально сформована восени 1943 р. група Повстанської армії “Кодак”. Однак швидкий наступ на зламі 1943-1944 рр. Червоної армії дезорганізував військотоворчі заходи ОУН(Б), не дозволивши розбудувати потужних повстанських структур⁵². В січні-березні 1944 р. сотні групи «Кодак» були поділені між трьома Воєнними округами – “Холодний Яр” (командир М.Свистун “Ясень”), охоплювала території східної Черкащини і Кіровоградщини, “Умань” (командир “Остап”), на території західних районів Черкаської області, “Вінниця” (командир О.Грабець “Батько”), займала територію Вінницької та південні й центральні райони сучасної Хмельницької областей. Після важких втрат у боях із військами НКВС і частинами Червоної армії, у квітні 1944 р. структуру УПА-“Південь” було реформовано. Відділи з усіх ВО були зведені в з’єднання (дивізію) УПА “Холодний Яр” (командири М.Свистун “Ясен”, С.Котик “Вир”, «Докс»). Також до УПА-“Південь” було переведено частину відділів з ВО “Богун”, які отримали назву з’єднання “Донбас” (командир М.Токар “Босота”, “Юда”). Восени 1944 р. всі відділи УПА-«Південь» переформували в з’єднання груп «22» під командуванням М.Свистуна («Ясен») ⁵³.

У першій половині 1945 р., повстанські відділи УПА-“Південь” були частково передані до УПА-“Захід” та УПА-“Північ” (у Групу “Лисоня” та Групу «Богун»). В УПА-“Південь” залишилося тільки з’єднання “Холодний Яр”, яким на той час командував С.Котик. З’єднання складалося із двох десятків мобільних підрозділів по

⁵⁰ Детальніше див.: Содоль П. Українська повстанча армія, 1943 – 1949. Довідник. – Нью-Йорк: Пролог, 1994; Содоль П. Українська повстанча армія 1943 – 1949. Другий довідник. – Нью-Йорк: Пролог, 1995.

* Часті зміни в структурі УПА обумовлювалися не лише оптимізацією управління, але й захистом перед розвідкою противника, який з допомогою своєї агентури детально вивчав структуру Повстанської армії і підпілля ОУН(Б) і вже в 1945 р. володів доволі детальною інформацією з цього приводу (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 3, арк. 199-215).

⁵¹ Український здви́г: Наддніпрянина. 1941 – 1945. – С. 157.

⁵² ЦДАВО України, ф. 3837, оп. 1, спр. 6, арк. 48-50.

⁵³ Там само, спр. 2, арк. 1-33.

20-30 повстанців у кожному. Наприкінці 1946 р. ці підрозділи були переведені у підпільну мережу ОУН(Б) й припинили боротьбу партизанськими методами⁵⁴.

***

Надзвичайно своєрідним було запілля (тил) УПА*. Як ми зазначали, на Волині та Поліссі з осені 1943 р. і впродовж 1944 р. мережа бандерівської ОУН була перетворена на запілля УПА. На Галичині оунівська підпільна мережа відіграла роль запілля для повстанців не підпорядковуючи своїх структур повстанському командуванню.

На Волині і Поліссі комендант запілля УПА і член Головної команди УПА Р.Волошин («Горбенко») очолював усю мережу ОУН(Б). Йому, як ми вже згадували, підпорядковувалися референтури: організаційно-мобілізаційна, суспільно-політична, Служби безпеки, господарча, зв'язку, Українського червоного хреста та цивільна адміністрація, яку повстанці почали створювати з осені 1943 р. у місцевостях звільнених від німецьких окупантів.

Досліджуючи проблему створення і функціонування запілля УПА на Волині та Поліссі сучасний український вчений О.Вовк обґрунтовано відзначає: «Умови недоторканності Запілля в другій половині 1943 р. створювалися тільки тимчасово і головним чином у лісових місцевостях: Кременеччина (Антонівецька республіка), Кореччина (північна частина), Володимир-Волинщина («Січ»), Ковельщина (Скулинські ліси), Колківщина («Колківська республіка»), Степанщина–

⁵⁴ Детальніше див.: Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 8. – С. 13-55.

* Запілля УПА на Волині і Поліссі присвячено низку фундаментальних досліджень, статей і збірників документів: Ковальчук В. Документальні джерела про діяльність політичних (суспільно-політичних) референтур мережі ОУН(б) і запілля УПА на північно-західних українських землях (друга половина 1943 – перша половина 1944 рр.) // Український визвольний рух. – Зб. № 5. – С. 135-152; Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941–1944 рр.). – Торонто – Львів, 2006; Стародубець Г. Генеза українського повстанського Запілля. – Тернопіль, 2008; Стародубець Г. Суспільно-політичні чинники формування морально-психологічного клімату у повстанському запіллі (1944 – 1945) // Український визвольний рух. – Зб. 11. – Л., 2007. – С. 119-137; Стародубець Г. Самооборона, як одна з важливих функцій діяльності повстанського запілля (1944 – перша половина 1945 рр.) // Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей. – Вип. 9. – Ч. 2. – К., 2005. – С. 478-487; Стародубець Г. Феномен українського повстанського запілля. // Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей. – Вип. 10. – Ч. 2. – К., 2006. – С. 115-124; Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та Запілля 1943-1944. Документи і матеріали. / Упоряд.: О.Вовк, І.Павленко. – К. – Торонто, 1999; Літопис УПА. Нова серія. – Т. 8. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944 – 9146. Документи і матеріали. / Упоряд.: О.Вовк, С.Кокін. – К. – Торонто, 2006. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. Мережа ОУН(б) і Запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 – грудень 1943 рр.). / Упоряд. В.Ковальчук. – К. – Торонто, 2007; Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14. УПА і Запілля на ПЗУЗ 1943 – 1945. Нові документи. / Упоряд.: В.Ковальчук, І.Марчук. – К. – Торонто, 2010.

Деражненщина. З цієї причини оперативно-територіальне командування, а зокрема штаби УПА, були рухливими, частково розосередженими і певною мірою законспірованими. Командування груп перебувало здебільшого по хуторах і селах названих місцевостей.

Політично-пропагандистська робота на охоплених повстанським і підпільним рухом територіях провадилася, окрім інших засобів, шляхом поширення періодичних і неперіодичних видань, які друкувалися в підпільних виданнях крайового проводу та військових округ. Керували виданнями політично-пропагандистської літератури суспільно-політичні референти Запілля за участю виховників УПА. Для підготування серійних видань було зорганізовано сталі пропагандистські осередки (Українська Пресова Служба – УПС в УПА), прив'язані організаційно до підпільних друкарень (технічних відділів). Військову пресу УПА на ПЗУЗ у 1943 р. представлено декількома періодичними виданнями: журнал «До зброї» ГК УПА (друкувався на території ВО «Заграва»), гумористичний журнал «Український перець» (територія Здолбунівського військового надрайону у ВО «Богун»), газета «Інформатор» (територія Володимир-Волинського військового надрайону у ВО «Гурів»)⁵⁵.

Характеризуючи взаємини між бандерівською ОУН, як підпільною політичною організацією, та створюваною нею понадпартійною Повстанською армією, згадуваний нами вище підполковник УПА І.Бутковський («Гуцул») писав: «Побіч УПА як політично-збройною формацією діє на цих самих теренах широко розгалужена політична організація ОУН. Між тими двома чинниками мусіла бути забезпечена гармонія, зокрема на тому щаблі, де починалася практична дія. Такими відповідаючи ми собі щаблями була Воєнна округа УПА й область в структурі ОУН.

Роля і функції ОУН не обмежувалися тільки до функції політичної партії. Крім тої, яка зосереджувалася головно в пропагандивній, а частинно і в організаційній референтурах, вона всіма іншими референтурами виконувала ще іншу – адміністративну функцію. Зокрема по заснуванню УГВР вона перебрала і ролю адміністративного апарату всього визвольного руху.

Пов'язання, яке було застосоване на цьому щаблі, було компромісом між апартійністю УПА і конечністю такого пов'язання. Командир ВО входив у склад обласного проводу ОУН з правом вирішального голосу. Він мусів орієнтуватися в усій роботі ОУН, а зокрема у функціонуванні її адміністративного апарату, що був разом таким же апаратом Воєнної округи. З другого боку, респектуючи вище

---

⁵⁵ Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. XVIII.

згадану апартійність УПА, а зокрема беручи до уваги випадки, що на постах командирів ВО були люди, які або нічого спільного з ОУН не мали, або належали до іншого її відламу, обласний провід ОУН міг тільки висловлювати свої побажання щодо переведення чи занехаяння бойових акцій. Права видавання доручень чи наказів провід ОУН у відношенні до УПА не мав. (...) Дальшими щаблями в побудові ОУН були округа, повіт, район і станиця. Починаючи від округи до району включно, в керівних клітинах на цих щаблях були люди, що в організаційній номенклатурі називалися військовими референтами даного проводу. В УПА їх називали організаційно-моблізаційними, або коротше «оргмобами». (...) Їхніми діловими зверхниками в своїх ділянках були два начальники відділів штабу ВО, а саме: організаційно-персональний і тилловий. (...) По лінії організаційно-персонального відділу ВШВО до «оргмоба» належало: провадити реєстр військовозобов'язаного елемента в своєму терені, вишукувати потрібних в УПА фахівців, поповняти добровольцями zdeкомплектовані відділи, чи давати новобранців до новосформованих. По лінії тилового відділу штабу: магазинувати зброю та амуніцію й постачати нею відділи, в співпраці з господарським референтом ОУН – налаштувати прохарчування відділів, організувати й магазинувати медикаменти, організувати й постачати медикаментами шпиталі, дбати про організування виробничих верстатів»⁵⁶.

Типову для другої половини 1943 р. на Волині ситуацію із організацією виробництва у повстанському Запіллі подає звіт із Шацького району («Ринок»), Ковельського надрайону («Кодак») Волинської області (ВО «Турів») за листопад 1943 р.: «Промисловість. Зорганізовано: 1). В с. Грабове гарбарню, в якій продукція трьохтижнева – шкір овечих 75 шт., трьохмісячна продукція – шкір телячих 75 шт. Затруднено тут 2 фахові сили і 2 допоміжні змінні; 2). Круподерню в с. Смоляри-Світязькі, продукція тижнева – 21 мішок, забруднено 1 фахову силу і 4 допоміжні змінні; 3). Чоловічу кравецьку майстерню (кустарна) в с. Самійличах, тижнева продукція – 20 фуфайок, забруднено 3 фахові сили; 4). Жіночу кравецьку артіль в с. Грабове, тижнева продукція – 21 пара білизни, затруднено 3 фахові сили; 5). Оліярню в с. Залісся, тижнева продукція – 84 літ., забруднено 1 фахову силу і з допоміжні сили»⁵⁷.

⁵⁶ Бутковський І. Організаційна структура УПА. – С. 33.

⁵⁷ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. – С. 139.

Крім того Запілля УПА або мережа ОУН(Б) на Волині та Поліссі мали сітку власних нестационарних збройних формувань – Самооборонних кущових відділів (СКВ) і боївок Служби безпеки (БСБ). На території Галичини і Західного Поділля до них додавалися ще т. зв. Адміністративні боївки (АБ)⁵⁸.

СКВ склалися із боєздатних чоловіків одного або декількох сіл, організованих у відповідний відділ для охорони власних поселень перед червоними партизанами, німцями, угорцями, поляками, бандами мародерів і дезертирів⁵⁹. Ночами відділи СКВ вишколювалися відповідними військовими фахівцями з ОУН(Б)⁶⁰. Зброю члени СКВ переховували у власних домівках чи господарстві. Інколи повстанське командування залучало відділи СКВ із навколишніх сіл для більших військових операцій. СКВ також розглядалися як безпосередній кадровий резерв УПА⁶¹. Особливо позитивно Самооборона зарекомендувала себе в тих районах де не було великих лісових масивів, а, відтак, не могли дислокуватися стаціонарні повстанські відділи⁶².

В інструкціях самооборонним відділам командування Повстанської армії вказувало: «Перед командантом села може стати два роди оборони: 1) боронити село поки всі вийдуть з села. 2) коли треба битися за село. До цього можуть змусити нас вороги несподіваним наскоком На село, або коли є наказ проводу боротись за всяку ціну.

Упланувати самооборону треба починати з того, що командант запілля мусить зазнайомитися з місцями підступу до села, поземеллям, організувати точки самооборони, зв'язку з сусідами, розвідку»⁶³.

Повстанське керівництво хотіло бачити кожне українське село і кожну хату фортецею, придатною для оборони перед противником, а також покладало на комендантів СКВ масштабні розвідувальні завдання, організацію зв'язку тощо. Відділи СКВ, при потребі, мали координувати власну діяльність в межах свого району, для чого окрім сільських комендантів визначалася районні коменданти самооборони. Загалом всю бойову діяльність СКВ на території ВО контролював командир і Військовий штаб ВО. Відомо, що інколи відділи самооборони нараховували по 30-50 осіб (що дорівнювало за кількістю повстанській чоті), які

⁵⁸ Мороз В. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 12. – С. 24.

⁵⁹ Бутковський І. Організаційна структура УПА. – С. 33.

⁶⁰ Для прикладу, наведемо інформацію про Костопільський і Сарненський надрайони, де наприкінці 1943 р. постійний вишкіл проходило 5770 і 4700 осіб із СКВ відповідно (Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 249).

⁶¹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 462-464.

⁶² Бутковський І. Організаційна структура УПА. – С. 35.

⁶³ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 13-14.

об'єднувалися в т. зв. самооборонні (теренові) сотні⁶⁴. У серпні – жовтні 1944 р. на території Комарнівського району ВО «Буг» навіть мав випадок об'єднання місцевих СКВ у «Повстанчу групу імені Перуна», яка налічувала 150 багнетів⁶⁵.

Військовим штабам ВО підпорядковувалися також Адміністративні боївки. АБ, здебільшого, забезпечували поточну діяльність підпілля ОУН(Б) і Запілля УПА: охороняли друкарні, супроводжували важливі вантажі, допомагали в створенні підпільних складів і криївок, брали участь у бойових акціях відділів УПА, СКВ або БСБ на певній території⁶⁶.

Чисельність БСБ сягала 10-20 бойовиків на один адміністративний район. Хоча їхнім головним завданням було здійснення розвідувальних і каральних функцій, інколи бойовики з БСБ залучалися до масштабних повстанських акцій⁶⁷.

Специфічною структурою, чимось середнім між Повстанською армією та СКВ були Відділи особливого призначення (ВОП). Здебільшого це були окремі чоти (20-40 осіб на район), які діяли на напівстаціонарних засадах, тобто за наказом військового референта або керівника СБ ОУН(Б) району вони здійснювали диверсійно-бойові акції на території свого району. ВОПи, на відміну від СКВ, могли проводити «зачіпні» акції, деякий час перебувати в лісі, але, на відміну від відділів УПА, ВОПи використовувалися тільки на території району своєї дислокації⁶⁸.

***

Для УПА, як і для будь-якої армії, що діяла партизанськими методами боротьби, важливою проблемою було утримання дисципліни особового складу⁶⁹. Намагаючись наслідувати регулярні війська повстанське командування в 1943-1944 рр. створило декілька карних відділів⁷⁰ у яких відбували покарання вояки, зловлені на порушенні дисципліни. З вересня 1943 р., для підтримки дисципліни в повстанських лавах, було сформовано Військово-польову жандармерію (ВПЖ) УПА, а для вирішення кримінальних справ у Запіллі – поліцейні станиці⁷¹.

⁶⁴ ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 46, арк. 154.

⁶⁵ Мороз В. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 12. – С. 24.

⁶⁶ Там само; Стародубець Г. Самооборона, як одна з важливих функцій діяльності повстанського запілля (1944 – перша половина 1945 рр.) // Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей. – Вип. 9. – Ч. 2. – К., 2005. – С. 486.

⁶⁷ Ковальчук В. Діяльність ОУН(Б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941–1944 рр.). – С. 175-181; ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 238, арк. 34.

⁶⁸ Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 8. – С. 23.

⁶⁹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14. – С. 358.

⁷⁰ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 8. – С. 624-625.

⁷¹ Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. XXI.; ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 29, арк. 1-9.

У відповідності до «Інструкції» з організації Військово-польової жандармерії УПА (документ не датований) створення ВПЖ було викликане самими обставинами життя: «Жорстока революційна дійсність вимагає суворих законів, порядків, від виконання яких залежить досягнення Великої Мети. Вороги, що оточують нас, намагаються всіма силами підірвати нашу боротьбу з середини, засилають в ряди борців шпигунів. Провокаторів, диверсантів. Боротьба з цими ворогами є боротьбою за усіх Нашої Справи. (...) Наглядати за дотриманням революційних загонів та порядків в УПА покликається Військово-польова жандармерія»⁷². Структура ВПЖ загалом дублювала всю структуру Повстанської армії. При штабі кожної Групи УПА створювалася комендатура ВПЖ групи, яка включала коменданта, його заступника, слідчих писаря і «необхідну кількість жандармів»⁷³. Окремо створювалися станиці ВПЖ при загонах УПА, які контролювали всі відділи, які входили до складу того чи іншого загону⁷⁴. «Інструкції» чітко визначали обов'язки всіх структур ВПЖ, вказували за яких обставин службовці жандармерії мають право на обшуки та арешти, яких норм мають дотримуватися під час проведення слідства⁷⁵.

Згодом завдання і повноваження жандармерії були дещо відкориговані. Згідно з «Правилами» для ВПЖ, затвердженими 16 січня 1944 р., жандармерія повинна була підпорядковуватися командирові того чи іншого відділу й мала право діяти не тільки в рамках відділу, але й на території дислокації повстанських сил:

«1. Жандармерія перевіряє і перепитує всіх осіб, замічених у шкідливій діяльності серед війська, як таких, що сіють паніку, підривають довіру до проводу і командирів, поповнюють вчинки шкідливі для населення, для війська і т. д.

2. Переловлює дезертирів і видає відповідні кари, що встановлені командуванням УПА.

3. Допильновує порядку під час постою. Уважають, щоби повстанці після зазначених годин не вешталися поза своїми квартирами. Таких переловлює і відставляє до командира сотні, вимагаючи при цьому відповідної кари, яку вимірює сама жандармерія.

4. П'яних і тих, що невідповідно заховується серед населення, жандармерія має право притримати і відповідно покарати.

---

⁷² ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 61, арк. 4.

⁷³ Там само, арк. 5.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Там само, арк. 5-7.

5. Переслуховує всіх притриманих, цивільних і військових осіб. Рішає чи придержаного відпустити, чи покарати.

6. Розглядає справи цивільних одиниць, які поповнили щось на шкоду іншого. Карає винних.

7. Кари стосувати відповідно до провини. До військових стосувати всі роди кар, що застосовуються в рядах УПА, включно до кари смерти.

Карою смерти карати:

а) За дезерцію, б) За зраду військової тайни, в) За страчену зброю, г) За розкладову роботу та сіяння паніки серед війська, д) За крадіж, е) За свідоме діяння на шкоду населення, є) За надмірне вживання алкоголю, ж) За невиконання наказів»⁷⁶.

Відомі випадки, коли ВПЖ абсолютно рішуче розправлялася з дезертирами, як, наприклад, з козаками із відділу «Буланого». Під час невдалого рейду на схід у листопаді 1943 р. відділ почав розкладатися. Командування вжило «крутих» дисциплінарних заходів: «Дезертирів суджено і 24-ох розстріляно враз із сотенним [Буланім] і бунчужним Жуком»⁷⁷. Також у листопаді 1943 р. дезертира «Ризиканта» із загону імені Колодзінського, за втечу, деморалізацію повстанців і зраду повстанського руху було покарано смертю «через відрубання голови перед загоном»⁷⁸. Хоча задокомунталізовано також чимало фактів, коли дезертирів карали значно гуманніше⁷⁹.

Під час боротьби в умовах радянської дійсності Повстанська армія, під пресингом сталінської військово-поліційної машини, змушена була остаточно відмовлятися від окремих атрибутів регулярного війська. Відтак, жандармерія УПА, проіснувавши до червня 1945 р., була розформована й передала свої функції СБ організаційної мережі ОУН(Б)⁸⁰.

***

Упродовж 1944 р. в Повстанській армії було сформовано також свою розвідувальну та контррозвідувальну службу⁸¹. Згідно з «Інструкціями розвідувально-контррозвідувальної служби» за 1944 р. передбачалося створення при штабах Груп

⁷⁶ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 406-408.

⁷⁷ Там само. – С. 346.

⁷⁸ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14. – С. 295.

⁷⁹ Там само. – С. 303; Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 385-393.

⁸⁰ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 1, арк. 61-65.

⁸¹ Детальніше про розвідувальну службу в УПА див.: Веденєєв Д. Розвідувальне забезпечення в Українській повстанській армії (1943-1949 рр.) // Воєнна історія. - № 5 – 2008. – С. 13 – 28.

УПА Розвідчих відділів (РВ) у складі шефа РВ, секретаря, керівника зв'язку, агентів⁸². Шеф РВ мав цілковито підпорядковуватися командирі Групи, здійснював формування й особисте курівництво РВ, організовував мережу агентури на території діяльності Групи і в прилеглих регіонах, організовував і керував розвідувально-диверсійними відділами тощо⁸³. На рівні окремих загонів УПА створювалися Агентурні станиці (АС) у складі керівника, заступника, секретаря. Керівництво АС забезпечувало діяльність агентури у окремих відділах УПА, в мережі підпілля ОУН(Б), проводило первісні допити запідозрених у шпигунстві, дезертирів тощо⁸⁴. Агентура РВ і АС поділялася на дві категорії – «Розвідчі агенти» і «Контррозвідчі агенти», які своєю діяльністю мали охопити всі території і структури, які цікавили командування армії⁸⁵. Окремо шефу РВ підпорядковувалися розвідчо-диверсійна група (ЗДГ), яка могла складатися з 3-12 осіб. РДГ використовувалися для здійснення глибоких рейдів з метою розвідки і створення агентурної мережі, проведення терористичних, диверсійних і саботажних акцій, викрадення цінних для розвідки осіб із середовища противника, організації повстанського руху на нових територіях тощо⁸⁶.

---

⁸² Літопис УПА. Нова серія. – Т. 8. – С. 338.

⁸³ Там само. – С. 339.

⁸⁴ Там само. – С. 339-340.

⁸⁵ Там само. – С. 341-342.

⁸⁶ Там само. – С. 342-343.

Додаток 3

Бойові підрозділи УПА

Базовою тактичною одиницею в УПА була сотня (рота), яка складалася із трьох чот (взводів), що поділялися на три (інколи чотири) рої (відділення). Чисельність особового складу в сотнях коливалася в межах 80–200 осіб. Протягом 1943 – 1944 рр. спостерігалася тенденція до об'єднання окремих сотень у більші частини й з'єднання – курені (батальйони), загони (полки), бригади. Як правило, курінь складався з 2–4 сотень чисельністю особового складу 200–500 чоловік. Загони формувалися із 2–4 куренів і налічували від 600 до 2,5 тисяч повстанців. Бригади, зазвичай, чисельно дорівнювали сотні або куреню. Також передбачалося можливе об'єднання всіх бойових одиниць Воєнної округи в т. зв. З'єднання груп¹.

Потрібно наголосити, що бойова вартість окремих сотень УПА була зовсім різною навіть не зважаючи на те, що вони створювалися за чітко визначеними схемами. На відміну від регулярних армій, де особистість значною мірою нівелюється, в армії партизанській величезну роль відігравала індивідуальність командирів і бойовий дух особового складу. Сотні з однаковим озброєнням і однаковою кількістю особового складу могли абсолютно по-різному поводити себе в бойових умовах.

Усі відділи (сотні) окремо взятої Групи підпорядковувалися безпосередньо командирів Групи. Тільки за його наказом могло відбуватися об'єднання сотень у курені або загони для здійснення масштабних бойових операцій. Під час об'єднання командирами куренів призначалися найбільш досвідчені командири сотень, які входили в курінь. Об'єднання сотень у курені без наказу командира Групи допускалося лише у випадку необхідності спільної оборони декількох сотень перед наступаючим противником. Як окремі бойові одиниці курені діяли тільки у виняткових випадках.

За наказом командування Групи сотні постійно передислоковувалися в межах Округи. Це здійснювалося з метою досягнути такого рівня орієнтації на місцевості,

---

¹ Детальніше про тактичну побудову УПА див.: ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 45, арк. 1-106; Содоль П. Українська повстанча армія, 1943-1949. Довідник. – Нью-Йорк: Пролог, 1994; Содоль П. Українська повстанча армія 1943-1949. Другий довідник. – Нью-Йорк: Пролог, 1995; Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. XIX.; Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 8. – С. 14.

щоб кожен повстанець у будь-якому районі своєї Воєнної округи почувався як вдома. Також бралася до уваги необхідність привчати сотні до постійного маневрування і ведення бою в найрізноманітніших рельєфно-географічних умовах².

Найбільшим негативом такої тактики боротьби в межах ВО були проблема зв'язку із постійно маневруючими відділами, що дуже часто змушувало сотенних діяти на свій розсуд, у відповідності до ситуації.

Повстанські сили, які восени-взимку 1943 р. діяли на території Волині й Полісся (УПА-«Північ»), за даними дослідників П.Содоля й О.Вовка, виглядали так:

Група «Заграва» включала загони (фактично, курені чисельністю 2-3 сотні): ім. Богуна (командир «Ярема», бази в районі Сарн), ім. Остапа (командир «Шавула», бази в районі Березного), ім. Колодзінського (командир «Лайдака», бази в районі Дубровиці), ім. Коновальця (командир «Кора», бази в районі Володимирця), ім. Хмельницького (командири «Боровий», «Острий», бази в районі Костополя), ім. Дорошенка (командир «Вороний», бази в районі Держаного), підстаршинські школи «Хорти» і «Везувій».

До Групи «Турів» належали загони: «Котловина» (командир «Рубашенко», бази в районі Луцька) у складі трьох куренів («ім. Коновальця», «ім. Хмельницького», «Погром»), «Озеро» (командир «Вовчак», бази в околиці Ковеля) у складі трьох куренів («Буг», «Назара», «Голобенка»), ім. Івана Богуна-«Січ» (командир «Лівар», «Сосенко», бази в околиці Володимир-Волинського) у складі трьох куренів («ім. Святослава», «ім. Сагайдачного», «ім. Хмельницького»), а також три підстаршинські школи (при загоні «Січ» школа носила криптонім «Світлана» або ім. Симона Петлюри; при загонах «Озеро» і «Котловина» підстаршинські школи не мали окремих криптонімів).

Командуванню Групи «Богун» підпорядковувалися «Дубенський» курінь (командир «Птах»), «Дубенський II» курінь (командир «Юрко»), «Здолбунівський» курінь (курінний «Ясен»), «Кременецький» курінь (курінний «Бурсак»), а також рейдуючі курені «Кропиви», «Олега», «Крука», окремі сотні і чоти «Макса», «Тополі», «Певного», «Цимбала», «Докса», «Данька» (кінна), «В'юна» (вишкільна), азербайджанська, грузинська, узбецька.

На території ВО «Тютюнник» постійно оперувало з'єднання (силою куреня) «Хмельницький» (командир «Кватиренко») у складі десяти окремих відділів³.

² Бутковський І. Організаційна структура УПА. – С. 35.

³ Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 8. – С. 15-16.

Після реорганізації структур Повстанської армії на Волині та Поліссі на весну 1945 р. там було утворено окремі бригади й загони, які були об'єднані у З'єднання груп (ЗГ). ЗГ «33» / «Завихост» включало шість бригад (чисельністю дорівнювали сотням або куреням):

«Пам'ять Базару» / «ім. Лайдаки» (командир «Ярок»),
 «Жовті Води» / «ім. Острога» (командир «Галайда»),
 «Холмська» / «ім. Мазепи» (командири «Буря», «Ткач»),
 «Соборна Україна» / «імені Вовчака» (командир «Ромб»),
 «Пилявці» / «ім. Байди» (командири «Лисий», «Ігор»),
 «Помста Крут» / «ім. Назара» (командири «Крига», «Верховинець»).

До ЗГ «44» / «444» на весну 1945 р. входило три загони:

«Дорош» (командир «Стальний»),
 «Прилуцький» (командир «Дяченко»),
 «Стародубський» (командир «Кузьма»).

Частина повстанців ЗГ «44» оперувала невеликими боївками (5-20 чоловік) у східних районах Житомирської області⁴.

Командуванню УПА-«Південь» на весну 1944 р., за даними, які зібрав П.Содоль, підпорядковувалося десять куренів (очевидно двосотенного складу): «Саблюка», «Докса», «Довбенка», «Бувалого», «Птаха», «Сторчана», «Мамає», «Лиха», «Макса», «Бистрого»⁵. Влітку 1944 р. в УПА-«Південь» створюють два повстанські з'єднання – «Донбас» і «Холодний Яр». До їхнього складу входять курені (бригади) «Бистрого», «Вира», «Міші», «Коваленка», «Довбенка», «Шаркана», «Шума», «Чернець», «Байди» та окремі сотні й чоти «Андрія», «Голоти», «Ваньки», «Вітра», «Володимира», «Ворона», «Вертуна», «Веремії», «Крука», «Криги», «Кума», «Меча», «Мухи», «Наливайка», «Панька», «Партизана», «Підхмарного», «Пограничного», «Смілого», «Сокола», «Сома», «Тернини», «Тополі», «Хмари», «Чорногори», «Шепила», «Шпали», «Щуки», «Щупака», «Ярошенка» тощо⁶.

Восени 1944 р. повстанські сили Групи УПА-«Південь» були черговий раз реорганізовані. До 200 вояків були переведені в розпорядження ЗГ «44», решта – зведені до ЗГ «22», яке включало з'єднання «Холодний Яр» (командир «Докс») у

⁴ Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 8. – С. 27.

⁵ Содоль П. Українська повстанча армія 1943-1949. Другий довідник. – С. 173.

⁶ Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 8. – С. 28.

складі відділів: «Гамалії», «Гарасима», «Голуба», «Гордієнка», «Карася», «Летуна», «Лугового», «Мамая», «Міші», «Нечая», «Сокола», «Яструба»⁷.

В структурі крайової Групи УПА-“Захід” окремі загони і бригади не створювалися, а найвищою бойовою одиницею впродовж всієї діяльності УПА залишався курінь.

На момент первісного структурного оформлення Української народної самооборони (УНС) в Карпатах (липень-серпень 1943 р.), за словами її організатора О.Луцького («Андрієнка»), вона налічувала п'ять куренів (загальною чисельністю 2 тисячі вояків):

- «Чорні чорти» (командир «Липей»),
- «Трембіта» (командир «Чорнобровий»),
- «Сіроманці» (командир «Яструб»),
- «ім. Кривоноса І» (командир «Шугай»),
- «ім. Кривоноса ІІ» (командир «Омелян»).

У жовтні–грудні 1943 р., за наказом Р.Шухевича, О.Луцький здійснив заходи з розгортання УНС на територію Львівської і Тернопільської областей, де до того існували лише невеликі підвідділи УНС (рої і чоти). На Тернопілля було відправлено одну сотню з куреня «Сіроманці» навколо якої розгорнули два курені, а на Львівщину передислокували сотню з куреня «Трембіта» і на її базі створили також два окремі курені. Таким чином, у грудні 1943 р. (на момент приєднання до УПА) УНС нараховувала 9 куренів чисельністю 5-6 тисяч повстанців⁸.

Від серпня до грудня 1944 р. в УПА-“Захід” існували наступні курені:

Група «Башта» (дислокація ВО 1):

«Холодноярці» (командир «Град»), «Переяслави» (командир «Дністер»)*.

Група «Буг» (дислокація ВО 2):

«Гонти» (командир «Гонта»), «Дружинники» (командир «Шугай»), «Романовичі» (командири «Вартовий», «Ткаченко»), «Гайдамаки» (командир «Юрченко»), «Льви» (командир «Дир»), «Журби» (командир «Дир»*), «Галайди» (командири «Ем», «Лис»), «Залізняка» (з листопада 1944 р. — «Месники», командир «Залізник»), «Вовки»

⁷ Содоль П. Українська повстанча армія 1943-1949. Другий довідник. – С. 173; Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 8. – С. 28-29.

⁸ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – С. 336-339.

* З 1 вересня 1944 р. курені Групи «Башта» були передані до Групи «Буг» у зв'язку з ліквідацією ВО 1 «Башта».

* Курінь «Льви» був розбитий у сутичках з фронтовими частинами ЧА і переформований у курінь «Журби».

(командир «Ягода»), «Летуна» (командир «Летун»).

Група «Лисоня» (дислокація ВО 3):

«Бережанський» (командир «Остап»), «Бережанський II» (командири «Бондаренко», «Крук»), «Рогатинський» (командири «Роман», «Яструб»), «Тернопільський» (командир «Чугайстер»), «Чортківський» (командири «Гордієнко», «Бистрий»).

Група «Говерла» (дислокація ВО 4):

«Буковинський» (командир «Перебийніс»), «Перемога» (командир «Степовий»), «Гайдамаки» (командир «Скуба»), «Гуцульський» (командир «Книш»), «Карпатський» (командир «Лісовий»), «Загроза» (командир «Ромко»), «Промінь» (командир «Журавель»); «Скажені» (командир «Різун»), «Бескид» (командир «Довбуш»), «Довбуш» (командир «Гамалія»), «Сивуля» (командир «Іскра»), «Смертоносці» (командир «Благий»).

Група «Маківка» (дислокація ВО 5):

«Бойки» (командир «Трясило»), окремі сотні «Басейн» (командир «Біль»), «Булава» (командир «Зелений»), «Вовки» (командир «Кармелюк»).

Група «Сян» (дислокація ВО 6):

«Лютий» (командир «Євген»), «Лемківський» (командир «Рен»)⁹.

Після реорганізації структур УПА-«Захід» у першій половині 1945 р. від літа 1945 до літа 1947 р. на території Галичини, Прикарпаття і Закерзоння, за даними П.Содоля, функціонували наступні повстанські сотні й курені.

Воєнна округа «Буг»:

Тактичний відтинок (ТВ) «Пліснисько» (№ 11, Золочівський): сотні «Витязі», «Дружинники», «Непоборні», «Русичі»;

ТВ «Климів» (№ 12, Сокальський): сотні «Галайда I», «Галайда II», «Кочовики», «Перебийніс», «Пролом», «Тигри»;

ТВ «Розточчя» (№ 13, Львівський): курені «Холодноярці», «Переяслави»;

ТВ «Асфальт» (№ 14, Городоцький): сотні «Журби I», «Журби II», «Наддніпряці I», «Наддніпряці II»;

ТВ «Яструб» (№ 15, Рогатинський): сотня «Сурмачі».

Воєнна округа «Лисоня»:

ТВ «Серет» (№ 16, Тернопільський): сотні «Бурлаки», «Рубачі», «Сіроманці»;

⁹ Содоль П. Українська Повстанча Армія 1943-1949. Другий довідник. – С. 174-175; Мороз В. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 12. – С. 21-27.

ТВ «Бережанський» (№ 17): сотні «Гайдамаки», «Лісовики», «Холодноярці», «Риболовці»;

ТВ «Стрипа» (№ 18, Чортківський): сотні «Сірі вовки», «Чорноморці»; ТВ «Кам'янець-Подільський» (№ 19 ?): сотня (?) «Кия».

Воєнна округа «Карпати-Говерла»:

ТВ «Чернівецький» (№ 20) не мав власних відділів;

ТВ «Гуцульщина» (№ 21, Коломийський): сотні «Сурма», «ім. Колодзінського», «Дністер», «ім. Богуна», «Березівська», № 61, № 63, 64, 65, 66, 67, 68 (назви сотень невідомі);

ТВ «Чорний ліс» (№ 22, Станіславівський): курені «Підкарпатський», «Дзвони», «Смертоносці», «Сивуля», «Бескид»;

ТВ «Магура» (№ 23, Калуський): сотні «Летуни», «Вітрогони», «Круки», «Рисі», «Бистриця», «Журавлі», «Хорти», «Опришки»;

ТВ «Маківка» (№ 24, Дрогобицький): курінь «Бойки», окремі сотні – «Басейн», «Булава», «Вовки».

Воєнна округа «Сян»:

ТВ «Лемко» (№ 26 Лемківський): курені «Лемківський», «Перемиський»;

ТВ «Бастіон» (№ 27, Любачівський): курінь «Месники» (п'ятисотенного складу);

ТВ «Данилів» (№ 28, Холмщина): курінь «Вовки» (трисотенного складу)¹⁰.

В умовах радянської дійсності, впродовж 1944-1945 рр., застосування куренів для бойових дій проти, військ НКВС, Червоної армії Війська польського та частин Комітету внутрішньої безпеки Польщі виявилось неефективним, через слабе забезпечення повстанців важким озброєнням і боєприпасами, недостатній рівень підготовки старшинського, підстаршинського і стрілецького складу. Вистояти в тривалих боях проти регулярних військ, які застосували артилерію, бронетехніку й авіацію без власного відповідного озброєння та стабільної системи постачання боєприпасів було неможливо. Більш доцільним видавалося оперування окремими сотнями й чотами, які мали вищий ступінь маневреності, не вв'язувалися до затяжних боїв, а діяли винятково партизанськими методами боротьби. Тому впродовж 1945-1946 рр. всі курені УПА розформовуються на сотні та самостійні чоти із заборонаю вести фронтальні бої з противником.

¹⁰ Содоль П. Українська Повстанча Армія 1943-1949. Другий довідник. – С. 177-180.

Додаток К

Витяг з протоколу допиту господарчого куреня «Крука» (І.Климишина) Григорія Мельника¹

25 грудня 1944 р.

«ПИТАННЯ: Чим ви займались в УПА?»

ВІДПОВІДЬ: Перший час в УПА я ніякої роботи не виконував, так як відділ, яким керував «Крук» був ще невеликим. В ньому налічувалось 47-50 осіб. Я тоді перебував у відділі цього «Крука». Прізвища «Крука» я не знаю. В цей час у відділ «Крука», який іменував себе партизанським відділом, надходили продукти від обласного господарчого ОУН, відомого в організації під псевдонімом «Гнат», прізвища його я не знаю. Ці продукти не обліковувались і ніхто відповідальності за них не ніс. Тоді «Крук» доручив мені завідувати цими продуктами в його відділі. Цю роботу я виконував. Через три тижні після мого вступу в УПА, в відділ «Крука» прибув керівник південної групи відомий під псевдонімом «Еней» і він провів відповідну реорганізацію. З його приїздом і відповідно до його розпорядження відділ «Крука» почав називатися не партизанським відділом, а відділом УПА. Начальником відділу постачання при штабі «Енея» був призначений бригадир, який мав організаційний псевдонім «Чорний». Бригадир, у свою чергу, призначив мене керівником постачання відділів під командуванням «Крука». За весь час перебування в УПА я виконував тільки цю функцію.

ПИТАННЯ: Хто такий «Крук»?

ВІДПОВІДЬ: «Крук» це організаційний псевдонім одного з керівних кадрів УПА. «Крук» був курінним УПА і командував трьома сотнями, які входили в систему його куреня. Прізвища «Крука» я не знаю.

ПИТАННЯ: Назвіть командирів відділів УПА, які входили в курінь «Крука»?

ВІДПОВІДЬ: Командиром першої сотні, яка входила в курінь «Крука», був один колишній лейтенант Червоної армії, прізвища й організаційного псевдоніма його не знаю. Командиром другої сотні був також колишній лейтенант Червоної

армії, відомий в УПА під псевдонімом «Голуб», прізвища його теж не знаю. Згодом він навчав підстаршин УПА в школі, яка була створена з ініціативи «Енея». На його місце командиром сотні був призначений учасник УПА відомий під псевдонімом «Нічина», прізвища його я не знаю. Мені відомо, що він походив із с. Угорська Шумського району, куди дуже часто ходив. Командиром третьої сотні УПА в курені «Крука» був такий-собі «Бульба», прізвища якого я не знаю. Походив із с. Жолобин Шумського району, приблизно тридцятилітнього віку, брюнет.

ПИТАННЯ: Із яких відділів складався штаб куреня, яким командував «Крук»?

ВІДПОВІДЬ: Штаб куреня «Крука» складався із трьох відділів, а саме – оперативного, відділу пропаганди та відділу постачання.

ПИТАННЯ: Охарактеризуйте діяльність відділів штабу і назвіть керівників відділів штабу?

ВІДПОВІДЬ: Начальником штабу в курені «Крука» протягом всього часу був його заступник Яскевич Лев – уродженець і мешканець міста Кременця. В УПА він брав участь під псевдонімом «Камінь». Начальником оперативного відділу штабу був спочатку капітан Червоної армії, такий-собі «Бондаренко», уродженець Полтавської області, звідки він мені точно не відомо. Після нього начальником оперативного відділу штаба був підполковник, відомий по псевдоніму «Гордієнко». Завданням оперативного відділу штабу «Крука» було складення оперативних планів. Начальником відділу пропаганди штабу куреня, був активний учасник УПА відомий під псевдонімом «Тимко», прізвища його я не знаю. Разом з «Тимком» по лінії відділу пропаганди працювало ще двоє людей – один пропагандист і машиністка, дружина цього пропагандиста. Прізвищ та імен їхніх я не знаю. Відділ пропаганди проводив велику агітаційну роботу серед учасників УПА. Сам «Тимко» систематично збирав учасників УПА і читав їм різні націоналістичні листівки і літературу. Відділ постачання в системі штабу куреня очолював я – Мельник Григорій Миколайович. До завдань керованого мною відділу входило постачання куреня продуктами харчування і одягом. Мені підпорядковувався завідувач продуктового складу куреня Яскевич, псевдоніма якого я не знаю. Він був мешканцем міста Кременця і, очевидно, доводився якимось родичем заступнику «Крука» Яскевичу, відомому під псевдонімом

«Камінь». Окрім нього мені підпорядковувався завідувач складу обмундирування, відомий в УПА під псевдонімом «Недоля», прізвища його не знаю. Він мешкає в с. Шпиколоси Почаївського району.

ПИТАННЯ: В чиєму підпорядкуванні перебував загін «Крука»?

ВІДПОВІДЬ: Загін, а точніше сказати курінь, під командуванням «Крука» перебував у безпосередньому підпорядкуванні «Енея».

ПИТАННЯ: Хто такий «Еней»?

ВІДПОВІДЬ: «Еней» - це псевдонім одного з активних керівників УПА. Прізвища, імені і по-батькові його я не знаю. «Еней» є керівником південної групи УПА. Звідки «Еней» родом я не знаю.

ПИТАННЯ: Із яких відділів складається штаб з'єднання, яким командує «Еней»?

ВІДПОВІДЬ: В системі штабу південної групи УПА, якою керує «Еней», були наступні відділи: 1. Оперативний відділ; 2. Відділ постачання; 3. Відділ медичної служби; 4. Військова жандармерія; 5. Політичний відділ; 6. Відділ підготовки кадрів; 7. Редакційна колегія.

ПИТАННЯ: Назвіть керівників відділів штабу південної групи УПА?

ВІДПОВІДЬ: Начальником штабу групи УПА був майор червоної армії, відомий під псевдонімом «Голубенко». Зі слів Яскевича мені відомо, що «Голубенко» є мешканцем Ленінграду. Отримавши поранення, він лишився в м. Кременець, де вилікувався і вступив в УПА. «Голубенко» є фактичним замісником «Енея». Начальником оперативного відділу штабу був колишній царський полковник Омелюсик, який мав псевдонім «Поліщук», мешканець м. Почаїв або м. Вишнівець. Начальником відділу постачання був Бригадир. Імені і по-батькові не знаю. В роки німецької окупації, один час був бургомістром Дедеркальського району. Керівником санітарної служби був молодий чоловік, відомий в УПА під псевдонімом «Борщ». Прізвища його я не знаю. За радянської влади він був секретарем Львівського чи Тернопільського обкому ЛКСМУ. Одружений на дівчині з м. Кременця, але прізвища її я не знаю. Про це мені стало відомо від Яскевича, який мав псевдонім «Камінь». Керівником військової жандармерії штабу південної групи УПА був Боголюбський, базувався в с. Антонівці. Керівником політичного відділу штабу, або шефом політичного відділу південної групи УПА був активний учасник УПА, відомий під

псевдонімом «Максим». Він загинув у липні місяці 1943 р. у бою з німецькими окупантами. Керівником відділу підготовки кадрів є «Бондаренко» - колишній капітан Червоної армії, переведений на цю посаду з куреня «Крука». Про нього я вже розповідав. Керівником редакційної колегії в системі південної групи УПА був Якимчук, імені і по-батькові не знаю, мав псевдонім «Цегла». Походив з м. Рівне, де й мешкав до вступу в УПА. (...)

ПИТАННЯ: На території яких районів оперувала південна група УПА?

ВІДПОВІДЬ: Південна група УПА, керівником якої був відомий український націоналіст, що діяв під псевдонімом «Еней», оперувала на території трьох повітів, а саме на території: Острозького, Дубенського і Кременецького повітів. На території кожного з цих повітів було не менше п'яти районів за старим адміністративним устроєм. Так, у Кременецькому повіті були наступні райони: 1. Шумський, 2. Дедеркальський, 3. Вишневецький, 4. Лановецький, 5. Почаївський. Які райони були в Острозькому і Дубенському повітах сказати затрудняюсь, але знаю, що там була така ж кількість районів. (...)

ПИТАННЯ: Які підрозділи входили в систему південної групи УПА?

ВІДПОВІДЬ: В систему південної групи УПА входили низові підрозділи УПА так звані курені УПА на чолі зі своїми курінними. Кожен курінь ділився на сотні. Так, в курені «Крука» було три сотні. Курінь формувався на території кожного повіту. Так, курінь «Крука» був створений і оперував на території Кременецького повіту. На території Дебунського і Острозького повітів були створені і діяли свої курені. Вони підпорядковувались через своїх керівників командиру південної групи «Енею».

ПИТАННЯ: Назвіть командний склад куренів?

ВІДПОВІДЬ: Окрім «Крука», про якого я вже говорив, курінним Дубенського куреня УПА був активний учасник УПА відомий під псевдонімом «Черник». Начальником штабу Дубенського куреня був Семенюк, який мав псевдонім «Орлик». Інших керівників Дубенського куреня я не знаю. Про Дубенський курінь УПА слід сказати, що це був великий курінь і налічував приблизно вдвічі більше членів, ніж курінь під командуванням «Крука». Коротше кажучи, в системі Дубенського куреня було 500-600 учасників УПА. З огляду на те, що курінь був відносно великим він розбивався на дві групи, які зазвичай дислокувались в районі лісопильного заводу, який знаходився кілометрів за шість

від залізничної станції Смига. Відділи Дубенського куреня розташовувалися приблизно за 4 км від відділів куреня «Крука». Дубенський курінь УПА, наскільки мені відомо, дислокувався вздовж залізниці Львів – Дубно і вздовж шосейної магістралі Дубно – Кременець з таким розрахунком, щоб мати можливість тримати під контролем ці дороги. Що стосується Острозького куреня УПА, то про нього я нічого не можу сказати, оскільки він дислокувався за 30-40 км. від нашого куреня вздовж залізниці, яка з'єднує Шепетівку і Сарни. Точне місце дислокації цього куреня назвати не можу. Також і командний склад цього куреня мені невідомий, так як мені перетинатися з ним не доводилось.

ПИТАННЯ: Окрім названих вами куренів ще були якісь підрозділи, що входили в південну групу УПА?

ВІДПОВІДЬ: Так, були. Зокрема, неподалік с. Мости, яке знаходиться за 12 км від містечка Мізоч, був розташований спеціальний підрозділ УПА, який складався приблизно з 200 осіб учасників УПА. Чим займався цей підрозділ і яким було його призначення сказати затрудняюсь, але вважаю, що підрозділ був створений для охорони штабу південної групи УПА. Там дуже багато часу проводив «Еней» зі своїм штабом. Командував цим підрозділом колишній лейтенант Червоної армії на ім'я Петро, який в УПА мав псевдонім «Петро». Прізвища його я не знаю, але під час розмови за обідом він сказав мені, що походить з якогось села Київської області. Про цей підрозділ УПА я знаю тому, що в кінці червня 1943 р. відділ під командуванням «Петра» прибув на загальний огляд, який відбувався в районі дислокації куреня «Крука». Окрім цього відділу УПА в системі південної групи УПА є так звані районні сотні УПА, які поряд з куренями діють на території своїх районів. В загальній кількості на території Кременецького повіту, окрім куреня «Крука» нараховувалося ще 300-400 учасників УПА. Такі самі районні відділи були на території Острозького і Дубенського повітів. Крім цих підрозділів в системі південної групи УПА була власна школа підстаршин УПА, яку вважали окремим підрозділом. У цій школі навчалось приблизно 300 осіб учасників УПА. Школа розташовувалась кілометри за три від місця дислокації куреня «Крука». Він дислокувався в середині так званого Антоновецького лісу. Ось це приблизно всі підрозділи, які входили в систему південної групи УПА.

ПИТАННЯ: Яким чином «Еней» координував діяльність цих всіх груп?

ВІДПОВІДЬ: Координація підрозділів УПА, які входили в систему південної групи УПА, досягалась шляхом швидкого зв'язку. Кожен курінь, за винятком Острозького куреня, мав безпосередній телефонний зв'язок зі штабом південної групи. Точно такий же телефонний зв'язок був у підстаршинській школі УПА. Районні сотні УПА зв'язувались з «Енеєм» з допомогою зв'язку, який діяв у мережі ОУН. З обласним керівником ОУН «Еней» мав безпосередній зв'язок. Так само «Еней» мав зв'язок із Крайовою ексекутивною ОУН. На цій лінії працювали спеціально перевірені зв'язківці.

ПИТАННЯ: Яким чином відбувався процес формування підрозділів, що входили до південної групи УПА?

ВІДПОВІДЬ: У той момент, коли я вступив до УПА, тобто в квітні 1943 р., ще не було масового притоку населення до Української повстанської армії. У квітні місяці відділ, керований «Круком» мав приблизно 47-50 учасників. Наприкінці травня 1943 р. до нас прибув зі своїм штабом командувач південної групи УПА «Еней». З його приїздом розгорнулася широка робота з набору нових людей до УПА й створення бойових підрозділів. З цього моменту українські партизанські відділи стали йменуватися Українська повстанська армія. Ще до створення УПА в кожному районі були т. зв. боївки ОУН. За рахунок цих боївок почався процес поповнення відділів УПА, зведення підрозділів у спеціальні бойові одиниці. Приблизно в травні 1943 р. з території Лановецького району прибула боївка чисельністю 150 осіб, яка була влита в курінь «Крука». Невдовзі після прибуття цієї боївки, прибула боївка з Дедеркальського району, чисельністю 50 осіб, яка теж увійшла в курінь «Крука». Потім прибула боївка з території Шумського району і т. д. Аналогічний процес первісного формування відбувався і в інших куренях УПА. Відділи УПА починали приступати до бойової діяльності, а це вимагало посилення наявних повстанських підрозділів і їхнього поповнення людськими резервами, бо відділи УПА несли втрати в ході бойової діяльності. Вимагалось систематичне поповнення особового складу. Шлях добровільного вступу в УПА не давав необхідної кількості людських резервів, незважаючи на те, що літом 1943 р. потік добровольців до УПА був значним. (...) Тому УПА починає все частіше застосовувати метод примусової мобілізації українців у повстанську армію. З цією метою по лінії ОУН було створено мобілізаційні відділи і військові відділи, які займались мобілізацією і підготовкою кадрів. (...)

ПИТАННЯ: Де отримували зброю учасники УПА?

ВІДПОВІДЬ: У момент формування УПА в УПА без зброї ніхто не приймався. Всі учасники боїв приходили озброєні. Вони всі, в більшості, були озброєні гвинтівками російських зразків, які вони раніше зберігали або зібрали на місцях боїв Червоної армії з німецькими окупантами в 1941 р. Разом з тим, що були гвинтівки, окремі учасники УПА були озброєні ручними кулеметами. Автоматів було дуже небагато. Так само і боєприпаси були зібрані на місцях боїв і зберігались у спеціальних схованках (...) Але ця зброя та амуніція використовувалися первісно, згодом підрозділи УПА почали здобувати зброю в результаті боїв з німецькими окупантами. Значну частину зброї та амуніції здобував Дубенський курінь УПА, який фактично постачав цією зброєю південну групу УПА керовану «Енеєм». (....)

ПИТАННЯ: Дайте свідчення про ступінь озброєння підрозділів південної групи УПА?

ВІДПОВІДЬ: Майже всі учасники південної групи УПА були озброєні. На озброєнні були російські, німецькі, мадярські гвинтівки. Були різні кулемети, як ручні так і станкові. В курені «Крука» нараховувалося 3-4 станкові кулемети. До моменту мого відходу з УПА учасники УПА почали також озброюватися німецькими автоматами. Окрім цього легкого озброєння було 2 міномети і 2 протитанкові гармати, які невдовзі були передані із куреня «Крука» до відділу «Петра». В Дубенському курені УПА було ще більше зброї. Там окрім протитанкових гармат була одна мортира. Таким чином, до моменту мого відходу з УПА, озброєних було більше 2 тисяч учасників УПА. Після того, як я пішов з УПА. Група «Енея» ще ширше розгорнула свою роботу. Кількісний склад учасників південної групи УПА зріс приблизно вдвоє. Учасників по південній групі нараховувалося уже 5 чи 6 тисяч осіб, які цілком були озброєні. (....)

ПИТАННЯ: Розкажіть про технічні засоби, які були на озброєнні в південної групи УПА?

ВІДПОВІДЬ: У розпорядженні південної групи УПА було 5 або 6 німецьких вантажівок, які здебільшого були захоплені в німецьких окупантів районними відділами УПА. Два автомобілі були передані до розпорядження штабу «Енея» учасниками Дубенського куреня. Був також один легковий автомобіль, який був поломаний, а тому не використовувався. Для автомобілів було створено резерв

пального. Приблизно 10 бочок бензину, які зберігались на спеціальному складі закопаному в землю. У серпні 1943 р. підрозділи УПА, під тиском німецьких військ, залишили Антоновецькі ліси і склад з бензином вивезти не вдалось. Тому він був засипаний землею. (...) Крім цього південна група мала значну кількість телефонних апаратів, які здебільшого не використовувались. Телефонний зв'язок був налагоджений між штабом південної групи УПА, Дубенським і Кременецьким куренями. Також телефонний зв'язок був між штабом і підстаршинською школою та підрозділами військової жандармерії, що дислокувались в селах Антонівці та Велика Іловиця. Телефонний зв'язок підтримувався через комутатор, який знаходився в штабі жандармерії у селі Антонівці. Всім технічним зв'язком у південній групі УПА керував колишній лейтенант Червоної армії в УПА відомий під псевдонімом «Вітер», прізвища його я не знаю. (...) крім того південна група УПА мала власну типографію в якій були друкарські станки і типографські машинки. (...) У системі південної групи УПА також була майстерня з ремонту зброї. У майстерні був один ковальський горн, токарський верстат (...) три слюсарні верстати, токарський і ковальський інструмент, а також окремі деталі, необхідні для відновлення зброї...».

---

¹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т.1, арк. 173-186.

Додаток Л

**Чисельність особового складу Груп УПА по ВО і ГВО
(без урахування мережі ОУН)¹**

Групи, що оперували на території ВО	Групи, що оперували на території ГВО (Країв)
«Турів» – 3-3,5 тис. повстанців	УПА-«Північ» 8-10 тис. повстанців (на кінець 1943 – початок 1944 рр.)
«Заграва» – 1,5-2 тис. повстанців	
«Богун» – 2-2,5 тис. повстанців	
«Тютюнник» – до 2 тис. повстанців	
«Холодний Яр» – близько 500-900 повстанців	УПА-«Південь» 1-1,5 тис. повстанців (на весну 1944 рр.)
«Умань» – близько 200-300 повстанців	
«Вінниця» – 300 повстанців	
«Башта» – 400-500 повстанців (червень – серпень 1944 р.)	УПА-«Захід» 17,9-18,2 тис. (літо 1944 р.) – 9-10 тис. (літо 1945 рр.) повстанців + 2-2,5 тисяч з ВО «Сян» (у 1946-1947 рр.)
«Буг» – 6 тис. (червень 1944 р.)- 3 тис. (червень 1945 р.) повстанців	
«Маківка» – 800-1000 повстанців (до злиття Групи в першій половині 1945 р.)	
«Лисоня» – 2,7 тис. (серпень 1944 р.); 1,7 тис. (червень 1945 р.) повстанців	
«Говерла» – 8 тис. повстанців (літо 1944 р.)	
«Карпати-Говерла» – 5 тис. повстанців (літо 1945 р.)	
«Сян» – 2-2,5 тис. повстанців (на 1946–1947 рр.)	

¹ Укладено за: ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 2, арк. 203; ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 102, арк. 6-21.

Додаток М

**Загальна чисельність особового складу УПА в грудні 1943 – квітні 1946 рр.
(без урахування мережі ОУН)¹**

Чисельність особового складу	Період
14–17 тис. осіб (у тому числі: в УПА-«Північ» та УПА-«Південь» – 9–11 тис. осіб; в УПА-«Захід» – 5–6 тис. осіб)	грудень 1943 – лютий 1944 рр.
21,9–23,2 тис. осіб (у тому числі: в УПА-«Захід» – 17,9–18,2 тис. осіб; в УПА-«Північ» та УПА-«Південь» – 4–5 тис. осіб)	червень – серпень 1944 р.
14–16 тис. осіб (у тому числі: в УПА-«Захід» – 11–12 тис. осіб; в УПА-«Північ» та УПА-«Південь» – 3–4 тис. осіб)	червень – серпень 1945 р.
9–9,5 тис. осіб (у тому числі: в УПА-«Захід» – 7–7,5 тис. осіб; в УПА-«Північ» та УПА-«Південь» – до 2 тис. осіб)	березень – квітень 1946 р.

¹ Укладено за: ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 2, арк. 203; ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 102, арк. 6-21.

Додаток Н

Підготовка старшинських і підстаршинських кадрів УПА

Розгортання повноцінної підпільної армії було можливим лише за умови забезпечення достатньою кількістю кваліфікованих військових кадрів. У цьому відношенні УПА мала серйозні проблеми. На відміну від партизанських армій поляків, французів, греків, сербів чи від радянського партизанського руху, які черпали свої командні кадри з колишніх регулярних армій або (в радянському випадку) шляхом підготовки керівників партизанських загонів в тилу*, в УПА були доволі обмежені можливості в плані отримання достатньої кількості військових спеціалістів. Старшини колишніх українських армій з часів Визвольних змагань 1917 – 1921 рр. були, як правило, уже непридатні за віком для важких умов боротьби лісової армії й могли використовуватися винятково як штабні старшини. Та й два десятиліття безармійського життя цих колишніх офіцерів дуже часто призводило до їхньої профнепридатності, особливо в умовах партизанської війни, яку колишні вихованці навчальних закладів регулярної армії знали слабо.

Українців, які отримали якісну офіцерську підготовку в польській або німецькій армії чи поліції було також не надто багато. Значно частіше до УПА потрапляли колишні командири Червоної армії, які опинилися на окупованій німцями території, тікали з таборів для військовополонених, виходили з оточення тощо. Однак вони також, здебільшого мали вузьку військову спеціалізацію, могли, наприклад, командувати важкою артилерією, якої в УПА не було або були танкістами чи льотчиками, що для Повстанської армії також не надто підходило. Найбільшою ж проблемою було те, що всі військові фахівці, які потрапляли в УПА сформованими спеціалістами, були вихідцями з регулярних армій, життя та боротьба в яких принципово відрізняється від боротьби армії партизанської. В одному з повстанських звітів з території УПА-«Південь» за липень 1944 р. підкреслювалося: «Більшість командирів (сотенних) – це люди, які мали дуже мало спільного з нашим рухом. Це переважно підстаршини польської, совітської чи німецької армій,

---

* Лише на території України в німецький тил було «перекинуто», за даними УШПР, від весни 1942 до кінця 1944 р. 500 партизанських груп загальною чисельністю 6208 осіб. Серед них 1408 осіб командирського складу; 1071 професійного розвідника; 293 інструкторів-підричників; 391 – підричника-мінера; 549 радистів; 170 лікарів; 40 співробітників типографій; 20 шифрувальників тощо. (ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 102, арк. 4-5).

інтелектуально й політично слабо вироблені. Вони, будучи вихованими в регулярній армії, не можуть зрозуміти особливих обставин в яких формувалася і росте УПА. Тому всю роботу у відділах укладають на касарняний лад. Якщо військовий вишкіл і проводиться за певною схемою, то більше звертається увага на справи другорядні (впоряд*) за рахунок стрілецького вишколу. Замітно, що більшості командирів бракує ініціативи і вони часто губляться, головно коли йде про бій. (В регулярній армії вони призвичаєні діставати докладні директиви, а тут приходится діяти самостійно). Кожний з них може бути добрим вояком, але важко серед них знайти справді командира-партизана»¹.

З метою налагодити систему виховання власних командирських кадрів в УПА було створено п'ять власних польових старшинських (офіцерських) шкіл, які випустили близько 700 офіцерів, що зайняли провідні позиції в Повстанській армії. Перша старшинська школа УПА «Дружинники» (керівник – Л.Крисько-«Горинь») була організована на Поліссі. Викладачами школи стали колишні офіцери армії УНР, колишні офіцери Червоної армії та учасники українського Легіону ДУН². Близько 60 її курсантів проходили підготовку від серпня до грудня 1943 р., після складення випускних іспитів, школа припинила свою діяльність³. Під час свого існування школа одночасно виконувала функції охорони Головного штабу УПА⁴.

У вересні 1943 р. було організовано другу старшинську школу УПА «Лісові чорти» (керівники – Ф.Польовий-«Поль» і В.Брилевський-«Боровий»), яка функціонувала на Волині до січня 1944 р. На навчання до цієї школи, згідно з наказом № 12 «Клима Савура» від 4 вересня 1943 р., спрямовувалося по 30 людей від кожної округи (одягнених і добре озброєних) для проведення старшинського вишколу і по 15 людей від кожної округи (знайомих із піротехнічною справою) для підривного й саперного вишколу⁵.

Після випуску півтори сотні курсантів, інструкторський склад школи в лютому 1944 р. було переведено до Карпат в район м. Долина, де 1 березня 1944 р. було створено третю офіцерську школу УПА – «Олені» (керівник – С.Фрасуляк-

---

* муштра

¹ ЦДАВО України, ф. 3837, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

² Содоль П. Старшинські кадри УПА. – С. 242-243.

³ Музичук С., Марчук І. Українська Повстанча Армія. – Рівне, 2006. – С. 13.

⁴ Motyka G. *Ukrainian partysantka. 1942 – 1960.* – S. 145.

⁵ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 27-28.

“Хмель”, потім – Ф.Польовий-“Поль”)⁶. У школі проходило навчання 350 курсантів, з яких 230 вчилися за старшинською і 120 за підстаршинською програмою⁷. Підстаршинський випуск відбувся в середині червня 1944 р., а старшинський в липні того ж року. Цікаво відзначити, що два чотові школи згодом командували Групами УПА-«Захід». Зокрема, майор М.Твердохліб у 1944 – 1949 рр. очолював карпатську Групу «Говерла», а майор В.Левкович у 1944 – 1946 рр. був командиром львівської Групи «Буг»⁸.

Для покращення відбору кандидатів на навчання у старшинській школі «Олені» в червні 1944 р. в Розтоці було створено Школу Кадрів, якою командував сотенний «Шум». Через цю школу проходили всі претенденти на майбутнє навчання в «Оленях». Від серпня 1944 р. було здійснено набір до другого туру навчання в офіцерській школі «Олені»*, якою на той час командував Ф.Польовий («Поль»). В силу нестабільного становища на фронтах світової війни, школа «Олені» у серпні-жовтні 1944 р. постійно мінjala дислокацію. Відомо, що у вересні-жовтні 1944 р. в цій школі навчалоя 300 курсантів, які проходили підготовку в якості майбутніх офіцерів. До травня 1945 р. школа «Олені» функціонувала у форматі рейдуючої вишкільної групи (під командуванням хорунжого «Щита»), яка готувала офіцерські кадри в різних сотнях УПА в Карпатах⁹.

Восени 1944 р. також функціонувала старшинська школа «Грегит» на Гуцульщині, яка підготувала понад сотню старшин для Групи «Говерла»¹⁰.

Дещо простіше, ніж офіцерські було створювати підстаршинські школи, які починають формуватися при кожній групі УПА на Волині та Поліссі ще з весни 1943 р. 27 квітня 1943 р. підстаршинська школа «Вовки» виникла при Першій групі УПА (пізніший криптонім – «Заграва»). Вона функціонувала до 21 липня 1943 р., провівши успішний випуск курсантів¹¹. Від 1 серпня 1943 р. при Першій групі УПА було також утворено два вишкільні відділи – для санітарів і мінерів¹².

⁶ Забілий Р. Основні етапи життя і діяльності Степана Фрасуляка – «Хмеля» // Ремесло повстанця. Збірник праць підполковника УПА Степана Фрасуляка – «Хмеля» / Ред. і упоряд. Р.Забілий. – Львів: Центр дослідження визвольного руху, 2007. – С. 6.

⁷ Содоль П. Старшинські кадри УПА – С. 243.

⁸ Там само.

* У повстанських документах набори до першого і другого туру школи «Олені» позначають відповідними римськими цифрами: «Олені І» та «Олені ІІ».

⁹ ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 28, арк. 14.

¹⁰ Там само, арк. 25.

¹¹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 129.

¹² Там само.

30 травня 1943 р. при загоні УПА «Січ» було створено другу підстаршинську школу УПА «Імені Головного отамана Симона Петлюри» (криптонім «Світлана»), яка провела випуск курсантів у липні 1943¹³ та січні 1944 р¹⁴. Згодом на Волині та Поліссі організували ще три підстаршинські школи – «Північ», «Везувій», «Хорти»¹⁵. Від травня 1943 р. підстаршинські школи у форматі вишкільних сотень, а згодом куренів УНС починають виникати на території Галичини – «Чорні Чорти», «Гайдамаки», «Імені Кривоноса», «Беркути»¹⁶. У 1944 р. на Дрогобиччині виникає підстаршинська школа «Крилаті», а в 1945-1946 рр. на Закерзонні діяли підстаршинські школи «Імені полковника Коника» та «Переяслави»¹⁷. На території ВО «Буг» у 1944-1945 рр. функціонувала підстаршинська школа «Лісові чорти» (командир «Чавун»), яка з весни 1945 р. називалась «Вертеп». Ці школи зробили свої останні випуски курсантів відповідно весною і восени 1945 р.¹⁸

Цікаво відзначити, що радянські органи державної безпеки, які вели боротьбу з УПА від початку 1944 р., вказували на доволі непогану систему підготовки командирських кадрів, яка передбачала 4-місячний курс навчання для офіцерів і 2-місячний для підофіцерів¹⁹. Співробітники сталінських спецслужб навіть не хотіли вірити в те, що повстанських командирів вдавалося якісно готувати в умовах підпілля, а тому надали своєму керівництву недостовірну інформацію про те, що окрім підпільних шкіл офіцерів УПА готують з допомогою англійців у Канаді²⁰.

Безперечно, інформація про підготовку старшин УПА в Канаді була продуктом фантазії радянських спецслужбістів, але система підпільних старшинських і підстаршинських УПА заслуговує на більш детальний розгляд. Проаналізувавши й узагальнивши наявні документальні матеріали ми спробуємо визначити вік, освіту, соціальне походження курсантів старшинських і підстаршинських шкіл УПА, розкрити програму навчання, систему оцінювання

¹³ ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 28, арк. 51.

¹⁴ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 543.

¹⁵ Патриляк І. Старшинські й підстаршинські школи УПА в 1943 – 1944 рр. // Визвольний шлях. – № 4. – 2004. – С. 95.

¹⁶ Томин Ю., Кройтор В. Організаційна структура Української повстанської армії // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис. – Вип. 14. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 286-287.

¹⁷ Содоль П. Українська повстанча армія 1943-1949. Довідник. – С. 43-44.

¹⁸ Мороз В. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 12. – С. 30.

¹⁹ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940 – 1950). – Т. 1. – С. 287.

²⁰ Там само.

знань, реконструювати розпорядок дня і господарче життя повстанських командирських шкіл.

Вік, освіта, соціальне походження, військовий досвід курсантів командирських шкіл УПА

У розпорядженні дослідників є статистичні матеріали цілих курсів по командирських школах ВО «Турів», «Богуна», школі «Лісові чорти» й «Олені» за 1943 – 1944 рр²¹. Їхній детальний аналіз дозволяє стверджувати, що більшість слухачів військових шкіл (68%) були народжені в період між 1912 і 1926 р. (тобто їхній вік становив 18 – 23 роки). Найбільші вікові групи курсантів складають ті, що народилися: 1921 р. – 13 %; 1922 р. – 8 %; 1923 р. – 12 %; 1924 р. – 15 %; 1925 р. – 20 %²².

У кожній школі навчалися переважно уродженці найближчих земель. Так, підофіцерська школа групи «Турів» виховувала, головним чином, курсантів, які походили з сучасної Волинської та півночі Львівської областей, школа «Світлана» – мешканців Півдня Волинської та Рівненської областей (хоча окремі мешканці були вихідцями Великої України, як, наприклад, М.Шкурупенко («Данило») – уродженець Полтавської області)²³, у школі старшин УПА-«Захід» навчалися курсанти з Галичини і західного Поділля. У школі «Олені» в Карпатах навчалися мешканці всіх західноукраїнських регіонів (із переважанням галичан)²⁴.

Освітній рівень курсантів був невисоким, на що неодноразово скаржилося керівництво командирських шкіл. Зокрема, вищу освіту на різних курсах і в різні роки мали 2-3 % слухачів, середню або середню спеціальну – 20-25 %, 9 класів – 10-12 %, 8 класів – 5-6 %, 7 класів – 20-24 %, 6 класів – 4-5 %, 5 класів – 3-4%, початкову освіту (до 4 класів включно) – 15-21 %. Тобто із задовільним рівнем освіти (вища або середня) було тільки 22-28 % курсантів, приблизно половина слухачів (42-52 %) мали мінімально допустимий рівень освіти (незакінчену середню) і 15-21 % мали неприйнятно низький освітній рівень²⁵. Згодом, командування УПА знизило освітній ценз і офіційно дозволило відправляти на навчання бійців і

²¹ ЦДАВО України, 3836, оп. 1, спр. 28, арк. 41; Там само, ф. 3838, оп. 1, спр. 22, арк. 1-16.

²² Там само, ф. 3838, оп. 1, спр. 22, арк. 1-16.

²³ Там само, арк. 11.

²⁴ Патриляк І.К. Курсанти командирських шкіл УПА в 1943 – 1944 рр. (вік, освіта, соціальне походження, озброєння, харчове та матеріальне забезпечення) // Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей. – Вип. 8. – Ч. 2. – К., 2004. – С. 88.

²⁵ Там само, ф. 3838, оп. 1, спр. 22, арк. 1-16.

новобранців, які мали 8 класів середньої школи. Але навіть з урахуванням цього, через загальний низький рівень освіти населення слухачів командирських шкіл, які цілком відповідали вимогам командування, було 37-46 %.

За своїм соціальним походженням курсанти поділялися наступним чином – мешканці міст (які здебільшого мали вищу, середню або незавершену середню освіту) складала 10-15 % слухацького контингенту, 15-20 % належали до т. зв. «сільської інтелігенції» (вчителі, агрономи, просвітяни тощо), 65-75 % курсантів становили вчорашні селяни²⁶. Через таку диспропорцію для командування УПА завжди була актуальною проблема підготовки офіцерських кадрів військово-інженерних професій, які швидше опановували мешканці міст (особливо колишні кваліфіковані робітники чи студенти технічних спеціальностей).

Частина слухачів командирських шкіл УПА перед тим, як долучитися до повстанців, проходила службу в різних регулярних арміях. Так. Серед курсантів школи «Олені» в жовтні 1944 р. було 5 % осіб, які служили в польській армії, 7 % – у німецькій, 4 % – у Легіонах Дружин українських націоналістів (батальйони «Нахтігаль» і «Роланд»), 6 % – у Червоній, румунській та угорській арміях. Безпосередньо з лав УПА до старшинської школи потрапило 6,5 % курсантів, а понад 70 % на старшинській вишкіл спрямовувалися підпіллям ОУН як новобранці²⁷.

Навчальні програми та система оцінювання у старшинських і підстаршинських школах УПА. Військові ступені в УПА

Вишкільні програми старшинських і підстаршинських шкіл склалися з двох основних частин – програми рядового вишколу (у ході якого вчорашніх рекрутів перетворювали на вояків) та, власне, старшинського чи підстаршинського вишколу. Для рядових вишколів здебільшого пропонувалося 359 годин²⁸, для підстаршинського – від 289 до 400 годин, а для старшинського – 400 – 900 годин²⁹.

Для того аби мати адекватне уявлення про зміст навчальної програми у командирській школі УПА, подаємо документ в якому розписано сітку годин

²⁶ ЦДАВО України, ф. 3838, оп. 1, спр. 22, арк. 10-11; Там само, спр. 57, арк. 1; Там само, спр. 59, арк. 4; Там само, спр. 102, арк. 109-113.

²⁷ Там само, ф. 3838, оп. 1, спр. 28, арк. 42.

²⁸ Хмель С. Українська партизанка (з крайових матеріалів). – Л., 1994. – С. 27.

²⁹ ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 30, арк. 1; 7; 25; 59-66.

навчальних дисциплін у старшинській школі «Лісові чорти» за 1943 р.³⁰ За подібними програмами працювали всі командирські школи Повстанської армії у 1943 – 1944 рр., різниця була лише в кількості годин, відведених на навчання, що залежала від конкретних обставин*.

Школа старшин УПА «Лісові чорти»

Вишкільна програма

1.	Полева служба	147 год.	9.	Піонірка і мінерка (саперна справа – І.П.)	31 год.
2.	Зброезнавство	45 год.	10.	Організація війська	30 год.
3.	Стрілецький вишкіл	35 год.	11.	Інтендантура	16 год.
4.	Впоряд (муштра – І.П.)	78 год.	12.	Розвідка	14 год.
5.	Політвиховництво	60 год.	13.	Військове книговодство, кореспонденція, звітування	6 год.
6.	Топографія	40 год.	14.	Історія українського війська	8 год.
7.	Внутрішня служба	20 год.	15.	Санітарна підготовка	4 год.
8.	Зв'язок	35 год.		Разом	569 год.

³⁰ ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 30, арк. 1-6.

* Детальніше про зміст лекцій у школах УПА див.: ЦДАВО України, ф. 3836, спр. 33-44; спр. 48-52.

Польова служба: 147 год.

I.	Загальне положення:	V.	45 мм гармата
1. Поодинокий вишкіл: а) стрілець у наступі 6 год. б) стрілець в обороні 4 год. 2. Спеціальні обов'язки стрільця: а) зорець-обсерватор 2 год. б) польова служба 2 год. в) підслух (секрет) 1 год. г) стежа в розвідці 4 год. д) стежа в похідному й бойовому забезпеченні 1 год. е) снайпер 1 год. ж) націлювач кулемета (станкового і ручного) 1 год. з) піднощик 2 год. і) зв'язковий 2 год.		1. Гармата в наступальному бою 1 год. 2. Гармата в обороні 1 год. 3. Гармата в поході, охороні й на відпочинку 1 год.	
		VI.	Міномет
		1. Міномет в наступальному бою 2 год. 2. Міномет в обороні 2 год.	
		VII.	Стрілецька чота
		1. Чота в розвідці 12 год. 2. Чота в наступі 12 год. 3. Чота в обороні 8 год. 4. Чота на чатах 6 год.	
II.	Стрілецький рій	VIII.	Кулеметна чота
1. Рій у розвідці 12 год. 2. Рій у наступальному бою 12 год. 3. Рій в обороні 8 год. 4. Рій у бойовій охороні в наступальному бою 2 год. 5. Рій у похідній обороні 2 год. 6. Рій на чатах 6 год.		1. Кулеметна чота в наступальному бою 12 год. 2. Кулеметна чота і обороні 6 год. 3. Кулеметна чота в протилетунській обороні 4 год. 4. Кулеметна чота в бойовій охороні 4 год.	
		IX.	Стрілецька сотня
		1. Стрілецька сотня в розвідці 4 год. 2. Стрілецька сотня в наступі 4 год. 3. Стрілецька сотня в обороні 3 год. 4. Стрілецька сотня в бойовій охороні 3 год.	
III.	Гранатометний рій		
5. Гранатометний рій у наступальному бою 2 год. 6. Гранатометний рій в обороні 2 год.			
IV.	Кулеметний рій		
1. Кулеметний рій у наступальному бою 4 год. 2. Кулеметний рій в обороні 4 год.			

Зброєзнавство: 45 год.

1.	Кріс (звинтівка – І.П.) «Мосіна» взірця 1891 – 1930 рр.	8.	Мадярський кулемет	2 год.	
2.	Кріс «Мавзера» вірця 1898 р.	9.	Кулемет «Максим»	8 год.	
3.	Кріс СВТ (Токарева)	10.	Кулемет ДС	4 год.	
РАЗОМ: 4 год.					
4.	Ручний кулемет ДП	4 год.	11.	Пістолети-кулемети ППД, ППШ, МР	3 год.
5.	Ручний кулемет ДТ	4 год.	12.	Гранати Ф-1, РГД-14-33 (мадярські, польські, німецькі)	4 год.
6.	MG (машін гівер)	2 год.	13.	50 мм, 82 мм міномети	6 год.
7.	Чеський кулемет	2 год.	14.	45 мм протитанкова гармата	2 год.

Стрілецький вишкіл: 35 год.

1.	Теорія стрілу (балістика)	12 год.
2.	Мірник і прилад для націлювання	3 год.
3.	Стрілецькі постави (стояча, лежача, з коліна)	3 год.
4.	Цілювання до пункту (точки)	10 год.
5.	Трикутний хиб	2 год.
6.	Відшукання середньої точки націлювання	5 год.

Впоряд: 78 год.

I. Поодинокий вишкіл:	II. Вишкіл роя:	III. Вишкіл чоти:
Постави: струнко, спочинь – 2 год.	Збірки, рівняння, відчислювання – 2 год.	Збірки – 4 год.
Постави на місці і в ході – 2 год.	Постави – 1 год.	Зголошування – 2 год.
Хвати крісом: до стопи, на ремін, на плече – 6 год.	Повороти – 1 год.	Розімкнені лади: кут вперед, кут назад, ромб, у дві лінії, сходи вправо-вліво, розподіл на лінії, рої – 10 год.
Віддання почестей – 4 год.	Хват крісом – 4 год.	Відбиття кінноти, танків, літаків – 12 год.

Зголошування – 2 год.	Віддання почестей на місці і в ході – 1 год.	Вироблення командирського голосу – 4 год.
Долів – 2 год.	б. Зголошування – 1 год.	
Переповзання – 6 год.	Ряд, стрілецький ряд, змійка, розстрільна – 10 год.	
Стрибки (одинцем) – 2 год.		

Топографія: 40 год.

1. Предмет військової топографії. Оцінка місцевості з військового погляду. Способи вивчення місцевості (2 год.);

2. Масштаби лінійний і числовий, користування ними. Визначення масштабу карт (2 год.);

3. Місцеві предмети. Військово-топографічні умовні знаки. Написи і цифри на картах (6 год.);

4. Рельєф, види рельєфу. Характерні точки і лінії. Форми спадів. Спроби зображення рельєфу на карті. Горизонталі. Визначення висоти перерізу горизонталей. Заложення. Визначення крутизни спадів (3 год.);

5. Характеристика карт: географічні і топографічні, загальновійськові та спеціальні, тактичні й оперативні. Підготовка карти і робота з нею. Копіювання карт (4 год.);

6. Орієнтація по сонцю, зірках, місцевих предметах. Компас і його застосування. Орієнтація по карті. Знаходження на карті місця своєї стоянки. Визначення на місцевості предмета або точки, вказаних на карті і навпаки. Визначення азимуту на місцевості і на карті. Визначення на місцевості напрямку по заданому азимуту. Рух по азимуту (10 год.);

7. Примінення очного здійснення у військовій справі. Вимір віддалі за формулою: $D=VX1000/K$. Нанесення напрямків і пунктів місцевості на папір: напрямки – вирізування по перпендикулярах, круговим вирізуванням (6 год.);

8. Складання графічних бойових документів. Тактичні умовні знаки. Кроки. Легенда. Звітова і стрілкова карти (4 год.);

9. Суть перспективного рисування (2 год.);

10. Суть аерофотозйомки (1 год).

Внутрішня служба: 20 год.	Піонерка і мінерка: 31 год.
1. Прикмети й поведінка командирів – 1 год.	1. Фортифікація – 8 год.
2. Права й обов'язки командирів щодо підлеглих – 1 год.	2. дротяні засіки і протитанкові перешкоди – 4 год.
3. Нагороди й кари в УПА – 1 год.	3. Переправи – 4 год.
4. внутрішній порядок на постоях – 3 год.	4. Підривна робота – 4 год.
5. Черговий старшина – його обов'язки і права – 4 год.	5. Розмінування – 4 год.
6. Обов'язки коменданта варти – 3 год.	6. Роди мін (російські, німецькі, мадярські) – 4 год.
7. Організація вартової служби – 3 год.	7. Загальні основи маскуванню – 2 год.
8. Завдання вартової служби – 2 год.	8. Маскування повстанських позицій – 1 год.
9. контрольні органи варти, їх права й обов'язки – 2 год.	Політвихівництво: 60 год. Здійснюється на основі спеціальних програм.

Зв'язок: 35 год.

1. Загальне поняття про зв'язок. Ціль і роль зв'язку у військових частинах (1 год.);
2. Основи організації зв'язку (1 год.);
3. Засоби зв'язку, які використовуються у війську (11 год.);
4. Електронні дровові і бездротові засоби зв'язку (3 год.);
5. Оптичні (світлові) світлосигнальні апарати близької і далекої дії (2 год.);
6. Механічні засоби зв'язку (2 год.);
7. Засоби зв'язку стрілецького куреня (схема) (3 год.);
8. Телеграфові знаки «Морзе» (3 год.);
9. Основні поняття складання шифрів і користування ними (6 год.);
10. Практичні заняття (5 год.).

Організація війська: 30 год.

1. Загальні зауваження: збройна сила та її завдання (2 год.)
2. Загальний військовий обов'язок (2 год.)
3. особовий склад збройної сили (4 год.)
4. Військо (армія) (6 год.)
5. Військове навчання (3 год.)
6. Озброєння (3 год.)
7. Організація вермахту (2 год.)
8. Організація червоної армії (2 год.)

9. Організація УПА (2 год.)
10. Схема організації повстанського полку (2 год.)
11. Пояснення військових термінів (2 год.)

Інтендантура: 16 год.

1. Загальні зауваження (2 год.)
2. Група постачання й евакуації (6 год.)
3. Група комунікації і транспорту (2 год.)
4. Вартість видів продуктів харчування та їх калорійність (4 год.)
5. Схема адміністрації постачання (2 год.)

Військове книговодство та діловодство: 6 год.

1. Роди військових книг та їх ведення (3 год.)
2. Накази, зведення, кореспонденція, звітування (3 год.)

Розвідка: 14 год.

1. Загальні зауваження: революційна пильність і конспірація (4 год.)
2. Поборювання шпіонажу і диверсії (4 год.)
3. Організація закордонних розвідувальних осередків (4 год.)
4. Військово-польова жандармерія (1 год.)
5. Польові суди (1 год.)

Історія українського війська: 8 год.

Викладається на основі спеціального плану.

Санітарна підготовка: 4 год.

1. Військова гігієна (1 год.)
2. Загальне поняття про заразні недуги (1 год.)

3. Гігієна під час постою та на марші (1 год.)
4. Гігієна харчування (1 год.).

Вищеподана інформація засвідчує, що програма підготовки старшини (офіцера) УПА відрізнялася від аналогічних програм у тогочасних арміях меншою кількістю годин відведених для муштри, наявністю окремих курсів з конспірації та шифрованого зв'язку. Аналіз текстів лекційних курсів вказує також на те, що в процесі підготовки командного складу в УПА посилена увага зверталася на специфіку боїв у лісі, проведення нічних маршів, на методах відриву від переслідування, виходу з оточення, маневрування, організації кругової оборони, засідок, диверсій тощо³¹. Особливу увагу методам ведення партизанської війни викладачі старшинських шкіл УПА почали приділяти з другої половини 1944 р., коли наказом Головного військового штабу УПА до навчальних програм був включений курс «Загальна основа партизанки». Тезово його зміст виглядає наступним чином:

- партизанська боротьба істотним чином відрізняється від боротьби регулярної армії;

- партизани широко використовують маневр, маскування. Вони не проводять класичного наступу, а здійснюють несподіваний напад, рідко вдаються до тривалої оборони на одному місці, дають відсіч і намагаються відірватися від переслідування противника;

- партизани застосовують засідки і диверсії;

- партизани постійно ведуть розвідку, бо саме вона дозволяє раціонально і виправдано використовувати свої сили;

- партизанська розвідка поряд з інформацією про противника також збирає дані про особливості рельєфу і забудови, які можуть посприяти проведенню результативної операції або допомогти у справі обладнання добре замаскованого місця відпочинку відділу;

- партизанські відділи не повинні бути переобтяжені майном і боєприпасами, все необхідне слід надійно ховати в секторі діяльності відділу;

- партизанський відділ повинен підтримувати постійний і активний зв'язок із командуванням та іншими відділами;

---

³¹ ЦДАВОУкрани, ф. 3833, оп. 1, спр. 256, арк. 11-25 зв.; Там само, ф. 3836, оп. 1, спр. 49, арк. 6-7; Там само, спр. 50, арк. 19-21.

- командири партизанських відділів мають бути готовими до прийняття самостійних рішень³².

Окремі розділи курсу «Загальна основа партизанки» присвячувалися організації маршрутів, постойв, розвідки, нападів на ворожі об'єкти, нападів на залізниці, засідок, ведення бою в лісі. Виклад матеріалу, без перебільшення, вражає своєю детальністю і доступністю. Так, у розділі, в якому йдеться про марш, пояснюються буквально всі моменти, пов'язані з пересуванням військових колон, - від видів маршу, до порад, як слід доглядати взуття, щоб воно повільніше зношувалося³³.

Поряд із загальним вишколом у командирських школах УПА проводився спеціальний вишкіл для офіцерів інженерних спеціальностей, передусім, для зв'язківців, саперів і понтонників. Зв'язківці, зокрема, детально вивчали роботу телефонних апаратів з фонічним, індукторним та фоно-індукторним викликом. Наполегливо студіювалися системи наявних в УПА польових телефонних апаратів – радянських УНА-ф-31; УНА-И-31; АР-27; німецьких – «Фельдферншпрехен-26» та «Фельдферншпрехен-33»; шведських фірми «Еріксон»; італійських фірми «Сафар»; американських безбатарейно-польових телефонних апаратів. Окремо вивчався «Підслух телефонних ліній», «Встановлення телефонних ліній на рівній та пересіченій місцевості», «Обладнання телефонних ліній в окопах та укріплених пунктах»³⁴.

Майбутні сапери й понтонники у військових школах детально ознайомлювалися з усіма способами спорудження земляних укріплень, траншей, ходів сполучення, опорних пунктів, вивчали основні види вибухівки, способи її виготовлення, закладання, досягання направленості та високої ефективності вибуху. Вчилися грамотно встановлювати протитанкові та протипіхотні загородження, мінні поля, радіокеровані міни, збирати дані про інженерні споруди противника, щільність ворожих мінних полів, стан доріг, мостів, переправ, визначати максимально припустиме навантаження льодового покриву водоймищ, міцність несучих конструкцій дерев'яних і кам'яних мостів, наводити понтонні мости і грамотно будувати плоти і поромні переправи для вантажів та артилерії³⁵.

---

³² ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 50, арк. 11-13.

³³ Там само, арк. 13-25.

³⁴ Там само, спр. 30, арк. 15-23.

³⁵ Там само, арк. 35-37.

У командирських школах УПА важливе місце (12% навчального часу) посідав ідеологічно-політичний вишкіл. Курс лекцій з ідеологічної і політичної підготовки включав широку гуманітарну підготовку, основи ідеології українського націоналізму, напрямки філософії ідеалізму, історію українських визвольних рухів, програмні документи ООН, огляд політичного й економічного життя в СРСР, історію більшовицької партії тощо³⁶.

Керівництво військових шкіл УПА намагалося зробити навчання максимально цікавим і зрозумілим для слухачів. В інструкціях викладачам вказувалося: «Лекції не проводити в формі сухих викладів, а лише як гутірку, вимагаючи від слухачів самостійного думання, утримуючи їхню увагу цілий час в напруженні. Перед тим, як почнеться нова лекція, треба скоро повторити попередню лекцію, щоб переконатися як докладно учні опанували пройдений матеріал. Окрім повторювання попередньої лекції час від часу задавати питання з давніше пройденого матеріалу (...) Програми є опрацьовані так, щоби виключити надмінний поспіх. Опрацювання призначеного матеріалу мусить бути докладне, цілковите і солідне (...) особливу увагу слід приділяти нічним вправам. Прагнути до того, щоб люди зовсім добре орієнтувалися вночі і чулися в поземеллі зовсім певно (...) Велику увагу звернути на маскування. Вимагати примінювання маскування на всіх вправах. З місця викорінювати недбале і зле маскування»³⁷.

У «Пам'ятці інструкторові підстаршинської школи» від 9 лютого 1944 р. наголошувалося: «План навчання мусить бути продуманим, навчання слід розділити на тижні. Після кожного тижня переіспитовувати стрільців, дати їм виконувати відповідну задачу. Після вишколу проводити загальний іспит з теоретичних і практичних занять. При вишколі не переобтяжувати людей зайвим матеріалом. Зі самого початку курсу запровадити між стрільцями змагання за відмінні оцінки. Найкращих стрільців-фахівців – нагородити пам'ятними речами»³⁸.

Тобто організатори навчального процесу у військових школах УПА прагнули проводити заняття з дотриманням усіх вимог педагогіки, створюючи при цьому атмосферу здорової конкуренції та постійно перевіряючи засвоєний матеріал.

---

³⁶ ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 50, арк. 30-31; Там само, спр. 34, арк. 1-8 зв.; Там само, арк. 9-117; Там само, ф. 3833, оп. 2, спр. 4, арк. 32.

³⁷ Там само, ф. 3836, оп. 1, спр. 45, арк. 57-65.

³⁸ Там само, спр. 30, арк. 13-14.

Систему оцінювання знань, якою послуговувалися викладачі командирських шкіл УПА, можна реконструювати з допомогою екзаменаційних листків старшинської школи «Олені» за 1944 р.³⁹ Оцінювання було дворівневим і складалося з рейтингових балів (пунктів) і екзаменаційної оцінки. Бали набиралися впродовж усього курсу навчання і могли максимально скласти «30» із одного предмету, найвища екзаменаційна оцінка – «5». (Наприклад, рейтинговий бал – «23», а оцінка на іспиті – «4»). Перед випуском курсу вираховувався середній бал за всі навчальні предмети (від 165 до 330). Іспити склалися з 11 дисциплін. Відповідно до успіхів у навчанні курсантам присвоювали військові звання хорунжого (лейтенант) або поручника (старший лейтенант)⁴⁰.

Остаточно, система військових звань (ступенів, рангів) в УПА була встановлена в січні 1944 р. Вона в основних рисах нагадувала систему військових звань більшості регулярних армій. **Рядові:** стрілець* (рядовий), старший стрілець (єфрейтор), **підстаршини:** вістун (молодший сержант), старший вістун (сержант), булавний (старший сержант), старший булавний (старшина), **молодші старшини:** хорунжий (лейтенант), поручник (старший лейтенант), сотник (капітан), **старші старшини:** майор, підполковник, полковник, **генерали:** генерал-хорунжий (генерал-майор), генерал-поручник (генерал-лейтенант), генерал-полковник, генерал роду військ, генерал армії⁴¹.

Однак, через брак відповідних офіцерських кадрів, дуже часто підстаршини або молодші офіцери виконували функції, які в регулярних арміях виконують офіцери із високими званнями. Нерідкістю бувало, що сотнями командували булавні або хорунжі, куренями хорунжі й поручники, Головний військовий штаб очолювали підполковники й майори, Генеральними воєнними округами командували також майори, підполковники чи полковники. Виходячи з дійсного стану речей, в УПА було запроваджено т. зв. функційну, а не ступеневу систему командних звань. Зокрема, командир рою (відділення) називався ройовим, незалежно від того чи він мав ступінь старшого вістуну чи булавного, командир чоти (взводу) – чотовим, командир сотні (роти) – сотенним (хоча його військовий

³⁹ ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 30, спр. 31, арк. 3-17.

⁴⁰ Там само.

* На Волині та Поліссі рядові повстанці в 1943 – 1944 рр., у відповідності до традиції армії УНР та згідно з наказом ГК УПА № 8 від 27 серпня 1943 р., іменувалися «козаками».

⁴¹ ЦДАВО України, ф. 3838, оп. 1, спр. 7, арк. 29.

ранг міг бути не сотник, а лише хорунжий), командир куреня (батальйону) – курінним. Командири більших формувань або угруповань також називалися відповідно до посади – командирами загонів, Тактичних відтинків, бригад, Воєнних округ, краєвими командирами тощо.

Військові ступені (ранги) використовувалися в УПА частіше для відзначення якихось досягнень у організації армії або бойових успіхів. З огляду на це, підвищення військового ступеня дуже часто відбувалося посмертно⁴².

Розпорядок дня старшинських і підстаршинських шкіл УПА

Гостра потреба у старшинах і підстаршинах вимагала якнайшвидшої підготовки курсантів. До того ж бойові умови, в яких вишколювався командний склад Повстанської армії, диктували надзвичайно щільний і, навіть, фізично виснажливий графіку навчання. Щодня протягом 16-ти годин (з 5-ї до 21-ї години) майбутні старшини та підстаршини УПА виконували фізичні вправи, практичні завдання, займалися господарчою роботою. Документи старшинської школи «Олені» за 1944 р.⁴³ дають змогу реконструювати звичайний день курсанта вишкільного відділу УПА.

О 5-й год. влітку й о 6-й узимку всіх мешканців табору піднімала гучна сурма. Протягом п'яти хвилин вони мусили вишикуватися на муштровому майдані посеред табору. Сурма лунала тричі з інтервалом трохи більше як півтори хвилини. Перший відрізок часу призначався для збору, між «другою» та «третьою» сурмою ройовий вишиковував свій відділ у колону, після «третьої» — виводив на плац⁴⁴.

Гімнастику (руханку) проводив підстаршина (хорунжий або бунчужний), вона складалася з прискороного маршу, бігу, заспокійливих вправ, простих та комбінованих вправ для всіх груп м'язів, спортивних ігор, кінцевого бігу, маршу зі співом. Після зарядки курсанти мали 10-15 хвилин для того, щоб помитися, поголитися й застелити ліжка⁴⁵.

Ранкова й вечірня молитви відбувалися в такий спосіб: курсанти шикувалися в три ряди, отримавши команду «До молитви», всі знімали шапки й ставали

⁴² Содоль П. Старшинські кадри УПА. – С. 235-245.

⁴³ ЦДАВОУ країни, ф. 3836, оп. 1, спр. 30, арк. 67-68.

⁴⁴ Там само, ф. 3838, оп. 1, спр. 38-а, арк. 3.

⁴⁵ Хмель С. Українська партизанка. – С. 22.

«струнко», потім, після команди «спочинь», відставляли вбік ліву ногу й трохи згинали в коліні праву. Один з повстанців (чия була черга) голосно промовляв слова Господньої молитви «Отче наш» і Богородичної молитви «Богородице Діво, радуйся», після чого виголошувалася особлива «повстанська» молитва⁴⁶.

Отримавши наказ «По молитві», курсанти одягали шапки й вирушали на сніданок. Перед сніданком черговий підстаршина перевіряв чистоту рук і мисок. Після сніданку службовий підстаршина звітував перед командиром школи або його адьютантом про загальну кількість курсантів, хворих, осіб, які відбули до бойових відділів, відправлені в наряди, на варту, кухню, технічну роботу (ремонт зброї, одягу і т. п.). Здійснювався загальний огляд зброї та одягу, після чого розпочиналися польові заняття. Завершивши їх, курсанти чистили зброю, одяг, обідали, отримували нові наряди. Після закінчення пообідніх занять о 18-й годині оголошувалися наряди на наступний день і починалася вечеря, потім між 19.30 та 21.00 був вільний час, який здебільшого витрачався на господарські роботи. О 21-й годині, після вечірньої молитви, знову лунали три сурми (нічна зоря). Протягом п'яти хвилин курсанти з пляцу переходили до землянок чи казарм і лягали відпочивати⁴⁷.

У школах УПА панувала жорстка дисципліна, якої вимагали суворі умови партизанського буття. Оскільки велике число новобранців вважало, що в повстанському середовищі має бути «лагідна», «демократична» атмосфера, їх привчали до життя, регламентованого армійськими статутами, з метою ліквідації проявів недостатньої субординації та самоуправства.

Деяка інформація про дисциплінарні заходи керівництва старшинських і підстаршинських вишколів міститься в розпорядженнях підстаршинської школи «Світлана» загону ім. Богуна за червень 1943 р. У наказі командира школи «Чорноморця» (О. Мельник) зазначається: «Не хочу бачити, щоб рій приходив на збірку неорганізовано. Коли немає ройового, то його заступник робить те саме, що він. Загальна збірка не сміє тривати більше 5 хв. Не сміє ніхто відійти від роя без відома ройового, куди б хто не йшов, мусить зголоситися, і про прихід мусить зголоситися.

---

⁴⁶ Хмель С. Українська партизанка. – С. 23.

⁴⁷ Там само.

Заборонено звертатися до вищого командування з проханнями про відпустку і з доложеннями без відома ройового. Кожний жовнір мусить знати службову дорогу: перше зголошується ройовому, а тоді йде даліше.

Хочу бачити безоглядну карність, коли ройовий дає наказ, чи він доцільний, чи недоцільний, треба його виконувати, а тоді можна ставати до звіту зі скаргами.

Хочу бачити дружність, добре відношення один до одного, бо коли завважу, що стрільці мають між собою грубе ставлення, буду гостро карати. Каратиму карною муштрою, стійкою під крісом. Кари: карою для роя і чоти є півгодинна карна муштра за несприсутність 2-х стрільців на збірці, що не зголосили ройовому, де йдуть. Кари виконують від години 6 до 6.30 зранку»⁴⁸.

У наступних наказах того ж командира зазначені й інші види дисциплінарних покарань: за неголеність — «служба в нечергу» (позачерговий наряд); за самовільне відлучення — «двогодинна стійка під крісом на струнко»; за невиконання наказу — «тригодинна стійка під крісом на струнко»; за грубе ставлення до ройового — «чотирьохгодинна стійка під крісом на струнко»; за дезертирство — розстріл⁴⁹.

В окремих наказах по школі «Світлана» (ч. 10 та 11 від 2-го та 3-го листопада 1943 р.), виданих «Чорноморцем», наголошувалося на необхідності ввічливо поводитися один з одним і говорити зверхникам тільки правду. «Друзі жовніри, — звертався командир школи до своїх курсантів, — коли котрийсь зробив найбільшу провину і не признався до провини, це не є жовнір — це є трус, а трусливість — це найбільша хиба жовніра...»⁵⁰. Очевидно, в середовищі курсантів гостро стояли проблеми нечесного поводження та низького рівня виховання (що взагалі характерно для молодого поповнення більшості армій), швидше за все, такий стан речей пояснюється недостатнім рівнем освіти в цілому та віковими особливостями.

Отже, у вишкільних відділах УПА щоденне життя курсантів проходило в безперервній праці, бойовій та ідеологічній підготовці. Значною перевагою офіцерського вишколу було те, що майбутні командири перевіряли свої знання не лише в умовах, «наближених до бойових», але й у справжніх боях і сутичках з ворогом. Через відсутність стаціонарних приміщень для арештів у командирських

⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 3838, оп. 1, спр. 38-а, арк. 4.

⁴⁹ Там само, арк. 6-9.

⁵⁰ Там само, спр. 38-б, арк. 6-7.

школах УПА утворилася своя специфічна система дисциплінарних покарань. Інтенсивність навчання в суворих умовах життя повстанського табору дозволяла швидко готувати нові групи командирів, що, зважаючи на незначну випускную спроможність шкіл (30-300 осіб за курс) і постійні втрати, було життєво необхідним для функціонування армії.

Облаштування вишкільних таборів, озброєння, харчування та матеріальне забезпечення курсантів

Згідно з вимогами командування, місця для влаштування вишкільних таборів УПА підбиралися з урахуванням особливостей місцевості. Щоби табір був мало вразливим, його закладали посеред великих лісових масивів, на болотах, у горах, на берегах невеличких річок, порослих кущами та лозами, якнайдалі від важливих шляхів і великих поселень, але поблизу маленьких хуторів. Крім того, місце розташування табору рекомендувалось оточувати трьома кільцями охорони⁵¹.

Сам табір був комплексом бараків-казарм або землянок, побудованих симетрично чи асиметрично залежно від конкретної місцевості й відповідного наказу командира. Казарми намагалися розташовувати на пагорбах і підвищеннях, де не застоювалася вода. Починаючи будівництво бараків і землянок, дерева й кущі, як правило, не вирубували, максимально використовуючи їх для маскування. Стіни будівель рекомендувалось зводити невисокими (до одного метру), дахи робити двоскатними, покриваючи драницями, виготовленими зі стовбурів смerek, або лубом (свіжою корою хвойних дерев), інколи дерном, який, приростаючи, перетворював казарми на купу розкиданих між деревами пагорбів. Передбачалося, що розміри казарми для однієї чоти (30-40 осіб) повинні становити 12 на 6 метрів. Усередині приміщення попід стінами розташовувалися двоповерхові лежанки. Окрім великих бараків, яких у таборі мало бути від п'яти до десяти, зводили менші господарські будівлі для інтендантських складів, складів зброї та боєприпасів, кухні, лазні, шпиталю та штабу (командир жив у приміщенні штабу). Якщо була така змога, у вишкільних таборах також облаштовували одну велику нежитлову будівлю для проведення загальних зібрань, вистав, концертів. Не менше як за сто метрів від табору будували вбиральню⁵².

---

⁵¹ Хмель С. Українська партизанка. – С. 21.

⁵² Там само.

Посередині табору відводили місце для «алярмового майдану», на якому зранку й увечері збиралася вся школа. У деяких випадках (коли вишкільний табір тривалий час перебував на одному місці) «алярмовий майдан» викладався розколотими надвоє колодами, які навесні та восени запобігали перетворенню його на багнисте місиво. Одна з великих галявин слугувала майданом для вправ⁵³. Найгірша ситуація щодо облаштування таборів для навчання курсантів була в період переходу відділами УПА німецько-радянського фронту. Зокрема курсант старшинської школи УПА «Олені» Іван Захарків («Артем») у своєму щоденнику зафіксував, що влітку-восени 1944 р. більшість часу курсантам доводилося проводити в постійних маршах, які ускладнювалися масовою передислокацією німецьких, угорських і більшовицьких військ⁵⁴.

Не менш гострою проблемою, ніж облаштування таборів для командирських шкіл, була проблема безперервного постачання зброї та боєприпасів. Для забезпечення безперервності навчального процесу командування УПА в усіх підготовчих таборах розпорядилося організувати солідні склади зброї і набоїв. Зброю складали («магазинували») у великих скринях або ящиках, заливали зброярським маслом і загортали водонепроникною тканиною, потім розміщували у великих глибоко викопаних ямах-складах з подвійними стінами, внутрішня частина яких покривалася бляхою. Боєприпаси зберігалися в окремих ящиках та скринях, на яких робили написи про систему зброї, що в них знаходилася та її кількість⁵⁵.

Попри те, що склади зброї знаходилися в усіх командирських школах, її дефіцит відчувався постійно⁵⁶. З метою забезпечення повноцінної підготовки старшинських і підстаршинських кадрів, командування армії наказало керівникам бойових відділів і підпілля ОУН відправляти до вишкільних таборів людей зі своєю зброєю, боєприпасами, одягом і предметами повсякденного вжитку. «До дня 20.09.1943 р. вислати до команди групи «Турів» по 30 відповідних людей від кожної округи для другого туру школи старшин. В них має бути добре вивінування (спорядження – І.П.) та зброя. Три кулемети від кожної округи. По закінченню курсу зброя повернеться назад з людьми»⁵⁷.

⁵³ Хмель С. Українська партизанка. – С. 21.

⁵⁴ Щоденник курсанта старшинської школи УПА «Олені» // Визвольний шлях. - № 4. – 2004. – С. 107-118.

⁵⁵ Хмель С. Українська партизанка. – С. 16.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ ЦДАВО України, ф. 3838, оп. 1, спр. 1, арк. 9.

Доволі повне уявлення про структуру, особовий склад та озброєння старшинських і підстаршинських шкіл дають документи школи «Олені» за липень-вересень 1944 р.:

«Перша сотня. Командир – хорунжий «Щит». Стан сотні на 31.8.44 р.

I. Загальний стан – 131.

Сотник – 1. Чотових – 2. Інструкторів – 3. Ройових – 10. Бунчужний – 1. Стрільців – 107. Лікарів – 1. Шевців – 2. Конюхів – 1. Разом: 131.

За липень-серпень 1944 — 12 курсантів загинули в боях у розвідці, 1 — хворий, 5 — зникли безвісти, 6 — поранені. 13 — вислані до бойових відділів УПА.

II.

Узброєння:

скоростріли (кулемети) — 10 шт.;

СКТ (Самозарядний карабін Токарева 1940 р. виготовлення) — 12 шт.;

пістолети-кулемети МР-40 (німецькі) — 3 шт.; пістолети — 13 шт.; міномети — 3 шт.; крісів (рушниць) — 105 шт.; Гранат — 112 шт. Набої скорострільні — 4543; до крісів — 9063; до пістолетів — 315.

Друга сотня. Сотенний — хорунжий „Коник”. Стан сотні на 10. 9. 44 р.

I. Загальний стан сотні — 119.

Сотенний — 1. Інструкторів — 2. Лікарів — 2. Чотових — 3. Бунчужний — 1. Санітарів — 3. Ройових — 11. Шевців — 2. Кухарів — 2. Конюхів — 3. Господарчих — 3. Стрільців — 86. Разом: 119.

За липень-серпень 44 р. із сотні відійшло до УПА 15 радистів та 22 стрільці, яких відраховано зі старшинської школи.

II. Узброєння: крісів — 74 шт.; СКТ — 14 шт.;

легких самострілів — 6 шт.;

пістолетів-кулеметів МР, ППД, ППШ (німецькі та советські) — 6 шт.;

пістолетів — 9 шт.;

мінометів — 3 шт.

Набої до легких скорострілів — 2043;

до крісів — 6503;

до СКТ — 1760;

до пістолетів-кулеметів — 1063;

до пістолетів — 73.

Третя сотня. Сотенний — хорунжий „Колчак". Стан сотні на 17. 9. 44.

I. Загальний стан сотні — 124.

Сотенний — 1. Інструкторів — 2. Лікарів — 2. Чотових — 2. Бунчужних — 1. Санітарів — 3. Ройових — 10. Шевців — 2. Кухарів — 2. Конюхів — 5. Господарчих — 4. Стрільців — 88. Радистка — 1. Разом: 124.

За липень-серпень 44 р. сотня втрат не мала, до неї лише приділено: 1 радистку «Уляну», 2-х хлопців — один 11-літній, а другий 15-літній.

II. Узброєння: крісів — 76 шт.;

СКТ — 16 шт.; скорострілів — 5 шт.; пістолетів-кулеметів — 9 шт.; пістолетів — 7 шт.; мінометів — 3 шт.; Набоїв до крісів — 9506;

до СКТ — 2304;

до скорострілів — 2017;

до пістолетів-кулеметів — 1962;

до пістолетів — 106»⁵⁸.

Особовий склад вишкільних сотень, як видно зі звітів, поділявся на три частини — командири й інструктори, обслуговуючий персонал, рядові курсанти-стрільці. Усі три сотні старшинської школи «Олені» склалися з десяти роїв, але якщо перша й третя мали по дві чоти (понад 40 вояків у кожній), то в другій сотні було три чоти (близько 40 вояків у кожній).

Рівень забезпечення зброєю старшинської школи «Олені» був цілком задовільним, однак ресурси боєприпасів лишалися обмеженими (з огляду на високу скорострільність автоматичної зброї, можна припустити, що витрати набоїв під час тренувань дозволялися незначні). З одного боку, економія боєприпасів негативно впливала на рівень вогневої підготовки курсантів, з іншого боку — вона привчала майбутніх командирів до ощадливості, раціонального використання набоїв, кращого планування бойових акцій, що за відсутності централізованого постачання відіграло важливу роль. Дослідження показали, що зразки зброї, які використовувались у старшинських школах (як і в усій УПА), вироблялися в різних країнах — Німеччині, ССРСР, Чехословаччині, Угорщині, Румунії, Польщі. Відсутність уніфікації озброєння пояснюється тим, що воно було трофейним.

Вагому проблему для командирських шкіл УПА становила справа забезпечення персоналу та слухачів продуктами харчування. Тоді як бойові

⁵⁸ ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 28, арк. 9-20.

відділи УПА здебільшого рейдували на певному терені й харчувалися за рахунок селян, із підпільних складів, що були розкидані в районі дії кожної окремої сотні й забезпечувалися місцевими господарськими референтами Запілля, а також здобували провіант і промислову продукцію під час нападів на склади та бази противника, вишкільні відділи, котрі розташовувались у стаціонарних таборах якнайдалі від великих сіл та містечок і не проводили масштабних бойових акцій, перебували виключно на забезпеченні тилкових служб УПА та підпілля ОУН.

Слід зауважити, що повстанські інтенданти доволі вправно долали продовольчу проблему, тому в більшості звітів командирів вишкільних сотень і шкіл стан харчового забезпечення визначався «задовільним»^{*}.

Виконуючий обов'язки керівника старшинської школи «Олені» поручник «Поль» (Федір Польовий)** 30 вересня 1944 р. замовляв для потреб своїх 300 курсантів такі продукти на один місяць:

«Харчів:

товщ (жири — масло, смалець, маргарин) — 350 кг;

крупы — 120 кг;

горох, квасоля — 600 кг;

сіль — 250 кг;

кава — 90 кг;

консервів — 550 шт;

цукру — 350 кг;

перцю — 2 кг;

паприки — 5 кг;

папіроси — 50 400 штук»⁵⁹.

Через три дні, 3 жовтня 1944 р., командир «Поль» доповнив той список, замовивши додатково:

«Хліба (0,8 кг в день на людину) — 7.200 кг;

м'яса (0,25 кг в день на людину) — 2.250 кг;

* Найсутужніше із харчами в старшинських і підстаршинських школах було в момент переходу фронтів. Детальніше див: Щоденник курсанта старшинської школи УПА «Олені» // Визвольний шлях. - № 4. - 2004. - С. 107-118.

** Поручник Ф.Польовий згідно з наказом Головного командира УПА Р.Шухевича ч. 10/44 від 25 грудня 1944 р. отримував звання майора з датою старшинства від 15 жовтня 1944 р. (ЦДАВО України, ф. 3838, оп. 1, спр. 4-а, арк. 26). А наказом ч. 1/45 від 25 квітня 1945 р. майора Ф.Польового було нагороджено «Золотим хрестом бойової заслуги 2-ої кляси»(Там само, арк. 28-29).

⁵⁹ ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 28, арк. 22.

цукру (0,03 кг в день на людину) — 276 кг;
 кави (0,005 кг в день на людину) — 150 кг;
 бульби (картоплі) (1 кг в день на людину) — 9.000 кг;
 масла (0,03 кг в день на людину) — 276 кг;
 горох, квасоля, крупи (0,12 кг в день на людину) — 1.080 кг;
 сіль (0,02 кг в день на людину) — 180 кг;
 муки для варіння (0,15 кг в день на людину) — 450 кг;
 ярини: буряк, часник, морква, капуста, петрушка та ін. (0,15 кг в день на людину) — 1350 кг;
 вівса для коней — (75 кг в день для всіх коней) — 2250 кг»⁶⁰.

10 жовтня 1944 р. для обґрунтування висланого замовлення на харчові продукти, поручник «Поль» подав також денний раціон усієї школи: «Хліба: денно — 240 кг; цукру — 9 кг; бульби — 300 кг; гороху, квасолі, крупи — 36 кг; муки для варіння — 15 кг; ярини — 45 кг; м'яса — 75 кг; кави — 5 кг; товщу (жирів) — 9 кг; солі — 6 кг; вівса для коней — 75 кг; папіросів або тютюну — 3 кг»⁶¹.

Проведені нами підрахунки показали, що в разі цілковитого виконання замовлень командування школи «Олені» (тобто в «ідеальному» випадку) кожний курсант восени 1944 р. мав спожити харчі, енергетична цінність яких загалом становила 4 388 кілокалорій (хліб — 1520 ккал; крупи — 326,4 ккал; тісто — 450 ккал; масло — 19,3 ккал; м'ясо — 750 ккал; консерви — 120 ккал; картопля — 830 ккал; морква — 49, 5 ккал; горох — 86, 4 ккал; буряк — 72 ккал; цукор — 125 ккал; капуста — 40 ккал). Згідно з нормами (яких, звісно, не завжди дотримувалися) стрільці щоденно повинні були споживати: білків — 270 гр., жирів — 100 гр., вуглеводів — 600 гр., що навіть дещо перевищує сучасні вимоги до харчування людей, які займаються важкою фізичною працею — шахтарів, бетонників, вантажників, каменярів, лісопильників, сталеварів (мінімальна денна норма калорійності продуктів харчування для представників цих професій — 4300 ккал).

Відносно задовільне забезпечення харчовими продуктами, поряд з чіткою організацією всіх служб Запілля, пояснюється також масовою підтримкою Повстанської армії українським селянством. Набагато складніше було дістати для слухачів старшинських і підстаршинських шкіл у достатній кількості одяг, взуття,

⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 28, арк. 32.

⁶¹ Там само, арк. 46.

засоби особистої гігієни, папір, ручки, чорнила, олівці та ін. вкрай необхідні для повстанського життя й навчання речі, котрі вироблялися в містах і були неабияким дефіцитом у селах. Потреби в промислових товарах були значними, про що свідчать замовлення («запотребування»), складені вже згадуваним командиром школи «Олені» поручником «Подем» у вересні та жовтні 1944 р.

«Пасти до взуття – 30 кг.; змазки до взуття – 25 кг.; масло до зброї – 7 кг.; змазка до зброї – 3 кг. Умундування: 1. Верхній одяг: плащів – 124 шт.; маринарок (курток - І.П.) – 69 шт.; штанів – 66 шт. 2. Білля: сорочок – 53 шт.; підштанців – 87 шт. 3. Взуття: нових черевиків або чобіт – 66 пар; підошви – 135 пар. 4. Коців (ковдр – І.П.) – 32 шт. 5. Пасів (ремінців – І.П.) – 27 шт.»⁶²

Невдовзі Ф.Польовий додав до свого замовлення таку записку: «Коли немає готового взуття, то прошу прислати шкіру та прибори шевські, як: дретва, кілки, цвяхи, смола, підкови, шпіци і т. д.»⁶³.

Районним комендантам ОУН(Б) доводилося буквально все, що було в їхньому розпорядженні передавати до командирських шкіл. Зокрема, в архівах зберігся «Акт передачі» школі «Лісові чорти» районним господарчим «Олексієнком» (від 29 січня 1944 р.) таких промислових предметів: «Машинка до писання – 2 шт. (з того одна марка ФК, друга – «Ленинград»); цикльостиль – 1 шт. і 5 коробок тушу; матриці для друку – 2 пачки; калька – 1 пачка; папір – 23 кг.; книжки – 107 (усі військового змісту); архів советських мап; чотири пари коней; чотири вози; чотири упряжі; дві польові кухні, дизенерекційна бочка; дванадцять пар білля; один піджак; одні штани; тридцять ряден; двадцять чотири пари постолів; тридцять вісім рушників; одна шкіра овеча; сім пасів; вісім тарілок; два бідони; чотири ложки; три саперні лопатки; дві маски протигазні; чотири польові фляжки; два комплекти приладдя шевського»⁶⁴.

Однак навіть така сумлінна передача всього районного «скарбу» не вирішувала проблеми забезпечення військових шкіл усім необхідним. Найдошкульніше відчувався брак взуття, засобів гігієни і ліків. Зокрема, у листі згаданого вище командира школи «Світлана» О.Мельника до командира загону «ім. Богуна» «Лівара»* від 29 листопада 1943 р. підкреслювалося, що в казармах «нечистота», є «прояви корости», а все «через те, що неможливо втримати

⁶² ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 28, арк. 22.

⁶³ Там само, арк. 46.

⁶⁴ Там само, арк. 1-2.

* Можливо, справжнє прізвище – Роман Луць.

чистоти (...) 10 людей є цілком босими, які на вправи не йдуть», «є проблеми з лікарськими засобами і засобами гігієни», «не вистачає перев'язочного матеріалу, мила, порошок до прання, потрібні ліки від корости та шкірних недуг», «обмундирування погане, бракує мила»⁶⁵. Проблеми із забезпеченнями засобів гігієни, взуття та ліків провокували відповідні недуги серед повстанців. Поряд зі згаданою вище коростою, у «Книзі хвороб» підстаршинської школи «Світлана» за жовтень-листопад 1943 р. вказувалося, що основними недугами курсантів є застуда, грип, розлади кишечника й шлунка, застуда нервів, хвороби ніг⁶⁶.

Як бачимо, ГК УПА в ході організації старшинських і підстаршинських шкіл, доволі непогано справлялося із організацією навчального процесу, забезпеченням курсантів харчовими продуктами і озброєнням, натомість «проблемними місцями» залишалися належна кількість боєприпасів, промислові товари, ліки і засоби гігієни, яких катастрофічно не вистачало й виготовити кустарним способом які було неможливо.

---

⁶⁵ ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 28, арк. 13.

⁶⁶ Там само, арк. 17-20.

Додаток О

Бойова тактика, озброєння, відзнаки Української повстанської армії

УПА у своїй боротьбі застосувала типову партизанську тактику ведення бойових дій, яка за своїми ознаками частково нагадує тактику диверсійних підрозділів регулярної армії. Її суть полягала в несподіваному нападі на противника, швидкому відступі при зіткненні з сильнішим противником й униканні затяжних боїв, маневруванні, глибоких рейдах, засідках тощо.

Характеризуючи партизанський спосіб ведення війни, інструктор старшинських шкіл УПА «Ратник» у статті «Основи тактики повстанських (партизанських та боївкарських) відділів», вміщеної в часописі «Повстанець» у 1946 р., а в 1948 р. виданій окремою брошурою наголошував на його перевагах: «Коли брати за основу регулярну армію, що діє в нормальних умовах державного життя, то засоби й можливості партизанських відділів у порівнянні з нею дуже малі й обмежені. Але зате партизани завдяки своїм малим відділам та використанню маневру й руху за певних теренових умов і воєнних хитрощів можуть піднести ефективність своїх бойових дій до тієї міри, що вона може, в певних умовах, майже зрівноважити числову, організаційну й технічну перевагу ворога (...) Партизанські відділи, звичайно, малі, слабше вишколені, гірше забезпечені, різно озброєні, не мають таких фахових, вишколених старшинських кадрів. Ці недоліки партизанських відділів у великій мірі рівноважать: кращий моральний стан повстанців та ідея, за яку вони борються, загартованість на холод і голод, партизанська вигадливість і винахідливість, максимальне й найкраще використання тих засобів, що їх мають»¹.

Слід відзначити, що до різних противників використовувалася дещо різна бойова тактика. У 1943 – 1944 рр. у боях з німцями та угорцями відділи українських повстанців здебільшого нападали на господарські об'єкти, невеличкі містечка, інколи на залізничні станції з метою захоплення продовольства, промислової продукції, зброї та боєприпасів. Коли німецьке командування здійснювало масові антиповстанські акції (про які детальніше буде йтися згодом), то упівці намагалися вести оборонні бої в лісових масивах, виходячи з-під ударів регулярних військ і поліції шляхом проривів та маневрів. Також у боротьбі з німцями й угорцями часто застосовувалася тактика засідок на дорогах з метою роззброїти або ліквідувати невеликий німецький чи угорський загін,

---

¹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 60, арк. 30-31.

що повертався з “господарських акцій”. За німецької окупації загони УПА також вперше почали застосовувати тактику глибоких рейдів на територію Наддніпрянської України. Для покращення маневреності своїх загонів в УПА часто використовувався кінний транспорт з допомогою якого можна було перекидати повстанські сотні та курені на 70 – 80 км протягом однієї ночі.

Інша тактична схема застосовувалася у боротьбі з радянськими та польськими партизанами. Радянських партизанів насамперед прагнули не пропустити на підконтрольні УПА території, а у випадку проникнення великих груп червоних партизанів їх поступово «вичавлювали» з лісових баз. Також повстанці, боролися із радянськими партизанами за контроль над лініями комунікацій і господарськими об'єктами. Боротьба з польськими партизанами та опорними базами здійснювалася шляхом боїв у лісах і нападів на польські села в яких базувалися загони польської Армії Крайової. До штурму польських сіл часто залучалися українські селяни із навколишніх поселень, озброєні «холодною зброєю». Як правило, після здобуття таких опорних пунктів польського підпілля, населення, яке активно підтримувало польських партизанів та ідею відновлення в Західній Україні польської державності виганялося або знищувалося, а села спалювалися. Також у боротьбі з поляками, відділи УПА часто доводилося виступати в обороні українських сіл від нападів польських партизанських груп.

З поверненням радянської влади бойова тактика УПА набула нових рис. Впродовж 1944 – 1945 рр. повстанцям доводилося вести бої з окремими частинами Внутрішніх військ і Червоної армії, які певною мірою нагадували бої з німецькими карателями в 1943 – 1944 рр., однак з тією різницею, що радянська влада застосовувала в боротьбі з повстанцями набагато більші сили до яких часто залучали загони колишніх червоних партизанів. У цей період повстанцям доводилося особливо часто використовувати прориви з оточення та багатоденні маневри з метою відірватися від переслідування противника. Впродовж перших рр. після повернення радянської влади повстанські загони часто застосовували тактику несподіваних нападів на районні центри з метою визволення своїх полонених товаришів із відділків НКВС та знищення районної влади. УПА широко застосовувала тактику диверсій на комунікаційних лініях та засідок з метою розгрому невеликих підрозділів противника.

Упродовж 1945 – 1947 рр. в УПА відбувається реорганізація, перехід до глибоко законспірованого збройного підпілля. Відтак, партизанські акції стають рідшими, більш несподіваними й краще підготованими, частіше застосовується індивідуальний терор

проти представників влади. В таких умовах особливу роль у партизанській тактиці починає відігравати конспірація, яку в цей час повстанські інструктори називають «основним елементом партизанської тактики». У відповідних документах підпілля зазначалося: «В обличчі добре законспірованої організації ворог стає безсилим. Його б'ють, йому шкодять, а він не може вдарити, не може боронитися, не знає, яка сила криється в цій організації. Хіба відразу винищити весь народ. Але це не виходить знов політично і коштує ворогові багато власних жертв і зусиль. Кожний новий удар деморалізує ворога, показує йому його безсилість, бездарність, підриває у ворожому таборі довір'я мас до свого проводу, доцільності його методів, викликає в його людей страх перед цією організацією, розхитує ворожу адміністрацію...»²

Завдяки вказаній тактиці українському збройному підпіллю, як ми побачимо нижче, вдалося феноменально довго проводити боротьбу в умовах радянської тоталітарної держави.

У протистоянні з комуністичною Польщею на Закерзонні УПА застосовує тактику масштабних операцій проти Війська польського в 1944 – 1945 рр. У цей період повстанці, значною мірою контролюють українські етнічні території в повоєнній Польщі, успішно чинячи спротив тоді відносно слабкій польській армії та силам безпеки. Від середини 1945 р. польська комуністична влада вдається до масованих антиповстаських операцій, що змушує УПА перейти до оборони, наступальні операції обмежити нападами на гарнізони та маршируючі війська. Часто УПА в Польщі застосувала терор до представників т. зв. переселенчих комісій, знищувала залізничне полотно і рухомий склад залізниць з метою запобігти виселенню українців. Нарешті, в 1947 р. підрозділам УПА на Закерзонні доводиться використовувати тактику глибоких рейдів через територію Чехословаччини для виходу до американської зони окупації в Європі.

Партизанська тактика, яку УПА застосовувала в боях із противниками, значною мірою, диктувалася наявністю відповідної зброї та боєприпасів. Забезпечення зброєю покладалося на організаційно-мобілізаційні та інтендантські відділи повстанських штабів, господарські референтури Запілля. У різний час проблема забезпеченням зброєю та боєприпасами виглядала по різному. Перші відділи оунівських партизанів озброювалися за рахунок захопленої в 1939 р. польської зброї та за рахунок зібраної на полях боїв у 1941 р. радянської зброї.

---

² УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942 – 1950 рр. Збірка документів. – Ч. I. – Б.м.: Видання ЗЧ ОУН, 1957. – С. 49.

Впродовж 1942 – 1944 рр. велику кількість зброї вдалося виміняти та купити в угорських частин, інколи в німців чи румунів. Особливо активно «продавали» зброю відступаючі угорські солдати на початку 1944 р. Була навіть встановлено певні «тарифи» за якими зброю обмінювали на продукти харчування. Зокрема, ручна граната коштувала одне куряче яйце, автомат або гвинтівку можна було купити за курку, ручний кулемет – за підсвинка, міномет за декілька мішків картоплі. Радянські партизанські розвідники доносили 21 квітня 1943 р., що скрізь на Волині та Поліссі «в селах створюються збройні відділи, які озброюються, купуючи зброю за хліб»³.

Частину зброї принесли із собою українські поліцейські, що повтікали до лісу в березні 1943 р. Інколи зброю вдавалося здобути шляхом роззброєння німецьких відділів, що відступаючи часто були раді віддати зброю та боєприпаси аби тільки без проблем перетнути лісовий масив, гори чи річки. Також частину зброї передали німці та угорці для підрозділів УПА в 1944 р., внаслідок різноманітних локальних домовленостей, які уклалися на різних територіях між місцевими командирами повстанців та німецьким й угорським командуванням. Частину зброї для УПА в 1944 р. зуміли передати українські співробітники Абверу, наприклад, П.Дяченко. Також на початку 1944 р. повстанці примудрялися діставати зброю від фронтових частин Червоної армії, видаючи себе за радянських партизанів. Зокрема, в радіограмі керівництва Українського штабу партизанського руху від 5 лютого 1944 р. вказувалося: «Є низка випадків, коли націоналісти під виглядом партизанів отримують в частинах Червоної армії озброєння і боєприпаси. Червона армія доволі активно допомагає радянським партизанським загонам, але деякі командири частин ще не зрозуміли цієї провокації, яку здійснюють націоналісти»⁴.

Загалом, на 1943-1944 р. озброєння в УПА було доволі потужним, кожна сотня, як правило, мала на озброєнні 20-25 кулеметів різних марок, до 40 самозарядних гвинтівок, до 100 гвинтівок “Мосіна” і пістолетів-кулеметів, один-два гранатомети. Також для проведення бойових операцій видавалася достатня кількість амуніції – 200-300 набоїв на гвинтівку, 4-5 тисяч на радянський кулемет “Дегтярьова” та по 5-7 тисяч на німецький кулемет “MG”.

З повернення радянської влади і, відповідно, військ НКВС, в УПА майже повністю перейшли на радянське озброєння до якого, відповідно, легше стало діставати

³ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4. – С. 69.

⁴ Там само. – С. 155.

боєприпаси. Зброю здобували традиційно шляхом нападів на невеликі групи червоноармійців, збираючи на місці боїв одразу після проходження фронту, купуючи або міняючи на продовольство у радянських солдатів. Є навіть відомості, що в 1943 р. підпільники та повстанці розкопували могили радянських солдатів 1941 р. в пошуках зброї, й такі пошуки були результативними⁵. Найпопулярнішими серед повстанців були самозарядні гвинтівки Токарева, пістолети-кулемети ППШ, ППС, ППД.

На озброєнні в УПА використовувалися кулемети найрізноматніших систем: радянські “Дегтярьова”, “Максим”, німецькі “MG 34” та “MG 42”, угорські “Шварцлозе” та “31 М”, чеські “ZB”, польські “RKM” тощо. Однак, проблемою для всіх кулеметів була їхня висока «прожерливість» вони потребували гігантської кількості боєприпасів, що обмежувало їхнє застосування повстанцями.

Впродовж 1943 – 1945 рр. в УПА широко використовувалася легка артилерія, гранатомети і міномети. Є дані про використання в боях восени 1943 р. трофейного легкого німецького танка та імпровізованого «танка» переробленого із трактора. Також, у 1944 р. в УПА було два трофейні літаки – німецький “Gota 145” і радянський “У-2”. Відомо, що німецький літак використали один раз на Калущині в червні 1944 р., коли з нього було розкидано листівки. Про застосування радянського літака відомостей немає. Цілком очевидно, що використання бронетехніки чи авіації потребувало відповідно палива, матеріально-технічної бази, фахівців, що в умовах партизанської боротьби було недосяжною розкішшю. Власне, навіть важке озброєння (гармати, станкові кулемети, міномети), яке погіршувало маневреність повстанських груп, відділи УПА з 1946-1947 рр. практично не використовують, “законсервували” його в лісових криївках⁶.

На сьогодні вчені володіють інформацією про налагодження в Запільї УПА роботи майстерень з ремонту й переобладнання трофейної зброї, пристосування боєприпасів під зброю певного калібру, вироблення зброї із різних «некондиційних» зразків тощо. Зокрема, в одному зі звітів повстанського Запілья з території ВО «Заграва» повідомлялося: «...виробили майстерні за місяць жовтень 36 крісів, 4 автомати, 8 скорострілів «Токар», 9 дисків до кулемета і 1 «Максим». Крім того в майстернях кожнаразово направляється зброєю для відділів та всіх теренових боївок»⁷. Аналогічно в іншому звіті вказувалося, що майстерні Запілья району виготовили 10 гвинтівок, 2

⁵ Український здви́г: Волинь. 1939 – 1955. / Упоряд. В.Сергійчук. – С. 212.

⁶ Детальніше про озброєння УПА див.: Гуменюк Р. Озброєння УПА // Армія безсмертних. Повстанські світлини. – Львів: Мс, 2003. – С. 179-193; Музичук С., Марчук І. Українська Повстанча Армія. – Рівне, 2006. – С. 15-17; Мотука Г. Українська partyzantka. – S. 147-149.

⁷ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 464.

скоростріли, 1 гармату 44 мм калібру, 1 ротний міномет, 10 гвинтівочних затворів⁸. Також відомо, що на південній Рівненщині в 1943-1944 рр. повстанські зброярі налагодили виробництво власних запалювальних гранат системи «Комар»⁹. Проте, звісно, таке кустарне виробництво не могло задовільнити потреб визвольного руху в озброєнні, а лише допомагало «заспокоїти збройний голод» на деякий час у тому чи іншому регіоні.

Чи не найбільш очевидною зовнішньою ознакою кожної армії є її уніформа (однострій). Повстанська Армія, яка створювалася та розвивалася в умовах підпілля і партизанської війни, безперечно, не могла забезпечити своїм бійцям і командирам уніфікованого спеціального одягу, однак намагалася досягнути бодай якоїсь подібності в елементах обмундирування та знаках розрізнення.

Повстанці дуже часто використовували уніформи німецькі армійські, поліційні, польські, радянські, угорські, чеські. Інколи комбінували елементи одягу з мундирів різних армій, часто змушені були використовували цивільний одяг, вишиті сорочки тощо. Серед головних уборів переважали характерного покрою шапки – «мазепинки» або «петлюрівки», а також пілотки різних зразків, польові кепі, кашкети, вушанки, папахи, картузи.

У 1943 – 1944 рр. на Волині та в 1945 – 1946 рр. на Закарпатті намагалися шити в повстанських майстернях уніфікований одяг із домашнього полотна. Його потім фарбували в зелений або чорний колір. Як правило у пошитих на замовлення упівських уніформах ходили повстанські командири. Рядовий склад того чи іншого відділу намагалися одягати в однотипні форми (або всіх в угорські, або в радянські, німецькі чи польські й т. п.) Інколи на формах чужих армій зберігали відповідні відзнаки, які потрібні були для конспірації під час пересування територією зайнятою противником. До 1944 – 1945 рр. часто на однострій нашивалися «функційні відзнаки» у вигляді шевронів або саморобні повстанські петлиці у вигляді «зубчатки», що нагадувала відповідні петлиці українських армій 1917 – 1921 рр.

Головні убори повстанців, зазвичай, прикрашалися саморобними тризубами, які також часто закріплювали на пряжках ременів¹⁰.

В УПА широко використовувалися плащ-палатки, а в зимній період – кожухи, ватні куртки, шинелі. Під час ведення бойових дій взимку повстанці застосовували білі маскувальні халати¹¹.

⁸ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 467.

⁹ Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. XXIII.

¹⁰ Мац Р. Крутими стежками до волі. Друге видання. – Л., Мс. – 2006. – С. 37.

Наприкінці 1943р. командування УПА на Волині та Поліссі розробило власні проекти одностроїв¹², які дещо нагадували уніформи німецької допоміжної поліції, яку тоді найлегше можна було дістати. Щоправда немає даних про запровадження спроектованих мундирів у реальному житті.

З практичної точки зору повстанці (якщо мали вибір) віддавали перевагу німецьким кітелям, які були кращої якості, ніж радянські гімнастерки й мали велику кількість різноманітних кишень. Однак, німецькі штани програвали конкуренцію радянським галіфе. Тому часто в УПА можна було побачити стрільців одягнених у німецький «верх» і радянський «низ». Серед радянських мундирів повстанцями більше цінилися однострої енкаведистів, ніж червоноармійців, бо перші виготовлялися, як правило, з англійського сукна й були вищої якості.

Великою проблемою для повстанців було взуття. Постійні рейди та маневрування вимагали достатньої кількості якісного взуття. Найчастіше в УПА використовувалися німецькі або радянські чоботи, рідше черевики, або й узагалі цивільне взуття (в тому числі й постолі).

Намагаючись наслідувати регулярні армії командування УПА також, поряд зі спробами уніфікувати одяг повстанців, розробляє власну систему нагород і відзначень запроваджену відповідним наказом Головного командування від 27 січня 1944 р.¹³ Зокрема, в документі виділялося декілька різновидів нагород – нагороди за бойові заслуги, нагороди за заслуги в розбудові УПА, відзнаки за поранення та пам'ятні відзнаки. До бойових відзнак належали: Золотий Хрест Бойової Заслуги (першого і другого класу), Срібний Хрест Бойової Заслуги (першого і другого класу), Бронзовий Хрест Бойової Заслуги, відзначення в Наказі Крайового військового штабу, Похвала в наказі командування Воєнної округи, Відзначення в наказі командира відділу¹⁴. «За особливу працю для Українських Збройних Сил» цивільні та військові могли відзначатися Хрестами Заслуги – Золотим, Срібним і Бронзовим¹⁵. Відзначати за поранення пропонувалося наступним чином: «Кожне окреме поранення, від одного до п'яти

---

¹¹ Детальніше про обмундирування УПА див.: Музичук С. Однострій та символіка УПА // Армія безсмертних. Повстанські світлини. – Львів: Мс, 2003. – С. 131-150; Музичук С., Марчук І. Українська Повстанча Армія. – Рівне, 2006. – С. 20-31; Мотука Г. *Ukrainiska partyzantka. 1942 – 1960.* – S. 148-149.

¹² Музичук С., Марчук І. Українська Повстанча Армія. – С. 25-26.

¹³ Роман Шухевич у документах радянських органів держбезпеки (1940 – 1950). – Т. 1. – С. 264-267.

¹⁴ Там само. – С. 264-265.

¹⁵ Там само. – С. 265.

зазначається срібною зіркою, а від шести до десяти – золотою зіркою, яку носять над клапаном лівої кишені. Всі дальші поранення відзначаються комбінацією золотих зірок зі срібними»¹⁶.

Також всіх активним учасників УПА і підпілля ОУН дозволялося відзначати «Пропам'ятною відзнакою УПА»¹⁷. Згодом видатним українським графіком, членом підпілля ОУН(Б) Н.Хасевичем, було розроблено ескізи повстанських нагород, однак виготовили їх невелику кількість лише в 1951 р., а тому нагородженим повстанцям лише зачитували накази та вручали посвідки про нагороди, але не видавали самої відзнаки¹⁸. Також дуже часто найвищими нагородами УПА відзначали стрільців і командирів посмертно. Цікаво, що першим кавалером Золотого Хреста Бойової Заслуги став уродженець Полтавщини, колишній лейтенант-танкіст Червоної армії Дмитро Карпенко (командир куреня, хорунжий «Яструб»), який загинув у бою з внутрішніми військами НКВС 17 грудня 1944 р. під час наступу УПА на районний центр Нові Стрілища Львівської області. Нагороджено Д.Карпенка посмертно 30 травня 1945 р.¹⁹

6 червня 1948 р. в підпіллі було запроваджено нову відзнаку – медаль «За боротьбу в особливо важких умовах»²⁰. Проекти цієї нагороди в 1950 р. розробив також Ніл Хасевич²¹. 10 жовтня 1952 р. було запроваджено останню повстанську медаль – «Х-річчя УПА», яку виготовляли з бронзи²².

---

¹⁶ Роман Шухевич у документах радянських органів держбезпеки (1940 – 1950). – Т. 1. – С. 265-266.

¹⁷ Там само. – С. 266.

¹⁸ Манзуренко В. Нагороди УПА // Армія безсмертних. Повстанські світлини. – Л.: Мс, 2003. – С. 63.

¹⁹ Там само. – С. 65.

²⁰ Музичук С., Марчук І. Українська Повстанча Армія. – С. 37.

²¹ Там само. – С. 38.

²² Манзуренко В. Деякі факти з історії заснування та впровадження бойових нагород УПА // Український визвольний рух. – Зб. 6. – С. 245-254.

Додаток II

«Колективний портрет» українського повстанця

Створення узагальнюючого образу «пересічного» українського повстанця є доволі складною, насамперед, через брак достатньої кількості статистичних джерел. Чи не єдиним більш-менш репрезентативним масивом відповідних матеріалів, є 1445 «Еведенційних карток»^{*} воїнів УПА-«Північ», які оперували на території ВО «Богун» (за радянським адміністративним поділом 1940 р. – Клеванський, Олександрійський, Тучинський, Межиріцький, Корецький, Рівненський, Гощанський, Здолбунівський, Острозький, Мізоцький, Млинівський, Демидівський, Дубнівський, Козинський, Вербський, Радивилівський райони Рівненської області Почаївський, Кременецький, Вишневецький, Шумський, Велико-Дедеркалівський, Лановецький райони Тернопільської області), що зберігаються в ЦДАВО України в Києві¹. З них 1133 картки належать місцевим повстанцям і 312 карток містять інформацію про вихідців з різних регіонів України, які територіально не належали до ВО «Богун», а також Росії, Білорусії, Молдови, Кавказу, Середньої Азії². На базі цих статистичних даних ми спробуємо реконструювати узагальнюючий «портрет» воїна УПА Групи «Богун», а також сукупні «портрети» місцевих і немісцевих повстанців.

На наш погляд, наявний масив статистичних даних дозволить відтворити достатньо адекватний «колективний портрет» повстанця з Волині на зламі 1943 – 1944 рр. За оцінками сучасних дослідників, кількісний склад УПА-«Північ» наприкінці 1943 р. становив близько 10 тисяч осіб³. За умов відсутності всеохоплюючої статистики, точні особисті дані близько 14,5 % вояків виглядають доволі репрезентативно.

Перш, ніж приступити до аналізу архівних матеріалів, слід хоч би у загальних рисах охарактеризувати саме статистичне джерело. «Еведенційна картка» є доволі детальною анкетною з п'ятнадцяти пунктів, що дозволяють скласти загальне уявлення про основні віхи життя конкретної особи. Картки є складовою частиною

---

^{*} «Еведенційна картка» – пам'ятна або облікова картка.

¹ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 49-56.

² Патриляк І. «Еведенційні картки» УПА як статистичне джерело // Український визвольний рух. – Зб. 6. – Л., 2006. – С. 111.

³ Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. XXIII.

«Головної Еведенційної книги», яка, очевидно, до сьогодні не збереглася. Вони виготовлені за єдиним зразком, що дозволяє припускати наявність наказу командування про здійснення централізованого обліку вояків УПА. Частина карток надруковані типографським способом на щільному папері в якійсь із підпільних повстанських друкарень, а частина зроблена з допомогою друкарських машинок на тонкому «папіросному» папері. Всі документи датуються початком 1944 р., принаймні нами не було виявлено жодної картки, в якій згадувалися б події, що мали місце після січня 1944 р. Наявні «Еведенційні картки» упорядковані в алфавітному порядку, вони заповнені від руки (судячи з подібності почерків, картки заповнювалися писарями чи командирами відділів, а не в індивідуальному порядку). Стан збереженості документів цілком задовільний, більшість з них не мають механічних ушкоджень, текст читабельний. Єдиним суттєвим недоліком, що серйозно зменшує інформаційний потенціал документів є відсутність жодної повністю заповненої картки у якій би не було «порожніх» граф.

Для прикладу подаємо зразок однієї типової «Еведенційної картки» місцевого вояка УПА⁴.

Ч[астина] Головної
Еведенційної книги

Еведенційна картка ч[исло]...

1	Степень і псевдо	Козак – Бистрий
2	Прізвище, ім'я	Вознюк Федор
3	Нац[іональніс]ть	Українець
4	Дата і місце народження	1918 р. с. Пляшова, р-н Козин*
5	Освіта	4 кл[аси] П[очаткової] Ш[коли]
6	Звання (спеціальність – І.П.)	Рільник
7	Стан (жінка, діти)	Вільний
8	Служба в чужих арміях, військова спеціальність	В польській армії, в піхоті
9	Перебіг служби в УПА	Від 10/XI 1943 р.
10	Підвищення	-----
11	Відзначення	-----
12	Поранення, шпиталь	-----
13	Кари	-----
14	Група крові	-----
15	Опінія зверхників	-----

⁴ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 50, арк. 1.

* Має бути – с. Пляшева, Козинський район.

Як бачимо, нижні шість граф картки лишилися незаповненими. В окремих випадках є записи про «опінію зверхників», «кари», «поранення», «відзначення», «підвищення» або «групу крові», однак це скоріше виняток, аніж правило. Завершили складати картки у січні 1944 р., невдовзі, очевидно, вони потрапили до рук НКВС або червоних партизанів, тому останні графи, просто не встигли заповнити. А така графа, як «група крові» потребувала для заповнення відповідного лабораторного обладнання, тому запис у ній робився лише у тому випадку, якщо група крові повстанця була точно відома.

Сама структура документа підказує дослідникові напрямки за якими слід характеризувати повстанців, узагальнюючи наявні статистичні дані, – місце (регіон) народження, національність, вік, освіта, соціальне походження, професія, сімейний стан, військове звання, служба в арміях іноземних держав, дата приходу в УПА тощо.

Регіональне походження та національна приналежність

Як зазначалося вище, серед опрацьованих нами 1445 карток повстанців Групи «Богун» є 312 документів заведених на повстанців, що походили з-поза меж Округи і 1133 на місцевих повстанців. Це дозволяє вирахувати, що немісцеві вояки становили 21,59 % загальної кількості взятого на облік особового складу, а місцеві – 78,41 %. Відтак можна з упевненістю стверджувати, що УПА формувалася за територіальним принципом і більшість вояків проходили службу в рідних краях. Місцеві повстанці більш-менш рівномірно репрезентують всі адміністративні райони, що територіально входили до ВО «Богун» тому, немає підстав вважати, що в даному регіоні існували якісь виняткові території, які делегували до УПА особливо великі людські контингенти. Водночас доволі високий відсоток немісцевого вояцтва засвідчує, що Повстанська армія мала тенденцію до перетворення на всеукраїнську армію, а її програмні цілі та ідеї були близькими і зрозумілими для українців з різних регіонів УРСР та з-поза меж республіки⁵.

Аналіз документів дозволяє встановити наступний регіональний поділ немісцевих повстанців Групи «Богун»*:

⁵ Патриляк І. «Еведенційні картки» УПА як статистичне джерело. – С. 113.

* У таблиці регіони вказані від найбільш до найменш представлених. Окремі остаточно не з'ясовані назви регіонів супроводжуються знаками запитання. Назви регіонів подані у відповідності до адміністративного поділу існуючого на червень 1941 р. (тобто Уманщина,

Таблиця 1

Назва регіону	Кількість	Відсоток	
		від усіх немісцевих	від усіх загалом
Чернігівська обл.	97	31 %	6,71 %
Сумська обл.	79	25 %	5,46 %
Дніпропетровська обл.	16	5,1 %	1,1 %
Київська обл.	9	2,8 %	0,62 %
Житомирська обл.	8	2,5 %	0,55 %
Ворошиловградська (Луганська) обл.	8	2,5 %	0,55 %
Ростовська обл. (Росія)	7	2,2 %	0,48 %
Полтавська обл.	7	2,2 %	0,48 %
Харківська обл.	6	1,9 %	0,41 %
Кам'янець-Подільська (Хмельницька) обл.	6	1,9 %	0,41 %
Узбекистан	5	1,6 %	0,34 %
Львівська обл. (північ сучасної Львівської обл. без Дрогобиччини)	3	0,96 %	0,2 %
Волинська обл.	3	0,96 %	0,2 %
Запорізька обл.	3	0,96 %	0,2 %
Тернопільська обл. (центральна і південна частина)	3	0,96 %	0,2 %
Вінницька обл.	3	0,96 %	0,2 %
Могилівська обл. (Білорусь)	3	0,96 %	0,2 %
Кубань (Росія)	3	0,96 %	0,2 %
м. Київ	3	0,96 %	0,2 %
м. Ворошиловград (Луганськ)	3	0,96 %	0,2 %
Краснодарська обл. (Росія)	2	0,64 %	0,137 %
Одеська обл.	2	0,64 %	0,137 %
Сталінська (Донецька) обл.	2	0,64 %	0,137 %
Орловська обл. (Росія)	2	0,64 %	0,137 %
Воронізька обл. (Росія)	2	0,64 %	0,137 %
м. Чернігів	2	0,64 %	0,137 %
м. Одеса	2	0,64 %	0,137 %
Алма-Атинська обл. (Казахстан)	1	0,32 %	0,069 %
Дон (Росія)	1	0,32 %	0,069 %
Кіровоградська обл.	1	0,32 %	0,069 %

Шполянщина, Черкаси подані тут як складова Київської області) та із зазначенням держави, до якої вони належать нині, за винятком нез'ясованих або тих, де адміністративна приналежність не вказана (напр., Галичина, Кавказ тощо).

Пінська обл. (Білорусь)	1	0,32 %	0,069 %
Мінська обл. (Білорусь)	1	0,32 %	0,069 %
Новосибірська обл. (Росія)	1	0,32 %	0,069 %
Курська обл. (Росія)	1	0,32 %	0,069 %
Іркутська обл. (Росія)	1	0,32 %	0,069 %
Білорусь (регіон не вказаний) ?	1	0,32 %	0,069 %
Галичина (область не вказана) ?	1	0,32 %	0,069 %
Бессарабія (Молдова) ?	1	0,32 %	0,069 %
Поділля (область не вказана) ?	1	0,32 %	0,069 %
м. Харків	1	0,32 %	0,069 %
м. Ставропіль (Росія)	1	0,32 %	0,069 %
м. Луцьк	1	0,32 %	0,069 %
м. Дніпропетровськ	1	0,32 %	0,069 %
м. Запоріжжя	1	0,32 %	0,069 %
м. Берестя (Брест, Білорусь)	1	0,32 %	0,069 %
м. Херсон	1	0,32 %	0,069 %
м. Краснодар (Росія)	1	0,32 %	0,069 %
м. Житомир	1	0,32 %	0,069 %
м. Ленінград (Петербург, Росія)	1	0,32 %	0,069 %
м . Куканда (Кавказ) ?	1	0,32 %	0,069 %

Як видно з таблиці, географія доволі представницька, однак основна частина прийшлих повстанців репрезентували чотири українські області – Чернігівську, Сумську, Дніпропетровську та Київську (разом з обласними центрами це – 207 осіб або 65,82 % з усіх німецьких повстанців чи 14,32 % від загальної кількості облікованих повстанців).

Цілком закономірно, що доволі великі групи бійців дали суміжні з ВО «Богун» Житомирська й Кам'янець-Подільська (Хмельницька) області – разом 14 осіб (4,4 % від німецьких і 0,96 % від усіх повстанців). Двадцять трое повстанців (7,37 % від німецьких і 1,59 % з усіх облікованих) – вихідці з Росії (головним чином із прикордонних з Україною регіонів із великим відсотком українського населення), семеро (відповідно 2,24 % та 0,48 %) – з Білорусії, п'ятеро (відповідно 1,6 % та 0,34 %) – з Узбекистану.

Загалом серед облікованих повстанців вихідців з-поза меж сучасної України було 38 осіб (2,62 %). У числі повстанців німецького походження вони склали частку в 12,1 %, тоді як уродженців України серед німецьких бійців було 87,9 %. Однак найцікавіше те, що основну частину німецьких вояків Групи «Богун» УПА-«Північ» становили вихідці зі східних та центральних частин України, які

аж ніяк не межують з південною Рівненщиною та північною Тернопільщиною. Чернігівська, Сумська, Харківська, Луганська, Дніпропетровська, Полтавська та Київська області, а також міста Чернігів, Київ, Луганськ, Харків, Дніпропетровськ дали загалом 231 особу, або 74 % немісцевих чи 15,98 % усіх облікованих повстанців. Особливо виділяється у цьому списку Чернігівщина та Сумщина, які разом з містом Черніговом були репрезентовані групою зі 178 осіб (57 % від немісцевих і 12,3 % з усіх облікованих повстанців). Аналіз «Еведенційних карток» дає підстави стверджувати, що основну частину чернігівчан і сумчан, які опинилися в УПА наприкінці 1943 або в січні 1944 р., становили колишні службовці Червоної армії та німецької допоміжної поліції. Північно-східний регіон України, вкритий лісами і межуючий з такими ж лісистими місцевостями Білорусі й Росії на зламі 1941 – 1942 рр. став потужною базою для радянських партизанів і диверсантів. Загони й з'єднання під командуванням Ковпака, Бовкуна, Сабурова, Гудзенка, Шукаєва, Попудренка, Черепа, Ярового, Попка, Воронова, Міщенка та ін., особливою толерантністю щодо місцевого населення не відзначалися*, а тому в краю почали з'являтися самооборонні групи, головним чином із колишніх червоноармійців. На відміну від Волині та Полісся, де такі групи перебували під сильним ідеологічним та організаційним впливом визвольного руху, в північно-східній Україні українська самооборона попала під фактичний контроль німців і перетворилася на допоміжну поліцію**. Документи свідчать, що лише з кінця літа 1942 р. ОУН(Б) (під прикриттям легально діючого товариства “Просвіта”) починає розповсюджувати свій вплив на українських службовців окупаційних установ і поліції⁶. Реакцією гітлерівців стали масові арешти в жовтні – листопаді 1942 р. і знищення арештованих оунівців на початку 1943 р. Зокрема, в лютому 1943 р. нацисти вбили в Сумах 650 арештантів серед яких був і провідник ОУН(Б) Сумщини Семен Супрун, а також діячі місцевої

---

* Детальніше див.: Гогун О. Як “народні месники” мстилися народу: комуністичний партизанський терор в роки радянсько-німецької війни. // Український визвольний рух. Зб. 4. – Л., 2005.- С. 61-70.

** Один з керівників радянського партизанського руху в Україні О.Сабуров згадував про українські села в яких мало не все чоловіче населення перебувало на службі в поліції. Особливо цікавий уривок спогадів стосується села Зернове, що лежить на українсько-російському кордоні коло містечка Середина-Буда: “В селі залишилися тільки родини зрадників. За нашими даними гарнізон поліції нараховував там близько 350 чоловік. Другого такого підступного села на Україні ми більше вже не зустрічали”. (Сабуров О. За лінією фронту. – К., 1969. – С. 154).

⁶ Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. – С. 596-507.

«Просвіти»⁷. Активна діяльність оунівців в лавах допоміжної поліції спричинила до того, що частина української поліції влітку 1943 р. дезертирувала з німецької служби і розпочала партизанську боротьбу, яка за деякими даними сумського дослідника Г.Іванущенко, тривала до 1947 – 1948 рр⁸.

У відповідь на підривну і дезорганізаційну роботу ОУН(Б) гестапо посилювало терор проти націоналістів. За свідченнями радянських партизанів-розвідників гітлерівські спецслужби протягом липня-вересня 1943 р. (тобто перед самим відступом з регіону) лише в Сумській області арештувало 280 активістів ОУН(Б)⁹. Після відступу німців за Дніпро, та частина української допоміжної поліції з Сумщини і Чернігівщини, яка до того не дезертирувала з німецької служби й відійшла на захід з німцями, наприкінці 1943 р. опинилася в тилу німецької армії в регіоні Житомирщини, Хмельниччини та Рівненщини. Перебуваючи в районі дії УПА-«Північ», поліцаї починають масово втікати від німців і долучатися до українських повстанських відділів. Більшість вчорашніх шуцманів переходила групами 17 і 28-29 листопада, 3 й 16 грудня 1943 р., а також на Новий р. – 1 січня 1944 р. Доволі часто новоприбулі були односельцями, родичами (братами). Серед них найбільше зафіксовано вихідців з районів Нова Басань, Кролевець, Ічня, Лебедин, Холми, Охтирка.

Наявність значної групи дніпропетровців серед узятих на облік вояків Групи «Богун» пояснюється особливою активністю оунівського підпілля в області в роки німецької окупації. Відомо, що з Дніпропетровщини люди відсилалися до УПА організовано¹⁰.

Роботою оунівського підпілля, ймовірно, слід пояснювати й наявність у відділах УПА-«Північ», харків'ян, киян, полтавчан і луганчан, хоча частина з них потрапила до УПА після втеч з німецького полону, під час вивезення на роботу, після виходу з оточень тощо¹¹.

Національний склад повстанців облікованих «Еведенційними картками» визначався високим ступенем однорідності. 1420 (98,2 %) вояків записалися

⁷ Іванущенко Г. Залізом і кров'ю: Сумщина в національно-визвольній боротьбі першої половини ХХ ст. – Суми, 2001. – С. 119.

⁸ Іванущенко Г. Деякі факти діяльності ОУН і УПА на Сумщині // Український визвольний рух. – Зб. 3. – Львів, 2003. – С. 261-273.

⁹ Іванущенко Г. Залізом і кров'ю: Сумщина в національно-визвольній боротьбі першої половини ХХ ст. – С. 119-120.

¹⁰ Куделя Д. Дніпропетровці в Українській Повстанській Армії. – С. 87-96.

¹¹ Сергійчук В. Діяльність підпілля ОУН на сході України // Визвольний шлях. – 1995. - № 8. – С. 965-971.

українцями й лише 25 (1,8 %) вказали інші національності. З цих двадцяти п'яти осіб двадцять чотири належали до групи немісцевих повстанців і лише один неукраїнець – козак “Чодак” (чех Тадеуш Глос) був місцевого походження (с. Пусте Івання Радивилівського району Рівненської області)¹². Серед немісцевих повстанців українців було дещо менше ніж серед місцевих – 92,3 % (288 осіб), а неукраїнці в цій групі становили 7,69 % (24 особи). Національні представництва кількісно виглядали наступним чином:

Таблиця 2

Національність	Кількість осіб	Відсоток від усіх облікованих повстанців	Відсоток від повстанців-неукраїнців
росіяни	12	0,83 %	48 %
узбеки	5	0,34 %	20 %
білоруси	4	0,276 %	16 %
донські козаки	2	0,137 %	8 %
казах	1	0,069 %	4 %
чех	1	0,069 %	4 %

Такий низький відсоток вояків – представників інших національностей очевидно слід пояснити тим, що, ймовірно, до «Еведенційних карток» не потрапили дані з окремих національних легіонів при УПА*, а зареєстровані поодинокі повстанці-неукраїнці просто служили в українських відділах. Очевидно, також, що до повстанців, за незначним винятком, не приєднувалося місцеве неукраїнське населення. Місцеві поляки, які були найчисельнішою національною меншиною в регіоні, вороже ставилися до українського національно-визвольного руху і протистояли йому в найрізноманітніших формах,

¹² ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 50, арк. 86.

* Від серпня 1943 р. в УПА розпочалося формування інтернаціональних відділів, організаторами яких став колишній командир Червоної армії Д.Карпенко («Яструб»). Найчисельнішими були підрозділи литовців, грузинів, татар, азербайджанців, вірменів, узбеків. Існував відділ росіян. Також до УПА приєднувалися дезертири з італійської, угорської, румунської, німецької армій, військовополонені-втікачі голландці, бельгійці, серби. Однак, щодо останніх – ідеться винятково про поодинокі випадки. В історичній літературі прийнято вважати, що в складі УПА на кінець 1943 р. було близько 20% неукраїнців. За браком точних даних, які стосуються інтернаціональних легіонів УПА, підтвердити або спростувати таку цифру неможливо (Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х рр. XX ст.: ідеологія та практика. – Львів, 2003. – С. 142).

місцеві євреї на кінець 1943 р. були майже повністю винищені нацистами, місцеві німці здебільшого схилилися до співпраці з німецькою окупаційною владою, а тому не могли йти на тісний контакт з УПА. Нарешті, місцеві чехи (їх на Волині мешкало за різними даними від 33 до 45 тисяч) здебільшого займали вичікувально-нейтральну позицію щодо повстанського руху, посилаючись на те, що вони виконують накази винятково еміграційного чеського уряду та президента Е.Бенеша¹³. Хоча, з іншого боку, відомі твердження керівника Рівненського обласного штабу радянських партизанів В.Бегми, який в одному з донесень до Українського штабу партизанського руху від 3 листопада 1943 р. наголошував, що в районі Ковель – Сарни – Столин поряд з українськими відділами оперував також чеський підрозділ УПА чисельністю 150 осіб¹⁴.

Соціальне походження, професія, вік, освіта і сімейний стан

Розглянувши питання регіонального походження та національної приналежності бійців Групи “Богун” УПА-“Північ”, пропонуємо до уваги читачів перейти до з’ясування інших аспектів, а саме – соціального походження, професії, віку, сімейного стану та рівня освіти упівців.

Насамперед визначимо місця народження вояків УПА. Аналіз “Еведенційних карток” свідчить про те, що із 1445 облікованих бійців 1313 осіб (90,8 %) були уродженцями сіл, а 132 (9,2 %) – міст і містечок. Серед місцевих 1133 повстанців народжені в селах становили 1113 вояків (98,21 %), а в містах і містечках – 20 осіб (1,79 %). Дещо вищим відсоток уродженців міської місцевості був серед немісцевих повстанців. Із облікованих 312 бійців УПА немісцевого походження в селах народилося 200 осіб (64,1 %), а в містах та містечках – 112 чоловік (35,8 %).

Місце народження вплинуло й на вибір роду діяльності. У наступних таблицях подаємо професії місцевих, немісцевих та всіх загалом облікованих вояків.

¹³ Motyka G. Losy Czechów wołyńskich 1939-1944 // Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей. – Вип. 7. – Ч. 1. – К., 2003. – С. 211.

¹⁴ Український здвиг. Волинь. 1939-1955. / Упорядкував В.Сергійчук. – С. 60.

Таблиця 3
Професії місцевих облікованих повстанців (1133 осіб)

1.	Хлібороби (рільники)	919	81,11 %
2.	Робітники та ремісники	176	15,53 %
3.	Службовці	10	0,88 %
4.	Вчителі	7	0,61 %
5.	Диригенти й музиканти	7	0,61 %
6.	Медичні працівники	6	0,52 %
7.	Студенти	4	0,35 %
8.	Агрономи	4	0,35 %

Таблиця 4
Професії немісцевих облікованих повстанців (312 осіб)

1.	Хлібороби (рільники)	198	63,4 %
2.	Робітники та ремісники	84	26,95 %
3.	Службовці	8	2,5 %
4.	Медичні працівники	5	1,6 %
5.	Професійні військові	5	1,6 %
6.	Вчителі	3	0,96%
7.	Студенти	3	0,96 %
8.	Електромонтери	3	0,96 %
9.	Гірничий інженер	1	0,32 %
10.	Крамар	1	0,32%
11.	Агроном	1	0,32%

Таблиця 5
Професії усіх облікованих повстанців (1445 осіб)

1.	Хлібороби (рільники)	1139	78,82 %
2.	Робітники та ремісники	238	16,47 %
3.	Службовці	18	1,24 %
4.	Медичні працівники	11	0,76 %
5.	Вчителі	10	0,69 %
6.	Студенти	7	0,48 %
7.	Диригенти й музиканти	7	0,48 %
8.	Агрономи	5	0,34 %
9.	Професійні військові	5	0,34 %

10.	Електромонтери	3	0,2 %
11.	Гірничий інженер	1	0,069 %
12.	Крамар	1	0,069 %

Як бачимо, серед обох категорій повстанців (місцеві та німецькі) переважали землероби. Робітники й ремісники склали зaledве шосту частину серед місцевих і трошки більше чверті серед німецьких бійців УПА. Дещо більший відсоток робітників і ремісників серед німецьких повстанців пояснюється вищим рівнем урбанізації та індустріалізації на території СРСР, ніж у довоєнній Польщі.

Наведена статистика вкотре цілком спростовує абсурдне твердження радянських публіцистів і вчених про «буржуазний» чи «куркульський» характер Повстанської армії. Не було «буржуазно-куркульським» і оунівське підпілля. Зокрема, типову картину про соціальне походження учасників ОУН(Б) подають звіти з різних територій охоплених мережею підпілля. Так, у звіті із Березнівського району «Берег» (територія Костопільського надрайону «Долина», майбутньої ВО «Заграва») за квітень 1943 р. вказується, що зі 174 членів ОУН(Б) в районі 132 – селяни (75,8 %), 31 – інтелігент (17,8 %), 11 – робітники (6,3%). У звіті з Деражненського району «Ліс» за липень 1943 р. підкреслюється, що зі 109 членів організації в районі 100 осіб – селяни (91,7%) і 9 сільська інтелігенція (8,3%). Український національно-визвольний рух був аж ніяк не менш «робітничо-селянським» (понад 94 % - селян, ремісників й робітників перебували в УПА і 75-95% - в мережі ОУН), ніж рух червоних партизанів. Адже, згідно зі статистикою Українського штабу партизанського руху, з погляду соціального особовий склад більшовицьких партизанів України визначався наступним чином: «Робітники, ремісники – 35,4 %, селяни – 46,9 %, службовці – 17,3 %, учні та студенти – 0,4 %»¹⁵.

Також слід наголосити на тому, що отримані нами дані дещо суперечать розповсюдженим у літературі твердженням про те, що в УПА налічувалося 60 % селян, 25 % робітників і 15 % інтелігенції¹⁶. На наше переконання, вказані цифри можуть стосуватися, скоріш за все, галицького регіону, однак вони є некоректними для Волині, де частка української інтелігенції та робітників у структурі населення була нижчою, ніж в Галичині, а відтак у рядах УПА-«Північ»

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 102, арк.6.

¹⁶ Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х рр. ХХ ст. – С. 142.

інтелігенція очевидно ніколи не перевищувала десятивідсоткової позначки, а робітники й ремісники становили 15-17% вояків.

Не позбавленими інтересу є також результати аналізу вікових даних облікованих упівців. Для зручності ми звели наявні статистичні дані до таблиці, в якій на особливу увагу заслуговують дані про вік немісцевих повстанців. Адже радянська пропаганда твердила, що з центральної та східної України до «банд» вступали «колишні куркулі», ті, «хто мав образу на радянську владу», «петлюрівські недобитки» тощо. Тобто з цих звинувачень випливає, що немісцеві вояки УПА здебільшого мали б бути народжені ще наприкінці ХІХ або на початку ХХ ст., щоб устигнути побувати «петлюрівськими недобитками» або «куркулями». Статистичні ж дані цілком інакші:

Таблиця 6

Рік народження	Місцеві (кількість і відсоток від категорії)	Немісцеві (кількість і відсоток від категорії)	Усі обліковані (кількість і загальний відсоток)
1885	-	1 (0,32 %)	1(0,069 %)
1897	-	1(0,32 %)	1(0,069 %)
1898	-	1(0,32 %)	1 (0,069 %)
1899	4 (0,35 %)	-	4 (0,27 %)
1900	2 (0,17 %)	1(0,32 %)	3 (0,2 %)
1901	2 (0,17 %)	1(0,32 %)	3 (0,2 %)
1902	3 (0,26 %)	4 (1,28 %)	7 (0,48 %)
1903	4 (0,35 %)	1(0,32 %)	5 (0,34 %)
1904	6 (0,52 %)	5 (1,6 %)	11 (0,76 %)
1905	3 (0,26 %)	3 (0,96 %)	6 (0,41 %)
1906	9 (0,79 %)	2 (0,64 %)	11 (0,76 %)
1907	10 (0,88 %)	4 (1,28 %)	14 (0,96 %)
1908	16 (1,41 %)	8 (2,56 %)	24 (1,66 %)
1909	18 (1,58 %)	2 (0,64 %)	20 (1,38 %)
1910	18 (1,58 %)	12 (3,84 %)	30 (2,07 %)
1911	25 (2,2 %)	11 (3,52 %)	36 (2,49 %)
1912	31 (2,73 %)	13 (4,16 %)	44 (3,04 %)
1913	27 (2,38 %)	20 (6,41 %)	47 (3,25 %)
1914	36 (3,17 %)	16 (5,12 %)	52 (3,59 %)
1915	26 (2,29 %)	13 (4,16 %)	39 (2,69 %)
1916	49 (4,32 %)	15 (4,8 %)	64 (4,42 %)
1917	40 (3,53 %)	12 (3,84 %)	52 (3,59 %)

1918	35 (3,08 %)	14 (4,48 %)	49 (3,39 %)
1919	42 (3,7 %)	18 (5,76 %)	60 (4,15 %)
1920	92 (8,12 %)	21 (6,73 %)	113 (7,82 %)
1921	148 (13,06 %)	21 (6,73 %)	169 (11,69 %)
1922	162 (14,29 %)	22 (7,05 %)	184 (12,73 %)
1923	128 (11,29 %)	24 (7,69 %)	152 (10,51 %)
1924	86 (7,5 %)	21 (6,73 %)	107 (7,4 %)
1925	80 (7,06 %)	15 (4,8 %)	95 (6,57 %)
1926	25 (2,2 %)	7 (2,24 %)	32 (2,21 %)
1927	6 (0,52 %)	3 (0,96 %)	9 (0,62 %)

З наведеної таблиці чітко видно, що найбільшу вікову категорію в обох групах повстанців (місцевих і немісцевих) становила молодь **1916 – 1926** рр. народження, тобто яка на 1944 р. перебувала у віці **18-28** рр. (відповідно **78,15 %** та **60,85 %**). У загальному обліковані бійці **1916 – 1926** рр. народження становили **74,48 %**. Бійці віком від **29** до **35** рр. склали другу велику вікову категорію, яка становила відповідно **13,73 %** у місцевих, **27,2 %** у немісцевих повстанців і загалом дорівнювала **18,51 %** від усієї кількості облікованих повстанців. Третя вікова категорія складалася з повстанців віком **36-45** рр. Серед місцевих упівців вони становили **4,64 %**, серед немісцевих – **9,28 %**, а в загальній кількості повстанців їхня доля сягала **6,04 %**. Категорія найстарших – вояків віком понад **45** рр. була мізерно малою. Серед місцевих повстанців статистика таких не фіксує взагалі, серед немісцевих старших бійців менше відсотка (**0,96 %**), а від загальної кількості **0,2%**. Нарешті, остання категорія – неповнолітніх бійців, яким на 1944 р. виповнилося **17** рр. становила **0,62 %** від загальної кількості облікованих повстанців (**0,52 %** від місцевих і **0,96 %** від немісцевих).

Теоретично учасниками національно-визвольних змагань 1917 – 1920 рр. (за радянським визначенням – “петлюрівцями”) або “куркулями” до початку загальної колективізації в УСРР могли бути люди народжені не пізніше 1909 р. (яким на початок суцільної колективізації сільського господарства у 1929 р. виповнилося 20 рр., а в 1944 р. було 35 рр.). Таких серед облікованих немісцевих бійців УПА Групи “Богун” 34 особи (10,89 %). Тобто, теоретично колишнім “куркулем” або “петлюрівцем” міг бути лише кожен десятий немісцевий повстанець внесений до Еведенційної книги Групи “Богун”.

Відтак нав’язуванні багаторічною радянською пропагандою стереотипи про “петлюрівських недобитків” і колишніх “куркулів” не підтверджується

статистикою. Якщо вести мову про німецьких вояків, то абсолютна більшість із них світоглядно сформувалися в роки більшовицької влади, вчилися в радянських школах, належали до відповідних молодіжних комуністичних організацій тощо. Більше того, серед червоних партизанів на території України була поважніша кількість людей старшого віку, ніж серед упівців. Нижче, у порівняльній таблиці, наведемо статистику Українського штабу партизанського руху за 1945 р., яка подає дані на 88 тис. 75 осіб¹⁷ – бійців найбільших червоних партизанських з'єднань в Україні – тобто є достатньо репрезентативною.

Таблиця 7

Вікова категорія	Червоні партизани (дані у відсотках)	Німецькі вояки УПА (дані у відсотках)	Місцеві вояки УПА (дані у відсотках)	Усі обліковані вояки УПА (дані у відсотках)
1894 р. н. і старші	1,1	0,32	0,0	0,069
1895-1899 р. н.	2,7	0,64	0,35	0,41
1900-1904 р. н.	6,6	3,84	1,5	2,0
1905-1909 р. н.	9,8	6,08	4,94	5,19
1910-1914 р. н.	18,3	23,07	12,09	14,46
1915-1919 р. н.	18,6	23,07	16,94	18,26
1920-1924 р. н.	30,9	34,93	54,36	50,17
1925-1929 р. н.	11,9	8,01	9,76	9,41
1930 і молодші р. н.	0,1	0,0	0,0	0,0

Як можна помітити з наведеної вище таблиці, 20,2 % червоних партизан були віком старші тридцяти п'яти рр. (натомість серед упівців цей показник сягає тільки 7,66 % (6,79 % у місцевих і 10,89 % у німецьких). Очевидно наявність у червоних партизанів більшого контингенту бійців старшого віку можна пояснити умовами формування радянського партизанського руху – основою якого були оточенці (головним чином колишні кадрові червоні командири і політичні комісари, які не бажали здаватися до німецького полону та не могли повернутися до своїх домівок подібно до рядових червоноармійців – учорашніх селян та робітників), залишені спеціально для роботи в підпіллі функціонери комуністичної партії й комсомолу нижчої та середньої ланок, а також перекинені

¹⁷ Патриляк І.К. Радянські партизани та українські повстанці (порівняльна характеристика за віком, освітою, соціальним походженням і національністю). – С. 20-21.

з-за лінії фронту спеціально вишколені диверсанти-терористи, сапери, радисти й снайпери підготовані в структурах НКВС.

Соціальне походження, професія та вік українських повстанців відповідно позначалися на їхньому освітньому рівні. На жаль, дані про рівень освіти 25 повстанців на «Еведенційних картках» не збереглися (картки ушкоджені або не заповнені до кінця). Узагальнивши наявну інформацію та здійснивши відповідні підрахунки ми подаємо зведені дані в наступній таблиці:

Таблиця 8

Рівень освіти	Місцеві (кількість і відсоток від категорії)	Немісцеві (кількість і відсоток від категорії)	Усі обліковані (кількість і загальний відсоток)
Неписьменні	25 (2,2 %)	-	25 (1,73 %)
Малограмотні	-	2 (0,64 %)	2 (0,13 %)
Домашня	16 (1,41 %)	-	16 (1,1 %)
1 кл.	34 (3 %)	4 (1,28 %)	38 (2,62 %)
2 кл.	107 (9,44 %)	21 (6,7 %)	128 (8,85 %)
3 кл.	157 (13,85 %)	34 (10,8 %)	191 (13,21 %)
4 кл.	356 (31,42 %)	55 (17,62 %)	411 (28,44 %)
5 кл.	150 (13,23 %)	38 (12,1 %)	188 (13,01 %)
6 кл.	90 (7,94 %)	32 (10,2 %)	122 (8,44 %)
7 кл.	94 (8,29 %)	65 (20,8 %)	159 (11 %)
8 кл.	34 (3 %)	11 (3,5 %)	45 (3,11 %)
9 кл.	15 (1,32 %)	12 (3,8 %)	27 (1,86 %)
10 кл. (Середня)	22 (1,94 %)	20 (6,41 %)	42 (2,9 %)
Гімназійна (Середня)	1 (0,08 %)	1 (0,32 %)	2 (0,13 %)
Середня спеціальна	8 (0,7 %)	6 (1,9 %)	14 (0,96 %)
Незакінчена вища + студенти	2 (0,17 %)	5 (1,6 %)	7 (0,48 %)
Вища	-	3 (0,96 %)	3 (0,2 %)
Немає даних	22 (1,94 %)	3 (0,96 %)	25 (1,73 %)

З таблиці чітко видно, що освітній рівень немісцевих повстанців був дещо вищим, ніж у місцевих бійців. Очевидно, це пояснюється тим, що на території СРСР існувала густіша мережа шкіл, ніж у міжвоєнній Польщі, та й вища освіта була більш доступною. Також слід враховувати, що відсоток уродженців міст і мешканців серед немісцевих повстанців був вищим (7,62 %), ніж серед місцевих

(1,79 %), а міщани традиційно мають вищий освітній рівень. З іншого боку, обсяг і якість знань у радянській школі був нижчим, ніж, скажімо, в польських гімназіях. Відтак до статистики слід підходити з деякими застереженнями, пам'ятаючи, що кількість закінчених класів далеко не завжди адекватна рівневі реальних знань. Цікаво, що найбільший відсоток немісцевих повстанців (20,8 %) мали сім класів освіти – тобто були випускниками найбільш розповсюджених у ті часи в Радянській Україні семикласних шкіл. Натомість, повстанці – вихідці з території ВО “Богун” найчастіше мали чотири класи освіти (31,42 %), що й не дивно, враховуючи, що в підпольській Україні найбільш розгалуженою була мережа так званих “народних” чотирикласних шкіл. Вищим був рівень немісцевих бійців з вищою, середньою та спеціальною середньою освітою.

Загалом освітній рівень українських повстанців був більш-менш відповідний загальному освітньому рівневі тодішнього західноукраїнського суспільства, а щодо немісцевих воїнів УПА, то їхній освітній рівень вповні коригувався з рівнем радянських партизанів України, в яких були лише дещо кращими показники вищої та середньої освіти, що досягалося за рахунок наявності в рядах червоних партизанів колишніх партфункціонерів, професійних військових і політичних комісарів. Нижче, використовуючи статистичні дані Українського штабу партизанського руху¹⁸, подаємо порівняльну таблицю із зазначенням рівня освіти українських повстанців і радянських партизанів.

Таблиця 9

Рівень освіти	Червоні партизани (дані у відсотках)	Немісцеві вояки УПА (дані у відсотках)	Місцеві вояки УПА (дані у відсотках)	Усі обліковані вояки УПА (дані у відсотках)
Неписьменні	2,9	0,0	2,2	1,73
Малограмотні або з освітою 1-3 кл.	21,7	18,78	27,7	25,91
4 кл.	16,7	17,62	31,42	28,44
5-6 кл.	14,7	22,3	21,17	21,45
7 кл.	14,9	20,8	8,29	11
8-9 кл.	12,4	7,3	4,32	4,97

¹⁸ Патриляк І.К. Радянські партизани та українські повстанці (порівняльна характеристика за віком, освітою, соціальним походженням і національністю). – С. 21.

Середня і середня спеціальна освіта	13,5	8,63	2,72	3,99
Незакінчена вища освіта та студенти	0,8	1,6	0,17	0,48
Вища	2,7	0,96	0,0	0,2

Варто також проаналізувати сімейний стан облікованих повстанців, який, на нашу думку, так само вказує шлях до вирішення деяких питань. Зведені статистичні дані дозволяють скласти наступну узагальнюючу таблицю з характеристикою сімейного положення бійців УПА взятих на облік у «Еведенційній книзі» Групи «Богун»:

Таблиця 10

Сімейний стан	Місцеві (кількість і відсоток від категорії)	Немісцеві (кількість і відсоток від категорії)	Усі обліковані (кількість і загальний відсоток)
Одружені	220 (19,41 %)	141 (45,19 %)	360 (24,91 %)
Неодружені	913 (80,59 %)	171 (54,81 %)	1084 (75,09%)

З наведених вище даних чітко видно, що у відсотковому відношенні рівень одружених повстанців серед немісцевих бійців УПА був більше як у двічі вищий, ніж у місцевих повстанців. Скоріш за все пояснити цю диспропорцію можна двома обставинами. По-перше, середній вік місцевих повстанців був дещо нижчим, ніж немісцевих (див. Таблицю 6). Наприклад, частка місцевих упівців віком від 17 до 25 рр. (більшість чоловіків у цьому віці ще не одружені) становила 67,74 %, а немісцевих – 48,69 %. По-друге, серед місцевих бійців було більше селян, ніж серед немісцевих (див. Таблиці 3 та 4). При чому, західноукраїнські селяни, на відміну від своїх колег із Радянської України, були не люмпенізованими колгоспниками, а господарями-власниками для яких проблема створення сім'ї була тісно пов'язана з питанням розширення або скорочення господарства, а відтак вимагала зважених підходів.

Слід також звернути увагу на той факт, що третина одружених немісцевих повстанців були багатодітними (мали трьох і більше дітей). І практично всі без

винятку багатодітні батьки за часів німецької окупації служили в поліції. На нашу думку, це є яскравим свідченням того, що служба в поліції була для батьків великих сімей в окупованій нацистами Україні одним із небагатьох способів фізично вижити, не потрапити на каторгу до Райху, захистити свою родину від партизанського й гітлерівського терору й пограбування, а до того ж можливістю “пожитися” за рахунок інших співгромадян. Дані повстанської статистики щодо багатодітних поліцаїв цілком підтверджуються спогадами керівників радянського партизанського руху, які оперували зі своїми загонами в районах північної Чернігівщини та Сумщини. Зокрема А. Сабуров згадував, що «Часто в рядах німецьких посібників траплялися батьки великих родин. Опинившись в оточенні, вони пробиралися додому і зразу ж потрапляли на очі комендантів. І от, щоб урятувати життя, вже не стільки собі, як своїй родині, вони ставали на шлях пристосування до окупаційної влади»¹⁹.

Служба в іноземних арміях, військові звання та спеціальності

Значна частина облікованих вояків УПА Групи “Богун”, як свідчать їхні “Еведенційні картки”, не були новачками у військовій справі й до попадання в повстанські загони уже проходили військову службу в різноманітних арміях або воєнізованих формуваннях. Всього були знайомі з армійською службою 609 (42,14 %) повстанців, а вперше прилучилися до військової справи в рядах УПА – 836 (57,86 %) облікованих вояків. При чому, слід відзначити, що серед немісцевих бійців частка тих, хто служив у чужих арміях значно вища, ніж у місцевих повстанців. Із 312 упівців з різних регіонів України та з-поза її меж, які у вирі воєнного лихоліття потрапили до ВО “Богун”, не були новачками у військовій справі 248 (79,48 %) повстанців. Тоді як із 1133 місцевих вояків раніше були знайомі з військовою службою лише 361 осіб (31,86 %). Таку різницю, очевидно, слід пояснювати як дещо старшим віком немісцевих повстанців так і тим, що в Західній Україні на початку німецько-радянської війни не встигли провести мобілізації, а вихідці з інших регіонів були свого часу мобілізованими до Червоної армії. Також, наголосимо, що до немісцевих бійців ми віднесли вихідців з Галичини, котрі часто займали в УПА на Волині командні пости і мали відповідну військову підготовку, як, наприклад, чотовий Дмитро Чорній

¹⁹ Сабуров О. За лінією фронту. – К., 1969. – С. 146.

“Залізник” – уродженець Підгаєцького району Тернопільської області, який був ветераном “Легіону Побігущого” – батальйону “Роланд” Дружин українських націоналістів²⁰.

Аналіз наявних статистичних даних дозволив виявити в яких чужих арміях та воєнізованих формуваннях служили вояки Групи “Богун”.

Таблиця 11

Служба в іноземних арміях німісцевих повстанців

Назва чужих армій та збройних формувань	Кількість німісцевих повстанців, які проходили службу в чужих арміях і збройних формуваннях	Відсоток від категорії
Червона армія та німецька поліція	87	27,88
Червона армія	81	25,96
Німецька поліція	64	20,51
Вермахт	4	1,28
SD	4	1,28
Червона армія та SD	2	0,64
Червона армія та Вермахт	2	0,64
ДУН “Роланд”	1	0,32
Царська армія та армія УНР	1	0,32
Царська армія	1	0,32
Військо польське	1	0,32
Не проходили служби	64	20,51

Таблиця 12

Служба в іноземних арміях місцевих повстанців

Назва чужих армій та збройних формувань	Кількість місцевих повстанців, які проходили службу в чужих арміях і збройних формуваннях	Відсоток від категорії
Військо польське	224	19,77
Німецька поліція	58	5,12
Червона армія	56	4,94
Вермахт	11	0,97
Військо польське та Червона армія	5	0,44

²⁰ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 50, арк. 201.

Німецька пожежна охорона	2	0,17
Царська армія та армія УНР	1	0,08
Царська армія	1	0,08
Веркдінст	1	0,08
Веркшудц і ДУН	1	0,08
Червона армія та Вермахт	1	0,08
Не проходили служби	772	68,13

Таблиця 13

Служба в іноземних арміях усіх облікованих повстанців Групи “Богун”

Назва чужих армій та збройних формувань	Кількість облікованих повстанців, які проходили службу в чужих арміях і збройних формуваннях	Відсоток від категорії
Військо польське	225	15,57
Червона армія	137	9,48
Німецька поліція	122	8,44
Червона армія та німецька поліція	87	6,02
Вермахт	15	1,03
Військо польське та Червона армія	5	0,34
SD	4	0,27
Червона армія та Вермахт	3	0,2
Німецька пожежна охорона	2	0,13
Царська армія та армія УНР	2	0,13
Царська армія	2	0,13
Червона армія та SD	2	0,13
ДУН	1	0,069
Веркдінст	1	0,069
Веркшудц і ДУН	1	0,069
Не проходили служби	836	57,86

З вищеподаних таблиць чітко простежується, що основна маса повстанців, які до потрапляння в УПА проходили службу в чужих арміях чи воєнізованих формуваннях, були службовцями Війська польського, Червоної армії, допоміжної німецької поліції або інших мілітаризованих структур. У цьому контексті слід ще раз звернути увагу на проблему до якої ми зверталися раніше – переходу на службу в УПА частини колишньої допоміжної поліції (“шудманів”) Волині та Полісся. Як ми і відзначали, вести мову про тисячі поліцейських, які в один

момент потрапили до УПА немає сенсу. Як бачимо, серед місцевих повстанців групи «Богун» на кінець 1943 – початок 1944 р. вони становили трохи більше п'яти відсотків. Навіть, якщо припустити, що протягом весни, літа й осені 1943 р. частина колишніх шуцманів загинула в лавах УПА, все одно, за цей же час до повстанських лав мобілізували інших колишніх дезертирів з поліції, тому навряд чи їхня кількість була такою великою, як сьогодні часто стверджується.

Дещо іншою ситуація з проходженням військової служби була у немісцевих повстанців. З таблиці 11 чітко видно, що більшість з них перебувала на службі в Червоній армії та німецькій поліції або інших німецьких воєнізованих формуваннях. Понад 52% (163 особи) з немісцевих повстанців Групи “Богун” потрапили до лав УПА безпосередньо дезертирувавши з німецької служби. Мотиви приєднання цих людей до повстанських загонів, очевидно, були різними. Частина діяла з ідейних переконань, частина намагалася якимось чином вирватися від німців, вбачаючи в УПА зручний засіб для подальшого повернення додому**, а то й переходу до червоних партизанів***. Загалом, втеча поліції до українських повстанців не була чимось унікальним. На зламі 1943-1944 рр. колишні шуцмани, бачачи крах гітлерівського Райху, втікали до всіх партизанських армій – і до

** У звіті “Загону № 37”, який у березні 1944 р. здійснив глибокий рейд у Житомирську та Київську області є згадки про упівців-східняків, які героїчно боролися і загинули в боях з противником, а одночасно є свідчення і про тих вихідців зі Східної України, які втекли з відділу й подалися додому. (Детальніше див. Український здви́г: Волинь. 1939-1955. – С. 473-480.)

*** У звіті інформатора ОУН про події у ВО “Богун” за листопад – грудень 1943 р. зазначалося: “В с. Ступні і Малій Мощаниці стоїть біля 2-х сотень шуцманів-східняків, які перейшли на нашу сторону з Дубна і Мирогощі. Серед них була переведена агітація пропагандистом з УПА. Частина з них захоплюється нашою боротьбою і заявляють, що будуть битися разом з нами проти німців і більшовиків, але є між ними і такі типи (лейтенанти і політруки), які до нашої справи ставляться ворожо і стараються зв’язатися з місцевими комуністами. (...) Ці східняки мають зі собою біля 110 коней, возів, запасів харчів і багато награбованих речей, які продають за горілку. Серед них скріплено розвідку.” (Український здви́г: Волинь. 1939-1955. / Упоряд. В. Сергійчук. – С.301). В іншому звіті за листопад 1943 р. з ВО «Богун» також містилися цікаві згадки про шуцманів зі сходу України: «Під кінець місяця центром зацікавлення всіх відділів, боївок, селян з дерев’яшками-дубинами стає асфальт (тобто, траса Житомир – Рівне – І.П.) і довколишні пришосейні села. Тут здобувається зброя. Різним способом, а частіше договорами при допомозі горілки, переводиться роззброювання фольксдойчів і шуцманів. Більшість – українці з Чернігівщини. Ненавидять німців, а ще більше бояться більшовиків. Виявляють охоту воювати, просять дозволу лишитись зі зброєю в рядах УПА. Створено пропагандивні три чоти, розміщено понад асфальтом для покращення роботи (...) Для нас реальна користь – зброя і піді рвання сили ворога в запіллі. Та може бути й на майбутнє, бо повівши серед них належну політ виховну роботу і приєднавши до себе хоч 30% можемо кинути їх до роботи після приходу червоних у їхні материнські терени» (Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 350-351).

червоних партизанів****, і до Армії крайової, і до прорадянських польських партизанських груп.

Потрібно відзначити, що повстанці з великим застереженням ставилися до колишніх поліцаїв зі Східної України. Так, у «Суспільно-політичному огляді» зробленому уповноваженим ОУН(Б) у ВО «Богун» в листопаді 1943 р., між іншим, зазначено: «Упродовж цього місяця німці навезли сюди із Східноукраїнських земель велику силу шуцманів, яких посилають тут грабувати села і тероризувати населення. Проте велика частина шуцманів, завдяки нашій пропаганді і не маючи іншого виходу, перейшла зі зброєю до нас. З тієї причини німці решту шуцманів під кінець цього місяця роззброїли. (...) Шуцмани із СУЗ – це, в більшості, елемент звихнений – здеморалізований і політично непевний. Вислуговуватися може кожному, хто пообіцяє їм високе життя. Ще частинно можливі і більш свідомі шуцмани з Донбасу, що рекрутуються з донбаських робітників. Найгіршим елементом з шуцманів являються донці. Вони особливо відзначаються грабіжництвом і садизмом.

Також тікають шуцмани і до червоних партизанів, але їх бояться щоб не порозстрілювали за службу німцям»²¹.

Хай там як, а українські повстанці, які перебували на службі в чужих арміях набули цінний досвід і знання з різних військових спеціальностей. Як уже зазначалося, загалом служили в іноземних арміях 609 повстанців. З них 351(57,63 %) вказали свої військові спеціальності.

Таблиця 14

Військові спеціальності всіх облікованих повстанців, які вказали їх у картках

Кавалеристи	116	33,04 %
Піхотинці та мотопіхотинці	95	27,06 %
Артилеристи	51	14,52 %
Зв'язківці	18	5,12 %
Військові лікарі	11	3,13 %
Кулеметники	10	2,84 %
Сапери	9	2,56 %

**** О.Сабуров у спогадах майже цілу сторінку присвячує проблемі переходу до радянських партизанів колишніх шуцманів. Очевидно, що це явище було масовим, бо інакше радянська цензура б не пропустила подібних пасажів. Детальніше див.: Сабуров О. За лінією фронту. – К., 1969. – С.146.

²¹ Український здвиг: Волинь. 1939 – 1955. / Упоряд. В. Сергійчук. – С. 285-286.

Шофери	7	1,99 %
Танкісти	5	1,58 %
Авіатори	5	1,58 %
Санітари	4	1,13 %
Військові канцеляристи	4	1,3 %
Військові будівельники	3	0,85 %
Пожежники	2	0,56 %
Шофери-трактористи	2	0,56 %
Гранатометник	1	0,28 %
Хімічний інструктор	1	0,28 %
Інструктор боєприпасів	1	0,28 %
Перекладач	1	0,28 %
Ветеринар	1	0,28 %
Радист	1	0,28 %
Військовий моряк	1	0,28 %
Військовий топографіст	1	0,28 %
Слухач полкової школи Червоної армії	1	0,28 %

Таблиця 15

Військові спеціальності місцевих повстанців, які вказали їх у картках (212 осіб)

Кавалеристи	107	50,47 %
Піхотинці та мотопіхотинці	55	25,94 %
Артилеристи	22	10,37 %
Військові лікарі	9	4,24 %
Сапери	6	2,8 %
Зв'язківці	3	1,41 %
Кулеметників	3	1,41 %
Шофери	2	0,94 %
Пожежники	2	0,94 %
Радист	1	0,47 %
Гранатометник	1	0,47 %
Санітар	1	0,47 %

Таблиця 16

Військові спеціальності немісцевих повстанців, які вказали їх у картках (139 осіб)

Піхотинці та мотопіхотинці	40	28,77 %
Артилеристи	29	20,86 %
Зв'язківці	15	10,79 %
Кавалеристи	9	6,47 %

Кулеметники	7	5,03 %
Авіатори	5	3,59 %
Танкісти	5	3,59 %
Шофери	5	3,59 %
Військові канцеляристи	4	2,87 %
Сапери	3	2,15 %
Санітари	3	2,15 %
Військові будівельники	3	2,15 %
Військові лікарі	2	1,43 %
Шофери-трактористи	2	1,43 %
Ветеринар	1	0,71 %
Слухач полкової школи Червоної армії	1	0,71 %
Військовий моряк	1	0,71 %
Військовий топографіст	1	0,71 %
Хімічний інструктор	1	0,71 %
Інструктор боєприпасів	1	0,71 %
Перекладач	1	0,71 %

Як бачимо, абсолютна більшість облікованих повстанців служили в кавалерії, піхоті та артилерії. При чому найбільше кавалеристів було серед місцевих бійців через те, що українців у польській армії найчастіше призивали на службу до кавалерії, тоді як німецькі служили здебільшого в радянській піхоті та артилерії. Загалом перелік військових спеціальностей у німецьких повстанців різноманітніший, ніж у місцевих (21 спеціальність проти 12). Серед них більше носіїв військово-технічних спеціальностей – зв'язківців, танкістів, авіаторів, шоферів, трактористів, інструкторів тощо. Це, на наш погляд, слід пояснювати кращим рівнем технічної оснащеності Червоної армії у порівнянні з Військом польським, а більшість повстанців набували свої військові спеціальності якраз у цих двох арміях.

Вищий рівень професійної військової підготовки сприяв тому, що чимало німецьких повстанців ставали старшинами, інтендантами, підстаршинами, політичними виховниками. Загалом серед опрацьованих нами карток є матеріали на 215 старшин та підстаршин УПА. З них 53 особи – німецькі. Тобто при 21,59 % німецьких повстанців від загальної кількості взятих на облік вояків, відсоток німецьких старшин і підстаршин дещо вищий – 24,69 % і це при тому, що через певні застереження німецьких бійців рідше призначали на командирські посади в повстанській армії.

На той час система військових звань (ступенів) в УПА ще не була остаточно врегульованою, тому частина бійців у “Еведенційних картках” вказувала свою посаду та службові функції або звання, які вони мали в чужих арміях²².

Загалом немісцеві старшини й підстаршини УПА мали наступні звання, посади та функціональні обов’язки:

Таблиця 17

Сотенні командири	2	Господарчий підстаршина	1
Заступник сотенного	1	Політвиховник	1
Політвиховник сотні	1	Старшини (радянське “старшина”)	3
Чотові командири	9	Старші сержанти	4
Ройові командири	19	Бунчужний	1
Командири артилерії (ройові)	2	Сержанти	2
Командири гармати	2	Хорунжий	1
Інтендант	1	Вістун	1
Командир зв’язку	1	Ланковий	1

До приходу в УПА немісцеві старшини й підстаршини служили в таких арміях і воєнізованих формуваннях:

Таблиця 18

Червона армія та німецька поліція	22	SD	1
Червона армія	17	Батальйон “Роланд” (ДУН)	1
Не служили ніде	4	Царська армія та Армія УНР	1
Німецька поліція	3	Школа УПА “Дружинники”	1
Червона армія та Вермахт	1	Червона Армія та військовий вишкіл ОУН	1
Вермахт	1		

Загалом же служба всіх облікованих старшин і підстаршин в іноземних арміях поділилася наступним чином: Військо польське – 46 осіб, Червона армія – 28 осіб, Німецька поліція – 24 особи, Вермахт – 7 осіб, “Роланд” ДУН – 1 особа, Червона армія та німецька поліція – 22 особи, Царська армія та Армія УНР – 1, Веркдінст – 1 особа, Школа УПА “Дружинники” – 1 особа, Штабова школа зв’язку УПА – 1 особа, SD – 1 особа, Школа підстаршин УПА – 7 осіб, Веркшутц та батальйон ДУН – 1 особа, Військо польська та німецька поліція – 1 особа, Червона армія та

²² ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 49-56.

Військо польське – 1 особа, Німецька пожежна охорона – 1 особа, Червона армія та вермахт – 1 особа, не служили в жодній армії та не закінчували старшинських і під старшинських шкіл УПА – 58 осіб. З наведених вище даних видно, що найбільше “служивих” старшин і підстаршин УПА пройшли через Червону армію (тільки через неї або в поєднанні зі службою в поліції, вермахті чи інших арміях) – 52 особи, через німецькі воєнізовані структури (разом з тими хто служив до того в інших арміях) – 59 осіб та через Військо польське (разом з тими хто потім служив в інших арміях) – 48 осіб. Цікаво також відзначити, що велика група старшин і підстаршин не мала досвіду військової служби і це попри те, що далеко не всі бійці УПА, які в чужих арміях мали військові звання старшин чи підстаршин отримали аналогічні звання у повстанців. Тобто в УПА не існувало сліпої “конвертації” посад і звань, а діяв принцип відбору найталановитіших командирів, які належним чином зарекомендували себе на ниві партизанської боротьби, що кардинально відрізнялася від служби в регулярній армії чи поліції. Наприклад, серед облікованих повстанських командирів трапляються ройові, які були старшими лейтенантами в Червоній армії та чотові, які в тій же армії були лише сержантами тощо.

Надзвичайно інформативними є прописи про службу облікованих повстанців в УПА. Завдяки статистичним даним про прихід до лав УПА повстанців ми можемо прослідкувати динаміку цього процесу й зробити деякі узагальнення та висновки. Загалом серед опрацьованих документів у 1270 випадках зазначено час потрапляння в лави повстанців і в 175 випадках такої інформації немає. Нижче у таблиці по місяцях подаємо загальну кількість повстанців які поповнили повстанську армію.

Таблиця 19

Місяць та рік приходу в УПА	Місцеві повстанці			Немісцеві повстанці			Усі обліковані повстанці	
	Кількість	Відсоток від категорії	Відсоток від усіх облікованих	Кількість	Відсоток від категорії	Відсоток від усіх облікованих	Кількість	Відсоток від усіх облікованих повстанців
Грудень 1942	1	0,08	0,06	-	-	-	1	0,06

Січень 1943	3	0,26	0,2	-	-	-	3	0,2
Лютий 1943	15	1,32	1,03	-	-	-	15	1,03.
Березень 1943	79	6,97	5,46	12	3,84	0,83	91	6,29
Квітень 1943	111	9,79	7,68	14	4,87	0,96	125	8,65
Травень 1943	129	11,38	8,92	11	3,52	0,76	140	9,68
Червень 1943	82	7,23	5,67	21	6,7	1,45	103	7,12
Липень 1943	126	11,12	8,71	17	5,44	1,17	143	9,89
Серпень 1943	173	15,26	11,97	22	7,05	1,52	195	13,49
Вересень 1943	72	6,35	4,98	11	3,52	0,76	83	5,74
Жовтень 1943	48	4,23	3,32	12	3,84	0,83	60	4,15
Листопад 1943	87	7,67	6	60	19,23	4,15	147	10,17
Грудень 1943	36	3,17	2,49	75	24,03	5,19	111	7,68
Січень 1944	6	0,52	0,41	47	15,06	3,25	53	3,66
Немає даних	165	14,56	11,41	10	3,2	0,69	175	12,11

З даних наведених у таблиці легко побачити, що на зламі 1942-1943 рр. повстанський рух ще перебував у зародковому стані і щойно весною 1943 р. почав перетворюватися на масову партизанську армію. Рекордна кількість повстанців приєдналася до УПА в серпні 1943 р. У «Еведенційних картках» зазначалося, що липнево-серпневий набір до Повстанської армії здійснювався «за мобілізацією». Лідером серед відділів до яких набирали найбільше повстанців був «Відділ кінноти УПА Енея*» на який припадало 8-10 % новобранців щомісяця, при тому відібраний до загону контингент, як правило, мав досвід служби в кавалерійських частинах Війська польського.

Цікаво, також, що на осінь-зиму 1943 р. контингент місцевих новобранців різко скорочується. Це очевидно слід пояснювати природними умовами. Виводити великі групи місцевих мешканців до лісу взимку не було сенсу, при потребі, бійців можна було залучати до проведення акцій в якості місцевої самооборони, а при цьому заощаджувати на їхньому утриманні. Діаметрально протилежна картина спостерігається з вихідцями з інших регіонів, які якраз на кінець осені та взимку 1943-1944 рр. масово потрапляють до УПА. Так як основну кількість немісцевих новобранців становили «шуцмани» (163 особи – 52,2 %), їхня доля перебувала в руках у німців, від яких треба було тікати та рятуватися від роззброєння або вислання на роботи будь-якою ціною, не зважаючи на пору р.. Протягом листопада-грудня 1943 і січня 1944 р. в УПА прибули 182 немісцеві

* Петра Олійника – командира Групи «Богун»

повстанці, що становили 58,3 % загальної кількості взятих на облік немісцевих бійців. З них 90 % - утікачі з німецьких формувань.

Інша частина немісцевих бойовиків, згідно з документами, складалася з колишніх оточенців, утікачів з Червоної армії та німецьких таборів для військовополонених, а також пересильних пунктів для остарбайтерів, які добровільно або через мобілізацію липня-серпня 1943 р. потрапляли до лав УПА. Є відомості й про двох членів ОУН з Великої України – Коверю Олександра²³ з Дніпропетровщини та Слюсаря Василя²⁴ з-під Кам'янця-Подільського, які працювали в підпіллі відповідно з 1941 та 1942 р., а в УПА прийшли в грудні та червні 1943 р.

Складніше встановити реальну та об'єктивну картину «опінії»^{*} командирів стосовно своїх підлеглих. Лише в 597 (41,31 %) анкетах наявні відповідні записи, тоді як у 848 (58,96 %) картках – вони відсутні. Тому до статистики поданої у подальших трьох таблицях слід ставитися з деяким застереженням і приймати її “умовно”, пам'ятаючи, що вона стосується менше половини облікованих повстанців ВО “Богун”. Свої враження від поведінки підлеглих повстанські командири не завжди викладали лаконічно, одним словом: “Відповідний”, “Можливий”, “Добрий”, “Послушний”, “Невідповідний”, “Трусливий” тощо, часто вдаючись до розлогих коментарів: “Надійний, відважний, має вплив на стрільців”, “Середній стрілець, добрий гранатометник”, “Найкращий під кожним оглядом”, “В боях поводить себе добре, виконує всі накази”, “Слабохарактерний, як військовик невідповідний, млявий”, “Амбітний, про себе має високі думки, легковажить свої обов'язки, більше уваги приділяє жінкам”, “Ледачий, до служби не охочий, трус” тощо. Ми, для зручності, поділили всі оцінки командирів на декілька категорій, які подаємо у наступних таблицях.

Таблиця 20

Оцінка командирами місцевих повстанців

«Опінія зверхників»	Кількість	Відсоток від категорії	Відсоток від тих, що були оцінені
Добра	371	32,74 %	66,36 %
Посередня	131	11,56 %	23,43 %
Негативна	30	2,64 %	5,36 %
Невизначена	16	1,41 %	2,86 %

²³ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 51, арк. 108.

²⁴ Там само, спр. 54, арк. 126.

* опінія – думка, погляд, враження

Вибулі через хвороби	3	0,26 %	0,53 %
Не повернулися з відрядження	1	0,08 %	0,17 %
Дезертири	7	0,61 %	1,25 %
Дані відсутні	574	50,66 %	-

Таблиця 21

Оцінка командирами немісцевих повстанців

«Опінія зверхників»	Кількість	Відсоток від категорії	Відсоток від тих, що були оцінені
Добра	26	8,33 %	68,42 %
Посередня	9	2,88 %	23,68 %
Негативна	1	0,32 %	2,63 %
Невизначена	2	0,64 %	5,26 %
Вибулі через хвороби	-	-	-
Не повернулися з відрядження	-	-	-
Дезертири	-	-	-
Дані відсутні	274	87,82 %	-

Таблиця 22

Оцінка командирами усіх повстанців

«Опінія зверхників»	Кількість	Відсоток від категорії	Відсоток від тих, що були оцінені
Добра	397	27,47 %	66,49 %
Посередня	140	9,68 %	23,45 %
Негативна	31	2,14 %	5,19 %
Невизначена	18	1,24 %	3,01 %
Вибулі через хвороби	3	0,2 %	0,5 %
Не повернулися з відрядження	1	0,06 %	0,16 %
Дезертири	7	0,48 %	1,17 %
Дані відсутні	848	58,96 %	-

Відсутність даних про «опінію» керівників у анкетах більше половини облікованих повстанців, очевидно слід пояснювати тим, що понад 50 % з них потрапили до лав УПА з літа 1943 р. або пізніше (див. таблицю 19), а крім того, в останні місяці 1943 р. багато повстанців переводилися в інші відділи у зв'язку з реорганізацією та кількісним ростом армії, тому не всі командири на момент складання «Еведенційної книги» виробили щодо них остаточну думку. Особливо

чітко невизначеність командування прослідковується щодо немісцевих повстанців, відносно яких визначена позиція задекларована лише у 12,18 % випадках. Ці дані більш-менш відповідають даним про прихід немісцевих повстанців до УПА, з яких лише близько 15 % з'явилися в лавах лісової армії до літа 1943 р. (див. таблицю 19). Виходячи з інформації наведеної в таблицях 20-22, можна припустити, що найшвидше командири повстанських відділів визначалися зі своїм ставленням до стрільців, підстаршин та старшин, які зарекомендували себе позитивно, натомість з негативними оцінками, очевидно, визначатися не поспішали, намагаючись дати повною мірою виявитися всім рисам характеру своїх підлеглих.

Поранення, підвищення, нагороди, покарання

Як уже зазначалося вище, відомостей про поранення, підвищення, нагороди й покарання у “Еведенційних картках”, на жаль, небагато. Наявні інформації носять епізодичний характер, однак вони дозволяють скласти певне уявлення про те з ким і коли вели бої повстанці (в тому випадку якщо в картці зазначалося в бою з ким був поранений або відзначений той чи інший вояк).

Зокрема, ройовий Загорилько Василь (“Щупак”) дістав поранення в бою з угорцями під с. Михайлівкою²⁵; стрілець Когут Федір (“Хмара”) був поранений 24 квітня 1943 р. в с. Хотів, коли повстанці зробили у місцевій школі засідку на німців²⁶; інтендант Коваленко Михайло (“Шишка”), родом з Чернігівщини, був легко поранений за невказаних обставин²⁷; легке поранення отримав стрілець Кузнець Федір (“Комар”)²⁸; отримав поранення у боях з німцями біля Почаєва стрілець Кохтур Михайло (“Гамалія”), якого за проявлену доблесть керівництво підвищили до рангу чотового²⁹; у боях з угорцями в с. Хомутах отримав поранення гранатними осколками в спину та ногу вістун Кір’янчук Андрій (“Кармелюк”)³⁰; козак Клейко Марко (“Карий”) отримав два осколочні гранатні поранення в боях у с. Будараж та при нападі ворогів на повстанський штаб –

²⁵ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 51, арк. 36.

²⁶ Там само, арк. 72.

²⁷ Там само, арк. 79.

²⁸ Там само, арк. 193.

²⁹ Там само, арк. 165.

³⁰ Там само, арк. 240.

кульове поранення в бік³¹. Три тижні після поранення в руку перебував у повстанському госпіталі козак Леснак Михайло (“Надійний”)³²; за невказаних обставин отримав поранення стрілець Лазаревський Никанор (“Калина”)³³. Дістав поранення в ліву ногу в бою з гітлерівцями під Бистричами 20 квітня 1943 р., а згодом лікувався в рідному селі Сапожині козак Фурманюк Петро (“Нечай”)³⁴; 11 березня 1943 р. поранено в руку в бою з німцями біля Оржева повстанця Миколу Хмарука (“Чорний”)³⁵; чотовий Тимофій Шульський (“Грім”) родом з Бродівщини отримав важке поранення в передпліччя після чого лікувався протягом трьох місяців³⁶; 25 квітня 1943 р. в бою з німцями під Ляховичами дістав поранення в руку козак Шахрай Григорій (“Лис”)³⁷; було поранено також чотового Сергія Шумкевича (“Байда”) і Володимира Якімчука (“Дубовий”)³⁸. Два тижні у госпіталі УПА лікувався після поранення в руку стрілець Яків Лемішка (“Пташка”) родом з Кубані³⁹, також у боях з окупантами двічі поранено чотового Андрія Чорненка (“Щиголь”) із Запорізької області⁴⁰. Однак безумовним «лідером» серед поранених повстанців був командир відділу Басюк Євген (“льойтнант Чорноморець”), який, згідно з даними в “Еведенційній картці” мав 11 поранень⁴¹.

Десятки стрільців були відзначені похвалами командуваннями за вмілі дії на полях боїв. У боях сотні під час рейду на Центральну Україну відзначився козак Петро Іванишів (“Хмара”) з Дрогобича⁴², у боях з німцями біля Тасової та з азербайджанськими легіонерами в Милятині проявив хоробрість стрілець Василь Кушпер (“Гарячий”)⁴³, у сутичці з червоними партизанами в Теремному й у боях з німцями та угорцями в Ляшівці, Мізочі й Конюшках виявив найкращі бійцівські якості стрілець Леонтій Кочубей (“Заяць”)⁴⁴. Відзначився у важких боях із поляками та червоним партизанами за річкою Случ козак Петро Марчук

³¹ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 51, арк. 241.

³² Там само, спр. 52, арк. 10.

³³ Там само, арк. 32.

³⁴ Там само, спр. 55, арк. 72.

³⁵ Там само, арк. 101.

³⁶ Там само, спр. 56, арк. 57.

³⁷ Там само, арк. 63.

³⁸ Там само, арк. 79, 105.

³⁹ Там само, спр. 52, арк. 32 зв.

⁴⁰ Там само, спр. 56, арк. 5.

⁴¹ Там само, спр. 49, арк. 100.

⁴² Там само, спр. 51, арк. 51.

⁴³ Там само, арк. 77.

⁴⁴ Там само, арк. 170.

(“Фокус”)⁴⁵. Під час рейдів на Центральну Україну в боях з німецькими гарнізонами проявив доблесть козак Йосип Прядун (“Лев”)⁴⁶, на Кременеччині в сутичках з гітлерівцями відзначився стрілець Григорій Поліщук (“Підкова”)⁴⁷. Політвиховника Володимира Рядчука було відзначено керівництвом за відвагу в боях проти німців під Славутю, Шумськом і Козачином⁴⁸. У боях з німцями в Кременці, Лопушному, Кошківцях, Іонівці, Гальчинцях, Садках і з червоними партизанами коло Теремного відзначився стрілець Григорій Саблук⁴⁹.

З наведених вище прикладів, чітко видно, що поранення й відзначення повстанці діставали в бою з трьома основними противниками – німцями та їхніми союзниками, червоними партизанами і поляками⁵⁰.

Цікаві дані зустрічаються в анкетних відмітках, що стосуються покарання стрільців, підстаршин і старшин. Завдяки їм перед дослідником відкриваються найбільш характерні порушення та проступки за які командування карало повстанців. Одразу слід підкреслили, що система покарань в УПА була легшою, ніж в регулярних арміях того часу. Зокрема, козака Лазоровського Петра (“Кленовий”) за дезертирство і відсутність у відділі протягом тижня, жандармерія УПА покарала 150 присіданнями із наплічником вагою 10 кг⁵¹. Після чого він із порушника дисципліни став «Добрим стрільцем»⁵². За самовільну відлучку з відділу “Енея” (П.Олійника) був покараний козак Василь Лис (“Богун”)⁵³. За пияцтво і недбайливе ставлення до службових обов’язків до карного відділу УПА було відправлено ройового Григора Новачука (“Ангор”)⁵⁴. Сувору догану в присутності штабу отримав від командування Воєнної округи сотенний Максим

⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 52, арк. 59.

⁴⁶ Там само, спр. 53, арк. 188.

⁴⁷ Там само, арк. 196.

⁴⁸ Там само, спр. 54, арк. 7.

⁴⁹ Там само, арк. 46.

⁵⁰ Цікаво навести деяку статистику про рівень втрат повстанців у період німецької окупації. Зокрема, згідно «Золотої книги героїв» Корсунського загону, складеною наприкінці 1944 р., за 8 місяців боротьби в умовах німецької окупації (квітень – грудень 1943 р.) загін втратив убитими 49 осіб. З яких у боях з німцями загинуло – 11 чоловік, з угорцями – 1, з поляками – 8, з червоними партизанами – 29. При цьому 14 жертв червоних партизанів припадають на жовтень-грудень 1943 р., тобто на момент підходу фронту, коли ліси Полісся та Волині були «затоплені» радянськими партизанськими з’єднаннями головним завданням яких було боротися проти УПА. Німці й угорці рідко йшли в ліс боротися з повстанцями, натомість червоні партизани були найбезпечнішим противником, бо добре володіли тактикою лісового бою. (Детальніше див.: Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14. – С. 370-379.)

⁵¹ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 52, арк. 52.

⁵² Там само.

⁵³ Там само, арк. 58.

⁵⁴ Там само, спр. 53, арк. 16.

Скорупський (“Макс”) за “звільнення без наказу людей з рядів УПА”⁵⁵. Покарано за дезертирство і понижено зі звання чотового до стрільця Микиту Роя (“Чуй”) із Волинської області. Незначне на перший погляд покарання виявилися дієвим і згодом стрілець М.Рой був підвищений до посади ройового⁵⁶. Пониженням з посади чотового до рівня рядового стрільця був Василь Расік за самовільне відлучення з відділу⁵⁷. Партизанське повсякдення вносило корективи до рівня й інтенсивності покарань у Повстанській армії. Командування УПА об’єктивно не мало достатньо потужного апарату і технічних можливостей для нагляду, слідства та здійснення дисциплінарних заходів, як командування регулярних армій, однак, в силу можливостей, намагалося підтримувати належний порядок у підпорядкованих з’єднаннях.

Поряд з людьми які заслуговували на покарання серед повстанців, безумовно, були вояки, які своїми непересічними солдатськими якостями заслуговували на просування по службі. Відтак, у “Еведенційних картках” зафіксовані випадки, коли керівництво, враховуючи можливості вояків, переводило їх на вищі посади. Зі стрільця на ройового було підвищено Михайла Ніколайчука (“Ясний”)⁵⁸; зі стрільця до командира гармати – Володимира Осипова (“Зірка”) з Харківщини⁵⁹; з козака до ройового – Степана Пелиха (“Лис”)⁶⁰; з козака до ройового – Матвія Сапельніка (“Буря”) з Луганщини⁶¹; від ройового до чотового – Степана Надбродного (“Нечай”)⁶² та Володимира Токмака (“Жук”) з Луганська⁶³. Послідовно від козака до ройового, а потім до чотового підвищували Володимира Перціва (“Грізний”)⁶⁴; аналогічний службовий шлях пройшов Григорій Михасік родом з-під Кам’янця-Подільського⁶⁵. Згадуваний нами, двічі поранений Андрій Чорненко (“Щиголь”) із Запорізької області був підвищений в УПА до ройового⁶⁶, а колишній червоний командир тяжких блоко-кулеметів Іван Сало («Мамай») з

⁵⁵ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 54, арк. 114.

⁵⁶ Там само, арк. 11.

⁵⁷ Там само, арк. 28.

⁵⁸ Там само, спр. 53, арк. 12.

⁵⁹ Там само, арк. 46.

⁶⁰ Там само, арк. 113.

⁶¹ Там само, спр. 54, арк. 92.

⁶² Там само, спр. 53, арк. 27.

⁶³ Там само, спр. 55, арк. 51.

⁶⁴ Там само, спр. 53, арк. 112.

⁶⁵ Там само, спр. 52, арк. 117.

⁶⁶ Там само, спр. 56, арк. 5.

Полтавщини в УПА послідовно займав посади чотового, заступника сотенного, сотенного командира та командира куреня⁶⁷.

Як бачимо, серед підвищуваних у званні повстанців більше бійців немісцевого походження. Цю невідповідність, очевидно, слід пояснювати тим, що немісцеві бійці при потраплянні до УПА, як люди нікому не відомі за своїми професійними якостями, призначалися на найнижчі посади, а підвищення отримували лише у випадках підтвердження відповідного фахового рівня.

Псевда вояків УПА

Насамперед відзначимо, що принципові відмінності між псевдами місцевих і немісцевих повстанців відсутні. Загалом вони подібні, нерідко дублюються, єдине, що у вихідців з Великої України та різних регіонів СРСР частіше зустрічаються псевдоніми похідні від власних імен і прізвищ (часто російських), а також від імен радянських чи російських історичних постатей.

Псевдо повстанців слід поділити на чотири групи: іменникові, прикметникові, віддієслівні та ідіоматичні. Найбільшу іменникову групу ми для зручності розбили на декілька підгруп – псевда іменникового типу (похідні від назв птахів, тварин, риб, комах), псевда іменникового типу (похідні від назв дерев, кущів, трав, грибів і плодів), псевда іменникового типу (похідні від назв предметів, частин тіла, інструментів тощо), псевда іменникового типу (похідні від власних імен і прізвищ), псевда іменникового типу (похідні від назв атмосферних та інших природних явищ, пір р.), псевда іменникового типу (похідні від топонімів та гідронімів), псевда іменникового типу (похідні від соціального стану), псевда іменникового типу (похідні від імен і прізвищ історичних осіб та літературних героїв), псевда іменникового типу (похідні від назв професій чи родів діяльності), псевда іменникового типу (похідні від назв етнічних груп, регіонів чи національностей).

Здійснені нами підрахунки засвідчили, що 1173 (81,17 %) псевд належить до іменникового типу, 265 (18,33 %) – до прикметникового типу, 5 (0,34 %) – до віддієслівного, а 2 (0,13 %) - до ідіоматичного. Нижче подаємо розгорнутий поділ

⁶⁷ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 54, арк. 91.

псевд іменникового типу на підгрупи, а також зразки найуживаніших псевд інших типів.

Таблиця 23

Псевда іменникового типу (похідні від назв птахів, тварин, риб, комах): Сокіл, Сорока, Голуб, Ворон, Орел, Соловей, Горобець, Щиголь, Шуляк, Зозуля, Сова, Пугач, Тетеря, Журавель, Лебідь, Шпак, Півень, Качка, Крук, Дятел, Галка, Рябчик, Одуд, Кулик, Коршун, Чайка, Муха, Комар, Шміль, Клещ, Гедз, Хрущ, Жук, Лев, Лис, Вовк, Заєць, Щур, Кріт, Кіт, Лось, Видра, Тигр, Карась, Щупак, Сом, Сомик, В'юн тощо.	269(18,61 %)
Псевда іменникового типу (похідні від назв дерев, кущів, трав, грибів і плодів): Дуб, Явір, Береза, Калина, Горох, Конюшина, Ясен, Сосна, Вишня, Орех, Сливка, Тополя, Лобода, Липа, Хміль, Ліщина, Хрін, Шишка, Жолудь, Колос, Качан, Малина, Берест, Бук, Будяк, Груша, Гриб, Картопля, Шипшина, Осика, Клен, Кропива, Диня, Перець, М'ята, Осока, Квітка, Цвіт тощо.	221(15,29 %)
Псевда іменникового типу (похідні від назв предметів, частин тіла, інструментів тощо): Скрипка, Стріла, Бомба, Катюшка, Балалайка, Паляниця, Індуктор, Ручка, Брова, Молоток, Свита, Свисток, Ціп, Човен, Коцюба, Двигун, Борода, Доляр, Шпиця, Тягива, Дуля, Казан, Сталь, Цвях, Шлях, Борщ, Замок, Стодола, Ножик, Пістолет, Скоринка, Писанка, Проскура, Голка, Кроква, Підкова, Шрам, Таран, Клуня, Довбня, тощо.	213(14,74 %)
Псевда іменникового типу (похідні від власних імен і прізвищ): Андрій, Гриць, Ванька, Павло, Богдан, Максим, Ярослав, Феодосій, Потап, Роман, Клим, Сашко, Володя, Олег, Андрушка, Ярема, Ігор, Березенко, Столбунов, Карпенко, Алексій, Лубін, Коваленко, Василь, Михайло, Іванов, Травкін, Щигальов, Борисенко, Ігорський, Губенко, Туров, Лук'яненко, Козувенко, Ярошенко, Семенець, Вороненко, Наташук, Гаркавенко, Пораденко, Бондаренко, Дмитренко, Лисенко, Пальченко тощо.	149(10,31 %)
Псевда іменникового типу (похідні від імен і прізвищ історичних осіб та літературних героїв): Сагайдачний, Наливайко, Сірко, Морозенко, Байда, Пугачов, Залізник, Шаміль, Чапай, Котовський, Гонта, Колчак, Кармелюк, Нечай, Богун, Маркс, Довбуш, Распутін, Пушкін, Мамай, Аскольд, Самсон, Кий, Махно, Мазепа, Молотов, Донцов тощо.	122 (8,41 %)
Псевда іменникового типу (похідні від назв атмосферних та інших природних явищ, пір року): Грім, Хмара, Туча, Гроза, Мороз, Крига, Сніг, Зима, Хвиля, Буря, Буревій, Вітер, Град, Завірюха, Шум, Морок, Луна тощо	70 (4,84 %)
Псевда іменникового типу (похідні від назв етнічних груп, регіонів чи національностей): Черкес, Чорноморець, Полтавець, Білорус, Запорожець, Японець, Сібір'як, Гуцул тощо.	65 (4,49 %)
Псевда іменникового типу (похідні від назв професій чи родів діяльності): Танкіст, Поет, Чумак, Горлоріз, Співак, Рибак, Боцман, Ткач, Повар, Матрос, Кат, Чабан, Коваль, Швець, Мельник, Гірняк, Фризир, Артист тощо.	45 (3,11 %)
Псевда іменникового типу (похідні від топонімів та гідронімів): Кавказ,	

Крим, Дунай, Дніпро, Лиман, Вороніж, Прут, Ельбрус, Ташкент, Волга тощо	13 (0,89 %)
Псевда іменникового типу (похідні від соціального стану): Голота, Волоцюга, Дука, Бурлака, Кріпак	6 (0,41 %)
Псевда прикметникового типу: Відважний, Смілий, Веселий, Бистрий, Кучерявий, Буйний, Вольний, Активний, Грізний, Красний, Колючий, Жвавий, Сірий, Відомий, Гордий, Жовтий, Губатий, Мудрий, Білявий, Ясний, Завзятий, Грішний, Лісовий, Твердий, Ситий, Малий, Чемний, Співучий, Щирий, Швидкий, Бойовий, Бувалий, Свіжий, Певний, Несмілий, Тихий, Пильний, Гайовий, Лихий, Зимний, Чубатий, Моторний, Кормовий, Бравий тощо	265(18,33 %)
Псевда віддієслівного типу: Непитай, Нечитай, Непий, Угадай	5 (0,34 %)
Псевда ідіоматичного типу: Зірвишапка, Розбийгора	2 (0,13 %)

Отже, найпопулярнішими серед взятих на облік повстанців були псевда похідні від назв птахів, тварин, риб і комах. При чому, серед повстанців немісцевого походження псевда цієї категорії мали вищу від загальної популярності – 69 (21,1 %) немісцевих бійців обрали собі псевда з даної підгрупи. Натомість псевда запозичені з рослинного царства однозначно були популярнішими серед місцевих повстанців. Із 221 псевда цього типу місцевим належали 199, а немісцевим – 22. Однаковою популярністю серед бійців обох категорій повстанців користувалися псевда третьої підгрупи (похідні від назв предметів, частин тіла, інструментів тощо) які носило трохи більше, як по 14 % місцевих і немісцевих бійців. Натомість псевда похідні від власних імен та прізвищ були набагато популярніші серед вояків немісцевого походження, ними користувалося понад 20 % прийшлих повстанців. Імена та прізвища відомих історичних постатей і літературних героїв однаковою мірою використовувалися місцевими та немісцевими повстанцями в якості псевд (їм віддали перевагу, відповідно, 8 і 10 відсотків бійців). Рівень популярності псевд, що походили від природних явищ був відносно однаковий серед обох категорій повстанців. Найбільш вживаними серед них були псевда “Хмара”, “Вітер”, “Буря”, “Грім”, “Крига” тощо, які мають по п’ять і більше повторів. Так само однаково популярними були серед місцевих і немісцевих повстанців псевда похідні від назв професій та родів занять. Майже вдвічі популярнішими (у відсотковому співвідношенні) були серед місцевих повстанців псевда, що походили від національностей, етнічних груп чи регіонів (4,49 % проти 2,5 %). Натомість із тринадцяти псевд, які походять від назв гідронімів і топонімів, немісцевим повстанцям належить шість, тобто майже половина. Найменш популярними серед

псевд іменникового походження в обох категоріях повстанців виявилися похідні від соціального стану. П'ять таких псевд обрали місцеві повстанці й одне – немісцевий вояк.

Псевда прикметникового типу, які найкраще характеризують особисті якості людини виявилися вдвічі популярнішими серед місцевих повстанців. Кожен п'ятий місцевий бойовик обрав собі прикметникове псевдо, натомість з немісцевих таким псевдом скористався лише кожен десятий.

Із п'яти наявних в анкетах псевд віддієслівного типу два належать немісцевим, а три місцевим повстанцям. Ці псевда, як і псевда ідіоматичні, найрідше використовувалися повстанцями й були доволі “екзотичними”.

* * *

Використані статистичні джерела дозволяють зробити узагальнюючий портрет найбільш типового українського повстанця Групи “Богун” УПА-“Північ” на зламі 1943-1944 рр. Майже з цілковитою впевненістю можна стверджувати, що це був українець (98,2 %), який, скоріш за все народився в місцевості, яка територіально входила до ВО “Богун” (78,41 %), уродженець села або невеликого містечка, хлібороб, ремісник чи робітник (у понад 90 % випадків), віком від 18 до 28 рр. (у понад 70 % випадків), з початковою або неповною середньою освітою (близько 65 %), скоріш за все неодружений і бездітний (75 %), який до приходу в УПА скоріш за все не був знайомий з військовою службою (у 57,86 % випадків). Найімовірніше, що наш “збірний повстанець” потрапив до УПА між червнем 1943 та січнем 1944 р. (у понад 60 % випадків), думка командирів про нього була або позитивна, або невизначена, а його псевдонім, очевидно, був іменникового походження (у понад 80 % випадків). Найімовірніше, що в УПА він служив рядовим бійцем, не мав підвищень по службі, доган, нагород чи поранень.

Додаток Р

Переговори керівників націоналістичного підпілля і повстанської армії з представниками німецької адміністрації та силових структур (кінець 1943 – 1944 рр.)

Доволі потужний вплив бандерівського підпілля й УПА на ситуацію на Волині, Поліссі та Галичині змушував німецьке командування та спеціальні служби спробувати знайти порозуміння з українськими повстанцями наприкінці свого панування над Україною.

Переговори, які проводилися між представниками українського визвольного руху і німцями, слід поділити на дві групи – домовленості, яких досягали окремі місцеві командири УПА з окремими німецькими частинами або з'єднаннями про нейтралітет і обмін зброї на продовольство чи розвідувальну інформацію про червоних партизанів або польське підпілля та переговори між німецькими військовим і поліційним командуванням та командуванням УПА й керівництвом ОУН про досягнення приязного нейтралітету та про співпрацю у боротьбі зі спільним ворогом – більшовизмом. Очевидно, що головним приводом, який підштовхнув керівництво ОУН і УПА до поновлення контактів українського визвольного руху з німцями було бажання заощадити власні сили на антинімецькій боротьбі, домовитись про звільнення з концтаборів українських політичних в'язнів, виторгувати в німців (у обмін на нейтралітет і надання послуг в боротьбі з радянським режимом зброю, боєприпаси, медикаменти та одяг), отримати свободу пересування для повстанських відділів у прифронтовій смузі*. Крім того, німці самі шукали контактів із підпіллям, збираючи через свою розвідку детальну інформацію про український національний рух і роздумуючи над тим, як можна залучити українців до спільної боротьби проти більшовизму¹. У одному з повстанських звітів прямо вказувалося, що німці: «... намагаються різними способами нав'язати контакт з Українськими збройними силами,

---

* У цьому сенсі керівництво українського націоналістичного підпілля та повстанської армії не було унікальним. Аналогічно діяли і представники польського аковського підпілля, які в районі Вільнюса в лютому 1944 року вели переговори з німецькими військовими чинниками і укладали угоди про обмін інформацією, надання зброї за розвідувальні дані, спільні операції проти червоних партизанів і диверсантів тощо. (Див.: Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сборник документов и материалов. – Т. IV. – С. 1156 - 1167).

¹ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 234, арк. 95-97.

щоб їх використати на відтинку протибільшовицької боротьби, а головно знейтралізувати їх переговорами проти себе в терені...»².

Перші переговори з німецькими чинниками, як уже відзначалося, здійснювали командири УПА на місцях без погодження з вищим керівництвом руху. Так, 9 грудня 1943 р. командир загону імені Богуна Групи «Турів» П.Антонюк «Сосенко» вступив у контакт із німцями через старосту Володимир-Волинського повіту. 20 грудня «Сосенко» уклав угоду із командуванням німецьких військ в регіоні про взаємний нейтралітет. Повстанці обіцяли надати німцям достатню кількість продовольства для армії, в замін німці обіцяли припинити каральні акції проти цивільних громадян та бомбардування авіацією сіл. Також було домовлено, що обидві сторони спільно воюватимуть проти радянських і польських партизанів, а загін УПА отримає для цієї мети зброю та боєприпаси³. Подібні домовленості були досягнуті командирами деяких окремих сотень УПА в районі Каменя-Каширського в січні 1944 р. на Поліссі, де німці, відступаючи, залишили для повстанців склади зі зброєю⁴.

Найвищий рівень домовленостей не санкціонованих Головним проводом ОУН(Б) або Головною командою УПА був відзначений у січні 1944 р., коли провідник підпілля на півдні України В.Кук («Леміш») намагався домовитися із німецькими військовими чинниками про дозвіл на прохід через фронт великих повстанських сил на територію Наддніпрянщини. Однак, ці переговори були припинені, як тільки про них дізналися в Головному проводі. А самого В.Кука від слідства СБ зберегли лише заслуги та авторитет в організації⁵.

На початку березня 1944 р. мали місце локальні переговори командування повстанським куренем із німецькими військовими неподалік м. Броди Львівської області. Звіт керівника місцевої підпільної мережі про ці переговори дозволяє чітко побачити наскільки часто контакти між УПА і німцями виникали абсолютно випадково: «У мій терен перейшов курінь УПА. Стаціонував в с. Черниця (Брідщина). Там були німаки, які в п'яному стані почали стріляти до наших. Наші їх роззброїли і старшину ранили. Пізніше перев'язали рану і відставили до Бродів з відповідним листом. Потім німці приїхали до курінного до с. Черниць. На авті мали білу хоругву. Почались переговори, які вів зв'язків старшина. Договорились, що німці не будуть стріляти до УПА, а ні УПА до німців. Німці запропонували, щоб цей курінь зайняв

² ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 7, арк. 2.

³ Мотука G. *Ukrainska partyzantka. 1942 – 1960.* – S. 230.

⁴ *Ibidem.*

⁵ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 38, спр. 307.

Підкамін'я і хоронив ці терени перед бандами, бо стаціонаруючі там війська відіслали на поблизький фронт. Курінний на це погодився. Устійнено клички, щоб взаємно не стрілялись. У переговорах курінний домагався зброї і поставив контингент: 10 максимів, 60 кулеметів, 1560 крісів, 15 мінометів легких, 4 тяжких, 100 фінок, 20 пістолів, 2 гарматки, 10 далековидів і карти. Німаки зараз видали 200 крісів, 2 міномети. 6 максимів, 20 лент, 2 легкі кулемети, 12 дисків, 32000 амуніції, карти. Той курінний виділив лише дві чоти. Решта вкривається, лише німцям показали місце постою, одначе і в тім місті людей не всіх тримає. Німаки зазначили, що вони зброї не можуть більше видати, бо її не мають під рукою. Дальше німці сказали, що будуть забирати зі собою всіх молодих мужчин. Зараз їх використовують на старому російському кордоні для копання окопів. Курінний цьому спротивився і німці погодилися не брати мужчин. Їх хоче цей курінний змобілізувати до своїх відділів»⁶.

З цитованого уривку чітко видно «прагматичний» характер переговорів, взаємну недовіру й бажання використати один одного лише у власних інтересах. Аналогічними за змістом і духом були переговори місцевих командирів УПА з шефом СС та поліції в Райхскомісаріаті Україна бригаденфюрером Бренером 12 березня 1944 р. в районі Верби і Деражного на півдні Волині на яких домовилися про взаємний нейтралітет, обмін розвідувальною інформацією та передачу повстанцям частини озброєння відступаючих військ⁷. Німці також зобов'язалися утримуватися від «самовільних реквізицій» продовольства у населення⁸. Тоді ж було досягнуто угоди із командувачем німецьким XIII корпусом генералом Гауффе про дозвіл повстанським відділам переходити лінію фронту в німецький тил й обмін паролями. Після чого командування армією уважно стежило за бойовими діями повстанців у радянському тилу й складало про ці події регулярні звіти⁹.

У Галичині, крім згаданого вище випадку на Брідщині, локальні переговори із німцями весною 1944 р. вели командир УПА в районі Кам'янки-Струмилової В.Олійник («Орел») ¹⁰ та командир повстанців зі Станіславівщини В.Андрусак («Різун») ¹¹. Для ілюстрації німецького погляду на ці переговори, наведемо витяг із протоколу про зустріч «Орла» з німецькими представниками складений капітаном жандармерії Дальманом: «1. У відповідності з домовленістю, 7 квітня 1944 р. в квартирі

⁶ ГДА СБУ, ф.13, спр. 376, т. 68, арк. 244.

⁷ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 106, арк. 1.

⁸ Мотука Г. *Ukrainska partyzantka. 1942 – 1960.* – S. 230.

⁹ Літопис УПА. – Т. 6. – С. 115-124.

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 1, спр. 2, арк. 2, 10-12.

¹¹ Там само, ф. 4628, оп. 1, спр. 10, арк. 284-301.

крайсгауптмана Нерінга у Кам'янці-Струмиловій відбулася зустріч керівника банди УПА «Орла» і мною, за участі кримінального секретаря Штрайхера. Крім цього при переговорах був присутній крайсгауптман Нерінг і польовий комендант полковник Майлер. До кінця переговорів прибули також гауптштурмфюрер СС і оберштурмфюрер СС моторизованої дивізії СС «Гогенштауфен», які розмовляли з «Орлом» винятково про військові інтереси і хотіли підписати угоду з якою дислоковані на цій території підрозділи гауптштурмфюрера СС не будуть боротися проти банди «Орла».

2. Керівник банди «Орел» був у німецькій військовій формі без погонів і розпізнавальних знаків, він носить стрічку Залізного хреста другого ступеня і медаль за боротьбу на Сході, а також знак учасника піхотних штурмових атак, Залізний хрест першого ступеня і срібну відзнаку за поранення. Йому приблизно 26 років, середнього зросту, зі світлим волоссям, яке носить зачесане назад. Справляє дуже гарне враження. Приїхав верхи і вів із собою сильного білого жеребця. Його супроводжували двоє бандитів, які також приїхали верхи, а на озброєнні мали карабіни й були вдягнені в однострій української допоміжної поліції.

3. «Орел» під час переговорів висунув вимогу звільнити з тюрми всіх його людей і не нападати на його групу. Він також погодився виконати 3 із 4 німецьких вимог – лояльно ставитися до німецької адміністрації, поліції і вермахту; не впливати на українську поліцію і перестати переманювати добровольців з української СС дивізії. Однак «Орел» відмовився припиняти акції проти поляків. Він пообіцяв видавати дезертирів із дивізії «Галичина», заявивши, що вони є порушниками присяги і мають відповідати перед німецьким судом. Також було досягнуто домовленості про те, що банда УПА «Орла» буде утримувати 20 кілометрів фронтової лінії, спільно з військами СС і поліцією боротиметься проти більшовицьких банд і контролюватиме дорогу Львів – Перемишль¹².

Спонтанні контакти між командирами повстанських відділів і німцями стурбувало командування УПА й Провід ОУН. За самочинні переговори було віддано під суд їхнього першого ініціатора П.Антонюка, якого 7 березня 1944 р. за вироком військово-польового суду УПА розстріляли¹³. Також 15 квітня 1944 р., перед сотнею вояків, за вироком суду УПА, був розстріляний В.Олійник («Орел»)¹⁴. Керівництво українського

¹² ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 1, спр. 2, арк. 10-12.

¹³ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 8. – С. 297-298; ЦДАВО України, ф. 3838, оп. 1, спр. 226, арк. 4.

¹⁴ АЦДВР м. Львів, ф. «Миколи Лебедя», спр. 345505, арк. 1.

визвольного руху було впевнене, що дрібні домовленості з німцями не можуть вирішити проблеми взаємин українців із німецькою державою-окупантом і не дозволять досягнути максимального ефекту від подібних контактів. Крім того, вважалося, що з допомогою таких переговорів німці «підкуповують» окремих місцевих командирів обіцянками допомоги зброєю, розпалюють їхні «анархістські схильності» й цим компрометують український повстанський рух. Зокрема, в ході слідства над згадуваним «Орлом» (В.Олійником), було встановлено й інкриміновано в якості вини наступні факти: «Свою діяльність розпочав Орел від протипольських акцій і тому зробився голосним на цілу Кам'яничину. (...) Про це дійшли чутки до крайсгаупмана Нейрінга, який прислав письмо до «людей з лісу», з метою устійнення взаємовідносин між німцями і УПА, тобто з бажанням нав'язати пакт неторкальності, а навіть співпраці з вермахтом по питанні ліквідації польського свідомого елемента. У відповідь на це письмо, Орел особисто поїхав в Кам'янку Струмилову до крайсгауптмана. (...) В Кам'янці відбулись з крайсгауптманом і представниками вермахту цілий ряд нарад. Устійнили слідує: 1. Орел має право палити польські села навіть при допомозі німців, однак крайсгауптман застерігає собі половину здобичі. 2. Орел має боронити визначений йому відтинок фронту перед большевиками. На тому відтинку має покопати окопи і забезпечити засіки. 3. З відділом має він перебувати у зазначеному крайсгауптманом терені. 4. Про всі події Орел має крайсгауптманові звітувати. 5. Має провести агітацію за співробітництво інших відділів УПА з вермахтом»¹⁵.

Засвідчені справою «Орла» тенденції могли призвести до «розкладу» УПА і командування було зобов'язане жорстоко припинити будь-які самочинні переговори. Після розстрілів «Орла» та «Сосенка», більшість місцевих повстанських командирів на прохання німців про переговори давали стандартну відповідь – «Договоріться собі з нашим провідником Степаном Бандерою, наказам якого ми підпорядковуємося і якого ви маєте в своїх руках»¹⁶ або «Останні минулі роки викопали між нами і німцями непроходиму пропасть. Ми вели боротьбу із московським большевизмом, але життя й інтереси українського народу, якого ми є вірними синами, нас заставили воювати і з німцями. Зараз же вести боротьбу з Вами, до певної міри, вважаємо недоцільною, бо ворог нашого ворога є нашим союзником, а німці, опустивши українські землі перестануть бути нашими ворогами. Говорити з Вами ми не можемо, бо і так до нічого не договоримося. На це ми не маємо ані офіційного, ані морального права. Нашою

¹⁵ АЦДВР м. Львів, ф. «Миколи Лебедя», спр. 345505, арк. 1.

¹⁶ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 8. – С. 653.

політикою керує наш політичний Провід, військовими справами – Головний Командир УПА. До них прошу ласкаво звертатися»¹⁷.

Німці, одразу ж після початку слідства проти П.Антонюка та заборони командирам відділів і з'єднань УПА контактувати з вермахтом, збагнули, що їм потрібно шукати контактів безпосередньо із керівниками організації¹⁸. У січні 1944 р. представники ОКВ нав'язали контакти із симпатиком ОУН П.Кратом, який передав зміст своїх розмов із представниками вермахту керівництву ОУН(Б): «Мій німецький знайомий сказав мені, що він стоїть дуже близько до німецького командування і що йому доручено шукати зв'язку з УПА. Тоді я сказав, що в разі потреби для добра української справи, я можу ризикувати і старатися про зв'язок. (...) Таким чином принагідно попав я до ОКВ. Це сталося 14 січня 1944 р. Мене приватного симпатика державницького руху прийняв NN і заявив: «Тепер ми бачимо до чого привело Гестапо і тепер ці наслідки має полагоджувати ОКВ. Покищо партія передала нам рішення в справі українського питання й може навіть дійти до політичних переговорів. Але наразі нас цікавлять тільки технічні і військові питання, виходячи з того заложення, що ворог мого ворога – мій приятель. У данім випадку УПА, про яку ми чули дуже багато, навіть переходячого границі фантазії, являється нашим природнім контрагентом і тому ОКВ носить із задумом зброєю допомогти УПА. ОКВ має лише сумніви чи УПА не зрадить його і не перейде на сторону большевиків». (...) Мої висновки з проведеної розмови. 1. Німецькі чинники змушені зовнішніми обставинами до нав'язання дружніх стосунків з українською зброєю. 2. Перед небезпекою втрати своєї держави будуть проводити розмови з нашими міродайними чинниками й врешті, коли біда притисне, погодяться на Українську Державу. 3. Якщо зайдуть між УПА і ОКВ переговори треба за всяку ціну роздобути зброю (вони не знають якою силою ми розполагаємо), в політичні розмови не вступати, ОКВ, врешті, й не піде на це. 4. Про реченець переговорів вони через мене повідомлять»¹⁹.

Можна припустити, що саме через П.Крата керівництво українського визвольного руху вийшло на контакти з німецькими чинниками. Очевидно, що протягом лютого 1944 р. в Проводі ОУН(Б) вирішувалося питання кого відправити на переговори і які умови висунути на перемовинах. На початку березня 1944 р. М.Лебедь (який на той момент відповідав у Проводі за закордонні зв'язки) поінформував членів Проводу, що вважає за потрібне налагодити контакти з певними колами в Німеччині задля

¹⁷ АЦДВР м. Львів, ф. «Миколи Лебедя», спр. 540813, арк. 44.

¹⁸ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 36, арк. 61-64.

¹⁹ АЦДВР, ф. «Миколи Лебедя», спр. 540807, арк. 44-45.

вирішення декількох основних питань: звільнення арештованих націоналістів, припинення репресій проти українського населення, зокрема вивезення його на роботи до Німеччини, й отримання від німців зброї та боєприпасів для подальшого розгортання Повстанської армії. В якості «подяки» німцям М.Лебедь вважав за можливе обіцяти їм посилення бойової діяльності УПА в радянському тилу та надання німцям розвідувальної інформації про рух радянських військ. Такі пропозиції М.Лебеда були прийняті Головним проводом і «Рубана» призначили уповноваженим для ведення переговорів²⁰.

5 березня 1944 р. у Львові (за іншими даними – у Тернополі²¹) відбулася зустріч представників німецького СД на чолі з керівником поліції безпеки та СД Галичини гауптштурмфюрером СС і криміналькомісаром Паппе із представником М.Лебеда отцем І.Гриньохом* («Герасимівським», «Орлівим»)²². Отець Іван під час переговорів наголосив на тому, що ОУН не прагнула починати війни з німцями і поляками, а тому їхня сучасна війна є наслідком ворожої діяльності німців і поляків проти спроби українців відродити власну державу. Керівництво ОУН висувало німцям наступні умови для порозуміння: німецька поліція безпеки та СД припинить практику арештів українців і звільнить усіх українських політичних в'язнів із тюрем та концтаборів насамперед жінок і їхніх дітей, німці згорнуть свою агітацію, що ганьбить ОУН як більшовицьку агентуру, ОУН отримує свободу організаційної праці та приготування до боротьби із більшовиками після відступу німців, німецька поліція має захистити цивільне українське населення від польського терору та провокацій. У випадку виконання цих умов керівництво ОУН обіцяло, що загони УПА не руйнуватимуть німецьких комунікацій та не знищуватимуть німецького постачання, не нападуть на німецькі колони, ОУН передасть німецьким спецслужбам здобуті її СБ документи про радянських партизанів і диверсантів, УПА припинить виганяти та знищувати поляків, а лише повідомлятиме німців про терор із боку польських партизанів проти українського населення й вимагатиме швидкого захисту, повстанці активізують

²⁰ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 38, арк. 309-310.

²¹ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940 – 1950). – Т. 1. – С. 407.

* Характеризуючи ставлення І.Гриньоха до переговорів з німцями, В.Чижевський на допитах у радянських органах безпеки зазначав: «Будучи, в принципі, противником укладення будь-яких угод з німцями, Гриньох одночасно вважав, що для ОУН-УПА буде корисно отримати можливу німецьку допомогу озброєнням та обмундируванням, не даючи при цьому жодних обіцянок зі свого боку. Він хотів також використати ці переговори для звільнення політв'язнів. Він також уважав, що для ОУН було б корисно, якби німці офіційно визнали право України на самостійність. Це визнання можна було б, на думку Гриньоха, використовувати у майбутній політичній роботі». (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 6, арк. 21).

²² ЦДАВО України, ф. 4628, спр. 10, арк. 170.

боротьбу з червоними партизанами і диверсантами²³. При цьому І.Гриньох настоював на тому, щоб усі переговори між Проводом ОУН(Б) і німцями проходили у винятково таємній обстановці²⁴.

Друга зустріч між о. І.Гриньохом та німецьким представником оберштурмбанфюрером СС доктором Вітіска відбулася у Львові 23 березня 1944 р. на вулиці Войковій, 8/1 (сучасна вулиця Дублянська). На переговорах було досягнуто угоди про звільнення окремих політ'язнів (Д.Гнатківської-Лебедь та її дитини) і про передачу Повстанській армії зброї для боротьби в більшовицькому тилу. Фактично, німці, не довіряючи своїм візаві, теоретично погодившись давати зброю лише тим повстанським відділам, які мали перетнути лінію фронту і вийти в радянський тил^{25*}.

Чергова зустріч між «Герасимівським» і оберштурмбанфюрером доктором Вітіска відбулася 28 березня у Львові на вул. Дубовій, 25 у помешканні № 10. Німецький учасник переговорів звинуватив українських націоналістів у тому, що вони продовжують напади на німецькі війська, поліцію, господарські установи**, проводять антинімецьку пропаганду і «розкладають» дивізію «Галичина». «Герасимівський»

²³ ЦДАВО України, ф. 4628, спр. 10, арк. 175-176.

²⁴ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940-1950). – Т. 1. – С. 406.

²⁵ ЦДАВО України, ф. 4628, спр. 10, арк. 183-190.

* Єдине свідчення про велику поставку зброї німцями відділам УПА в Чорному Лісі міститься в матеріалах протоколів допитів співробітника німецької розвідки Ю.Лазарека, який начебто стверджував радянським слідчим про те, що за його наказом протягом березня – квітня 1944 р. лейтенант Вінтгасен тричі відправляв вантаж для повстанців, який складався щоразу із двох вантажівок. Загалом, за словами Ю.Лазарека, було перевезено 15 т вантажів: 700–800 гвинтівок, 200 автоматів, 50 легких кулеметів і багато боєприпасів. Також Ю.Лазарек стверджував, що зброю упівцям передавали командуючі 1 танковою та 17 піхотною арміями. Загалом, начебто було передано до 20 тисяч одиниць стрілецької зброї (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 38, арк. 334-335). Виходячи зі складнощів переговорів, які вів Вітіска з Гриньохом, а також враховуючи, плутаність показів Лазарека, який не назвав жодного прізвища чи псевдоніма людей, котрих можна було б однозначно ідентифікувати як членів ОУН(Б) чи УПА, такі свідчення полоненого німецького розвідника видаються нам надмірно «оптимістичними» і не викликають довіри. Поряд з ними є донесення офіцера німецької розвідки 4-ї армії, штурмбанфюрера СС Шмітца, який налагодив контакти з окремими підрозділами УПА в зоні дислокації 4-ї армії у квітні 1944 р. Згідно з його повідомленнями, підрозділи 4-ї армії передали повстанцям 70-80 гвинтівок, 4 кулемети і близько 10 тисяч патронів (ЦДАВО України, ф. 4628, оп. 1, спр. 8, арк. 7).

** У донесенні уповноваженого міністерства окупованих територій сходу при групі армій «Південь» майора Мюллера щодо поведінки УПА в період переговорів з представниками німецької армії та адміністрації вказувалося: «Націонал-українські банди борються за Самостійну Україну як проти Німеччини, так і проти Радянського Союзу. При цьому не спостерігається якась чітка лінія на розмежування. Поряд з повідомленнями про бойові дії націонал-українських банд проти радянських банд, надходять також повідомлення, що свідчать про спільні дії цих груп. У той час як окремі націонал-українські банди ставлять себе до розпорядження німецького вермахту, або виконують його завдання, насамперед порушуючи російські комунікації і шляхи постачання, інші ведуть скажену боротьбу проти вермахту з фанатичною ненавистю. Однак всі націонал-українські банди єдині у своїй лютій ненависті до німецької військової адміністрації та польського населення». (ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 84, арк. 10-11).

пообіцяв посприяти припиненню ворожих дій щодо німців²⁶. 2 квітня 1944 р. командування УПА-«Північ» за підписом Д.Клячківського («Охріма»)* вислало лист «До Головнокомандування німецької армії на відтинку Галичина» у якому окреслило умови на яких УПА могла б скоординувати свої дії проти більшовиків із вермахтом: «1. Командування німецької армії доб'ється від уряду Німеччини звільнення з в'язниць і повернення на рідні землі Провідника ОУН Степана Бандеру та всіх політичних в'язнів (...). 2. Частини німецької армії, адміністрації та поліції припинять акції нищення населення українських земель, як також їхнього майна чи особистої свободи. 3. Чинники німецького війська, адміністрації та поліції не будуть перешкоджати мобілізації українського народу до УПА. 4. Німецькі війська, адміністрація та поліція не будуть вмішуватися у внутрішні справи українських земель і не будуть перешкоджати нам у поборюванні елементів, які співпрацюють з большевиками або хочуть з ними співпрацювати. 5. Німецьке командування видасть зі своїх складів для доозброєння відділів УПА: 10 тисяч гвинтівок, 250 тисяч набоїв до них, 200 штук скорострілів «Кольт» і по чотири ленти набоїв до них, 20 польових коротких гармат, 30 штук гранатометів «Штокесів», 10 гармат протилетунських, 500 більшовицьких «фінок» (ППШ – І.П.) або німецьких «МП», 500 револьверів бельгійських «НФ» калібру 9 мм, 10 тисяч гранат, 100 мін та відповідну кількість набоїв для гармат, гранатометів і пістолів. 6. Німецькі військові і поліційні частини не будуть перешкоджати УПА проводити бойові, політичні й розвідувальні операції. 7. Німецькі частини зобов'язуються дати нам можливу допомогу авіацією. На тих умовах ми згодні виступити проти большевиків та очистити терен від червоної армії. При тому зазначаємо, що маємо великі сумніви відносно перемоги самої Німеччини над большевиками, а це тому, що: а) в найбільш критичний момент Німеччину опускають всі її дотеперішні союзники; б) безглузда політика божевільного Гітлера і його бандитсько-партійної кліки наставила проти Німеччини поневолені народи Сходу і Заходу Європи; в) німецька армія здеморалізована і втратила віру в перемогу...»²⁷.

Із умов виставлених командуванням УПА-«Північ» до німців чітко видно, що вони були занадто претензійними і німецьке командування або політичне керівництво за жодних обставин не могли б піти на їхнє повне виконання. Також образи стосовно

²⁶ ЦДАВО України, ф. 4628, спр. 10, арк. 194-199.

* Дослідник І.Марчук ставить під сумнів те, що лист був написаний саме Д.Клячківським (Детальніше див.: Марчук І. Командир УПА-«Північ» Дмитро Клячківський – Клим Савур. – С. 107).

²⁷ АЦДВР, ф. «Миколи Лебедя», спр. 540811, арк. 1.

Гітлера і партії свідчили про не надто велике бажання з боку націоналістів добитися реальної співпраці. Така позиція української сторони була для німців очевидною.

15 квітня 1944 р. доктор Вітіска надіслав детальний звіт про свої переговори з представниками ОУН і УПА в якому відзначив, що повстанці надають доволі цікаві дані про Червону армію та більшовицьких партизанів, однак в заміні командування УПА вимагає передати українцям всі склади зброї на території Галичини, що для німців було неприйнятним. Також Вітіска відзначив, що свобода пересування, отримана загонами лісової армії, призвела до її активізації, нападів на німецькі господарські об'єкти та посилення власних лав. Він підкреслив, що повстанці своєю пропагандою деморалізують полк українських есесівців та військово-будівельні частини складені з українців, переманюючи їх на свій бік. Особливо обурливим фактом, на думку німецького переговорника, було те, що в Прикарпатті та Карпатах відділи УПА продовжують нападати на німецькі підрозділи з метою їхнього роззброєння. Німецький офіцер дійшов висновку, що командування УПА й керівництво ОУН веде переговори з метою досягнути свої власні інтереси, тож у німців залишається два виходи – або знищити загоони УПА, або вести з повстанським командування переговори, намагаючись пом'якшити конфлікт з українцями. У зв'язку із відсутністю достатніх вільних сил для ліквідації УПА, доктор Вітіска рекомендував продовжити переговори з метою «стримати УПА від диверсій на німецьких лініях комунікацій» та для отримання від повстанців розвідувальної інформації²⁸.

Через тиждень – 22 квітня 1944 р. доктор Вітіска відправив нове повідомлення до Берліна про питання контактів з УПА. У ньому, зокрема відзначалося, що 19 квітня 1944 р. відбулася нарада керівників німецької контррозвідки групи армій «Південь» на якій обговорювалися питання контактів з УПА. Німцям довелося визнати, що вони не можуть здійснювати нормальної розвідувальної роботи за лінією фронту без допомоги з упівського боку: «Без контактів з УПА розвідувальна і контррозвідувальна діяльність Абверкоманди 101 неможлива взагалі. Отримані від УПА розвідувальні матеріали воєнного характеру надзвичайно об'ємні (10 – 15 донесень щодня). Більша частина цих матеріалів є цінними з військової точки зору і використовуються військами. Крім того, слід додати, що в окремих випадках підрозділи українських банд вели бойові дії спільно з вермахтом проти Червоної армії і більшовицьких банд. Важливість цього факту поки що не знайшла належної оцінки. І все ж частини УПА понесли важкі втрати і вже надали нам в деяких ситуаціях неоціненну допомогу. Важливо те, що українські

---

²⁸ ЦДАВО України, ф. 4628, спр. 10, арк. 218-224.

банди припинили бойові дії проти німців у прифронтовій зоні. Але з іншого боку, не слід забувати про суттєві порушення в роботі служби підвезення і постачання німецьких військ, які є наслідком атак українських повстанців»²⁹.

Інші керівники німецької військової розвідки на відтинку групи армій «Південь» наголошували на тому, що потрібно надати для УПА озброєння, активізувати контакти з Головною командою УПА, допомогти перекидати частини УПА в радянський тил. Однак, при цьому традиційно наголошувалося, що зброю слід давати українським повстанцям лише перед виходом у тил Червоної армії, щоб вони не могли її використати проти німецького вермахту³⁰. Аналізуючи вигідні для німецької сторони аспекти контактів з УПА, доктор Вітіска у своєму донесенні від 22 квітня 1944 р. (як і в попередньому документі від 15 квітня) акцентував увагу на нещирій поведінці з боку українських повстанців стосовно німців: «З одного боку вермахт зацікавлений у співробітництві з УПА. Але з іншого боку УПА скористається отриманою можливістю свободи пересування та неофіційного визнання для посилення своїх власних лав. Здійснювана командуванням УПА практично в усіх округах мобілізація негативно впливає на господарську діяльність в регіоні (убивства польських спеціалістів на німецькій службі, мобілізація сільськогосподарських контингентів тощо). Добровольчий полк СС, будівельні організації, рівно ж як і українська допоміжна поліція перебувають на межі розкладу. Здійснюючи терор проти поляків УПА виступає в дистрикті «Галичина» як поважна дестабілізуюча сила, вона має намір посилювати в майбутньому свою діяльність, прагнучи залучити до своєї роботи всю українську молодь, захопивши її так званою «лісовою ідеєю». До цього слід додати, що окремі групи, особливо в південних районах дистрикту, не бояться нападати навіть на підрозділи вермахту. Порівнюючи вказані Абвером і вермахтом переваги з викладеними вище негативними моментами, я доходжу до висновку, що негативні аргументи вагоміші, ніж позитивні. А це означає, що необхідно заборонити німецьким інстанціям всяке співробітництво з УПА. Але при цьому слід враховувати, що така заборона потягне за собою необхідність негайної і безпосередньої ліквідації банд УПА. У цей же час ми не диспонуємо потрібними для цього поліційними і військовими силами. Тому я вважаю, що з тактичних міркувань буде правильним якщо ми будемо продовжувати переговори з метою стримування актів саботажу і диверсій на німецьких комунікаціях з боку УПА, а також з метою отримання від неї розвідувальних даних та

---

²⁹ ЦДАВО України, ф. 4628, спр. 10, арк. 259.

³⁰ Там само, арк. 260.

недопущення проведення загонами УПА підривної роботи проти нас. Водночас, на переговорах не слід давати жодних серйозних обіцянок, як наприклад, щодо передачі для УПА зброї»³¹.

Дотримуючись такої лінії, німці продовжували переговори із о. І.Гриньохом ще й у червні – липні 1944 р., однак, незважаючи на те, що українці виконали частини своїх обіцянок і напади на німецькі військові та господарські об'єкти з боку УПА в травні 1944 р. були зведені «до мінімуму»³², через взаємну недовіру особливих успіхів досягти не вдалося. 7 червня 1944 р. домовилися про підготовку для УПА радистів у німецьких військових школах та передачу для УПА декількох сотень радянських трофейних гвинтівок, автоматів і кулеметів, а також боєприпасів. У вересні 1944 р. німці відправили в якості свого зв'язкового до командування УПА капітана Вітцеля із Абверу, який намагався схилити Шухевича до координації дій загонів УПА із німецькою розвідкою. В якості «жесту доброї волі» німці звільнили 27 вересня 1944 р. із концтаборів С.Бандеру, Я.Стецька, Ю.Лопатинського, А.Мельника та ін. відомих націоналістичних діячів, загалом 10 осіб³³. Затухаючи, ці переговори велися через І.Гриньоха до грудня 1944 р., однак єдиним їхнім позитивним результатом було визволення німцями ще близько ста функціонерів ОУН(Б). До початку 1945 р. переговори остаточно припинились³⁴. Німецькі пропозиції були неактуальні, нецікаві, запізнілі, а, відтак, відкинуті українським визвольним рухом. Єдиним епізодом активних контактів між УПА та німецькими військовими чинниками восени 1944 р. стали перемовини представника абверу капітана Кірна, якого відправили в розпорядження групи УПА «Захід-Карпати». Коли у вересні 1944 р. лінія фронту відрізала частину відділів УПА в Карпатах від Головного командування, то керівництво групи УПА «Захід-Карпати», тимчасово сформоване на територіях підконтрольних німцям, розпочало переговори з абвером намагаючись домовитись про нейтралітет і поставки зброї. Ці переговори тривали до жовтня 1944 р. Повстанцям вдалося «розжитися» військовим майном*, але О.Луцький і О.Гасин, які проводили ці

³¹ ЦДАВО України, ф. 4628, спр. 10, арк. 263-264.

³² Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940 – 1950). – Т. 1. – С. 419.

³³ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 38, арк. 310.

³⁴ Там само, т. 6, арк. 22.

* Ще раз підкреслимо, що Повстанська армія не мала потужної фінансової або матеріальної підтримки з-за кордону, а тому питання отримання зброї та амуніції були життєво важливими. Й, очевидно, нам сьогодні не слід ставати в позу «ображеного олімпійця» й розповідати про те, що отримуючи зброю від своїх, вчорашніх ворогів, німців повстанці діяли аморально. Коли доводиться воювати голими руками про мораль не думається. Особливо, якщо конкуруючі сили озброєні належним чином. І йдеться не тільки про радянську сторону, але й про поляків. За даними А.Русначенка, лише в 1943 р. польське

переговори, були віддані Р.Шухевичем у січні 1945 р. під організаційний суд і ледь не поплавилися за свої спроби налагодити стосунки з німцями життям³⁵.

Таким чином, німецько-повстанські переговори 1943 – 1944 рр. з обох боків були вимушеним тактичним кроком, завданням якого було уникнути масштабної воєнної конфронтації між УПА і німецьким вермахтом і поліцією в умовах наступу Червоної армії. Умови, висунуті на переговорах обома сторонами були зарання неприйнятні й неможливі для реального виконання. Німецька сторона вдалася до ведення переговорів із лісовою армією задля встановлення стабільності у своєму безпосередньому тилу, для отримання розвідувальної інформації та для здійснення руками повстанців диверсій проти Червоної армії і радянської адміністрації. Лідери підпілля пішли на контакти з німцями щоб використати останній шанс звільнити з німецьких тюрем політичних в'язнів на чолі зі С.Бандерою, отримати можливість зберегти свої військові сили від знищення німецькими військами й посилити їх з допомогою німецької матеріально-технічної допомоги. Нещирість переговорних сторін і їхнє бажання ошукати своїх візаві врешті-решт завели переговорний процес у тупик. Із втратою німцями практично всіх українських земель і після звільнення ними українських політичних в'язнів керівництво ОУН і командування УПА остаточно втратило інтерес до спілкування з представниками помираючого райху, чим підтвердило, що попередні контакти носили винятково ситуативний характер.

підпілля та АК отримало від західних союзників на свої потреби наступні суми: на утримання кадрів і теренових організацій – 1 240 000 доларів; на бойові акції – 1 440 000 доларів; на зброю, боєприпаси, вибухівку – 5 190 000 доларів; на утримання контррозвідувальної групи «Вахляж» – 1 500 000 доларів; резервна сума – 630 000 доларів. (Русначенко А. Народ збурений... – С. 151). Тобто, польське підпілля у 1943 р. отримало на свої потреби рівно 10 млн. доларів.

³⁵ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 38, арк. 41-42.